

EMLÉKKÖNYV

KELEMEN LAJOS

HETVENEDIK SZÜLETÉSENAPJÁRA

KOLOZSVÁR, 1947

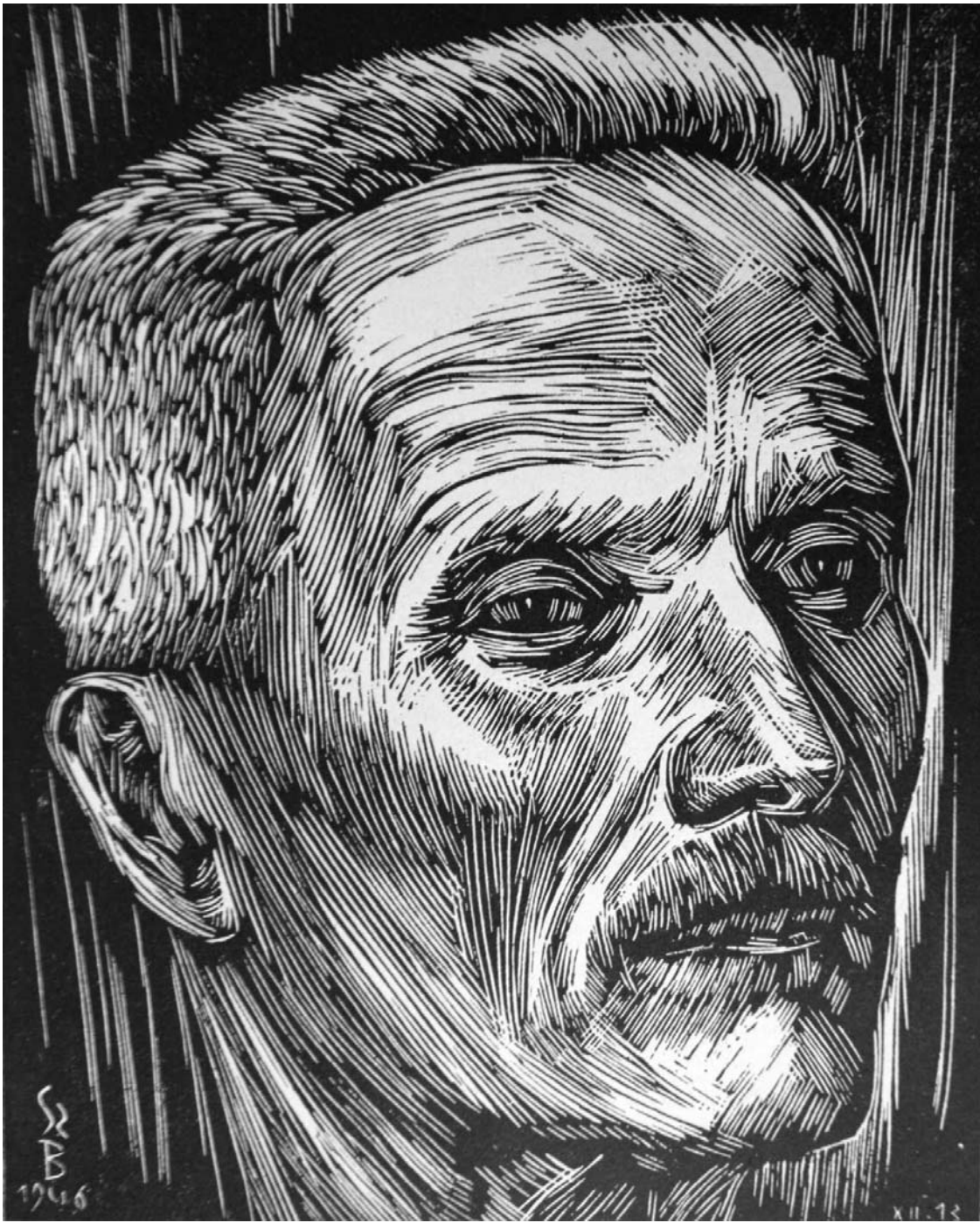
AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET KIADÁSA

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 868.

KELEMEN LAJOS

Gy. Szabó Béla fametszete

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

VÉG-VÁRAD VÁRA

ÍRTA

BALOGH JOLÁN

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11644. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A váradi vár¹ az erdélyi fejedelemség korában az ország hatalmának, erejének, védelmének főtényezője és egyben jelképes kifejezése volt. A váradi főkapitány, aki egyúttal a bihari főispán tisztjét viselte, mint a legfőbb közjogi és katonai méltóságoknak egyike, a fejedelem után következett. A váradi főkapitányságtól a fejedelmi székhelyig csak egy lépés kellett és ezt többen megtették, mint Báthory István, Báthory Kristóf, Bocskay István és II. Rákóczi György. A hely jelentőségéhez méltó volt a vár, az erősség, a „szép végház”, melyet — mint írják — „az mi eleink és atyáink Erdélynek jövedelméből az keresztényeknek megmaradására építettek volt”.²

A váradi vár két részből áll: a külső és a belső várból. A külső vár, a tulajdonképpeni erődövezet a XVI. század második felében, körülbelül 1570 és 1595 között épült. Alaprajza szabályos ötszög, öt hatalmas, ékalakban előrenyúló bástyával. A vár nagy méretei, óriási kiterjedése, különleges alaprajza korán felkeltette az érdeklődést. De mindeddig csupán a haditechnika szempontjából foglalkoztak vele a kül- és belföldi kutatók egyaránt. Amintohogy a hasonló külföldi erődítványokat is eleddig pusztán a hadiépítészeti szempontjából vizsgálták, stílustörténeti jelentőségüket nem vették észre. Pedig ez a központi elrendezésű, szabályos mértani formát mutató, különleges alaprajz nem a véletlen műve, nem is

¹ E sorok írója 1943-ban foglalkozott behatóbban a váradi várral, ugyanakkor belülről is megtekintette. Ebből az alkalomból készített feljegyzéseim és felvételeim azonban Buda 1945-i ostromakor elégték. A bécsi levéltári anyaghoz sem tudtam még hozzáférni. E veszteségek és hiányok miatt a váradi várról kimerítő monográfiát — amint azt 1943-ban terveztem — most nincs módomban adni. Csupán építéstörténeti jelentőségét óhajtom megvilágítani eddigi megfigyeléseim és az ostrom után újragyűjtött adatok alapján.

² Giczy András 1613. október 27-én Váradon kelt jelentése az erdélyi rendekhez: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (alább: *EOE*). VI, 363. A „végház” elnevezésből alakult ki a Vég-Várad név, mely a XVI—XVII. századi Várad jellemző megjelölése. Így nevezi Hamza váradi basa (1662), nyilván a magyar névhasználat alapján [Török-magyarkori államokmánytár. IV, 45. — Tóth-Szabó P., Nagyvárad az erdélyi fejedelmek s a török uralom korában. Nagyvárad, 1904. 121].

csupán a haditechnika követelménye, hanem az építészeti formák stílusfejlődésének logikus eredménye. Szabályos, centrális, azaz öt-, hat-, nyolcszögű vár-alaprajzok először a XVI. század derekán tűnnek fel és pedig Olaszországban, a renaissance hazájában, ennek a stílusáramlatnak végső kialakulása idején. Ez az összefüggés eszünkbe kell, hogy juttassa a renaissance építészeti eszméit, elveit, törekvéseit. A XV. század elejétől kezdve, BRUNELLESCHI működése óta a renaissance stílust teljesen áthatotta a centrális térképzés gondolata. Az építészeket szüntelen ez a kérdés foglalkoztatta, kitörölhetetlenül benne élt fantáziájukban és mind tervrajzaikban, vázlataikban, mind valóságos épületeikben mindig újabb és újabb megoldásokat kíséreltek meg. Harmóniát és az egyensúly nyugalmát szomjazó lelküknek, képzeletüknek ez tetszett a legtökéletesebb formának, ennek elérése törekvéseik legfőbb célja. A fejlődés kezdetén kis építményekben, elsősorban kápolnában igyekeznek a centrális architektúra eszméjét megvalósítani. Maga BRUNELLESCHI szabályos négyszögű kápolnát tervezett, sőt poligon megoldással is kísérletezett. Később görög keresztalakú, majd nyolcszögű és kerek kápolnát építettek. Ennek a fejlődésnek egyik fontos láncszeme az esztergomi Bakócz-kápolna a maga görög keresztalakú alaprajzával (1506—1507). Az egyre tökéletesedő megoldások az építészek képzeletének mind fokozottabb lendületet adtak, már centrális alaprajzú, óriási székesegyházakról álmodtak. Így készültek a tervek az újjáépítendő római San Pietro székesegyházhoz, tervezésükben oly építész-lángelmék vetélkedtek, mint BRAMANTE, BALDASSARE PERUZZI és MICHELANGELO.³ Az egyházi építkezéssel párhuzamosan korán felmerült a vágy és törekvés, hogy a centrális építkezés gondolatát nagyobb épület-komplexumokra, egész városokra kiterjesszék. Először ANTONIO AVERULINO, művésznevén FILARETE foglalkozott a centrális városterv eszméjével »Trattato dell' Architettura« című munkájában (1460—1464), melyet utóbb, 1488-ban Mátyás király latinra fordíttatott, hogy sajátmaga is tanulmányozhassa. Ebben az elméleti értekezésben FILARETE nyolcszögű várostervet ír le, az lett volna a Sforza hercegek számára építendő „Sforzinda”. A XV. század végén egy ismeretlen olasz építész köralakú várost tervezett, rajza JACQUES ANDROUET DUCERCEAU francia építész másolatában maradt fenn. A XVI. századból ismeretes GIROLAMO MAGGI nyolcszögű városterve, melyet 1564-ben Velencében nyomtatásban is közzétett. Tervrajzán a városfalat a nyolcszög csúcsainál egy-

³ Vö. Burckhardt J., Geschichte der Renaissance in Italien. Stuttgart, 1904. 122—40.

egy bástyával erősítette meg. Megemlítjük még VASARI IL GIOVINE hasonlóképen nyolcszögű várostervét (1598) és a savoyai JACQUES PERRET köralakú, sokbástyás várostervezetét, melyhez még egy külön hatszögű, hatbástyás citadellát csatolt (1601). E nagyszabású tervekből természetesen kevés valósulhatott meg. Tökéletesen centrális elrendezésű várost csupán egyet ismerünk, a kilencszögű, kilencbástyás Palma Nuova-t, melyet VINZENZO SCAMOZZI épített (1593).⁴ Amint látható, a centrális városépítkezés gondolata a XVI. századi tervekben az új olasz erődítési rendszerrel, a bástyás erődövezettel kapcsolódik. Az ágyútűz kivédését célzó bástyás erődítések — mint ismeretes — szintén az olasz építészek kezén fejlődtek ki a XVI. század elejétől kezdve. Eleinte a bástya mint pusztán praktikus védelmi eszköz szerepel és legtöbbször szabálytalanul, a helyi adottságoknak megfelelőleg helyezik el. Később — nyilvánvalóan művészi célzattal — a bástyákat szabályos alaprajzon, szabályos rendszerben építik fel. A fejlődés itt ugyanaz, mint amilyent az egyházi építkezéseknél láthatunk: először négyszögletes alaprajzokat találunk, utóbb sokszögűeket. A XVI. század derekán tűnik fel az ötszögű váralaprajz, az 1560-as években építi az urbinói FRANCESCO PACIOTTO először Torino (1564), majd utána Antwerpen (1566) ötszögű várát⁵, vagyis ugyanabban az időben, amikor GIOVANNI MAGGI sokszögű várostervét közzétette.

Ebbe a fejlődési vonalba kapcsolódik Várad ötszögű, ötbástyás vára. Szabályos, középponti elrendezésű alaprajzának művészi harmóniája, kifejező-ereje megkapó. A centrális építkezés renaissance eszméje grandiózus formában öltött benne testet. Tervezőjét erre a megoldásra ihlethette már a középkori belső vár is, szabálytalan kört alkotó kerítés falával. Ehhez a maghoz kitűnően simul az ötszögű külső vár, annak cortinái, vagy — régi, helyes magyar elnevezéssel élve — közkőfalai, csaknem párhuzamosan futó vonalaikkal, formailag mintegy kiemelik a belső várat, a sugárszerűen szertenyülő ékalakú bástyák meg erős és merész hangsúlyt adnak az egész épület-komplexumnak. A vár ötszöge puritán falaiival, hatalmas tömegével, művészi logikával meghúzott merészen futó körvonalaival nagyszerű keretbe foglalta egykor Szent László székesegyházát a belső középkori várral (1. kép).

Ki volt ennek az építészeti és haditechnikai remeknek a tervező mestere és ki volt mecénása, szellemi irányítójá?

⁴ Vö. Brinekman E. A., *Stadtbaukunst vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Wildpark-Potsdam, 1925. 65—7.

⁵ Maggiorotti L. A., *Architetti e architetture militari*. Roma, 1936. II, 3.

A váradi vár építéséről először 1565-ben hallunk. SOMLYÓI BÁTHORY ISTVÁN, János Zsigmond fejedelem bécsi követe írja Miksa királynak, hogy ZAY FERENC mindaddig nem akarja azokat a várakat lebontani, melyeket ő az ura nevében kívánt „quemadmodum ego Varadinum demoliri nollem”.⁶ Ebben az időben a vár főkapitánya épen Báthory István volt, aki ezt a tisztséget — az újabb adatok szerint — már 1559-ben megkapta Izabella királynétól.⁷ Hivatalba lépése után nyilván helyrehozatta az 1556—1557-i ostromtól megrongált középkori várat, sőt feltehetőleg újabb erődítményeket is emelt, melyeket — mint fent láttuk — a Ferdinánd-pártiak nehezményeztek. A vár erősítése azonban elsősorban főleg a török elleni védelmet volt hivatva szolgálni. Éppen ezen a vidéken a török veszedelem ezidőtájt nőttön nőtt. 1566-ban hősi küzdelem után elesett Gyula, s kapitánya, Kerecheny László török rabságba került. Ez a katasztrófa fokozott éberségre intette a váradi főkapitányt, aki Kerechenyben tulajdon sógorát, Ilona nővérének férjét vesztette el. A hatvanas évek végén, midőn Báthory István bécsi követségéből és raboskodásából visszatért (1565—1567), feltehetőleg az ő kezdeményezésére János Zsigmond fejedelem a vár teljes újjáépítésére gondolt. Talán a végleges elhatározás 1569 decemberében alakult ki, midőn a fejedelem hosszabb időt töltött Váradon.⁸ Az 1570-i januári megyesi országgyűlés már „az Várad építésére..., miérthogy értjük, hogy felségednek minden gondviselése vagy az mi jónkra és megmaradásunkra”, megszavazza a pénzbeli segítséget: az erdélyi nemesek, székelyek és szászok 20—20 pénzt fizetnek rovás szerint, a magyarországi nemesek pedig kapuszám szerint 1—1 forintot, azonkívül ők adják a szükséges szekereket és „apró mieseket”.⁹ Az egész ország anyagi erejét mozgósító országgyűlési végzésből nagyarányú munka, nagyszabású terv körvonalai bontakoznak ki. A munkálatokat meg is kezdik; 1570 áprilisában a szebeni kőművesek már Váradon dolgoznak,¹⁰ ugyanabban az évben VARJASSY BOLDIZSÁR váradi kapitány azzal mentette egyik törvényszéki tárgyalásról való elmaradását, hogy a vár bástyájának építtetésével volt elfoglalva.¹¹ A munka előrehaladtával a költségek is nőttön nőttek, ezért az 1570-i

⁶ Veress E., Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. Kvár, 1944. I, 56.

⁷ I. h. XVI, l. ³⁵ jegyzet.

⁸ EOE. II, 274.

⁹ EOE. II, 367.

¹⁰ EOE. II, 278.

¹¹ Karácsonyi J., Békés vármegye története. Gyula, 1896. III, 155—6.

májusi tordai országgyűlés újabb 15—15 pénzt szavaz meg,¹² az 1571-i januári marosvásárhelyi országgyűlés pedig már ennek a kétszeresét, 30—30 pénzt.¹³

Kevéssel utóbb, 1571 márciusában János Zsigmond meghalt, a fejedelmi székbe Báthory István, a váradi főkapitány került. Ettől kezdve mecénási szerepe egyre erősebben domborodik ki. Már az eddigi adatok is sejtetni engedik tevékenységét, kezdeményező szerepét, a továbbiakban számtalan oklevél bizonyítja szellemi irányítását, szüntelen gondoskodását. Az egykori váradi főkapitánynak a váradi vár építése kedves, dédelgetett terve volt. Megvalósításán mind erdélyi fejedelemsége, mind lengyel királysága idején egészen haláláig (1586. december 12.) szívós kitartással dolgozott, mert — mint uralkodása kezdetén, 1571. december 14-én Miksa királynak írta, — Várad erődítését „Deo adiuuante absoluere decreuimus”.¹⁴ A nagy munka érdekében már uralkodása elején, az 1571-i novemberi kolozsvári országgyűlésen 50—50 pénzt szavaztatott meg Várad építésére, tehát jóval többet, mint János Zsigmond idejében szokásos volt. Ugyanez az országgyűlés a büntetéspénzeket is erre a célra rendeli, sőt a székely lázadókat is kiküldi, hogy „Váraddá menjenek és ott az vár mivén szent Márton napig dolgozzanak, bűnökről így tartsanak penitentiát.”¹⁵ A váradi építési költséget a későbbi országgyűlések is megszavazták (1573. jan. 6, 1574. jan. 6, 1574. dec. 18, 1575. dec. 10, 1576. okt. 26, 1577. okt. 25, 1578. okt. 26, 1579. okt. 24, 1580. nov. 6, 1581. szept. 26, 1582. máj. 4, 1582. szept. 20, 1583. szept. 20, 1584. szept. 24, 1585. szept. 24.),¹⁶ rendszeren kapuszám szerint 50—50 pénzt, úgyszintén intézkedtek, a kőhordás, szekerezés és a művesek felől. Végzéseiken, azokhoz írt megokolásaikon meglátszik, hogy átértékelték mind a munka nagyságát, mind jelentőségét, Az 1574-i januári végzésükben írják: „...könyörgenek nagyságodnak fejenként az nagyságod hivei, hogy nagyságod viseljen oly gondot az mivre, hogy mint ez ideig volt és történt, fogyatkozások ne legyenek benne, hanem Isten segítségével jó módon vitesse véghez, hogy az nagyságod nevét mi és utánunk valók is örökké dicsérhessük és magasztalhassuk ez féle gondviselésért”. Amilyen kitartó energiával teremtette elő a fejedelem az óriási munka anyagi eszközeit, ugyanolyan buzgalommal gondoskodott a művesekről, téglavetőkről, kőszegőkről, kőfaragók-

¹² EOE. II, 371.

¹³ EOE. II, 379.

¹⁴ EOE. II, 512.

¹⁵ EOE. II, 495—6, 500—1, 504.

¹⁶ EOE. II, 533, 548—9, 554, 556, 571, 572, III, 107, 114, 122, 139, 143, 153, 163, 167, 170, 198, 209, 216.

ról, kőművesekről. Erdély minden vidékéről, minden nagyobb városból tavaszanként megindultak a mívészek Várad felé és ott dolgoztak késő őszig. Erről a művesvándorlásról színes képet nyújtanak a kolozsvári számadáskönyvek;¹⁷ adataikat egyéb feljegyzések is megerősítik. Az 1570-es években — az eddigi adatok szerint — dolgoztak Váradon kolozsváriak,¹⁸ beszterceiek és szebeniek,¹⁹ de amint azt a bőséges XVII. századi feljegyzések²⁰ analógiája bizonyítja, feltehetőleg más szász és székely városbeli és természetesen a váradi és egyéb partiumbeli mívészek, kőfaragó mesterek is. Sőt Báthory 1573-ban még Miksától is kért építész meg 20 kőművest, de Miksa a török neheztelésére hivatkozva, kitérőleg válaszolt.²¹ A munkálatok megszervezésében, irányításában tisztükhöz híven a váradi főkapitányok tevékenykedtek, elébb BATHORY KRISTÓF, a fejedelem bátyja (1572—1577), aki már 1566-ban, — Báthory István bécsi fogsága idejében — is Váradon tartózkodott, talán éppen mint a várkapitány helyettese,²² majd fejedelemmé választása után a kitűnő GICZY JÁNOS (1577—1585), utóbb SIBRIK GYÖRGY (1585—1588).²³ Báthory István, míg Erdélyben élt, úgy látszik, maga is személyesen ellenőrizte az építész munkáját, feltehetőleg tervrajzok és jelentések alapján. Erre vall 1583. november 4-én Rudolf királynak írott levele, melyben arról panaszkodik „post nostrum e Transsylvania discessum multa praeter artem et ordinem muniendique normam ibi extracta esse intelligamus.”²⁴

A váradi vár mecénása, szellemi irányítója, BATHORY ISTVÁN fejedelem világosan áll előttünk, de annál nagyobb homály veszi körül a tervező építész személyét. A vár alaprajzából, felépítéséből következik, hogy csak olasz lehetett, aminthogy Európaszerte a XVI. század folyamán a várakat túlnyomó részben olasz építészek, hadimérnökök tervezték az olasz bástyás erődítési rendszer sze-

¹⁷ A kolozsvári számadáskönyvek anyagát Kelemen Lajos főigazgató úr részletes művelődéstörténeti kijegyzéseiben tanulmányozhattam. Nagylelkű támogatását ez alkalommal is nagyon hálásan köszönöm.

¹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1579. május 25-i bejegyzés (1. csomó. XVI. köt., 59. l.).

¹⁹ Veress, Báthory levelezése I. 158, 197, 205, 211, 214, 239, 247, 317.

²⁰ A váradi kőművesekre nézve vö. Báthory Zsigmond fejedelemnek 1593. december 10-én Bocskay István főispánhoz intézett rendeletét a váradi mívészek (kőfaragók, kőművesek, stb.) adózása ügyében [Veress, A., Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. Buc., 1932. IV, 44]

²¹ EOE. II, 536—7.

²² Veress, Báthory levelezése. I, 91—2.

²³ Tóth-Szabó, i. m. 83.

²⁴ Veress, Báthory levelezése. I, 250.

rint.²⁵ Az első olasz hadiépítész, aki megfordult Erdélyben, DOMENICO DA BOLOGNA, Zápolyai János király megbízásából Szamosújvár építését kezdte meg. A munkát MARTINUZZI GYÖRGY folytatta tovább, bizonyára szintén olasz építésszel. Erdély várainak újjáépítése az ágyútűz ellen az olasz bástyás rendszer szerint Martinuzzi fővágya volt. Midőn Ferdinánddal egyezkedett, kikötötte, hogy az erdélyi várak megerősítendőek.²⁶ Ferdinánd küldött is olasz építészeket, de ezek nagyobb munkához alig fogtak, jobbra csak tájékoztató jelentéseket és javaslatokat küldtek be az udvarnak. Ferdinánd rövid uralma után a királyi csapatokkal együtt, vagy még korábban elhagyták Erdélyt. János Zsigmond idejéből mester-név nem maradt fenn, de szinte elképzelhetetlen, hogy ne lett volna olasz építész, mikor annyi olasz sürgött udvarában. Erre szüksége volt a SZAMOSKÖZYTŐL magasztalt gyulafehérvári építkezések miatt is. Utóda, Báthory István közvetlenül ismerte az olasz építészetet, fiatalkorában, 1549-ben megfordult Italiában, járt Mantovában, sőt egy ideig, 1549—1550 telén a padovai egyetemen tanult. Nem lehetetlen, hogy itt az architectura militarisról is kaphatott valamelyes tájékoztatást, hiszen ez az egyetem tantárgyai közé tartozott. Bécsi útja alkalmával, midőn a Felvidéken keresztülhaladt, több ízben hallhatott a végvárak új rendszerű megerősítéséről, sőt talán egyiket vagy másikat meg is tekintette. A királyi Magyarország területén az 1570-es években több ízben felmerült az ötszögletes várépítkezés gondolata. 1572-ben készíti ötszögű tervét az egri cittadellához OTTAVIO BALDIGARA,²⁷ körülbelül ugyanezidőtájt (1569—1573) épült GIULIO BALDIGARA tervei alapján Szatmár ötszögletű vára.²⁸ Az utóbbi Báthoryt különösen érdekelhette, hiszen egykor (1565 előtt) családi birtoka volt, melyért utóbb, az 1580-as években hosszú tárgyalásokat folytatott a bécsi udvarral. Ötszögletes terv készül 1577—78 táján Kanizsa számára is, melyet MAGGIOROTTI PIETRO FERRABOSCONAK tulajdonít.²⁹ A sokszögű centrális várak sorában ezután a hatszögű³⁰ Érsekújvár következett, melyet szintén OTTAVIO BALDIGARA tervezett (1583—1588).³¹ Ezek a centrális várépítkezések alig valamivel későbbiek, mint külföldi mintaképek,

²⁵ Vö. Maggiorotti id. könyvében látható térképet (p. 1.).

²⁶ EOE. I, 269.

²⁷ Pataki V., A XVI. századi várépítés Magyarországon: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvei I (1931), 126—8.

²⁸ Maggiorotti, i. m. 364. LXXXVIII. tábla.

²⁹ Maggiorotti, i. m. 237—41, L. tábla.

³⁰ Győr hatbástyás vára nem tartozik ide, mert alaprajza nem sokszög, hanem szabálytalan négyszög.

³¹ Pataki, i. m. 125.

hiszen Torino ötszögű várát 1564-ben kezdték, Antwerpenét 1566-ban, mindkettőt FRANCESCO PACIOTTO terved alapján. A hazai ötszögű várak sorában nehéz Várad helyét megállapítani. A fentemlített várak építési dátumai — Eger kivételével — nincsenek eléggé tisztázva, és így bajos eldönteni, hogy melyiket illeti az elsőbbség. De túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Várad tervrajzának legkésőbb 1570 tavaszán készen kellett lennie. Ugyanez évben az egyik bástya építését — mint VARJASSY BOLDIZSÁR idézett leveléből tudjuk — meg is kezdték. Ez a bástya csak a déli, az ú. n. Királyfia bástyával lehet azonos, annak pedig az alaprajzi elhelyezése olyan, hogy eleve következik belőle a további bástyák sugárszerű, azaz ötszögben való felsorakoztatása. Tehát joggal feltehető, hogy a váradi várat eleve ötszögletesnek tervezték és nem utólag alakították át erre a formára, mint ez Kanizsa és Eger esetében történt. A belső, középkori vár alakja is, — mint már fennebb említettem — centrális megoldást sugallt. A réginek és az újnak, a belső várnak és a külső erődövezetnek ez a logikus és harmonikus egymásraveztetése teszi művészileg oly széppé Várad alaprajzát (1. kép), ebben messze felülmulja mind a külföldi, mind a hazai, hasonló típusú várakat. A nagyszerű mű tervezője, amint a vár fentismertetett építési körülményeiből következtethető, az az olasz fundátor volt, aki 1569—1570-ben az erdélyi fejedelem szolgálatában állott. Nevét, sajnos, az eddig napfényre került oklevelek és források nem nevezik meg. A munkálatokat az első időkben feltehetőleg ő is irányította, de 1573-ban, úgy látszik, ideiglenesen vagy véglegesen eltávozott. Ekkor fordult Báthory István Miksához és tőle kért építészt. Miksa kitérő válaszából úgy tetszik, hogy a kérés teljesítése elmaradt. A kölcsönként építészek amúgyis csak rövid ideig hagyhatták el gazdájukat, szerepük mindig csak az adott helyzet felülvizsgálására és tanácsadásra szorítkozott. Báthorynak mindenként új építésről kellett gondoskodnia. A 70-es évek második felében valóban fel is tűnik a „váradi fundáló”. A kolozsvári számadáskönyvek említik 1577-ben és 1578-ban,³² de sajnos, nevét nem jegyzik fel. Kérdés, vajjon, azonos-e az 1569—1570-es évek tervező építészeivel. Ez épen nem valószínűtlen. Nagyobb határozottsággal azonosíthatjuk azzal az „architectus Italus”-szal, aki 1580 tavaszán Báthory Kristóf megbízásából a kolozsvári jezsuita kollégiumot fundálta.³³ Működését ugyanez évben bekövetkezett halála szakította félbe. Báthory

³² Kvári számadáskönyvek: 1577. március 16 (1. csomó. X. köt., 61. l.); 1578. január 13 (I. köt. XIV. csomó, 65. l.).

³³ Veress E., Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (Fontes Rerum Transylvanicarum. I). Bp. 1911. I, 103.

István király 1581. február 1-én már „Architetto defonto”-nak nevezi.³⁴

A vezető nélkül hagyott munka Báthoryt nagy aggodalommal töltötte el. Nem is késett hadimérnökét, a camerinoi DOMENICO RIDOLFINI ezredest Váradra küldeni a vár felülvizsgálására. Feladatát 9 pontból álló utasításban részletesen körvonalazta, meghagyván neki, hogy az alapos vizsgálat után a vár fa-modelljével együtt mielőbb térjen vissza hozzá jelentéstételre (*deva portarne modello di legno della ditta fortezza e quanto primatornasene*).³⁵ Végtelenül jellemző irat, nem csupán Báthory érdeklődésére, hanem hadi-építészeti kérdésekben való jártasságára is. Báthory képes volt a felülvizsgálás szempontjait a haditechnika kívánalmai szerint szabatosan megjelölni, és az eredményt is sajátmaga óhajtotta ellenőrizni a fából készült modell alapján. Utasításából a vár akkori állapotára is fény derül. A bástyák mind megvoltak kazamatáikkal együtt,³⁶ de borításuk (*parapetto*) hiányzott. RIDOLFININEK kellett javaslatot tenni, hogy vajjon fával vagy kővel boríttassák-e, úgyszintén a várkapu helyét kijelölni.³⁷ Ridolfini 1581. február 19-én már Váradon volt,³⁸ ahová ugyanez évben még egyszer visszatérhetett.³⁹ 1582. augusztus 26-án ismét Váradon találjuk, de munkájában alig tud haladni, részint betegeskedése miatt, részint mivel a parasztságot a mezei munka, az aratás, szüret, stb. kötötte le.⁴⁰ Hamar el is ment, de a király október 4-én újból Váradra küldi.⁴¹ Itt találjuk még november végén is.⁴² A következő évben,

³⁴ Banfi Fl., Báthory István és Domenico Ridolfini: *Hadtört. Közl.* 1941. 36.

³⁵ Báthory István 1581. február 1-én Varsóban kelt utasítása Domenico Ridolfini részére [közli Florio Banfi az *Archivio Storico Italiano*. Ser. III. Vol. XXV. p. 428. nyomán a *Hadtört. Közl.*-ben 1941. 36—7].

³⁶ Tehát a bástyák már eredetileg kazamatákkal készültek, az utóbbiak nem a XVIII. századi átépítés eredményei, mint Gyalóky állította. [Gyalóky J., *Nagyvárad vára*. Nagyvárad, 1899. 12].

³⁷ Vagyis ekkor még nem volt kapuja és így tévesen helyezi a nyugati várkapu építését Scholtz 1573-ra [Scholtz A., *Geschichte der Festung Nagyvárad*. Nagyvárad, 1907. 116].

³⁸ Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 26.

³⁹ Ridolfini írja, hogy 1581. június 22-én Magyarországból jövet Vilnába érkezett. Banfi ezt úgy értelmezi, hogy mindezideig Váradon tartózkodott [*Hadtört. Közl.* 1941. 27—8]. De valószínűbbnek látszik, hogy a kapott parancs értelmében Ridolfini elsősorban sietve visszatért a királyhoz, aki azután tavasszal, a munkakezdés idején újból leküldte Váradra.

⁴⁰ Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 28—9.

⁴¹ Veress E., Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai (*Fontes Rerum Hungaricarum III.*). Bp., 1918. 174.

⁴² Banfi, *Hadtört. Közl.* 1941. 29.

1583-ban, valószínűleg szintén még Ridolfini vezette a váradi munkálatokat. Ez év tavaszán ugyanis az Erdélybe utazó POSSEVINO jezsuita atya Váradon egy olasz építésszel találkozott,⁴³ akit kísé-
rője, TOMMASSO PIAZZA jezsuita az utazásról írott jelentésében „ar-
chitectus vir primarius Italus”-nak nevez. Megjelölése a „főember
olasz fundáló”, talán Ridolfini magas katonai rangjára céloz. Ri-
dolfini váradi munkásságához kapcsolhatjuk az Aranyos bástyát,
mivel ennek építési ideje (1583) az ő működésével esik egybe. Év-
számát a bástya ormát ékesítő oroszántól tartott Báthory címer
örökítette meg, mely a meredeken felemelkedő hatalmas tektonikus
tömegnek méltó szobrászi dísze. Kifaragásában a Báthoryak vala-
melyik hazai kőfaragója jeleskedett, aki a címertartó oroszán mo-
tívumát, — mely Erdélyben először Szamosújvárt (Zápolyai címer
1540) tűnt fel síkszerű, domborműves kidolgozásban, — nagy plaszt-
ikai érzékkel, térbeli kerek szoborra alakította.

1583 őszén egy újabb olasz fundáló járt Váradon, aki mint
POSSEVINONAK ez év október 20-án Kassán⁴⁴ kelt leveléből kiderül,
a velencei OTTAVIO BALDIGARA volt, Rudolf királynak Felső-Ma-
gyarországon működő, jeles hadiépítész. Baldigarát GICZY JÁNOS
a gondos várkapitány hívta Váradra, bizonyára azért, mert aggá-
lyai támadtak és a jó hírnévnek örvendő császári építész véle-
ményét óhajtotta tudni. De Giczynek Baldigara csupán a feltett
kérdésről volt hajlandó nyilatkozni, csak később Kassán olasz hon-
fitársának, Possevinonak tárta fel részletesen a vár technikai
hibáit. A kapott tudósítást a buzgó Possevino azután sietve továb-
bította Galli államtitkárnak, kérvén őt: adja át a királynak, de
úgy, hogy ő felsége ne közölje Ridolfinival (con questo che Sua
Maesta non scuopra al Ridolfino).⁴⁵ Ugyanezidőtájt az erdélyi
régensek is több ízben panaszkodtak a királynak az építési huza-
vonák miatt. Első levelük nem maradt fenn, de később, 1583. de-
cember 22-én kelt jelentésük kimerítően jellemzi a helyzetet: „Az
Várad építését a mi nézi, arrul az előtt is emlékeztünk levelünkbe
Felségednek; most is Felségednek egyebet nem írhatunk, hanem
hogy látjuk naponként és szánjuk mi nemü nagy költség csak kárba
és hijába rea megyen. Az sok külömb külömb féle fundálok mit
használtak légyen rajta még eddig nem tapasztaltuk, mert a mit
egyik épét rajta, azt másik el rontja, és így vége nincsen dolgok-

⁴³ Veress E., Jézus társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak
korabeli erdélyi ügyekről (Fontes Rerum Transylvanicarum. V.). Vesz-
prém, 1921. 210 (Fraknói Vilmos közlése alapján). — Bunyitay V.—Mál-
nási Ö., A váradi püspökség története. Debrecen, 1935. IV, 52. (Fraknói
Vilmos közlése alapján, magyar fordításban).

⁴⁴⁻⁵ Veress, Documente II, 1930. 281.

nak, sőt egyéb károk fölött. Csak Isten tudja micsoda fogyatkozására eshetik annak a földnek olyan épületnek újabb extendálása miatt ilyen vég nélkül való állása; talám jobb volna azért, Kegyelmes urunk, az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is meg tekintvén benne errül ugy gondolkodunk, hogy ha szintén adamus-sim az ácsnak⁴⁶ parescriptuma szerént mindent el nem végezhetnének is, még is építtetnék és végződnek ugy el, hogy így félben és végtelenül ne kölletnék állani; kihez, ha azok a mesterek, kik ebben tudósok az ő nevekért és reputatiókért nyulni nem akarnának ebben nem köllene annyira az ő kívánságukat vagy ambitiókat tekénten, mint az helynek és háznak nyilván való veszedelmét és kárát, kiváltképpen, hogy ez is vagyon benne, hogy mi nekünk azt az opust ennyi üdeig urgeálnunk, kihez elégtelenségünket jól látjuk és kihez egy aetas sem volna elég, nem tudjuk, mint köllessék és illyék, sőt ha kényszer volna is, ugy mint rula fantaziálkodnak az olaszok, itélje Felséged kivel és mint köllene az kész házat is az ellenségtül megoltalmazni.”⁴⁷ A roppant érdekes levél megvilágítja mind az erdélyi tanácsurak gondolkozását, akik a veszedelem állandó közelségében gyors építkezést kívántak „az mi erőnkhez és értékünkhez képest és az üdőt is meg tekintvén”, mind pedig az olasz fundátorok „ambitio”-it és „fantaziálkodását”, azaz nagyratörő terveiket és a király hatalmas „opus”-át, „kihez egy aetas sem elég”. Báthoryt azonban nem ingatták meg a nehézségek, nagy művét úgy akarta folytatni, ahogyan elkezdte. A kapott jelentésekre gyorsan intézkedett két irányban is. 1583. november 3-án írt RESZKA SZANISZLÓ apátnak, aki unokaöccse, Báthory András kíséretében, Rómában tartózkodott, hogy a váradi munkálatokhoz szerezzen neki hadiépítész, olyant, aki az architectura tudományát (scientia architecturae) nem csupán az iskolában tanulta, hanem kellő gyakorlata is van a várépítésben.⁴⁸ Egy nappal később, 1583. november 4-én írt levelében pedig Miksa királyt kérte, engedje meg, hogy Baldigara Váradra mehessen „ibique per aliquod tempus commorari, ut quae in propugnaculis caeterisque munitionibus sint vitia animadvertere et quo pacto et sententia illius corrigi debeant nobis significare possit.”⁴⁹ intézkedéseiben Ridolfini már

⁴⁶ Az *ács* itt *architectust* jelent. Calepinus szótára, melynek magyar része erdélyi eredetű, az *architectust* *főácsnak* fordítja [Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum. Lugduni, 1585. Kiadta Melich J. Bp., 1912. 19].

⁴⁷ Veress, Documente II, 292—3.

⁴⁸ Veress, Báthory levelezése II, 249.

⁴⁹ I. h. II, 250.

nem szerepel, Váradra többé nem küldte,⁵⁰ bár lengyelországi hadivállalataiban továbbra is szolgálatában tartotta. Rudolf király 1583. december 9-én válaszolt Báthorynak: kívánságát készséggel teljesíti, Baldigarát utasítani fogja, hogy két hónapra menjen Váradra, azután térjen vissza, a munkálatokat bízza az ottani építőmesterekre.⁵¹ 1584-ben BALDIGARA valóban hosszabb időt töltött Váradon. Az erdélyi régensek, akik bizalmatlanul várták,⁵² végül is a legnagyobb dicsérettel írtak működéséről (1584. dec. 14.): „Baldigaráról, hisszük, hogy kapitány uram bővebben ír Felségednek minemő nagy emberséggel viselte ott magát, mennyi hasznot tölt abban az épületben, mint reformálta és megigazította, ki az mint kapitány uram írja vala, el fogott immár onnan menni, mert eddig is látván az szükségét, többet késett annál, a mennyi időre szabadsága volt. Mi innen urunk nevével tisztességes ajándékot küldtünk neki, háromszáz arany nyomó egy arany lánczot, ötszáz forintot, egy száz forint érő lovat, negyven nesztet és egy kupát. Ugy tetszik, hogy mind az te Felséged s mind urunk böcsületiért ennél kevesebbet nem küldhettünk neki, talám pedig ezután is kölletik valaha szolgálataja, és örömebben jó másszor hozzánk, ha most jó kedvvel bocsátjuk.”⁵³

Báthory István király azonban jól tudta, hogy ezzel még nincs megoldva a várépítés kérdése, ez nem csupán szakértő útbaigazítást kíván, hanem állandó ellenőrzést. RESZKA kanonokot és unokaöccsét, BÁTHORY ANDRÁST újból többízben sürgette „ut curarent nobis architectum aliquem praestantem. Non eius generis, qui in Schola aut ex libris artem didicit theoreticusque sit solum, talium enim ubique turbam facile invenias, sed practicum atque ab ipso continuo potius usu in ea professione exercitatum et peritum.” Az

⁵⁰ Veress [Báthory levelezése II, 155] azt írja, hogy Báthory 1584-ben Váradra küldte Ridolfinit. Ez nem valószínű, mert 1584 nyarán Baldigara dolgozott Váradon. Bizonyos azonban, hogy Ridolfini 1584 márciusában még élt, akkor Jaroslauban tartózkodott [Veress, Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai II, 71]. Banfi [Hadtört. Közl. 1941. 29—30], tévesen állítja tehát, hogy Ridolfini még 1582—1583 táján meghalt.

⁵¹ Veress, Báthory levelezése II, 255.

⁵² Veress, Documente II, 292—3.

⁵³ Veress, Documente II, 322. — Baldigara váradi tevékenységéről Szamosközy is dicsérőleg ír [Történeti maradványai. II, Budapest, 1876. 168]: „Varadinum novissime ab Octavio Baldigara Caesaro architecto Stephani Poloniae Regis studio ad eam normam est redacta, ut ad omnes casus pene inexpugnabilis fieret, et quod a natura non haberet, ab opere et industria acqireret munimentum.” — Feljegyzése alapján Millertől Maggiorotti-ig Baldigarának tulajdonították a vár építését, de tévesen, mert ő csupán haditechnikai javításokat végzett rajta, Szamosközy szavai is így értelmezendők.

építészek, „si insignis fuerit”, 600 tallér évi fizetést ajánl, — mint Reszkának írja 1584. február 18-án.⁵⁴ Ugyanez év októberében⁵⁵ valóban egy újabb olasz építész, az urbinói SIMONE GENGA lép Báthory szolgálatába, nyilván ő volt az, akit Reszka kanonok és Báthory András biboros a királynak kiszemeltek. Talán épen a biborossal együtt érkezett Lengyelországba 1584 augusztusában. A király GENGÁT 1585-ben küldhette első ízben Váradra. A kolozsvári számadáskönyvek ebben az esztendőben ismét többször említik a váradi fundátort,⁵⁶ június 27-én írják: „jöve az váradi fundáló, az olasz”.⁵⁷ Ez a fundáló csak Gengával lehet azonos. Ezt bizonyítják Báthory számadáskönyvei is, melyek Genga 1584. október 22-től 1586. augusztus 22-ig terjedő 22 hónapi fizetéséből kilencet Erdély terhére könyvelnek el havi 75 tallérral, összesen tehát 675 tallért.⁵⁸ A többi időt lengyelországi működésére számolják el. A nagy tiszteletdíj — az ígért 600 tallér helyett 900 tallér évenként — Genga jelentőségéről tanúskodik. Ő valóban a legjobb helyen, az urbinói hercegi udvarban szerezte hadiépítészeti tudását. Korábban Cosimo Medici toszkán nagyherceg szolgálatában állott, Miksa császár udvarában is megfordult. István király megbízottai mindenként jól választottak. Genga vezetése alatt a váradi munkálatok újból megélénkültek. 1585-ben a kolozsvári számadáskönyvek ismét számos adatot jegyeznek fel a váradi építkezésekhez küldött kőművesekről. Visznek több ízben kolozsvári, továbbá medgyesi, szebeni és segesvári kőműveseket.⁵⁹ A szépen haladó munkálatokat 1586 végén Báthory István halála (1586. december 12) egy időre megakasztotta. Genga ez időtájt, 1586 végén vagy 1587 elején Lengyelországban tartózkodott, ahonnan csak 1587 augusztusában tért vissza Erdélybe.⁶⁰ Ekkor Báthory Zsigmond fejedelem fogadja szolgálatába és 1587. szeptember 4-én kelt oklevelében⁶¹ rábízta a

⁵⁴ Veress, Báthory levelezése II, 268—9.

⁵⁵ Veress, Báthory számadáskönyvei 221—2.

⁵⁶ Kvári számadáskönyvek: 1585. május 27. június 2 (2. csomó, XVIII. köt. 7b. 1.)

⁵⁷ Kvári számadáskönyvek: 1585. június 27 (2. csomó. XXII. köt. 23. l.)

⁵⁸ Veress, Báthory számadáskönyvei 221—2. — Ezekből az adatokból nyilvánvaló, hogy Banfi tévesen helyezi Genga váradi működését 1572-re [Hadtört Közl. 1941. 26].

⁵⁹ Kvári számadáskönyvek: 1585 (2. csomó, XXII. köt. 9, 14, 18, 19, 60. l.)

⁶⁰ Banfi Fl., Olasz katonai építészek Erdélyben: Erdélyi Múzeum, 1932. 302.

⁶¹ Szövegét rövidítésekkel és dátum nélkül közli Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 302. l. jegyzetben. De egy lappal előbb azt állítja, hogy 1587. szeptember 21-én kelt. Állítása helyességét nincs módomban ellenőrizni, mert a Miscellanea di Storia Italiana XIV. kötetét, melyből Banfi az oklevelet közli, Budapesten nem tudtam megkapni.

váradai építkezések folytatását, magasztalólag emlékezvén meg hűségéről, kiváló művészetéről (singularis artis) és szorgalmáról „quae ipse cum antea in arcis nostrae Waradiensis aedificatione, cum industriae ingeniique sui laude abunde satis declaravit.” Fize-tésül havi 76 tallért rendel, azonkívül teljes ellátást mind neki, mind négy segédjének (quatuor famulis quos secum est habiturus) és négy lovának takarmányt. Genga igényei 1584 óta alaposan megnöttek, telhetetlenségéről a kolozsvári sáfárok is gyakran panaszkodtak. De a váradai munkálatok jól haladtak. A kolozsvári számadáskönyvekben ismét találunk építési adatokat. 1588-ban kolozsvári kőműveseket küldenek,⁶² 1588-ban, 1590-ben, 1591-ben a váradai fundátor átutazásáról⁶³ szólnak az adatok. Az új váradai főkapitány (1588—1592), az IFJABB SOMLYÓI BÁTHORY ISTVÁN (Zsigmond unokatestvére), ki Padovában tanult és utóbb a gyönyörű szilágysomlyói vár (1592) építtető mecénása lett, szintén erősen hozzájárulhatott az építkezések kitartó folytatásához. Genga ugyan 1589-ben vissza akart térni a toszkán nagyherceg szolgálatába, október 6-án Gyulafehérvárról írt levelében igen hangsúlyozta, hogy ő most is a nagyherceg szolgálója [restato in questo servitio (t. i. Báthory Zsigmondé) come servitore dell’ Altezza Serenissima di Toscana].⁶⁴ Mégis 1590. március 27-én Ferdinánd toszkán nagyherceg Báthory Zsigmond kívánságára, Gengának, akit „mio architetto et servitore”-nak nevez, ismét kétévi szabadságot adott az erdélyi munkálatok folytatására.⁶⁵ 1592 augusztusában Genga még valóban Erdélyben tartózkodott,⁶⁶ Váradon is dolgozott.⁶⁷ De közben fivére, FABIO GENGA 1590—1591 táján az urbinói hercegnél egyengette útját, majd a spanyol király szolgálatába akart lépni.⁶⁸ 1592-ben pedig a toszkán nagyhercegi titkárnál tapogatózott visszatérésének lehetősége felől.⁶⁹ A következő évben, 1593-ban nincs is róla erdélyi adat, talán rövid időre visszatért hazájába. 1594 telén azonban ismét Erdélyben találjuk,⁷⁰ ugyanez évben

⁶² Kvári számadáskönyvek: 1588. július 17 (4. csomó. I. köt. 9. l.).

⁶³ Kvári számadáskönyvek: 1588. október 9 (4 csomó. II. köt. 45. l.); 1590. április 4 (4. csomó, XXI. köt. 22. l.); 1590. szeptember 1 (4. csomó, XX. köt. 16. l.); 1591. július 21 (5. csomó. I. köt. 78. l.); 1591. július 18 (5. csomó. XV. köt. 86. l.).

⁶⁴ Veress, Documente III, 200.

⁶⁵ Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 303.

⁶⁶ Veress, Documente III, 301.

⁶⁷ Kvári számadáskönyvek: 1592. július 18-i bejegyzés (5. csomó, XV. köt. 86. l.).

⁶⁸ Banfi, Erdélyi Múzeum 1932. 302.

⁶⁹ Veress E., Documente III, 301.

⁷⁰ Veress E., Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai (Mon. Hung. Hist. I. oszt. 41. köt.). Bp., 1943. II, 422.

Zsigmond őt „quem unice amat” főkamrásának nevezte ki.⁷¹ 1595 májusában Gyulafehérvárt tartózkodott; ez év őszén meg részt vett Báthory Zsigmond havasalföldi hadjáratában, 1596-ban pedig Temesvár ostromában.⁷² Várad működéséről ekkor már hallgatnak a feljegyzések, a mantovai követ 1595 decemberi jelentése Gengát főkamrásai tisztében mutatja be.⁷³ A zajos udvari élet, a külpolitikai tárgyalások egyre jobban elterelték a figyelmet Váradról. Az 1590-es évek első felében ugyan még szorgosan folytak a munkálatok. Midőn a fejedelem 1592-ben Bocskay Istvánt főkapitánnyá nevezte ki, meghagyta neki: „Az háznak (t. i. a végháznak) építésére is, mikor annak ideje vagy az elrendeltetett mód és szokás szerént szorgalmatos gondot viseltesen.”⁷⁴ Az erdélyi országgyűlési végzések is, — úgy, mint korábban, Báthory István király idejében — minden évben megszavazták a várad subsidiumot, kapuszám szerint 50—50 pénzt (1587. okt. 28, 1589. okt. 27, 1590. szept. 24, 1591. nov. 20, 1592. szept. 24, 1593. szept. 10, 1594. szept. 1).⁷⁵ Csupán 1595-ben hallgatnak Váradról. Az ország erejét ekkor a havasalföldi hadjárat foglalta le. De az 1596. december 8-i fehérvári országgyűlés újból megemlékezik Váradról, mert „ez mostani időben kiváltképpen való építést kíván, ezért végeztük, hogy Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében mind az ő felsége, urak és nemesség jószága személyválogatás nélkül Várad éppítésében minden segítséggel legyen, valamikor az várad kapitány uraim által requiráltatnak felőle”.⁷⁶ Ezt az intézkedést már a közvetlen veszedelem sugallta, ekkor már nem is a nagy opus rendszeres folytatásáról volt szó, hanem a hiányok gyors, hevenyészett pótlásáról, amíg nem késő. Báthory Zsigmond lemondása után (1598 tavaszán), midőn a vár átment Rudolf király birtokába, 1598 szeptemberében a török valóban megindult Várad ostromára.

A súlyos próbát, az öt hétig tartó ostromot a vár dicsőségesen kiállta. Ebben bizonyára nagy része volt a modernül megépített hatalmas erődnak, István király nagy művének. Bár a vár még ekkor sem volt teljesen készen,⁷⁷ GIOVAN MARCO ISOLANI császári

⁷¹ I. h. II, 123. — Vö. továbbá VIII. Kelemen pápának 1595. január 15-én kelt utasítását Visconti erdélyi nuncius részére [Veress E., Erdélyországi pápai követek jelentései 1592—1600 (Mon. Vat. Hung. Ser. II. Tom. 3.). Bp., 1909. 53].

⁷² Veress, Documente IV. 222, 239, 269, 271, 276, 280, 283, 285, 287, 289, 292, 301, 315, 317, V, 37.

⁷³ Veress, Documente IV, 317.

⁷⁴ EOE. III. 408.

⁷⁵ EOE. III, 231, 367, 374, 387, 411, 420, IV, 447.

⁷⁶ EOE. IV, 108.

⁷⁷ Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy az egri vár 1568-tól

hadimérnök 1595. szeptember 23-i jelentésében⁷⁸ aggodalmasan sorolja fel egyenetlenségeit és hiányait. Mindazáltal négy bástyája kőfalborításával együtt ekkor készen állott, csupán az ötödik volt befejezetlen; ezt ideiglenesen palánkkerítéssel (palizzata) erősítették meg. Ezt nevezték a váradiak Föld bástyának.

A vár nagy méreteivel, hatalmas bástyáival már a kortársakat csodálattal töltötte el. CARRILLO, a spanyol jezsuita atya, 1594-ben „arx nobilissima”-nak nevezte,⁷⁹ tömör jellemzése kitűnően érzékelteti a vár nemes építészeti jellegét és előkelő szerepét. 1598—1599 táján szép rajzban (1. kép) örökítette meg a vár akkori állapotát JORIS HOEFNAGEL, a jeles németalföldi mester⁸⁰ 1609-ben magasztalólag írt róla MISKOLCZY ISTVÁN, a bástyák neveit is feljegyezte: az első a Veres bástya, a második az Aranyos bástya, a harmadik a Csonka bástya, a negyedik a Kapu-bástya,⁸¹ ötödik a „Királyfi” bástya.⁸² A leírás és a metszet a Báthory-korszak várát idézi szemünk elé, István király nagy művét, mely a sors különös

1596-ig épült, de még akkor sem volt befejezve, az érsekújvári vár építése kb. 30 évig tartott.

⁷⁸ Veress, Documente V, 193—5.

⁷⁹ Veress, Carrillo levelezése V, 114.

⁸⁰ A metszet csak 1618-ban jelent meg [Braun G., *Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber VI. Coloniae Agrippinae*, 1618. fol. 40.], de a mintául szolgáló rajznak már a XVI. század végén készen kellett lenni, mert Hoefnagel 1600-ban meghalt. Valószínűleg 1598—1599-táján járt Váradon, mikor a vár a császáriak kezében volt. Hoefnagel rajzának gyenge másolata Johannes Sibmacher metszete, melyet Ortelius közölt (Ortelius H., *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempöruhgen ... in Ober vnd Vnder Vngern*. Nürnberg, 1603. 416—7.). — A XVII. század legelején még egy rajz készült Váradról, mely a várat a kéttornyú székesegyházzal észak felől ábrázolja. Ezt a rajzot ismétlik a XVII. századi külföldi kiadványok (Zeiller, Coronelli, stb.) mindig újabb és újabb metszetváltozatokban, — még akkor is, midőn a székesegyház már nem állott.

⁸¹ Helyesen: a kapu melletti bástya az ú. n. földbástya, a későbbi Bethlen-bástya.

⁸² Miller J. F., *Nachrichten eines Augenzeugen aus dem XVII. Jahrh. von der Grosswardeiner Festung: Zeitschrift von und für Ungern*. Hgg. von L. von Schedius, Pest, 1804, 90—2.

Miskolczy elnevezéseit megerősíti Szalárdi, aki ugyanazokat a neveket említi: új bástya avagy *Bethlen-bástya* (ez a régi földbástya), a kaputól délre, *Királyfia bástya* délen, *Veres-bástya* keleten, *Aranyos-bástya* észak felé és a *Csonka-bástya* nyugat felé (Vö. 1. kép). Miller, Miskolczy István leírását kiegészítve, a következőleg sorolja fel a bástyákat: *Csonka-* vagy *Nyilas-bástya*, melyet — Miller állítása szerint — Nyilas Mihály kapitány építtetett, *Aranyos-bástya*, mely az aranyozott Báthory-címerről kapta nevét, *Kapu-bástya*, másként *Velencei-bástya* (ez nyilvánvalóan tévedés, mert a Veres-bástya tekint Velence felé), *Királyfia-bástya*, *Föld bástya*. — Tóth-Szabó Pál [i. m. 78] *Nagy Tamás-bástyának* nevezi a *Veres-bástyát* az építtető után, de forrását nem nevezi meg.

kedvezéséből annyi viszontagság után lényegileg ma is épségben áll és ma is mély hatást kelt óriás tömegével, tektonikus erejével, merész körvonalainak puritán szépségével. Az Aranyos bástya ormán az oroszántól tartott Báthory-címer (1583) méltán őrzi nagy alkotója emlékét.

Báthory István hatalmas művének elvégzésére valóban egy „aetas” sem volt elég, befejezése már a XVII. századra maradt. Ekkor a nagy építő fejedelem, BETHLEN GÁBOR vette fel újból a munkát. „Mi nekünk Váradon, ha lehetséges volna, nem különb vigyázásunk lenne, mint az magunk személyére” — írja 1614-ben⁸³ sógorának, Rhédey Ferencnek, a váradi főkapitánynak (1614—1621). 1615. május 3-i országgyűlési propositióiban pedig a rendeknek nyomatékosan a lelkére köti: „Országunknak fő végháza Várad minemű nagy fogyatkozásban legyen, váradi kapitán uram, Bihar vármegyei követ uraimmal bőségesen declarálhatják. Ha az mi jó emlékezetű eleink országunknak oltalmára főbástyának számtalan sok költségekkel építették, tartották; szükségesképpen kívántatik, hogy Kegyelmetek is országul annak minden szükségére, építésére, megtartására mint szemefényére, oly szorgalmatos gondot viseljen.”⁸⁴ Ekkor azonban csupán az 1598-i ostrom kárainak, főként a megrongált Csonka-bástyának helyreállítására gondolhatott, mivel a vár jövedelmei igen megcsappantak,⁸⁵ az 1615-i országgyűlés a különféle pénzügyi nehézségek miatt csak a váradi borkorcsma jövedelmét rendelte a vár subsidiumára.⁸⁶ A következő években is csupán apró javítgatásokat folytathattak. Ilyen munkát végezhetett az a három besztercei kőműves is, aki 1616 őszén tért haza Váradról.⁸⁷ De a nagyobb feladatokat Bethlen korántsem tévesztette szem elől: „Az föld bástyának megépítése gyakran forog elmémben” — írja Rhédeynek.⁸⁸ 1618 telén nagy körültekintéssel és gondossággal hozzá is kezd a munkához. Már januárban kiküldi a fundálót „mivel az víz mostan megfagyott, jobban mérselkelhet (mérhet) most mindenütt”. Pontos utasítással is ellátta: „az veres bástyának minden állapotját kívül belül megmérvén, hogy annak formájára és öregségére veresse fel az föld bástyának is czövekeket, meghagytam”. Tehát a tervet Bethlen állapította meg.

⁸³ Szilágyi S., Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp., 1879. 13.

⁸⁴ EOE. X. 505.

⁸⁵ Szilágyi, Bethlen levelei, 12, 78—9.

⁸⁶ EOE. VII, 253.

⁸⁷ Kvári számadáskönyvek: 1616. november 17-i bejegyzés (13b. csomó, VIII. köt 61. l.).

⁸⁸⁻⁹ Szilágyi, Bethlen levelei 94.

A kivitelről is gondoskodott, a váradi udvarbíró utasította, hogy téglát, követ, meszet, állásoknak való fát hordasson, az árkot kitisztíttassa. „Az bástya szegeletekre és az közép gömbölyeg párkány s az felső részen való párkány köveket ez télen készíttesse faragtassa meg az udvarbíró” — írja Rhédeynek január 22-én.⁸⁹ Az 1618 áprilisi gyulafehérvári országgyűléssel megszavaztatja a subsidiumot, kapuszám szerint 50—50 pénzt.⁹⁰ Közben egyre figyelni az előkészítő munkálatokat. Örömmel értesül a várárok vizének leengedéséről. Megjegyzi, hogy ha ez nem sikerült volna: „én azt tudtam, hogy velencei módon kelletik az fundamentom felvételéhez fogni: de ha száraz az föld bástya alja, többire csak semminek tartom azt az nagy épületet, Isten segítségével velünk lévén, végben vinni.”⁹¹ Májusban személyesen megy ki Váradra „az új bástyának elkezdésére”.⁹² Ekkor 50 kőművessel érkezett, a fundamentum ásására már korábban 1000 napszámot rendelt fogadni.⁹³ A nyáron a Kraszna és Közép-Szolnok megyeieket küldi ki a munkára, összesen csaknem 600 embert.⁹⁴ A főkapitányt, az udvarbíró, a fundálót szüntelen sürgeti, mert „most az bástya rakásának jó ideje vagyon”.⁹⁸ Július 9-én újból írja Rhédeynek: „az bástya rakásától Sz. Mihály napig meg ne szünjenek, valamikor az üdő szolgál, hanem rakton rakják, bár csak öt ölnyi magasan vihetnék ez esztendőben fel, nem maradna félben télre.”⁹⁶ Fel is húzták a bástyafalat a felső párkányig, ahol az 1618-as évszámot viselő szegeletkövek tanúskodnak a nagy munka befejezéséről. Bethlen páratlan energiával elérte, hogy úgyszólván egy nyár folyamán építették fel a hatalmas bástyát.

A bástya építéséről, fundátoráról a kolozsvári számadáskönyvek tudósítanak. A fejedelemtől kiküldött fundáló a veronai GIACOMO RESTI⁹⁷ volt, aki 1618. január 29—30-án utazott át Kolozs-

⁹⁰ EOE VII, 477.

⁹¹ Szilágyi, Bethlen levelei 95.

⁹² Vö. 1618. február 24-én Rhédeyhez írott levelét [Török-magyar kori államokmánytár I, 98] és Archreiter Mihály 1628. május 20-án kelt jelentését: „Az erdélyi fejedelem Váradon vagyon, az épülethez hozzáfogott, mivese feles vagyon” [EOE. VII 484].

⁹³ Szilágyi, Bethlen levelei 96.

⁹⁴ I. h. 99.

⁹⁵ I. h. 100.

⁹⁶ I. h. 101—2.

⁹⁷ Neve többféleképpen szerepel a kolozsvári számadáskönyvekben: „az fundáló mester Bernei Jakab” (1618); az „olasz fundalo” (1620); „Fundáló Jakab” (1625); „Fundalo Restur Jakab” (1629); „fundalo Rosztur Jakab” (1629); „olasz fondáló Jakab” (1631) és „Resti Jakab ő nagysága fundálója” (1631). — Az olasz vezetéknev a kolozsvári sáfárok tollán igen eltorzult, a legvalószínűbb változat a *Resti*, mert ez felel meg

váron Váradra.⁹⁸ Felméréseivel elkészülvén, február közepén⁹⁹ tért vissza a fejedelemhez. A nyár folyamán azonban az építkezések felülvizsgálása végett újból többször megfordult Váradon.¹⁰⁰

Ugyanez év őszén és 1619 tavaszán kolozsvári kőműveseket¹⁰¹ küldenek ki a munkálatokhoz. Sőt 1619 áprilisában már faragott köveket szállítanak Kolozsvárról Váradra.¹⁰² Ezeknek rendeltetése ismeretlen. A bástya ma meglévő egyetlen faragott dísze, az építési emléktábla a Bethlent magasztaló latin verssel, nem kolozsvári stílusú, cartouche-os keretelése németes, felvidéki hatásra vall.

Bethlen 1619 szeptemberében ismét személyesen megy ki Váradra „az épületnek okáért”.¹⁰³ Bizonyára nagy művét, a befejezett bástyát óhajtotta látni. De talán már ugyanakkor felmerült benne az új terv: a belső vár újjáépítése.

SZALÁRDI JÁNOS írja Bethlenről: a székesegyházat,¹⁰⁴ a „belső épületeket nagy munkával elrontatván, minémü pompás királyi

az olasz névhasználatnak. A származási helyként említett Bern, — mivel a számadáskönyvek határozottan olasz mesterről szólnak, — Veronával azonosítható.

⁹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1618. január 29—30-i bejegyzés (14b. csomó, XVIII. köt. 27. l.).

⁹⁹ Kvári számadáskönyvek: 1618. február 26-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 21. l.).

¹⁰⁰ Kvári számadáskönyvek: 1618. július 28-i bejegyzés (14b. csomó, XXIII. köt., fol. 64.), július 8- és 18-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 153, 155. l.).

¹⁰¹ Kvári számadáskönyvek: 1618. szeptember 6-i bejegyzés (14b. csomó, XXI. köt. 121. l.); 1619. április 15-i bejegyzés (15a. csomó, XI. köt. 183. l.).

¹⁰² Kvári számadáskönyvek: 1619. április 15-i bejegyzés. (15a. csomó, XI. köt. 183. l.).

¹⁰³ Hazai okmánytár. Győr, 1865. I, 424.

¹⁰⁴ A székesegyház, lebontását mint a vallási türelmetlenség tettét és példátlan vandalizmust szokták Bethlen szemére vetni, de igaztalanul, mert sem a kor felfogását, sem a vár történetét nem veszik tekintetbe. A XVII—XVIII. század nem ismerte a műemlékvédelem gondolatát, Rómában a régi San Pietrot, Nagy Konstantin bazilikáját ugyanezidőtájt aggodalom és lelkiismeretfurdalás nélkül lebontották, ugyanígy tettek a XVIII. században az esztergomi bazilikával és később a székesfehérvári főtemplommal, és tettek mindenütt a katolikus egyházfejedelmek, hogy meggyőződésük szerint még pompásabb és még művészebb épületeket emelhessenek a romladozó régiek helyébe. A vallási türelmetlenség rombolásai a templomépületeket Erdélyszerte alig érintették, — csupán a berendezést, felszerelést pusztították el, hiszen templomra minden felekezetnek szüksége volt. A váradi székesegyház sorsát nem is az 1557-i dűlás pecsételte meg, hanem Váradnak végvárrá való átalakulása. A várórség behelyezése, az új erődövezet kiépítése szükségszerűen elvonta az egész területet a templommal együtt a polgári lakosság elől. Nem is ment át és nem is mehetett át a templom a protestánsok kezére, mert ott a katonaság lett az úr. 1581-ben a katolikus Báthory István szentalimentizmus nélkül utasítja Ridolfinit: tegyen javaslatot a templom

épületeket fundált, és kezdett volt azok helyében, láttam lerajzolva; melly ha akképen véghez mehetett volna, nemcsak pompás voltára, hanem bezeg erősségére is sokkal meghaladta volna az előbbieket, mint csak a melly része megkészülhetett volt is, azokat egybevetvén a régiakkal, a kik azokat érték és látták vala, ítéletet tehetnek felőle”.¹⁰⁵ SZALÁRDI tehát látta és ismerte a „királyi épületek” tervrajzait, talán épen ő őrizte azokat a gyulafehérvári levéltartó házában. De látta az épületeket a valóságban is, le is írja részletesen.¹⁰⁶ „Az belső vár a mint Bethlen Gábortól a külső vár kerítésének formája szerint mindenik öreg kásamatás bástyák eleibe egy-egy öreg temérdek bástyaházakra fundáltatott és a csonka s Bethlen-bástyák ellenében való toronyházak mindenestől fogva boltokra s azok között levő fejedelmi szép házak is, alsó részei azoknak is mindenütt erős boltozásokkal, felső sor házai pedig gerendázással egészen megépített vala. Ez délfelől való toronybástyátul fogva is az királyfia-bástyája ellenében üszögében való toronnyal épen felrakatott s az alsó sor házak mindenestül meg is boltoztattak és olasz fokok között az a sor is héjazat alá vétetett vala, azon toronybástyának építése csak üszögében maradván.” Szabatos leírásából,

átalakítására oly módon, hogy az alsó részét lőszer-raktárnak, a felső részét pedig tüzérségi állásnak lehessen használni [Banfi, Hadtört. Közl. 1941. 36—7], 1604-ben, midőn a császári csapatok és a katolikus várparancsnok védelme alatt az ellenreformáció Váradon megerősödött, a váradiak még sem jutnak a templom birtokába, mert — mint Carrillonak írják — „az Varban nem mindenkor boczatnak be mindeneketh” [Bunyitay—Málnási, i. m. 396, 1599-es évszámmal. — Veress, Carrillo levelezése II, 380. 1604-es dátummal]. A katonai érdek és rendtartás kizárta a vár területéről a polgárokat. A templom magára hagyatott és ami még rosszabb, katonai raktárnak használtatott. Talán ennek a következménye volt, hogy a szentély teljesen elpusztult, — feltehetőleg robbanás következtében, vagy a török (1598) vagy a Bocskay-féle ostrom (1604—1606) idejében. 1609-ben Miskolczy István a székesegyházat már szentély nélkül látta. Bethlen, midőn a délnyugati bástyát építtette, először a környékből hozatott épületkövet [Szilágyi, Bethlen levelei 94. — Török-magyar kori államokmántár I, 198]. Később a munkálatok meggyorsítására a kisebbik templomot bonttatta le, noha az volt az épebb [EOE. VII, 484]. Talán ekkor még a székesegyház restaurálására gondolt, hiszen a gyulafehérvári székesegyházat is ő hozatta helyre a különféle dúlások után. De a restaurálásnak két akadálya volt: egyrészt nagy fesztávolságú gótikus boltozatokat ebben a korban már nem tudtak építeni (a kolozsvári, jóval kisebb Farkas-utcai-templom boltozásához Rákóczi György Danzigból hozatott mestereket), másrészt a magasan kiemelkedő székesegyház az ágyútűznek kitűnő célpontul szolgált és így veszedelmére volt a várnak. Úgy gondoljuk, hogy ezek a szempontok bírhatták később Bethlent a belső vár meg a székesegyház teljes lebontására és az új palota meg templom építésére.

¹⁰⁵ Szalárdi János Siralmas magyar krónikája: Ujabb Nemzeti Könyvtár II, 35.

¹⁰⁶ I h. 551.

melyet a későbbi, 1692-ben készült rajzok és metszetek (2—4. kép)¹⁰⁷ mindenben megerősítenek és kitűnően illusztrálnak, az erdélyi renaissance legnagyobb építészeti alkotása bontakozik ki. Megtudjuk, hogy a belső vár „a külső vár kerítésének formája szerint” épült, vagyis az ötszögletes, ötbástyás erődövezetbe ötszögű várpalota, szegletein egy-egy toronybástyával. A merész tervben a renaissance centrális építkezés gondolata diadalmaskodott. A centrális külső vár hasonlóan központi elrendezésű belső vár tervezésére ihlette a fundálót, aki kitűnő formaérzéssel a kettőt tökéletesen egybehangolta: a külső bástyák tengelyében építette a belső vár toronybástyáit és az utóbbiakat összekötve, ötszögben alakította ki a belső várpalotát. Műve az építészeti logikának és harmóniának remeke lehetett. Hozzá hasonló nagyszabású, renaissance centrális építkezést nem találunk sem Erdélyben, sem Magyarországon, sem a szomszéd államokban. Itáliáig kell mennünk, a renaissance hazájáig, hogy előzményeit megismerhessük. Itt a XVI. század folyamán, a centrális építkezések végső kifejlődése idején merült fel az ötszögletes kastély gondolata. A klasszikus nagy olasz építészek, BALDASSARE PERUZZI és GIACOMO BAROZZI DA VIGNOLA foglalkoztak ötszögű kastélytervekkel.¹⁰⁸ Peruzzitól csak rajzok maradtak, Vignola azonban a Farnesek híres kastélyát Caprarolában valóban ötszögletesre építette (1557—1559). Ezekről az eszméktől, tervektől, alkotásuktól ösztönözve fundálta Bethlen Gábor olasz építésze ötszögletesre a váradi palotát. Műve a helyi adottságok folytán formailag sokkal megnyugtatóbb, mint Caprarola. Az utóbbin az erő-

¹⁰⁷ A belső vár rekonstruálásához a következő rajzokat és metszeteket mutatjuk be:

Mathias Kaiserfeld mérnökkari tiszt rajza 1692-ből (2. kép): a vár távlati képe. Bécs, Hadilevéltár [Ezt a fontos dokumentumot a háborús nehézségek miatt, sajnos, nem az eredeti rajz fényképe, hanem csak a Bunyitaytól közölt könyomatú másolat után közölhetjük. Vö. Bunyitay V.: A mai Nagyvárad megalapítása. Bp., 1885. Akad. Érték. a tört. tud. köréből. XII/6].

Ismeretlen német mérnöktől a vár alaprajza 1692-ből (4. kép). Budapest, M. Nemzeti Múzeum, Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 6059.

Ismeretlen német metszőtől a vár látképe (3. kép). Rézkarc 1692 tájáról. — Budapest, Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 3903.

Viszont teljesen meglepő az 1691—1692-i ostromot ábrázoló, hosszú német magyarázó szöveggel nyomtatott metszet [Tört. Képcsarnok. Lt. sz. 616], melyet Scholtz [i. m. 244] és aztán Bunyitay—Málnási [i. m. 409—12] közöl. Ezen a belső vár alaprajza a Houfnagel-féle metszet nyomán van megrajzolva, tehát tévesen a középkori belső várat mutatja, amelynek akkor már semmi nyoma sem volt. Ugyanennek a metszetnek spanyol feliratú másolatát közli Dercsényi Dezső, A nagyváradi vár: Építészet II (1942), 120.

¹⁰⁸ Burckhardt, i. m. 259—60.

dités sarokbástyái hozzá vannak építve a palotához. Váradon a palota, a belső vár önálló épület, melyet a tengely-megfelelés, az erőd-bástyák és a palotabástya-tornyok párhuzamos ismétlődése hoz formai összhangba és magasabb architektonikus egységbe a külső várral (3—4. kép).

A belső vár építési munkálatairól ismét a kolozsvári számadáskönyvek tájékoztatnak a legrészletesebben. 1619 nyarán, majd ismét 1620 nyarán¹⁰⁹ az olasz fundáló, azaz GIACOMO RESTI Váradon tartózkodott. Ekkor feltehetőleg az építési előkészületek folyhattak, a régi épületek bontása és az új alapozása. 1621 júniusában két olasz fundáló ment Váradra,¹¹⁰ az egyik a veronai Giacomo Resti, a másik — valószínűleg Resti segítje — közelebről ismeretlen.¹¹¹

Az új ötszögű belső vár, illetőleg belső palota a „királyi épületek” tervezője kétségtelenül a veronai fundátor volt. A palotának Szalárditól emlegetett olaszfokos oromzata Velence-vidéki mesterre vall, Verona pedig, Fundáló Jakab hazája, ez időben Velencéhez tartozott, nemcsak politikailag, hanem művészi szempontból is. Giacomo Restit a kolozsvári számadáskönyvek később is több ízben emlegetik, mindig a váradi építkezésekkel kapcsolatban (1621, 1623,

¹⁰⁹ Kvári számadáskönyvek: 1619. július 7-i bejegyzés (15a. csomó, XII. köt. 85. l.); 1620. június 7-i bejegyzés (15b. csomó, XXI. köt. 43. l.) és június 22-i bejegyzés (15b. csomó, XXII. köt. 74. l.).

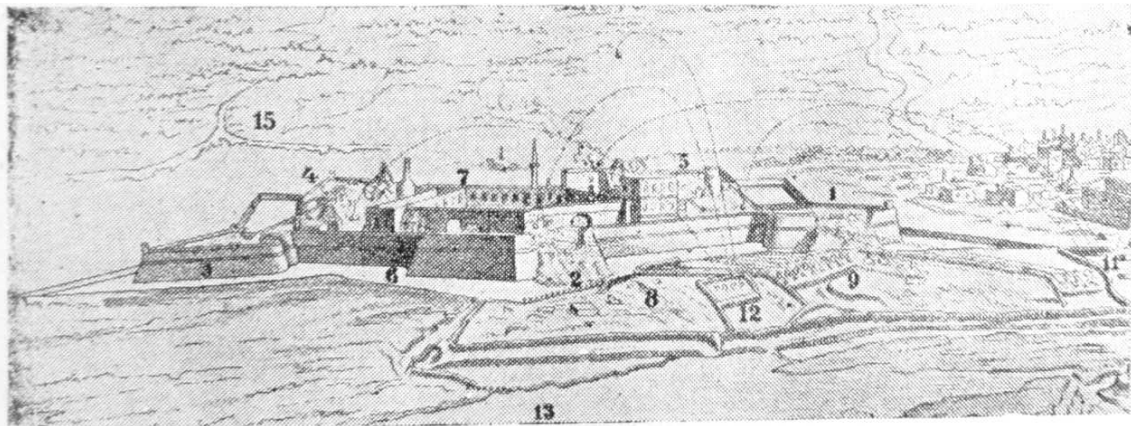
¹¹⁰ Kvári számadáskönyvek: 1621. június 10 és 11-i bejegyzés (15b. csomó, XXI. köt. 49, 50. l.).

¹¹¹ Bethlennek még két olasz fundálójáról tudunk. Az egyik 1624-ben utazott át Kolozsváron, a sáfárok „Keomives Mártonnak olasz fundálónak” (1624. augusztus 1-i bejegyzés. — 16. csomó, XXI. köt. 82. l.) nevezik. Működéséről semmi egyéb adat nincs. A másik a montavai Giovanni Landi, aki évi 612 tallér fizetést húzott, majdnem kétszer annyit, mint a kollégiumi professzorok, tehát igen becsült tagja volt az udvartartásnak [Vö. Radvánszky B., Udvartartás és számadáskönyvek. Bp., 1888. I., 231. Házi történelmünk emlékei. I.]. A kolozsvári számadáskönyvek tévesen Johannes Longiusnak (Landius vagy Landus helyett) nevezik, vagy pedig egyszerűen csak Fundáló Jánosnak [Kvári számadáskönyvek 1629. máj. 22, máj. 24, júl. 23 és 28-i bejegyzések. — 18a. csomó, II. köt. 86, 111, 118, 474, 481. l.]. 1629-ben Szamosújvárt fundált; névjelzése az északi bástya fokán olvasható: IOANES LANDVS FVN-DATOR SER M. ITALVS.

Georg Kraus segesvári jegyző Landin kívül a velencei Agostino Serenát nevezi Bethlen építészének [Kraus G., Siebenbürgische Chronik. Wien, 1862. I., 57. Fontes Rerum Austriacarum, I. Abt. III. Bd. — Itt olvasási vagy szedési hiba folytán Lerenának írva]. De közlése alig hihető, mert Serena erdélyi működéséről 1648 és 1653 között vannak adatok. Úgyszintén tévesen sorolja Florio Banfi Bethlen építészeti köré Maurizio Viennerit [Erdélyi Múzeum 1932. 302]. Istvánfi szövegéből melyre Banfi hivatkozik — éppen ellenkezőleg az derül ki, hogy Vienneri a Bocskay felkelés idejében (1604) császári építész volt [Historiarum de rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae, 1622. 811].

1. kép. A váradi vár a XVI. század végén
Hoefnagel Joris rajza után készült metszet

2. kép. A váradi vár 1692-ben
Részlet Kaiserfeld Mátyás rajzának könyomata másolatából
Az eredeti a bécsi hadilevéltárban

1625, 1626, 1629),¹¹² sőt még 1631-ben is azt írják róla: „érkezők Fejérvárról urunk ő nagysága fő fundálója olasz fondáló Jakab. Küldi urunk Váraddá.”¹¹³

Az építkezések nagyobb lendülettel 1621-től kezdve folytak. Ez évben ötször (május, június, augusztus, szeptember, október) mentek ki a kolozsvári kőművesek Váradra,¹¹⁴ a fejedelem mívére. Július-augusztusban eperjesi kőművesek is dolgoztak itt.¹¹⁵ Június végétől szeptember végéig hat ízben szállítottak faragott köveket Kolozsvárról Váradra és pedig júniusban 40, augusztusban 42, szeptemberben 20 szekérrel.¹¹⁶ A kövekkel együtt szeptemberben a kolozsvári céhmester, VÉGH LŐRINC is kiment Váradra. Sőt szeptember elején a kolozsvári tölcséresek,¹¹⁷ októberben meg a kolozsvári asztalosok¹¹⁸ is megindultak Váradra. A belső várnak egy része, — talán a déli veres toronybástya, amelyet később II. Rákóczi György lakópalotának használt, — nyilván még ez évben nagyjából elkészült. A következő esztendőekben egészen Bethlen haláláig (1629) a munka továbbra is állandóan serényen folyt,¹¹⁹ nagyjából ugyanolyan keretek között. Újra jöttek a kolozsvári kőművesek (1622, 1625, 1626),¹²⁰ a szász kőművesek (1622),¹²¹ a vinci

¹¹² Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. júl. 11 (15a. csomó, XXI. köt. 144. l.), júl. 12 (uo. 218. l.); 1623. aug. 10 (16. csomó, XVIII. köt. 147. l.), 1625. szept. 4 és 26 (16. csomó, XXXIV. köt. 104, 120. l.), 1626. máj. 17 (17b. csomó, VIII. köt. 126. l.), 1629. máj. 4 (18a. csomó, II. köt. 73, 469. l.) és nov. 6 (uo. 142. l.).

¹¹³ Kvári számadáskönyvek; 1631. október 18-i bejegyzés (19. csomó, VI. köt. 106. l.).

¹¹⁴ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. máj. 2 (15b. csomó, XI. köt. 277. l.), jún. 14 (15b. csomó, XXI. köt. 95. l.), aug. 25 (uo. 103. l.), szept. 8 (15b. csomó, XXII. köt. 162a. l.), szept. 6, szept. 9 (15b. csomó, XXII. köt. 221. l.), okt. 4 (15b. csomó, IX. köt. 166. l.).

¹¹⁵ Kvári számadáskönyvek: 1621. július 19-i bejegyzés (15a. csomó, XXII. köt. 219. l.) és aug. 18-i bejegyzések (uo. 144. l.).

¹¹⁶ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1621. június 29 (15b. csomó, XXII. köt. 211. l.), aug. 5—6 (15b. csomó, XXII. köt. 215. l.), aug. 12 (15b. csomó, XXI. köt. 100. l.), szept. 11 (15b. csomó, XXII. köt. 163. l.), szept. 19 (15b. csomó, XXI. köt. 75. l.), szept. 14 (15a. csomó, XXII. köt. 222. l.).

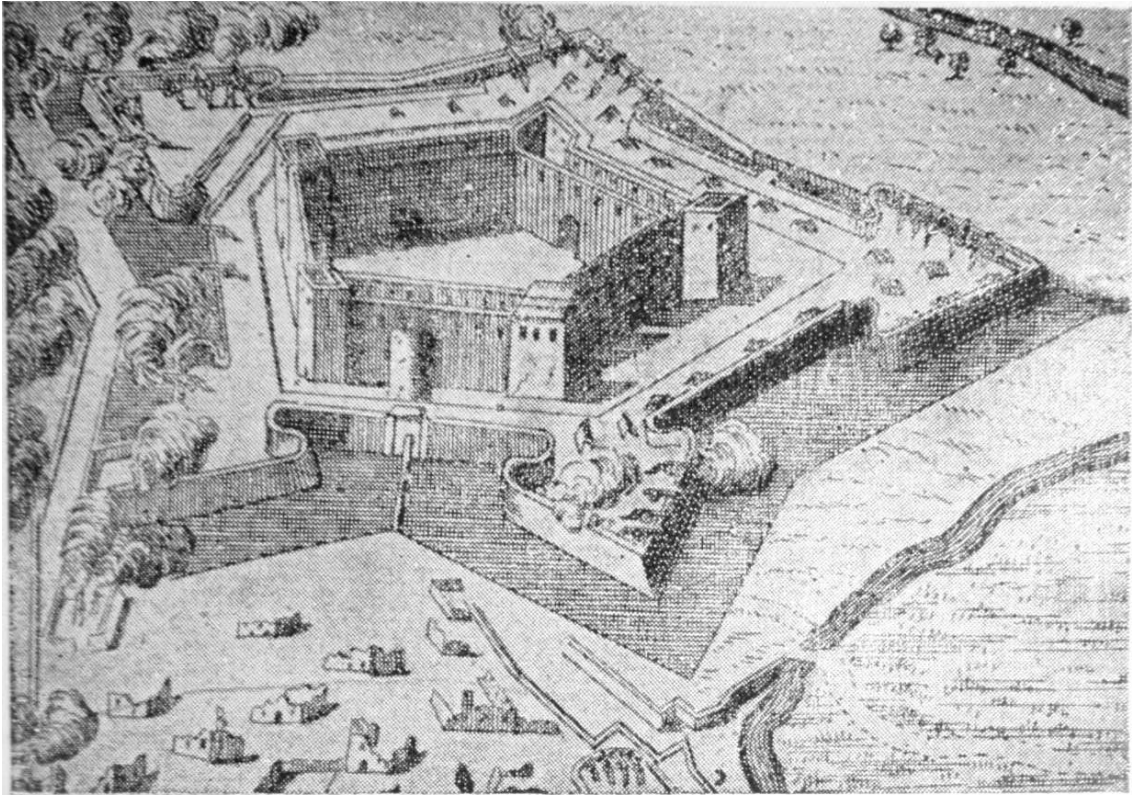
¹¹⁷ Kvári számadáskönyvek: 1621. szeptember 29-i bejegyzés (15b. csomó, XI. köt. 256. l.).

¹¹⁸ Kvári számadáskönyvek: 1621. október 19-i bejegyzés (15b. csomó, IX. köt. 168. l.).

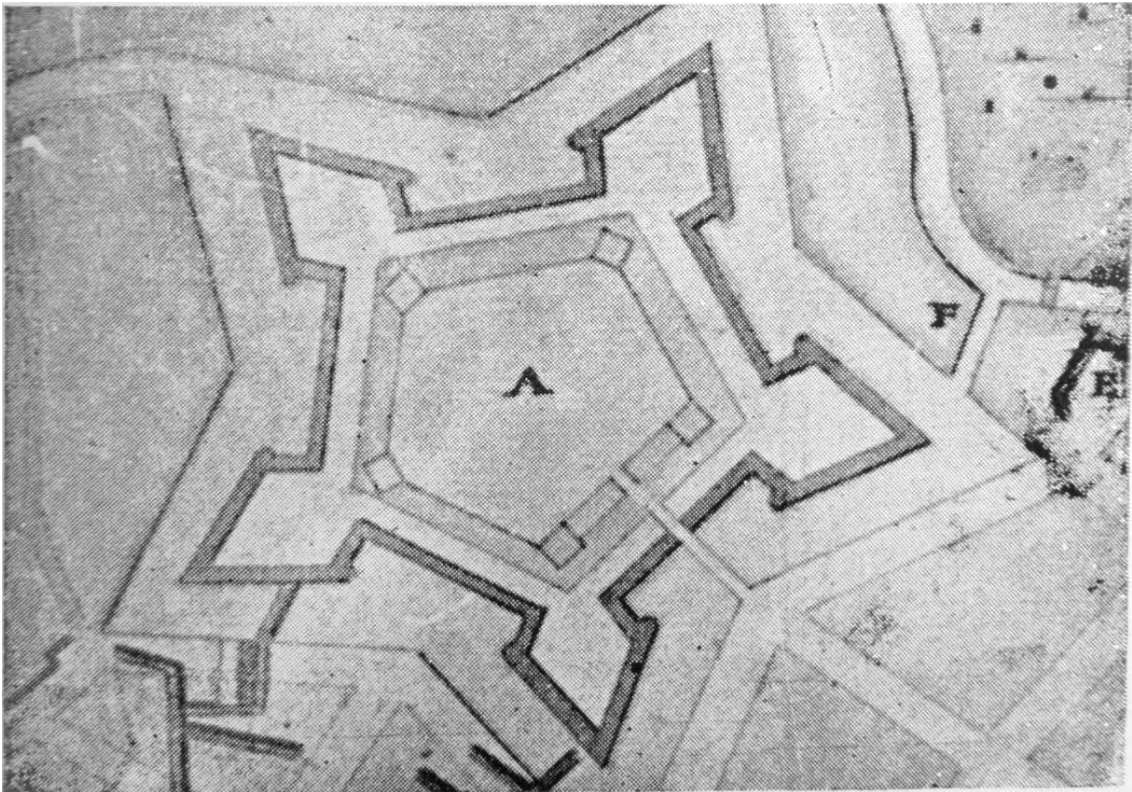
¹¹⁹ Az 1624-i fehérvári országgyűlés a végvárakra szánt subsidium fizetése alól Bihar vármegyét felmenti „mivel ő kegyelmek Váradot építik” [EOE. VIII, 235]. Ez a megjegyzés valószínűleg a belső várra vonatkozik.

¹²⁰ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1622. március 21 (16. csomó, II. köt. 125. l.), 1625. április 10 (16. csomó, XXXIVb. köt. 131. l.), június 9 (uo. 136. l.), 1626. április 17 (17b. csomó; III. köt. 144. l.).

¹²¹ Kvári számadáskönyvek: 1622. július 27-i bejegyzés (16. csomó, III. köt. 133. l.).

3. kép. A váradi vár 1692 táján
Német metszet. Tört. Képcs. Lt. sz. 3903.

4. kép. A váradi vár alaprajza 1692-ből
Német rajz. Tört. Képcs. Lt. sz. 6059.

kőművesek (1625),¹²² a fejedelem kőművesei (1623, 1624),¹²³ akik talán valami finomabb faragási munkát végeztek, a brassói téglacsinálók (1623),¹²⁴ majd szász ácsok (1622),¹²⁵ székely ácsok (1624, 1629)¹²⁶ és újkeresztény ácsok (1630).¹²⁷ Végh Lőrinc kolozsvári kőműves céhmester 1622 tavaszán ismét tizenegy szekér faragott követ szállított ki Váradra.¹²⁸ A kolozsvári számadáskönyvek elszórt és természetesen nem kimerítő adatait szerencsés módon egészíti ki a Bethlen-féle építkezések utolsó esztendejéből való költségelszámolás (1629),¹²⁹ mely igen érdekesen világítja meg a munkálatok megszervezését. A kimutatás 1628 októberétől 1629 októberéig terjed. Ebben az időben a legnagyobb összeget (988 frt 76 dénár) a lapicidáknak, azaz kőfaragóknak fizették ki, utánuk következtek a váradi kőművesek (336 frt 25 dénár), azután az erdélyi kőművesek (283 frt 17 dénár), majd a német (felvidéki?) kőművesek (228 frt 61 dénár). Dolgoztak ezeken kívül kőműves-inasok, akiket a fejedelem parancsára a várhoz tartozó jobbágyok közül „discendi gratia” választottak ki. Ez a kicsiny adat Bethlen szervezőképességének, előrelátásának gyönyörű bizonyítéka, mely egyúttal az erdélyi építészet helyi fejlődésének személyi feltételeire is erős fényt vet. A fejedelmi, főúri építkezésekben résztvevő jobbágyságból alakult ki az a réteg, amely azután a technikai és

¹²² Kvári számadáskönyvek: 1625. április 4-i bejegyzés (16. csomó, XXXIV/b. köt. 121. l.).

¹²³ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1623. augusztus 6 (16. csomó, XVIII. köt. 145. l.), 1624. július 12 (16. csomó, XXIV. köt. 35. l.).

¹²⁴ Kvári számadáskönyvek: 1623. április 15-i bejegyzés (16. csomó, XVIII. köt. 54. l.).

¹²⁵ Kvári számadáskönyvek: 1622. november 6-i bejegyzés (16. csomó, II. köt. 136. l.).

¹²⁶ Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1624. június 19 (16. csomó, XXI. köt. 147. l.), 1629. október 20 (18b. csomó, IV. köt. 263. l.).

¹²⁷ Kvári számadáskönyvek: 1630. július 12-i bejegyzés (18b. csomó, VII. köt. 167. l.).

¹²⁸ Kvári számadáskönyvek: 1622. május 6-i bejegyzés (16. csomó, II. köt. 129. l.).

¹²⁹ Sárköz, br. Vécsey Itár. Fasc. 16. No. 1514. fol. 1—4 (Erdélyi Nemzeti Múzeum Itára. Leica-gyűjtemény). A fényképmásolatokat Jakó Zsigmond egyetemi ny. r. tanár úr szíveségének köszönöm.

A kifizetésekhez tájékoztatásul megemlítjük, hogy az 1627-i árszabályzat a kőművesmester napi fizetését 28 pénzben, a legényét 20 pénzben, a tanuló legényét 14 pénzben állapította meg az élelmen felüt. Ha pedig élelmet nem kaptak, akkor 32, illetőleg 28 és 21 pénz fizetés járt nekik naponként. Ugyanakkor a közönséges erdélyi posztó singenként 45 pénzbe került, egy ködmen egy forintba, egy kordovány csizma 80 pénzbe került egy szűr 1 frt 20 pénzbe; egy harisnya 21 pénzbe, „az szép kövér ökörhús” fontja 2 pénzbe [EOE. VIII. 463, 440, 451, 452, 470, 472]. A fizetés tehát nemcsak hogy megfelelt a szociális követelményeknek, hanem felette bőséges volt.

stílus elemeket átvitte a falusi építkezésekbe. Az elszámolás megemlékezik még VALENTINUS Aczról, a váradi asztalosokról, JOHANNES és LAURENTIUS TÖLCZERESről, akik a palotákban (palatia), azaz az új belső várkastély nagy termeiben az ablakokat beüvegezték.

A bethleni palota festői díszéről is van néhány adat: 1624-ben a fejedelem képírója Váradon járt,¹³⁰ 1626-ban KÉPÍRÓ ISTVÁN (SZÉKESFEHÉRVÁRI ISTVÁN kolozsvári céhmester) és egy német képíró dolgozott ugyanott,¹³¹ 1629 nyarán meg BRASSAI KÉPÍRÓ JANOS.¹³²

Bethlen halála után a váradi építkezések a serény várépítő és jó gazda I. RÁKÓCZI GYÖRGY-re maradtak; ő elődje szellemében és nagy tervei szerint folytatta a külső és belső vár teljes kiépítését. Uralkodása elején ugyan a politikai nyugtalanságok miatt nagyobb munkához nem foghatott, csupán a vár karbantartásáról gondoskodott, jobbra az országgyűléstől megszavazott közmunka (gratuitus labor) segítségével.¹³³ Csupán az 1630-as évek vége felé vett nagyobb lendületet az építkezés, amint a kolozsvári számadáskönyvek bejegyzéseiből következtethetjük. 1638-ban a fejedelem csapatostól küldi Váradra a kolozsvári, kassai, szebeni, medgyesi, szászsebesi, segesvári kőműveseket, ácsokat, téglavetőket, cserépcsinálókat.¹³⁴ A munka bizonyára ugyanígy folytatódott a következő esztendőben is, noha az adatok ekkor kevésbé bőségesek. 1639-ből — mivel az ezévi kolozsvári számadáskönyvek hiányoznak — csupán a brassói kőművesek kirendeléséről tudunk.¹³⁵ Az 1640-es, úgyszintén az 1642-es évről a kolozsvári számadáskönyvek újból meglehetősen részletesen tájékoztatnak. Ismét jártak Váradon kolozsvári, szebeni, brassói és háromszéki kőművesek, segesvári cserépcsinálók és csíki téglavetők, stb.¹³⁶ A munkálatok egyaránt folytak mind a külső, mind a belső váron. A külső erődövezetben

¹³⁰ Kvári számadáskönyvek: 1624. július 12-i bejegyzés (16. csomó, XXIV. köt. 35. l.).

¹³¹ Kvári számadáskönyvek: 1626. szeptember 6-i bejegyzés (17. csomó, VIII. köt. 227. l.).

¹³² Kvári számadáskönyvek bejegyzései: 1629. június 20 (18a. csomó, II. köt. 133. l. és 18b. csomó, IV. köt. 88. l.), 1629. szeptember 27 (18a. csomó, II. köt. 486. l.).

¹³³ 1630. február 27-i, még Brandenburgi Katalin idejében tartott országgyűlés és az 1635. június 10-i országgyűlés (mindkettő Fehérvárott) határozatai [EOE. IX, 84, 422].

¹³⁴ Kvári számadáskönyvek 1638-as feljegyzései (22. csomó, IV/b. köt. 119, 121, 130, 202, 235, 236, 250; II. köt. 59, 60, 95, 96, 97, 115, 167).

¹³⁵ Mika S., I. Rákóczy György levelezése a brassai bíróval és tanáccsal: TTár. 1892. 706.

¹³⁶ Kvári számadáskönyvek 1640-es feljegyzései (23. csomó, VII. köt. 101—3, 130, 140, 196, 199. l.); 1642-es feljegyzések (23. csomó, 54—5, 58, 61, 98, 100. l.).

a Csonka és a Királyfiabástyát, melyeket az 1598-as ostrom megromgált, kijavíttatta és másfél ölnyivel felmagasíttatta, úgyszintén helyrehozatta a közfalakat (cortinákat). A várárkot kiszélesíttette és kőfallal kibéleltette, ezután pedig kimélyítésére fordította gondját.¹³⁷ Midőn ezek a munkálatok folytak, már Rákóczi fejedelem fia, az ifjabb György volt a váradi főkapitány (1640—1648). Az építkezés ellenőrzése az ő tisztje lett; ennek lelkiismeretes betöltésére a fejedelem szüntelen intette, sürgette, unszolta. „Az Váradban való épületeket, az árkának ásását s béleltetését felette szorgalmasan continuáltasd, restnek semmi istenes, hasznos dologban ne tanáltassál” — írja fiának 1640. augusztus 20-án.¹³⁸ Hasonlóképpen más alkalmakkor is folyvást lelkére kötötte a nagy munkát, melyről állandó tájékoztatást kívánt. A fejedelem levelezéséből megismerjük a váradi fundálót is, aki ekkor már nem más, mint Imre deák vagy ahogy a kolozsvári sáfárok nevezik: „FUNDÁLÓ IMRE deák” vagy „SÁRDI IMRE, az fundáló”. 1640 őszén Rákóczi fejedelem azt tervezte, hogy jövendőre Imre deákkal¹³⁹ a váradi kazamatákat fogja megcsináltatni. 1641 tavaszán Fundáló Imrét valóban Váradon találjuk,¹⁴⁰ 1643-ban újra ott dolgozik.¹⁴¹ Rákóczi a negyvenes években (kb. 1640—1647) Erdélyszerte sokat fundáltatott Imre deákkal, Gyaluban, Görgényben, Munkácson, Gyulaférvárt, Fogarasban és Kővárban. Hadiépítész volt, de a civilis architecturát is értette, sőt kőfaragásokhoz is adott rajzokat, mint 1642-ben Lórántffy Zsuzsánna sárospataki kandallójához.¹⁴² Talán ő vele építtette a fejedelem a váradi vár híres kaputornyát is, melyről magasztalólag ír SZALÁRDI: „Az kapu bástyái oldalában egy szép tornyot pléhes szép mesterséges héjjazattal orsósan függő lábason építtetett vala, mellyben a harangok és az óra helyheztek vala: az alattlevő erős bolt pedig, és az előtt más egy bolt is rakattatván ... ezek ... conservatoriumul, levéltartó házul fordítottak vala.”¹⁴³ A kaputorony valószínűleg 1640-ben épült, ekkor ugyanis Rákóczi egy toronygombot Váradról Kolozsvárra küldet aranyo-

¹³⁷ Szalárdi, i. m. 240.

¹³⁸ Szilágyi S., A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp., 1875. 68. — Vö. továbbá Rákóczy egyéb leveleit uo. 72, 74, 77, 89, 90, 98.

¹³⁹ Szilágyi, Rákóczy levelezése 79.

¹⁴⁰ Kvári számadáskönyvek: 1641. március 17-i bejegyzése (23. csomó, IX. köt. 183. l.).

¹⁴¹ Kvári számadáskönyvek: 1643. augusztus 28-i bejegyzése (24. csomó, I/b. köt. 314. l.).

¹⁴² Szilágyi, Rákóczy levelezése 100.

¹⁴³ Szalárdi, i. m. 240.

zás végett.¹⁴⁴ 1642-ben mindenesetre készen állott, mert ez évről mint rossz óment feljegyezték, hogy a villámcsapás megrongálta.¹⁴⁵ Ez az idő összeesik Imre deák váradi működésével, talán nem túlzás, ha ezen az alapon neki tulajdonítjuk a jellegzetesen erdélyi „függőlábas”, azaz tornácos kaputorony építését. A vár olasz stílusú ötszögének a tornácos torony erős hazai hangsúlyt adott. A helyi stílus, mely eddig csak kisebb részleteken, címeres táblákon, stb. érvényesülhetett, a kaputoronyban monumentális építészeti formában nyilvánulhatott meg, és így az egész várnak új szint, új jelleget adott. A vár helyi áthasonulása ekkor több irányban folytatódott, ezt már így kívánta a gyakorlati, mindennapi élet, a helyi szokások. Az építészet ezekhez alkalmazkodva alakította ki a helyi jellegzetességeket. A várkapu előtt „szin” vagy „góre” (másként szakállszárító) készült.¹⁴⁶ A bástyákra „vigyázó és cirkáló erkélt”¹⁴⁷ ácsoltak az őrség számára. Az Aranyos bástyán a boltozatos épületre „szép nyaraló- s vacsoráló helyet” építettek „igen szép faragott kőlábkra”, azaz oszlopokra szarufás, zsendelyes fedéllel.¹⁴⁸ Talán ez volt az a nyári ház, melynek elkészültéről IFJABB RÁKÓCZI GYÖRGY 1640 őszén értesítette az édesanyját.¹⁴⁹ A magasba, bástyákra, legtöbbször a kapubástya fölébe épített „nyári házakat” az erdélyiek igen kedvelték. A fogarasi várban Bethlen Gábor 1623-ban a kapu felett „lábkra” „igen szép deszkás, nyári házat” építtetett, „kiben 20 ember elférhessen és az vacsorálhassék benne a ki akar.”¹⁵⁰ Később idősebb Rákóczi György Gyulafehérvárt az északi bástyára „gyönyörűséges házakat” rakatott a fejedelemasszony számára.¹⁵¹ A gyalui Bánffy-kuria kerítésfalának kapuja felett „egy négy köteses lábkra épült Sendelyes Filegoria” emelkedett, „melly körül fenyő deszkákkal párkányosan vagyon bedeszkázva” (1737).¹⁵² Ha a tornácos kapubástyákat, filegóriákat képzeletben rekonstruálni akarjuk, a magyarvalkói templom tornyára, kapubástyáira kell gondolnunk. A váradi vár harangos tornya, kapuszíne, cirkáló erkélyei, vacsoráló nyári háza is ugyanazt a szellemet, ugyanazt a stílust tükröztethette, csak monumentálisabb méretekben, összhangban az óriási bástyákkal, hatalmas várfalakkal.

¹⁴⁴ Szilágyi, Rákóczy levelezése 72, 77.

¹⁴⁵ Szalárdi, i. m. 140.

¹⁴⁶ I. h. 502, 579.

^{147–8} I. h. 553.

¹⁴⁹ Szilágyi, Rákóczy levelezése 85.

¹⁵⁰ Szádeczky L., Fogaras vára és uradalma történeti emlékei. Kvár, 1892. 62. (Kny. az Erdélyi Múzeumból).

¹⁵¹ Szalárdi, i. m. 244.

¹⁵² Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. 354.

Rákóczi György a külső várral párhuzamosan továbbépítette a Bethlentől megkezdett belső várat, a palotát. Mivel a munkálatok során a középkori székesegyházat teljesen lebontották,¹⁵³ elsősorban új templomról akart gondoskodni. 1630 telén kiküldte fundálóját, Haller Gáborral, hogy a belső várban a helyét jelöljék ki. IBRÁNYI MIHÁLY vicekapitány a következőket jelenti munkálkodásukról: „Az szentegyházat is váltigh mérséklék ő kegyelmek, de minthogy az vár öt szegre vagyon csinálva, az templom is úgy tetszenék inkább, öt szegre lenne. Mindazáltal, mivel Nagyságod arról nem parancsolt volt, négy szegre intézték a templomot is...”¹⁵⁴ A centrális építkezés eszméje újból erősen kísértett. A fundáló a külső és belső vár egymásba helyezett ötszögének a közepén ugyancsak ötszögű alakban akarta a templomot felépíteni. Bizonyára olasz példák, hasonló, bár nem azonos centrális épületkomplexumok (római S. Pietro in Montorio stb.) lebegtek a szeme előtt, midőn a merész terv felvetődött benne. Aminthogy bizonyára olasz volt ő maga is, mert ilyen gondolatra más, mint olasz, aligha juthatott. Nevét, sajnos, nem ismerjük, épen ebből az esztendőből az adatok hiányoznak. A szokatlan tervnek azonban nem volt sikere. Csakhamar áttértek a négyszögletes megoldásra, úgy látszik, még mindig a templom középponti elhelyezésére gondolva. De a fedelem ezt is elvetette és a bethleni palota továbbépítésével kapcsolatban egészen másként, nem csekély építészeti érzékkel rendelkezett.

Bethlen Gábor idejében a tervezett ötszögletes belső várkastélynak két szárnya készült el: a nyugati, a Csonka- és a Bethlenbástyával párhuzamosan álló ú. n. Veres-toronybástya¹⁵⁵ közötti szakasz és az ahhoz csatlakozó déli szárny, a Királyfia-bástyával szemközt épített toronybástyáig. A nyugati szárny és különösen annak déli veres toronybástyája (azaz a Bethlen-bástyával szemközt lévő veres torony) volt a fedelmi lakópalota. Rákóczi György az eredeti terv szerint haladva a Veres-bástyával és az Aranyosbástyával szemközt is felépítette a toronybástyákat és közöttük az összekötő szárnyakat.¹⁵⁶ Így a toronybástyáktól ritmikusan tagolt ötszög teljesen kialakult és minden oldalról bezárult. Ebbe a zárt

¹⁵³ A székesegyház utolsó részét 1639 decemberében bontották le. [Vö. „Frankfurtische Frühlings Relation des 1639. Jahrs.” Idézi: Zeiller M., Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. Ulm, 1646. 278—9].

¹⁵⁴ Bunyitay, A mai Nagyvárad megalapítása, 6. l. ⁴ jegyzet.

¹⁵⁵ A két toronybástyát veres cspréfhéjazatukról nevezték el. Nem tévesztendő össze a külső vár keleti, Veres-bástyájával. A toronybástyák, elnevezésük ellenére sem emelkedtek ki magasan, alig haladhattak meg a közbelső épületszárnyakat (2—3. kép). Körülbelül olyanok lehetnek, mint az aranyosmedgyesi vár sarokbástyái.

¹⁵⁶ Szalárdi, i. m. 240—3.

egységbe kellett elhelyezni a templomot. Rákóczi praktikus megfontolásokról, de egyben jó ösztöntől, helyes érzéktől vezérelve, az ötszög déli szárnyát egészen a Királyfia-bástyával szemközt épült toronybástyáig „templomnak rendeltetvén, nagy szép bolt (azaz boltozat) alá vetette vala” (2. kép).¹⁵⁷ Ezzel gyakorlatilag elérte, hogy a templom a fejedelmi lakópalota közelébe került. Építészeti szempontból pedig sikerült neki a várudvar hatalmas terét érintetlenül megőriznie. Az óriás udvar már szokatlan méreteinél fogva is rendkívüli benyomást kelt. Ezt a hatást egykor a környező épülettömb architektonikus kiképzése fokozta. Amennyire a mai állapotból, a nagyrészt befalazott ívelések nyomaiból megítélhető, az udvart pillérekben nyugvó, kettős árkádsor övezte. A tágas tér széles nyugalma a ritmikusan ismétlődő, derűs ívelődésekben méltó keretet kapott. Nem is udvar volt ez már, hanem tér, a fejedelmi Erdély legszebb tere, melyet a magyar középkor legnagyobb alkotása, Szent László bronz lovasszobra, Márton és György kolozsvári szobrászok remekműve (1390) díszített. Az udvarnak ez az egyszerű, puritán és mégis monumentális tagolása már távol áll az olasz mintaképtől, a caprarolai várkastély gazdag és bonyolult felépítésétől. A helyi szellem, a magyar renaissance érvényesült kialakításában. A nagyvonalú térképzés végtelenül szerencsés, harmónikus módon egyesül benne a helyi erdélyi stílus széles nyugalmaival, közvetlen, kifejező egyszerűségével. Fejedelmi méretek patriarkális formában, olasz eszme erdélyi megvalósításában: ez a váradi vár lényege. Ugyancsak a magyar stílusirány tört előre akkor, amidőn Rákóczi a nyugati és déli szárny Bethlentől épített olaszfokos ormát leszedette és helyébe magas, zsindelyes tetőket emeltetett.¹⁵⁸ Az épületek belsejében, különösen a déli szárnyon, a boltozatos, árkádos folyosókon és az innen nyíló óriási boltozatos termekben hasonlóképpen erdélyi levegő árad. Ezeknek mását csak itthon, a radnóti fejedelmi kastélyban és Apafi egykori ebesfalvi udvarházában találhatjuk meg. Ezek azok a gyönyörű boltozatok (li belli volti che vi sono), hatalmas nagy termek (gran stanzioni a volto), melyeknek megmentésén az 1692-es ostrom után az olasz(!) várparancsnok oly nagy igyekezettel buzgólkodott.¹⁵⁹

Rákóczi építkezései, újításai folytán az eredetileg olasz koncepciójú várkastélyban a hazai stílus vált uralkodóvá. Ez elsősorban a fejedelem irányításának, ízlésének köszönhető, de bizonyára

¹⁵⁷⁻⁸ I. h. 243.

¹⁵⁹ A váradi kapitánynak 1692. szeptember 16-án kelt olasznyelvű levele [Fraknoi V., Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Róma, 1892. 29, 30].

nagy része volt benne FUNDÁLÓ IMRE diáknak is. A belső vár építése — legalább kezdetben — szintén az ő működési idejével, az 1640-es évekkel esik egybe. Az első adat ugyan még 1638-ból való; ekkor „Diószegi Ferenc Deják urunk képírója, megyen ki, Váradra.”¹⁶⁰ A képíró azonban akkor bizonyára még csak a Bethlentől építtetett kész olaszfokos nyugati szárnyban dolgozhatott. Később az 1640-es években már serényen folyt a munka. Rákóczi követe, TR AUSNER JÁNOS 1643-ban a lengyel király kérdezősködésére „minémű alkalmatosságú hely legyen Várad!”, az ifjú fejedelem székhelye, így felelt: „Mondám, hogy igen szép fejedelmi lakóhely ... kiváltképpen, most az várat Nagyságod (t. i. a fejedelem) igen építtette, és muniálta”.¹⁶¹ A 40-es évek második felében ismét gyakran hallunk művesek kiküldéséről, akik feltehetőleg — legalább részben — a belső váron dolgozhattak. 1646-ban brassai kőművesek¹⁶² jönnek, 1648-ban kolozsváriak és háromszékiek.¹⁶³ 1647-ben faragott köveket visznek Kolozsvárról Váradra.¹⁶⁴ Ekkor a palotaszárnyak már készen állottak, csak belső architektonikus díszükről, a faragott ajtókeretekről, kandallókról gondoskodtak. Ezekből a helyszínen semmitem maradt, csupán a törmelékből került elő 1943 nyarán néhány ajtóparkánytöredék, közöttük egy jellemzően kolozsvári stílusú parkány triglifes tagolással és rozettadísszel.¹⁶⁵ Midőn Rákóczi utolsó útján, 1648 „septembernek elein Várad felé fordult vala, hogy az ott való építéseket megtekintené”,¹⁶⁶ nagy művét már a befejezéshez közel láthatta. Készen volt a déli szárny a templommal, továbbá a keleti (a Királyfia- és a Veres-bástya között) a fegyvertárral, kiszögellő csúcsán az ú. n. „czajt- és élésbástyaházzal”, az utolsó toronybástya (az Aranyosbástyával szemközt) és az összekötő északkeleti és északi szárnyak falait is felhúzták.¹⁶⁷ A fejedelemnek nagy terveit keresztülvitelében buzgó és hűséges segítőtársa volt a vicekapitány, mert — mint SZALÁRDI írja — „mindezek pedig inkább mind Ibrányi Mihály

¹⁶⁰ Kvári számadáskönyvek: 1638. szeptember 25-i bejegyzése (22. csomó, IV/b. köt. 203. l.).

¹⁶¹ EOE. X, 393.

¹⁶² Mika, TTár. 1892. 519.

¹⁶³ Kvári számadáskönyvek: 1648-i bejegyzések (25b. csomó, VI. köt. 214, 223, 243, 605. l.).

¹⁶⁴ Kvári számadáskönyvek: 1647. május 23-i bejegyzése (25a. csomó, I. köt. 218. l.).

¹⁶⁵ Tudomásom szerint ezek a töredékek a nagyváradai Múzeumba kerültek.

¹⁶⁶ Szalárdi, i. m. 232.

¹⁶⁷ I. h. 240—3, 551—3.

vicekapitánysága¹⁶⁸ alatt vitettek vala végbe, az ki is tisztit az építések körülvaló szorgalmatosságban is, semmi részből hátra nem hagyja vala.”¹⁶⁹

Az építkezések az ifjabb Rákóczi idejében is tovább folytak. 1649-ben újabb olasz fundáló, alkalmasint AGOSTINO SERENA, járt Váradon.¹⁷⁰ 1652-ben besztercei, 1657-ben háromszéki és enyedi kőművesek dolgoztak a váron.¹⁷¹ Az akkori váradi főkapitány, GYULAI FERENC (1651—1660) maga is értett az építészethez, a váradi fürdőkben a fejedelmi házakat ő fundálta. Bizonyára a várbeli építkezéseknek is gondját viselte.¹⁷² De ebből az időből igen szűkszávúak a tudósítások. SZALÁRDI is csupán arról értesít, hogy a fejedelem a belső vár északkeleti szárnyán helyezte el az istállókat. De, amint az 1692-ben készült rajzokból, metszetekből (2—4. kép) következtethetjük, a belső vár is 1660-ig, ha nem is minden részletében, de lényegileg elkészült. Midőn ez év júliusában a török megindult ellene, a kettős nagy építészeti alkotás, a külső és belső vár, teljes pompájában bontakozhatott ki. Sohasem lehetett olyan szép, olyan hatalmas, mint épen abban a pillanatban, amikor „az „bástyák sűrű lobogós kopjakkal, sok szép lovas és gyalog zászlókkal körös környül megrakatván” teljes hadi díszben, illő méltósággal várta végzetét.”¹⁷³

Ezután már csak a pusztulás következett. Mind az 1660-os, mind az 1692-es ostrom sokat rombolt a külső és belső váron egyaránt. A külső vár erődövezetét mindkét ízben helyreállították, a bástyák ma is régi alakjukban állanak, de megsemmisült a nyári ház (1660) és a harangos, órás kaputorony (1692). A belső várban az 1660-as ostromkor erősen megrongálódott az északkeleti sor (a Veres- és az Aranyas-bástya között) és a robbanás leszakította az élésbástyaház (Veres-bástyával szemközt) külső falát. A török ezeket a részeket is helyreállította, — az 1692-i metszeteken, rajzokon a belső vár ötszöge teljes egészében látható, — a vártemplomot pedig, — ahol egykor az ifjabb Rákóczi tartotta a hálaadó istentiszteletet, a török győzelme után mecsetté alakíttatta. A második

¹⁶⁸ 1636-tól 1650-ig volt váradi vicekapitány, utóbb 1648-tól kapitány [Szalárdi, i. m. 108, 253].

¹⁶⁹ Szalárdi, i. m. 243.

¹⁷⁰ Kvári számadáskönyvek: 1649. május 29-i bejegyzése (26. csomó, VI. köt. 441. l.).

¹⁷¹ Kvári számadáskönyvek: 1652-es bejegyzése (27. csomó, XVI. köt. 195. l.) és 1657-es bejegyzése (29. csomó, X. köt. 74. l.).

¹⁷² Gyulai Ferenc 1654-ben — Kraus György segesvári jegyző feljegyzése szerint — Várad környékén néhány helységet és Váradot erősítette, amivel a török neheztelését hívta ki [Kraus i. m. 230].

¹⁷³ Szalárdi, i. m. 540.

ostrom a belső váron keveset pusztított, csupán a tetők égtek le. Buzgó olasz(?) kapitánya ezen gyorsan segített, 1692-ben még a tél beállta előtt befedette a belső várat, a „gran Palazzo”-t, és helyreállította a templomot;¹⁷⁴ ennek gondozását a jezsuitákra bízták.¹⁷⁵

A XVIII. században a külső várhoz csupán néhány korszerű védőművet csatoltak, de átépítése a barokk-kor bonyolultabb, nyugtalanabb körvonalú bástyarendszere szerint elmaradt. Nagyobb átalakítások folytak a belső váron: felépítették az új templomot,¹⁷⁶ de nem a régi helyén, a déli szárnyon, hanem az északkeletin, mindazonáltal az eredeti elgondolás szerint, az ötszög egyik oldalvonalába illesztve. Hasonlóképpen a XVII. századi építkezések szellemében egészítették ki az árkádsorokat. A XIX. század már sokkal kevesebb megértést tanúsított, 1881-ben lebontották a belső vár nyugati szárnyát, azaz a Bethlentől épített palotát, ami súlyosabb veszteség volt minden ostromkárnál.¹⁷⁷ Helyét ma sivár kaszárnyaépület foglalja el.

Mindazonáltal a mindenféle pusztulás és pusztítás ellenére, az egykori „szép végház”, ma¹⁷⁸ is sokat őriz régi szépségéből, nagyságából. A külső vár úgyszólván érintetlen, az Aranyas- és Bethlenbástya hatalmas tömegei, lendületes körvonalai ma is zavartalanul hatnak. A belső várban ugyan az eredeti elgondolás elhomályosult, de ügyes restaurálással fel lehetne idézni. A befalazott árkádok kibontásával az udvar gyönyörű renaissance térré alakulna. A boltozatos folyosók, hatalmas boltozatos termek szintén jelentőségükhöz mérten érvényesülhetnének. A váradi vár ezzel Közép-Európa egyedülálló építészeti nevezetességévé válhatna, mert sem Erdélyben, sem a környező országokban hozzáfogható renaissance vár nincsen. A merészen megtervezett nagyszabású épülettömb a nagy építőfejedelemnek: Báthory Istvánnak, Bethlen Gábornak, I. Rákóczi Györgynek méltó monumentuma.

¹⁷⁴ Fraknói, i. m. 29, 33.

¹⁷⁵ Bunyitay—Málnási, i. m. 422.

¹⁷⁶ A templomot 1755 után építették, mint ezt abból a rajzból következtethetjük, melyet 1755 nyarán az akkor előkerült királysír-leletekkel együtt Bécsbe küldtek [vö. Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen des allerh. Kaiserhauses XVI (1895), II. Teil, S. IV. Reg. 12618]. A belső várudvart ábrázoló rajz az északkeleti szárnyon, ahol most a templom emelkedik, az ágyúöntő műhelyt jelzi. Tehát akkor az új templom még nem volt meg. A régi Rákóczi-féle templomot pedig már felhagyták, mert a déli szárnyon nincs jelezve.

¹⁷⁷ Scholtz, i. m. 308.

¹⁷⁸ Mai állapotára nézve vö. Scholtz kapitány rajzait [i. m. 321,327].

Ein Siebenbürgisches Pantheon des Malers Karl Szathmári-Pap

Unter dem Titel »Magyar Pantheon az 1825—1827, 1830 és 1832—1836 Pozsonyban tartott országgyűlések emlékezetére« hat JOSEPH THEWREWK VON PONOR eine Reihe von fünfzig Bildnissen der Mitglieder dieser Pressburger Landtage herausgegeben, die im Lithographischen Institut in Wien im Folio-Format lithographiert wurden.¹

Wohl angeregt durch dieses Album scheint gelegentlich des Siebenbürgischen Landtages in Klausenburg 1841/1843 die Herausgabe eines ähnlichen Siebenbürgischen Pantheons in Angriff genommen worden zu sein.

Hier hatte um 1840 der in Klausenburg, nach andern in Vasvári (Komitat Szatmár) 1812 geborene, talentierte Maler KARL SZATHMÁRI-PAP mit Hilfe des Grafen Bethlen eine unentgeltliche Malschule errichtet.² Vorher war er zu seiner Ausbildung vier Jahre in Rom und Florenz gewesen. In Klausenburg als Porträtist geschätzt, ist SZATHMÁRI-PAP allem Anschein nach beauftragt worden, eine Anzahl der in Klausenburg auf dem Landtag versammelten Regalisten (vom König ernannte Mitglieder) und Abgeordneten zu zeichnen und zu lithographieren. Jedenfalls befanden sich aus dem Nachlass des Malers im Besitz seiner Schwiegertochter Hortense Satmari-Popp in Bukarest mehrere Bleistiftskizzen solcher siebenbürgischer Landtagsabgeordneter aus den Jahren 1841/1843. Davon sind drei, und zwar: Gouverneur Joseph Graf Teleki, Joseph Baron Brukenthal und Joseph Baron Bedeus in Hermannstädter Privatbesitz übergegangen. SZATHMÁRI bat in diesen nach der Natur aufgenommenen Bleistiftskizzen die Köpfe sorgfältig mit Anklängen an Wiener Art ausgeführt. Oberkörper und Kleidung nur mit wenigen Bleistiftstrichen angedeu-

¹ Baron Brukenthalisches Museum. Bildnis-Sammlung.

² Ion Muşlea, Un Album ardelenesc al pictorului Szathmári (1841). In Transilvania, Banatul Crişana, Maramureşul 1918—1928, II. Bd. Bucureşti 1929, S. 1185 ff.

tet. Auf die Blätter ist die eigenhändige Unterschrift der Dargestellten gesetzt. Nach den Skizzen lithographierte SZATHMÁRY eine Auswahl Bildnisse. Die Lithographien wurden wahrscheinlich in dem von Gabriel Barra de Ákos 1833 eingerichteten Lithographischen Institut des Reformierten Kollegiums in Klausenburg gedruckt. Im Besitz des Baron Brukenthalischen Museums — Sammlung siebenbürgischer Bildnisse — befinden sich vierzig der lithographierten Porträts. Es sind lose Blätter in Quart-Format und zeigen nebst dem Brustbild des Dargestellten dessen faksimilierte Unterschrift und meist auch die Angabe der Eigenschaft, in der er am Landtag teilnahm. Ein einziges der Blätter (Gouverneur Graf Teleki) ist mit „Szathmári“ signiert, Alle weisen sie jedoch die gleiche Art der Zeichnung und Auffassung auf, rühren daher augenscheinlich von der selben Hand her. Einige der im Brukenthalischen Museum verwahrten Abdrücke der lithographierten Bildnisse lassen technische Unzulänglichkeiten erkennen. Es ist anzunehmen, dass es sich bei diesen Blättern um Probedrucke handelt. Eine endgültige, in einem Album zusammengefasste Ausgabe der Porträts ist dem Schreiber dieser Zeilen nicht bekannt. Möglicherweise unterblieb sie, da SZATHMÁRY im Jahre 1843 einer Aufforderung des muntenischen¹ Fürsten Bibescu folgte und nach Bukarest übersiedelte. Er versuchte zwar laut seines von LUDWIG KELEMEN veröffentlichten,³ an den Begründer der Siebenbürgischen Museumsgesellschaft, Grafen Mikó gerichteten Briefes vom 28. August 1857, als Direktor des geplanten Siebenbürgischen Museums nach Klausenburg zurückzukehren, doch war diesem Schritt kein Erfolg beschieden. Szathmári blieb in Bukarest, wo er zum Hofmaler ernannt, eine sehr beachtete und umfassende Tätigkeit entfaltete und dort im Jahre 1887 starb.

Die fünfundvierzig Persönlichkeiten des Siebenbürgischen Landtages 1841/1843, die von Szathmári auf 46 lithographierten Blättern dargestellt sind, werden nachstehend namentlich aufgezählt. Namensunterschriften und etwaige Dienstbeziehungen der Dargestellten sind wortgetreu wiedergegeben und unter Anführungszeichen gesetzt, ergänzende Daten dem Landtagsprotokoll⁴ entnommen.

³ Kelemen Lajos, Művészeti adatok az Erdélyi Múzeum Egyesület irománytárában: Művészet, 1912. 219—22.

⁴ Erdély Nagyfejedelemség 1841-k év November 15kére Kolozsvár szabad királyi várossába hirdetett Országgyűlésének Irománykönyve. Kolozsvártt, Az Ev. Ref. Kollegyom Könyv- es Könyomó Intézetében, 1841—43. S. 2, 34.

I. Regalisten:

- „Gróf Teleki József, Erdélyi Kormányzó.”
„Bertleff Mihály András.” Secretarius Gubernialis actualis intimus.
„G. Bethlen Imre” de Bethlen. Secretarius Gub. act. intimus honor.
„B. Bornemisza János” de Kászon. Actualis Assessor.
„Conrad András” Johannes. Consiliarius Gubernialis actualis intimus.
„Czirjék Dénes, K. Kintstári Tanátsnok és Cs. K. Kamarás.
„G. Eszterházy Dénes.”
„Fronius Mihály” — Inspektor, Kurátor des ev. ref. Kirchenbezirks von Hermannstadt.
„Góro Lajos” de Agyagfalva, „Ingenieur Örnagy Királyi Hivatalos” — Supremus Vigiliarum Praefectus.
„Horváth Ferencz” de Felső Bükk, „Köz Ügy Igazgató” Ordinarius Director Fiscalis.
„Iszlay László” de Iszló, Secret. Gub. act. intim.
„Gr. Kálnoki Dénes.”
„B. Kemény Domokos.”
„G. Kemény József.”
„Lészai Lörintz” de Fogaras.
Gróf „Nemes János” de Hidvég, Camerarius C. R. et Comitatus Albae Superioris Supremus Comes.
Báró „Rauber” Carolus, „Oberstleutnant”.
„G. Redai János”, Camerarius C. R.
„Sala Mihály” de Enlaka, Consil. Guber. act. intim.
„Szalánczi Josef”, Supern. Tab. Regiae Assessor.
„Szent Páli István, Székelyek Ezredesse.”
„G. Teleky Miklós” de Szék, Actualis Assessor.
„Turi Josef” de Tamásfalva jun.

II. Deputierte:

- „Bethlen Farkas, Kükölli Vármegye Követje.”
„ifj. Bethlen János, Udvarhely Szék Követe.”
„Biedersfeldi Binder Fredrik, Medgyes Szék Követje.”
„Conrad Wilmos, Szeben Szék Követje.”
„Faszto Ferentz, Aranyos-Szék Követje.”
„Graef Josef, Brasso Követe.”
„Harczoi Gálfalvi Imre, Maros Szék Követje.”
„Herbert Samuel”, Deputatus Sed. Sax. Mercuriensis.”
„Kakussi Elek, Hunyad Vármegye Követje.”

„Kedves István, Kolosvári Plébánus,” Archivi Conventus
Beatae Mariae Virginis de Kolos-Monostor Conservator
Capitularis.

B. „Kemény Dénes”, Deputatus Cottus Albae Inferioris.

„Kenderesi Farkas, Hátzegi Követ.”

„Lészai Antal” de Fogaras, „Nms. Szász Város Széke Ország
gyűlési volt Követje.”

„Löw János, Szerdahelyi Követ.”

„Marienburg Josef, Szász Sebes Szék Követje.”

„M. Paniti Nagy Jozef, Maros-Szék Követje.”

„Naláczy Farkas, Hátzegi Követ.”

„Regius János János, Besztercze Követe.”

„Scherer György, Szerdahely Széki Követje.”

„Schmidt Mihály, Nsink Széki Követ.”

„Schwarz János, Segesvár Szék Követje.”

„Topler Simon, Vásárhely Követe.” In zwei Ausführungen.

Hermannstadt.

IULIUS BIELZ

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

**ERDÉLYRE GYAKOROLT
KÖZMŰVELŐDÉSI HATÁSOK
A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
AZ INGÓSÁG-ÖSSZEÍRÁSOK TÜKRÉBEN**

ÍRTA

BIRÓ VENCEL

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

1.

Erdély földrajzi helyzete magával hozta, hogy a XVII. században is a közvetlen szomszédságnak közművelődési hatása alatt maradt. Többé-kevésbé Erdély minden nemzete merített ebből a művelődésből. Sőt Erdély nemcsak találkozóhelye, hanem egyben tovább vivője is a műveltségnek, mint ahogy önmaga is messzebb terekről is kapott indítékokat és anyagot művelődése fejlesztésére. Ilyen módon tehát nemcsak a benne élő nemzetek kölcsönhatásának vált színterévé, hanem közelebbi-távolabbi országok és nemzetek felé is nyúltak a szálak, amelyek közművelődésére ható források felé vezetnek. Legerősebbeknek és legállandóbbaknak azok a hatások bizonyultak, amelyek politikai helyzetéből következtek.

Csak az ingóság-összeírásokhoz (inventarium) közelebb álló adatokat véve figyelembe, politikailag nagyjelentőségű, hogy Erdély, akkor mint fejedelemség, összeköttetést tartott fenn közelebbi és távolabbi országokkal. Így a nemzetközi érintkezés formái benne gyakorlatilag is ismeretessé váltak a külpolitikai tárgyalások, iratváltások, követfogadások, követellátások révén. A Szapolyay- és a Báthory-család alatt az olasz és majdnem minden fejedelem idején a lengyel összeköttetéseken kívül Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György magyarországi kitamadásai, Keleten a román fejedelemségekkel történő, Bethlen és Apafi alatt az oroszokkal való érintkezések az állami életet nemcsak állandó lüktetésben tartották, hanem Erdély közművelődési igényét is emelték.

Az igény kielégítésének eredménye több város kiépítése (Várad, Szamosújvár, főleg Fehérvár), a fejedelmi udvari élet kifejlesztése, Erdély tekintélyére való ügyelés, az idők szellemének megfelelő pompa-kifejtés, ipari foglalkoztatással, kereskedelmi összeköttetésekkel, a katonaság szép felöltöztetésével, stb. Erdély követei jártak ide-oda, akik sok ismerettel bővülve jöttek haza. A külföldről érkezett követek sok ajándékot hoztak, amelyek az er-

délyiek használati eszközei közé bekerültek. Az állami étellel együttjáró nagyvonalúság ezek szerint a külső kapcsolatokkal szoros összefüggésben állott.

Sajátos jelenség, hogy Erdélyben a fejedelmi jogok összeállítására alulról felfelé történt, vagyis az alattvalók maguk szerkesztették őket össze, nem pedig felülről fogadtatták el velük. A Fráter György kormányzónak adott jogok váltak ugyanis a fejedelmi jogok alapjává. Ilyenmódon az ország kormányzásába széles tömegek sodródtak bele, annál is inkább, mivel egykamaras országgyűlést alkottak, továbbá a fejedelmek kezét egyre szaporodó választási feltételekkel igyekeztek irányítani. E demokratikusabb elrendezés kétségkívül közművelődési eredmény.

Magyar hatás élt tovább az igazságszolgáltatásban. A vajdai bíróságból alakult a főbíróság: a tábla (curia). A büntetés kiszabásában az erdélyi országgyűlés Szent László király törvényeire hivatkozott.¹ Az alattvalók fejedelmeiket esküjükkor és a választási feltételekben az Aranybulla megtartására kötelezték.

A közművelődést támogatták a külföldi tanárok, akik az erdélyi közép- és főiskolákban a magukkal hozott rendszer szerint tanítottak. Katolikus részről a jezsuiták, kolozsvári egyetemükkel, több középiskolájukkal, protestáns részről főleg a gyulafehérvári főiskolában működő tanárok tűntek ki. Az iskola falain áthatolva közéleti tevékenység, tudomány-népszerűsítés, könyvek kiadása a tanárok bennlétének emlékei. Feljegyzés van róla, hogy a lengyel származású jezsuiták lengyel szokásokat honosítottak meg, lengyel ételeket ismertettek meg, a gyulafehérvári udvari iskolában az erdélyiekkel együtt lengyel ifjak is tanultak. A jezsuiták ebédlőjében lengyel kereskedők ültek.

A közművelődési hatást erősítették azok a diákok, akik Európa különböző egyetemén huzamosabb ideig tanultak és onnét tudományokban meggazdagodva, műveltségben gyarapodva tértek vissza, Így formálódtak ki a humanisták, akik a XVI. században János Zsigmond, továbbá a Báthoryak köré csoportosultak, a neves tanárok, akik a külföldről a főiskolára bejött híres tanárokkal is felvették a versenyt.

A kereskedők csoportja újabb csoport, amely közművelődésileg hatott. Ezek árukat hoztak be, vagy vitték ki innét. Nemcsak a pénzforgalmat növelték tehát, hanem anyag-felesleget is szállítottak ki. Kivinni való pedig bőven akadt. Az időnkint kimondott kiviteli tilalmak, továbbá az egyedárúságok eligazítanak bennün-

¹ EOE. II, 341.

ket abban, hogy a külföldiek különösen minek vették hasznát. Bőrneműek, ló, juh, méz, viasz, szúrposztó, só, buza, arany, ezüst, keneső, vas, kender a leggyakrabban szereplő nevek. Külföldről főleg iparcikkeket hoztak be.

Politikailag Erdély két nemzethez volt leginkább hozzákötve: a törökhöz és a némethez. Azért a kereskedelmi hatások is ezek általaiból voltak a legerősebbek. A mérhetetlen török birodalom igazában tartott sok ország, továbbá a három világrész találkozásánál nagyra fejlődött főváros, Konstantinápoly, a török fennhatóság alá tartozó erdélyi fejedelemségre szellemi, társadalmi, kereskedelmi, politikai téren csaknem másfél századon át nagy mértékben hatott. A török pompakedvelés az erdélyiek ruházkodásán is meglátszott. A tollbokrétás süvegek, a prémek, zsinóros viseletek általánosak voltak. A török ételek, érintkezésmód, növények, áruk, politikailag a szomszéd országoknak Erdélyhez fűzése a törökkel fennálló kötelezettségek mintájára, a török beszédbeli kifejezések utánzása, főleg Bethlen Gábornak és a portai követeknek írásaiban, valamint Erdély köz- és magánéletében megfigyelhetők. A török fővárosban ülő állandó erdélyi követek, a török politikai és napi élet állandó közelségében, mély benyomások nélkül nem térhettek vissza hazájukba. Megállapítható az is, hogy egyes fejedelmek (Izabella királyné, Báthory Zsigmond, Báthory Gábor és részben Apafi Mihály) szokatlan kemény magatartása, amely a törvény mellőzésével egyes alattvalók halálbüntetését okozta, a török császár gátlást nem ismerő uralkodási eljárásának utánzása.

Akkor Konstantinápoly volt a világ egyik legélénkebb, legnagyobb jelentőségű városa, ahol az európai nagy államok állandó követeket tartottak. Még inkább azok, amelyek a törököktől politikailag függtek, így Erdély és a román fejedelemségek is. Ilyen körben Erdély nemcsak politikai kapcsolatokat építhetett ki, hanem közművelődési erősítésekre is szert tehetett. Már a Balkánon való utak földrajzilag, néprajzilag, történelmileg, gazdaságilag olyan érzelmeket váltottak ki, megfigyeléseket segítettek elő, amelyeket a lejárók érdemesnek tartottak lejegyezni. Így Borsos Tamás, Tholdalagi Mihály és más követek. A tanulságok áradata szól hozzánk írásaikból, bizonyosságul annak, hogy e követek nyitott szemmel, tanulmányzó lélekkel jártak-keltek és tapasztalataikat okulás céljából örökítették meg. Feljegyzéseik a lelki élmény varázsával kötik le figyelmünket.

A török birodalomból vagy török fennhatóság alá tartozó országokból történő árubehozatallal elsősorban külföldi kereskedők foglalkoztak. A török maga a kereskedést nem igen szerette, azt

másokra, főleg a görögökre hagyta. Ezek aztán a birodalmat és a török fennhatóság alá tartozó országokat egészen elárasztották. Adtak-vettek, egyik ország termékeit a másikba hordták. Erdélyben legtömegesebben Szebenben laktak, kisebb számban Brassóban, Fehérvárt, Fogarason. Ugyancsak a török birodalomból kerültek be a Spanyolországból odaszármazott zsidók. Előbb szórványosan, Bethlen Gábor szabadságlevele óta számosabban. Gyulafehérvár volt állandó lakóhelyük. Apafi korában az örmények költöztek be tömegesen; főleg Gyergyóban, Szamosújvárt, Erzsébetvároson, Fogarason találjuk őket. A szebeni görögök, továbbá a zsidók és az örmények a nekik nyújtott kiváltság révén zárt testületek gyanánt jelentkeztek. Ugyanis mindegyik nemzetnek saját kebeléből való bírāja volt, aki peres ügyekben eljár, az országos adót tőlük beszedte. Törökországból sok cigány költözött Erdélybe. Nekik is külön bírójuk (vajdájuk) volt. A század végén két társaságot alkottak és aranymosással foglalkoztak. A kincstárnak meghatározott mennyiséget voltak kötelesek beszállítani, a többi arannyal szabadon rendelkezhetek. Megélhetésük más forrása volt az állam engedélyével végzett szerencsemondás és varázslás.² A század végén tömeges bolgár betelepülés is történt. A bolgárok azt kérték, hogy az összes városokban szabadon kereskedhessenek és nekik is külön bírójuk legyen, aki néhány öreggel ügyekben ítéletet mondjon.³ E nemzetekhez számítandók a morva iparosok is, akik Bethlen alatt beköltözve szintén saját bírójuk alatt éltek.

Itt tehát több nemzet hasonló társadalmi szervezetbe tömörüléséről van szó, akik számukkal Erdély népességét növelték, emellett gazdasági, kereskedelmi, ipari életét, szóval közművelődését előbbre vitték és így számottevő tényezőkké váltak.

Jogi elkülönülésük látszólag az ország rendjéhez való símulást nehezítette, a tényleges helyzet azonban ennek az ellenkezőjét mutatja. Bethlen Gábor a zsidóknak adott kiváltságlevelében kiemelte, hogy a háborúban kárt szenvedett ország helyreállításán kívül az a célja, hogy a különböző nemzetek bejövételével Erdélyt kiművelje.⁴ A zsidókat egyenesen a morva anabaptisták kiváltságaiban részesítette. A kereskedő nemzetek tényleg az országhoz tartozás gondolatában teremtettek maguknak jövőt megélhetésük biztosítására. Ennek a jele, hogy görög kereskedőkkel találkozunk azután

² Boldizsár aranyos-cigány privilégiumának copijája. Kece, 1699. jún. 25. Apor István Leveles könyve [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. II. Rokonságok. — Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár tört.-hez. II, 448].

³ Puncta populi Bulgarici. Fehérvár, 1700. febr. 8. [Apor I. Leveles könyve, i. h.].

⁴EOE. VIII, 143—4.

is, miután Erdély a Portától elszakadt. E görögök mellett, hogy Szebenben állandó szállást tartottak, más helyeken is házakkal, örökségekkel rendelkeztek az országban.⁵

A hasonulás nem ment egyszerre, mivel a bejövő kereskedők ellen a hazai kereskedelem védekezett. Az erdélyi és a csatolt részekből (Partium) való kereskedők ugyanis épen nem hiányoztak Erdélyből, nemesek, nemnemesek egyaránt. Ezek nemcsak kifelé szállítottak, hanem külföldről árukat is hoztak be. Védelmükre az országgyűlés többször hozott végzéseket. Például vásárlás céljából jó pénzt vihettek ki magukkal; Váradon a török hódoltságból hozott török árukat már a vásár napja előtt megvehették épúgy, mint a görögök. Sószállítással az erdélyi honpolgárok is foglalkozhattak és kereskedhettek, akárcsak a külföldi kereskedők.⁶

A német részről jött hatás politikailag, a törökkel szemben, a kereszténység védelme kötelezettségének ébrentartásával nyomult be Erdély közelébe. E kérdés irányította az Erdély megsegítését célzó szándékokat és teremtett ismételten nehéz helyzeteket. A két világnézet, politikai hatalom, ellentétéből Erdély többször közművelődésnek felszámolhatatlan kárával került ki. Észrevehető, hogy a német világ Erdélyben gazdaságilag építő szándékokat is árult el. Így az állam-jövedelmeknek 1552. évi,⁷ a kincstári birtokoknak 1602. évi összeírása⁸ a többtermelés, a szakszerűségekre való törekvés gondolatát hordozta. Erdély kétszeri megszállása, a német katonaság beözönlése, a német származású fejedelemasszonyok udvartartása, a velük jövő német kíséret hatása, a nyugati kapcsolatokat kétségkívül erősítette. Észrevehető az is, hogy az imperium-változások idején a német kereskedők áruai tömegesebben kerültek be Erdélybe.

A hazai kereskedők védelmét és foglalkoztatását akarta erősíteni az az általános elv, hogy a külföldi kereskedők áruikat csak bizonyos helyekig hozhassák be. Ott tőlük vegyék meg őket a hazai kereskedők és ezek hozzák azután forgalomba. A Moldva-Havasalföld felől jövő kereskedőknek Brassó külvárosában, a Karánsebes, Lugos, Lippa felől jövőknek meg Szászvároson kellett áruikat lerakniok. Nagyvárad elfoglalása után (1660) Bánffyhu-nyad vált ilyen lerakodó helyé.⁹

⁵ I. h. III, 391.

⁶ I. h. III, 117, XI, 48, 195, XIV, 126, XV, 185.

⁷ De proventibus regiis in Transylvania etc. Engel, Gesch. des Ungr. Reiches und. seiner Nebenländer. II, III.

⁸ EOE. V. 162—74.

⁹ I. h. III, 117, XVI, 174.

A külföldiek azonban e rendelkezést lépten-nyomon áthágták, ami a belföldi kereskedők tiltakozását váltotta ki. Az országgyűlés ismételten hangoztatta tehát, hogy az idegenek a megjelölt helyeknél ne jöjjenek beljebb. Az ilyen kereskedők azt is megtették, hogy egymástól vették össze az árukat és a hazai kereskedők elől elvonták őket. Könnyen észrevehető, hogy az ilyen közvetítő kereskedelem az árakat emelte, azért az országgyűlés közben úgy határozott, hogy a vásárlók az árukat a bejövő idegenektől közvetlenül vegyék meg.¹⁰

Mivel görög kereskedő volt legtöbb, ezek ellen hangzott el a legtöbb kifogás. Azonban az ország végül is kénytelen volt belátni, hogy az ő behozataluk révén a török árú mégis olcsóbb, mintha az erdélyiek maguk járnának utána, továbbá, hogy a görögöktől olcsóbban lehet vásárolni, mintha „oda felvaló”, azaz a magyar Felvidéken át hozott áruk kerülnek Erdélybe.¹¹ A görögök főleg nyers bőrökkel, köztük vad-bőrökkel kereskedtek, de ezeken kívül hoztak be sok mindent, köztük fűszereket, bőrkészítményeket, ruhaneműeket, köztük sok selyemárút is.

A törökországi, továbbá velencei, bécsi, németországi, lengyelországi áruk behozatalára 1672-ben német vezetővel az élén külön Keleti Társaság (Orientalis Compania) alakult, olyan módon, hogy Fehérvárt boltokat nyitva, áruikat ott az erdélyi kereskedőknek eladják.¹² Ezek azután az árukat Erdély városaiba szanaszét hordozzák. E társaság tehát még inkább fokozni akarta a behozatalt, amely az említett helyekről a fejedelemség egész ideje alatt ide irányult. Ugyanis török, olasz, német, rác kereskedők itteni állandó szereplése az erdélyi történeti forrásokból kimutatható.

Erdélybe a két román fejedelemségből is állandón kerültek be áruk. Havasalföldről arzén, berbécs, nyers ezüst, Bethlen Gábor korában sertések, különböző színű téglák. Keresett volt a havasalföldi bor. Apafi fejedelem sok bort vásárolt, amelyet korcsmáztatási jogánál fogva kiméretett. Faolaj, török édesség, rizs, csuka, juh, len kerül be onnét bőven Erdélybe.¹³ Mindkét fejedelemségből borneműket is hoztak, a háromszékiek gabonát szoktak e helyeken vásárolni. Moldvai só behozataláról is olvasunk. Moldva-Havasalföld felől a görög kereskedők állandón szállítottak Erdélybe áru-

¹⁰ I. h. XVIII, 317.

¹¹ I. h. III, 391, VIII, 127.

¹² I. h. XV, 318.

¹³ Meteș Ștefan, Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardeal până în veacul al XVIII-lea, Sighișoara, 1921.

kat. Lugos, Karánsebes vidéke szűk termés idején a török birodalomból élt.¹⁴

Mind e behozatal közművelődési jelentősége az, hogy a külföldiek az erdélyieket ellátták a szükséges cikkekkel. Emellett a hazai kereskedők is nagyobb elfoglaltsághoz jutottak, a lerakódó helyeken átvett árukat ugyanis ők hozták forgalomba. Ugyanúgy ők gyűjtötték össze az olyan árukat, amelyeket külföldi kereskedők az országból kivittek. Az országgyűlés tiltakozott az ellen, hogy a külföldi kereskedők faluról-falura, havasról-havasra járva gyűjtsenek kiszállításra való élelmiszereket.¹⁵ Így a külföldi kereskedők a hazai kereskedelmet fellendítették és egyben a jólétet emelték.

Megfigyelhető, hogy a szükséges árukkal való ellátás előnyét minden társadalmi osztály élvezte. A vételbe és az eladásba ugyanis a jobbágyság is belekapcsolódott. Az egykorúak a jobbágyságot sokszor szegénység nevezet alatt említik. Kevesebb vagyonuk dacára azonban ők is bejártak a vásárokra, hogy ott fölös búzajukat eladják, ugyanúgy állataikat értékesítsék. Csak így tudtak vásárolni és így teremtették elő a pénzt, amely adófizetésre kellett.¹⁶

A behozatallal az életszínvonal emelkedett, Bethlen Gábor rendelete t. i. hogy a külföldi árusok ne csak közönséges árukat hozzanak, hanem mindenféle vont aranyat, ezüstöt, bársony, selyem anyagokat is,¹⁷ amellelt tanúskodik, hogy az erdélyi öltözeteket értékesebbé, szebbé akarta tenni. Értékesebb anyagot, tehetségükhöz mérten, a nemeseken kívül a jobbágyok is vettek.

Jelentős tényező, hogy a behozott áruk egyben mintául is szolgáltak. A külföldi kereskedők nyersanyagot, feldolgozott árut egyaránt hoztak be és a műipart fejlesztették. Az egykorúak megállapítása szerint az erdélyi műipar fejlesztésére szükség volt. Apáczai Cseri János gyulafehérvári székfoglaló beszédében hangsúlyozta is, hogy műipari dolgokban Erdély idegen segítségre szorul.¹⁸ A század végén Apor István kincstartó meg úgy vélekedett, hogy minden foglalkozásból legalább két iparost kellene a felsőbb részekből Erdélybe hozni, hogy ezek a városokban elhelyezkedve, tőlük a mi embereink tanulhatnának.¹⁹ Sok esetet lehetne felhozni

¹⁴ EOE. III, 139, 437, XIV, 398.

¹⁵ I. h. XVI, 174.

¹⁶ I. h. III, 499, V, 581, VIII, 98.

¹⁷ I. h. VIII, 299.

¹⁸ Király István, Apácai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége. Marosvásárhely, 1911. 27.

¹⁹ Apor István br. Kleinburgnak. Kece, 1696. okt. 22. [Apor Leveles könyve, i. h.].

arra, hogy az erdélyiek a külföldi iparcikkeket tényleg utánozták is. Így például: cáp (kecske) bőrből német módon készített pár szekernyéről (hosszúszárú saru) olvasunk; brassói posztóból abaruha (durva fehér vászon) készült; német módra formált cipellőt, Erdélyben előállított cáp-bőrből kordován (kordovai), azaz török bőr-csizmát, német mintára rakott szép tarka, összejáró virágú nagy kályhát említenek.²⁰ Elterjedtek a morva anabaptisták („új keresztények”) áruai az ipar sokféle ágából (posztó, kés, szíj, agyagedény, kályhacsempe, stb.).

A törököknek a magyar területről való visszaszorításával politikailag nagy változás következett be. Ettől kezdve nem Konstantinápoly, hanem Bécs lett az erdélyiek fő bevásárló helye. Erdély nem kapcsolódott be közvetlenül a magyar közigazgatásba, hanem mint külön országrészt Bécsből kormányozták. Az oda vezető út megrövidült, mivel nem kellett az egész Felvidéket az utazóknak megjárniok. Az Erdélybe bevezetett postakocsi ugyanis Debrecen át rövidebb uton vitte fel az utasokat. Ilyenek meg bőven akadtak. Részben ügyes-bajos dolgaik miatt kellett feljárniok, részben világlátni rándultak fel, vagy az új idők kívánalmainak megfelelő bevásárlásokat tettek. A kor divatja szerint több olyan útinapló íródott, amelyek beszédesen tárják fel a látnivalókat, amelyek közé Bécsben az egyszerűbb életmódhoz szokott erdélyiek kerültek. Nyugati szokásokat figyeltek meg, élénkebb időtöltést, kényelmesebb lakásberendezéseket, nagyszámú építkezéseket ismertek meg. A következő lépés már a saját sorsukkal való összehasonlítás és a fényűző életnek utánzása lett. Az új szokások a gazdagabbak, sőt részben a szegényebbek életébe is beszivárogtak.

Az erdélyi egyszerűbb életmód folytonosságában ezzel bizonyos törés következett be. A természetes fejlődés rovására tömeges újítás zavarta meg az eddigi életmenetet. A változást a nyugati műveltség térhódításának is lehetne felfogni, ha a hatás nem járt volna káros következményekkel. A most bekövetkezett rangemelésekkel azonban nagyobb lett a különbség ember és ember között, a főnemességnek nagy költségekkel járó eladósodása a jobbágyság nagyobb megterhelését vonta maga után. A német tisztviselők beözönlése miatt meg erdélyiek kerültek háttérbe. A kor írói (Apor Péter, Rettegi György, Cserei Mihály) élénken szemléltetik azt a befolyást, amely alá főleg a magasabb társadalmi osztályúak kerültek. Megállapítható azonban az is, hogy az új idők a népi művelődés természetes folyamatát nem tudták veszélyeztetni.

²⁰ EOE. VI, 134, 144, VIII, 277, 279, 297, 331.

A XVII. század második fele, amelyre jelen tanulmány szorítok, Apafi fejedelem uralkodási idején túlmenőleg még egy évtizedet foglal magában. A letűnt török világ után tehát erőteljesebb nyugati hatás megindulását tárja elénk. A sokágú és széles mederben folyó közművelődési beáramlás rendszeres ismertetése mindenestre szélesebb kifejtést igényelne, de az ingóság-összeírásokra, mint forrásokra szorított tanulmány a kor társadalmi életéhez inkább csak adatokat kíván szolgáltatni.

A kínálkozó források fennmaradása mindenesetre nagyon esetleges. A gazdagabbak saját javaiknak összeírását, már az öröklések és értékmegállapítások miatt is, inkább szorgalmazták, mint a kevés vagyonnal bíró szegények. Azonban a gazdagabbak ingóság-összeírásából is a szegénység helyzetére sok következtetés vonható. Az ingóság-összeírások adataihoz az országgyűlési végzések, az árszabályzások is sok kiegészítéssel szolgálnak.

A tárgyalt korban Bánffy György, Apor István, Teleki Mihály voltak a leggazdagabb emberek Erdélyben. A Bánffy-család vagyon-összeírásából megvan a gyalui vár ingóságainak a leírása,²¹ megvan Apor István Kolozsvárra gyűjtött holmijainak jegyzéke,²² Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának inventáriuma,²³ amellet Telekinek értékes levelezése.²⁴ Bánffyt és Aport Bécsben annyira elragadta az újdonságok varázsa, hogy bevásárolásokra nyolcvanezer forintot költöttek. Az említett összeírásokból Aporé a legkimerítőbb és egyben legértékesebb. Az ő összeírásában felsorolt sok öltözet közelebbi megismerése már magában véve nyeresége az irodalomnak.

A Kornis-család egyik tagja: Kornis Gáspár és felesége, Csáky Mária, ugyanez időben a fallal kerített Besztercére menekítették értékes tárgyaikat.²⁵ Csáky Mária mesés, ékszereinek jegyzéke is megvan.²⁶ Az ő személye már a század végén alakuló új főnemes

²¹ Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.

²² Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. II. Rokonságok].

²³ Inventarium universorum bonorum mobilium et immobilium circa curiam nobilitarem Ozd Sz. Peteriensem... pertinentium. Factum dic 14. Sept. (16) 79 [Erd. Nemz. Múz. lt. Teleki László lt.].

²⁴ Gergely Sámuel, Teleki Mihály levelezése.

²⁵ Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái regestruma 1688 [Erd. Nemz. Múz. lt. Kornis lt.].

²⁶ Néhaj Csáki Mária asszony Kornis Gáspárné asszony ezüst és egyéb clencdiuminak inventariumja, pecsételve, subscribálva 1688. die 31. Iulii. No. 26. [no.].

asszonynak, „a dámának” ruha-kellékét tárja elénk. Román forrás Brancovici Száva és György testvére 1680. évi ingóság-összeírása,²⁷ amelybe a Korda-család javaiból is sok tárgy belekerült.

A szászok sem maradtak külföldi hatás nélkül, bár az ő iparuk igen fejlett volt és régi időtől fogva szállítottak külföldre is. Így, amikor János Zsigmond fejedelem II. Szolimán török császár meglátogatására készült, kíséretének felszereléséhez a szászok is hozzájárultak.²⁸ Tárgyaik között török szablya, török cérna fordultak elő. Az Erdélybe dél felől jövő kereskedők áruikat Brassóban, Szászvároson rakták le, ezekből tehát a szászok is vásároltak. Délről főleg fűszerek, prémek kerültek hozzájuk.

Az ingóság-összeírások szellemi és anyagi hatásokat egyaránt tüntetnek fel. Széles tehát az a terület, amelyre a megfigyelések reávilágítanak, bizonyoságaul annak, hogy a közművelődés az egyének és tömegek ízléséhez és szükségleteihez mértén sok vonatkozásban nyilatkozik meg.

Az egyházi művészet terén, az egyes családokat tekintve, a természetes behatások az erdélyi törvény következményei. E szerint az egyes helyeken a kisebbségben maradt vallások imaházat tarthattak fenn, a nemesek meg saját használatukra, saját vallásukból való papot alkalmazhattak. A főnemesek tehát birtokaikon a maguk és jobbágyaik részére magán-kápolnákat rendeztek be, az istentisztelethez szükséges eszközökkel szerelvén fel őket.

Hogy csak néhány névre utaljunk: CZEGEI VASS JÁNOS, aki Olmützben, Prágában is tanult, kiváló jezsuitákkal, így VÁSÁRHELYI DÁNIEL győri, az erdélyi származású FORRÓ GYÖRGY nagyszombati rektorokkal, továbbá a híres bibliafordító KÁLDY GYÖRGY-gyel állott levelezésben és tőlük értékes egyházi tárgyakat kapott. Vásárhelyi réztáblába vésett szép szentképet, szép veres karmazsinba (sötétvörös színű török posztó) kötött Bibliát küldött neki. Forró Vassnak Rómában kegytárgyakat szerzett. Az ilyen kegytárgyak iparművészetileg számbajövő alkotások. Vassnak 1634-ben kelt végrendelete leltárszerűen sorolja fel az ereklyéket, amelyeket ide-oda szánt. Ébenfából készült Rómából hozott kegytárgyat, Rómában ezüstbe foglalt és nyakban hordozott más ereklyét, ezek tartására ébenfából való ládácskát. Böven voltak templomi eszközei: képek, miseruhák, kehely, szentségtartó, ezüst gyertyatartó, házainál táblás oltárok, kék bagaziával (vászon) bélelt oltárterítő. A

²⁷ Inventarul averii Mitropolitului Sava Brancovici și a fratelui său Gheorghe, confiscată de oamenii lui Apafi la Sibiu în 9 Iulie 1680 [J. Lupaș, Documente Istorice Transilvane. Cluj. 1940. I, 368—85].

²⁸ EOE. II, 317—8.

Kornis-csalad birtokában miseruhák, skófiummal (arany, ezüst török fonál) varrott kehelytartó, egyházi ruhák, kelyhek, stb. nagyobb számmal tűnnek elő.²⁹ Apor István holmija között más tárgyakkal együtt sok egyházi szert találunk.

Az egyházi szerekből sok nem Erdélyben készült. Apornak Becsből való műremek-szentségtartója, szent olajos ón doboza ma is megvan. Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházában meg úrvacsorához való asztalt látunk. Brancovici Száva püspök ingóság-összeírásában ciprusfából előállított zománcos keresztekről, skófiummal varrott vagy keleti gyöngyökkel díszített egyházi ruhákról olvasunk. Ilyen: fehér-sárga skófiummal, gyöngyökkel igen gazdagon ellátott fekete bársony püspöki sapka, továbbá 13 darabból álló selyem, gazdag püspöki öltözet. Némelyike skófiummal varrott, gyöngyösek is vannak. A tárgyak között található a gyöngyházás-ezüstös-aranyos püspöki mankó (pásztorpot). A görög-keleti papok a szertartáshoz szükséges ruháikat Havasalföldről szerezték be.³⁰ Látható tehát, hogy olasz, német, török, bizánci hatások bontakoznak ki az ingóság-összeírásokból.

Az egyházi szerek szemlélése a található könyveknek a megfigyelésére vezet rá bennünket. A papi imakönyvek, halotti beszédgyűjtemények, magyarnyelvű egyházi könyvek mellett bőven akadunk külföldi szerzők műveire is. Vass János könyvei szép értéket képviseltek, Teleki Mihály udvarházában több polcon állottak a könyvek, Brancovici Száva magyar, deák nyelvű és keleti rítusú könyvei tűnnek fel. Román könyvek nyomtatására külön nyomdával rendelkezett. Az idegen könyvek nagy tömege főleg Apor István ingóság-összeírásában szemlélhető. Ő a kolozsvári jezsuitáknál tanult és könyvei összegyűjtésében is a jezsuiták műveit részesítette előnyben. Könyveinek száma mintegy százra rúg. Nagyszámú magyarnyelvű vallásos műveken kívül latin klasszikusok, egyéb irányú könyvek nagy tömege lep meg bennünket. Neves teológusok munkái gazdagítják gyűjteményét. Hogy csak néhány nevet említsünk: Toledus Ferenc, Becanus Márton, Avancini Miklós, Posnaniensis Péter, Collatus Lajos, Albertini Ferenc, Kreitzen Károly, Abelli Lajos és a híres könyvnyomtató Plantinus Kristóf nevei fordulnak elő. Ez utóbbi Zsámboki János híres magyar humanistának volt a barátja. A könyvek között szerepel a bécsi könyvek jegyzéke, tehát Apor figyelemmel kísérte a tudományos irodalmat és vásárolt annak régi és újabb termékeiből. Benne tudatos könyvgyűjtőt ismerünk meg, aki a kor könyvbarátai között méltán megemlítendő.

²⁹ Kéziratai Erd. Nemz. Múz. gr. Wass lt.-ban.

³⁰ Meteş, i. m. 159.

Írásaiban Vergiliusra, Macchiavellire hivatkozik; ez képzett emberre vall.

Korismeretet terjesztettek a novellák, amelyek Bécsből Erdélybe is lekerültek. Hetenként kétszer küldték őket nyomtatásban vagy írottan, latin, olasz és német nyelven.³¹

Az ingóság-összeírásokban szereplő könyvek befogadására az udvarházakban akkor még hiányoztak a könyvtárszobák, amilyenek a következő század barokk kastélyaiban már rendszeresebbek. Arról értesülünk, hogy az első francia módra épített kastélyt Erdélyben 1668-ban emelték. Közepén nagy teremmel, jobbra, balra lakosztályokkal, előtte díszkerttel. Apafi Mihály fejedelem ebesfalvi (erzsébetvárosi), fogarasi kastélyaiban már ilyenmű parkkal találkozunk.⁸² Apor német kertészt hozatott Bécsből;³³ ez azt mutatja, hogy parkot már ő is rendezett be. A parkok kiszorították a gazdasági kerteket, amelyek eddig az udvarházak hasznothajtó járulékai voltak.

Az uzdiszentpéteri udvarházban, a tágas ebédlőben zenekar számára készített emelvények simultak a falakhoz, amint ezt az újmódi kastélyok berendezése a következő században már magával hozta. E Szentpéteri újabb udvarházat Apafi fejedelem építtette, s csak később került a Teleki Mihály birtokába. Bornemisza Anna fejedelemasszony nevével és címerével ellátott szarvasagancsos függő gyergyatartók azonban továbbra is őrizték a fejedelmi birtoklás emlékét. Az ebédlőben, az ú. n. ebédlő-palotában meg a terem oldalába vájva két zenekar számára is készült festett deszkával borított oszlopos állvány.

Apafi fejedelem és külön a fejedelemasszony udvari zenekarának összetétele is ismeretes. Azon az úton jártak tehát, mint az előző fejedelmek, akik általában kedvelték a zenét. Már az anyja révén olasz származású Izabella királyné kiváló zenebarát és játékos volt. Fia, János Zsigmond, is hasonlított hozzá. Báthory István páduai diák korában szerette meg az olasz zenét, és itthon is zenekart állított össze. Halála után a zenekar Báthory Zsigmond fejedelem udvarába került.³⁴ Fejedelmi eskütételénél olasz zenészek szerepeltek és szórakoztatták a 12 asztalnál leült vendégeket. A vá-

³¹ A bécsi alkancellária a Guberniumnak 1696. ápr. 28 [Liber exp. 57. Orsz. lt. Bpest].

³² Radvánszky Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I, 5, 19.

³³ Apor I. 1697. évi kiadási jegyzékéből [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

³⁴ E. Haraszti, Etienne Báthory et la musique en Transylvanie [E. Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie. Cracovie, 1935. 71—87].

rosház tornyában, majd az étkezés alatt ugyanez alkalommal a ház előtt trombitások és dobosok foglalkoztatták a hallgatóságot.³⁵ Olyan hangszerekkel tehát, amelyek az erdélyiek lelkéhez közel állottak és a szomszédos népek hangszereihez jobban idomultak. Bethlen Gábor lakodalmára küldött török basa is dobszó és sípok között vonult be a városba.³⁶ II. Rákóczi György menyasszonya érkezésekor török és lengyel sípok harsogtak, II. Apafi Mihály fejedelmi jelvényei hozatalakor dob, trombita, török síp hangjai hallatszottak.³⁷ Apafi Mihály érsekújvári látogatásakor a török táborban fúvó hangszerek szóltak.³⁸ E hangszerek között legjellegzetesebb a török síp vagy tárogató síp. Ez Erdélyben is nagyon elterjedt és kiszorította a dudát vagy tömlő-sípöt. A török síp szerephez jutott Apafi Mihály és felesége zenekaraiban is. A fejedelem zenekarában 1666-ban volt 5 trombitás, 1 török sípos, 1 virginás, 2 hegedűs. A fejedelemasszony zenekarában 1683-ban 10 trombitás, 3 sípos, 1 virginás, 5 hegedűs.³⁹ A virgína a mai zongorát pótolta.

Most tehát, amikor Teleki Mihály egyik leányát férjhez adta és a zenekari állványra szüksége volt, valószínűleg ilyen hangszerek szólaltak meg újra a teremben. Vagy talán úgy történt, mint II. Rákóczi György lakodalmakor, amikor német, magyar és cigány zenéről olvasunk.⁴⁰ A cigányok rendszeresen kettősben jártak. Az egyik lantot vagy tamburát pengetett, a másik hegedűn játszott. A török hegedű a guzlicához hasonlított.

Beszédesen szóltak az inventariumok a virágokról, amelyek között török eredetűek is vannak. Még beszédesebben az illatszerekről, melyek közül több orvosságul is szolgált. Több asszony nevet szerzett magának azzal, hogy az udvarházakban szokásos patika-ládaiban hatásos gyógyító szereket tartott készenlétben. Az ilyen asszonyok ismereteiket az orvosoktól tanulták vagy egymástól lesték el tudományukat.

Teleki Mihály felesége, Veér Judit, részére Eperjesről küldött orvosságokat, miután felesége betegségét ott bő szóval ismertette. Görgei nevű orvos ígérte, hogy maga is eljön Telekiékhez Kővárba.⁴¹ Bethlen Gábor a zsidóknak a kiváltságlevelet Szasza Ábrahám zsidó orvos közbenjárására adta ki. Ez az orvos azonos

³⁵ EOE. III. 99.

³⁶ Erd. Múz. 1893. 183—90.

³⁷ EOE. X, 357, XVIII, 25.

³⁸ Török történetírók (Karácson Imre ford.), III, 326.

³⁹ TTár. 1894. 557-63, 1893, 161—5.

⁴⁰ EOE. X, 360.

⁴¹ Teleki Mihály levelezése. IV, 487—8.

lehet Salza (rossz olvasás révén) nevű orvossal, aki a fejedelem gyógykezelése végett Konstantinápolyból Erdélybe érkezett. E kiváltságlevélben a fejedelem a zsidó orvosoknak szabad bejövetelt biztosított. Magánosok is fordultak a törökországi orvosokhoz tanácsért. Így Szalánczy István a fővezér főorvosától, Simonitól kért receptet. Réthi István kapitánya is járt orvos után, hogy az a Portáról Erdélybe jöjjön.⁴² A keleti orvosok hatásának tulajdonítható, hogy Erdélyben különleges orvosszerek terjedtek el. Így Bornemisza Anna patika-ládájában emberkoponya, sárkánypor, kígyószarv, sárkányvér orvosszerek nevével találkozunk.⁴³

Mindezeknél szélesebbkörű az anyagi téren megnyilatkozó hatás a külföldről bekerült áruk révén. Nem tagadható, hogy az anyagi szükséglet mellett szellemi igényesség sem hiányzott, amennyiben a behozatalokból ízlés- és életszínvonal emelkedés figyelhető meg. A férfi ruhaanyagok behozatalának különösen nagy a jelentősége, amennyiben azok széles körben terjedtek el. A jobbágyok is finomabb ruhaanyagokat szereztek be annak ellenére, hogy a nemesség az ellen ismételtelen tiltakozott. Eljárásukat azzal okolták meg, hogy a béres szolgák rendi a gazdáik sorsát többnyire felülmúlja és hogy a jobbágyok a maguk soruk szerint való közönséges köntösöket viseljenek. Ne hordjanak tehát festett posztóruhát, ilyen nadrágot, gyolcs- és egyéb varrott inget, csizmát, nyuszt-, farkas-, rókabőrös- és forintos dupla süveget. Ellenben viselhetnek fehér abából készült ruhát.⁴⁴ Az aba keleten tevé vagy kecskeszörből készült durva kelme, Erdélyben durva fehér posztó volt. Tehát háziilag is előállítható. E kelmét a nemesek is használták.

A szegénységre, azaz jobbágyságra vonatkozó ilyenmű intézkedések a rendi társadalmi berendezettség egyoldalúságából következőleg a nemesség szempontját vették figyelembe. Látszólagos humanizmusuk a takarékoság elvére támaszkodott, valójában azonban a nemesi tekintély védelmét rejtegette. Kimondták ugyanis azt is, hogy a görög görög ruhát, a zsidó meg zsidó ruhát viseljen, hogy így a ruha nyilvánvalóvá tegye, kiki milyen életkövetésre született.

A jobbágy-ruha viselésre vonatkozó intézkedések többszöri megújítása mutatja, hogy a mindennapi élet az elméletre rácáfolt és a ruházkozásban kiki vagyonához mért lehetősége szerint öltözködött. A gyolcsing, a szőrmés süveg, a festett posztó ilyen módon állandó használatban maradt. Ennek következménye, hogy a kül-

⁴² EOE. VIII, 143-5, Tör. Magy. Áll. Okm. III, 164, I. Rákóczi György és a Porta (Beke-Barabás) 429.

⁴³ Radvánszky, i. m. I, 265.

⁴⁴ EOE. XI, 72, XIV, 115, XVII, 89—90.

földről behozott áruk vagy a finomabb belföldi anyagok a közművelődés előmozdításának jelentős tényezői.

A külföldi ruhaanyagok közül időrendben a boroszlói és a leMBERGI posztó tűnt fel, majd a karasia (kétszer ványolt posztó), a tömött sálya és az igler (iglói) posztó. A Báthory Zsigmond alatt kifejlett fényűzés drága velencei műtárgyakat juttatott Erdélybe. Az országgyűlés azonban megtiltotta, hogy afféle hiábavaló aprólékokért az ország kincse kikerüljön. Egyéb külföldi piacok állandósultak: az olasz (közte a bergamói, veronai), a német (közte a nürnbergi, meissen), a török (nándorfehérvári), a lengyel (boroszlói).⁴⁵

A ruhaanyagok közül gyakran ismétlődtek: a kamuka, juhteve szőréből készült kelme, gyapjú, selyem, gyapot-fonallal keverve; az atlac, nehéz, tömör, fényes szövet, leginkább selyemből; a tabit vagy tafota, habos selyemszövet, elsősorban férfiruhának való; csemelet, habos szövet, teveszőrrel kevert; a gránát vagy skárlát, bíborszínű drága, nehéz posztó; a rázsa, viselőruhának való posztó; a kanavác, könnyű nyári szövet; bagazia (kékrefestett vászon); damaszt, selyem, gyapjú vagy vászonszövet; patyolat (batisz) fátyolszerű szövet selyemzállal; fosztán, vászon vagy más vékony szövet; cinadof, vékony gyolcs. Truppai, sziléziai, lengyel gyolcs is előfordul. Bethlen Gábor korától kezdve elszaporodtak az olasz selyemárúk, ilyeneket egyéb helyekről is szállítottak (Bécs, Törökország, Boroszló, Morvaország).

A határvámok, azaz harmincadok, is élénken szemléltetik a behozatalt. 1688-ban például a többek között behozott áruk angliai (Bethlen korától általánosan elterjedt viselőruhának való olcsó posztó) és cserkesz, skárlát posztó, aba, kamuka, több színben tündöklő, azaz velencei tafota, török tafota, skófiúm, török cérna, teveszőr kötél. 1698-ban ilyenfélék mellett a következő neveket találjuk: nikápolyi gyapjú, patyolat, török vászon, teveszőr öv, perzsadrinápolyi-ruméliai áru, fűszerek, gyümölcsök, ruhadíszítésre szolgáló bőr (nyuszt, nyest, stb.)⁴⁶

Ha a kereskedők neveit nézzük, ilyen nevekkal találkozunk: Bukuresti György, Bukur Izsák, Tergovistei Nyáguly, Nikápoli Mircse, Ternavai Koszta, Macsói Lepadát.⁴⁷ E nevekből nyilvánvaló, hogy román, bolgár, török, görög kereskedők hozták az emlí-

⁴⁵ I. h. II, 69, 182, 382, III, 217, 486, V, 195.

⁴⁶ Bucsaki Süveges István kimutatása 1688-ból [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor I. levelek].

Az 1698. július 4-i kimutatást l. Apor I. Leveles könyve i. h.

⁴⁷ Harmincad-kimutatás 1689-ből, a kereskedők neveivel [Erd. Nemz. Múz. lt. Bánffy cs. lt. Bánffy iratok. Apor levelek].

tett árukat Erdélybe. A kereskedelem köre ugyanis a XVII. század második felében is nagy kiterjedésű maradt. A XVII. század második felében még a töröknek a magyar Alföldön létező török, lengyel és németországi áruk behozataláról értesülünk. A már említett *Orientalis Compania* is ilyen árukat szállított. A Lengyelországgal történő kereskedelem egyik középpontja a felvidéki Eperjes volt.⁴⁸

Különleges eset, hogy 1678-ban Eperjesről egy lengyel leány angliai posztóval megrakodva érkezett Erdélybe. Tizenegy nyelvet beszélt, Kelet- és Nyugat Indiát bejárta. Harminc év óta utazott már ilyen foglalkozásban.⁴⁹

Az erdélyi forgalmat fokozták azok a kereskedők is, akik a török-kozák háború miatt Erdélyen keresztül jártak Lengyelországba, Poroszországba, továbbá Oroszországba. Főleg perzsiái és török árukat vittek.⁵⁰

Önkéntelenül felvetődik az a kérdés, hogy ilyen behozatal mellett különleges erdélyi ruhaneműekkel találkozunk-e. Az árszabályozások ugyan csak általánosságban említik meg a ruhaanyagokat, azonban közöttük különlegesek is előfordulnak. Ilyenek a brassai posztó, a brassai posztósüveg, a szebeni és alvinci süveg, a (szász) sebesi pakróc, a belényesi lazsnak.

A sok oldalról beszivárgó hatás a jószág-összeírások tanúsága szerint részben a ruhaanyagokra, részben a ruha elkészítésmódjára vonatkozott. Az inventariumok tömegesen sorolnak fel kész ruhákat, hozzájuk tartozó részek leírásával. A főnemesi díszruhánál tehát a mentét, dolmányt, nadrágot, csizmát, süveget. E ruhákban sajátosan vegyül össze a Nyugatról hozott vagy annak mintájára itthon készült anyag a keleti vagy annak utánzásaképpen helyben előállított anyaggal. Főleg a század végén erős az összekeveredés. Apor István ruhatárában például ilyen jellemző összeállításokkal találkozunk: Barackvirágszín sálya mente, nyusztlábbal bélelt, bécsi varrott gombszárak rajta, hozzávaló dolmány, nadrág, nyusztos süveg, aranyos sarkantyús cselebi (magasszárú, a vadászokéhoz hasonló török) csizma, karmazsin vékony selyem zsinóröv. Más öltözet: Hollószínű angliai mente, hiuzmállal (szőrmével) bélelt, hozzáálló dolmány, ezüst fonállal (skófiúm), vert gombokkal, nadrággal és sárga kapcával. A kapca harisnyapótló ruhadarab volt, vagy

⁴⁸ EOE. XV, 185, 318, 537.

⁴⁹ I. h. XVI. 538.

⁵⁰ *Copia proiectorum Camerae porrectum*. Az 1698. év elején [Apor Leveles könyve i. h.].

Copia proiecta supra tricesimis Trans. Torda, 1696. aug. 18 [uo.].

pedig azt bőrből a lábhoz idomítva, rövid harisnyaformára varrták. Vagy: világos meggyszín bársonyból való mente, hiuzmállal bélelt, sárga skófiúm vitézkötéses gombok rajta, hozzávaló dolmány, testszín angliai nadrág, aranyos cselebi csizma, testszín selyem és ezüst fonálból való öv.

Egyéb ingóság-összeírásokból is lehetne számos példát felhozni, amelyek az anyag-keveredést, közelebbről az ízlést bemutatják. A férfiruhában legdíszesebb volt a mente. Sálya, violaszín sálya, róka nyakkal, továbbá skárlát-gránát, veres skárlát, angliai mente különböző, többnyire tompább színben, továbbá zöld velencei gránát mente, ugyanilyen nadrág, vagy angliai posztóból készült teljes öltözetek mellett olcsóbb anyagokból készült ruhákkal is találkozunk. Ilyenek a kanavác és aba-mente.⁵¹ Idegen ruha-utánzások a horvátos (felhasított újjú) mente, továbbá a csausz- avagy kocsis-mente. Ez utóbbiból egyiknek a leírása: zöld sárga kamukával bélelt, eleje-hátulja tengerszín tafotával bélelt, kilenc hajszín száras gomb rajta. Utánzás számba ment a török csonkaujjú mente. Az inventariumban előforduló ilyen mentén tizenöt ezüst fonállal tarkázott gomb díszlett.⁵² A mente bélései között báránybőrt is találunk.

A tulajdonképeni kabát neve dolmány. Ez a XVI. században hosszú, a XVII. században rövidebb, azaz kabátszerű volt. Anyagául veres gránát, angliai posztó fordul elő. Ez utóbbinak a leírása: Fehér angliai skófiúm arany gombokkal, zsinórzattal, fehér angliai nadrággal, mákszín, violaszín angliai dolmány.⁵³ Egészen könnyű ruha a perzsiái házi öltözet, kétségkívül török területről behozva. A török sapkával is találkozunk.⁵⁴

Kiegészítő ruhadarab a süveg, amely kalap helyett a fejet borította. Kedvelték a kozák, azaz lapos süveget. A süveg egyszerű vagy szőrmés volt, anyaga különböző. Így volt sálya, kozák, angliai rókás kozák, angliai kozák, fajlandisz (flanell) süveg.⁵⁵

Mind e ruháknak való anyagot a háznál nagyobb bőségben is tartották időszerű felhasználás végett. Ez is mutatja, hogy a ruhákat itthon készítették el. Tehát egyes formáktól eltekintve a behozott anyag a hazai ruhaviselet fejlődését nem akasztotta meg. Vég-

⁵¹ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.]. — Jakó, i. m. 168. — Teleki Mihály levelezése. V. 451.

⁵² Apor I. Kolosvárt levő egyetmásinak regestruma [i. h.]

Névtelen összeírása Kolosvárt, 1650. július 13 [Radvánszky, i. m. II, 302].

⁵³ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban (szobákban) vadnak egyet-mások ez szerint anno 1699. die 17. Decembris [Erd. Nemz. Múz. lt. Lázár lt.].

⁵⁴⁻⁵ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.].

számra állottak: a velencei kamuka, a publikán szín (a zöld szín egy világos árnyalata), a rázsa, az aba, az angliai posztó, a török gránát, a fajlandisz. A ruhadíszek közül kiválnak az övek és gombok. Ezekre vonatkozólag ilyen közelebbi leírásokkal találkozunk: arany, ezüst gombok, karmazsin selyem gomb, karmazsin selyemből mentére való gombszár; selyem zsinóröv, skófiomos ezüst gomb.⁵⁶

A férfiak hordták a keztyűt is, azonban eleinte inkább csak télen. Így pézsmá, farkas és egyéb szörméssel bélelt keztyűkkel találkozunk. Ismeretes volt a bécsi irhakeztyű. A nyári keztyű még annyira ritka, hogy Apor István megszólta Boér Sámuel, amikor ez nyári keztyűvel közeledett hozzá. Törökországból származott el a salavári, azaz a lábra csavart széles posztószalag.⁵⁷ Elterjedtek a török keszkenők is. Skófiummal varrott igen szép ilyen keszkenő található Apor inventariumában. Teleki Mihályné cinadof keszkenőt ajándékozott Thököly Istvánnak, amennyiben a patyolat anyagot nem találta elég tisztességesnek.⁵⁸

A nemesi férfi díszruhához tartozott a kard, amelyet török díszítésekkel is elláttak. A türkiszekkel, korálokkal foglalt dísztárgyak és ékszerek Törökországból kerültek be.⁵⁹ Így a Kornis-családnál Besztercén volt veresbársonyos, türkisz portai kard, selyem majccal (szíj helyett használt zsinór) felkötve. Gyermekeknek való aranyos portai kardocskával is találkozunk, amelyet veresbársonnyal borított szíjjal kötött fel. Egyik Kornis tulajdona: nemes sparde (spada) ezüstös markolattal, veres bársonnyal ezüstösen borítva.

A férfi lábbelinek való anyagot jórészt Törökországból szereztek be. A törökországi feldolgozott bőrök közül Erdélyben leginkább a kordován, a szattyán, a bagariabőr terjedt el. A bagariabőrt halzsírral és nyírkátránnyal itatták, ami annak átható szagot kölcsönzött. Vörös és fekete színben került feldolgozásra. A szattyán kecske- és juhbőrből előállított finom bőr. A kordovánnak az anyaga vastagabb kecskebőr, vörös, sárga, fekete színben használatos.⁶⁰ Az erdélyiek a bőryanagokat vagy Törökországból szereztek be, vagy készítésüket utánozták. Mivel szerették az élénk színeket, e bőrök kedvelté lettek mindennemű bőrkészítmény előállítására. A piros színt karmazsin szóval jelölték.

⁵⁶ A szárhegyi udvarháznál levő boltokban vadnak stb. [i. h.]. — Lupaş, i. m. 368, 371.

⁵⁷ EOE. VIII, 381, X, 345. — Cserei pótléka Apor P. Met. Trans. művéhez, 463.

⁵⁸ Teleki Mihály levelezése, IV, 7.

⁵⁹ Frecskay János, Találmányok könyve, I, 109.

⁶⁰ Frecskay J. Képek az iparos világból, 130.

Igy az Erdélyben készült török karmazsin csizma, papucs, kapca, saru, törökországi sárga kordovánból való öreg száras csizma, kapca, papucs, fekete kordovánból előállított csizma mellett valóban Törökországban varrott sárga szattyáncsizma, szófiai, nándorfehérvári csizma fordulnak elő. A török származás egyhangúságát a XVII. század második felében már a bécsi kapca élénkíti. A brassai kordován csizma is honi feldolgozásra utal.⁶¹ Az egyes inventariumok kordován, szattyán, bagariabőrök felhalmozásáról beszélnek. Ez azt mutatja, hogy a török bőröknek vagy azok utánzásának a közszükséglet kielégítésében nagy szerep jutott.

A férfiruhákban mutatkozó hatás jelentkezik a női ruhanevelőknél is. A boroszlói, lemergi posztóból való szoknya, a karasiából készült hosszú ráncos szoknya⁶² mellett az összeírások bőven sorolnak fel egyéb külföldi anyagokból előállított szoknyákat. Ezek között van kanavác szoknya arany galanddal (aránylag keskeny s hosszú szalaggal) az alján, zöld virágos kamuka-szoknya, bagaziával bélelve, alól keskeny galand prémmel; Veres tarcenella (háromszorosan sodrott szálból nehéz selyem) szoknya.⁶³ Egy ismeretlen kolozsvári nőnek három szoknyája közül egyik tengerszín virágos atlac vállastul, arany prémmel rajta; virágos kamuka vállastul, arany prémmel; zöld kanavác váll nélkül. Egyik Haller-leánynak szoknyája fehér virágos ezüstös tabit, gyenge arany prémmel. Más tabit szoknyája zöld virágos, arany prémmel, a válla zöld bársony. A szoknya előtt az előruha, azaz kötény fehér fátyol skófiummal varrott, hollószínű kamuka.

A női ruhadarabok között a szoknya lévén a legfontosabb, az inventariumok ezt írják le legrészletesebben. Amennyiben a szoknya volt a leginkább divatálló, a XVII. század második felének ruhaízlését is szemlélteti. Anyáról leányra öröklődött, így a családi értékállománynak jelentős része, különösen ha drága díszekkel volt felékesítve.

A szoknya mellett említendők a kék gránát galléros menték,⁶⁴ az arany-ezüst skófiummal varrott és fekete bársony nyusztos női kozáksüvegek.⁶⁵ A süveggel takart haj már nyugati mintára is formálódott. Így Teleki Mihály Anna leányának német kontyáról tör-

⁶¹ EOE. EOE. 278—9, 329—31, 352, 384, 395, 443, 452, 460. Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásának regestruma i. h.

⁶² EOE II, 69, 182, 382, VIII, 287, 339.

⁶³ Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.] — A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.] — Lupaş, i. m. I. 373.

⁶⁴ Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302].

⁶⁵ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak stb. [i. h.].

ténik említés. A vendéghajak (paróka) sem hiányoztak.⁶⁶ Általában a nemzeti ruhahordás rovására a század végén már a nyugati nemzetközi ruha is fel-feltűnik. Apor István épen Apor Péter elsőszülött leányának kerestet Bécsben ruhát: gyermeknek való német öltözetet.⁶⁷

A folyamat tehát megindult s a következő században már a nők között is erősen tért hódított. Ennek jele már most az ezüstös nyelvű „árnyéktartó” (napernyő) és a legyező. A szobai legyezésre szolgáló szalma és lófark legyezők mellett szerepelnek a kerekded fára feszített festett vászon, az ezüstbe foglalt női legyezők. Zsidó legyezővel is találkozunk.⁶⁸ Csáky Mária egyik ezüst legyezőjében szerezsen kézbe fogott fehér darutoll, a másikban fekete structoll lengett. Ő már a következő század nagyúri női mintájára kis óraformára készített aranyos „szaglő”-val (illatszertartó) és rengeteg ékszerrel rendelkezett. Ezek között többszáz keleti gyöngyből összefűzött nyakláncok is voltak. Bornemisza Anna fejedelemasszony is nyolc aranyat küldött az erdélyi állandó követnek, kapitihának Konstantinápolyba, hogy rajtuk egy kevés gyöngyöt, zöld smaragdot vásároljon.⁶⁹

Nyugatról korán kezdett terjedni a kecske- vagy juhbőrből német módon, kötösen készült, magas sarkos⁷⁰ cipellő.⁷¹ Ennek használata utóbb is megmaradt. Anyagfelhasználás szempontjából említést érdemelnek a vetkező tafota (hálóing), körülötte keskeny csipkével, továbbá az aranyos cinadof lepedők.⁷²

A férfi és nőiruhákon kívül számos olyan ruhanemű, szobátárgyak és „más egyetmások” tűnnek szemünkbe, amelyek a lakásokban a család közös használatára szolgáltak. Ezek kiválasztásában sok gyakorlatiasság nyilatkozott meg, kiválogatván azt, ami a legalkalmasabb. E tárgyak egyben a családi és a mindennapi életre is rávilágítanak, érzékeltetvén az idegen beáramlást.

⁶⁶ Teleki Mihály levelezése. IV, 262. — Néhai Csáki Mária, asszony... clenodiuminak invent, [i. h.].

⁶⁷ Apor István, Kálnoky Sámuelnek, Kece, 1700. március 29. [Leveles; könyve, i. h.].

⁶⁸ Néhai Csáki M. asszony ... clenodiuminak invent. [i. h.]. — Inventarium universorum bonorum... circa curiam nob. Ozd. Sz. Petriensem, etc. [i. h.]. Apor I. Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

⁶⁹ EOE. XV. 151.

⁷⁰ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

⁷¹ EOE. VIII, 277, 329, 454.

⁷² Haller leány kelengyéje a XVII. század végéről [Radvánszky, i.m. II, 405].

A legértékesebb tárgyak közé tartozik a szőnyeg, amellyel a szoba padlózatait, asztalait vagy a falait díszítették. Az inventariumok a szőnyegeknek nagy tömegét sorakoztatják fel, ezek közül számos külföldről került be. A görögök perzsiai skárlát szőnyeget hoztak Erdélybe, úgyhogy a skárlát-szőnyeg, a portai selyemszőnyeg az egyes családoknál fellelhető.⁷³

Más tárgy a paplan. Bagaziával készített, karmazsin színű tafotával bélelt, továbbá köröskörül nyusztal bélelt tafota paplan, veres kamukával bélelt atlac paplan mellett⁷⁴ valódi tarka török paplannal vagy török kaftánból átalakított paplannal is találkozzunk.

A kaftán (felöltő köntös) tömegesen került Erdélybe. A fejedelem, a tanácsurak, az udvari előkelőségek, a portai követek a törököktől ünnepélyes alkalomkor ilyen kaftánokat kaptak ajándékba. Felvételük tehát a török előtt megtisztelés számba ment. Hordásukat megkönnyítette, hogy a kaftán hasonló volt a XVI. századbeli hosszú magyar dolmányhoz. Az urak tehát azt dolmány helyet is viselték.

A kaftán anyagánál fogva bélésnek is alkalmas volt, mint ahogy gránát női mente béléséül, paplanbéléséül fel is használták. Annál inkább alkalmas volt paplankészítésre. Zöld-fehér, veres-fehér-kék kaftánról szólnak az inventariumok. Aranyos selyem paplan-kaftánról is olvasunk. Apor István egyik kaftán paplana zöld síma tafota volt, a kerülete nyusztal bélelt.⁷⁵ Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy finom anyagánál fogva a kaftánból miseruhákat is készítettek, amelyeket Erdélyben is használtak. Még fel nem használt kaftánt is tartottak raktáron.

Szokott tárgy a tarsoly, akár mint kézitárgy, akár mint levelestáska. Veres angliai posztóból gazdag skófiúm-díszítéssel, aranyos kapcsos, csattos karika fogóval ellátott tarsoly, skófiúmmal varrott veres bagaria levelestáska⁷⁶ az erdélyieknek jó szokására figyelmeztet bennünket. Fontos irataikat ugyanis gondosan megőrizték. A levelestáda, amely szerződéseket, gazdasági iratokat őrzött, nem tette feleslegessé a magánleveleket tartalmazó tarsolyokat. Cseszeliczki Szilvász Bálint leveles tarsolya az enemű tarsolyok művészi előállítását jól szemlélteti. Zsinórszerűen vezetett

⁷³ EOE. VIII, 386, 445. — Apor I. Kolozsvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. I, 375.

⁷⁴ Apor I. regestr. [i. h.].

⁷⁵ Névtelen összeírása Kolozsvárt stb. [i. m. II, 302—3]. — Lupaş, i. m. I, 372. — Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásainak regestruma [i. h.].

⁷⁶ A szárhegyi udvarháznál lévő boltokban vadnak [i. h.].

díszítésén rózsák, bimbók, tulipán, szekfű vékony szárából kiágazó levelekkel váltakoznak. A zsinórzással körülvelt formák tömött hímzésűek, a hímzést több helyen letűzés díszíti.⁷⁷

A szobafelszereléshez tartozik a Portán vagy a Bécsben vett biztonsági zár-lakat. Apafinak a Portán vettek két török lakatot. A bécsi lakat-zár nagyon elterjedt.⁷⁸ A német zárnak az volt a tulajdonsága, hogy az ajtóbecsukáskor önmagától bezárult. A világító eszközök között lengyelországi vékony viaszgyertya, bécsi viaszból való szövétnek található. Ezek mellett lengyelországi öreglámpás, zsidólámpás, törökországi lámpás használata is kimutatható. Réz gyertyatartókat Bécsben is szereztek be.⁷⁹ Többször találkozunk olaszos, valószínűleg barokk-lábú asztalokkal, ami az egyeneslábú asztalok mellett mutatós változatosságot jelent. A török kárpit is használatos volt. Apafi Mihály egy török követ megvendégeléskor a palotát bagariára nyomtatott velencei aranyos kárpittal vonatta be.⁸⁰ A színes török kárpit használata mindenesetre hatásosan kiegészítette a szokásban levő szőr-, posztó-, vászon-, bőr-, szőr- vagy akár a selyem kárpit használatát is.

A szoba felszereléshez tartoztak a pohárszékekben elhelyezett tárgyak. Dancigi tálak és tányérok, nürnbergi ón-tányérok, bécsi virágos csészék, lengyel tarkás üvegpalackok, bécsi arany-ezüstös virágos poharak lendületet jeleznek az eddigi egyszerűbb ilynémű tárgyak mellett. Erdélyben szerették a fából, a pléhből, vasból, ritkábban az ezüsből, majd a század végén az aranyozott ezüsből készült asztali edényeket. Ezek tartására külföldről behozott anyagot is használtak fel. Így veres kordován bőrben tartott poharokról, skófiomos tányér-tartóról olvasunk.⁸¹

Különleges behozatali cikkek: elefántcsont láda, benne gyöngyökkel és gyűrűkkel; spanyolviasz, az eddigi viasz pecsét használatának kiszorítására; a postakürt, amellyel Bécsben kiránduláskor szórakoztak a nagyurak, maga Lipót császár-király is. Görög

⁷⁷ Az Erd. Nemz. Múz. Régiségtárában. Az ilyen táskákra nézve egyébként l. Palotay Gertrud, Törökös hímzésű bőrtáskák Erdélyben: Közlemények az Erd. Nemz. Múz. Érem- és Régiségtárából II/2 (1942), 261—79.

⁷⁸ EOE. XV, 209.

Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.]. — Jakó, i. m. 167, 169.

⁷⁸ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. L 371.

⁸⁰ EOE. VIII, 445. Czegei Vass György naplója, 42 [Magy. Tört. Eml. Írók. XXXV].

⁸¹ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestr. [i. h.]. — Lupaş, i. m. I, 373, 375.

szappan, velencei flastrom, bécsi fekete nádpálca, elefántcsont fésű is bekerült Erdélybe. Az utóbbit skófiummal varrott tartóba is helyezték.⁸²

Az udvarházakból nem hiányzott a kaloda, azaz fabilincs, amelybe a kezét és lábát szorították azoknak, akiket büntetni akartak. A jobbágyok büntetésekor általánosan használatban volt. A XVI. századtól kezdődően kimutatható, hogy káromkodásért, ünnepszegésért, részegeskedésért Erdélyben gyakran alkalmazták. A kalodával való büntetést a török gyakorlat is nagyon népszerűsítette. Teleki Mihályné erősen kikelt az ura ellen, hogy e kegyetlen török szokást alkalmazta.⁸³

A külfölddel való érintkezés velejárója az étkezésre gyakorolt hatás, a jezsuiták idejében lengyel, a Báthoryak alatt olasz ételek terjedtek el Erdélyben. Főleg sokféle fűszer került be, leginkább Bethlen Gábor korától kezdve. Emellett egyes különleges étel is feltűnik. Így, II. Rákóczi György lakodalmakor az asztal végén várfomára készített marcipán volt elhelyezve, amelyért Lengyelországban ezer forintot fizettek ki.⁸⁴

Főleg a törökországi ételek terjedtek el. A közvetlen kapcsolat révén török követek jöttek-mentek Erdélyben, erdélyi követek laktak állandóan a Portán. Az erdélyi állandó követ élelmezését a Portáról kapta, ami őt az ottani élelmezés utánzására csábította. 1612-ből ismeretes Ibrahim követ ellátása, amikor útja Kolozsváron vezetett át. A husneműeken (tehénhus, tyúkhus) kívül dió, mogyoró, mézes-vaj, hagyma, stb. szerepel az étrendjében.⁸⁵

Az erdélyiek rákaptak a serbetre, a törökök nemzeti italára. Amikor Evlia Cselebi török világutazó Erdélyben járt, és Apafi fejedelem a török vendéget megvendégelte, akkor kristályüveg és porcellán csészékben serbetet is szolgáltak fel. A fejedelemasszony 1670-ben serbetfőző üstöt vétetett a Portán. Bízatta Boér Zsigmond kapitihát, hogy tanulja meg a serbetfőzést, tudja meg, milyen citrommal jobb. A serbet tehát az inventariumban is szerepel. Így skatulyában rózsaserbet volt található, serbetivó kristály, csésze, serbetfőző findzsa tűnnek szembe.⁸⁶

⁸² Haller István házánál Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [Erd. Nemz. Múz. lt. Korda iratok. Apor István es más Aporok]. — Lupaş, i. m. 369. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak regestruma [i. h.].

⁸³ Teleki Mihály levelezése. IV, 262. — Kaloda-, kalitka-, pellengér-, dohányzás-, sólymászatra l. Biró V.: Történeti rajzok, Cluj-Kolozsvár, 1940.

⁸⁴ EOE. X. 359.

⁸⁵ A kolozsvári városi számadás-könyv megfelelő éve [Városi lt.].

⁸⁶ EOE. XV, 156. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak

A serbet miatt, valamint a szokásba jött kávé-ivás miatt szükség volt cukorra. Süvegnádmézőről olvasunk, Bécsből hozott ezüstgálya forma nádméztartó, kis ezüst kanállal szerepel Apor inventariumban. Apor a kávé felszolgálására a fatáblát Bécsben szerezte be. Apafinál a díván előtt négyszögletű apró asztalkák állottak, amelyekre ebéd után a kávé takták.⁸⁷ A csokoládé használata is terjedt.⁸⁸

Ismeretessé vált a pástétom. Teleki Mihály egyik leánya lakodalmára különféle formában készített pástétomokat, állatokkal, veres-zöld-fehér cifrázatokkal. A mintákat megtartották, mivel az eféle „sok pénzben szokott felkészülni”.⁸⁹ Kálnoky Borbála, az író Apor Péter felesége, nagy hozzáértését dicséri, hogy Anna moldvai fejedelemasszony inasát küldte hozzá, hogy őt cipósütésre megtanítsa. Amikor a fejedelemasszony őt erre felkérte, két edény serbetet és két szagos körtebefőttet küldött neki ajándékkul. Az inas a cipósütés mellett a gyenge sütogetéseket, kürtöskalács, pástétom és több gyenge eledel készítését is megtanulta. Amikor egy év múlva úrnőjéhez visszatért, a fejedelemasszony, nagyon meg volt vele elégedve és Apornénak a tanításért emlékül két arannyal átszőtt selyemszövetet ajándékozott.⁹⁰ A német konyha térhódítását jelzi, hogy Apor István egy német tisztól árpából készült gyöngykását kért, olyat, aminőt a németek esznek. Német vendégei kedvéért német szakácsot is tartott.⁹¹

Bár Erdély gyümölcsben bővelkedett és terméséből kivitelre is jutott, mindamelllett a törökországi gyümölcsök is elterjedtek. Gyulay Tamás kapitihá Bornemisza Anna fejedelemasszonynak gránát almáfát, naracsfát szállított, a fejedelemnek meg pomagránátot küldött. A tengeren túl termett gyümölcsfákat is keresett.⁹²

Erdélyben népszerűvé vált növénné lett a kukorica. Az erdélyiek ezt törökbúza néven ismerték és ismerik ma is, világos jeléül annak, hogy a kukorica ide Törökországból származott át. Ter-

registr. [i. h.]. Haller István házánaál Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [i. h.].

⁸⁷ Radvánszky, i. m. I, 19.

⁸⁸ Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

⁸⁹ Inventarium univers. bonorum... circa. curiam nob. Oz Sz. Peteriensem [i. h.].

⁹⁰ Szádeczky Lajos, Apor Péter verses művei és levelei, II, 109, 158 [Magy. Tört. Eml. Írók].

⁹¹ Apor Péter, Met. Trans. 320. Apor István, Markónak. Kece, 1693. április 28. [Erd. Nemz. Múz. lt, Bánffy Rok. lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

⁹² EOE. XV, 209, 261—2.

mesztése eleinte nehezen haladt. Így Teleki Mihály egy tó körüli dombon termelt csak törökbúzát, Apor István nagykiterjedésű birtokain sehol sem találunk kukoricát. A jobbágyság a törökbúzát annyira megkedvelte, hogy sok helyen a búzavetéssel is felhagyott, hogy helyébe törökbúzát vessen. Az országgyűlés úgy találta, hogy ebből a földesurak részére nagy kár származik, amennyiben a búzát és mellette a bort tartották általában a legértékesebb terménynek. Az országgyűlés megtiltotta tehát, hogy a jobbágyok a földeket kukoricával vessék be. A kertben azonban vethettek a földesurak kára nélkül.⁹³

Idesorozható, hogy egyes keleti állatfajok is feltűntek Erdélyben. Így a tengeri fekete nyúl, az indiai tyúk, a páva, a gyöngytyúk.

A növények sorába tartoznak a virágok, amelyek külföldről is kerültek be Erdélybe, főleg Törökországból. A török kertek igen szépek voltak, ami az ő zárt családi életüknek természetes következménye. A tulipán, a nárcisz, a jácint általánosan emlegetett török virágok. Ilyen virágokat az erdélyiek is megkedveltek, a Törökországba járó erdélyi követek ugyanis a török kertekben gyönyörködhettek. Az erdélyi asszonyok is kedvelték a virágokat. Így Veér Judit Kemény János fejedelem feleségének violákat ajándékozott, Bornemisza Anna fejedelemasszony ebesfalvi kertjében is szép virágok nyiltak. Apor István feleségének, Farkas Zsuzsannának, Bécsből küldött kerti vetemény- és virágmagvakat. A Bécsbe felránduló erdélyi asszonyok megfigyelték a palotákkal szorosan összefüggő parkok virágait. Ezek nem voltak mindig különlegesek. Így Dániel Zsófia Schwarzenberg herceg kertjét látva megjegyezte, hogy annak virágait ő kihányná a kertjéből.⁹⁴

A kertek nyújtotta üdülés a szórakozásokra tereli a figyelmet. Idevág a dohányzás, amely Erdélyben is meghonosodott. Eleinte szórványosan, Apafi fejedelemsége óta azonban általánosabbá lett. Az országgyűlés védekezett terjedése ellen (1670, 1683, 1686, 1688, 1688) a ráköltött pénz és az okozott tűzkárok miatt. Az erőlködés azonban hiábavalónak bizonyult. Nem is lehet rajta csodálkozni, amikor az 1689-i országgyűlés szerint az ellenőrző tiszteknek, miközben a dohányzás miatt a szegény emberek marháit elhajtották, a szájukban volt a pipa. A tiltó rendelkezések tehát idővel elvesztették hatályukat. Már 1682-ben Apafi fejedelem Vajda László

⁹³ Inventarium univers. bonorum... circa. curiam nob. Ozd. Sz. Peteriensem etc. [i. h.]. — EOE. XVIII, 586.

⁹⁴ Teleki Mihály levelezése. II, 61, 64. — Apor István Tatrosi Mihálynak, 1698. november 6 [Leveles könyve i. h.] Kelemen Lajos, Újabb adattár a vargyasi Daniel-család történetéhez, Kolozsvár, 1913. 235.

postamesternek és Apor István kincstartónak, aki az erdélyi harmincadot bérletben tartotta, tizenhárom lóteher tubákot, azaz dohányt ajándékozott. Ezt a tömösi szoroson bejáró kereskedőktől rablógyilkos, utóbb kézrekerült, tolvajok vették el.⁹⁵ 1688-ban a vámon egy mázsa tubák jött be, Apor Istvánnál is zsákban állott a dohány. Szórakozási eszköz volt a francia kártya is.⁹⁶

Ide tartozik a vadászat, bár a szántóföldekre járó vadakat is pusztították. Emiatt a jobbágyok is a vadászok közé álltak, közben azonban eltiltották őket attól, hogy puskával és törrel vadásszanak és hogy agarat tartsanak.⁹⁷ Akkor a vadászat célja inkább az volt, hogy a vadat élve fogják meg. A vadászat tehát nemesebb feladatot oldott meg és több örömet, izgalmat okozott, mint ma. A vadakat sólyommal, kifeszített hálóval fogták meg, a veszedelmesebbeket meg golyóval pusztították. Német hatásra akkor terjedt el a serét, amely romboló hatása miatt a testben nagyobb károkat okozott. Vadászatra való flintáról, vadra való lengyel puskáról olvassunk az ingóság-összeírásokban.⁹⁸ Apor István kőből való serétöntőt, golyobisöntőt rendelt Bécsből, továbbá serét-puskapor tartó bádogzacskót. Olyant, milyent Bécsben a nagy emberek szoktak használni.⁹⁹

A vadászat visz rá bennünket a közlekedés gondolatára, amennyiben a nagyobb távolságokra lóháton vagy kocsin kellett az embereknek járniuk. A ló is, kocsi is nemcsak erdélyi eredetű, külső országokból is kerültek be azok Erdélybe, hogy a hazai állományt szépítsék vagy kiegészítsék. A külföldi ló behozatalának gazdasági és katonai vonatkozásai is vannak, amennyiben a ló e tereken nagy szerephez jutott. A ló a gazdaságban kisegítő, a hadban mintegy bajtárs számba ment. Nem csoda tehát, ha a gazdák szeme állandóan rajtuk csüggött, Így Teleki Mihály leveleiben állandóan lovai gondozására serkentette szolgálait és családtagjait.

Az erdélyiek különösen kedvelték a török lovat, A török ló tajtékos, nyugtalan szájú, magasan költ nyakú, vékonyinú,¹⁰⁰ így katonák előtt nagy tekintélye volt. Bethlen Gábor és a Rákócziak többször vásároltak török lovakat. Apafi fejedelemnek is vettek

⁹⁵ Apor István adománylevele kelt, Fogaras, 1682. április 28. [Erd. Nemz. Múz. lt. Korda iratok. Apor István és más Aporok].

⁹⁶ Bucskai Süveges István 1688. április 6-án kiállított számadása [i. h.]. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. i. h.

⁹⁷ EOE. XIV, 331.

⁹⁸ Lupaş, i. m. I, 371. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

⁹⁹ Apor István Tatrosi Mihálynak 1698. november 6 [Leveles könyve i. h.].

¹⁰⁰ Takáts Sándor, Rajzok a török világból. II, 241.

ilyen lovakat a Portán. Az ő megbízásából Apor István megnézte a lovakat, amelyeket a görögök Medgyesre hoztak, de azokat sem mirekellőknek találta. Ígérte tehát, hogy kimegy Hosszúmezőre (Câmpulung) és ott vesz paripát a fejedelemnek. Előzőleg I. Rákóczi György havasalföldi lóvásárlásról is tudomásunk van.¹⁰¹ Amikor Apafi fejedelem Érsekújvárnál a török fővezérnél megjelent, tollas magyar kalapot viselt és arab ló hátán ült. A török ló mellett a német ló, a német hám is feltűnt Erdélyben. Német hintóba való vánkos, német ló mellett tartott német lovas szerepel Apor és Teleki inventariumaiban.

A lovak felöltöztetésében keleti és nyugati hatások egyaránt érvényesültek. Török ezüsből csinált aranyos kantár mellett „sutun járó”, jó ónozatú spanyol-, továbbá német és kármány zabola nevekkkel találkozunk.¹⁰² A feldolgozáshoz szükséges vas részben Erdélyből (vajdahunyadi-, torockói vas) való volt, részben külföldről került be. A külföldi és az erdélyi vasat gazdasági eszközök készítésére is felhasználták. Így olvasunk torockói, medgyesi, besztercei, segesvári kapáról, más országból hozott kapáról, kaszáról. Külön megnevezésben találjuk a magyarországi vasat, névszerint a csetnekit (Gömör-megye). Ismeretes volt a demecki (dömöcki, azaz damaszkuszi) vas, a bécsi acél.¹⁰³

A ló felszereléséhez tartozott a nyereg. Az ingóság-összeírásokban szereplő nyergek keleti típusúak. A keleti nyergek a lovasember évezredes tapasztalatait egyesítik szerkezetükben. Két nyeregdeszkára épülő két kápa alkotja alapjukat, részeit szíjazással erősítették egybe. A ló hátára csak egy-egy ponton feküdt rá és így egyaránt kímélte a lovat és a lovast. A nyugati-lovagi nyergek ezzel szemben két, villás kápájukkal szinte lefogták a ló szabad mozgását. Az erdélyi nyergek tehát csak kápájuk, a nyergek feje formájában és díszítéseikben tértek el egymástól. Ilyen díszítés a caprag, vagy másképen cafrang. Töltött sálya posztóból való, ezüst fonalas török cafrang elnevezések jönnek elő. Karmazsin angliai cafrangot is találunk, amelyen aranyozott fonálból négy virág ékeskedett.¹⁰⁴ Az inventariumokban szereplő nyergek: magyar nyereg zöld bársonnyal borított, ezüst kengyellel;¹⁰⁵ török nyereg ne-

¹⁰¹ EOE. XV, 207, 537. Meteş, i. m. 159. — Török tört. írók. III. 326. — Lupaş, i. m. I, 361.

¹⁰² Kermán (Karamán), Kármány-ország Ázsiában.

¹⁰³ EOE. VI, 154, VIII, 290, 295, 346, 403.

¹⁰⁴ Jakó, i. m. 168. — Apor István Kolozsvárt levő egyetmásinak regestr. [i. h.].

¹⁰⁵ Kornis Gáspár és Csáki Mária asszony árvái Besztercén lévő letett portékái registroma [i. h.].

mezestől (takaró)¹⁰⁶; török nyereg szederjes posztóval borítva, kápája skófiummal varrott;¹⁰⁷ román nyereg;¹⁰⁸ murát nyereg;¹⁰⁹ kurtány nyereg zöld bársonnyal borított kerek kápájú;¹¹⁰ ezüstös-aranyos cáfával borított kurtán nyereg. Az utóbbi veres angliai posztóval borított, a vánkös szélén ezüstös-aranyos fonállal, virágokkal varrott fiókkal,¹¹¹ tatár nyereg.¹¹²

A ló díszje a szügyelő. Ilyen is előfordul, majcos török ezüsből arany boglárok rajta.¹¹³ Keleti származású a lovaglászkor használt kengyel. Rendes kengyelvas, egypár ezüst-aranyos kálmán (kármány) kengyel szerepel. Az egyikén vastag karmazsin-szűj, selyemzsinór rajta, aranyos oldalbőrrel.¹¹⁴ A ló fékezésére szolgált a sarkantyú. Török ezüsből készült sarkantyúval találkozunk.¹¹⁵ Skófiomos patkóverő tokról is történik említés.

A lovaskatona járuléka a kard. Magyar formára csinált kard, lengyel kard sajátos kardmarkolattal voltak Apor tárgyai között Lengyelországból általában élénk volt a fegyverbehozatal. I. Rákóczi György fejedelem 1640-ben embereit küldte Dancigba fegyvervásárlás végett. Ezek ott puskák mellett magyar mintájú páncélrészeket is vásároltak erdélyi ökörbőr és kéneső fejében.¹¹⁶ Használatban volt még a nyíl is. Teleki Mihály, amikor Kemény János fejedelem mellett felült, magához kérte a tegezt, amelyet Bornemisza Kata atyja a töröktől kapott ajándékba.¹¹⁷ A harci tegeztől különbözött a díszül szolgáló tegez. II. Rákóczi György lakodalmakor tegzesek vonultak fel ébenfából készült nyilakkal. A lakoma alkalmával az urak, akik az emelvényen a fejedelmi párt kiszolgálták, ébenfa pálcákat tartottak a kezükben.¹¹⁸

Egyéb fegyverek: a török balta, nyele cápás-ezüstös; a török pallos, veresbársonyos fehér szűj rajta; pallos lengyel markolattal. Használatban volt a hosszúcsövű flintaforma Stucc (Stutze-ból), a terseni (tescheni) puska, továbbá a rövidcsövű karabély, így a

¹⁰⁶ Teleki Mihály levelezése. II, 190.

^{107–9} L. a ¹⁰⁵ jegyzetet.

^{110–11} Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹¹² Haller István házában Szebenben lévő egyetmások a XVII. sz. végén [i. h.]. — A nyergekre I. László Gyula, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: Arch. Hung. XXVII.

¹¹³ Lupaş, i. m. I, 370.

¹¹⁴ EOE. II, 71. Apor István Kolozsvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹¹⁵ Lupaş, i. m. 371.

¹¹⁶ EOE. X 264.

¹¹⁷ Teleki Mihály levelezése. I, 390.

¹¹⁸ EOE. X. 359—60

janicsár-karabély.¹¹⁹ Apafi Mihály érsekújvári vonulásakor a katonák kezében öt-hat kézipuskán kívül egy-egy talián karabin (karabély) forgós puska is volt látható.¹²⁰

Színes tehát az a kép, amely az ingóság-összeírások alapján szemünk elé tárul. Egyházi felszerelésekre, zenére, könyvekre, orvostudományra, továbbá ruházkodásra, házfelszerelésre, gyakorlati eszközökre, gazdaságra, szórakozásokra, ételneműekre, vadászatra, iparra, kereskedelemre, stb. találunk bőséges anyagot. Ez anyag közül csak a külföldi származásúakat kísértük figyelemmel, hogy szemlélhető legyen az a művelődési hatás, amely Erdélyben jelentkezett. Ez adatokból is nyilvánvalóvá válik, hogy az erdélyiek nem zárkóztak el a haladás előtt. Meghonosították azt, ami külföldről számukra előnyös volt, anélkül azonban, hogy hazai szokásait elhanyagolták volna. Érdeemes feladatot old meg tehát az, aki ilyen irányban mélyreható kutatómunkát végez.

¹¹⁹ Lupaş, i. m. I, 369. — Jakó, i. m. 162—3, 167. — Apor István Kolosvárt lévő egyetmásinak registr. [i. h.].

¹²⁰ Török történetírók. III, 326.

JACOBINUS JÁNOS
ERDÉLYI KANCELLÁR
FORMULÁSKÖNYVE

(1602)

BEVEZETÉSEL ÉS JEGYZETEKSEL KÖZZÉTESZI
BÓNIS GYÖRGY   VALENTINY ANTAL

Különnyomat
a Kelemen Lajos-Emlékkönyvből

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT BÓNIS GYÖRGY FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC JUD. CLUJ 11685. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

I.

Az erdélyi történetírásnak, mely annyi indítást kapott nesztorától, KELEMEN LAJOSTÓL, fájdalmas fogyatkozása az erdélyi jog történetének hátramaradott állapota. Sajátos okai vannak ennek. 1848 előtt a jogtudomány olyan kiváló munkásokkal dicsekedhetett Erdélyben, mint BARANYAI DECSI JÁNOS, HUSZTI ANDRÁS, SZEGEDI JÁNOS, RÉPSZELI LÁSZLÓ, DÓSA GERGELY, DÓSA ELEK, SZÁSZ KÁROLY és MIKÓ LŐRINC. Amikor azonban az európai szabadságharcok esztendejében, majd az elnyomatás keserű évei után megtörtént Magyarország és Erdély uniója, az újabb jogásznemzedék szemlélete az egész magyar jogterületre kiterjedt s Erdély sajátos problémái háttérbe szorultak. DÓSA ELEK, WENZEL GUSZTÁV és SCHULER-LIBLOY FRIGYES voltak az utolsók, akik rendszerbe foglalták a történelmi erdélyi jog korpuszát. A modern jogtörténeti irodalom természetesen csak nagyarányú forráskiadó tevékenység alapján indulhatott volna meg, s az 1872-től kezdve Kolozsvárt működő egyetem jog- és államtudományi karának két neves professzora: KOLOSVÁRY SÁNDOR és ÓVÁRY KELEMEN el is végezte az alapvetés munkáját. Nemcsak a Corpus Juris Hungarici új kiadásában vettek tevékeny részt, sajtó alá rendezvén a Hármaskönyv és az erdélyi törvények kétnyelvű kiadásait, hanem fáradságot nem kímélve, megajándékozták tudományos irodalmunkat a ma is szinte teljesen kiaknázatlan, nagyértékű forrásgyűjteménnyel, a Corpus Statutorummal, benne az erdélyi törvényhatóságok jogszabályainak szövegével is. A jól megvetett alapokon azonban az 1919-ben bekövetkezett uralomváltozás miatt nem folytatódott az építkezés. Csak a szászok dolgoztak tovább hangyaszorgalommal sajátos jogtörténetük feldolgozásán, s főként MÜLLER GYÖRGY tanulmányaiban jelentős eredményeket is mutattak fel.

Különösen elhanyagolt állapotban van az erdélyi magánjog története. Az alkotmánytörténelem ezer szállal kapcsolódik a poli-

tikai történethez, s így — ha korszerű szintézishez nem is jutott el, — az erdélyi kérdésekkel foglalkozó historikusok munkáiban mindig helyet kapott. A magánjog multja azonban, mely az egykori társadalom és gazdaság szerkezetével a legszorosabban összefügg s e szerkezet megismerésének legfontosabb eszköze lehetne, a köz-történész számára idegen terület, s így aktuális jelentőségének elenyészésével már egy évszázada homályba merült. Csak a sajátos székely magánjog fejlődésével foglalkozott néhány kisebb tanulmány, s a szászok gondos aprómunkája derítette fel különjoguk egy-egy részletét. Egyébként meg kell elégednünk azokkal a felvilágosításokkal, amelyeket a magyar és a román kutatás általánosságban nyújt népének egész magánjogi rendszerére vonatkozóan azzal, hogy ezek a rendszerek többé-kevésbé érvényesültek Erdély szokásjogi fejlődésében is.

Külön erdélyi jogról csak az újkortól kezdve beszélhetünk. A magyar vármegyei terület a középkorban a magyar nemesi és jobbágyjoggal élt, a székelyek és szászok külön joga autonóm területükön még sértetlenül érvényesült, a románság pedig a *ius Valachicum* hagyományos jogszokásai mellett annak a területnek jogához alkalmazkodott, amelyen élt. Míg azonban a vajdai bírászkodás szabályként csak a vármegyékre (a Lakságra¹) vonatkozóan volt illetékes, az újkori fejedelmi tábla már egész Erdély legfelsőbb fórumává vált; a vajda, a székely ispán és a szász egyetem bírói gyakorlatából kikristályosodó elveket immár az önálló fejedelemség törvényhozása és judikaturája fejlesztette tovább. Az erdélyi jogtörténetírás problémái tehát legnagyobb részt azonosak az újkori jogfejlődés megismerésének kérdéseivel.² Ennek a feladatnak az akadályai tornyosulnak az erdélyi magánjog multjának feltárása elé is. A korai magyar középkorban tudományunk az írott emlékek hiányával küzd; az újkorban az okleveles anyag gazdagsága hozza zavarba. Különösen a magánjog történetére vonatkozóan érvényesül ez az *embarras de richesse*: a politikai történetírás nagyszabású forráskiadványai legalább a fejedelemség korának alkotmányát könnyen megismerhetővé teszik, de a magánjog történetének forrásai még nagyrészt a levéltárakban várják áldozatos munkára kész bűvárait. Hogyan vágjunk neki ennek a több ember évtizedes fáradozását kívánó feladatnak?

¹ Jakó Zsigmond, Lakság: EM. 1945. 105.

² Angyal Pál—Degré Alajos, A XVI-XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Bp., 1943 (Angyal-Szeminárium Kiadványai 49. sz.) 6 is az újkorral kezdi anyagának tárgyalását.

Első lépésnek a formuláskönyvek feldolgozása kínálkozik. Ezek a gyűjtemények éppen azokat az okleveleket foglalják magukban — ha megcsonkított, rövidített szövegben is —, amelyeket szerkesztőik, a fejedelmi tábla ítélőmesterei, a fejedelmi kancellária secretariusai a további gyakorlatra nézve irányadóknak, különösen jellemzőknek tekintettek. A formuláskönyvek összeállítói tehát éppen azt a munkát végezték el, amelyet a koruktól távoleső, késői kutató az eredeti oklevelek ezreiből a lényegesek kiválogatásával volna kénytelen elvégezni. Amikor a kancelláriai stílus és a bírói gyakorlat szempontjából releváns ügydarabokat bevezették könyvükbe, szándékuk csak a maguk és utódaik iratszerkesztésének megkönnyítésére irányult, számunkra azonban az anyagi és eljárásjogi szempontból mértékadó jogelveket is megőrizték. Ha tehát a régi erdélyi társadalom életével legjobban összeforrott magánjog történetének teljes feltárását az oklevélkiadás haladottabb állapotától kell is függővé tennünk, átmeneti tájékozással nem mulaszthatjuk el addig sem a kisebb terjedelemmel rendelkező, de rendkívül tanulságos formuláskönyvek feldolgozását. Ebben a munkában mindig tudatában kell lennünk annak, hogy nem az elsőrangú, de a legjobban megközelíthető anyaghoz nyúltunk s ha a belőle kapott kép nem is lesz hibás, teljességét csak az eredeti oklevelek ezreinek: az egyes jogeseteknek aprólékos felkutatása és elemzése adhatja meg.

Véleményünk szerint az erdélyi formulagyűjteményeket legalább regeszták és kivonatok formájában egyenként ki kell adni s le kell szűrni belőlük a kínálkozó tanulságokat. Itt nehéz a választás az anyag gazdagsága miatt: a XVI. század második feléből származó Báchy-féle formuláskönyvtől kezdve a XIX. század derekáig csak maga az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattára vagy huszonöt ilyen könyvet őriz, de találunk hasonló munkákat a többi erdélyi levéltárakban is. Most egy kisebb formuláskönyvet teszünk közzé, rövidege miatt teljes szövegében. Ismertetését az a sok érdekes adalék teszi indokolttá, amellyel korának, a XVI—XVII. század fordulójának politikai és jogtörténetéhez járul. JACOBINUS JÁNOS erdélyi kancellár gyűjteménye nem ad fogalmat a többszáz oklevelet tartalmazó formuláriumokról; csonkán maradt, mint fiatal szerkesztőjének élete. De alig találhatnánk jellemzőbb forrást Erdély egyik legmozgalmasabb és legvészeszerűsebb korának s e kor jogéletének megismeréséhez. Bevezetésként először a mű tartalmáról, koráról és szerzőjéről, azután a belőle származó alkotmány- és jogtörténeti tanulságokról fogunk szólni.

II.

A kolozsvári lakatos céh levelesládájában, melyet a Kolozsvári Iparos Egyesület az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában helyezett el letétként, VALENTINY ANTAL ny. egyetemi könyvtári igazgató fedezett föl egy fehér disznóbőrbe kötött kéziratos kötetet, mely kötésének külső lapján *S*S*T*, alul *1*5*9*9* belenyomott jelzéssel van ellátva. A kötet legnagyobbbrészt a lakatos céh iratait tartalmazza. A kötés magassága Valentiny leírása szerint 31.5 cm, szélessége 21 cm, a belékötött papiros mérete 30.8×20.3 cm. Elöl két kitépelt lap maradványa látható, ezután 204 számozott levél következik. Az első megmaradt lap üres, a másodikon fent LAUS DEO SEMPER jelige olvasható. A tíz levélre terjedő formuláskönyv a 3—12. levelet foglalja el, utána 13—18. üres, a 19. levélen kezdődik a kolozsvári lakatos céh 1475-i kiváltságlevelének másolata.⁸ Ezentúl a lakatos céhre vonatkozó iratok másolatai a 19—39, 67b—76, 78—82a, 85—104, 202b, 203a levelet foglalják el. A többi levél üresen maradt.

A formulárium írását KELEMEN LAJossal együtt VALENTINY azonosította JACOBINUS JÁNOS kezevonásával. A szöveget még évekkel ezelőtt le is másolta s a feldolgozás céljából e tanulmány írójának rendelkezésére bocsátotta. A felfedezés érdeme tehát őt illeti, s a jelen közlemény VALENTINY és a magunk közös hozzájárulása KELEMEN LAJOS hetvenedik születése napjának megünnepléséhez.

Nem nehéz megállapítani, hogy a lakatos céh irományait tartalmazó kötet első tulajdonosa egy ismeretlen, S. S. T. kezdőbetűs kolozsvári polgár (?) lehetett, ki 1599-ben köttette be. Tőle jutott Jacobinus Jánoshoz, ki Báthory Zsigmondtól, Mária Krisztiánától és Mihály vajdától származó okleveleket másolt belé. Az ő halála után (1603) kerülhetett a kolozsvári lakatoscéh birtokába, mely az alig megkezdett fóliánst a formulárium érintetlenül hagyásával céhiratainak megörökítésére használta fel. A minket közelebbről érdeklő gyűjtemény létrejöttét azonban csak összeállítója életrajzának segítségével kísérhetjük nyomon.

JACOBINUS JÁNOS unitárius vallású, kolozsvári szász patricius-családból származott. Atyja, JACOBINUS BERNÁT, tekintélyes kolozsvári polgár volt, kit 1587-ben Báthory Zsigmond a lengyel korona megszerzése végett a varsói országgyűlésre küldött követtség egyik tagjául jelölt ki. Feladata az volt, hogy mint unitárius, a lengyel unitáriusokat nyerje meg a fejedelem ügyének. Mikor a

³ Jakab Elek, Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez. Buda, 1870. I. 248 (Ezután: *Oklt.* I.).

jezsuiták versenyével nehezen birkózó városi unitárius iskolának tanítóra volt szüksége, Kolozsvár 1588. szeptember 14-én fejedelmi engedéllyel és ajánlással indította útnak Felső-Magyarországra és külföldre, hogy alkalmas mestert nyerjen meg számára. Az oklevél hátára tett feljegyzés: „Joannes Erasmus hivatalja ex Annuentia Principis lött”, bizonyosága annak, hogy Jacobinus Bernát eredménnyel járt küldetésében; ő hívta meg az Antwerpenből való nézetei miatt Lengyelországba menekült kiváló pedagógust, ERASMUS JÁNOST, ki előbb a kolozsvári iskola tanítója, majd prédikátor lett s itt is halt meg 1601-ben.⁴ Bernát és fivére, Dávid ajánlották a város polgárának 1598-ban Weiss Tamás centumvir és Ádám Kata fiát, Weiss Antalt, ki Jacobinus-leányt vett el feleségül; a polgárok névjegyzékébe sógora, Jacobinus János iktatta be.⁵

Formuláskönyvünk összeállítója, Jacobinus János 1574-ben született Kolozsvárt.⁶ A szülői háznál s később Erasmus mester keze alatt szerezhette latin nyelvtudását s a neves holland pedagógus kelthette fel irodalmi ambícióit. Első munkáját a város neves polgárának, Kakas Istvánnak és Rómer Zsuzsannának 1592. január 12-én kötött házassága alkalmából adta ki »Chorus Musarum« címmel. Az alig tizennyolc éves ifjú ezt a köszöntőt már mint városának jegyzője tette közzé.⁷ 1595-ben részt vett Báthory Zsigmond szerencsés havasalföldi hadjáratában Szinán basa ellen s ezt a következő évben Kolozsvárt kiadott, klasszikus mintákat követő kis tanulmányban dolgozta fel.⁸ A könyvecskéhez az akkori

⁴ Jakab Elek, Kolozsvár története (ezután: *Tört.*) Bp., 1888. II. 333—4, Oklt. II, 159. — Erasmus mester természetesen nem azonos a nagy humanistával, Rotterdami Erasmusszal. L. róla Révai Lex. VI, 570.

⁵ Jakab, *Tört.* II, 293² jegyzet.

⁶ Szinnyei, Magyar írók V, 253 szerint 1573- vagy 1574-ben született. De mert alább említendő műve ajánlásának megírásakor, 1596. március 23-án saját bevallása szerint még nem töltötte be 22. évét, születése napját 1574. március 23—1575. március 23. közé kell tennünk. A valószínűség 1574 mellett szól.

⁷ Irodalmi működéséről és életéről I. Czvittinger, Specimen 185. — Bod, Magyar Athénás 117. — Horányi, Memoria II, 195. — Benkő, Transsylvania generalis II, 341. — Katona, Hist. critica XXVIII, 844. — Trausch, Schriftsteller-Lexikon II, 232. — Beöthy, Képes irodalomtört. I, 185. — Szilágyi, Erdélyország története II, 73—4. — Szinnyei, Magyar írók V. 253—4.

⁸ Brevis enarratio rerum a Serenissimo Transsylvaniae Principe Sigismundo anno MDXCV. gestarum. Claudiopoli 1596. Kiadta Schwandtner, Scriptorum 2r. Viennae, 1746. I, 742—56, 4r Viennae, 1766—8. III, 27—46. Magyar versekre fordította Szőlősi Zsigmond 1635-ben. — Eredeti kolozsvári kiadását Szabó RMK. II, 71 (262. sz.) és Szinnyei i. h. még nem ismerte. A berni városi könyvtár példányáról írta le Ferenczi Zoltán,

szokás szerint TORDAI MÁTÉ négysoros üdvözlő verse van mellékelve.⁹ Jacobinus művét a győztes fejedelemhez írott, a hódolat szellemében fogant ajánlás vezeti be, ezután következik Tordai tetrastichonja és a hadiesemények leírása. „Szár az leírás, mely a polgári történetek mellőzéséért a hadi dicsőségben keres kárpótást” — írja róla SZILÁGYI SÁNDOR.¹⁰ Csak egy részletet fedezhetünk fel benne, amelyben az író korának társadalmi viszonyaira is vet egy pillantást, s egyben a maga) felfogását is elárulja. Előadja, hogy a székelyek 1595-ben csak lázadásukért elvesztett, szabadságuk helyreállítása árán akartak hadba vonulni a török ellen. De ez a kívánság Jacobinus szerint méltánytalan, mert a székelység legnagyobb része alá van vetve a nemeseknek, s ezeket hű szolgálatauk ellenére, hibájukon kívül jobbjáuktól megfosztani a legnagyobb jogtalanság volna. A fejedelem is csak kénytelenül teljesítette a kívánságot, mert ezáltal tizenhatezer harcost nyert.¹¹ A szerző már nem említi meg, hogy az év végén megtartott gyulafehérvári országgyűlésen sikerült a székely köznépnek adott fejedelmi kedvezményt jogvita tárgyává tenni s a földesúri érdekeket képviselő diéta megfosztotta a közembereket eredményes harcuknak minden gyümölcsétől.¹² Jacobinus, a kolozsvári patricius, osztozott a nemességnek mereven elzárkózó, tipikusan rendi állásfoglalásában.

Az 1595-i hadjáratról írott munkája ajánlását még mindig Kolozsvár jegyzőjeként írta alá Jacobinus, s a polgárok könyvébe történt bevezetések tanúsága szerint ezt a tisztet még 1598. november 1-én is viselte.¹³ Az iratszerkesztésben és a jogszolgáltatás körül szerzett gyakorlata ekkor már helyet biztosított neki a fejedelmi kancelláriában. Nem találtuk nyomát annak, hogy Báthory Zsigmond, kit műve ajánlásában a magasztalás szavaival tömjénezett körül, már alkalmazta volna ott, de tudjuk, hogy a szeszélyes fejedelem első lemondása után, az 1598. április 10-e és augusztus 21-e között Erdélyt kormányzó Mária Krisztierna secreta-

Magyar Könyvsz. 1913. 241—2 és Gábor Gyula, i. h. 1912. 307—8; hasonmását Gábor közölte [i. h. 304]. Az első kiadás e példányából az is kiderül, hogy a könyv röviddel megjelenése után már külföldre is eljutott: a beszercei Budaker János comes ajándékozta egy prágai barátjának 1596 júliusában. — Hálás köszönettel tartozom Jakó Zsigmond kedves kollégámnak, ki erre az adatra s a Jacobinus-Kakas perre felhívta figyelmemet.

⁹ Schwandtner 2r I, 744. 4r III, 30 — Nagy Iván XI, 181.

¹⁰ Bp. Szemle III, 1858, 188 és Erdélyország története II, 74.

¹¹ Schwandtner 4r III, 38.

¹² Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. 487 (ezután: *EOE*).

¹³ Jakab, Tört. II, 293 ² jegyzet.

riusává tette s májusban-júniusban több Gyulafehérvárt kiadott oklevélen szerepel Jacobinus aláírása.¹⁴ Az augusztus 29-én újból megválasztott Báthory Zsigmond átvette az ügyes secretariust, ki ezután híven követte urát utáiban is: az év őszén vele volt a feketetői táborban, 1599 márciusában pedig Medgyesen.¹⁵ Gyulafehérvári alkalmazása, a fejedelemmel való utazásai miatt az egyideig megtartott kolozsvári jegyzőséget át kellett adnia (1598. november 1-e után) Kolozsvári Literatus Mihálynak.¹⁶ Kancelláriai alkalmazásában megmaradt a fejedelem második lemondása után is, most már (1599 áprilistól szeptemberig) Báthory Endre bíboros okleveleit szignálta.¹⁷

Ekkor következett be Erdély sorsának nagyjelentőségű fordulata: Báthory Endre bíboros döntő vereséget szenvedett a selEMBERKI csatában és Vitéz Mihály havasalföldi vajda a császár helytartójaként 1599. november 1-én bevonult Gyulafehérvárra. A fejedelmi kancellária az ősi székvárosban működött tovább, s a győztes uralkodó átvette régi személyzetét is.¹⁸ Talán éppen Jacobinus volt az a névtelen secretarius, akinek mindjárt bevonulása után átadta a szerencsétlen végű bíboros-fejedelem levéltárát, hogy a politikai szempontból jelentős oklevelekről jelentést tegyen neki.¹⁹ Bizonyos azonban, hogy továbbra is hivatalában maradt s a vajda oklevelei alatt mint secretarius szerepel ennek majdnem egyeztetendő erdélyi uralma alatt. Ebben a minőségében résztvett a moldvai hadjáratban is; 1600. május 20-án a Prut melletti tá-

¹⁴ Mária Krisztiánáról 1. EOE. IV, 33—5, 46, 53—4. — Jacobinus-oklevelek 1598. május 9: Hurmuzaki—Iorga, Documente (ezután: Hurm.) XII, 349; jún. 24: SzOkt. IV, 135; jún. 26: Veress Andrei, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești (ezután Veress) V, 168. Mind Gyulafehérvárról keltezte.

¹⁵ Gyf. 1588. szept. 3: Jakab, Okt. II, 174; Feketetői tábor, okt. 28: EOE. IV, 242; Medgyes, 1599. márc. 23; Századok 1873, 255.

¹⁶ Jakab, Tört. II, 293² jegyzet.

¹⁷ L h. II, 354. — Oklevelek Gyf. 1599. ápr. 25: Veress V, 219; Kolozsvár, jún. 17: TT. 1882, 707 és Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története (1595—1601) Temesvár, 1893. 302; Gyf. aug. 2: Veress V, 245; Gyf. aug. 25: Századok 1873, 256; Gyf. szept. 18: Veress V, 259; Gyf. szept. 23: EOE. IV. 322.

¹⁸ Vitéz Mihály erdélyi uralmának irodalmát és forrásanyagát 1. az összefoglaló magyar történelmi munkákban, de főként Szádeczkynek most id. művében; továbbá Hurmuzaki—Iorga, Documente XII (Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul, București, 1903), a Veress, Documente kötetekben (különösen V—VI), és Panaitescu P. P. két munkájában: Mihai Viteazul (București, 1936), Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul (București, 1936). Bibliográfia Giurescu Constantin C., Istoria Românilor,⁴ București, 1943. II/1, 307.

¹⁹ Hurm. III/1, 367

borban írta alá egyik kiadványát.²⁰ Mihály magyar és latinnyelvű levelezésében, az erdélyi iratszerkesztés szokásaihoz alkalmazkodó okleveleinek kiállításában nagy hasznát vette az okleveles gyakorlatban járatos régi fejedelmi titkárnak. De a „tündér” erdélyi politika újabb fordulata hamarosan őt is magával sodorta. 1600 szeptemberében a hadbahívott erdélyi nemesség nem a szászsebesi táborba gyülekezett, hanem Tordára, hogy Vitéz Mihály ellen felkelve helyreállítsa az ország régi szabadságait. Jacobinus utolsó ismert oklevelét szeptember 1-én írta alá Gyulafehérvárt, néhány nappal később pedig a vajda nemes testőreivel együtt elhagyta őt s a nemesség tordai táborába ment.²¹ A végkifejlet gyorsan elkövetkezett: e hó 18-án Mihály Miriszlónál vereséget szenvedett és elhagyta Erdélyt.

Ki másnál szolgálhatott volna tovább a fejedelmi kancellária régi secretariususa, mint az ország ügyeit Bástával együtt irányító generálisnál, CSÁKY ISTVÁNNÁL? Szolgálatának jutalmául tőle kapta meg a főtéri Kakas-házat, melyet még Mihály konfiskált el a császár és Mária Krisztierna szolgálatában távollevő Kakas Istvántól. Ez az adomány később hosszas pereskedésbe keverte őt a visszatérő Kakassal, kivel felesége, Ötvös Anna révén sógor-ságban is volt.²² Mikor azután a nyughatatlan Báthory Zsigmond 1601 elején visszatért Erdélybe s a rendek újra fejedelemmé választották, újból szolgálatába fogadta Jacobinust, s ez állandóan vele volt tartózkodási helyén, Kolozsvárt, illetőleg Kolozsmonostoron, hol számos oklevelet készített el. Az utolsó július 21-én, a (páncél)-csehi táborban kelt, s ebből láthatjuk, hogy Jacobinus hadi útjára is elkísérte a goroszlói vereség felé haladó urát.²³ Ez-

²⁰ A május 20-át kivéve mind Gyulafehérvárról: 1599. nov. 17: Szádeczky, Mihály 309; nov. 18: Veress V, 285; nov. 22: i. h. 288, 289; nov. 24: Szádeczky 311; nov. 28: i. h. 315, Hurm. XII, 516, Veress V, 292; dec. 8: i. h. 320, 321; dec. 11: i. h. 324, 326; dec. 20: i. h. 347, Szádeczky 321; 1600. jan. 14: Jakab Oklt. II, 175; jan. 24: Veress VI, 14; jan. 28: Szádeczky 329, SzOklt. IV, 136; febr. 10: Veress VI, 33; Prut melletti tábor, máj. 20: Szádeczky 340; júl. 9: i. h. 342, Hurm. XII, 963; júl. 12: i. h. 964, EOE IV, 520; júl. 19: Veress VI, 146; júl. 24: i. h. 148; aug. 11: Hurm. XII, 995, Szádeczky 355; aug. 12: i. h. Veress VI, 158; aug. 14: i. h. 160; aug. 15: i. h. 161; aug. 21: Hurm. XII, 1006; szept. 1: Veress VI, 172.

²¹ Sümegi Ambrus, Hist. II, 230. — Jakab, Tört. II, 374. — Szádeczky, Mihály 189.

²² Szádeczky Lajos, Kakas István és a kolozsvári „Báthory-ház”. TTár, 1897. 607.

²³ Kolozsmonostor, 1601. máj. 2: Szádeczky, Mihály 417; Kolozsvár, máj. 3: i. h. 418; Kv. máj. 21: Hurm. XII, 1186; Kmon, máj. 31: Szádeczky 418; Kmon. jún. 1: SzOklt. IV, 147; Kmon. jún. 9: Hurm. XII, 1191; Kv. jún. 10: Veress VI, 379; Kv. jún. 24: SzOklt. IV, 149; Kv. jún. 25: i. h. 150; Kmon. jún. 29: Hurm. XII, 1199; Csehi tábor, júl. 21: Szádeczky 426.

után egy időre visszavonult Kolozsvárra, hol a következő években Kakas Istvánnal folytatott pere foglalta el.

Kakas Istvántól, kit Erdély 1599 szeptemberében küldött követül Pilsenbe, s azóta is a császárnak és Mária Krisztiánának szolgálatában buzgólkodott, még Mihály vajda kobozta el városi házát és földjeit. Ötvös András kapta meg ezeket adományba, ki Kakas András leányának, Katának volt a férje. Csáky István gubernátor a házat Ötvös vejének, Jacobinusnak adományozta, ki a következő évben a hozzátartozó szölköt is kivette a főbíró gondozásából és használni kezdte. Kakas már 1600 novemberében folyamodott a császárhoz jószágai visszaadásáért, s Rudolf teljesítette is kérését. 1601 februárjában, még Báthory Zsigmond, visszatérése előtt, Básta az erdélyi tanáccsal együtt hasonló értelemben határozott, majd egy év múlva elrendelte Kolozsvár tanácsának, hogy lásson törvényt az ügyben, de a fellebbezést hozzá küldje fel. A hadvezér meghagyta, hogy a Kakas atyai házát és szölleit Csákytól elnyert Jacobinus kifogásainak ne adjanak helyt.²⁴ A felperest Básta két megbízottja is támogatta a március elején lefolyt eljárásban, de a városi tanács szemmel láthatóan a tekintélyes rokonsággal rendelkező Jacobinus pártját fogta a távollévő Kakással szemben, kinek még az is terhére esett, hogy katolikus volt. Az ú. n. hosszú per útjára utasították, s az alperes kérésére írott kereset benyújtását kívánták tőle. Hiába intézett Kakas augusztusban újabb folyamodványt Rudolfhoz, s hiába adtak Erdély császári biztosai is kedvező véleményt ügyében, jószágai visszaadását nem érthette meg. 1603-ban, mint ismeretes, a császár követségbe küldte Perzsiába s ott is halt meg október 25-én.²⁵

De nem sokáig élvezhette kétes címen szerzett vagyonát Jacobinus sem. Az 1603. esztendő mozgalmaiban Székely Mózeshez csatlakozott, s őt is secretariusként szolgáltatta. BETHLEN FARKAS ezen a címen említi a brassói csata áldozatai között, de BOD PÉTER, TRAUSCH és SZINNYEI JÓZSEF úgy tudják, hogy a szerencsétlen végű fejedelem kancellárjává tette.²⁶ Bizonyosan tudunk egy küldetéséről: Trauznerrel és Óvárival együtt maga ment el Beszter-

²⁴ 1602. febr. 28: „exceptionibus quibusvis Joannis Jakobini, qui paternam domum et vineas domini Kakasii a Stephano Chakyo qualicunque titulo impetravit, reiectis, ipsum ... restitueretis” [Szádeczky, TTár 1897, 610]; aug. 30, Kakas szerint Csáky visszaítélte neki vagyonát, kivéve a fejedelmi szállásul szolgáló házát, ... welches seinem Secretarie verbleibe [i. h. 622].

²⁵ Szádeczky, i. h. 611—24.

²⁶ Bethlen Farkas, Hist. V, 408-9. — Jakab, Tört. II, 293 ² jegyzet és fent ⁷ jegyzet. — Bethlen így jellemzi Jacobinust az id. helyen: „Jacobinus, secretarius ab epistolis, adolescens a litteris optime instructus...”

cébe, hogy a Székelynek makacsul ellenszegülő várost meghódításra bírja. Útja sikeres volt, mert a város kiváltságainak megerősítése fejében felhagyott az ellenállással.²⁷ A tehetséges fiatalember nem tölthette be sokáig kancellári méltóságát: 1603. július 17-én urával együtt elesett a Radu Şerban vajdával vívott szerencsétlen brassói csatában. Nem volt még harminc esztendő sem.

Jacobinus János pályafutása nemcsak mint a Báthory-kori Erdély egyik magasba ívelő karrierje érdekes, hanem világot vet a korabeli kancellária hivatallá fejlődésének folyamatára is. JAKÓ ZSIGMOND nemrégén behatóan foglalkozott az erdélyi vajda kancelláriájának szervezetével a XVI. század elején és megállapította, hogy a középkori familiáris-pályákkal szemben ezidőben az egyes secretariusok a változó vajdák alatt is hivatalukban maradtak, tehát munkájukat élethivatásként fogták fel.²⁸ Természetesnek tekinthetjük, hogy a század végén a fejedelmi kancellária még inkább hivatallá vált, s hogy az oklevelezés igazi szakértői és továbbfejlesztői, mint Jacobinus is, politikai állásfoglalás nélkül végigszolgálták az egymással sokszor ellentétben, sőt háborúban álló urakat. Jacobinus hűsége és szolgálata sem Mária Krisztiernának, Báthory Zsigmondnak és Endrének, Vitéz Mihálynak, Csáky Istvánnak vagy Székely Mózesnek szólt, hanem a hivatásnak: az erdélyi fejedelmi kancellária fenntartásának és továbbépítésének. Amikor ezen túlmenően politikai szerepet is vállalt és kancellárrá lett, elsodorták őt az 1600-as évek viharos változásainak hullámai.

Ebben a nyugtalan időben kezdett hozzá Jacobinus a formuláskönyv összeállításához, ezt azonban nem fejezhette be. Hogy a most kiadott oklevélgyűjtemény nem Liber Regius akart lenni, a benne foglalt darabok sorrendjéből és aránylag teljes szövegéből következtetjük: az egyes oklevelek nem időrendben helyezkednek el, hanem egy később megzavarodó tárgyi sorrendet követnek. Báthorynak egyébként is maradt fenn Liber Regiusa, melyet a múlt század végén még a bécsi közös pénzügyi levéltár »Siebenbürgische Urkunden« csomójában őriztek.²⁹ Jacobinus a középkori hagyományt folytatva össze akarta állítani a nevezetesebb, irányadónak vehető ügydarabok másolatát, hogy ezzel megkönnyítse a maga és utódai kancelláriai munkáját. Bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy a másolatot, nem mindig a kész oklevélről

²⁷ Bethlen V, 318. — Századok 1869, 718. — Jakab, Tört. II, 384. Hasonló privilégium feltételével hódolt meg Kolozsvár is: Jakab, Oklt. II, 201.

²⁸ Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején: EM. 1947. és Erd. Tud. Füz. 202. sz. 30—1.

²⁹ Használta Szádeczky, SzOklt. V, 166—8, 171—6.

vette, hanem a fogalmazványról, mely a kiállítás során változott, bár maga az előttünk fekvő munka tiszta írásánál fogva fogalmazvány-könyvnek nem mondható. Így a 2. számú nemesítő oklevél ugyanazt a címeralakot két variánsban tartalmazza, ami kiadványban természetesen lehetetlen: az egyik a címerpajzsba, a másik a sisakra helyezi a szablyás, kopjás férfit. A 20. számú pedig, melyben Mihály vajda Felsőjárói Gyulai János árváinak új adományba adja tordamegyei birtokaikat, több záradékban eltér az eredetitől; szövegünk nem szól a fennálló békés birtoklásról, az eredeti viszont kihagyja a *rebus sic stantibus* záradékot.³⁰ Mint-hogy az eredetit is Jacobinus ellenjegyezte, idegen kéz beavatkozására nem gondolhatunk. A 19. számú végül Mihály vajda nevében Enyedre hívja össze az ország haderejét, míg egyéb adatokból nyilván kitűnik, hogy a vajda tábora Szászsebesen gyűlt össze.

A gyűjtemény darabjai közül csak az 1, 5, 6, 8, 10. és 15. szám keltezett. A bennük szereplő dátumok 1597. szeptember 1-e és 1601. május 15-e között helyezkednek el. Más okleveleket kiállítóik személye vagy tartalmi jegyek alapján szűkebb időhatárok közé is szoríthatunk, mint Báthory Zsigmond többször megszakított vajdai és fejedelmi uralkodása (1581—1602), az egész gyűjtemény legszélesebb időbeli kerete. A 13. számú Mária Krisztiánától, a 15—17, 19. és 20. számú Mihály vajdától származik, az utolsó, 22. számú kiadója nincs megnevezve. Az összes többiek Báthory Zsigmond nevét, viselik. Az, hogy a tőle származó 18. számú Mihály vajda oklevelei között, az 1594 előttre helyezhető 21. számú pedig ezek után helyezkedik el, kizárja a gyűjteménynek közvetlen másolás útján elképzelhető létrejöttét. Világos, hogy Jacobinus egy darabig másolatban gyűjtötte a jellemzőnek talált okleveleket, melyek közé elődeitől származó darabok is kerültek (1, 5, 6. és 21. számú biztosan ilyen). Amikor pedig a bőrkötésű kódexre szert tett, először az 1—14. számokat másolta bele, majd más tintával és rosszabb írással később vezette be a 15—22. számokat. Ha a 8. számú oklevél kelte nem volna 1601. május 15, feltehetnők, hogy az első csoportot Mihály vajda bevonulása előtt, a másodikat bukása után állította össze; így azonban arra kell gondolnunk, hogy a most kiadott gyűjteményt mindenesetre 1599 (a kötés évszáma) után, de valószínűleg 1601. május 15-e után, két részletben írta be könyvébe, s még 1602-ben befejezte. Erre abból következtetünk, hogy Székely Mózes nevét egyetlen oklevél sem viseli, Báthory Zsigmond pedig 1602. július 26-án hagyta el végleg Erdélyt.

³⁰ Kiadta Veress V, 291—2.

Tartalmilag a gyűjtemény legnagyobb részét a fejedelem kegyétől függő, gracionális aktusokat tartalmaz, illetőleg a kancellária perenkívüli cselekményeiről kiállított okleveleket (ügyvédvallás, kerestető parancs). Jacobinus nem volt bíró, ezért formuláskönyve egészen más színezetű, mintha egy ítélmester állította volna össze. A perfollyásra nézve nem tanulunk belőle semmit, inkább az erdélyi jognak azokat a részeit világítja meg, amelyekben a fejedelmi diszkréció szinte korlátlanul érvényesült. Most tanulságainak részletesebb megvizsgálása felé kell fordulnunk.

III.

Az alkotmány történetére vonatkozó tanulságok közül az első a fejedelem jogállását illeti. II. Szulejmán 1566-ban elismerte, s az erdélyi rendek mindig legfontosabb kiváltságuknak tekintették a szabad fejedelmválasztás jogát, a *libera electio*-t. Ezzel szemben a XVI. század második felének zivataros évtizedeiben csak a magyar király jogcíme érvényesült, vagy törekedett érvényesülésre: neki nem volt szüksége választásra, hanem a hagyományos jogcímen, a korona jogán vette birtokba az országot, illetőleg követelte fennhatóságának elismerését. 1599-ben vonult be Gyulafehérvárra az első uralkodó, aki választás helyett a fegyver jogán rendelkezett, sőt ezen a címen a birtokviszonyok újjárendezésére is igényt formált. November 20-án tett jelentést gyulafehérvári követségéről FORGÁCS ZSIGMOND Bástának, s beszámolt arról, hogy Mihály vajda a császárnak hódította meg Erdélyt, de magának veti ki az adót, állítat katonát, „és mint örökös fejedelem úgy bír mindennel, sőt annál keményben, mert fegyverrel vette meg az országot, Nem nézi az ország szabadságát, sem decretumát.”³¹ Hasonló értelemben írt NYÁRY PÁL is a császárnak a következő év márciusában: a vajda tetszése szerint bánik az ország nemes és nemnemes lakosaival egyaránt, tehát (tehetjük hozzá) nem a választott fejedelem, hanem a hódító jogait gyakorolja.³²

Formuláskönyvünk két darabjából s a kiadott oklevelekből nyilván kitűnik, hogy a vajdának ez a magatartása nemcsak egyéni önkény, hanem átgondolt jogi felfogás kifejezése is volt.

³¹ EOE. IV, 426.

³² „Totum regnum maximopere est conturbatum et indignatum, propter eius facta et acta iniusta et violenta, quibus utitur erga incolas totius regni tam nobiles quam ignobiles sine respectu, quibuscum severe et crudeliter secundum suum placitum agit ac eos tractat, tirannidemque exercet...” [i. h. 504—5].

Ez a felfogás két alakban nyilatkozott meg; ezeket a fenti két nyilatkozattal állíthatjuk párhuzamba. Az egyik az adományokkal kapcsolatos. Báthory Zsigmond „törvénytelen” adományait már első lemondása után, 1598 tavaszán siettek felfüggeszteni a császári biztosok, hogy a megújítások által híveket toborozhassanak a császárnak.⁵⁸ Mihály vajda hasonlóképpen járt el: mikor az 1599 novemberi gyulafehérvári országgyűlés rendjei szabadságaik és kiváltságleveleik megerősítését kérték, ezt csak a „Zsigmond fejedelem adta donation kívül” ígérte meg, s így került a jogbiztosítás a végzemény 14. cikkébe.³⁴ Ezóta a vajda minden adománylevelébe, illetőleg megerősítő okmányába belefoglalta a gyűjteményünk 15. számában olvasható hivatkozást, mely szerint a novemberi országgyűlés Zsigmond adományait hatálytalanoknak jelentette ki.³⁵ Ehhez sablonszerűen járult az ugyanott szereplő fordulat: „s egyébként is az elmúlt napokban fegyverrel hajtván hatalmunkba Erdélyt, a hadijoggal rendelkezünk.” A hadijogra való hivatkozás hol a szokásos adományos címek (magszakadás, hűtlenség) mellett, hol egyedül jelent meg, simán beleolvadva a rendes formulák közé.³⁶ A másik alak bőségesebb: megemlékezik Mihálynak a törökkel vívott sikeres harcairól, az erdélyi seregeken vett diadaláról és kijelenti, hogy a fegyverek erejénél fogva rendelkezik az önkényes intézkedés legfőbb jogával. Ezt a formát a Kolozsvárt kegyelméről biztosító, 1599. november 22-én kiadott oklevele tartalmazza; ennek párja gyűjteményünk 16. száma: KATHONAY MIHÁLY védlevele.³⁷ Ezekkel a formulákkal az erdélyi kancellária hivatalnokai, elsősorban bizonyára JACOBINUS, a nemzetközi jog szerzési címét vezették be az erdélyi jogéletbe, talán szándékosan is megkülönböztetve Vitéz Mihály uralmát elődeinek országglásától.

Az uralomnak ez a szokatlan, a hódítás címére támaszkodó volta aggodalmakat keltett az erdélyiekben. „Az kinek mentől szebb szót ad és jó akaratot mutat, az annál inkább fél” — írta már kormányzásának elején FORGÁCS ZSIGMOND.³⁸ Pedig Mihály

³³ I. h. 39.

³⁴ I. h. 434.

³⁵ Ugyanígy 17, 20. sz. és Veress V, 291, 295, 298, 320, 323, VI, 146, stb.

³⁶ 15 sz.: *alioquin etiam ius belli superioribus diebus armis in potestatem nostram redacta Transsylvania habuerimus ...* Hasonló Szádeczky, Mihály 321. Jakab, Oklt. II, 174—5. — Veress V, 289, 295, 297 („*ex eo, quod... nos regnum hoc Transsylvaniae armis in potestatem nostram redegissemus, iure belli ad nos, consequenterque collationem nostram devolutas et redactas*”), 321, VI, 72, stb.

³⁷ I. h. V, 286. — 16. sz.: „*summumque ius arbitrii in armis positum haberemus...*”

³⁸ EOE. IV, 426.

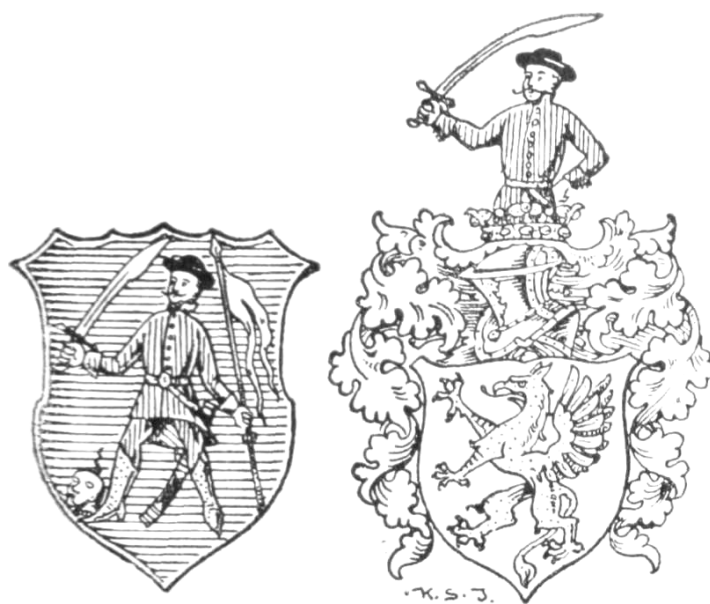
vajda alkalmazkodott az erdélyi alkotmányosság szokott formáihoz: nemcsak adományleveleiben hivatkozott az ország jogszokására, melyet maga is megerősített, hanem több alkalommal összehívta az erdélyi *absolutus princeps*-ek szokott módján az engedelmes erdélyi országgyűléseket.³⁹ Gyűjteményünk 19. száma, melyben Nagyenyedre táborba szólítja Kolozs megye közönségét, ugyancsak a szokott stílusban íródott A félelem légkörét mégis nehezen sikerült eloszlatnia. Különösen azoknak volt okuk erre, akik az erdélyi politika előző fordulataiban Báthory Zsigmond mellett foglaltak állást.

KATHONAY MIHÁLY volt kolozsvári főbíró előző szereplése óvatosságra intette. Maga is tekintélyes polgára volt a városnak, mint a Jacobinusok; főtéri háza a mai Rhédey-ház helyén állott. 1576-ban lett aranyművesmester, 1583- és 1591-ben céhmester, s mint ilyenek része volt az utóbbi évben megerősített céhszabályok megalkotásában. 1593-ban a királybírósgot is viselte. 1595-ben a százférfiakkal együtt megesküdt a császár hűségére, 1596-ban a város főbírája volt. De szerencsétlenségére ő viselte a főbíró tiszteit akkor is, amikor a lemondott Báthory Zsigmond 1598 augusztusában váratlanul visszatért Erdélybe s városából kezdte meg az uralom visszahódítását. Augusztus 20-án este érkezett Kolozsvárra s első útja a főbíró házához vezetett, ki bebocsátotta, örömmel fogadta és meg is vendégelte. Ő hívta össze a tanács az esti ülését, melyben mind felesküdt a fejedelem hűségére. Része volt Zsigmond és Mária Krisztierna másnapi találkozásának és kibékülésének létrejöttében is. A nép (Rudolf biztosainak jelentése szerint) felháborodással kísérte Kathonay és Gellyén Imre királybíró szereplését s amikor a kocka fordult, a volt főbíró joggal félhetett a Rudolf helytartójaként bevonuló Vitéz Mihály megtorlásától.⁴⁰ Ezért amikor városa védlevelet kapott a vajdától, maga is kieszközölt egy teljesen azonos szövegű *assecuratoria*-t. Eszerint az uralkodó, bár a hadijognál fogva a meghódítottak élete és halála fölött rendelkezik, a kegyelem isteni erényét gyakorolva kijelenti, hogy Kathonaynak előző császárellenes cselekményeiért, különösen

³⁸ I. h. 416, 520. — Crăciun, I., Dietele Transilvaniei ținute sub domnia lui Mihai Viteazul (1599—1600); Anuarul inst. de ist. naț. (Cluj). VII (1936—38), 620-40.

⁴⁰ Jakab, Tört. II, 299-302, 312, Oklt. II, 161. — Szádeczky, Mihály 289. — EOE. IV, 53. — Hurm. XII, 259—267, 511. Házának fekvéséről Kelemen Lajos főigazgató úr volt szíves felvilágosítani. Szerinte K. Nagybányáról származott el Kolozsvárra. 1573—76-ban még nem szerepel a sztrájkoló kolozsvári ötvöslegények között, de a mesterek között sem [l. Deák Farkas, A kolozsvári ötvös legények strikeja 1573-ban és 1576-ban: Ért. a tört. tud. kör. XIII, 3].

Báthory Zsigmond befogadásáért rajta bosszút állni nem fog, sőt a Felség esetleges megtorló intézkedéseit is elhárítja róla; egyúttal megerősíti kolozsvári házának és négy vidéki jószágának békés birtokában. A kegyelemlevelet, mely alkalmasint a városival egy napon, 1599. november 22-én kelt, gyűjteményünk 16. száma tartotta fenn.⁴¹ Nem tudjuk, mi okozhatta a vajda szándékának megváltozását, de tény az, hogy Kathonay két hónappal sem élte túl a kegyelemlevél kibocsátását. A császári biztosok már 1600. január 12-én jelentették uruknak, hogy Vitéz Mihály katonái szálanként tépték ki a volt főbíró szakállát, majd kegyetlen kínzás után lefejezték.⁴²

Ez a védlevél átvezet a közjog és magánjog történetében egyaránt jelentős nemeslevelekhez. Az 1. számú a Ráckevéről menekült, szilágypéri református lelkész és mostohafia, SZABÓ ISTVÁN címerlevele. A címer papi ruhába öltözött egész alakot ábrázol hajadonfőtt, ki jobbában nyitott szent könyvet tart (ennek egyik lapján Isten neve olvasható), baljával pedig markolatánál fogva éppen kihúzza felövezett szablyáját. A sisak zárt, helyenként aranyozva, különböző színű takarókkal. A 2. számú oklevél Szarvaskendi Sibrik Zsigmond serviensét, KÁLLAY PÉTERT emeli a nemesek társaságába. Ennek a nemeslevélnek érdekessége, hogy két címerleírást ad. Az egyik háromszögű pajzs kék mezejében katoná egész alakját mutatja vörös ruhában, fején fekete magyar kalappal; jobbában szablyát, baljában zászlós kopját tart. Kardhüvelye övéről függ, részben aranyozott, lába előtt levágott, vérző

⁴¹ A városnak szólót kiadta Veress V, 286.

⁴² Jakab, Tört. II, 373.

törökfejet látunk. Ebben a címerben a sisakleírás hiányzik, a másik változat viszont a pajzs természetes színű griffje fölé sisakdíszként helyezi el a vörösruhás, fekete kalapos, szablyát villogtató férfi növekvő alakját (l. a képet). Ebből az oklevélből következtetünk arra, hogy Jacobinus fogalmazványokat is vett föl gyűjteményébe; alkalmasint két lehetőség merült föl, de nem tudjuk, melyiket kapta meg végül is Kállay Péter tordai vitéz. A 10. számú végül a Topánfalván élő MIKLÓS FILEMONT és gyermekeit nemesíti meg; vörös háromszögű pajzsban kékesszürke ruhás, sárga csizmás álló férfi a címerük, ki jobbáiban aranytömböt, baljában serpenyős mérleget tart. A koronás zárt sisak dísze növekedő egyszerű.⁴³ E nemeslevél egyúttal a Miklósok topánfalvi birtokát és városi házáat is felmenti minden szolgálat és szolgáltatás alól. Mint látjuk, mindhárom címer foglalkozásra utal, a lelkész, a harcos, az aranybeváltó hivatásait tünteti fel.

A jogtörténet számára nem sok tanulsággal járó címeresleveleknél jelentősebb az a két mágnássá emelés, amelyet gyűjteményünk tartalmaz. Az 5. számúnak jutalmazottja KARATNAI ALIA FARKAS, ki magyarországi nemes családból származott, de még gyermekkorában jött Erdélybe. 1597 szeptemberéből keltezett oklevelünk szerint ekkor már évek óta szolgált Báthory Zsigmondnak, a török hadjáratokban is derekasan harcolt és a kamarási tisztségre emelkedett. Pályája azonban csak ezután kezdődött igazán. A fejedelem 1598-i visszatérésekor Kolozsvárt tartózkodott és Báthory mellé állott, majd Mihály vajda hívévé szegődött és tőle (a 15. számú oklevél tanúsága szerint) küküllőmegyei birtokaira új adományt kapott. 1600-ban halálhíre érkezett a császári biztosokhoz, de ez tévesnek bizonyult. Bocskay Küküllő megye főispánjává tette; ez volt Báthory Gábor alatt is. 1612-ben pedig háromszéki főkapitány és a brassóiak elleni sereg fővezére. Bethlen Gábor alatt tanácsos, főispán, Háromszék főkapitánya és főudvarmester volt, 1620-ban túszként visszatartották Bécsben. 1621-ben halt meg.⁴⁴ Oklevelünkben a mágnási rang mellett címerbővítésben is részesült: új címere hasított pajzs, melynek jobb vörös mezejében természetes színű fél sas látható, bal kék mezejében pedig három csillagokkal beszórt jobb harántpólya. A sisak nyílt,

⁴³ A két Kállay-címert Köpeczi Sebestyén József volt szíves megrajzolni. Ugyancsak neki köszönöm a címerek szakszerű leírását is.

⁴⁴ Nagy Iván I, 18. Kempelen I, 69. — GenFüz. II (1904), 89. — Gyulay Richárd családtört. gyűjt. az ENM. Levéltárában. — Lázár Miklós, Erdély főispánjai. Bp., 1889, 77—9. — Hurm. XII, 512, 919, 924.

helyenként aranyozva, dísze nyílt sasszárny pár. A címert csekély eltéréssel (csillagok helyett gömbök) megtaláljuk SIEBMACHERNÉL.⁴⁵

A másik új mágnás a velencei TURLONI GÁSPÁR, kinek havasalföldi vitézkedéséről érdekes részleteket mond el az érdemeit megjutalmazó 6. számú oklevél. Tudjuk, hogy Báthory Zsigmondnak nemcsak udvara volt tele olaszokkal, hanem diplomáciai kapcsolatban állott a toscanai nagyherceggel is, ki az 1595-i hadjáratban 300 vitézzel segítette. Az olasz tüzéreknek különösen nagy hasznát vette a fejedelem Giurgiu ostrománál, ügyességüket Jacobinus történeti munkája is kiemeli.⁴⁶ TURLONI nem ezek közé tartozott. Oklevelünk szerint a kereszténység védelmének vágyától indítva, saját jószántából jött Báthoryhoz, s éppen a legjobbkor. 1595 augusztus 24-én 12 lovaggal együtt érkezett Gyulafehérvárra,⁴⁷ s mint a fejedelem írja, Târgoviște, de még inkább Giurgiu sikeres ostroma alkalmával különösen kitüntette magát. Ezért Báthory nagy becsben tartotta, asztalához hívta meg, de kérésére visszabocsátotta hazájába. 1597-ben újabb hadi vállalkozás hírére ismét Erdélyben termett, s ezzel úgy megörvendeztette a fejedelmet, hogy oklevelünkben mágnássá emelte és főkamarságává nevezte ki. Ekkor azonban már nem járt olyan szerencsével, mint két évvel azelőtt; 1598 májusában már konstantinápolyi fogságáról ment jelentés Bécsbe.⁴⁸ Mágnássá emelő oklevele nem tartalmaz címeradományt.

E két oklevél jogtörténeti becsét ritkaságuk adja meg. Mivel a grófi és bárói cím csak a Habsburgok idején honosodott meg Erdélyben, általában úgy vélik, hogy a fejedelemség kora nem ismert külön főúri rendet. Az 1791:17. tc. kimondotta, hogy a grófok és bárók nem alkothatnak a nemesektől eltérő, külön rendet s a hivatalviselésben nem élvezhetnek előnyöket. BEDEUS JÓZSEF úgy vélte, hogy más államokkal szemben itt csak két rend jutott országgyűlési képviselőnek: a nemesség és a polgárság, a fejedelmi korra nézve mégis elismerte a fejedelem tanácsosait a vitézlő rend és a polgári rend fölé emelkedő „tanácsi rendnek”. DÓSA ELEK a mágnásokat a világi nemesek első osztályának nevezte.⁴⁹ A kor-

⁴⁵ Wappenbuch, Ung. 8—9. és 6. tábla, Siebenbürgen 113. és 51. tábla.

⁴⁶ Szilágyi, Erdélyország I, 448—50. — EDE. III, 277, 355, 357. — Giurescu, Ist Rom. II/1, 269—71. — Schwandtner 4r III, 44.

⁴⁷ Veress IV, 266, 269, 311.

⁴⁸ Hurm. XII, 433. l. ¹ jegyzet.

⁴⁹ Bedeus József, Erdély nagyfejedelemség alkotmánya. Kvár, 1846, 67, 86, 95, 99, 103—4. - Dósa Elek, Erdélyhoni jogtudomány. Kvár, 1861; I, 91—2.

szakunkból kiragadott példák mégis arra figyelmeztetnek, hogy az 1600 körüli Erdélyben a tanácsban ülő főurakat éppen úgy megkülönböztették egymástól, mint az egykorú Magyarországon, csak éppen a címük nem volt meg. Az 1599-i végzésény például „főember vagy közrend” megkülönböztetéssel él, az országnak Mihály vajda elűzése után kiadott oklevelei pedig „az előkelők és mágnások” csoportját említik a többi karok és rendek előtt.⁵⁰ Ha tehát volt mágnási rend, ami a középkorvégi fejlemények ismeretében természetesnek tűnhetik fel előttünk,⁵¹ ebbe csak a fejedelem kegye emelhetett föl valakit. A mágnássá emelő oklevelek a jutalmazottat és finemű (vagy összes) utódait mindazokkal a kiváltságokkal és jogokkal ruházzák fel, amelyek Erdélyország mágnásait megilletik és megkívánják, hogy mindenki igaz mágnásokul ismerje el őket. Első pillantásra kitűnik, hogy a formula; a nemesítő oklevelek hangzatát vette alapul. Hogy pedig az ilyen diplomák nemcsak Báthory Zsigmond egyéni kezdeményének köszönhetőek, hanem később is szokásban voltak, azt II. Rákóczi Györgynek a GÖRCSÖNI SERÉDI ISTVÁN számára kiadott hasonló okleveléből következtetjük. Már Serédi atyját beíratta a szenátorok albumába az öreg Rákóczi György, most pedig a fiú az ifjabb Serédit a *magnificus* címmel tünteti ki és megengedi, hogy mindkétmű utódaival együtt a mágnások címét és jogait élvezze.⁵² Mindezek az eddig szórványos adatok nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy a fejedelmi Erdélyben tanácsosi méltóság és főúri rendi állás ugyanúgy elváltak egymástól, mint Magyarországon, hanem az erdélyi fejedelemség társadalmi és személyi jogi viszonyainak behatóbb megismerésére is intenek.

⁵⁰ 1599: EOE. IV, 300; 1600: „Proceres, magnates ceterique status et ordines universitatis nobilium regni Transsylvaniae” [Jakab, Oklt. II, 177, Veress VI, 271]; „proceres primatesque ac reliqui status et ordines nobilium regni Transsylvaniae” [Szádeczky, Mihály 361]; „proceres, magnates ac alii ordines et status necnon universitas nobilium regni Transsylvaniae” [i. h. 366 kk.].

⁵¹ L. ezekről »Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban« című munkám. Kvár, 1947, VI. fej. 1. szakaszát.

⁵² 1649: „in numerum Regni huius nostri Transsylvaniae et partium Hungariae eidem annexarum *magnatum* cooptandum et adscribendum duximus, decernentes expresse, ut amodo imposterum in omni tam publico quam privato actu, negotiisque et rebus, Tu, haeredesque et posteritates tui utriusque sexus universi, titulo nomineque *magnifici* omnibusque eius immunitatibus, privilegiis et indultis, quibus alii veri et indubitati Regni huius nostri Transsylvaniae... magnates ab antiquo usi sunt et gavisi utunturque et gaudent, uti frui et gaudere perpetuis semper temporibus possitis et valeatis, prout...” stb. [GenFüz. I (1903), 65].

A fejedelem kegyéből ered a nemesítésnek másik módját megvalósító, de nemesnek is juttatható fejedelmi adomány. Gyűjteményünk csak egy székelyföldi adománylevelet tartalmaz (erről alább lesz szó), de a nova donatio több példáját veszi fel. A 12. számú Báthory Zsigmond új adománya egy nemesi udvarházzal és tartozékairól királyi jog nélkül, a 15, 17. és 20. számú pedig Mihály vajda donációi különböző nemesi jószágokról a királyi joggal együtt. Az elsőnek adományosát a szerkesztő nem tünteti fel, az utóbbiakban Erdély előkelő családjai, az Aliák, Toldyak és a Felsőjárai (Abafáji) Gyulayak részesedtek. Mint ismeretes, az új adományt olyan jószágokra adta a fejedelem, amelyek már eddig is az adományos békés birtokában voltak, de okleveleinek elvesztése vagy a tisztázatlan joghelyzet miatt a fiscalis kereset veszélyének voltak kitéve; a királyi jog hozzáadásának pedig az volt a jelentősége, hogy az előd személyére alapított, esetleg nem bizonyítható jogcím (magszakadás, hűtlenség) helyett a régebben bekövetkezett háramlás bizonyítására adott módot az adományosnak. A királyi jog hozzáadásával elnyert adománynak egyesek azt a kettős joghatást is tulajdonították, hogy az új adományos akkor is megtarthatta jószágát, ha annak előzőleg nem volt birtokában, vagy erőszakos foglalással szerezte; másrészt hogy az adománylevélbe be nem írt rokonait a további öröklésből kizárhatta, illetőleg az öröklés rendjét (fiági, illetőleg mindkétági jószág) megváltoztathatta. DÓSA azonban helytálló érvekkel cáfolta meg ezt a véleményt.⁵³ Annyi bizonyos, hogy a királyi jog hozzáadása tágabb lehetőséget biztosított az adományos számára, s így jobban megerősítette birtoklásában, mint ha nem szerepelt volna. Mihály vajda donációinak kieszközlését még az is indokolttá tette a birtokosok számára, hogy az 1599 novemberi országgyűlés a privilégiumok megerősítését nem terjesztette ki Báthory Zsigmond adományleveleire, s így a háramlás érvényesítésétől joggal tarthattak. A vajda nem sokkal az országgyűlés után, december 11-én valóban el is rendelte elődje adományainak összeírását.⁵⁴

A hű szolgálatok jutalma nemcsak birtokadomány, hanem felmentés is lehetett. A 18. számban Báthory Zsigmond egy fehérvári polgárnak és feleségének ottani házát, szántóföldjét és szöllejét menti fel minden rendes és rendkívüli adó, földbér, polgári és paraszti szolgálat, beszállásolás, dézsma és kilenced alól, de ez a kedvezmény csak visszavonásig érvényes (*usque ad tempus beneplaciti*). A kor rendi felfogására jellemző, hogy az oklevél

⁵³ Dósa, i. m. II, 295, 303, 308.

⁵⁴ EOE. IV, 452.

az ingatlanok „megnemesítéséről” beszél: a szolgálattól és adótól való mentesség nemes jószág természetével ruházta fel ezeket. Így nemesi jellegű ház és birtok volt ezután polgár tulajdonában, igaz, hogy csak a fejedelem tetszéséig. A 21. számú oklevélben biztosított kedvezmény már szűkebbkörű: a rettegi hegyen lévő szőlőket ment föl a kincstárnak járó (szekularizált) tized és kilenced fizetése alól, ugyancsak visszavonásig.⁵⁵ Végül a 22. szám alatt egyed-árusítást biztosít a fejedelem egy kolozsvári kereskedőnek: hat évig csak ő vehet és adhat el Erdély és a Partium területén, és vihet ki ezek területéről sárga viaszt. A kereskedelem irányítása, tudjuk, a fejedelem hatáskörébe tartozott, az állami monopóliumrendszer egyre inkább kiterjedt, s a fejedelmi rendelkezések áthágása büntetés alá esett; oklevelünkből láthatóan az egyed-árusítás megsértőjének áruját elkobozták.⁵⁶

A fejedelemségnek középkori hagyományokat folytató jogrendszere ezidőtájt már kiterjedt a Székelyföldre is. Más helyütt kimutattuk, hogy a nemesség, mely a XIV—XV. században a birtokhoz kapcsolódott, a középkor végén formálissá vált és immár adomány nélkül is meg lehetett szerezni.⁵⁷ A Jagellók korában egyre általánosabbá vált címereslevélnek a Székelyföldön a primori, primipilaris és pixidariusi oklevelek feleltek meg, s a birtok és hadviselés kritériumát itt is háttérbe szorította a fejedelmi oklevél. Egy ilyen primipilaris levelet tartott fenn gyűjteményünk 8. száma, mely a lófővé emelt sepsiszéki székelynek egyúttal házát és birtokát is felmentette minden paraszti szolgálat és szolgáltatás alól.⁵⁸ Az a nemesség azonban, melyet az új lófő kapott, éppen úgy feltételes, mint a fogarasi bojároké: a jutalmazott székely köteles volt lovon, jó fegyverzettel a fejedelem szavára hadbavonulni és híven szolgálni a hazának. De érvényesült a Székelyföldön az 1562-i végzetmény révén az addig csak szórványosan próbálkozó királyi adományrendszer is. A 3. számú oklevél már

⁵⁵ Vö. Dósa, i. m. I, 194—97 és Jakó Zsigmond, Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához: Erd. Tört. Adatok V/2.

⁵⁶ Vö. Biró Vencel, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése. Kvár, 1917, 81, 112.

⁵⁷ L. az ⁵¹ jegyzetben id. munkám i. h.

⁵⁸ Dósa, i. m. I, 101. — Nem tudjuk, kinek a javára szólt ez az oklevél. Formulája megegyezik az 1601. szeptember 25-ről keltezett lófőlevéllel Nagyboldoni Sykó Sándor javára, csak előző rendi állását libertinusként jelöli meg [SzOklt. V, 166—8]. Szádeczky számos lófővé emelő oklevél regesztáját írta ki Báthory Zsigmond Liber Regiusából, de egyik sem viseli a mi 8. számunk keltét. Csak Nagyboldoni Nagy András keltezetlen lófőlevelét azonosíthatnók vele, de erre csak Sepsiszék mindkettőben való megjelölése ad sovány alapot [SzOklt. V, 171—76].

teljesen a magyar adományrendszer elvei szerint bánik egyes udvarhelyszéki birtokokkal: ezeket előbb egy udvari familiárisának adományozta az uralkodó, majd ennek magvaszakadta után az udvarhelyi vár tartozékai közé sorozta, s most BERNÁRDFFY JÁNOS-nak juttatja a tatár követségben szerzett érdemeiért. Az adománynak kiegészítője a királyi jog, melyet János Zsigmond előtt nem ismert a Székelyföld.⁵⁹ Feltűnő mégis, hogy a székely nemesség három ágához tartozóknak: a főembereknek, lófőknek és gyalogpuskásoknak az ország szolgálatára rendelt (!) birtokait kivette a fejedelem az adományozás hatálya alól. Azoknak a helységeknek lakosai, melyek továbbra is valamelyik vár tartományában maradtak, nem a kiváltságosak vitézi szolgálatával, hanem a jogszokás szerinti vármunkával járultak hozzá az ország védelméhez, mint az Etédet örök időkre Udvarhely várához csatoló 14. számú oklevélből kitűnik.

Kevesebb oklevélnek van szász vonatkozása. A 9. számú a szász hatóságok és a területükön lakó nemesek közötti viszályra világít rá. Egy kőhalomszéki nemes a szász jogterületre is be akarta vinni a tehermentesség nemesi privilégiumát, de az universitas panaszára a fejedelem elrendelte, hogy a szász helységek ilyen mentesség érvényesülését régi szabadságaik értelmében akadályozzák meg. Ha tehát másutt a nemesnek személyi kiváltsága az országos jogfejlődésnek megfelelően erősebb is lett a dologi elvnel (pl. a jobbágya birtokában volt földet művelő úr erre vonatkozóan is mentesült a dézsmától⁶⁰), a szász jogterületen a birtok maradt irányadó, s utána a nemes is szolgáltatásra volt kötelezve. Egy másik oklevél, gyűjteményünk 11. száma, a szász tizednegyedek sokat vitatott kérdését érinti. Tudjuk, hogy a szász papok dézsmáit a szekularizáció nem érintette, s csak Báthory Kristóf vette hasznobérbe negyedrészüket 1580-ban. Báthory Zsigmond már 1592-ben azt kívánta a gyulafehérvári országgyűléstől, hogy a lelkészek bérbevett negyedét ellenszolgáltatás nélkül ajánlja fel a fiscusnak, de a szász comes és a superintendens kérésére elállott tőle. 1600-ban Mihály vajda, majd Csáky István is rendelkezett a méltó bér megfizetéséről. De Báthory Gábor 1611-ben, a kőhalomszéki és besztercevidéki lelkészeket kivéve, elkoぼzta az egész szász papság tizedjövedelmét, majd az 1612-i országgyűlés kérésére felszabadította ennek háromnegyedrészt, de

⁵⁹ Vö. »Magyar jog — székely jog« című munkám (Kvár, 1942) 68—9. lapját, továbbá Endes Miklós, Donatio a Székelyföldön: GenFüz. I (1903).

⁶⁰ A. C. II. 10, 1. id. Dósa i. m. I, 188.

az addig bérelt egynegyedet most már ellenszolgáltatás nélkül a fiscusnál hagyta.⁶¹ Oklevelünk még abból a korból származik, amikor a fiscalis negyedért haszonbérösszeget kellett fizetni) a szász lelkészeknek, s ilyen kötelezettséggel kapta meg Felsőapold dézsmanegyedét a fejedelemtől BORONKAY JÁNOS. Az is kitűnik belőle, hogy az uralkodó tetszése szerint adta és vette el a régebben adományozott jövedelmet s egyik helységért a másikat adta hívének élte fogytáig.

A fejedelem legfőbb egyházi felügyeleti jogát tükrözteti a 7. számú oklevél. Az 1597 decemberében tartott kolozsvári zsinaton az unitárius papság püspökévé választotta VÁRFALVI KÓSA JÁNOST és megerősítéséért folyamodott Báthory Zsigmondhoz. A megerősítő oklevél felsorolja a superintendens egyházkormányzati, bírói és fegyelmi jogait: kézzrátétellel papokat avat föl és helyez át, házassági és más lelki ügyekben bíraskodik és végítéletet hoz, a lelkészek botránnyokozó vétségeit megfenyíti, az engedetleneket megbünteti, a papok ellen keresetet indító világiaknak igazságot szolgáltat s általában tiszte szerint kormányozza egyházait. A fejedelem meghagyja a híveknek és lelkészeknek, hogy új püspöküknek engedelmeskedjenek, őt tisztelettel fogadják és megillető jövedelmeit beszoolgáltatassák. Ez az oklevél kétségtelen bizonyítéka az unitáriusok középkori hagyományokban gyökerező szentszéki bíraskodásának.

Csak kevésszámú oklevél tükrözteti a fejedelmi kancellária hiteleshelyi működését, illetőleg az uralkodó kegyelmi ténykedésétől független oklevélkiadó tevékenységét. A 4. számút az emeli ki a szokásos ügyvédvállások közül, hogy VARSY SIMON özvegye és fiai egy génuai kereskedő elleni hagyatéki perre vonatkozóan bíznak meg benne teljes hatalmú biztosokat és ügyvédeket.⁶² Báthory Zsigmond olasz kapcsolatainak emléke ez az oklevél. A jogbiztosítás szolgálatában áll az az egyetlen Mária Krisztiernától származó darab, a 13. számú, mely a váradi requisitoroknak egy birtokbavezető parancs és jelentés másolatban való kiadását rendeli.⁶³ Ugyanez az oklevél tanúsága annak is, hogy a

⁶¹ I. h. I, 197—200, hozzá 1591: Báthory Zsigmond szabályzata a szász dézsmaszedők számára; 12. p.: „A dézsmás nemcsak arra a quártára, a kit ő percipiál, hanem a praedicator quartájára is szabadon vigyázhasson...” [EOE. III, 381]; 1592: Báthory terve i. h. 283, 400; 1600: Mihály vajda ígérete [Szádeczky, Mihály 354]; 1600: Csáky felhívása a besztercei szász papok tizedeinek adományosaihoz [i. h. 394].

⁶² Dósa, i. m. III, 15—17.

⁶³ Vö. Papp László, A hiteles helyek története és működése az újkorban. Bp. 1936. 114.

Hármaskönyv I. 113. címében foglalt, római jogi eredetű gyám-sági jogszabályok a gyakorlatban is éltek: a kerestető parancsot itt egy özvegyasszony kérte a kancelláriától serdületlen fia törvényes gyámjaként.⁶⁴

BÓNIS GYÖRGY

IV.

Az alábbiakban közöljük — a 20. számú, már kiadott oklevél kivételével — JACOBINUS JÁNOS formuláriumának teljes szövegét. Az oklevél-mintákat betűszerinti hűséggel és az eredeti központosítás megtartásával közöljük. A darabok sorszámozása tőlünk származik.

1.

Gyulafehérvár, 1598. január 25.

*Báthory Zsigmond fejedelem a ráckevei Demetrinus Gáspár szilágypéri lekipásztort, kit a törökök ősi lakóhelyéről elűztek, mostoha-
fiával, Szabó Istvánnal együtt megnemesíti, s neki címert adományoz.*

NOBILITATIO.

Nos Sigismundus Dei gratia Transsylvaniae et Sacri Romani Imperii Princeps, partium regni Hungariae Dominus, aurei vel-
leris Eques et Siculorum Comes etc. Memoriae commendamus, te-
nore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod
nos cum ad nonnullorum fidelium consiliariorum nostrorum hu-
milimam intercessionem, Serenitati nostrae pro parte honorabilis
Casparis Demetrini de Raczkewy,¹ nunc pastoris ecclesiae posses-
sionis Peer,² sedibus patriis per infideles Turcas, christiani no-
minis acerrimos hostes, miserabiliter eiecti factam; tum vero moti
illa pietate, et clementia nostra, qua erga huiusmodi egenos, et ex
felici sorte in miseram conditionem devenientes viros, praesertim
autem fidos verbi Divini ministros afficimur, ut aliquod nostrae
erga ipsum Casparem Demetrinum gratiae et liberalitatis argu-
mentum extet, idemque Caspar Demetrinus ex damnis, et calami-
tatibus illis, quibus derelicta patria, post varios errores suos
oppressus perhibetur, aliquantisper emergere, et respirare possit.

⁶⁴ Dósa, i. m. II, 80.

¹ Demetrinus Gáspárról és neveltfiáról, Szabó Istvánról nem tudunk semmit az oklevél adatain kívül, azt t. i., hogy Ráckevéről menekültek Erdélybe a török elől. Nem állapítható meg a rokonság közöttük és az 1611-, 1613- és 1648-ban nemesített Ráczkevy-családok között sem [Kem-pelen IX. 15].

² Szilágypér Szilágymegye tasnádi járásának nyugati szélén, Tas-nádtól nyugatra fekszik.

Eundem Casporem Demetrinum, ignobilibus quidem parentibus ortum, sed propria virtute, et animi sui dotibus iam pridem nobilitatum, ac per eum Stephanum Zabo privignum suum ab ipso a pueritia educatum, de speciali nostra gratia, et potestatis nostrae plenitudine, in coetum et numerum verorum nobilium praedictorum regnorum Hungariae, et Transsylvaniae, partiumque eis subiectarum annumerandos, aggregandos et ascribendos duximus, prout annumeramus, aggregamus, et ascribimus. Decernentes expresse, ut annotati Caspar Demetrinus, ac Stephanus Zabo privignus eius, haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universi, a modo deinceps, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur, et reputentur. In signum autem huiusmodi verac et perfectae nobilitatis eorum haec arma seu insignia nobilitaria: Scutum videlicet triangulare coelestini coloris, in quo integer homo pastorali habitu indutus relecto capite stare, ac dextra librum apertum sacrarum literarum, cuius altera pagina Dei nomen continet, protendere, sinistra autem manibus capulum ensis lateri accincti stringere videtur. Supra scutum galea militaris clausa, certis suis in locis auro argentoque redimita est posita, ex cuius cono laciniae, sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, oras seu margines praescripti scuti pulcherrime ambiunt, et exornant, prout haec omnia in capite sive principio praesentium literarum nostrarum, docta manu, et arte pictoris clarius expressa, et depicta esse cernuntur, animo deliberato, et certa nostra scientia, praefato Caspari Demetrino, et per eum praelibato Stephano Zabo, ipsorumque haeredibus, et posteritatibus utriusque sexus universis, gratiose dedimus, et contulimus. Annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma, seu nobilitatis insignia, more aliorum verorum, et insignitorum nobilium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monamachiis ac aliis quibusvis exercitiis militaribus, et nobilitaribus, nec non sigillis, vexillis, cortinis, annulis, velis, aulaeis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris, et generaliter in quarumlibet rerum, et expeditionum generibus, sub merae, et syncerae nobilitatis titulo, quo eos ab universis, et singulis, cuiuscunque status, conditionis, dignitatis, et praeminentiae homines existant, dici, teneri, nominari, et reputari volumus, ferre et gestare, omnibusque iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, praerogativis, et immunitatibus, quibus coeteri veri, et nati nobiles, ac militares homines praedictorum regnorum Hungariae, et Transsylvaniae, partiumque eis subiectarum, quomodocunque de iure, vel consuetudine utuntur, fruuntur, et gaudent, perpetuo uti, frui, et gaudere possint, et valeant.

In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes literas nostras pendentis, et authentici sigilli nostri munimine roboratas, memoratis Caspari Demetrino, et Stephano Zabo, ipsorumque haeredibus, et posteritatibus utriusque sexus universis, elementer dandas duximus, et concedendas. Datum Albae Juliae vigesima quinta die mensis Ianuarii. Anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo octavo.

2.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem Kállay Pétert, a tordai udvari lovasok kapitányának, Szarvaskendi Sibrik Zsigmondnak serviensét meg-nemesíti és neki címert adományoz.

ALTERA.

Nos Sigismundus, etc. Memoriae commendamus, etc. Quod nos cum ad nonnullorum fidelium consiliariorum nostrorum singularem intercessionem Serenitati nostrae propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate, et fidelibus servitiis Nobilis Petri Kállay³ servitoris generosi Casparis Sibrik de Zarwas-kend,⁴ capitanei equitum aulae nostrae de Thorda, quae ipse nobis pro locorum, et temporum varietate constanter exhibuit, et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, Eundem Petrum Kállay, de speciali nostra gratia, et potestatis nostrae plenitudine, ex statu et conditione plebea, et ignobili, in qua natus est, eximendo, in coetum et numerum verorum nobilium praedictorum regnorum Hungariae, et Transsylvaniae annumerandum, aggregandum et ascribendum duximus, etc. Decernentes expresse, ut a modo deinceps, idem Petrus Kállay,

³ Kállay Péter nem a nagykállói Kállay-család tagja, rokonsága nem állapítható meg. 1591-ben három, 1592-ben egy Kállay kapott nemeslevelet, az előbbieik közül egy magyargáldi, egy tordai előnevet viselt [Kempelen V, 319]. Tordán az 1679-i összeírás szerint is élt egy Kállay-család [Kövendi Weress Sándor, Torda őscsaládai, Kvár, 1891, 71]. Kállay Péter kapitány volt az őse a Kállay (vagy Mészáros) családnak, nemeslevelük 1605-ből, Bocskay fejedelemtől való [ENMLt. Gyulai R. gyűjt.].

⁴ A Szarvaskendi Sibrik-család vasmegyei eredetű. Máté fiai György és Gáspár jöttek Erdélybe, az előbbi 1581-ben Báthory István hadvezére Lengyelországban, az utóbbi 1585-ben lett nagyváradi kapitányi [Nagy Iván X, 171—72. — Veress Endre, Báthory István levelezése. Kvár, 1944. II, 186]. Zsigmond az előbbiekek minden bizonyal rokona volt; mint az udvari lovasok kapitánya. 1593-ban, Báthory Zsigmondtól adományban részesült; résztvett az 1594-i összeesküvés vezetőinek elfogásában [Veress, Documente IV, 1, 212.].

ipsiusque etc universi, pro veris etc, seu nobilitatis insignia: Scutum videlicet triangulare coelestini coloris, in quo integer homo militaris, rubeo habitu indutus, in capite pileum nigrum Hungaricum gestare, ac dextra ensem militare incurvum evaginatam stringere, sinistra autem manibus hastam equestrem banderio ornatam, qua equites Hungari in primo praelii congressu uti solent, per medium comprehensum tenere, porro vaginam ensis certis suis in partibus deauratam lateri accinxisse, ac caput Turcicum amputatum, ante pedes suos humi iacens aspici videtur. Supra etc Vei si tale fuerit stemma sive insigne: Scutum videlicet, etc in quo gryphus suo naturali colore depictus, duobus pedibus posterioribus inniti videtur. Supra scutum galea militaris clausa certis suis in locis auro argentoque redimita, est posita, cui supereminet diadema regium, gemmis atque unionibus redimitum, ex qua dimidius homo rubeo habitu indutus, unibilicotenus emergere, ac in capite pileum nigrum Hungaricum gestare, dextraque manu ensem militare incurvum evaginatam stringere cernitur, ex cuius cono etc, prout etc. exertum etc.

3.

Hely nélkül [1598. augusztus 29. — 1602. július 26]

Báthory Zsigmond fejedelem Alsónémeti Bernárdffy Jánosnak, volt titkárának e hivatásában és a tatár nagykánál történt kétszeri követjárásában szerzett érdemeiért az udvarhely széki Farkaslaka, Tordátfalva és Bikafalva helységekben Hathalmy György magvaszakadta címén a kincstárra szállt birtokrészeket, s a farkaslaki nemesi udvarházat a királyi joggal együtt adományozza.

DONATIO.

Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod nos dignum, atque honorificum habentes respectum praeclarae fidei, ac fidelitatis, fideliumque servitiorum, et meritorum fidelis nostri Egregii Joannis Bernardffy de Also Nemethy⁵ alias secretarii nostri, quae ipse a compluribus iam annis, cum in officio secretariatus, quo hactenus functus est, potissimum vero in legationibus pro emolumento

⁵ Alsónémeti Bernárdffy Jánost, secretariusát a fejedelem 1598 elején küldte követségbe Rác Györggyel együtt Gházi Giráj tatár nagykánhoz, hogy ezt a török szövetségtől elvonja. Április 3-án már Moldvából írt levelet Mihály havaselyi vajdának, utolsó jelentése június 1-ről van keltezve. Mire Bernárdffy visszatért sikeres útjáról, Báthory Zsigmond már lemondott, s az alkudozást Rudolf király biztosai folytatták; augusztus 13-án már ezek küldték őt a kánhoz [Secretárius EOE. III, 464. — SzOklt. IV 128, 130. — Hurm. XII. mutató, XV/1, 730. — Veress IV, 215, 231, 235; követsége Szinnyei, Magyar írók I, 950. — EOE. IV, 15., l. ³ jegyzet, 42. l. ⁴ jegyzet. — TTár 1878. 561—76, 1879. 41—62. — Szádeczky, Mihály vajda 285, másodsor Hurm. III/1, 298].

huius regni, atque adeo Reipublicae Christianae, ad magnum Tartarorum Chamum bina vice susceptis, per eumque non minus dextre quam prudenter, ac cum nominis sui laude confectis, exhibuit, et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus, et impensurus est. Totales, et integras portiones possessionarias, in possessionibus Farkaslaka, simul cum domo, et curia nobilitari ibidem, Thordatfalwa, et Bikafalwa vocatis, in Sede, Siculicali Udwarhely existentes et habitas,⁶ olim quidem ad arcem Vdwarhely possessas, verum per nos Egregio quondam Georgio Hathalmy,⁷ aulae nostrae familiari, donatas et collatas, eoque e vivis absque haeredibus sublato, rursus ad nos, iuxta veterem, et approbatam regni legem, et consuetudinem, rite et legitime devolutas, et redactas, ab eoque tempore ad dictam arcem Udwarhely possessas. Totum item et omne Ius Regium, si quod in dictis portionibus possessionariis, et curia nobilitari etiam aliter qualitercunque existeret, et haberetur, aut eadem et idem nostram ex quibuscunque causis, viis, modis, et rationibus concernerent collationem, simul cum cunctis suis utilitatibus, et pertinentiis quibuslibet, terris scilicet arabilibus, cultis, et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, foenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviiis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis, et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum, et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem et idem de iure, et ab antiquo spectantibus, et pertinere debentibus, sub suis veris metis, et antiquis limitibus existentibus (demtis tamen Potioribus, Primoribus, Primipilis, Peditibusque Pixidariis, si qui forte in usum regni delecti, in iisdem possessionibus commorarentur, eorumque juribus et haereditatibus ipsos iuste et legitime cernentibus) memorato Ioanni Bernardffy, ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis clementer dedimus, donavimus et contulimus. Imo damus, donamus,

⁶ Bikafalva Udvarhelymegye udvarhelyi járásában a Nagyküüllő mentén, Székelyudvarhelytől délnyugatra; Farkaslaka ugyanabban a járásban, a Fehér Nyikó mentén, Székelyudvarhelytől északnyugatra, Erdőszentgyörgytől keletre; Tordátfalva a megye székelykeresztúri járásában, a Fehér Nyikó nagy ívétől északra fekszik. Az oklevél szerint mindhárom Udvarhely várának tartozéka volt [AZ elsőt említi Kniezsa István, Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok, Bp., 1943—44, I, 294]. Udvarhely váráról I. Benkő József, Udvarhely megye leírása. Kvár, 1944. 56—9. — R. Kiss István, A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I, 102—4.

⁷ A Hathalmy-család veszprémmegyei eredetű. Egyik tagja, Miklós 1596-ban Mezőkeresztesnél esett el. Fia György 1631-ben halt meg. Nem lehetetlen, hogy ez azonos oklevelünk udvari familiárisával [Nagy Iván V, 67—70].

et conferimus, iure perpetuo, et irrevocabiliter tenendas, possiden-
das, pariter et habendas. Salvo iure alieno, harum nostrarum vi-
gore, et testimonio literarum mediante. Quas nos in formam Pri-
vigelii [!] nostri redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint re-
portatae. Datum etc.

4.

Hely nélkül [1581—1602.]

*Báthory Zsigmond fejedelem előtt Varsy Simon özvegye és fial
Varsy Antalt, fivérüket és Negri Kristófot különösen a Iustiniani Iu-
rán génuai kereskedővel, gondnokukkal szembeni hagyatéki ügyben
teljes hatalmú megbizottakul és ügyvédekül vallják.*

PLENIPOTENTI ALIS.

Nos Sigismundus, etc. Fatemur et recognoscimus praesentium
per tenorem. Quod generosa Helena Torzena, relicta vidua quon-
dam Simonis Varsy, ac Egregii Hector, et Constantinus Varsy,,
filii eiusdem, in suis, ac reliquorum fratrum Ioannis Baptistae, et
alterius Ioannis Antonii,⁸ nominibus et in personis, coram nobis
personaliter constituti, in omnibus causis et negotiis suis. tam per
ipsos contra alios, quam per alios quospiam contra ipsos in qui-
buslibet causis, signanter vero in causa recipiendae, et levandae
pecuniae, aliarumque quarumlibet facultatum, et bonorum pater-
norum, prae manibus generosi Stephani Iustiniani, civis et mer-
catoris Genuensis, curatoris videlicet dictorum fratrum iuxta con-
tinentiam publici cuiusdam instrumenti Anconae emanati, et su-
perinde confecti: Egregium Antonium Varsy fratrem eorum, fi-
lium videlicet dicti quondam Simonis Varsy, et Christophorum
Negri, fecerunt, constituerunt, et ordinaverunt suos veros, legiti-
mos, plenipotentesque mandatarios, et procuratores. Dantes et
concedentes eis plenam, atque omnimodam auctoritatem prae-
scripto in negotio, aliisque quibuslibet causis, quidvis cum quibus-
libet agendi, tractandi. concludendi, ac alios loco suo procuratores
coram quovis iudice, et iustitiae administratore constituendi, litem
contestandi, ac omnia quaecumque sibi proficua fore videbuntur
instituendi, et determinandi: Ratum atque firmum sese promitten-
tes habituros, quicquid per praenotatos plenipotentes mandata-
rios, et procuratores, actum, dictum, factum, conclusum, determi-
natum, et constitutum fuerit, harum nostrarum vigore, et testimo-
nio literarum mediante. Datum.

⁸ Az oklevél szereplői Báthory Zsigmond olasz környezetéhez tar-
tozhattak. Varsi Hector 1593-ban a moldvai vámbérlet perében tanúként
szerepel Innsbruckban [Veress IV, 23]. Varsy-család 1622-ben. Nyitra-
megyében kap nemeslevelet [Nagy Iván XII, 68, Kempelen XI. 37].

Gyulafehérvár, 1597. szeptember 1.

Báthory Zsigmond fejedelem kamarását, Alia Farkast, az udvari szolgálatban és a török háborúban szerzett érdemeiért fiági utódaival együtt Erdély mágnásai közé emeli és címerbővítést adományoz neki.

CREATIO IN MAGNATEM.

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Ad perpetuam rei memoriam. Nos Sigismundus etc. Significamus tenore praesentium, quibus expedit universis. Quod cum principes inter alia eximiae, singularisque praestantiae monimenta, quibus nomina sua perpetuae immortalitati commendarunt, illud in primis in consuetudine habuerint etc. Vide infra etc. Quare dignum habentes respectum praeclarae erga nos fidei, integritatis et gratissimorum obsequiorum, fideliumque servitiorum Magnifici Volffgangi Alia³ cubicularii nostri, fidelis syncere nobis dilecti, quae ipse nobis a compluribus annis, assiduis cum vigiliis, et laboribus, lateri nostro continue adhaerendo, animique sui promptitudinem, et constantiam in cunctis rebus curae atque industriae illius commissis, imo in expeditionibus etiam nostris bellicis, superioribus annis contra perfidos Turcas, communes Christiani nominis hostes susceptis, laudabiliter declarando, magna cum utilitate nostra exhibuit, et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus, et impensurus est. Eundem Volffgangum Alia, hodie in nomine Dei omnipotentis, et Domini Servatoris [!] nostri, a quo omnis honor procedit, de speciali gratia, et suprema autoritate nostra, potestatisque nostrae plenitudine, in coetum et numerum verorum regni huius Transsylvaniae, et partium ei subiectarum dominorum Magnatum annumerandum, cooptandum et ascribendum duximus, prout annumeramus, cooptamus et ascribimus. Decernentes expresse, ac firmissimo edicto nostro statuentes, ut a modo deinceps dictus Volffgangus Alia, ac haeredes masculi ab eo descendentes, ab universis et singulis cuiuscunque status, conditionis, dignitatis, et praeeminentiae homines existant, veri et indubitati domini Magnates teneri, reputari, nominari, et appellari debeant, omnibusque illis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, titulis, iuribus, praerogativis, et immunitatibus, quibus caeteri veri, et nati Magnates, seu Domini Magnifici, praetacti regni Transsylvaniae, et partium ei subiectarum, quomodocunque de iure, vel consuetudine utuntur, et gaudent, absque ullo impedimento, et contradictione, perpetuo uti, et gaudere possint, et valeant. Porro ut haec nostra erga annotatum

³ Alia Farkas életéről és címeréről l. a bevezetést.

Volffgangum Alia, gratia, et benignitas notior omnibus, et testatior, magisque conspicua reddatur, stemma eius gentilicium, armaque priora, quibus hactenus usus est, hoc modo renovanda, augenda, et illustranda esse censuimus, quod scilicet scutum triangulare erectum, in duas aequales partes divisum, in cuius dextra quae rubeum colorem habet, media aquila naturali colore suo depicta est, in sinistra autem quae coelestinum colorem repraesentat partibus, tres lineae candidae oblique diductae visuntur, penes quas undique stellae rutilantes figuratae existunt. Scuto superincumbit galea aperta craticulata, certis suis in locis deaurata, ex cuius cono duae alae aquilinae invicem conversae attolluntur, ac ex summitate scuti ipsius, lacinae sive lemnisci variorum colorum utrinque defluunt, orasque seu margines illius scuti decenter ambiunt, et exornant, prout haec omnia in medio praesentium literarum nostrarum arte et manu pictoris clarius expressa, et effigiata esse cernuntur, animo deliberato, et ex certa scientia, liberalitateque nostra, memorato Volffgango Alia, eiusque haeredibus, et posteritatibus universis clementer dedimus, et contulimus. Annuentes et concedentes, ut iidem praescripta arma, seu insigna [ubique] in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, ac aliis quibusvis exercitiis, atque cunctis actibus publicis, et privatis, statum et conditionem Dominorum Magnatum concernentibus, necnon sigillis, vexillis, anulis, velis, auleis, cortinis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris, et generaliter in quarumlibet rerum, et expeditionum generibus ferendi et gestandi, eisque fruendi plenariam, atque omnimodam habeant potestatis facultatem. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras pendentis, et authentici sigilli nostri munimine roboratas, praenominato Volffgango Alia, ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis, gratiose dandas duximus, atque concedendas. Datum Albae Juliae prima die Septembris. 1597.

6.

Gyulafehérvár, 1597. november 12.

Báthory Zsigmond fejedelem a velencei Turloni Gáspárt, ki a Szinán basa elleni hadjáratban önként vett részt, Târgoviște és Giurgiu ostrománál kitüntette magát és most újabb török háború hírére Erdélybe visszatért, minden utódával Erdély mágnásává emeli és főkamarsává nevezi ki.

ALTERA FORMULA.

In nomine Sanctae et Individuae Trinitatis. Ad perpetuam rei memoriam. Nos Sigismundus Dei gratia Transsylvaniae, Molda-

vlae, Valachiae Transalpinae, et Sacri Romani Imperii Princeps, partiam regni Hungariae Dominus, aurei velleris Eques, et Siculo-
rum Comes etc. Significamus tenore praesentium, quibus expedit, universis. Quod cum Principes inter alia eximiae, singularisque praestantiae monimenta, quibus nomina sua perpetuae immortalitati commendarunt, illud in primis in consuetudine habuerint, ut praeclara fidelium suorum facinora, et merita, cendignis ac debitis praemiis ex liberalitate heroica prosequerentur, nulla enim re fortes viri magis ad virtutem, et ardua quaeque intrepide subeunda excitantur, quam laudis et gloriae stimulis, quo quidem ardore inflammati, etiam cum vitae discrimine de principibus viris, deque eorum patria benemereri assidue student. Hinc et nos caeterorum principum exempla imitantes nullis non praemiis in militia exercitatos, aliisque virtutibus praeditos viros ornare et prosequi, ac quosdam veluti stimulos ad maiora in dies pro nobis audenda eis addere solemus. Quare debitum, et honorificum habentes respectum, praeclarae erga nos fidei, integritatis, et gratissimorum obsequiorum, insigniumque meritorum fidelis nostri Magnifici Casparis Turlonii Veneti,¹⁰ illustri loco, et familia oriundi, quae ipse nobis in superioribus impacatis temporibus, bellicisque expeditionibus nostris, summa cum animi sui cententione, alacritate, atque constantia exhibuit, et impendit: Nam dum superioribus annis contra Synanum Passam, Summum Vesyrum, et Ducem exercitus Imperatoris Turcarum, (qui occupata provincia nostra Transalpinensi, istud quoque regnum Transsylvaniae invadendum animo suo destinaverat) bellum gereremus, eique cum exercitu nostro occurreremus, idem Caspar Turlonius audita eius belli fama, praeclaro duntaxat suo in Rempublicam Christianam, et nos amore incitatus, nec personae, nec laboribus, nec sumptibus suis pepercit, sed emensis longis, difficilisque itinerum ambagibus, necessario maxime tempore in castra nostra venit, ac superatts una nobiscum alpibus, in terram Transalpinensem cupidissime descendit, cumque dictus Synanus Passa (licet numerosiore exercitum haberet) impetum nostrum se sustinere posse diffidens, motis Tergowistia castris Turcicis, fuga sibi consulero decrevisset, ac nos arcem et oppidum Tergowistiensem, quae praevalido Turcarum praesidio tenebantur, obsidione cinxissemus, tantam solertiam, fortitudinem, et audentiam suam declaravit, ut nihil in ipso officii, et promptitudinis amplius desiderari posset. Deinde cum praefatum Synanum Passam persequi statuissimus, ac ad arcem Gyrgio vocatam ad fluentia Danubii, ubi

¹⁰ Turloni Gáspárról 1. uo.

ille transitum sibi iampridem, metu percussus praeparaverat, in praealtis rupibus sitam pervenissemus, eamque et natura loci, et praesidio Turcico imposito satis munitam invenissemus, atque necessario obsidere coacti fuissemus, annotatus Caspar Turlonius moenia arcis illius nobis inspectantia ascendit, ac, licet hostes acriter resisterent, superatis omnibus difficultatibus, praeclara quaeque et fortis et prudentis militis officia praestitit. Caeterum eadem arce Dei praepotentis beneficio in potestatem nostram redacta, et bello ex animi nostri sententia confecto, provinciaeque nostra Transalpinensi pacata, is Caspar Turlonius honestissimam a nobis discedendi veniam impetrans, reducem se in patriam fecit, ac audita fama novi belli per nos adversus Turcas acerrimos Christiani nominis hostes suscepti, nunc denuo ad nos se contulit, quem ita in nos animatum esse agnoscimus, ut eum ab officio fidelissimi, et constantissimi, nostrique amantissimi hominis nunquam recessurum esse putemus. Eundem igitur Casparem Turlo-nium, tanquam de nobis, et regnis nostris benemeritum, ac favore, munificentiaeque nostra apprime dignum, de speciali gratia nostra, et potestatis nostrae plenitudine, in coetum et numerum verorum regni huius Transylvaniae, et partium ei subiectarum Dominorum Magnatum annumerandum, cooptandum, et ascribendum duximus, prout annumeramus, cooptamus, et ascribimus. Decernentes expresse, ut praefatus Caspar Turlonius, ipsiusque haeredes, et posteritates universi a modo deinceps, pro veris, et indubitatis Domini Magnatibus habeantur, et reputentur, omnibusque et singulis illis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, titulis, iuribus, prerogativis, et immunitatibus, quibus caeteri veri, et nati Magnates, seu Magnifici domini antelati regni Transsylvaniae, et partium ei subiectarum quomodocumque de iure, vel consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere possint, et valeant. Porro, ut haec nostra erga ipsum Casparem Turlonium gratia, et benignitas magis conspicua esse censeatur, eundem Casparem Turlonium in Summum Cubicularium nostrum eligendum, nominandum, creandum et constituendum duximus, imo eligimus, nominamus, creamur, et constituimus per praesentes. Quocirca vobis universis ordinibus fidelibus sincere nobis dilectis, praesentium noticiam habituris committimus, et mandamus harum serie firmiter, ut acceptis praesentibus vos quoque memoratum. Casparem Turlonium, eiusque haeredes, et posteritates universos, pro veris et indubitatis praescripti regni Transsylvaniae, et partium ei subiectarum Domini Magnatibus, ipsum autem Casparem Turlonium, pro summo quoque Cubiculario nostro agnos-

cere, tenere, et reputare, eidemque debitum honorem exhibere, ac in eo munere suo liberam procedendi facultatem prebere et permittere modis omnibus debeatis, et teneamini. Secus non facturi. In CUIUS rei firmum, et evidens testimonium praesentes litteras nostras sigilli nostri pendentis, et authentici munimine roboratas, praenominato Caspari Turlonio, ipsiusque haeredibus, et posteritibus universis gratiose dandas duximus, atque concedendas. Datum Albae Juliae, duodecima die mensis Novembris. Anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo septimo.

7.

Hely nélkül [1597. december 14-31].

Báthory Zsigmond fejedelem Várfalvi Kósa Jánost, a kolozsvári zsinaton választott unitárius superintendenst hivatalában megerősíti és felruházza őt a lelkészavatus, egyházfegyelem, egyházi bíraskodás és egyházkormányzat jogával.

CONFIRMATIO EPISCOPATUS.

Sigismundus etc. Memoriae commendamus etc. Quod cum honorabiles Pastores certarum Ecclesiarum Evangelicam doctrinam in ditione nostra profitentes, in generali ipsorum conventu in civitate nostra Coloswar, die decima quarta currentis mensis Decembris proxime praeterita celebrato, communi voto, et unanimi consensu Honorabilem Ioannem Kosa Varfalwinum,¹¹ doctrina, et vitae innocentia praestantem, ad obeundum munus Superintendentis nominaverint et delegerint nobisque humilime supplicaverint, ut nos quoque hanc ipsorum electionem, ratam habere eundemque Joannem Kosa, in eiusmodi munere, seu officio confirmare dignaremur. Ideo nos cum ad humilimam intercessionem nonnullorum fidelium Consiliariorum nostrorum, quibus virtus, eruditio, praeclari mores, et in primis vita honeste acta eiusdem Joannis Kosa nota, atque perspecta est, nobis propterea factam, tum etiam hac spe freti, quod ipse ad gerendum hoc gravissimum, atque laboriosum munus, omnes ingenii, et corporis sui nervos sit collaturus,

¹¹ Várfalvi Kósa János székely családból származott, hasonló nevű atyja Aranyosszék kapitánya volt. Az 1590-es években kolozsvári prédikátor; 1599. október 11-én fizetésemeléséről értesülünk. Ez időben írta »Katechesis az idvesség fundamentumáról« című kátéját, melynek kis változata többször nyomtatásban is megjelent, közép és nagy változata kéziratban maradt. 1597. december 14-én Enyedi György utódként választották püspökké, de már 1601. január 3-án meghalt. Fia, Máté 1621-ben a kir. tábla ülnöke [Nagy Iván VI, 378. — Jakab, Tört. II, 335. l. ² jegyzet. — Ferenc József, Unitárius kis tükör (átdolg. Vári Albert). Kvár, 1930].

nihilque unquam alieni ab officio suo, nec publice, nec privatim ullo unquam tempore tentatarum, aut commissurum. Eundem Ioannem Kosa, quod Deus bene vertat in Episcopum, sive Superintendentem Ecclesiarum praedictarum ab ipsis Pastoribus electum, nos quoque in eo officio confirmandum duximus, imo confirmamus praesentium per vigorem. Dantes eidem et concedentes omnimodam potestatem, et authoritatem in praedictis Ecclesiis, ex Collegii sui sententia, per impositionem manuum ministros probatos constituendi, et collocandi, causas matrimonii, et alias quaslibet forum spirituale concernentes diiudicandi, sententiamque in eis decisivam ferendi, errata ministrorum, scandala prae se ferentia, corrigendi, rebellesque debito modo puniendi. Item laicis contententibus adversus Clerum, ius et iusticiam dicendi, Ecclesias suas bono, et decenti ordine regendi, ac omnia quae sui muneris erunt rite peragendi, et exequendi, prout damus, et concedimus hisce literis nostris. Quocirca vobis universis, et singulis, Archidiaconis, Plebanis, et aliis quibuslibet viris Ecclesiasticis, item Secularibus cuiuscunque status, et conditionis hominibus, signanter vero Evangelicam doctrinam profitentibus, et sectantibus, harum serie committimus, et mandamus firmiter, quatenus a modo deinceps, intra tempus beneplaciti nostri, et praedictarum Ecclesiarum, eundem Joannem Kosa vos quoque pro vero, et legitimo Superintendenti vestro salutare, agnoscere, et reputare, ac in omnibus ad suam functionem spectantibus, debitam reverentiam, et obedientiam eidem praesentare, sed et de universis proventibus eidem provenire debentibus respondere, et per eos quorum intererit responderi facere debeatis, et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perlectis etc. Datum.

8.

Kolozsvár, 1601. május 15.

Báthory Zsigmond fejedelem egy sepsiszékbeli székelyt lovas szolgálat feltételével lófővé emel, házat és birtokát pedig minden adó, szolgáltatás és paraszti szolgálat terhétől felmenti.

PRIMIPILATUS CUM EXEMPTIONE DOMUS.

Nos Sigismundus etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Quod nos cum ad nonnullorum fidelium Consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam; tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis Nobilis Agilis t. de t., quas ipse Principibus Transsylvaniae, Praedecessoribus nostris, deinde nobis, et huic regno pro locorum et temporum varietate exhibuit

et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est Eundem t. ex statu et conditione plebea eximendum, ac in coetum et numerum verorum huius regni nostri Transsylvaniae Primipilorum Siculorum annumerandum, aggregandum, cooptandum, et ascribendum duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus, et adscribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps idem t. ipsiusque haeredes, et posteritates universi pro veris et indubitatis Primipilis Siculis habeantur, et reputentur, omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, et immunitatibus, quibus caeteri veri, nati, et indubitati Primipili, quomodocumque de iure, et consuetudine utuntur, fruuntur, et gaudent, perpetuo uti, frui, et gaudere valeant atque possint: Ita tamen, ut idem t., haeredesque et posteritates ipsius universi, bonis equis, frameis, galeis, loricis, clypeis, hastis, ac aliis instrumentis militaribus more aliorum Primipilorum bene instructi, ad mandata nostra, et Successorum nostrorum omnibus bellicis expeditionibus, tam generalibus quam partialibus interesse, fidelemque patriae operam navare debeant, et sint astricti. Et nihilominus domum eiusdem in dicta possessione t. in vicinitatibus domorum Providorum t. et t, ab una, ac t. partibus ab altera in Sede Siculicali Sepsi existente habitam, ab omni censuum, taxarum, et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutione; Item seminaturas, allodiaturas, agricolationes, et alias quaslibet haereditates Siculicales, a decimarum, nonarum et capetiarum pensione, servitiorumque quorumlibet plebeorum exhibitione, in perpetuum gratiose eximendas et supportandas duximus, prout eximimus, et supportamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis Egregiis, Nobilibus, Agilibus t. Capitaneo arcis nostrae t. Iudicibus, Vice Iudicibusque Regiis, Dicatoribus, Decimatoribus et Exactoribus contributionum dictae Sedis Sepsy, nec non Iudici et Iuratis Civibus annotatae possessionis t. modernis, et futuris quoque pro tempore constituendis, eorumque vices gerentibus, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus acceptis praesentibus, vos quoque a modo deinceps praefatum t., haeredesque et posteritates ipsius universas pro veris et indubitatis Primipilis habere et reputare, neque eosdem ratione praescriptae domus, et haereditatum suarum, ad aliquam censuum, taxarum, et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutionem, idem decimarum, nonarum, et capetiarum pensionem, servitiorumque quorumlibet plebeorum exhibitionem, cogere, et compellere, aut

propterea eosdem in personis, rebus, et bonis ipsorum universis, impedire, turbare, molestare, seu quovis modo damnificare praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, praesentes litteras nostras, pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas, memorato t., ipsiusque haeredibus, et posteritatibus universis gratiose dandas duximus, et concedendas, harum nostrarum vigore, et testimonio litterarum mediante. Datum in Civitate nostra Coloswar die decima quinta Maii. Anno Domini millesimo sexcentesimo primo.

9.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem a szász egyetemnek arra a panaszára, hogy a Köhalomszékben fekvő Koboron lakó, nemes Kobory Márton ot-tani házát minden paraszti és polgári tehertől mentesíteni kívánja, meghagyja minden szász tisztviselőnek és helyi közösségnek, hogy a koboriak szabadságait tartsák meg és ilyen mentességet ne adjanak.

MANDATUM, UT IN ANTIQUA IMMUNITATE
CONSERVENTUR.

Sigismundus etc. Fidelibus nostris universis et singulis Spectabilibus, Magnificis, etc. Item Prudentibus et Circumspectis Magistris Civium, Regiis et Sedium Iudicibus, Villicis, caeterisque Iuratis Civibus, et Universitati Saxonum quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum, et possessionum, cunctis etiam aliis, etc. S. et gratiam nostram. Expositum est nobis nomine totius Universitatis Saxonum nostrorum Transsylvaniensium, quendam hominem militaris ordinis, nomine Martinum Kobory¹² contra vigorem privilegiorum Universitatis Saxonum, domum suam in possessione Kobor¹³ in Sede Keohalom existentem habitam eximere, et ab omnibus oneribus, et gravaminibus quibuslibet, servitiis item plebeis, et civilibus supportatam habere velle. Supplicatum itaque est nobis pro parte Universitatis Saxonum, ut nos eosdem in antiquis eorum privilegiis, a praedecessoribus nostris, et nobis eisdem concessis, ac pristinis libertatibus, et immunitatibus solitis, et consuetis conservare dignaremur. Cum autem nolimus subditos nostros in antiquis suis immunitatibus per quospiam turbari, imo eosdem in eiusmodi praerogativis, et antiquis privilegiis, tam nos

¹² Kobory-nemesleveleket 1611 és 1651-ből ismerünk. Nem tudjuk, kapcsolatban áll-e K. Márton a nemességszerzőkkel, vagy a kihalt szombatfalvi Kobory-családból való-e [Kempelen VI, 78].

¹³ Kobor Köhalomszékben, utóbb Nagyküküllő megye köhalmi járásában, Köhalomtól délnyugatra, Fogaras irányában fekszik.

ipse conservare quam per alios quospiam conservari facere volentes, vobis et vestrum singulis harum serie firmiter precipientes mandamus, ut visis praesentibus, vos quoque dictos Saxones nostros in Sede Saxonicali Keohalom commorantes, signanter vero dictos Koborienses, in antiquis privilegiis suis hactenus in usu habitis aliqua ex parte impedire, turbare, et molestare nequaquam praesumatis, neve contra ipsorum privilegia in medio eorundem cuiquam domum exemtam, et ab oneribus communibus supportatam cuiquam habere permittatis, imo ipsos in suis omnibus privilegiis, libertatibus, et immunitatibus penitus et per omnia tueri, protegere, et defendere debeatis et sitis adstricti, autoritate nostra hao in parte vobis attributa, et communi aequitate idipsum requirente. Secus non facturi. Praesentibus, etc.

10.

Gyulafehérvár, 1599. március 9.

Báthory Zsigmond fejedelem Miklós Filemont fiaival és leányaival megnemesíti, nekik címert adományoz, városi házukat és topánfalvi birtokukat pedig minden adótól, szolgáltatástól, paraszti és polgári szolgálattól felmenti.

NOBILITATIO CUM ARMIS ET EXEMPTIONE DOMUS.

Nos Sigismundus etc. Memoriae commendamus etc. Quod nos etc. tum etc. et impensurus est. Eundem igitur t. et per eum t. de speciali nostra gratia, et potestatis nostrae plenitudine, ex statu et conditione plebea, et ignobili, in qua nati sunt, et hactenus extiterunt, eximendos, ac in coetum, et numerum verorum regni Hungariae et Transsylvaniae nobilium annumerandos, aggregandos, et ascribendos duximus, prout annumeramus, aggregamus, et ascribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps iidem t. et per eum t., ac ipsorum haeredes, et posteritates utriusque sexus universae, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum, haec arma seu nobilitatis insignia: Scutum videlicet triangulare rubei coloris, in cuius campo vir caesio amictu, pedibusque cothurno indutus, dextra auri palacram, sinistra bilancem tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa diademate regio exornata est posita, ex quo diademate Monoceros umbilicotenus eminet, quem utrinque singula uri cornua sursum porrecta includunt, ex enius quidem galeae ceno teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utramque senti partem pulcherrime ambiunt, et exornant, prout haec omnia in capite seu principio praesentium literarum nostrarum docta manu, et arte pictoris cla-

rius expressa et depicta esse cernuntur, animo deliberato, et ex certa scientia, et liberalitate nostra praefatis t. et per eum t. ipsorumque haeredibus, et posteritatibus utriusque sexus universis clementer dedimus, donavimus, et contulimus, Annuentes, ut ipsi praescripta arma, seu nobilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, et aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus, et militaribus, necnon sigillis, vexillis, cortinis, velis, anulis, aulaeis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris, et generaliter quarumlibet rerum et expeditionum generibus sub merae et syncerae nobilitatis titulo, quo eos ab universis et singulis, cuiuscumque status, conditionis, dignitatis, et praeeminentiae homines existant, dici, teneri, nominari, et reputari volumus, ferre et gestare, omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, libertatibus, immunitatibus, ac prerogativis, quibus caeteri veri et nati nobiles, ac militares homines, praedicti regni Hungariae et Transsylvaniae quomodocumque de iure, et consuetudine utuntur, fruuntur, et gaudent, perpetuo uti, frui, et gaudere valeant atque possint. Et nihilominus pro ampliori benignitatis nostrae erga eos declaratione, domum eorundem in oppido t. vocato, vicinitatibus domorum providorum ab oriente t. ab occidente t. a meridie t. a septemtrione vero t. colonorum nostrorum in comitatu Albensi Transsylvaniae existentem habitam, ab omni censuum, taxarum, et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutione, servitiorumque quorumvis plebeorum, et civilium exhibitione, Item agricolationes ipsorum quaslibet, in territorio eiusdem possessionis Topanffalwa¹⁴ a decimarum, nonarum, nobis et successoribus nostris, quotannis provenire debentium pensione, in perpetuum eximendas, supportandas, et nobilitandas duximus, prout eximimus, supportamus, et nobilitamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis Magnificis, Generosis, ac Egregiis, et Nobilibus, Comitibus, Vicecomitibus, et Iudicibus nobilium quorumcunque comitatum, Dicatoribus, et Exactoribus contributionum nostrarum, Arendatoribus et Decimatoribus decimarum nostrarum, in Comitatu Albensi Transsylvaniae praedicto, Item Emerico Zykzaÿ Provisori nostro Albensi,¹⁵ ac Stephano Thorda

¹⁴ Topánfalva Torda-Aranyos megye topánfalvi járásában, az Aranyos mentén, Abrudbányától északra fekszik.

¹⁵ Erdélyben számos Szikszay-család élt, egyikük Gyulafehérvárról írta magát. Nem tudjuk, melyikhez tartozott Sz. Imre [Nagy Iván X, 702. — Kempelen X, 164]. Mint fehérvári provisorit említik 1594-ben mint

Exactori rationum nostrarum, ac Officiali possessionis Topanfalwa,¹⁶ Item Prudentibus et Circumspectis Iudici, coeterisque iuratis Civibus annotatae possessionis nostrae Thopanfalwa, cunctis etiam aliis, quorum interest, vel intererit, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque domum praescriptam, annotatorum Philemonis Miklos,¹⁷ et liberorum suorum, ab omni censuum, et contributionum nostrarum, tam ordinariarum, quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutione, servitorumque quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, decimarum, nonarumque pensione in perpetuum exemptam, supportatam, et nobilitatam habere, neque eosdem propterea, aut haeredes et posteritates ipsorum utriusque sexus universas in personis, rebus et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare, seu damnificare praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibentibus restitutus. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas, eisdem Philemoni Miklos, Ioanni, Petro, et Hieremiae, ac Priscae, et Mariae filiis, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis, clementer dandas esse duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia nona die mensis Martii. Anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo nono.

11.

Hely nélkül [1591—1598]

Báthory Zsigmond fejedelem Mindszenti Boronkay Jánosnak hű szolgálataiért és a tőle visszavett péterfalvi és récsei tizednegyedért kárpótlásul a helyi lelkésznek fizetendő bér kötelezettségével, élete fogytáig a szerdahelyszéki Felsőapold tizednegyedét adományozza.

COLLATIO DECIMARUM.

Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod nos etc. tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis, fidelis nostri

kővári kapitányt és fehérvári udvarbírókat 1595-ben, mint fehérvári provisorot és Aranyosszék királybíráját 1598-ban [Jakab, Okl. II, 171—2. — Veress IV, 210. V, 144].

¹⁶ A Torda-család a hasonló nevű biharmegyei helységből vette nevét. Tagjai közül Zsigmond I. Ferdinánd korában kamarai tanácsos (1556), Máté pedig verset írt Jacobinus művéhez (1596). T. István számvevőről személy szerint nem tudunk többet [Nagy Iván XI, 181]. Egy T. István 1598. június 15-én jelentést tesz Bécsbe a császári követek és Mihály vajda tárgyalásairól [Hurm. XII, 362].

¹⁷ Számos székely eredetű Miklós-családot ismerünk, egyikük Borsod megyébe szakadt [Nagy Iván VII, 477. — Kempelen VII, 202. — ENMLt. Gyulai-gyűjt]. M. Filemon és családja egyikkel sem azonos;

Egregii Ioannis Boronkaÿ de Mindszenth,¹⁸ quae ipse nobis pro locorum et temporum varietate, summa cum animi sui promptitudine, atque constantia exhibuit et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est. In recompensam totalium quar-tarum decimalium, possessionum nostrarum Peteorffalwa in Sebe-siensi,¹⁹ et Reche vocatarum in Zerdaheliensi Sedibus Saxonicali-bus²⁰ existentium, eidem Ioanni Boronkaÿ a nobis superioribus annis donatarum et collatarum, ac ex post ipsi per nos ademtarum, totalem et integram quartam decimalem possessionis nostrae Fel-seoapold nuncupatae, in dicta Sede Zerdeheliensi adiacentis,²¹ vini utputa, tritici, siliginis, hordei, avenae, milii, canabis, lini, spel-taris, et aliorum bladorum, atque terra, nascentium, caeterarumque rerum decimari solitarum, alias in rationem nostram percipi, et accumulari solitarum, memorato Ioanni Boronkaÿ pro consueta eiusdem quartae decimalis arenda Pastori Ecclesiae praedictae possessionis Felseoapold, suo apto, et convenienti tempore an-nuatim persolvenda, vita eiusdem Ioannis Boronkaÿ durante, cle-menter dandam, deputandam, et conferendam duximus, prout da-mus, deputamus et conferimus praesentium per vigorem. Quo circa vobis fidelibus nostris Egregiis Benedicto Mindzenthii Capitaneo arcis nostrae Udvarhely, et Arendatori decimarum nostrarum Transsylvaniensium,²² ac Petro Literato Arros de Vizakna, Ac-

keresztnevek román eredetre vallanak. A családfő 1598. március 16-án kapott új adományt Báthory Zsigmondtól a királyi joggal, békésen bírt topánfalvi örökségéről [Veress IV, 154].

¹⁸ Mindszenti Boronkay János a századfordulón sokat szereplő eszes és vagyonos férfiú, tekintélyes családok rokona volt. Vagyonának jórésze Básta idejében elveszett, 1602-ben Báthory Zsigmond elzáratásában juttattak neki szerepet, 1603-ban Básta elől családjával együtt Karánsebesre menekült, magával hurcolva a hadvezér rokonát, gróf Capreoli Tamást. 1604-ben Básta elfogatta és miután a katolikus hitre térést megtagadta, felakasztatta [Nagy Iván II, 190]. Mint a kolozsvári nemesek ügyében kiküldött egyik bírót látjuk 1594-ben [Jakab, Okl. II, 171—2].

¹⁹ Péterfalva Szászsebestől délre fekszik, eredetileg Fehérmegye keleti részéhez tartozott [Kniezsa i. m. 251. — Iczkovits Emma, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939. 87].

²⁰ Récse 1913-tól Szebenrécse, Szerdahelytől nyugatra fekszik.

²¹ Felsőapold, később Nagyapold Szerdahelytől délkeletre fekszik.

²² Vicei Mindszenty Benedek Magyarországról jött be Erdélybe, Báthory Zsigmondnak udvari familiárisa, 1590-től az erdélyi dézsmák hasznobérlője, Mihály vajda alatt is az. 1591-től Udvarhelyszék főkapitánya, 1594-ben székely hadakkal vonult be Kolozsvárra a vérengzés fe-dezésére. 1598-ban már tanácsos, Maros- és Udvarhelyszék királybírája, majd Doboka megye főispánja, 1603-ban követségben járt Rudolfnál. Meghalt 1610 őszén [Nagy Iván VII, 506. Lázár, Erdély főispánjai 135—6. — Hurm. XII, 627. — Veress IV, 127. SzOkl. IV, 134]. Az ok-lével keltezéséhez életrajzi adatait vettük alapul.

cumulatori certarum decimarum nostrarum Saxonicalium,²⁸ eorumque vices gerentibus, modernis scilicet, et futuris quoque pro tempore constituendis, praesentium notitiam habituris, committimus et mandamus harum serie firmiter, ut acceptis praesentibus, vos quoque a modo deinceps praescriptam quartam decimalem praenotatae possessionis Felseopold, prenominato Ioanni Boronkaÿ, vita (ut praemissum est) eius durante, singulis annis persoluta, iusta et competenti eiusdem quartae decimalis arenda, Pastori Ecclesiae ipsius possessionis. Felseopold, pro se accumulandi, et percipiendi, in usumque suum proprium convertendi facultatem prebere debeatis, et teneamini. Secus etc. Praesentibus. Datum etc.

12.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem a biharmegyei Csátáron levő nemesi udvarházat az ugyanott és Tótteleken fekvő tartozékaival együtt a királyi jog nélkül egy ismeretlennek és minden örököseinek újra adományozza.

NOVA DONATIO DOMUS SINE IURE REGIO.

Nos Sigismundus etc. Totalem et integram domum et Curiam eorundem nobilitarem emticiam, in possessione nostra Chátar vocata in comitatu Bihorensi existenti,²⁴ vicinitatibusque domorum, et curiarum, providi t. et t. coloni nostri ab una, ac viae publicae plaustralis ab altera partibus habitam, simul cum horto fructifero eidem curiae annexo, ac terris arabilibus, pratis, faenilibus et vineis, intra limites et in promontorio dictae possessionis Chátar, et alterius possessionis Tottelek nuncupatae in praetacto Comitatu Bihoriensi adiacentis,²⁵ aliisque cunctis utilitatibus, attinentiis, et emolumentis quibuslibet ad praenotatam domum, et curiam nobilitarem, de iure, et ab antiquo spectantibus, et pertinere debentibus, sub suis etc. existentibus, memoratis t. et t., ipsorumque haeredibus, et posteritatibus utriusque sexus universis, novae nostrae donationis titulo clementer dedimus, donavimus et contulimus. Imo etc. Datum.

²³ Vizaknai Arros Péter deákkal mint a szebeni szék tizedbegyűjtőjével találkozunk 1597. június 18-án [Teutsch, G. D., Das Zehntrecht der evang. Landeskirche in Siebenbürgen. Schässburg 1858, 180]. Gyulai Richárd gyűjteménye több Árros (Orros) nevű székely családot ismer, de a Péter deákkal való összefüggésük nem állapítható meg.

²⁴ Csátár, később Hegyközcátár, Biharmegye szalárdi járásában, Bihartól keletre fekszik.

²⁵ Tóttelek, később Hegyköztóttelek, ugyanabban a járásban Csátártól északkeletre fekszik.

Mária Krisztierna fejedelemasszony meghagyja a váradi káptalannak, hogy a nyárszegi Csukát Péternek a szabolcsmegyei Szoboszlón és Hegyesen fekvő birtokrészekbe való bevezetését elrendelő fejedelmi parancsot és az erről szóló jelentést az özvegynek, Segnyey Juditnak és fiának, Péternek másolatban adják ki.

REQUISITORIA AD CAPITULUM VARADIENSEM.

Maria Christierna etc. Fidelibus nostris Nobilibus Requisite literarum, et literalium instrumentorum, in Sacristia, sive Conservatorio Ecclesiae Varadiensis repositarum et locatorum, ac quarumlibet iudiciarum deliberationum, legitimorumque mandatorum nostrorum Executoribus, Salutem, et gratiam nostram. Exponitur nobis in persona generosae dominae Judith Seghniey, Relictae Egregii quondam Petri Chuikath de Niarzegg, tutricis autem legitimae generosi pueri Petri filii sui, ex ipso olim altero Petro Chiukat marito suo suscepti.²⁶ Qualiter ipsa Exponens ad praesens pro tuitione, et cautela iurium dicti pueri Petri filii sui, paribus litterarum Introductoriarum, et Statutoriarum Serenissimi quondam Principis, Domini Stephani Dei gratia Regis Poloniae, Magni Ducis Lituaniae, ac Principis regni huius Transsylvaniae etc. aut Illustrissimi pridem Domini Christophori Bathory de Somlio, Vaivodae eiusdem regni Transsylvaniae, et Sicularum Comitis etc. piae reminiscendae, quarum scilicet vigore annotatus olim Petrus Chiukat in dominium totalium, et integrarum portionum possessionarum in possessionibus Zobozlo et Hegies vocatis, in Comitatu de Zabolch existentibus²⁷ habitarum, eundem Petrum Chiukath ex perennali inscriptione, et collatione iamfati quondam Domini Stephani Regis concernentium, legitima statione mediante introductus fuisset, ac superinde Relatoriarum, quae vel quarum paria more solito in praescripta Sacristia, sive conservatorio praetactae Ecclesiae Varadiensis reposita, et locata haberentur, plurimum indigeret, essetque necessaria. Proinde vo-

²⁶ Lápispatiki Segnyey Judit sárosmegyei családból származott, szülei S. László és Pottornyay Katalin voltak. Első férje Kállay János, Békés Gáspár, majd Báthory István híve; ettől származott fiai, Balázs és György, 1590 táján haltak meg. Második férje, Nyárszegi Csukát Péter volt az, aki 1592 december elején a fejedelmi harag elől menekülő Gálffy Jánost Bajomban elfogta és kiadta Báthory Zsigmondnak [Nagy Iván VI, 36, X, 127. – EOE, III, 292].

²⁷ Hajdusoboszló megyei város Debrecentől délnyugatra, Hegyes pedig bizonyára a Debrecenhez tartozó Kishegyes házcsoport. Nem hihető, hogy Báthory István a Tiszához közel, Karcagtól nyugatra fekvő Kunhegyesről tett volna adományt.

bis harum serie committimus etc, ut acceptis praesentibus, statim vos praedictae literas introductorias, et statutorias, necnon relationes super executione praenotatae introductionis, et statutionis confectas, aut paria earum in antelata Sacristia, seu Conservatorio praeallegatae Ecclesiae Varadiensis diligenter requirere, et reinvenire, requisitarumque et reinventorum tenores in transsumpto literarum vestrarum, sub sigillo vestro consueto, memoratae dominae Exponenti, iurium praenotati pueri Petri filii sui ad cautelam, et tuitionem necessarias fideliter extradare, et conferre debeatis, et teneamini. Caventes tamen, ne fraus aut dolus, in hac parte eveniat aliqualis. Secus non facturi. Datum etc. Anno etc. In dorso literarum huiusmodi inscriptione opus est: Fidelibus nostris Nobilibus Requisitoribus literarum etc. nostrorum Executoribus. Pro Generosa domina Judith Seghniey, Relicta Egregii quondam Petri Chiukath de Niarzegh, tutrice autem legitima generosi pueri Petri filii sui, ex ipso olim altero Petro Chiukath marito suo suscepti. Requisitoria etc.

14.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem az udvarhelyszéki Etéd lakosainak kérésére kijelenti, hogy örök időkre Udvarhely vár tartományához tartozának, de a szokásos szolgálatot szorgalmasan teljesítsék.

ASSECURATORIA.

Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod nos cum ad nonnulorum dominorum Consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis pro parte et in personis Prudentum et Circumspectorum universorum Civium et Inhabitorum possessionis nostrae Ethed, in Sede Siculicali Udvarhely existentis²⁸ factam, tum etiam considerantes quantum ea possessio, utpote plena habitatoribus, et copiis locuples, arci nostrae omni tempore commodi, quantumque emolumenti possit afferre. Id eisdem eorumque haeredibus et successoribus universis ex gratia atque benignitate nostra annuendum atque concedendum duximus, ut ad dictam arcem nostram Udvarhely praefata possessio Ethed semper in posterum spectet atque pertineat, nec ab ea vel a nobis, vel a successoribus nostris quovis modo avellatur aut abalienetur. Eius tamen Cives et Incolae omnes operas laboresque prestare, ac omnia ea, quae eorum muneris officiique debiti fuerint, pro antiqua illorum consuetu-

²⁸ Etéd kisközség Udvarhelymegye székelykeresztúri járásában, a Küsmöd patak mentén fekszik. Udvarhely váráról l. fent a⁶ jegyzetet.

dine, ac lege, ad praedictam arcem nostram Udwarhely nobis atque successoribus nostris sedulo atque diligenter perficere, atque exequi debeant et teneantur, imo damus, concedimus, atque annuimus praesentium per vigorem. In cuius rei fidem et testimonium, firmitatemque perpetuam, praesentes literas nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, praedictis Civibus, ac universis Incolis et. Inhabitoribus annotatae possessionis Ethed, ipsorumque posteris et successoribus universis gratiose dandas duximus et concedendas. Datum etc.

15.

[Gyulafehérvár.] 1599. december 8.²⁹

Mihály vajda Alia Farkasnak hű szolgálataiért a Báthory Zsigmond adományából bírt küüllőmegyei Bonyha és Szentlászló birtokot és Örményes, Csávás, Bernád és Donáld birtokok részeit a bonyhai nemesi udvarházzal, a királyi jog hozzáadásával minden örökösére szólan újra adományozza annak ellenére, hogy a novemberi országgyűlés Báthory Zsigmond adományait semmisknek nyilvánította.

NOVA DONATIO.

Nos Michael, Valachiae transalpinae Vaivoda, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius, per Transsylvaniam Locumtenens, eiusdemque cis Transsylvaniam, et partium ei subiectarum fines exercitus generalis Capitaneus etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis. Quod etsi in proximis dominorum regnicolarum Transsylvaniensium comitiis generalibus hoc anno praesenti ad vigesimum diem mensis Novembris hic Albae Iuliae ex edicto nostro celebratis universae et quaelibet donationes et collationes Serenissimi Sigismundi Bathori etc. alias Principis Transsylvaniae abrogatae, reiectae, annihilatae, viribusque destitutae et inefficaces redditae sint et pronunciatae, et alioquin etiam Ius belli superioribus diebus armis in potestatem nostram redacta Transsylvania habuerimus: Nos tamen cum ad nonnullorum dominorum Consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam: tum vero rationem habentes fidelitatis et fidelium servitiorum meritoque Generosi Volffgangi Alia,³⁰ quae ipse hactenus Princi-

²⁹ Mihály vajda ezen a napon Gyulafehérvárt tartózkodott, több oklevelet is adott ki [Veress V, 319, 321], december 12-én többek között éppen Aliához intézett bevezető parancsot Haller Gábor érdekében [i. h. 328].

³⁰ Alia Farkasról l. a bevezetést.

pibus Transsylvaniae et huic regno in omnibus occasionibus et negotiis, fidei et industriae suae commissis summa cum animi sui promptitudine et dexteritate exhibuit et impendit, ac in futurum nobis quoque eadem integritate exhibiturus et impensurus est: Totales et integras possessiones Bonýha, simul cum domo et curia nobilitari ibidem, ac Zentlazlo, necnon portiones possessionarias in possessionibus Eormenies, Chauas, Bernad, et Domald vocatis in comitatu de Kikeolleo existentibus habitas,³¹ per eundem Volffgangum Allia propriis suis servitiis partas et acquisitas, et hactenus ex collatione praefati Sigismundi Principis quocumque titulo iusto tamen et legitimo tentas et possessas: Totum item et omne Ius Regium, si quod in praedictis possessionibus, domoque et curia nobilitari, ac portionibus possessionariis etiam aliter qualitercunque existeret, et haberetur, aut eadem et idem nostram ex quibuscumque causis, viis, modis et rationibus concerneret collationem, simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quiblibet, terris scilicet arabilibus, cultis, et incultis, agris, pratis, pascuis, campis, faenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, piscinis, piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis, et eorundem locis, generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, ad easdem et idem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, sub suis veris metis, et antiquis limitibus existentibus, praemissisque sic, ut praefertur, stantibus et se habentibus, memorato Volffgango Allia, ipsiusque haeredibus et posteritatibus universis novae nostrae donationis titulo dedimus, donavimus, et contulimus, imo damus, donamus, et conferimus, iure perpetuo, et irrevocabiliter tenendas, possidendas, pariter et habendas, salvo iure alieno, harum nostrarum vigore, et testimonio literarum mediante. Quae tunc in formam privilegii redigentur, dum in specie fuerint reportatae. Datum etc. 8. Decembris 1599.

³¹ Bernád, Bonyha, Csávás, (később: Szászcávás), Domáld, Örményes és Szentlászló (később: Szászörményes és Szászszentlászló), a későbbi Kisküküllő megye dicsőszentmártoni, illetőleg erzsébetvárosi járásában, a Kis- és Nagyküküllő között egy tömbben helyezkednek el Erzsébetvárostól északra, illetőleg északnyugatra [Csánki V, 862, 869, 872, 875, 888, 895. — Kniezsa 221—2]. Ezek a falvak a küküllőmegyei Újvár (Gógánváralja) tartozékai voltak [Csánki V, 861].

[Gyulafehérvár, 1599. november 22]³²

Mihály vajda biztosítja Kathonay Mihályt, Kolozsvár volt főbíráját, hogy a Báthory Zsigmond befogadásával a császár ellen elkövetett hűtlenségéért semmi bántódása nem lesz, sőt a császár esetleges megtorlását is elhárítja róla; egyúttal megerősíti őt a belsőszolnokmegyei Kérő, a kolozsmegyei Széplak, a fehérmegyei Tóhát és Újfalu, meg a kolozsvári polgári ház békés birtokában.

ASSECURATORIA.

Nos Michael etc. Memoriae etc. Quod cum inter alia, quibus principes et summi in armis viri perennem nomini suo gloriam comparare, et ad divinae illius naturae partem quam proxime accedere solent, primum et praecipuum sibi locum clementia, et in victos summa benignitas vendicat, propterea quod cum in eos, quos armis in potestatem redegerunt, et quorum vitae necisque sunt arbitri, ita moderate hac summa facultate utuntur, ut homines tamen se infra divinam potestatem constitutos esse meminerint. Quod ipsum nos quoque, qui armis ab aliquot iam annis Rempublicam Christianam contra immanissimos barbaros tutati sumus, assidue in oculis ferre solemus. Nam postquam superioribus temporibus hoc regnum Transsylvaniae variis, et periculosissimis mutationibus agitatum a fide Sacratissimae Caesariae Regiaeque Maiestatis, etc. Domini nostri clementissimi defecisset, eius recuperandi cura a Sua Maiestate Caesarea nobis demandata, licet profligato exercitu Transsylvanorum victores evaserimus, summumque ius arbitrii in armis positum haberemus, parcendum tamen victis, et benignitate in illos agendum censuimus. Inter quos Egregius, Prudens et Circumspectus Michael Kathonay de Coloswar,³³ qui Maiestatem Caesaream non levi prius offensione obreceptum Sigismundum Principem laesisse dicitur, propterea quod tunc temporis primarii iudicis officio in praedicta civitate Coloswariensi fungeretur, ut fructum aliquem clementiae et mise-

³² Ezen a napon kelt Mihály vajdának Kolozsvár polgársága számára kiadott biztosító levele, melyet Náprágy Demeter kancellár és Jacobinus János secretarius írt alá. A szöveg teljesen megegyezik a fentivel, csak Kathonay Mihály helyett a város polgárait említi, s a birtokok megerősítése helyett a város privilégiumainak megtartását ígéri [Veress V, 286]. A szövegezés azonosságából egy napon kelt két ikerklevélre következtethetünk.

³³ Kathonay Mihályról l. a bevezetést.

ricordiae nostrae caperet, nobis curae fuit. Quapropter cum eum nec solum neque praecipuum offensionum authorem extitisse, imo neque a fide Suae Maiestatis Caesareae penitus discessisse, compertum habeamus. In eo ipsum assecuramus certumque et securum reddimus, nos ob praemissum offensionis commissum, aut alias quascunque indignationum causas, quibuscunque tandem Sacratissima Maiestas Caesarea offendi potuerit aut posset, nullo unquam tempore, aut per nos, aut vero per alios quospiam quocunque ultionis genere vindictam sumtuos. Offerentes nos insuper benevole, quod eundem Michaellem Kathonay in quieto usu et pacifice dominio universorum bonorum et jurium portionumque suarum possessionariarum in possessionibus Kereo in Zolnokinteriori³⁴ Zeplak una cum domo civili in civitate Coloswariensi habita in Colossiensi,³⁵ ac Vÿfalu et Thohat vocatis in Albensi Transsylvaniae comitatibus existentibus habitarum,³⁶ quas scilicet nos ipsi utendas et possidendas reddidimus, et concessimus, aliarumque quarumlibet haereditatum et bonorum tam mobilium quam immobilium possessione et fructu, tam nos ipsi conservabimus, quam etiam per alios quoscumque subditos nostro[s] inviolato prorsus jure conservari faciemus. Imo etiamsi Sacratissima Maiestas Caesarea superiorum temporum offensionibus exasperata, gravius quippiam de eodem Michaelle Kathonay statuendum censuisset, nos tamen id plane in nos recipiemus, receptumque volumus, ut omni studio, labore, et intercessione nostra indignationem Suae Maiestatis Caesareae ab ipso avertamus, et penitus sublatam, et obliteratedam efficiamus, atque etiam pristinam illi gratiam conciliemus, quemadmodum assecuramus, inque praemissis certum et securum reddimus, harum nostrarum vigore, et testimonio literarum mediante. Datum, etc.

³⁴ Kérő Szolnok-Doboka megyében, Szamosújvártól közvetlenül nyugatra fekszik.

³⁵ Széplak, később Dextrászéplak, Kolozsmegye keleti csücskében, Szászrégentől északnyugatra fekszik.

³⁶ Tóhát, később Székástóhát, Alsófehér vármegye balázsfalvi járásában, Balázsfalvától délnyugatra a Székáspatak völgyében fekszik; Újfalu, később Székásszabadja pedig tőle közvetlenül nyugatra a Székáspatak egy mellékvölgyében.

Hely nélkül [1599. november 28—1600. szeptember 18].

Mihály vajda Szalontai Toldy Istvánnak, tanácsosának és mostoha-fiának, Csáky Istvánnak, hű szolgálataiért a Báthory Zsigmond adományából bírt dobokamegyei Buza mezőváros, Noszoly, Feketelak, Cente és a kolozs megyei Budatelke birtok részeit a buzai nemesi udvarházzal, a királyi jog hozzáadásával, minden örökösére szólóan újra adományozza annak ellenére, hogy a novemberi országgyűlés Báthory Zsigmond adományait semmiseknek nyilvánította.

NOVAE DONATIONIS FORMULA.

Nos Michael etc Memoriae etc Quod etsi etc. Nos tamen dignam habentes rationem praeclarae fidei, insigniumque meritorum Generosi domini Stephani Tholdy de Zalontha, Consilarii nostri,³⁷ quae ipse Principibus Transsylvaniae, praedecessoribus nostris in cunctis rebus utiliter exhibuit et testata reddidit, ac in futurum nobis quoque exhibiturus est. Totales et integras, portionem oppidi Buza, simul eum domo et curia nobilitari ibidem, ac portiones possessionarias in possessionibus Nozalý, Feketelak et Giente in Dobocensi, ac Budatelke in Colosiensi Comitatus existentibus habitas,³⁸ et hactenus ex collatione dicti Sigismundi Principis, per eundem quocunquo titulo, iusto tamen et legitimo tentas, atque possessas. Totum item et omne Jus Regium, si quod in eisdem portione oppidi, domoque et curia nobilitari, ac portionibus possessionariis, etiam aliter qualitercunque existeret, aut eadem et idem nostram, ex quibuscunque causis, viis, modis, et (rationibus concernerent collationem, simul cum cunctis suis utilitatibus etc. vocitatis, ad easdem, et idem de iure et ab antiquo spectantibus, et pertinere debentibus, sub suis veris metis etc. existentibus, praemissis tamen, sicut praefertur, stantibus et se habentibus, memorato Stephano Tholdy et per eum Egregio Stephano Chiaký, privigno ipsius, ex Generosa Domina Clara Banffy, Relicta Generosi quondam Gabrie-

³⁷ Szalontai Toldy István, T. Istvánnak, János Zsigmond tanácsosának és Csáky Borbálának fia, magyarországi jószágait elvesztve, Erdélybe telepedett és Báthory Zsigmondtól adományokban részesült. Tanácsos volt s a székelyek főkapitánya, majd Székely Mózes pártjára állt. 1603-ban a barcasági ütközetben szerzett sebeibe behalt [Nagy Iván XI, 159. — EOE. IV, 40, 51, 56, stb.] Mihály vajda tanácsosa, ő Bécsben is kieszközölt két biharmegyei falut a számára [Hurm. XII, mutató. — Veress VI, 32, 51].

³⁸ Cente, Noszoly, Buza, Feketelak és Budatelke L alakban helyezkednek el Szolnok-Doboka megye délkeleti csücskében, illetőleg az utolsó Kolozs megye ezzel határos részén, a Cegei tótól keletre. Budatelkét a középkorban rendszeren Buzához (s Doboka megyéhez) számították [Csánki V, 342. — Szolnok-Dobokam. monográfiája II, 303, 506, III, 436; V, 243. — Balázs, Kolozs megye (térkép)].

lis Chiaky, nunc vero consorte sua progenito,⁸⁹ ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis, novae nostrae donationis titulo, clementer dedimus etc. Datum etc.

18.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem Borbély Kristóf fehérvári polgárnak hű szolgálataiért a feleségével, Békéssy Mártával közös városi házát, földjét és szőlőjét minden adótól, szolgáltatástól, polgári és paraszti szolgálattól, beszállásolástól visszavonásig felmenti, azaz megnemesíti.

EXEMTIO DOMUS USQUE AD TEMPUS BENEPLACITI.

Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod nos cum ad nonnullorum etc. tum vero attentis et consideratis fidelitate, et fidelibus servitiis Circumspecti Christophori Barbelÿ Albensis,⁴⁰

³⁹ Körösszegi és adorjáni Csáky Gábor, Cs. István és Enyingi Török Kata fia, 1588 után halt meg. Gyermekai első feleségétől, Cs. Annától Zsigmond, a másodiktól, Bánffy Klárától István és Krisztina. Az özvegy és a három gyermek 1590-ben osztozott meg a gyulafehérvári káptalan előtt. Bánffy Klára később Toldy István felesége lett. Első házasságából származó fia, Toldynak az oklevélben szereplő mostohafia az „öreg” Csáky István, ki 1570 körül született, már 1594-ben mint Báthory Zsigmond udvari familiárisa kapott adományt, a következő évben a fejedelem hívására hozzá ment és résztvett a halálos ítéletek meghozásában, 1598-ban pedig Mária Krisztierna kíséretében. Ügyesen forgolódott a zavaros helyzetben, Báthory Zsigmondtól és Mihály vajdától adományokat kapott, Bástával is érintkezésben volt. A lécfalvi, majd a kolozsvári országgyűlés (1600. október—november, illetőleg 1601. január—február), kivételesen meghagyta neki Mihály vajda adományait, a vajda elűzéséért pedig a Mihály híveitől elkobzott aranyat és ezüstöt ajánlották fel neki. Érdemeit mint az ország generálisa szerezte, a Mihály uralmát követő zavaros időkben ő erősítette meg az országgyűlés végzéseit. 1601-ben megkapta Fogarast, de egy év múlva magyarországi várakkal cserélte el. 1605. szeptember elején a medgyesi országgyűlésen hirtelen meghalt. Felesége Hadadi Wesselényi Anna, fia a grófi rangra emelt Csáky István magyar tárnokmester [Nagy Iván III, 77—8 (téves nemzedékrenddel) 80. — Csáky-oklevéltár II, 593, 600, 601, 605, 608. — EOE. IV, 552—3, 589. Veress V, 319, VI, 145, 234. — Lázár, Erdély főispánjai 40—42. — Szinnyi, Magyar írók II, 144. — Deák Farkas, Wesselényi Anna, özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp., 1875. 6—10 és ua., Egy magyar főúr a XVII. században, gr. Csáky István életrajza. Bp., 1883].

⁴⁰ Fehérvári Borbély Kristófról és feleségéről Békéssy Mártáról nem tudunk semmit. Ezidőben élt Erdélyben egy Borbély Kristóf, ki a Kornisok borbélyja volt Radnóton, s török vagy albán származásúnak

quae ipse nobis et huic regno, pro locorum et temporum varietate constanter exhibuit, et impendit, ac in futurum quoque etc. Domum eiusdem, ac honestae Marthae Bekessy Albensis consortis suae in Civitate nostra Alba Iulia vocata, in Comitatu Albensi Transsylvaniae existentem, vicinitatibusque domorum Nobilium Andreae Literati Thurÿ ab una, ac t. ab altera partibus habitam, ab omni censuum, taxarum, et contributionum nostrarum, tam ordinariarum quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutione, servitiorum quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, ac hospitem condescensione, item agricolationes et vineas ipsorum quaslibet, in territorio eiusdem Civitatis Albensis a decimarum, nonarum, nobis et successoribus nostris quotannis pervenire debentium pensione, usque ad tempus beneplaciti nostri eximendas, supportandas, et nobilitandas duximus, prout etc. praesentium per vigorem. Quocirca vobis fidelibus nostris Magnificis, Generosis ac Egregiis et Nobilibus Comitibus, Vice Comitibus, et Iudicibus Nobilium quorumcunque comitatum, Dicatoribus et Exactoribus contributionum nostrarum, Arendatoribus et Decimatoribus praedicti Comitatus Albensis, item Alberto Almássy, Provisori nostro Albensi,⁴¹ item Prudentibus et Circumspectis Iudici, caeterisque Juratis Civibus annotatae Civitatis nostrae Albensis, cunctis etiam aliis, quorum interest, aut intererit, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque domum praescriptam annotati Christophori Barbelÿ et Martae t. consortis suae, ab omni censuum, taxarum, et contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum, subsidiique et lucri Camerae nostrae solutione, servitiorum quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, decimarum, nonarumque pensione, ac hospitem condescensione, usque ad tempus, ut praefertur, beneplaciti nostri, exemptam, supportatam et nobilitatam habere, neque eosdem propterea in personis, rebus et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare, seu damnificare praesumatis, aut sitis ausi modo aliquali. Secus etc. Praesentibus etc. Datum etc.

ismerték. Még a „háborúság előtt” Borsos Tamás leányát, Erzsébetet vette feleségül. Básta egyszer elfogatta, de hazaengedte, s még évtizedekig békében élt Marosvásárhelyt [Nagy Szabó Ferenc memoriáléja, Erd. Tört. Adatok I, 93]. Sem lakóhelye, sem házastársának személye nem engedi meg az azonosítást. Nagy Iván [I, 164], Kempelen [I, 393] és Gyulai Richárd számos erdélyi Borbély-családot ismer.

⁴¹ A Gyulai-gyűjtemény több Almássy-családot ismer, köztük tor-daiakat és fehérváriakat is. Nem tudjuk, melyikhez tartozott A. Albert.

[Gyulafehérvár, 1600. augusztus 1—15]

Mihály vajda Kolozsmegye közönségét augusztus 15-ére Nagyenyedre táborba szólítja.

CONVOCATORIAE LITERAE

Nos Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Commissarius, et Excelsi Regiminis Provinciae Transsylvaniae Consiliarius etc. Universis et singulis Magnificis, Generosis, Egregiis, Nobilibus, Strennuis, Comitibus, Vice Comitibus, Iudicibus Nobilium ac Universitati Comitatus Colossienseis, Salutem et benevolam nostri commendationem. Cum manifeste constet Turcam totius Christianitatis hostem, de die in diem, magis ac magis appropinquare, neque minus nobis et huic provinciae, quam aliis Christianitatis ditionibus periculi imminere, non ullo saniori ac meliori prospici posse consilio, eorumque conatum a nobis, nostraque hac miserima patria avertere, quam si in campum cum aliis Suae Maiestatis militibus exiverimus, armatosque nos, ac paratos, tam iis ad auxiliandum qui in finibus regni degunt [!], quam ad provinciam tuendam, hostique nos ad opponendum ostenderimus. Quocirca Dominationes Vestras nomine Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis hortamur, imo committimus et mandamus firmiter, ut universi et singuli in persona, absque ulla tergiversatione, dilatione, et procrastinatione ad decimum quintum diem praesentis mensis Augusti⁴² in campum ad oppidum Enyed existentem, ubi lustratio celebrabitur, convenire bene armis instructi, ac consilio armisque quantum patriae subvenire poterunt, nobiscum adesse, maxime vero qui in peculiarem Suae Maiestatis gratiam bona adipiscendo consecuti sunt, eniti, ut eorundem praeclaris suis actionibus confirmationem lucrari possint, velint, debeant, ac teneantur. Secus etc. Praesentibus etc.

⁴² 1600 augusztus elején Mihály Gyulafehérvárt tartózkodott és hadra készülődött [Veress VI, 154—61], de a tábort eddigi tudomásunk szerint nem Enyedre, hanem Szászsebesre hívta össze [EOE IV, 388].

20.

[Gyulafehérvár, 1599. november 28]

Mihály vajda Felsőjárai Gyulay János fiainak, Pálnak és Jánosnak, valamint leányainak, Katalinnak, Borbálának és Erzsébetnek⁴³ árvaságukra való tekintettel a királyi joggal újra adományozza a tor-damegyei Lupsa birtokot, Felső- és Alsójára, Nagyklos, Kisbánya és Ivánfalva birtok részeit és a járai nemesi udvarházakat⁴⁴ annak ellenére, hogy az országgyűlés Báthory Zsigmond adományait semmisnek nyilvánította.

FORMULA NOVAE DONATIONIS.

A Formula Novae Donationis címet viselő oklevelet az eredetiről közölte VERESS, Documente V, 291—2.

21.

Hely nélkül [1591—1594]

Báthory Zsigmond fejedelem Monostorszegi Kún Gáspár özvegyét, Baky Katalint és öt árváját, Jánost, Pált, Gáspárt, Istvánt és Pétert a rettegi szőlőhegyen fekvő négy szőlőjük után a kincstárnak járó dézsmától és kilencedtől visszavonásig felmenti.

EXEMTIO VINEARUM.

Nos Sigismundus etc. Memoriae etc. Quod nos cum ad singularem intercessionem Magnifici Domini Alexandri Kendy de Lona, Consiliarii nostri, et Comitatus Zolnokinterioris,⁴⁴ nobis pro partibus generosae dominae t. relictæ, item nobilium t. et t. filiorum Egregii quondam Casparis Kun de Monostorzegh fac-

⁴³ Felsőjárai Gyulay János fivére volt az 1592-ben lekaszabolt Abafáji Gyulay Pál erdélyi kancellárnak [l. EOE. III, 291 és Gárdonyi Albert, Századok 1906. 894]. Gyermekai közül az Alsójáráról nevezett Járai Jánost és Katát a néhai kancellár végrendeleti örökösiként említik 1593-ban [Gyalai-gyűjt.]. Mike Sándor gyűjteménye (ENMLt.) ismeri a fenti oklevél bevezető parancsát is 1599 végéről. — Lupsa, később Nagylupsa Torda-Aranyos megye torockói járásában, az Aranyos mentén, Abrudbányától északkeletre fekszik, a többi községek Torockótól és az Aranyostól északra, Tordától nyugatra kb. szabálytalan négyszög alakjában. Felsőjára a középkori Bélavár helyén állhatott, 1880-ban már nem ismerték (l. Hatsek Ignác térképeit); Ivánfalva későbbi neve Kákova. Lupsát kivéve mind a régi Járavár tartozékai voltak [Csánki V, 671—2, 691, 710, 715, 719. — Kniezsa 283].

⁴⁴ Lónai Kendy Sándor Erdély legbefolyásosabb tanácsurainak egyike, már 1565-ben kancellár, többször követ a külföldi udvaroknál, 1583-ban Báthory Zsigmond egyik gyámja, 1588-ban választott tanácsos, 1594-ben ellenszegül az ország átadásának s a török párt több vezérével együtt augusztus 30-án vérpadon végzi életét [Nagy Iván VI, 201. — EOE. III. 335]. Halálának napja az oklevél kiadásának terminus ante quem-je.

tam⁴⁵, tum vero volentes eosdem in hac aetate et conditione ipsorum, in qua post mortem paternam remanserunt, ob fidelia dicti quondam Casparis K. servitia, aliqua liberalitate prosequi: Totales et integras quator vineas ipsorum, unam in Eörhegy, vicinitatibusque vinearum Egregii Christophori Thorma ab una, ac relictæ quondam Egregii Danielis Thorma⁴⁶, partibus ab altera, alteram in Czak, cui ab una Ioannis Thot, ab altera vero parte Ioannis Varga, providorum vineae convicinantur, tertiam autem et quartam in eodem Czak promontorio oppidi nostri Rettegh⁴⁷, vicinitatibusque vinearum similiter providorum Clementis Chioma ab una, ac Andreae Kowach partibus ab altera, in Comitatu Zolnokinteriori existentes habitam[!], ab omni decimarum, nonarum in rationem fisci debentium pensione, durante beneplacito nostro eximendas duximus et supportandas, prout eximimus etc. praesentium per vigorem. Quocirca vobis Egregiis et Nobilibus Georgio Vas praefecto arcis nostrae Vÿwar, et Comiti Comitatus Colosien-sis,⁴⁸ Petro Baxaÿ officiali nostro,⁴⁹ decimatoribusque nostris Rettegiensibus, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, eorumque vices gerentibus, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque a modo deinceps praefatos Catherinam Bakÿ, item Ioannem, Paulum, Casparem, Stephanum, ac Petrum Kun, ratione quatuor vinearum praescriptarum, tempus intra praemissum, ad nullam decimarum, nonarum pensionem cogere et compellere, sed easdem vineas tantisper exemptas et suppor-

⁴⁵ Ismertebb nevén Rosályi Kun Gáspár. Monostorszegi előnévvel említi 1579-ben a Gyulai-gyűjtemény, 1583-ban kéri e faluja dézsma-árendájának felülvizsgálását [Jakó Zsigmond, Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához, Erd. Tört. Adatok V/2. Kvár, 1945. 17]. 1599. november 28-án Mihály vajda monostorszegi, oláhbogáti és hosszúmacskási jószágaival oltalmába veszi [Hurm. XII. 516]. A családról l. Nagy Iván VI, 508—9.

⁴⁶ Csicsókeresztúri Torma Dániel Erdély előkelő nemesi családjából származott, meghalt 1581-ben, felesége Glésán Anna, fia, Kristóf török, majd tatár követ, 1603-ban halt meg [Nagy Iván XI, 253—5. — EOE. IV, 86. — Szolnok-Doboka megye monográfiája, II, 414].

⁴⁷ Retteg Szolnok-Doboka megye egyik mezővárosa, szőlőhegyét *Őrihegynek* írják 1577-ben, 1622-ben előfordul itt a *Csekemező* helynév is [Szolnok-Doboka megye monográfiája V, 531. — Kniezsa 260].

⁴⁸ Cegei Wass György 1573-ban Kolozs megye főispánja, 1585-ben portai főkövet, 1591-ben Szamosújvár kapitánya, fejedelmi tanácsos. 1594-ben hűtlenség címén birtokait veszteti, a kivégzés előtt méreg által menekül [Nagy Iván XII, 80. — Lázár, Erdély főispánjai 32. — Teutsch, Zehntrecht 169]. Életrajzi adatait használtuk fel az oklevél keltezéséhez.

⁴⁹ Baksay Péter 1592-ben Rettegen nemesi udvarházat kapott a fejedelemtől [Szolnok-Doboka megye monográfiája V, 500]. A Gyulai-gyűjt. több Baksay-családot ismer: magyarbaksai, hosszúaszói, benedekfalvi előnévvel. Nem tudjuk, melyikhez tartozott.

tatas habere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus etc. Praesentibus etc. Datum etc.

22.

Hely nélkül [1581—1602]

Báthory Zsigmond fejedelem(?) hat évre Vicey Gáspár kolozsvári polgárnak adományozza a sárga viasz vételének, előállításának, eladásának és kivitelének kizárólagos jogát.

ANNUENTIA.

Nos eta Quod nos cum ad nonnullorum Consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis pro parte Circumspecti Casparis Vicey Coloswariensis⁵⁰ factam, tum vero confisi de fide, et constantia, ac fidelibus eiusdem servitiis, quae ipse summa cum animi sui promptitudine, et dexteritate nobis et huic regno exhibiturus speratur: Id eidem ex speciali nostra gratia clementer annuendum et concedendum duximus, ut praeter ipsum nullus omnino subditorum nostrorum cuiuscunque status et conditionis homines existant, ceram flavam in hoc regno nostro Transsylvaniae, et partibus regni Hungariae ditioni nostrae subiectis, quaestus faciendi causa emere, distrahere, seu quovis sub praetextu aut colore comparare, divendere aut ex hoc regno educere possit aut valeat, sed solus ipse Caspar Vicey, et non alius quisquam, intra spatium sex integrorum annorum ubivis eiusmodi ceram in rationem suam coemendi, distrahendi, vendendi, alienandi et ex hoc regno educendi plenariam atque omnimodam habeat potestatis facultatem, quemadmodum annuimus et concedimus praesentium per vigorem. Quocirca vobis universis et singulis Magnificis, Generosis etc. harum serie committimus et mandamus firmiter, ut acceptis praesentibus vos quoque praefato Caspari Vicey tempus intra praemissum eiusmodi ceram quantacunque in quantitate emendi, comparandi, distrahendi et ex hoc regno educendi liberam et omnimodam facultatem, libertatemque concedere debeatis, neque invito ipso quisquam vestrum ceram istiusmodi contra formam praemissi indulti nostri emere, vendere, seu quovismodo distrahere ausitis, aut sitis ausi modo aliquali sub poena amissionis eiusdem cerae. Secus non facturi. Praesentibus.

BÓNIS GYÖRGY

VALENTINY ANTAL

⁵⁰ Vicey Gáspár régi kolozsvári patricius-családból származott, házuk a mai Rhédey-ház helyén, Kathonay Mihály szomszédságában állt [Kelemen Lajos szíves közlése]. V. Máté 1580-ban aranyművesmester, 1605-ben városi tanácsos volt [Jakab, Tört. II, 313. l. ¹ jegyzet, a Gyulai-gyűjt. téves hivatkozása szerint i. h. 742—3. — Veress IV, 73].

Il formulario di Giovanni Jacobinus, cancelliere della Transilvania (1602)

(Sunto)

I. L'autore ci fa la recensione della storia del diritto transilvano mostrandoci ch'essa si trova in uno stato abbastanza retrogrado, poichè finora si è limitata solo alla pubblicazione di qualche edizione di fonte. L'autore ci mostra la necessità di una redazione completa dei formolari, che sarebbe la prima e la più importante condizione di iniziarsi alla conoscenza del diritto privato, come a quella del diritto penale e processuale della Transilvania. Questi formolari, benchè spesso ommettano certi nomi e dati, pure contengono proprio quei diplomi, che i giudici superiori e i notari di cancellaria ritennero come importanti.

II. L'Archivio del Museo Nazionale Transilvano ha conservato un tale formulario elaborato al principio del Seicento, opera di Giovanni Jacobinus. Questi, dapprima fu notario della città di Kolozsvár, poi diventò segretario della cancelleria principesca, e in tale funzione servì il principe Sigismondo Báthory e sua moglie Maria Cristierna, poi il voivoda Michele, principe della Valacchia Transcarpatica, poi il generale Stefano Csáky, e finalmente il principe Mosè Székely, che lo fece nominare suo cancelliere. Lo Jacobinus morì insieme a questi nella fatale battaglia di Brassó, lottando contro il voivoda valacco Radu Şerban (1603).

Questo formulario contiene in maggior parte diplomi rilasciati dal principe Sigismondo Báthory e dal voivoda Michele. I diplomi non riguardano la giurisdizione; essi sono piuttosto atti di donazione di proprietà; di titolo di nobiltà, dipendenti dal favore del principe.

III. I risultati della pubblicazione del formulario completo appartengono in maggior parte alla storia costituzionale. Essi ci fanno vedere che il voivoda Michele, negli anni 1599—1600 conquistò la Transilvania a nome dell'imperatore Rodolfo valendosi del diritto delle armi „*ius armorum*” e scartando del tutto la tradizionale elezione del principe. Sotto questo pretesto egli riuscì a disporre della vita e dei beni dei suoi sudditi, revocando tutte le donazioni dei suo predecessore, rinnovando solo quelle che si riferivano ai suoi fedeli. Ai partigiani del suo avversario, il principe Sigismondo Báthory, concedette la grazia, alle volte però, come nel caso del giudice della città di Kolozsvár, Michele Kathonay, non rispettò la parola data. Il formulario contiene anche altri diplomi; così per esempio l'atto di donazione per un soldato, un prete e un monetiere che furon fatti nobili.

Una particolare importanza ha l'elevazione di due persone al grado di magnati, perchè fino a questa data in Transilvania — a quanto si sapeva — non esisteva l'alta aristocrazia. Vi si parla anche della conferma di alcune donazioni già fatte, e inoltre di certe dispense, come p. es. dal tributo, da varii servizi ecc.... e anche di un monopolio di commercio.

Fra i documenti concernenti la „Székelyföld” (regione della Transilvania abitata dai Siculi) c'è un atto di elevazione alla dignità di „lófő” (primipilo), poi un altro atto di dispensa da diversi tributi e un rinnovamento di donazione. Quest'ultimo atto è di una grande importanza, perchè nella Terra dei Siculi la donazione reale fu introdotta solo dopo la sconfitta della rivoluzione di 1562. Delle proprietà sicule, Sigismondo Báthory dispose già del tutto secondo alla giurisdizione ungherese. I diplomi riferentisi ai Sàssoni dimostrano da una parte, come i

nobili ungheresi (coloro che vivevano fra in Sassoni) abbiano voluto estendere i loro privilegi anche sui territori da loro abitati, d'altra parte che il principe poteva disporre liberamente di un quarto della decima dei pastori protestanti sassoni, se prima aveva pagato loro lo stipendio.

Il diploma concernente l'elezione: del vescovo degli Unitari, menziona l'uso del diritto ducale per sanzionare il nuovo vescovo. Finalmente, l'autorizzazione data a un avvocato e l'ordine di pubblicare un diploma provano la funzione del „locus credibilis” della cancelleria principesca.

IV. Il formulario ci presenta anche altri nuovi documenti concernenti i rapporti italiani del principe Sigismondo Báthory. Uno dei signori che furono elevati alla dignità di magnato transilvano fu il veneziano Gaspare Turloni. (Diploma nr. 6.) La corte di Sigismondo Báthory era piena di Italiani, e inoltre il principe era in relazioni diplomatiche anche col Granduca di Toscana, chi gli mandò come aiuto 300 soldati quando il principe, nel 1595, ebbe a lottare contro i Turchi. L'assedio di Giurgiu fu eseguito in maggior parte dall'artiglieria italiana. Secondo il diploma, il Turloni mosso dal desiderio di servire la causa del cristianesimo, andò da sé dal principe per offrirgli i suoi servizi, e lo fece proprio al momento più opportuno. Arrivò a Gyulafehérvár insieme a 12 altri cavalieri il 24 agosto 1595 e, come scrive il principe stesso, si distinse ripetutamente all'assedio di Târgoviște e più ancora a quello di Giurgiu. Báthory lo ebbe in molta stima, se lo tenne vicino, lo invitò alla sua tavola. Più tardi però, quando il Turloni espresse il suo desiderio di voler tornare in patria, lo lasciò partire. Alla notizia della nuova impresa bellica del 1597, il Turloni tornò subito in Transilvania. Il principe ne fu tanto felice che lo elevò alla dignità di barone, e lo nominò cameriere della sua corte. Questa volta però il coraggioso veneziano non ebbe la stessa fortuna che due anni prima, perchè già nel 1598, a Vienna si ebbe la notizia che era stato fatto prigioniero a Costantinopoli. (Cf. le annotazioni no. 47 e 48 del Trattato.)

Anche il diploma no. 4 si riferisce agli Italiani. In esso si tratta di un atto in cui la vedova di Simone Varsy, Elena Torsena e i suoi figli danno pieno potere a certi commissari e avvocati, in un processo che avevano a sostenere contro un mercatante genovese. Altri dati concernenti questa signora italiana fattasi poi ungherese non ne abbiamo. Un altro membro della famiglia Varsy, Ettore, è stato invitato a Innsbruck, come testimone in un processo doganale. (Veress, Documente vol. IV. p. 23.)

Il formulario non si limita strettamente alle conclusioni giuridiche. Mette in rilievo anche le relazioni degli Ungheresi della Transilvania, intrepidi difensori della cristianità, coi guerrieri dell'Europa latina, pronti a sacrificarsi per la causa giusta.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

AL. DOBOȘI

**DIN ISTORIA ECONOMICĂ
A ORAȘULUI CLUJ
IN VEACUL XVI.**

CLUJ-KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT AL. DOBOȘI FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. №. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 398.

Din istoria economică a orașului Cluj în veacul XVI.

Ordonanțe orășenești cu privire la vânzări și cumpărări.

Viața economică a suferit în cursul veacurilor adânci prefaceri, dar numai în anumite compartimente ale ei. Deaceea constatăm că în ceea ce privește viața de toate zilele, adică trebuințele cele mai indispensabile, schimbările dela un veac la altul sunt foarte mici, întâlnim chiar și dispozițiuni identice cu cele de azi. Unele norme, firește, ni-se par azi curioase sau lipsite de senz, dar aceste poartă pecetea epocii și ne arată concepția de atunci în ceea ce privește armonioasa conviețuire a oamenilor sau ne desvăluie înțelesul pe care îl dădeau oamenii din acea vreme vieții religioase-morale.

În cele de mai jos am extras și analizat din așa numitele constituțiuni municipale,¹ parte privitoare la vânzări și cumpărări ca să putem înțelege cum se desfășura viața economică în orașul Cluj în veacul XVI.

Constituția municipală din anul 1537, cea mai veche dintre cele publicate în colecția amintită, la articolul 10 spune, că vitele străinilor nu vor putea fi păscute pe teritoriul orașului Cluj. Dispozițiuni foarte aspre se aduc și împotriva acelor care își pasc porcii în vii, în sămănături, sau în grădini. Se prevede, că porcii care nu se pot mâna să fie tăiați,² iar alte animale și vite mari să fie sechestrate de cătră proprietarul pământului și judele să stabilească paguba,³ cum de altfel se face și azi. De asemenea sunt

¹ Sunt publicate în colecția Kolosvári Sándor și Óvári Kelemen, *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Kötet. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.* (Colecția dispozițiunilor juridice ale municipalităților ungurești, Dispozițiunile juridice ale municipalităților ardelenene). Budapest, 1885 pp. 176—246. — Cele din 1537 și 1557 sunt scrise în limba latină, celelalte toate (anii 1560, 1583, 1584, 1585, 1587, 1588, 1589, 1592, 1593, 1594, 1595, 1597) sunt redactate în limba maghiară după ortografia, destul de dificilă, a veacului XVI, citatele, însă le-am transcris după ortografia de azi.

² „porcos in .... repertos, si impelli non possunt desecare debeant”. Op. cit. art 21.

³ Ib. art. 40; despre oi v. la anul 1588.

foarte sever pedepsiți servitorii care sunt găsiți cu vitele în fânatele orașului. Acel servitor, dacă va fi prins, să i-se taie capul, iar dacă fuge de lângă vite, atunci stăpânul vitelor se va pedepsi cu 25 florini.

Principala obligație a conducătorilor orașului era stabilirea pietrelor de hotar dintre proprietăți în fiecare an. Se aduceau la aceasta operațiune și oameni tineri care să poate adevăra acele hotare. Asemenea dispozițiuni întâlnim și la 1588, unde se vorbește despre „vizitarea”, înnoirea și aratul movilelor de hotar.⁴ În acest an s’au ales patru persoane (doi dintre unguri, doi dintre Sași) pentru aceasta. Deasemenea alte două persoane pentru controlul morilor.

O dispoziție (art. 27) ne arată cu câtă vigilență își apăra orașul independența față de nobili, astfel nobilii sunt opriți să cumpere imobile pe teritoriul orașului, iar acei cari ar avea, trebuie să le vândă. Interesant este, că aceste dispozițiuni se referă și la preoți. Era pedepsit și acela care vinde proprietăți celor amintiți.

O serie întreagă de dispozițiuni sunt luate față de străini, se vede că orașul lua din timp măsuri ca nu cumva să se sporească prea mult numărul acestora. Art. 35 prevede, că niciun negustor străin (*nullus extraneorum questum faciens*) să nu fie înscris în cartea orașului, numai în cazul când cumpără casă sau alte imobile. Art. 38 oprește pe cetățeni de a face comerț cu vre-un străin sub pedeapsa decapitării și a pierderii tuturor bunurilor. Totuși, se întâmpla foarte des că unii străini stăteau în oraș fără a plăti dare, aceștia, dacă erau descoperiți, li se luau toate bunurile (*bona deprehendant et occupant*).

O măsură foarte interesantă, oare ne face să înțelegem concepția religiozo-morală a timpului, este cea cuprinsă în art. 37; care ne spune că cetățenii orașului, care n’au nevastă, să fie somați ca până la marța lăsatului de carne să-și ia soție, dacă n’ar face aceasta, să fie șterși din cartea orașului, în consecință de atunci înainte să nu poată face negoț sub pedeapsa pierderii capului și a tuturor bunurilor.

⁴ Art. 20 „*omni anno semei metas in omnibus vicinitatibus reambulent adiunctis sibi etiam iunioribus ut ipsi metas terraneas scire addiscant*”. În secolele trecute era obiceiul în Principatele Române ca la piatra de hotar să fie călugăriți sau bătuți copii de 7—10 ani ca să tină minte acel hotar, v. D. Mototolescu, *Jurământul cu brazde în cap*, *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, vol. XVI. (1922) București, 1922, pp. 199 și urm.

În același an se iau unele dispozițiuni igienice-edilitare, se hotărăște ridicarea peste Someș a unui abator și construirea mai multor măcelării.⁵

Se aduc și o seamă de hotărâri, ale căror rațiune astăzi ar fi greu de ghicit, astfel art. 41 decide că trebuie publicat când este liber adunatul nuielelor de salcie, apoi a doua zi cam spre sfârșitul slujbei să se tragă clopotele și numai după aceea să se poată aduna nuiele, cine ar face aceasta mai de vreme, să i-se taie jumătate mână.⁶

Ultimele articole din acest an sunt consacrate adunării impozitului. Se prevede, că acesta să fie stabilit din nou în fiecare an⁷ și care dintre cetățeni n'ar putea sau n'ar voi să achite impozitul, să fie șters din cartea cetățenilor și să-i-se vândă toate bunurile, chiar și casa, căci nimeni nu poate sta în oraș fără a achita impozitele, precum motivează sfatul.⁸

Dispozițiunile anului 1557 au o introducere lungă și foarte interesantă, se spune între altele „că societatea civilizată să fie apărată de magistrat și deoarece noi între atâtea furtuni nu numai din relatările altora ci și din experiența noastră proprie a orașului și... și a poporului amenințat în mod mizerabil de foame și care suferă... și dela cei care fac grave plângeri, nu fără mare indignare am luat act”. Să vedem care era acea mare indignare? Se mânau boi și alte animale în Ungaria și erau de acei cari „lăsând la o parte frica de Dumnezeu și de oameni și rușinea aleg boi bine îngrășați, îi mână de aici afară din țară, iar pe cei slabi, orbi, șchiopi, bolnavi (valetudinarios?) de nimica, murdari îi taie și jupoaié și îi introduc în măcelăria orașului, cu scopul de a-i vinde și a-i espune vânzării în mod public (publice venundari) și nu le este frică ..... cu nerușinarea lor, nici noi din cauza strigătelor (clamorem) poporului spre indignarea celui de sus și câștigul temerar al măcelarilor, socotim și judecăm că nu putem tolera cu urechi surde nepedepsirea, ci folosul orașului...”

Dispozițiile anului 1560 se ocupă exclusiv de acei cari desfac vinul producătorului. Se spune că cine are vin de vânzare să ceară dela jude (biró) vânzător (csapláros). Acesta să fie înscris într'o listă și, cine nu-i înscris, să nu poate vinde vin. Care vânzător începe un vin „nu poate pleca până când nu se termină vinul. Ju-

⁵ „super fluvium pontem mactandi boves erigere et cameras macellares facere”, art. 28.

⁶ „collectio salicis... circa celebrationem summe misse campana pulsetur ... in amputationem medie manu convincatur”.

⁷ „Omni anno dicas conscienciose revidi et refare.”

⁸ „sine solutione census hic manere non valeat”, art. 44.

dele jura pe vânzatori că „vor măsura adevărat, vor vinde adevărat, vor da prețul vinului proprietarului”. Cine ar ști despre un vânzător nejurat, să anunțe imediat pe jude. Niciun vânzător nu putea să lase pe nimeni să ducă vin afară, fără bani.

Dela fiecare crâșmă cu emblemă (minden zégér alól) să se dea dumineca vin de câte un filer, din care să se facă cuminecătura în toate bisericile, iar ceeace ar prisosi, să fie a caplanilor (preoți ajutători). Care dintre vânzatori n'ar respecta aceste dispozițiuni, să fie închis în turn.⁹

Pe acea vreme se vindea mult vin, așa se explică că o preocupare continuă a conducătorilor orașului era reglementarea vânzării lui.

La 1583 din nou se aduc dispozițiuni privitoare la crâșme. Crâșmarii sau oamenii lor să nu poată vinde înafară de băuturi și „pâine, mâncare sau oricefel de aliment sub nicio formă”, dar dacă oameni buni ai lor sau vecini „ar duce carne sau pește cumpărat pe banii proprii” puteau să fie fripte...” cine ar contraveni acestor dispozițiuni, să fie amendat cu prețul vinului vândut, iar de aici două părți să fie ale orașului, iar una a celui însărcinat cu facerea controlului. Se spune apoi, că nimeni nu poate vinde două feluri de vin sub aceeași firmă (emblemă—cégér), sau după unul bun să măsoare unul mai slab (hitvány) sau să amestece unul bun cu altul prost (hitvány) sau cu apă, sub pedeapsă de 2 floreni (Vedem că pedeapsa era foarte mare) și numai după ce a trecut vinul să-și retragă firma (cégér) iar dacă vrea să înceapă altul, după un ceas să-și fixeze iarăși firma.

Cine vrea să-și desfacă vinul prin vânzător înainte cu „două săptămâni sau o săptămână sau trei zile să-și măsoare vinul prin persoane oficiale (judecătorii piețelor—vásár birák)”, aceștia vor nota pe buți cu cretă roșie numărul vedrelor și vor aplica și pece-tea lor, plata acestora va fi patru bani de fiecare bute.

Cine însă își vinde vinul prin ai casei sau prin slujile sale sau el însuși, nu este obligat a măsura vinul nici a sigila buțile, „deoarece hotărârile de mai sus tind (tendal) numai la aceea, că dacă vânzătorii prin risipa lor sau îndemnați de alte gânduri (vagy egyéb lélekből indultatván), la a vânzarea vinului față de volumul buții ar cauza pagubă proprietarului, acesta să poată lua paguba dela vânzătorii”.

⁹ Sub turn se înțelegea un bastion din partea orașului numită cetatea veche (óvár), care și mai târziu a servit ca închisoare, v. op. cit. p. 196 n. 2.

Dar peste un an, la 1584, în legătură cu judecătoria piețelor (controlori) din nou se tratează despre vânzătorii vinului. Se repetă dispozițiunile anului precedent, se adaogă numai unele lucruri ca de ex. să fie pedepsit acel proprietar, care va angaja alt vânzător decât cel fixat de controlor, de altă parte și vânzătorul designat pentru un proprietar, dacă ar refuza să meargă acolo, să fie închis în colivie (kalitka) pe trei zile.¹⁰

Vânzătorul nu avea voie să cumpere vin pentru a-l vinde cu câștig, nici nu putea să ia mai mult de 25 de bani dela fiecare vin mare sau mic (bute) și „față de ieftinătatea de azi, trebuie să vândă patru zile”.

Alte măsuri se iau în ceea ce privește moralitatea sau buna reputație a vânzătorului, despre acesta se spune „să fie bine examinat, numai să nu fie vagabond (leneș-lézengő), ci cu proprietate (örökséges), dar înainte de a fi angajat să dea controlorului (vásár-bíró) 50 denari, iar acela care ar lăuda un vin sau ar huli altul, să fie pedepsit cu un floren, deasemenea să fie pedepsit și proprietarul de vin, care fără permisiune ar angaja un astfel de vânzător. Acela care ar cauza pagubă proprietarului, să fie obligat să restituie paguba imediat, iar dacă n'ar avea bani, să i-se vândă lucrurile. Fiecare trebuia să aibă o cupă bătrână (öreg kupa = un pint = 2 itție = 12 decilitre), 3 pâlnii (tölcsér) și alte lucruri necesare vânzării vinului.

Ordonanțele anului 1595, art. 8. se ocupă din nou de vânzarea vinului. Nu era permisă vânzarea după orele 8 (seara), cine ar vinde și dup'acea să fie admonestat de decurion (tizedes), dacă totuși ar continua, să-l reclame căpitanului, iar acesta să-l denunțe sfatului.¹¹ Deasemenea era pedepsit și acela, care după ora menționată striga sau injura, precum și acei care duminica în timpul slujbei făceau beții, mai ales dacă sunt necăsătoriți și n'au proprietate în oraș (rideg legény). Feciorii cari bătea crâșmele, precum și fetele care stăteau la casa cuiva lenevind, deasemenea erau închiși în calodă.

Cele mai interesante sunt însă, dispozițiunile din acelaș an privitoare la vânzarea diferitelor lucruri pe piața Clujului. Din ele putem cunoaște cam ce fel de articole se vindeau pe acea vreme și care erau normele în legătura cu desfacerea lor. Astfel din punc-

¹⁰ Colivie (kalitka) era o cușcă făcut din laturi, așezată în loc public, unde erau închiși cei pedepsiți. Deobicei era în legătură cu ea și caloda (kaloda), în care era strâns grumazul sau picioarele acelora, care săvârșeau acte mai reprobabile.

¹¹ Se vede că orașul din punct de vedere edilitar și polițienesc era împărțit în căpitanii și decurii (tized).

tul de vedere al istoriei economice sunt cele mai importante. Înainte de toate se stabilește, că niciun negustor străin sau extern să nu poată vinde niciunfel de articol oamenilor străini sau din afară, ci numai locuitorilor din Cluj, exceptând zilele târgului de țară (sokadalom).

Dispozițiunile de mai sus sunt cuprinse în instrucțiunile date controlorilor piețelor (vásárbirák), unele din ele sunt foarte caracteristice pentru acele vremuri, altele sunt identice cu cele de azi sau cu cele din timpurile foarte apropiate de noi. Mercurea nimeni nu putea cumpăra în piață vreun articol pentru a-l vinde cu câștig, ci numai cetățenii orașului pentru nevoile lor. Joia deasemenea niciun străin nu putea cumpăra pentru negoț numai după orele opt, atunci când erau arborat steagul.¹² Nici vite nu putea cumpăra nimeni înainte de ora amintită, afară de măcelari.¹³ O dispoziție, care ne aduce aminte apucăturile unora de azi pentru a sabota prețurile maximale era „deoarece piața obișnuită (are locul ei), deaceea nimeni cu niciun scop de a cumpăra să nu iase din oraș, înaintea lor (a vânzătorilor) pe drumuri, pentru a cumpăra grâu, ovăș, orz, orice fel de cereale, nici găini, găște sau orice, dacă cineva ar cumpăra ceva, controlorul pieții să-le poată sechestra”. Dumineca nu se putea vinde nimic până după terminarea predicei și a slujbei, nici să deschidă poarta (prăvăliei), dar un om de frunte sau persoană oficială să intre cu știrea judei orașului.¹⁴

La 1592 în privința Duminecii se spune „s’a hotărât că deoarece D’zeu sub poruncă aspră dorește să fie sfințite Duminicile, în oraș au fost violate (megvioláltatott), mai cu seamă din partea căraușilor”, deaceea se stabilește că deacum înainte niciun cărauș să nu meargă pentru a transporta grâu sau fân nici lemne din

¹² Steagul era semnul liberării pieții.

¹³ În privința aceasta sunt multe hotărâri ale dietelor din anii 1571—1597. Cf. și Aprobate constitutiones III, 51, I.

¹⁴ Apr. const. I, 12. spune „Sărbătorile de Duminică sau a șaptea zi (ca ziua a șaptea ordonată de dumnezeu, care pe acea vreme se numea Sâmbăta și în locul căreia în testamentul nou i-se zice Duminecă în biserica creștină) să fie sfințită, deasemenea cele trei sărbători însemnate introduse în biserică să-se țină și în acelea să fie cinstit serviciul divin.” ibid. V. ed. 51. Despre cele trei mari sărbători (Crăciun, Paști, Rusalii) despre Duminecă se spune „deaceea este lucru vrednic că în acele zile nimeni nici el însuși, nici slujile sale să nu fie constrânși la muncă de robotă, care poate fi evitată și să nu țină cununii cu, atât mai mult să nu fie și să nu sloboadă în acele zile târguri (sokadalmak), firma, (emblema) de pe crâșme să fie retrasă și până la sfârșitul predicei de după amiază (déllyesteli, de la vecernie) să nu fie admiși oameni în crâșme ca să bea vin, la case totuși și la locuri de sălaș ale oamenilor străini, în mod convenit să se poată da vin”.

pădure (erdőhordás), nici acasă să nu le clădească „ci precum a poruncit D'zeu lui însuși, slugilor sale și vitelor sale a ținea sărbătorile”, pedeapsa era foarte mare, 10 floreni, înafară de cazul că ar fi în năcaz cineva el însuși sau căruța sa (nyavalyája vagy ómagának vagy szekérének) și aceasta să fie publicat de jude.

Dumineca și în alte zile de sărbătoare, fiecare negustor trebuia să țină închisă prăvălia, nu puteau vinde nicăeri în hotarul Clujului.

Lemne, pari, fân, trebuia fiecare om să vândă înaintea porții și pân' atunci să nu le poartă înăuntru, pănăcând n'au fost vândute (plătite).

Negustorii din Brașov, Lugoj sau Caransebeș sau din oricare parte, dacă ar aduce spre vânzare pește sau țipari (csik)¹⁵ sunt obligați a vinde trei zile întregi cu butoaiile desfundate, dar numai cu deamănuntul, cine ar vinde sau ar cumpăra cu ridicata (számosan) să fie aspru pedepsit cu luarea peștelui, din care două părți să fie a sfatului.

Vedem că pe acele vremuri se vindea mult pește pe piața Clujului, era deci, un aliment de frunte al populației nevoiașe, deaceea, precum am văzut, orașul oprea vânzarea lui cu ridicata.

Deasemenea, acei cari aduceau spre vânzare prune, mere, nuci sau alte fructe, pe sănii și care, erau obligați a vinde până a treia zi și numai cu deamănuntul. Putem deci constata, că și aceste erau cumpărate foarte mult de populația mai săracă.

O obligație de seamă a controlorilor era verificarea măsurilor pe cari le întrebuintau vânzătorii, măcelarii, negustorii de pește, vânzătorii de stofe (posztómetszők). Celor găsiți vinovați li-se lua măsura și dădeau controlorului 1 floren.

Se vindea pe piața orașului în mare cantitate și pește sărat, care se aducea cu care numeroase, deoarece se spune că controlorul să nu ia de la un car decât un pește mijlociu, iar dela țipari de fiecare butoi se lua un eitel.¹⁶

Controlorii piețelor supravegheau și măcelăriile. Instrucțiunile spun să fie cu băgare de seamă ca controlorii cărnii (látómesterek) să-și facă datoria, ca să fie în măcelării carne bună, în cantitate suficientă, iar acei controlori ai cărnii care vor fi neglijenți în serviciu să fie reclamați sfatului.

Al doilea capitol al menționatei instrucțiuni se ocupă de vama din piață. Se spune între altele „precupețele (kofa) sau brutarii

¹⁵ În unele regiuni numit pișcar.

¹⁶ Eitel sau eitely = iția, după măsurile de azi 6/10 litri, Pariz-Pápai o traduce cu iusta, media, catula, v. o. c. p. 343, n. I.

Apr. Const. III, 45, I spune că toate măsurile (eitely, vica, chiubla, șing, font, majă etc.), să fie socotite după cele din Cluj.

să nu plătească nimic.” Se vede că era încurajat comerțul, desfacerea, articolelor de prima necesitate. Dar, dacă se aduceau fructe cu carul atunci controlorul să ia dela fiecare car 2 bani, înafară de carele din Turda și Dej.¹⁷

Românii dela sate obișnuiau să aducă pe piața Clujului coveți, astfel se spune, că cei ce le aduc în spate nu plătesc nicio vamă, iar cei cari le poartă pe spinarea calului (loterbe) să dea câte un ban.

Românii din satele apropiate vindeau pe piață și slănină, căci se precizează că dela o slănină sau mai multe să dea doi bani.

Cine aducea spre vânzare loșnoc¹⁸ sau cergă (cserge, cuvânt luat din limba română) purtate pe cal dădea ca vamă 2 bani.

Cari vindeau ouă de găină (tyukmon) plăteau un ou. Se aduceau spre vânzare și nuietele de salcie (fwet),¹⁹ dela un car se luau doi bani, cine aducea în mici legături (marokkal) două legături.

Dela scânduri deasemenea se dădeau doi bani. Se repetă dispozițiunile privitoare la vânzarea țiparului. Se adaogă la cele din anul precedent că dela două jumătăți de buți să dea tot un pește.

Cine aducea la târg ulei, adică un car încărcat cu vase să plătească o copâie (köpéce) mică și nu mai mult.

Precum am văzut, măsurile erau sigilate și pentru aceasta de fiecare măsură se plăteau doi bani. Orașul avea măsurile lui, pe care le dădea spre întrebuințare în schimbul uni taxe de doi bani de măsură. Cine se folosea de măsură străină (nesigilată) era expus ca controlorul să o ridice și să o distrugă, iar dacă se adeverea că a fost falsă se sechestra tot ceea ce s'a măsurat cu ea, până la un chiubăl (patru feldere, circa o majă).

Uneori se aduceau spre vânzare cereale amestecate, deaceea ordonanța spun că cine ar vinde cereale despre care se constată că jumătate este ovăs sau care dedesupt (pe fundul sacului) este de proastă calitate și acele cereale să le poată ridica controlorul.

Oamenii care aduceau în piață cu carul caș, unt, lână trebuiau să dea deasemenea doi bani. Se precizează că numai dacă este

¹⁷ Locuitorii, acestor orașe, fiind nobili, nu plăteau vamă, cf. Apr. C. III, II, 16.

¹⁸ Losnok-ul era o pătură groasă țesută din lână de oaie sau de capră, cu fire lungi, din care se fabricau gube sau tundre (un postav gros din lână de oaie, in sens figurat și mantaua confecționată din această stofă).

¹⁹ Se întrebuințau la împletirea coșurilor sau serveau ca material pentru legat (o. c. p. 200, n. I).

sătean, adică producător, să dea atâta, se vede că revânzătorii plăteau mai mult.

Se vindea și piele pentru opinci, se plătea vamă dela o piele întreaga sau dela o jumătate, câte un ban.

În timp de târg de țară (iarmaroc) aduceau piei de opinci cu carul, atunci plăteau doi bani, se precizează și de astădată că după carele celor din Dej și Turda nu se plătea.

Întâlnim la 1585 unele dispozițiuni foarte necesare căci stabilesc prețul muncii prestate. Firește atunci o făcea sfatul orașului, prin organele sale. Era fixată plata muncitorilor dela vii, nimeni nu avea voie să plătească mai mult, nici, cum făceau unii, că le dădeau și de mâncare. Presupunem că muncitorii de la vii erau foarte căutați, deaceia unii proprietari de vii căutau să-i atragă dându-le și de mâncare.

Articolele anului 1587 se ocupă de meseriași, de înscrierea lor în cartea orașului, se tratează mai ales de meseriași (mives emberrek) tineri căsătoriți. Dupăce își pun întrebarea dacă n'ar trebui cuprinși și ei în regulamentul negustorilor, stabilesc următoarele: „persoana care trebuie să fie înscrisă, mai ales meseriași, să se prezinte la sfatul de jos (camera de jos?) și împreună cu persoanele oficiale aici de față să-și prezinte certificatul, că sunt din bună familie (jámbor nemzetségéröl való levelet), întâi să fie jurați că vor fi credincioși și supuși principelui țării și sfatului juzilor în viața întreagă și în bine și în rău (mind jó, mind gonosz szerencsének idejében), apoi că vor observa și păstra toate poruncile bune și dispozițiunile sfatului, toate legile și libertățile vechi ale patriei noastre și le va primi și suferi cu supunere și apoi că nu se va întovărăși (társalkodik) cu oameni din orașe, sate și țări străine sub nici o formă... aceste fiind așa și jurat pe aceste cel care trebuia să fie înscris, dând drept sfatului și plătind după starea sa, dacă este bogat mai mult, dacă este sărac, mai puțin, să fie înscris în cartea orașului împreună cu persoanele oficiale (fő személyek) care stăteau lângă el”.

Aceste dispozițiuni cuprind în afară de negustori (áros rend), și meseriași „comunitatea mai multor țărani săraci, care ară și muncesc câmpul”.²⁰

²⁰ La 1595 se iau noi hotărâri în privința meseriașilor, art. III repeta dispozițiunile din 1587, cu privire la modalitățile înscrierii în listă a meseriașilor tineri căsătoriți, art. IV atrage atențiunea căpitanilor și decurionilor să fie cu băgare de seamă la acei care nu sunt înscrși în corporații, fiind străini, dar care prin căsătorie au ajuns proprietari de case (rideg személy). Aceste persoane să fie aduse înaintea sfatului, să fie examinate conform hotărârilor anterioare, apoi să

La 1593 sfatul orașenesc ia măsuri împotriva luxului și spune astfel: „orașul nostru văzând aici în acest oraș luxul atât în rândurile bărbaților, cât mai ales al femeilor... Pe cine ar vedea că el însuși sau soția, sau copilul poartă sau face pe cineva să poartă îmbrăcăminte scumpe nepotrivite stării sau sărăciei lor, adică granat, scarlat, atlas, camocat sau gerezna²¹ și multe bijuterii de argint și, de aur, cunună de mărgele de aur”, pedeapsa luxoșilor era foarte potrivită și logică, astfel, că ar putea fi aplicată și în timpurilor de față „cât impozit ar merita, cu de două ori atâta să fie împuși”.²²

Cine ar călca dispozițiunile acestea, să fie dat publicității, la întâia a lunii sau Joaia sau Dumineca, cum se face și azi cu o anumită categorie da saboteuri.

Multe plângeri eru împotriva meseriașilor, deoarece mulți din ei nu respectau prețurile fixate de oficialitate (limitatio),²³ astfel în ordonanțele din 1592 cetim „înțeleg domnia lor juzii că ar fi mulți așa de recalcitranți (engedetlen), oare n’ar vrea să procedeze (procedálni) în conformitate cu limitatio, ci pe ascuns (titkon alattomban) și fățiș fac împotriva-i” deacea hotărâsc „că toate categoriile de meseriași (minden rendbeli miveș) să fie obligat a observa limitatio”. Se dă autoritate întregă judeului de a pedepsi fără alegere „pe acei cari vor fi aflați în contimacie și să-i constrângă a observa limitatio”.

În anul 1595 se reglementează fabricarea berii, se vede că alături de vin se consuma multă bere. Ordonanța din anul amintit spune: „iar berea s’o fiarbă cetățeni ai orașului, dar s’o fiarbă bine și să nu dea măsura (eitel) mai scumpă decât doi bani, berea s’o fiarbă pânatunci, nici să n’o înceapă, ci mai întâi controlorii piețelor să stabilească (meghintezék?) dacă valorează doi bani sau nu”. Este interesant că sfatul amintește și acea că mai înainte nu orice

fie înscrisi. Căpitanii și decurionii care ar dovedi neglijență în privința aceasta, să fie aspru pedepsiți. Repetarea acestor dispozițiuni dovedește, că în realitate multă lume se așeza în oraș fără să fie înscrisă în registru, deci fără a plăti dare, ceace însemna o mare pagubă pentru oraș.

²¹ Gerezna după Bartal amphimallum, losnok lănos pe ambele părți, de două ori gereznamante manta îmblănită pe amândouă părțile, ib.

²² Cu puține schimbări stilistice a fost înnoită aceasta dispoziție la 1603 Oct. 4 în adunarea celor o sută de orășeni, o. c. p. 240, n. I.

²³ Limitare (maximalizarea) prețurilor articolelor industriale se făceau de către diete pentru toată Transilvania, ex. 1556 dieta din Cluj, 1560 dieta din Aiud (limitatio foarte lungă și interesantă), deasemenea în numeroase diete se cere observare prețurilor fixate ex. 1572, 1592, 1595, 1596 etc. Cele ale articolelor alimentare, firește, precum și azi, cu puțină excepție, cădea în sarcina orașelor.

cetățean avea voie să fiarbă bere, ci numai maestrul de la spital (ispotályi mester),²⁴ da acuma fiind mai mare nevoie de bere (ez mostani szükséget tekintve) se admite orice cetățean. În ce privește vânzarea berii din miere (méhser) se stabilește, că o măsură (eitel) să fie vândută cu cel mult zece bani, cine ar vindea-o mai scump, să fie pedepsit cu zece floreni.

În același an se aduc hotărâri detaliate cu privire la vânzarea cărnii, hotărâri care au fost acceptate, cași în alte orașe, și de cele două categorii de măcelari (nu se spune care sunt acele două categorii) de fiecare personal în fața sfatului și au întărit hotărârea și cu sigilul lor (consentialtanak és sigillatim ratifikálták). Se stabilește că dacă macelarul ar cumpăra vite în hotarul Clujului, să nu le poate mâna nicăeri, nici în oraș, nici în alt loc, până când controlorul cărnii (látó vagy bélyegző mester) nu o va sigila. Măcelarul nu putea vinde altui negustor de vite (numit teoser, de aici tușerul românesc din unele regiuni), sub pedeapsa pierderii măcelăriei, sau chiar a meseriei, dacă ar cumpăra în altă parte vite și le-ar mâna pe hotarul Clujului, pentru a fi îngrășate și „măcelarul le-ar vinde negustorului și nu le-ar tăia, în acelaș fel să rămână pierderea meseriei.” Putea să vândă însă vitele cumpărate în afară de oraș și duse spre îngrășare tot în loc străin, totuși, dacă vitele sigilate n’ar asigura nevoile orașului și aceste vite trebuiesc aduse la măcelării. Reiese din aceste dispozițiuni, că orașul și pe acele vremuri, cum este și azi, se îngrijea cu toate mijloacele de aprovizionarea cu carnea a cetățenilor.

În acelaș timp măcelarii cer orașului, să poată vinde iarna vitele cumpărate în altă parte și ținute în oraș cu fânul lor, orașul decide însă, că „deși măcelarul adună și poartă acasă fânul cu bani scump și cumpără și dela alții cu bani, nu în cinste ajunge la el ca vara la iarbă pe câmp” dacă n’ar putea tăia alți boi buni să fie obligați a tăia și aceste vite. Cei care n’ar observa aceste reguli să-și piardă măcelăria, dar să nu poată fi nici asociați (mészáros társa éltetője) cu alții.

Se alegeau doi controlori ai cărnii (látó mester), unul ungar, altul sas, care trebuiau să controleze dacă se observau hotărârile de mai sus, ei sigilau vitele și carnea, supravegheau pe măcelari, răspundeau de buna calitate a cărnii pusă în vânzare.

Unii negustori din Cluj erau dornici de câștig prea mare și pe acele vremuri. După ce cumpărau mărfurile dela negustorii greci sau din altă parte cu ridicata, pe un preț convenabil, le vin-

²⁴ Se vede că la început era considerat medicament.

deau cu deamănuntul sărăcimii mult mai scump, iar ca să poată face acest lucru, nu tolerau în oraș pe acești negustori străini mai mult de a treia zi. Din cauza aceasta cetățenii cu mijloace mai reduse sufereau foarte mult. Orașul se simțea obligat, precum ne arată dispozițiunile din anul trecut, a lua măsuri pentru apărarea celor nevoiași, reamintește hotărârile din ani precedenți căci spune „grecii și alți negustori să poată veni liber și nu până a treia zi, ci o săptămână să poată vinde, cu toate acestea, când vin, să nu cuteze a deschide prăvălia imediat, ci mai întâi să fie obligați a da de știre birăului (judelui) și atunci domnul birău chemând pe controlorii piețelor le pune în vedere lucrul de care să se țină”.

Se repetă și de astădată că negustorii străini să poată vinde numai orășenilor.

Vedem că și în veacul XVI orașul căuta cu orice prilej să apere interesele celor mulți dintre cetățeni, a acelor cu posibilități mai reduse.

Pe acea vreme, 1592, mulți cetățeni aveau vii în hotarul comunelor Feneș și Mănăstur sau la marginea hotarului Clujului cătră comunele amintite. Se vede că în viile acestor cetățeni se producea mai bun vin decât în viile locuitorilor din comunele menționate, deacea cetățenii clujeni aveau obiceiul, că după ce transportau vinul lor propriu la Cluj, să cumpere pe bani must mai slab, deci mai eftin, de la locuitorii comunelor amintite și din acesta dădeau dișma cătră oraș. Inafară de aceasta unii cetățeni clujeni obișnuiau să ridice teascuri la hotarele comunelor mai sus pomenite și tescuiau cu ele în parte pentru locuitorii comunelor indicate și aduceau la Cluj spre vânzare de aceasta vin străin. Deacea orașul dispune, că deacum înainte nimeni să nu dea dișmă din mustul cumpărat dela feneșeni și mănăștureni ci din via lui proprie, nici să nu tescuiască cetățenii clujeni struguri pentru cei amintiți sub pedeapsa pierderii capului și a averii.

Reiese din cele de mai sus că în veacul XVI erau foarte răspândite viile spre Feneș și Mănăstur, ceeace, nu este cazul în timpul de față. Este foarte interesantă motivarea dispozițiunilor privitoare la vin și teascuri: abuzurile sunt considerate ca acte îndreptate împotriva libertății orașului, deacea se spune: „deoarece am obișnuit a ne păstra toate libertățile cu tărie prin pedepse, libertatea iarăși numai așa poate rămânea ca să nu sufere niciun lucru sub nicio formă precum s’ă întâmplat pânacum cu unii cetățeni.....”

În legătură cu viile încă la 1589 s’a stabilit că cine are vie în grădina, lângă casă, dacă ar avea numai cincizeci, șasăzeci sau

șaptezeci de vedre de vin numai, nu trebuie să dea dișmă. Constatăm că în anul menționat sfatul orășenesc încuraja pe cetățeni să-și sădească vii pe lângă casă, pentru a înfrumuseța orașul.

Pela sfârșitul veacului, la 1592 se iau unele dispozițiuni cu privire la datorii, spunând că cine și-a amanetat casa sau via sau moșia sau argintul sau aurul și execuția să-se facă asupra acestor lucruri.²⁵ Că nu cumva să creadă cineva că aceste măsuri sunt îndreptate împotriva sărăcimei adaugă „și cu aceasta nu dăm prilej cetățenilor săraci să fugă din oraș la nemeși străini”.

Dispozițiunile orașului Cluj cu privire la vânzări și cumpărări în veacul XVI ne arată că viața economică în ceea ce privește cele mai necesare alimente sau lucruri se desvolta și pe acele vremuri aproape ca și azi. Vedem deasemenea că orașul nu neglija nicio clipă acest compartiment al vieții, în acelaș timp se străduia totdeauna să apere pătura mai nevoiașă a cetățenilor contra negustorilor care căutau să realizeze câștiguri exagerate, în privința aceasta normele sunt identice cu cele de azi. Este aceasta o dovadă că viața economică n'a putut fi nesocotită niciodată, căci este izvorul sau temelia întregei activități umane.

²⁵ Citează principiul juridic din dreptul roman „volenti non fit iniuria et communis quoque iustitia unicuique quod suum est reddi iubet (cf. stat, Cluj 1597 n. I; 1596 Nov. 30 art. 12 dieta din Alba-Iulia, Apr. Const. III, 11. 2. etc.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

SILVIU DRAGOMIR

**TRATATIVELE
ROMÂNNO-MAGHIARE DIN VARA
ANULUI 1849**

CLUJ-KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SILVIU DRAGOMIR FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 344.

Tratativile româno-maghiare din vara anului 1849

Intervenția lui Simonffy

După ocuparea Ardealului prin trupele biruitoare ale generalului Bem, revoluționarii români au fost nevoiți să caute adăpost în Munții Apuseni, pregătindu-se a-și apăra vieța până la ultimul strop de nădejde. Luptele din Mai și Iunie 1849, în care a curs sânge din belșug, cum și noua conjunctură politică produsă prin intervenția armată a Rușilor, va determina de acum guvernul maghiar să cedeze din rigiditatea punctului său de vedere și să caute contact direct cu naționalitățile, pentru a încerca o împăcare. Consiliul de miniștri ținut la Pesta în 6 Iunie 1849 a luat o hotărâre formală în această privință. Ea privește de o potrivă relațiile cu Sârbii din Sudul Ungariei și cu Românii din Ardeal. Împăcarea cu Sârbii și Românii, dar și cu celelalte naționalități constituie una din cele mai intime preocupări ale guvernatorului și ale consiliului de miniștri, spune încheierea din 6 Iunie.¹ De aceea în scopul de a asigura independența țării hotărăște a se face o nouă încercare și dacă e cu putință, a realiza chiar împăcarea. Ministrul de interne va fi împuternicit în urmare a iniția tratative, iar cel de externe s'a însărcinat a aduce la cunoștința tuturor guvernelor din afară politica de naționalități a Ungariei, apelând în deosebi la guvernele român și sârbesc, dacă intervenția lor va fi necesară. Conteul CASIMIR BATTYÁNY a adresat astfel, la 10 Iunie, o circulară către agenții săi diplomatici, cum și către comandanții unităților militare dela frontierele țării, formulând precis condițiile stabilite de consiliul miniștrilor.² Că agenții diplomatici ai Ungariei s'au achitat de misiunea cu care au fost însărcinați, o dovedește faptul că ION GHICA a luat cunoștință de punctele stabilite de Batthyány.³ Circulara trebuie că a ajuns și în mâna unora din comandanții trupelor maghiare din Ardeal și la comisarii guvernului din partea locului. În tot cazul, locotenent-colonelul SIMONFFY, care era ocupat în Vașcău să organizeze o nouă expediție împo-

¹ Thim József, *A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története*. Budapest, 1935, III, pp. 781—82.

² Idem, o. c. pp. 783—86.

³ I. Ghica, *Scrisori din pribegia după 1848*, Buc, 1889, pp. 295—98.

triva legiunilor române din Munții Apuseni, s'a socotit dator să încerce a lua contact cu AVRAM IANCU.⁴

Tratatativele lui Simonffy ne sunt cunoscute aproape în întregime, grație lui ALEXANDRU ROMAN,⁵ profesorul de mai târziu dela universitatea din Budapesta, care fiind în tovărășia lui Gozman, a păstrat pentru posteritate piesele cele mai de interes. Completate cu materialul aflător în arhiva preșidențială a lui Kossuth pot servi acum foarte bine istoriografia epocii. Din ele aflăm că demersul către IANCU s'a făcut din Vașcău, în aceeași zi, 21 Iunie 1849, atât de locotenent-colonelul SIMONFFY, cât și de deputatul GOZMAN.

Apelul celui dintâiu e pătruns de o sinceră iubire către Români. „Românii și Ungurii au neapărată trebuință de cea mai strânsă frăție. Numai astfel își vor asigura existența. Prin urmare cine seamănă împărechere, ură, și produce vărsare de sânge între aceste două națiuni surori, este trădător al propriei națiuni.” Revolta Românilor este opera afurisitei politici austriace, spre a slăbi și a duce la pieire pe Unguri. Ea nu se mai poate face nefăcută, îndreptarea ei atârnă însă de Români, dacă vor ști să arate că nu s'a stins din ei nobilul spirit al vechilor Romani, ca să nu tresară la numele sfânt de patrie și naționalitate. Apelează de aceea la ei, în numele națiunii maghiare, să depună armele, sau, mai vârtos, să le întoarcă împotriva dușmanului comun. Invocând duhul de care e pătrunsă acum toată Europa îi invită să se îmbrățișeze ca frați și să guste împreună dulceața libertății. Națiunea maghiară le oferă încă odată și mai pe urmă generozitatea sa. Dacă se supun îi așteaptă drepturi, iubire și iertarea patriei pentru rățăcirile politice, dacă refuză, sunt amenințați de pericolul exterminării și depopulării prin foc și sabie. Apelează deci la ei, să aleagă între bine și rău, să nu se asvârle în adâncurile întunecate ale pieirii, atrăgându-și blestemul strănepoților. Nu e cu puțință ca Români, care doresc fericirea nației lor și înțeleg pe deplin spiritul libertății, să nu-i urmeze îndemnul.⁶

Deputatul IOAN Gozman își va fi luat însărcinarea să sprijină acțiunea lui Simonffy, expunând lui Iancu considerentele speciale ale politicii românești. De aceea îi pune în vedere că deputații

⁴ Transilvania (Sibiu), 1877, p. 55—56, în notă și p. 80.

⁵ Profesorul Roman le-a publicat mai întâi în „Federatiunea” din Pesta, de unde le-a reprodus Barițiu în Transilvania (1877) Nr. 2, 5, 6, 7 și 14.

⁶ Transilvania 1877, p. 54.

români vor cere pedepsirea lui HATVANI, care a zădărnicit încheierea păcii prin DRAGOȘ. Intervenția acestuia a fost o întâmplare. Consecințele produse au umplut de mâhnire atât pe Kossuth, cât și dieta țării și pe deputații români. Aceștia din urmă privesc cu inima însângerață războiul din Ardeal, refuzând a crede că Românii sunt adepți ai camarilei și atât de încăpățânați, încât să nu vrea cu nici un preț a restabili armonia cu Ungurii. În înțelegere cu BĂLCESCU, fostul membru al guvernului Țării Românești, îi invită a-și descoperi ce-i doare și ce doresc și a arăta în ce chip s'ar putea înfăptui pacea. Deputații români se angajează cu cea mai mare dragoste și însuflețire ca intermediatori. Guvernul a pus în vedere amnistie, iar camarila după ce a refuzat a le acorda arme, i-a amăgit uitând să le recunoască naționalitatea „în regulamentul dela Kremsier”, prin care vrea să înțeleagă evident constituția dela 4 Martie 1849. Românii, prin urmare, n'au pentru ce să se mai bată. „Dacă putem câștiga existența națională pe calea păcii, pentru ce să ne batem cu frații Unguri, de ce să ne slăbim unii pe alții, când avem nevoie de puteri unite în contra tiranilor?” Îi sfătuiesc să se adreseze cu o petiție dietei din Pesta, fiind deputații maghiari din Ungaria mai veritabili liberali, decât cei din Ardeal. Subliniază apoi că „ce se va determina prin dietă, va fi și statornic”. În fine, îi invita încă odată a nu aștepta să se ridice toată țara împotriva lor și să înceteze de a servi ca instrumente oarbe ale camarilei. Trebuie să se aibă în vedere spiritul Europei și libertatea comună.⁷

Primind aceste apeluri, AVRAM IANCU a răspuns în 27 Iunie fiecărui în parte. Cele două scrisori ale vajnicului prefect sunt singurele mărturii privitoare la ideile politice de care era condus. Luase parte, îndată după 15 Martie 1848, la toate acțiunile politice ale neamului său. O mare parte a verii aceluiși an a petrecut-o la Sibiu, în preajma comitetului român, al cărui membru era. Dela început sa dovedit adept înflăcărat al ideilor nouă, gata de acțiune și în stare să ia orice riscuri în lupta pentru libertatea națiunii sale. Bun orator, cu priză în masele mari, el a devenit în curând cel mai popular între fruntașii români. Faima i-a mai sporit în perioada de timp, când retras în cetatea din Munții Apuseni, a reușit să înfrângă două trupe ale armatei ungurești trimise pentru a lichida ultima rezistență a Românilor ardeleni. Ca scriitor însă nu a excelat câtuși de puțin. Școala

⁷ Corespondența cu Gozman a fost publicată de V. Moldovanu, Memoriile din 1848—49, Brașov, 1895. pp. 156—57. Reprodușă de I. Lupaș, în Avram Iancu, Cluj, 1924, pp. 49—51.

ungurească, pe care a făcut-o la Zlatna și Cluj și stagiul de cancelar la Târgul Mureșului, se resimt în stilul său românesc. Scrisul lui nu oglindește nici pe departe clocotul tineresc din suflet; nu știe nici să verse în formule frapante dorul de libertate. Liberalismul convingerii politice românești covârșește însă neajunsurile stilului, iar judecata sa dreaptă, lipsită de subterfugiile unei diplomații rafinate, transformă declarațiile, pe care fusese invitat a-le face, într'o autentică expunere a politicii românești din Ardeal, definindu-i țelurile și deosebind necesitățile ei practice, sub noul regim care ar fi trebuit să se inaugureze.

În amândouă scrisorile Iancu se ține strict de ideile interlocutorilor săi, urmărind a da replica punct de punct. Față de Simonffy vrea să fie politicos dela început până la sfârșit.⁸ Imitându-l, îl asigură că ceea ce spune sunt „cuvinte purcese din adâncul sufletului unui Român sincer”. Pledoarea propriu zisă o deschide cu o mărturisire de credință în principiile sfinte ale timpului: libertate, egalitate, frățietate. Cu privire la această mărturisire se refera probabil observația lui Kossuth, că ea nu cuprinde decât vorbe mari simpliste (*festetlen nagy szavak*). Aprecierea aceasta constituie, de sigur, o chestiune de interpretare, dar intenția lui Iancu de a lega drepturile și libertatea națiunii sale de biruința generoaselor idei ale timpului, rămâne în afară de orice discuție. Nici unui popor nu-i convine să fie considerat miluitul altuia.

La frumoasele declarații ale lui Simonffy cu privire la necesitatea unor raporturi frățești între Unguri și Români, Iancu răspunde cu înțelegere deplină, după ce își face rezerva cuvenită: „În aceste două patrii surori”, Ungurii nu-și pot asigura existența și viitorul fără Români, nici Români fără Maghiari. „...Amândouă părțile vedem că pericolul ne amenință și încă de aproape, totuși nu ne putem înțelege. Nu știu din ce pricină, invidia sau doar trufia își învârtesc sabia între noi și voi, ca să nu ne putem privi de aproape nici în ceasul agoniei.”

O asemenea formulare nu face decât să reproducă ideile exprimate de Széchenyi, Wesselényi, Szemere și de Kossuth însuși. Ea stabilește totodată platforma de înțelegere, care e o necesitate vitală pentru ambele națiuni. Iancu întrevede însă acum și elementul tragic al dușmăniei între Unguri și Români, atribuindu-l unor motive de ordin meschin. În concepția sa dihoniu nu era prin urmare iremediabilă. Dacă Români s'au răsculat, ei au fost constrânși să procedeze astfel. Nerecunoașterea naționalității politice

⁸ Transilvania, 1877, pp. 54—56.

și regimul inaugurat de oligarhia ardeleană, sunt motivele de căpetenie ale răscoalei lor. Poporul n'a mai fost în stare să suporte tiraniile și barbariile aristocraților conservativi din Ardeal. Chiar existența politică a Românilor a fost primejduită prin aceasta.

La apelul de a depune armele, Iancu răspunde „cu cea mai mare sfâșiere a inimii”, că Români au uzat de arme până acum cu tot dreptul împotriva oprimatorilor. Declară însă că prin aceasta nu intenționează a desonora caracterul întregii națiuni maghiare. Aici înțelege, firește, oligarhia, în care „s'a întrupat invidia”. Ea a lucrat să nu se poată câștiga sincera prietenie a unui „popor dela natură compact”, pentru timpurile critice care îi așteaptă pe Unguri în viitor.

Revenind la apelul lui Simonffy, Iancu arată încă odată ce înseamnă pentru Români spiritul de care e însuflețită Europa. Dela oricine ar veni principiile nouă, ei pretind să fie garantate „pe temeiul existenței națiunilor”. Fraza sa e înflorită, dar din ea rezultă că cere garanții reale. Marinimozitatea ce li se oferă nu are valoare, decât numai în cazul că ar fi tradusă în practică. După atâtea refuzuri, după vărsările de sânge care au avut loc, după slăbirea clasei intelectualilor români, loviți nu de puterea armelor, cum cer legile unui războiu uman, ci aruncați în furci și după ce în poporul român s'a stins spiritul amicitiei către Unguri, în așa măsură încât preferă să primească ajutorul oricărui tiran din Europa, se teme că făgăduințele apar întârziate. Autorul scrisorii declară cu toate acestea „cu cea mai umană sinceritate”, că nu ar fi tardiv a-i câștiga pe Români de amici, dacă Ungurii ar nimeri calea cea potrivită. Personal își exprimă neîncrederea însă, invocând experiența celor doi frunțași români, Buteanu și Dobra, căzuți victime ale terorismului. Ambii au fost înșelați nu de Hatvani, ci de Kossuth însuși, cum dovedesc cele două scrisori aici anexate, care se contrazic în chip flagrant.

Înainte de a încheia, Iancu ține să sublinieze că Ungurii îl pot convinge de contrarul, dacă vor întrebuința alte mijloace de a negocia. În tot cazul diferendul dintre Unguri și Români nu se poate soluționa prin războiu: „Între noi și voi armele niciodată nu pot hotărî.”

Acestea sunt ideile cuprinse în replica frunțașului român. IANCU persistă în întregime pe lângă punctul său de vedere, respinge amenințările, combate categoric afirmațiunile ce-i par eronate, dar nu refuză posibilitatea unui compromis pașnic. Locotenent-colonelul Simonffy era pe deplin îndreptățit să fie opti-

mist, mai ales după ce Iancu își termină scrisoarea cu un îndemn elocvent: „nu întârziați, ca să nu se împlinescă în voi cuvintele scripturii, că va intra mirele și voi nu veți avea unt de lemn în candelile voastre”.

Tratând împăcarea, e mai pre sus de orice îndoială ca recrierile reciproce nu ajută nimic, ci contribuie să alimenteze neînțelegerea. IANCU socotește însă că o explicație francă se impune, înainte chiar de a începe tratativele, spre a lămuri sfârșitul tragic al acțiunii din Mai a deputatului Ioan Dragoș. Contradicția între cele două acte semnate atunci de Kossuth i se pare atât de clară, încât e gata a suporta chiar și „un examen critic european”. De aceea acuză pe guvernator în termeni aspri de neconsecvență. „Promisiunile cele mai temeinice de azi, mâine sunt revocate și nimicite prin alte decrete ale Domniei Sale.” Nu s’a ținut de cuvânt și prin aceasta i-a determinat pe Români să fie în viitor mai atenți.

Controversa atât de neoportună în acel moment a fost provocată de intervenția deputatului Gozman. Criticile și observațiile acestuia nu au servit câtuși de puțin cauza păcii. Polemica ce urmează sporește notele discordante, în loc de a le împăca. Răfuiala dintre ei ține însă de planul intern al vieții românești.

În 2 Iulie 1849 locotenent-colonelul Simonffy trimite din Oradea de-a-dreptul guvernatorului un prim raport despre tratativele inițiate.⁹ Anunță că a intrat în corespondență cu Iancu, în credința că poate aduce un serviciu modest patriei iubite, împresurată de nori înfricoșați din toate părțile. Dacă a greșit, imploră grație. Anexează cele două scrisori ale lui Iancu și, în copie, alte două documente. „În chestia aceasta, încheiă SIMONFFY, am făcut și până acum multe sacrificii, de acum însă ne așteaptă și mai mari. De aceea după neînsemnata mea părere, ar trebui să ajungem cumva la un compromis, pe care și Iancu ar fi învoit să-l primească. Binevoii, prea onorate domnule guvernator, a-mi acorda o împuternicire, pe lângă anumite instrucții, deoarece nutrește dulcea nădejde nu numai că se va restabili liniștea între națiunile maghiară și română, dar că armata noastră va spori cu câteva mii de Români bine înarmați.”

Expediată probabil prin curier, KOSSUTH a primit dosarul a doua sau a treia zi. În 5 Iulie răspunde. Dar declarațiile sale nu sunt nici ele încurajatoare. Nu trebuie să uităm, în tot cazul, că în aceeași zi buna dispoziție a lui a fost pusă la grea încercare

⁹ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 8924/K din 1849.

prin conflictul cu Görgey. Lectura scrisorilor lui Iancu îi va provoca și ea o revolta netăgăduită. De aceea răspunde tăios și rigid, repetând programul său binecunoscut și desavuând continuarea unor asemenea tratative.¹⁰

Niciodată, spune, nu a fost de acord cu părerea că într'o țara pot să existe naționalități politice deosebite. Limba și religia nu trebuie să producă nici o discriminare în exercițiul drepturilor politice. Fiecare popor își poate întrebuința liber limba nu numai în viața particulară, dar și în biserică, școli și comune, fiind în drept a pretinde statului promovarea ei în interesul civilizației. Nu admite însă existența mai multor limbi oficiale într'o țară, care vrea să fie unitară și nu împărțită pe cantoane suverane, separate. Aceasta, cu deosebire, dacă neamurile felurite nu ocupă teritorii proprii, ci trăesc amestecat. O asemenea țară, în nepuțință a fi delimitată după limbi, nici că s'ar putea guverna, decât în cazul că se firimețază în părți. Cine s'ar încumeta să ceară pe seama numeroșilor Ciangăi din Moldova naționalitate politică separată! O asemenea pretenție ar duce la dismembrarea Moldovei. Acesta e și cazul Ungariei. Guvernul țării nu se poate învoi nici odată la ideea de a constitui din Ungaria unitară și indivizibilă, ținuturi maghiare, slovace, germane, săsești, române, sârbești, ucrainene. Nici federalizarea nu e cu putință. Constituția țării acordă legi, drepturi, libertăți comune și guvernul e de aceeași părere. Mai mult nu se poate da nimănui, deoarece nimeni nu poate fi investit cu un plus, în raport cu ceilalți.

Cu toate că declarațiile de mai sus Kossuth le-a făcut în înțelegere cu consiliul de miniștri, ele oferă mai puțin decât jurnalul dela 6 Iunie 1849. Rămân mai pre jos și decât concesiunile puse în vedere deputatului Dragoș în April al aceluiași an.¹¹ Le lipsește nu numai spiritul de împăciuire și insistența călduroasă de a persuadea poporul român, dar guvernatorul exclude de astă dată până și tratativele, ca fiind fără rost, cu atât mai ales că din partea Românilor nu există nimeni care să poată lua garanție sau să răspundă în ce privește îndeplinirea cuvântului dat. Națiunea maghiară știe să fie generoasă pentru cei ce îi imploră grație, dar, acordând o asemenea favoare, condiționează ca Românii să depună mai întâi armele și să se supună. Termenul pentru acordarea grației îl stabilește, în fine, până în ziua de 20 Iulie.

¹⁰ Transilvania, 1877, pp. 65—67 și 77—78. De aici reprodusă la Deák Imre, 1848. A szabadságharc története levelekben, f. a. pp. 394—97. Originalul în posesiunea profesorului Roman astăzi nu se știe unde se află.

¹¹ Scrisoarea lui Kossuth către Dragoș, cu data de 26 Aprilie 1849, publicată în Transilvania 1877, pp. 13—17.

Kossuth a scris rândurile acestea evident într'un moment de supărare. O spune de altminteri franc, declarând drept „intrigă vicleană” afirmația „calomnioasă” a lui Iancu privitor la jocul dublu pus la cale cu ajutorul lui Hatvani. Spre a nu lăsa nici un dubiu încearcă a restabili adevărul expunându-l în chipul următor: Când s'a prezentat întâia dată la dânsul Dragoș, declarând că dorește a încerca pe riscul propriu potolirea răscoalei române, a cerut să se acorde armistițiu pentru răstimpul cât va dura acțiunea sa. Dânsul i-a răspuns îndată că nici odată nu va fi aplicat a concede armistițiu în vederea unor încercări atât de nesigure, nici nu permite ca operațiile de războiu să fie întrerupte. În legătură cu insurgenții români, sârbi și slovaci răsculați împotriva patriei, legii și libertăților a cules în permanentă experiența că orice pauză, pe care au cerut-o adeseori, când erau strâmtorați, o întrebunțează numai pentru a-și concentra forțele și a ataca inopinat. Armistițiu nu acordă însă și pentru motivul că nu există nimeni între răsculați, care să poată garanta prin cuvântul sau prin obligația luată respectarea condițiilor stabilite. Oricine se declară gata a depune armele, întemeiat pe cuvântul său, al lui Kossuth, și revine la credința către patrie și la supunerea față de legi, i se va acorda amnistie pentru delictele politice. Luând nefericitul Dragoș cunoștință de toate acestea a plecat în misiunea sa, de unde a intervenit din nou cerând armistițiu, explicații cu privire la amnistie și prelungirea tratativelor. Kossuth i-a răspuns invariabil, anunțându-l atât pe deputatul român, cât și pe Hatvani, că nu e cazul să se dimită la tocmele, armistiții și explicații și că nu îngăduie să fie oprite operațiunile de războiu, din pricina acțiunii lui Dragoș.

Expunerea de față a lui Kossuth e confirmată prin actele păstrate în arhiva sa. Deputatul nefericit, DRAGOȘ însuși, recunoaște în scrisoarea trimisă la 2 Mai, că n'a primit dela guvernatorul țării autorizația de a suspenda ostilitățile, și de aceea insistă încă odată pentru acordarea unui armistițiu și precizarea amnistiei.¹² Kossuth refuză însă categoric, însemnând pe dosul scrisorii, cu creionul, ordinul său: „Nu mă pretez la nici un fel de explicație. Oricine cere, va primi interpretare, armistițiu nici într'un caz.” În 10 Mai redacta și un răspuns către Dragoș, al cărui text însă nu-l mulțumi. Șterse deci pasajul principal și îl formulă definitiv în chipul următor:¹³ „Eu nu consider de compatibil nici cu onoa-

¹² Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 6620/K din 1849.

¹³ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 6620/K din

rea, nici cu interesele patriei, ca guvernul să ia inițiativa veșnicilor apropiieri cu dușmanii înarmați ai patriei, care pot fi considerate ca o lașitate. De aceea nu mă mai pretez la nici o interpretare. Nu noi suntem, care avem ceva de cerut. Cine vrea grație, să se anunțe, să petiționeze. Dacă n'o face, atunci armele drepte vor hotărî. Nu numai că nu acord armistițiu, dar am poruncit să se trimită forțe nouă în Zărand și un comandant energic, iar războiul să fie continuat îndată.”

Fraza din primul concept ștearsă și înlocuită de Kossuth era următoarea: „Nu vreau câtuși de puțin să mă dimit la interpretarea amnistiei acordate de mine. Dacă cu toate acestea unii din cei convertiți mi se adresează individual și cu regrete, respectivul va primi explicația necesară. Armistițiul de 48 ore nu se poate acorda nici într'un caz.” In 11 Mai încunoștință și pe comandantul din Zărand despre hotărîrea sa.

Actele acestea confirmă pe-de-a'ntregul adevărul celor susținute de Kossuth. Trebuie să ținem seamă și de faptul că nici în asigurările acordate lui Dragoș, la 26 Aprilie, nu se menționează de loc problema armistițiului. Guvernatorul țării nu pune în vedere nici amnistie formală. Declarase doar atât, că nu va refuza să arunce un văl, în numele păcii și al dragostei, asupra greșelilor politice ale trecutului. Avea, prin urmare, tot dreptul să se supere pentru reproșurile care îl jigneau. Atitudinea sa în ceea ce privește tratativele cu Români nu era grevată de inconsecvență. Fruntașii români s'au dovedit ei însuși prea grăbiți, când au deslușit în textul care li s'a acordat, mai mult decât ce conținea el. Dar asigurările lui Dragoș par a fi fost categorice. După ce s'a întors dela Debrețin deputatul român afirma sus și tare că a obținut armistițiu pe timpul tratativelor și amnistie pe seama acelora care primesc condițiile și se supun. Ordinul deschis dat de Kossuth pentru a asigura „salv conduct” fruntașilor români chemați a lua parte la tratative, va contribui să le câștige încrederea, fiind petcutluit cu însăși onoarea națiunii maghiare.¹⁴

1849: „Én már sem a becsülettel, sem a haza érdekével meg nem egyeztetetem, hogy a haza fegyveres ellenségei iránt gyávaság híret viselhető örökös közelitések iniciatíváját a kormány tegye. Azért én semmi további magyarázatokba nem ereszkedem. Nem mi vagyunk a kiknek kérnünk valónk van. A ki kegyelmet akar, jelentse magát, felyamodjék. Ha nem teszi, ám lássa; majd fog az igazságos fegyver határozni. Huzás halasztás hálójába nem megyek. Nemcsak semmi fegyverszünetet nem adok, sőt rendelést tettem, ujjab erőnek s egy erélyes parancsnoknak Zarándba küldésére s a harc gyors folytatására.”

¹⁴ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 5582/K din 1849.

În acest caz unicul răspunzător pentru tragică neînțelegere a fost numai Dragoș. Crezuse, poate, că tratativele vor fi duse la bun sfârșit, într'un timp relativ scurt. La Brad însă, după ce a luat contact cu Hatvani, comandantul trupelor maghiare, el a întâlnit primejdia ce-l amenința. De aceea s'a adresat, la 2 Mai, din nou către Kossuth, exprimându-și temerile.¹⁵ „Dacă în cursul acțiunii mele”, spunea, „Românii vor fi atacați din poftă de glorie, ceea ce nu e imposibil, cu toate că am comunicat domnului colonel Bánffy scrisoarea Domniei Voastre, eu voiu cădea jertfă zelului meu. În caz că s'ar întâmpla așa ceva, vă rog pe onoarea patriotică a Domniei Voastre, să dați publicității rândurile de față, pentru a se convinge toți, că am căzut nu din vina mea, ci din alta. Să-mi fi dat împuternicirea numai pentru un armistițiu de 48 ore, ași fi liniștit cu desăvârșire și sigur de reușită, dar astfel totul atârână de felul de a vedea, de dispoziție și noroc.”

Presimțirea nu l-a înșelat, deoarece destinul îi va rezerva un sfârșit tragic și toată răspunderea în fața istoriei. Eșecul acțiunii lui a influențat și tratativele ulterioare. Neîncrederea încolțită în suflete n'a mai fost chip să fie împrăștiată.

Căutând să punem în lumina lor adevărată faptele petrecute, obiecțiunea care s'ar putea face lui Kossuth, este că procedura sa, deși francă, nu era menită să dea rezultat favorabil, decât presupunând că lui Hatvani i-ar fi reușit din plin lovitura neașteptată. Din raportul acestuia din urmă, redactat în Abrud la 7 Mai se pare că nu a pornit de capul său în expediția nenorocită. Promise instrucții să atace Abrudul. Dela cine? Aceasta s'ar putea afla numai dacă am cunoaște¹⁶ cuprinsul raportului trimis de Hatvani la 6 Mai, în care a înfățișat motivele unei asemenea hotărâri. Ordi-

¹⁵ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 6620 din 1849: „Ha működésem közben dicsvágyból meg is rohantatnának, mi nem lehetetlen, ámbár ezredes Bánffy urral ön levelét közlöm, akkor én buzgalmam áldozatául esem, s ha ez történnék, az esetben önnek honfiai becsületére kötöm, hogy e soraimat a nyilvánosságnak adja által. Hadd lássa mindenki, miként nem saját, hanem mások vétke által estem el. Csak annyira, hogy 48 órai fegyverszünetet eszközölhessek, míg t. i. én járok, kelek, adott volna ön hatalmat, tökéletes nyugodt s a sikerről biztos volnék. De így a felfogásoktól, kedélyektől és szerencsétől függ az egész.”

¹⁶ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Nr. 6997/K din 1849: „Tegnap fölterjesztésemben előadtam az indokokat, melyek azon elhatározásra birtak, hogy Abrudbányát, nem várva Drágos képviselő alkudozása végét, utasításom szerint jóra rosszra elkészülten megtámadjam.”

nul¹⁷ lui Kossuth din 11 Mai nu l-a primit decât după ce s'a întors dela Abruđ. Infrângerea sa de acolo a înseninat, prin urmare, mai mult decât o bătălie pierdută.

Primind declarațiile lui Kossuth, locotenent-colonelul Simonffy era oarecum obligat să le transmită lui Iancu. Dar, spre norocul cauzei, primise totodată și hotărârile consiliului de miniștri dela 6 Iunie.¹⁸ Impachetându-le toate, angajă din nou în 13 Iulie pe un țaran să le ducă la Cămpeni. În cazul că Românii ar fi dorit să discute mai pe larg problema, îi invita să vină la o margine de hotar, neînarmați, unde e gata să se prezinte și dânsul tot așa. Timpul și locul avea să-l stabilească Iancu. Șeful român nu se mai grăbi însă a da replică. Curierul trimis de Simonffy nu reveni, decât în ziua de 30 Iulie, fără a aduce nimic scris, ci doar un mesagiu verbal:¹⁹ „Ce a fost, a fost, acum e prea târziu („a mi volt, volt, most mán késő”).

*

Acesta e adevărul care se desprinde din analiza actelor cunoscute acum mai amănunțit. La interpretarea lor poate să ne mai deosebim încă unii de alții. Într'o privință însă trebuie să fim de acord: că marii noștri înaintași au întrevăzut clar identitatea de interese a celor două popoare, dar că n'au fost în stare să se învingă pe sine abandonând ceea ce ei socoteau atunci o condiție esențială a vieții naționale, care însă la lumina secolului ce expiră, s'a dovedit a fi fost în mare parte numai un prejudiciu periculos. Câte suferinți ar fi fost cruțate, dacă Iancu și Kossuth și-ar fi dat mâna, măcar în ceasul al doisprezecilea. Ungurii și Românii sunt legați atât de strâns de olaltă, în spațiul geografic ce-l ocupă, încât dacă există divergențe între ei, ele nu se pot rezolvi decât frățește. Orice altă cale ar alege, chiar dacă sunt în joc interese vitale, ea va duce la catastrofe de neînălțurat, fie pentru una, fie pentru amândouă părțile.

¹⁷ Ordinul lui Kossuth s'a tipărit în Transilvania 1877, p. 17. El a fost capturat de Români cu prilejul celei de a doua retrageri a lui Hatvani.

¹⁸ Deák Imre, 1848. A szabadságharc története levelekben, pp. 403—4.

¹⁹ Arhivele Statului (Budapesta), Dosarele Kossuth, Miscellanea, Nr. 124 (fasc. 490) din 1849.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A SZÉKI REFORMÁTUS TEMPLOM

ÍRTA

ENTZ GÉZA

K. SEBESTYÉN JÓZSEF

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11133. – FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

Messze benn, a Mezőség nagyrészt kopár, meredek dombjai között fekszik Szék nagyközség, a hajdani sóbányaváros. A Szamos mentéről csak hegyi utakon vagy szűk mellékvölgyben kanyargó országúton közelíthető meg Bonchida, illetőleg Szamosújvár felől. A forgalmat lebonyolító közlekedési vonalaktól távol, szinte elhagyottan él e régi és ma is népes magyar település, bezárva az őt körülvevő gerincek szeszélyes hullámvázába. A község házai sűrűn ülnek meg a szerte kígyózó völgyet. Legtöbbjük a dombhátakra kapaszkodik. A Felszeg lejtőjének szélén emelkedik a reformátusok ősi temploma. Fehér teste büszkén uralkodik a házak nyüzsgő sokasága fölött. E kedves, meleg kép tárul a Bonchidáról a Csanafű széles hátára felkapaszkodó utas elé. De ha az egyház közvetlen közelébe érünk, akkor döbbenünk rá a kemény egyszerűségű formák tiszteletet ébresztő komolyságára. A hatást még csak fokozza a durvább, vidékies előadásmód, mely az erdélyi középkori művészet szigorúságával és önkényességével átítatva a templom egészének és részleteinek egyaránt igen jellegzetes, megkapó szint ad. Van valami felemelő és egyben megrendítő abban, mikor a magas művészet klasszikus stílusát a központoktól távoleső helyi adottságok, korlátok és törekvések elváltoztatják és a maguk felfogása, lehetősége képére gyúrnak. Az alapsajátságok megmaradnak, de egészen megtelnek az illető vidék sajátos szellemével. E folyamat a forma és tartalom elszíneződésében jut kifejezésre, s így a felkeltett művészi hatásban gyakran nem annyira az általános, mint inkább az egyéni jellemvonások érvényesülnek. A széki templom varázsának titka és magyarázata éppen e lelki élményben rejlik. Ha az épület nyújtotta benyomás formai, mesterségbeli és történeti elemei után kezdünk nyomozni s megkíséreljük kibogozni ezek összetevőit, lassan feltárul előttünk a közeli és távoli környék elfelejtett élete, s olyan összefüggések csillannak meg a régmúlt ködén át, melyek a hegyekbe temetett községből a szűkebb erdélyi hazán túl a messzi Nyugatra nyitnak csodálatos kilátást. E megvilágításban a széki templom a XIII. század művészetének nemcsak erdélyi, hanem

egyszersmind európai virága: a középkor helyi és általános erőiből, törekvéseiből, szelleméből harmónikus egésszé összefonódó, egyéni ízű, de az európai fejlődésbe mégis szervesen beleilleszkedő alkotása.

Egy 1946 februárjában dúló, hatalmas szélvihar leszakította a templom óriási sátorfedelét. E baleset egyszeriben felhívta a község és az erdélyi magyar közvélemény figyelmét a már-már reménytelenül elfeledett épületre. A tetemes kár egyben felszínre hozta az ősi egyház minden régóta vajúdó kérdését is. Egészen komoly formában vetődött fel a gondolat, hogy a tetőjavításon túl minden olyan munkát el kell végezni, mely részben műszaki, részben művészeti szempontból halaszthatatlannak látszik. Így került előtérbe a templom eredeti bazilika-alakjának visszaállítása, a hajótól veszedelmesen elhajló torony állapota, az erősen szűknek bizonyuló belső tér kibővítése, a mészréteg alatt lappangó falfestmények feltárása. A cél tehát kettős lett: egyrészt az egyház eredeti megjelenésének részletekben és egészében való lehető legteljesebb helyreállítása, másrészt a mai igényeknek és szükségletnek megfelelő kielégítése. Mindezzel kapcsolatban pedig el kellett végezni az összes műszakilag fontos és az épület további fennmaradását biztosító munkákat. A helyreállítás KÓS KÁROLY vezetésével a község példaadó áldozatvállalása mellett még 1946 tavaszán megindult s ugyanez év őszén lényegében el is készült. Minden remény megvan arra, hogy 1947-ben az új, már egy emelet magasságra felhúzott torony felépítése, az egyház külsejének és belsejének még hátralévő részletmunkái teljesen befejeződjenek. A Magyar Népi Szövetség anyagi támogatása lehetővé tette, hogy ugyancsak 1946 nyarán K. SEBESTYÉN JÓZSEF a mész- és vakolatréteg alól kiszabadítsa a falfestményeket s a megmaradt töredékeket gondosan és szakszerűen konzerválja. Az 1947 tavaszáig elvégzett munkák eredményeképpen a templom sok tekintetben visszanyerte eredeti külső és belső alakját s így kedvező alkalom nyílik arra, hogy a helyszíni vizsgálatok, valamint a stíluskritikai és történeti adatok alapján az ősi épület hétszázéves életéről, szerepéről és jelentőségéről beszámolhassak.

1.

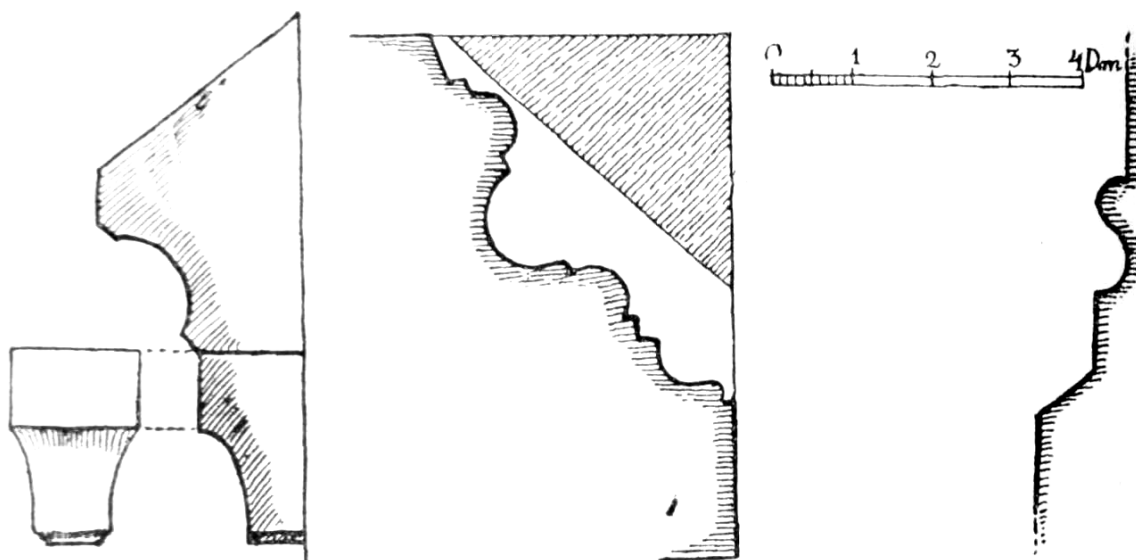
A széki templom háromhajós, első formájában toronynélküli bazilika. Főhajója és főszentélye arányosan emelkedik az oldalhajók és egyenes záródású mellékszentélyek fölé. A főszentélyre bordás keresztboltozat borul. A szentélynégyyszöget hatsüveges, a

nyolcszög öt oldalával végződő boltszakasz zárja le. A boltozatot fejezetes faloszlopok tartják. Ezek közül a két legnagyobb és legvaskosabb a nyomott csúcsívben záródó diadalívet hordozza. Az ív széles profilja kétoldalt rézsűzött hasáb-alakot mutat. Vele ellentétben a szentély bordái már megnyúltabbak. A felső két horony lépcsőzetes taggal csatlakozik az enyhe csúcsban végződő, vastag bordazáródáshoz. A bordák fenn szépen és változatosan faragott zárókövekben metsződnek. A kettő közül gazdagabb a keleti, melynek közepén nagyon gondos megmintázású, hatszirmú rózsza látható. Ezt újra hat nagyobb szírom, legkívül pedig lazán egymásra hajlított 12 tölgylevél koszorúja veszi körül. A szentélynégyyszög zárókövét tízszirmú rózsza és egymást sűrűn fedő tölgylevél-gallér díszíti. A két boltzárókő tehát lényegében hasonló, csak abban térnek el egymástól, hogy a keleti kiegyensúlyozottabb és lazább, a nyugati aprólékosabb és tömöttebb.

A bordák a sokszögzáródásnál négy, a szentélynégyyszög nyugati felénél két háromnegyedoszlopra futnak le. A két szentélyboltszakasz határát egy-egy oszlopköteg hangsúlyozza ki. Ezek három háromnegyedoszlopból tevődnek össze. A diadalív hasábos pillérje előtt erős féloszlopok duzzadnak. Valamennyi oszlop fejlemeze egy négyszögletes és egy ezalatt beugró, homorú tagból áll. A tekintélyes magasságú fejlemez átvezet a gazdagon megmintázott oszlopfejezetekhez. Ezek három alapformája a bimbós, leveles és nyelves megoldást mutatja. Az első a diadalív fél-oszlopain, az északi hármás oszlopkötegen és a szentélynyolcszög zárófalának déli sarkában jelenik meg. A másodikat a szentélynégyyszög két nyugati és a nyolcszögzáródás északi sarkán láthatjuk. A harmadik a fennmaradt többi oszlopfejezeteket jellemzi. Legváltozatosabb az első csoport. Az északi diadalívfejezet és a szentélyoszlopköteg bimbóba csavarodó levelei közt a közepén egy-egy megnyúlt, tölgylevélhez hasonló szőlőlevél foglal helyet. A lendületes sarkokon álló levelek a déli diadalív fejezete kivételével sűrűn bordázottak. Ugyanilyenek a nyelves oszlopfők is azzal a különbséggel, hogy a rajtuk szétnyíló levelek nem bimbósan, hanem hegyesen végződnek. A leveles megoldás két legérdekesebb példánya a szentélynégyyszög nyugati sarkán látható. A fejezetre három hosszú, háromosztású levél tapad. Hullámozó körvonalaik megszakítás nélkül mennek át egymásba. A szentélyzáródásnál lévő leveles oszlopfő viszont átmenet a bimbós megoldás felé, amennyiben ettől csak abban tér el, hogy a végén visszahajló levél nem becsavarodva, hanem lazán kiterítve jelenik meg. Valamennyi fejezetet keskeny, domború gyűrű választja el

az oszloptesttől. A magas, hasábos talpuzaton álló attikai oszlop-lábazatok a jellegzetes késői formát mutatják. A két kidagadó párnatag profilja menedékes. A diadalív féloszlopainak lábazata a maguk nemében egyedülálló. Az oszlop lenn összeszűkül s kandeláberessé válik. Az attikai lábazat párnatagjai egészen elsatnyulnak, sőt az északi lábazaton csak az alsónak maradványai vehetők ki.

A szentélyt a mostani helyreállításig csak két félkörívvel lezáródó keskeny, hosszú ablak világította meg, melyeket valószínűleg az 1767—71 közt végzett javítások alkalmával vágtak a szentélyzáródás keleti és délkeleti falába. 1946-ban öt kerek

1. kép. A szentély koronázó párkányának metszete, a nyugati csúcsíves kapu déli béléletének metszete, a szentélyszög lábuzatának metszete

K. Sebestyén József rajza

ablak szabadult ki. Két-két háromkaréjos a szentély északi és déli falán és egy hatkaréjos az északkeleti szentélyvégződésen. Ez utóbbi közepét ismét háromkaréj díszíti. Megoldása nemcsak szép látványt nyújt, hanem egyszersmind egész Erdélyben páratlanul áll. Átmérője jóval meghaladja a többi háromkaréjos ablakét. Ugyanilyen nagyságú körablakok voltak a szentély keleti és délkeleti záródásán is. Ezek a felső körvonalait a mostani friss bemeszelés előtt jól ki lehetett venni. Helyreállításuk az említett hosszú ablakok miatt nem volt lehetséges. Ezek ugyanis felső részükkel mélyen belenyúlnak a hajdani körablakok területébe. A két újonnan bevágott ablaknak tehát áldozatul esett a két régi, melyet az északkeletihez hasonlóan nyilván szintén hatkaréjba írt háromkaréjjal töltöttek ki. A nagy rózsablak metszete egyszerű: kívül, belül rézsús. A háromkaréjos ablakok faragott része csak kívül rézsús, belül egy derékszögű lépcső vezet a vízszintes

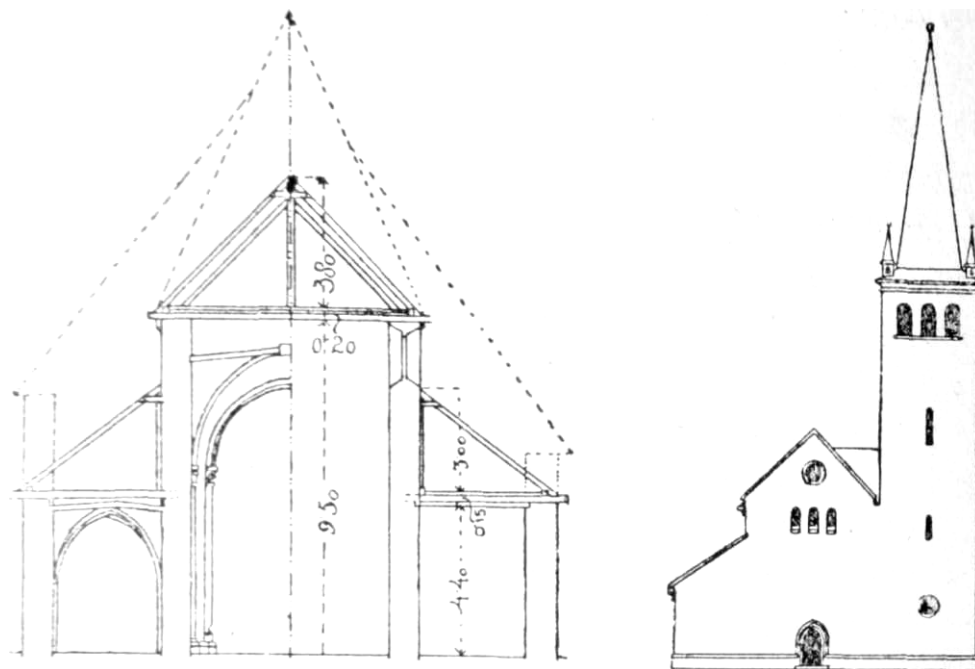
profilorrhoz. A fal a megszokott középkori módon a faragott résztől kifelé és befelé egyaránt rézsűsen szélesedik.

A főszentélyt az ablakok fölött igen jellegzetes koronázópárkány futja körül. A befelé rézsült, erőteljes horonnyal tagolt párkányt egészen egyszerű, lefelé vékonyodó, szabálytalan közökben elhelyezett gyámkövek hordják. Ezek száma a déli oldalon 17, az északon 15. A főszentély sarkain kívül négy kétosztású támasztó pillér vezeti le a boltozat nyomását. Fenn csak a bolt-süvegek derekáig érnek s így magasságuk jóval a koronázópárkány alá süllyed. A főszentély eredeti lábazata csak a nyolcszög-záródás keleti és északkeleti kőlába között maradt fenn teljesen épen. Egy vékony hengertagból, horonyból és egy tompaszögű lépcsőből áll. E lábazat azonban csak a déli támpillérig tart s ott megszűnik. A templom déli oldalát, sekrestyéjét és homlokzatát erős megszakításokkal csupán egylépcsős, egészen jellegtelen kőlábazat szegélyezi.

A főszentélyt szinte teljes hosszában fogja közre a két mellékszentély, mely körülbelül a keleti zárókő vonaláig nyomul előre. Ezek egyszerű, borda nélküli, kétszakaszos keresztboltozattal vannak fedve, melynek cikkelyei minden közvetítés nélkül a falra, illetőleg a sarkokra támaszkodnak. A keletről számított első boltozat nyugati végén mindkét mellékszentélyből nyomott csúcsíves, alacsony átjáró nyílik a szentélynégyyszög felé. A déli oldalszentély mindkét boltszakaszának tengelyében egy-egy keskeny, enyhén csúcsíves, rézsűs résablak töri át a vastag falat. Ezek a mostani helyreállításkor kerültek újból elő. Mindkét mellékszentély keleti falát téglalap-alakú ablakokkal látták el talán ugyanakkor, midőn a főszentély jellegtelen ablakai is készültek. A déli oldalon a két régi ablaknak a vakolatréteg alól való kiszabadítása feleslegessé tette a záródás ablaknyílását, s így ezt a legutóbbi helyreállítások alkalmával befalazták. A mellékszentélyek padlásterét lóhereíves ikerablakok világítják meg. Ezeket a keleti zárófalból szintén 1946-ban bontották ki. Felettük a főszentély koronázópárkányával azonos párkány a tető vonalával párhuzamosan ferdén futott le. A déli mellékhajó keleti záróoromzatán megmaradt három, az északon látható egy gyámkő erről tanuskodik. E gyámkövek megegyeznek a főszentély gyámjaival. A mellékszentélyek a főszentély diadalívével egy vonalban ugyancsak enyhén csúcsban metsződő ívvel csatlakoznak a tulajdonképpeni hajóhoz.

A hajó bazilika-rendszerét a mostani helyreállításig teljesen elrejtette a ráhelyezett ormótlan sátortető. A fő- és mellékhajókat elborító, egységes tetőzet nemcsak súlyos szerkezeti hibákat oko-

zott, hanem a templom eredeti és igen jellegzetes felépítését is jóformán egészen elnyelte. Az oldalhajók későbbi felemelése és a déli bejárat elé forrasztott, aránylag nagyméretű előcsarnok még inkább hozzájárult a bazilika-jelleg és a régi szép arányok elmosásához. A templom szinte egyetlen óriási tetővé változott, amint azt KÁDÁR JÓZSEF nagy munkájában közölt képen is láthatjuk.¹ A mostani helyreállítás egyik legfőbb eredménye, hogy az oldalhajók falának eredeti magasságra való csökkentése és a hajók külön lefedése által az egyház régi külseje minden komoly szépségével, egyszerű szűkszavúságával együtt ismét megvalósult.

2. kép. A templom szentélyeinek a hajók felé néző, 1946 előtti és utáni keresztmetszete, a templom új homlokzata

Kós Károly rajza

A főhajó eredetileg négy hasábalakú, zömök, minden díszítés nélküli, pillérpáron nyugodott. A pilléreket egészen régiesen ható félkörívek kötik össze. Az így keletkezett valamikor öt, a torony beépítése után négy árkád fölött simán emelkedik a fal a tetőzetig. Tagolást csak az északi és déli oldalon a mellékhajók tetővégződése fölött nyíló négy-négy keskeny, rézsús megoldású csúcsíves résablakpár ad, mely a főhajó világítását meglehetősen gyengén látja el. Az új helyreállítás az eredeti elrendezést némileg megváltoztatta, amennyiben a templom északi része két

¹ Kádár József, Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1903. VI, 393. — A széki templom eddigi irodalma: A széki református templom: Technika. 1942. 250—2. — Tölem, Szolnok-Doboka műemlékei: Szolnok-Doboka magyarsága (szerk. Szabó T. Attila). Dés—Kolozsvár, 1944. 199—201. 2, 3 és 18. kép.

árcád szélességű toldalékkal bővült. E kereszthajószerűen megoldott, emeletes, a főhajóval egy magasságú épületrésznek áldozatul esett a szentélyhez legközelebb eső északi pillér a két félköríves árcáddal, valamint a két árcád feletti falrész a rajta lévő két ablakkal. Ez utóbbiak közül az egyik az északi főhajóval nyugati végére, a többivel egy magasságba került, a másik az északi mellékhajónak ugyancsak a homlokzat felé eső részére. Most a régi karzatzeljáró négyzetalakú, kis terét világítja meg. E másodlagosan elhelyezett ablakok nagyjából egy vonalba esnek, a régi torony tengelyének vonalába. Az északi toldaléképület a főhajó felé egyetlen nagy emeleti félkörívvel csatlakozik. Meg kell jegyezni, hogy a főhajó déli oldalán a homlokzathoz legközelebb álló pillér a szabályos árcádtávolságot nem tartja meg, s így a déli negyedik és ötödik boltív a többinél szélesebb volt. Ennek oka az alábbiakban kiviláglik. A déli mellékhajó körülbelüli közepén jellegtelen, széles, új ajtó nyílik. Az előtte emelt zárt előcsarnok helyébe a helyreállítás széles körívvel mindhárom oldalán felazított, kisebb portikust épített. Ezt jobbról és balról egy-egy tágas, későgótikus ablak kíséri. Sajnos, csak nyílásuk maradt meg, a kőrácsok kitörték. Csekély nyomai a szentély felé eső ablakon még kivehetők. A déli mellékhajó harmadik, legnyugatibb gótikus ablakát az új torony miatt az északi oldalra helyezték át s jelenleg az északi mellékhajót világítja meg nem messze a főhajó másodlagosan elhelyezett, beépített résablakától. Mind a főhajót, mind a mellékhajókat egyszerű, kékre festett, kazettás, lapos famennyezet fedi. Az eredeti megoldás a maival lényegében minden bizonnyal azonos volt.

A homlokzat felépítése kétségtelenül követte a bazilika elrendezést. A főhajó messze kimagaslott háromszögű oromzatával. Hozzá csatlakoztak két oldalt a ferde lefedésű mellékhajók. A közepén elég széles, csúcsíves kapu vezet a templom belsejébe. Rézsűs metszete két hengertag és két horony váltakozását mutatja. A tagozatok között részben derékszögű, részben lekerekített, kis lépcsőzetek közvetítenek. A homlokzat egyéb eredeti részletéről nem tudunk.

A homlokzattal egy vonalban, mélyen a főhajóba benyúlva emelkedett a hatalmas, de meglehetősen zömök, négyszögű torony. Csak utolsó emeletével magasodott a most lebontott sátorfedél fölé. A torony vastag falakon nyugodott, melynek négyszöge a főhajó negyedik árcádpárjáig nyomult be. A dongaboltozatos földszintből vállköves, csúcsíves, alul egyszerű lépcsős lábazatú nyíláson át lehetett a hajóba jutni. A torony első emeletén gótikus rés-

ablak jelent meg. A második emeletet díszítés nélküli kerek, legfelső emeletét pedig félköríves záródású ablakok törték át. Ez utóbbi négy formája után ítélve a nagy szentélyablakokkal egy időben készülhetett. Ugyanekkor építették a legfelső toronyemeletet is, melyet nyilván a régi mintájára négyfiatornyos, magas sisakkal koronáztak. A toronynak a hajótér padlásával egy magasságban lévő emeletének négy oldalán átlós boltfészkek látszóttak. Ezekből arra következtethetünk, hogy a torony itt négyszögből nyolcszögbe tört s e keskenyebb emelettel fejeződött be az építmény. Ilyen megoldásra a környéken ma is akad példa a későgótika korából (Szarvaskend, Szentbenedek). A nyolcszögű rész idők folyamán elpusztult, illetőleg kicserélődött, s így lett nyilván a barokk időkben az egész torony négyszögű.

A torony az utóbbi években a hajótól fokozatosan elhajlott. Az egyre erősödő eltávolodás mellett a második emelet homlokzati oldalán a ránehezedő nyomás következtében a fal veszélyesen szét is lazult. 1946-ban kiderült, hogy a torony alapozása csupán egy méter mély. E tény is arra vall, hogy eredetileg alacsonyabb lehetett. A megmagasított faltömeg súlyát ez a sekély alap idők múltán már nem bírta ki. Így indult meg a torony, s kezdett dőlni nyugat felé. Mivel az épületrész időtálló és alapos kijavítása az adott körülmények között nem volt lehetséges, az egészet le kellett bontani. Hogy állapota mennyire kritikussá vált, világosan mutatja az a körülmény, hogy midőn a bontással a meglazult homlokzati részhez értek, az oromfal és a déli mellékhajó torony melletti szakasza részben leomlott. A torony az eredetileg kétségkívül toronytalan egyházba később épült be. A lebontás közben különösen jól látszott, hogy a torony fala elvált a korábbi homlokzattól és a főhajó északi és déli falától. A torony beépítése következtében az egyház nyugati hajószakasza természetesen megváltozott. Az árkádsor a déli oldalon eredetileg egészen a homlokzatiig haladt. A torony emelése egy boltív eltűnésével járt. Meggondolkoztató az a szélességben a főfalakat meghaladó derékszögű falrész, mely az északi mellékhajó nyugati végében van s a főfalakkal együtt ott egy kis négyzet alakú teret zár be. Ebből dél felé lépcsőfeljáró nyílik. A középtoronytól e falak, valamint a főhajó szentély felé eső fala függetlenek voltak. Az elrendezés olyasféle, mintha egy kis északnyugati torony alapfalaival volna dolgunk. Mivel azonban ilyen toronymegoldást a széki egyházzal kapcsolatba hozható templomoknál nem ismerünk, s az alapterület is igen kicsi volna homlokzati torony számára, inkább padlás- vagy karzatfeljáróra gondolhatunk. Ha volt nyugati karzat, az

fából készülhetett, s a későbbi torony helyén, a főhajó nyugati végében állhatott.

Az alaprajzból és a leírásból kitűnik, hogy a homlokzati épületrész keletkezése és fejlődése a leghomályosabb. E körülmény, valamint a későgótikus kapu és torony arra vall, hogy az egyház a középkor végén éppen e helyen nagyobb átalakítást igényelt.

A torony mostani lebontása következtében a főhajó visszanyerte eredeti hosszúságát. A déli három és az északi két pillérrel egyvonalban a negyedik pillérpártól a homlokzatig egységes fal vonul. Mindkét oldalon jól látszik a torony által elépített egy-egy árkádív. Ezek szerint tehát északon öt egyenlő, délen három kisebb és két nagyobb árkádív választotta el a főhajót a mellékhajóktól. A torony beépítésekor a két legnyugatibb boltív befalazódott. Az északi pillértávolságok szerint még egy hatodik boltív is elfért volna. Ennek helyét azonban a már leírt toronyszerű szakasz foglalta el.

Az 1946-ban elkezdett új torony csatlakozik a főhajó déli falához és a déli mellékhajón körülbelül két méterrel túlnyúlik. Nyugati fala belesimul a hajó homlokzatába. Testét egyszerű résablakok törik át, sisakja négyfiatornyos megoldást mutat. A főhajó bejárata fölött az új oromzat hármás ikerablakkal és a csúcshoz közel egy kerek ablaknyílással épült fel. A homlokzat eredeti egyszerűsége és beosztása visszaállott. A tornyot ugyan szigorúan véve teljesen el kellett volna hagyni, a mai szükséglet és igény azonban megkívánta felépítését. Szerény formái jól illenek a templomhoz, s annak középkori hangulatát nem zavarják. Bár testével a déli mellékhajót eltakarja, a bazilika-elrendezés a homlokzaton is érvényesül. Az északi nézetet az új bővítés megváltoztatta ugyan, de a középkori tagolás és felépítés még a hajórészen is világosan kifejeződik. A szentély eredeti képe úgyszólván teljesen helyreállt. Legszebb és az egyház régi elrendezésének szinte hiánytalanul megfelel a déli nézet. Alig van Erdélyben olyan egykorú templom, mely a XIII. század második felének komoly, lapidáris stílusát ilyen meggyőzően, ilyen lenyűgöző erővel, a maga tisztaságában és teljességében tükrözné vissza.

A régi torony felső, újabb részéből többek közt egy szenteltvíztartó és egy karcolt díszítésű, festett korongtöredék került ki. Az első köralakú medencéjének alján át van fúrva. Kétségtelenül középkori faragvány, mely a reformáció után értelmét veszítette s így jutott a torony falába. Egészen egyszerű formája közelebbi kormeghatározást nem ad. A korong nyilván óranehezék lehetett s az 1771 előtti, régi órához tartozott.

Az északi mellékszentély mellett foglal helyet a dongaboltozatos téglalap alakú sekrestye. Keleti fala az oldalszentély záródásának egyenes folytatása. Nyugati fala azonban mintegy fél boltszakasszal rövidebb a mellékszentélynél. Bizonyos, hogy a szentélynégyyszögből az északi mellékszentélybe vezető, már említett ajtónyílással nagyjából szemben lehetett a régi sekrestyeajtó. Ezt azonban nyilván a reformáció után befalazták. A sekrestye keleti oldalán ma is áll az egyszerű rézsűvel ellátott, egyenes záródású, gyámos, későgót ajtó. Nem lehetetlen, hogy a sekrestye templomfelőli ajtónyílásának befalazása után az ajtókeretet onnan ide tették át. Valószínű, hogy miként most, a sekrestyét már előbb is raktárnak használták. De az is lehet, bár szokatlan, hogy a sekrestyéhez a XV. század második felében a falba keleti bejáratot vágtak. Ez esetben természetesen az előbbi feltevés elesik és az ajtó eredeti helyén áll.

A templom építési anyaga egyszerű, nem valami jóminőségű mészkő, mely minden formálás nélkül a maga durva, esetleges alakjában került felhasználásra. Az összes falak e fehér törtkőből állanak. Faragott követ csak az ajtó- és ablakkeretek, a fő- és mellékdiadalívek, a boltozati bordák, a faloszlopok, a külső és belső lábazatok, valamint a szentély koronázópárkánya elkészítéséhez alkalmaztak. Ezek anyaga rózsaszínes, zöldes mészkő, illetőleg pala. Sokhelyt találunk egészen megégett kőrészeket, melyek vöröses narancsszínű mutatnak. A faragott kövek egy része is meglehetősen elnagyoltan, vidékiesen van megmunkálva. A boltozat bordái, zárókövei, a faloszlopok és a kerek ablakok megmintázása a legfinomabb. A hajó faragott részei jóval gyengébb kivitelűek. A főszentély tehát nemcsak építészetileg gondosabb, hanem a faragás szempontjából is a templom legszebb, leggazdagabb változatosságú része.

2.

Miután a széki egyház építészeti egészét és részleteit megismertük, felmerül az a kérdés, hogyan illeszkedik bele e különleges értékű műalkotás az erdélyi és európai fejlődés folyamatába.

A fenti leírás kétségtelenné teszi, hogy a Mezőség e félreeső zugában rejtőzködő templom a kerci cisztercita építőműhellyel a legvilágosabb és legszorosabb kapcsolatban áll. Ezáltal voltaképpen lényegükben már látjuk azokat a távlatokat, melyek a széki egyháztól Erdély kisebb egységén át Európa felé mutatnak. Szükséges tehát, hogy röviden vázoljam a cisztercita rend

általános építő tevékenységét, majd ezután rámutassak arra, hogy e tevékenység hogyan nyilatkozott meg Erdélyben.

A francia eredetű rend a megszigorított, leegyszerűsített szerzetesi élet jegyében a XI. század legvégén szakad ki a bencések közösségéből. E célkitűzések új, erős szervezet felállítását eredményezték. A rend a XII. század folyamán az egész keresztény Európában elterjedt, s magával vitte mindenhová a szigorú szerzetesi szellemét meg az ebből és a meginduló francia gótikából táplálkozó művészetét.² Az első összetevő a cisztercita templomok egyszerűségét, szűkszavú díszítését és minden felesleges művészi hívság mellőzését eredményezte. A második viszont a XII. századi francia építészetnek minden szerkezeti és művészi vívmányával, finom megjelenéssel és kitűnő kidolgozással ajándékozta meg. A románkori francia építészet egyik leggazdagabb területe Burgundia, ahonnan a cisztercita rend elindult. A keresztboltozat és a kezdődő csúcsív alkalmazását, az építészeti részletek finom formáit és faragási módját a cisztercita művészet a szerény kezdetek után bizonyos idő elteltével a burgundiai gyakorlatból vette át, s létrehozta az ú. n. átmeneti stílust, melynek legjellegzetesebb és legkövetkezetesebb képviselőjévé vált. Az elmondottakból kétségtelenül kitűnik, hogy a cisztercita építészet, bár az új, nagy jövő előtt álló gótikát még nem tette magáévá, elterjedésének előkészítéséhez nagyban hozzájárult.

A cisztercita templomoknak a XII—XIII. század fordulójára már teljesen kialakult sajátosságai a következőkben foglalhatók össze: Az épület kereszthajós, egyenes záródású szentélyekkel rendelkező, torony nélküli bazilika. A szentélyt és a mellékhajókat bordás keresztboltozat borítja. Ezt kívül egyszerű, többosztású pillérek támasztják meg. A főhajó eleinte lapos mennyezetű, később az is boltozott. A boltívek, kapu- és ablaknyílások előbb körívesek, majd enyhén csúcsívesek, finoman, de egyszerűen tagozottak. A boltozat bordametszetei a románkori metszetekkel szemben megnyúltak. A bordák metsződését rendszeren rózsás zárókövek hangsúlyozzák. A faloszlopok és oszlopkötegek gazdag és változatos bimbós vagy leveles fejezeteket hordanak. Gyakori a faloszlopok elvágása főként a szentélyben. Ilyenkor ugyancsak bimbós gyámkövekben végződnek. A hasonlóan kifaragott vállköveket önállóan is alkalmazták. A rendkívül arányos félkörösen vagy

² A cisztercita építészet általános fejlődésére vö.: Dehio Georg, *Geschichte der deutschen Kunst*. Berlin—Leipzig, 1919. I, 249—58 és Frankl Paul, *Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst*. Wildpark-Potsdam, 1926. 238—43 (Handbuch der Kunstwissenschaft).

csúcsívesen záródó kapuk bélletét előbb bimbós díszítésű oszlopok, később a gótika felé mutató erőteljes, homorú és hengeres tagok gazdag változatosságú rendszere alkotja. A fejezetek ez utóbbi esetben a kapu vállmagasságában mozgalmos frízként hatnak. Igen használatos ékítő elem a burgundi eredetű kerek rózsablak, mely különösen a fő- és kereszthajó homlokzatán és a szentélyben jelenik meg. A koronázópárkány vagy a franciáknál annyira kedvelt gyámkősoros vagy a lombardiai jellegű ívsoros megoldás között váltakozik. Teljesen hiányzik a későromán és koragót pompás, gyakran túlsúfoltan sziporkázó szobrászati díszítése, mely a kapuzatokat, oszlopfőket és a templom számos egyéb részét főként Franciaországban oly páratlan pazarlással, a művészi képzelet csodálatosan bő ömlésével árasztja el. A faragott kövekből emelt épület viszont a maga egészében és részleteiben a leggondosabb és legfinomabb kivitelben készült. Látjuk tehát, hogy a cisztercita templom minden tekintetben méltán nevezhető az átmeneti stílus igazi képviselőjének.

Ha végigtekintünk Európa cisztercita eredetű középkori egyházain, könnyen világossá válik előttünk, hogy — bár az egyes országokban természetesen felmerültek máshol nem található vagy kevésbé jellemző sajátosságok — az épületek alapjellege, részleteik formai megoldása meglepően egységes képet mutat. A magyarázat a rend szigorú szervezetében, erős, mindenre kiterjedő központi kormányzásában rejlik.

A középkori Magyarország első cisztercita apátsága a tolnamegyei Cikádor (1142). A rend elterjesztése azonban III. Béla uralkodásához fűződik, akinek második felesége francia királyleány volt. Így a rend betelepítése közvetlenül Franciaországból, mégpedig a burgundiai anyakolostorokból történhetett. Nem csodálkozhatunk tehát, ha az egyetlen teljesen épen fennmaradt, 1232-ben alapított bélapátfalvi templom (Borsod megye), bár szerényebb méretben és formában, félre nem érthető tisztasággal tükrözi vissza a fentebb vázolt, érett cisztercita templom minden sajátosságát.³ Nincs okunk kételkedni, hogy a többi elpusztult XII—XIII. századi magyarországi cisztercita egyházzal a bélapátfalvi templom minden lényeges szempontból teljes fogalmat ad.

Erdélybe a csanádi egyházmegye területén 1179-ben alapított Egres kolostorából telepítették be a rendet Kercre 1200 táján. A kercki apátságot 1223-ban említik először forrásaink. Ettől kezdve

³ Gerevich Tibor, Magyarország román kori emlékei. Budapest, 1938. 31, 36 és LXII. tábla.

egészen 1474-i megszüntetéséig elég sűrűn maradtak fenn adatok róla. A kolostort a tagok többszöri figyelmeztetés ellenére sem javuló fegyelmeztelensége miatt oszlatta fel Mátyás király s adta át minden javával együtt a nagyszebeni egyházközségnek. Attól kezdve az épületek lassan mindinkább tönkrementek. A kolostor és a templom hajója már régen rom, csak a szentély maradt fenn kis kápolnaként a mai napig.⁴ A kerci építkezések körülbelül 1230 körül kezdődnek s a század végén nagyjából befejezettek tekinthetők. Mivel Erdélyben egész templomcsoport kiindulója és mozgatója lett, szükséges, hogy röviden ismertessem a kerci műhely sajátosságait. A vizsgálódás szempontjából elsősorban maga a kerci egyház jön tekintetbe.

A templom nyolc pillérpáros, kereszthajós, torony nélküli bazilika. A szentély egy négyszögből és a nyolcszög öt oldalával határolt, hatsüveges boltozatú záródásból áll. A szentélynégyszög északi és déli oldalát két-két keresztboltozatos, négyzetalakú téregység keretezi; ezek egymás mellett, a kereszthajóval párhuzamosan helyezkednek el s a mellékhajók, illetőleg a kereszthajó legkülső boltszakaszainak meghosszabbításaként foghatók fel. A szentély felépítése rendkívül jellegzetes. Boltozati megoldása, a bordákat tartó faloszlopok elrendezése ugyanaz, mint Széken. A sokszögzáródásban, valamint a két boltszakasz mindkét oldalán gyönyörű, hatkaréjos körablakok nyílnak. A középső rózsa alatt két magas, a többi alatt az északi oldaltól eltekintve egy-egy alacsony, keskeny csúcsíves ablak töri át a falat. A sarkokhoz kint háromosztású, alacsony, csak a körablaksorig felnyúló támpillérek simulnak. A boltozat bordái két oldalt hornyoltak, az oszlopfők bimbósak és nyelvek kettős fejlemezettel, menedékes attikai lábazzal, mely magas talapzaton nyugszik. A romokban heverő kereszthajó és hajó szintén bordás keresztboltozattal volt ellátva. Milyenségének pontos megállapítása ma már nem lehetséges, mivel a részletek rögzítéséhez nem maradt fenn elegendő tárgyi adat. A főhajót a mellékhajóktól négyzetes pillérek választották el. Ezek nyolc árkádívet tartottak, amelyek valószínűleg éppoly enyhén csúcsívesek voltak, mint a diadalív. A főhajó megvilágítása az északi és déli fal egész hosszában végigvonuló hatkaréjos körablaksoron át történt. A homlokzat szép, csúcsíves, koragót ajtaja feletti hatalmas rózsaablakból csak a nyílás maradt meg. Biztosra

⁴ A kerci kolostorra és templomra: Reissenberger Ludwig, Die Kerzer Abtei. Hermannstadt, 1894. — Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hermannstadt-Sibiu, 1934. 82—5. — Lux Géza, Középkori eredetű evangélikus templomok és templomerődök. Evangélikus templomok. Budapest, 1944. 116—9.

vehető, hogy a kereszthajó északi és déli oromzatáról sem hiányozhatott a rózsablak. A szentélyt és a homlokzatot lezáró egyszerű főpárkányt egyenlő távolságban sűrűn következő gyámkősor hordja. Egyes nyomok arra vallanak, hogy ez a gyámkősor a főhajón is megvolt.

A kerci templom e szűkre szabott leírása két tényt világít meg. Egyrészt kétségtelenné teszi, hogy az építkezés a maga egészében és részleteiben szorosan beleilleszkedik a cisztercita rendnek ekkorra már teljesen kifejlett és Európaszerte elterjedt művészetébe, másrészt határozottan rámutat a széki egyház nyilvánvaló kerci igazodására.

A kerci templom a cisztercita építkezések általános sajátosságaitól csak a szentély sokszögzáródása által tér el. Ez a XIII. század folyamán mindenütt előretörő gótika közvetlen megnyilvánulása. A szentély ablakelrendezése, a gótika körácsos ablakbeosztásának e korai formája szintén nagyon jellegzetes. Földrajzilag legközelebbi párhuzam a gelnhauseni Mária-templom (XIII. sz. első fele) szentélye, ahol a csúcsíves ablakok fölött négykaréjos körablakok világítanak. A gelnhauseni egyház rajnai és burgundi kapcsolatai könnyen magyarázzák a felépítésben és a részletekben tükröződő cisztercita elemeket. A kerci gyámos koronázópárkányt az ebrachi (XIII. sz. első fele) cisztercita templom szentélyén látjuk viszont.⁵ Ennek a formának alkalmazása különben francia földön a XII. században általánosan elterjedt. Innen vette át a cisztercita építészet is. Látjuk tehát, hogy a kerci egyház legsajátosabb részletei sem állnak társtalanul. A német és francia párhuzamok eredetüket megvilágítják. Kétségtelen azonban, hogy az általános cisztercita gyakorlatba való zökkenésmentes bele-simulása mellett a részletformák csoportosítása által tudott magának bizonyos egyéni megjelenést adni. Éppen a cisztercita művészet szigorú keretein belül kifejlesztett egyéniségből táplálkozik a kerci templom építőműhelyének az a bámulatos átütő ereje, mely lehetővé teszi formáinak és szellemének egész Erdélyben tapasztalható továbbgyűrűzését. A kerci stílus a XIII. század második felében egyre jelentősebb hatást fejt ki. Kerc közvetlen közelében, a Barcaságban csakúgy, mint a távolabbi vidékeken. Legnyilvánvalóbb rokonságban mind alaprajz, mind felépítés tekintetében a brassói Szent Bertalan templom áll.⁶ Ennek szentélye szinte a

⁵ Dehio, i. m. 103. kép (a gelnhauseni Mária templom), 207—8. kép (Ebrach).

⁶ Jekelius Erich, Das Burzenland. III. köt. I. rész. Kronstadt, Kronstadt, 1928. 107—121 és 140—58. kép.

kerci tökéletes mása. A háromszakaszos mellékszentélyek azonban a főszentéllyel párhuzamosan futnak s elhelyezkedésük pontosan a széki megoldásnak felel meg. Ugyanezt látjuk a halmágyi, a prázsmári, a szászhermányi és az óradnai templom alaprajzán is.⁷ A brassói templom másik, még lényegesebb eltérése Kerctől az erőteljes kéttornyos homlokzat, mely Halmágyon is visszatér.⁸ Kétségtelen, hogy e jellegzetes megoldás a bencés építészetre vezethető vissza; ennek XIII. századi virágzása magyar földön összefonódott a cisztercita gyakorlattal (Ják, Zsámbék). A két szerzetesrend művészete nemcsak Dunántúlon, hanem Erdélyben is termékenyen kapcsolódott. Példa erre a Szent Bertalan és a halmágyi templom mellett a gyulafehérvári székesegyház is; itt egyes részletformák a magyarországi bencés stílus általános hatásán belül cisztercita eredetűek.⁹ A kutatás mai állásánál még nem világos, hogy e cisztercita részletek (bordák, oszlopfők, gyámok stb.) a kései bencés stílusban vagy már közvetlenül a kerci műhelyben gyökereznek. Valószínűleg mindkét utat feltételeznünk kell, annál is inkább, mert a Gyulafehérvárhoz közeli Szászsebes templomának hajója mind bazilika megoldásában, mind bimbós díszítésű oszlopfőiben és gyámköveiben határozott kerci hatásra enged következtetni.¹⁰

A kerci szentély ablak-elrendezése, sokszögzáródása, boltozati rendszere, külső alacsony támpillérei Brassóban, Halmágyon és a besztercei volt minorita, most görög katolikus templomban lényegükben azonos formában jelennek meg. Ugyanezt mondhatjuk e vonatkozásban Székről is. Itt azonban a rózsablakok alól valószínűleg teljesen hiányoztak a csúcsíves ablakok. Besztercén a szentély két négyszögű és egy hatsüveges boltozatra oszlik. A hajó már a ferences építészetnek megfelelően egyterű csarnokként épült. Itt tehát a cisztercita szentélyhez ferences típusú hajó csatlakozik. 1240-től kezdve a kerci apátság birtoka Prázsmár és Szászhermány. Az előbbi egyházának alaprajzi és felépítési sajátágaiban már a Szent Bertalan templom közvetíthetett (hatosztású keresztboltozat). Prázsmáron a négykaréjos ablakok, az eredetileg görögkereszt alakú épület későgótikus modorban átalakított nyu-

⁷ Prázsmárra és Szászhermányra: Jekelius, i. m. IV. köt. I. rész Die Dörfer des Burzenlandes. Kronstadt, 1929. 205—7 és 187. kép. Radnára: Árpádkori templom romjai Óradnán: Technika. 1943. 2. sz.

⁸ Halmágyra: Lux id. cikke 121—2.

⁹ L. tölem. Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században: Az ETI. Évkönyve 1943/II, 59—60 és kny. Kolozsvár, 1946. 19—20.

¹⁰ Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. 93—4 és 55—6. kép.

gati hajóját, nem tekintve, mindenütt megjelennek.¹¹ Szászhermányon a későgótikus hálóboltozat fölött a főhajóban lévő részben négyzetes, részben kerek ablaknyílások elhelyezése teljesen kerci mintára történt. Közöttük a déli oldalon több négykaréjt is találunk.¹² Besztercén szintén négykaréjok vannak. Legegyszerűbb a háromkaréj, mely a földvári templom déli mellékhajójának oromzatában másodlagos elhelyezésben¹³ s a gyulafehérvári székesegyház szentélyfülkéjének oromdíszítésében ugyanolyan formát mutat, mint a széki szentély északi és déli oldalának négy kerek ablaka. A kerci bazilika négyszögű pillérekön nyugvó hajóárkád sorai Halmágyon, Óradnán és Széken azonosak. Ez utóbbinál, miként láttuk, a boltívek tiszta félkörben záródnak. A széki hajó e szigorú egyszerűségű árkádsorai a főhajó keskeny részablakaival és a hajók lapos deszkamennyezetével igen régies hatást keltenek, s formailag, hangulatilag pontosan megfelelnek a XII. századi erdélyi bencés egyházak hajóinak (Ákos, Harina). E tény a korai bencés művészet hatóerejéről tesz tanúságot, mely a cisztercita átmeneti stílust mutató szentéllyel szemben Széken igen jellegzetes ellentétnek válik forrásává.

A körablak mellett a kerci épületekre jellemző a rózsás zárókő, a bimbós, leveles, nyelves oszlopfő és gyámkő, valamint a lóhereíves nyílások alkalmazása. A rózsás zárókő Kercen, Brassóban, Keresztényfalván és Besztercén lényegileg ugyanolyan, mint Széken. A széki keleti rózsás zárókőhöz legközelebb állnak a Szent Bertalan és a keresztényfalvi templom zárókövei; ezeken a tölgyfalevél koszorú sem hiányzik.¹⁴ Az oszlopokat kettős tagolású fejlemezsel, bimbós, leveles vagy nyelves fejezettel, talapzaton álló lábazattal Kercen, Brassóban, Halmágyon, Besztercén és Széken csaknem ugyanolyan formában faragták ki. Eltérés csak a megmunkálás finomságában állapítható meg. A zirci cisztercita apát-ság árpádkori templomából megmaradt egyetlen oszlopköteg oszlopai, a cisztercita műhelyek egyezésének szép bizonyosságaként,¹⁵ megmintázásukban és részleteikben szintén meglepő egyezést mutatnak a felsorolt erdélyi példákkal. A széki diadalív szőlőleveles, bimbós északi oszlopféjét Kercen, Brassóban és Besztercén látjuk viszont. Sőt a gyulafehérvári székesegyház északi mellékhajójának a homlokzattól számított második pillérfejezetén is

¹¹ Jekelius, i. m. IV. köt. I. rész. 192, 194—5. kép.

¹² Uo. 180 l. és 189. kép.

¹³ 166. l. és 111b. kép.

¹⁴ Uo. III. köt. 152. kép és IV. köt. 168. kép.

¹⁵ Divald Kornél, Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927. 52. kép.

felbukkan e forma némileg más elrendezésben, de alapjában véve a kerci megoldással egyezően. A bimbók közötti levél Gyulafehérváron még inkább hasonlít a tölgylevélhez, mint Széken. Hogy e részletforma Erdélytől nyugatra is megtalálható, bizonyítja a szombathelyi múzeumnak egy valószínűleg Jákról bekerült bimbós oszlopfője, melynek alsó részét szintén álló tölgylevelek veszik körül. A lóhereíves nyílások a kerci, halmágyi, brassói és besztercei sekrestyeajtókon, valamint a Szent Bertalan-templom déli előcsarnokul szolgáló mellékszentélyének szép, tágas ablakain fordulnak elő. A széki mellékszentélyek keleti oromzatainak lóhereíves ikerablakai tehát nem állnak társtalanul. Ugyancsak lóhereíves ikerablaka van az óradnai templom romtornyának is. Az említett példák alapján nem lehetetlen, hogy a hajdani sekrestyeajtó Széken is lóhereíves volt. — A széki koronázópárkány egyedül őrizte meg a kerci elrendezést. A Szent Bertalan-templom szentélyét félkörívsor zárja le. Ugyanezt találjuk a gyulafehérvári székesegyház nagy részén is. A széki bordaprofil a kerci csoportban egyedül áll s a gyulafehérvári dóm hajójának uralkodó bordametszetével tart rokonságot, bár természetesen annak kiviteli finomságát nem éri el.

Összefoglalva az eddigieket kitűnik, hogy a széki egyház egészében és részleteiben a kerci építő-műhely szinte összes jellegzetes sajátosságait tartalmazza, s annak legegyszerűbb, kereszthajó és torony nélküli, hajóiban lapos fedésű formáját őrizte meg. A cisztercita művészet általános európai és sajátos erdélyi, pontosabban kerci gyakorlata mellett a hajók felépítésében világosan megállapítható a korai (XII. század) bencés stílussal, egyes részletekben pedig (bordaprofil, háromkaréjos ablaknyílás, megnyúlt szőlőleveles-bimbós oszlopfő) a késői bencés (XIII. század első fele) stílussal érintkező gyulafehérvári székesegyházzal való kapcsolat. Látjuk tehát, hogy a földrajzi elhelyezkedésében annyira eldugott Szék temploma szerkezetét és művészi megjelenését illetően egyáltalában nem áll magában, és a XIII. század második felében, a tatárjárás után erőteljesen meginduló erdélyi építési tevékenység legtisztábban körvonalazható iskolájának egyik jelentős képviselője. Ezen belül pedig éppen a kerci műhelyen keresztül annak a cisztercita művészetnek letéteményese, melynek szervezete és egységes művészi gyakorlata egész Európát behálózta az átmeneti stílust legvilágosabban mutató templomaival és kolostoraival.

Mindezek alapján nem lehet kétséges, hogy a széki egyház a XIII. század második felében épült és készült el. Formái durváb-

bak, vidékiesebbek, mint a kerci vagy barcasági példák, hajója azokénál sokkal régiesebb. A kerci és brassói templomok részletei viszont Széken mintaként hatottak. A széki építkezések így az 1250—60-as években indulhattak meg, tehát nem közvetlenül a tártárjárás után. E kormeghatározás az alaprajzában és beosztásában legközelebb álló óradnai templomra is vonatkozik, s az ottani formákkal is összhangban áll.¹⁶ A csoport többi tagja (Prázsmár, Keresztényfalva, Szászhermány, Halmágy, Beszterce, Szászsebes) nagyjából szintén ugyanekkor készült el. A legfiatalabb valamennyi közt a besztercei volt minorita templom, mely megnyújtott szentélyével, de különösen csarnokhajójával már a gótikát képviselő ferences építkezések ma ismert legelső erdélyi példája.

3.

A mostani helyreállítás egyik legnagyobb eredménye a széki templom régi falfestményeinek feltárása és a még fájdalmas töredékességükben is jelentős maradványoknak konzerválása. E munka alapján megállapítható, hogy valamikor az egész szentélyt, a diadalív oromzatát, a déli mellékszentélyt és mellékhajót legalább is a mai déli bejárat vonaláig és a főhajó szentély felől számított első három déli pillérét freskók borították. A mai helyzet szerint a templom többi részén még nyomok sem tűntek fel. Biztosra vehető, hogy a nagyon sötét északi mellékszentély és mellékhajó nem volt kifestve. Úgy látszik, a főhajó sem. A falfestés a diadalív főhajó felőli homlokzatán és a főhajó kelet felé eső első déli pilléréen maradt fenn legépebben. A déli mellékszentély töredékei lehetővé teszik a hajdani állapot lényegének legalább eszmei helyreállítását. Elég jól látható a jelenlegi déli bejáró feletti részlet és az oldalszentély diadalívének egy alakja. Szinte teljesen tönkrementek a szentély freskói. A maradványokból azonban a beosztásra és a minőségre következtethetünk. Itt került elő a legmagasabb művészi színvonalon álló, sajnos, erősen megviselt töredék is. A szentély faragott részletein (bordák, faloszlopok, zárókövek) szintén felfedezhetjük a festés nyomait. Ez azonban csupán színező jellegű és valószínűleg jóval későbbi az alakos festményeknél. Szerepe az építészeti tagolás kiemelésére szorítkozik.

Szinte valamennyi most meglévő falfestmény egy mester elgondolása és kivitelezése szerint valósult meg. Kivétel csak a

¹⁶ L. a Technika id. cikkét.

szentély déli falának két és a déli mellékszentély zárófalának egy töredéke.

A festés négy alapszínből tevődik össze: világos és sötét okker, az angolvörös egy középárnyalata és fekete. Ezek a nagy alakos ábrázolásokban szinte teljesen tisztán jelennek meg. A kisebb kompozíciókon és a keretdíszítéseken azonban keverés következtében a színfokozatok meglepően széles és változatos sorozata alakul ki. A fehérrel együtt a sárgák, vörösek, szürkék, rózsaszínek és lilák gazdag árnyalataiban gyönyörködhetünk. Ezekhez járul még a mellékszentély egyes részein a grüspannzöld, mely bájos élénkséget visz a színhatásba. A körvonalak az okker és vörös vegyítéséből keletkezett sötétbarna vagy vöröses színűek. A formákat határozott pántként fogják körül és emelik ki. A rajzos elem a freskók legfontosabb alkotórésze, főként a nagyalakos kompozícióknál és természetesen a díszítéseknél. A kifejező vonal közeit töltik ki a színek. A festő tehát elsősorban rajzzal komponál. Kétségtelen azonban, hogy a rajz mellett, főként a mellékszentély kisebb jeleneteiben igen határozottan szóhoz jut a szín, mely hatásban majdnem egyforma erősségűvé válik a vonallal. De nemcsak e művészi eszközök, hanem a technika is jó iskolázottságú és hozzáértő művészre vallanak. A freskóréteg mindenütt biztosan simul bele a vakolatrétegbe s a felhasznált festékek kifogástalanul dolgozódtak rá a falra. Pattogzás, ragadás a letisztításkor nem fordult elő. Ott, ahol a vakolat nem szenvedett, a falfestmények is szilárdan tartanak. A vakolat a falazás szabálytalan hullámzását híven követi. Ez persze a falfestmények felületén is nyomot hagy. Síma, szabályos tükör szinte sehol sem található. A épület vidékies kivitele azonban a falfestmények magasabb színvonalát nem befolyásolja. A freskók legtöbbször külső behatás következtében szenvedtek. Rengeteg belekaparással, bekarcolással találkozunk. A szemek gyakran ki vannak szúrva. A padlózathoz közeleső részek mindenütt elpusztultak. Sokhelyt szabályosan elhelyezkedő beütések vannak, melyek az új vakolat tapadásának megkönnyítésére szolgáltak. A falfestmények lefedése a XVII. századnál korábban nem történhetett. Valószínűleg Széken is a puritán Geleji Katona István mozgalma vezetett a falfestmények bemeszelésére, bár addig is sokat rongálódtak a bekarcolások, felírások és egyes részletek leütése által. A mész és vakolatréteg különben annyiból előnyös volt, hogy a freskókat a további külső veszélytől megóvta és védőréteggént megőrizte mostani állapotukban.

A falfestmények leírása a következőkben foglalható össze:

A diadalív főhajó felé néző homlokzatán az Utolsó ítélet meglehetősen egyéni előadásban elevenedik meg. A középtengelytől kissé dél felé tolódva jelenik meg csúcsos mandorlában, szivárványon ülve az ítélkező Krisztus. Feje, sajnos, leromlott. Egyébként méltóságteljes alakja még részletekben is elég jól kivehető. Karjait könyökből felemelve tárja szét. Felső teste ruhátlan. A mell- és hasizmokat a festő erőteljes vonalakkal emeli ki. Vállait és alsó testét bő lepel takarja. Lenn aránytalanul nagy, de kifejező lábai a mandorlára támaszkodnak. Ezenkívül fenn egy-egy angyalnak, lenn egy-egy feltámadónak koporsóból kikelő, imádkozó és Krisztus felé forduló alakja látszik. A fenségesen megjelenő Istenember a négy kísérő sarok-alakkal határozott négyszöget zár be, akárcsak a miniatűrökön, ötvösműveken oly gyakori azonos ábrázolásokon, ahol azonban a négyszögnek a mandorlán kívüli sarkait rendszeren az evangélisták jelképei töltik ki. Krisztus jobbán két külön csoport foglal helyet: az oltalmazó Mária palástja alatt a közbenjárásért esedező emberiséggel, legkívül pedig Szent Péter, aki az üdvözülteket bevezeti a mennyországba. Krisztus balján Szent Mihály az elkárhozottakat a poklot jelentő, kitátott szájú Leviathan torkába üzi. A felsorolt és önmagában is zárt négy csoport szigorú felépítésében a végítélet kérlelhetetlen igazságosságát és döntő véglegességét kitűnően érzékelteti. A részletekre rátérve ki kell emelni az oltalmazó Mária szép és részarányos megmintázását. Arca, sajnos, tönkrement, dicsfényének is csak alsó része látszik. A dicsfény sugárzását a művész a kör sugarai mentén a friss vakolatba egyenletesen benyomott, befelé vékonyodó, hosszú ékekkel jelezte. A templom falfestményein látható valamennyi dicsfény ilyen. Csak a főszentély említett két, más kéztől való alakos kompozícióján hiányzik ez a rendkívül jellegzetes és erőteljes megoldás. Mária sötétvörös köpenyét két oldalt egyforma magasra emeli. Fehérruhás, karcsú alakja köré kétoldalt térdelnek a segítségét kérő hívek: pápa, püspökök, szerzetes, férfiak és nők. A körülbelül életnagyságú alak mozdulata és szélesen omló palástja a környörgőket zárt egységbe foglalja s a kompozíciónak monumentális megjelenést ad. Rendkívül közvetlen és kedves a legszélső csoport. A képsíkra ferdén egyszerű oromzatos várfal húzódik a mélységi térbe. Mögötte megdicsőült szentek. Az egyik a várfal széles ablakán kihajlik. Elöl félköríves záródású ajtó, melyen át a jóságos Szent Péter betessékeli az üdvözültek seregét. A sort egy pápa és püspök nyitja meg. Nagyon figyelemreméltó az az ellentét, mely a mandorlás ítélő Krisztus és a palástos Istenanya szigorú szembefordulása, valamint a várfal és az üdvözültek cso-

portja térátlós beállítása által keletkezik. A távlat és a rövidülés adta művészi feladat felvetése és a megoldás nem is sikertelen megkísérlése különös értéket ad e mozgalmas és kedves részletnek, melyben a többi három csoport kötöttsége szabadon fellazul. E formai és kompozicionális ellentétet hatásosan fokozza az a nagy hangulati különbség, mely a végítélet Bírāja balján megfestett elkárhozottak csoportja és a jobboldali mennyei jelenet közt fennáll. A réműlettől tágranyílt szemű bűnösöket a hosszú, pikkelyes ruhájú Szent Mihály hajtja a Leviathan torkába. A szörnyeteg előrenyujtott nyelve és lánghellete már elborítja a meztelen testeket. Hatalmasan kitátott szája a szögleteken párhuzamos ráncokat vet. Óriási szeme részvétlenül mered a semmibe. A jobbjaival kardot emelő főangyal félelmes megtestesítője az igazságos isteni büntetés végrehajtásának. — Az ismertetett négy jelenet a diadalív csúcsának vonalában helyezkedik el. Az alatta húzódó háromszögletű cikkekben mindkét oldalon egymás feletti sorokban a sírjaikból kikelő feltámadottakat festették meg. Az egész mező két oldalán és alul a diadalív hajtásával párhuzamosan széles, csillagos díszítésű szegély húzódik. E szegélydísz egymást átlósan metsző vonalhálónak a vörös és a szürke különböző árnyalataival való kitöltéséből, illetőleg a megfelelő négyszögek fehéren hagyásából keletkezik. A déli mellékszentélyben és hajóban is gyakran fordul elő. A diadalív feletti freskó felső széle csak a közepén rongálódott meg, különben ép. Lezáródása híven mutatja az eredeti mennyezetmagasságot, melynek kívül a szentély koronázópárkánya felel meg. Ennek pereme fölött a falat valamelyest megmagasították. E kis emelést a mostani helyreállítás sem tüntette el.

A diadalív oromzatának freskója a maga világosan és erőteljesen tagolt kompozíciójával, nagyvonalú előadásával, drámai és lírai elemekből szőtt, komoly vallásos tartalmával méltó művészi és lelki hangsúlyt ad a szentélynek s ezáltal még inkább elmélyíti a teljesen egyszerű, vidékies hajó és a díszítésben, kivitelben egyaránt magasan e fölött álló szentély egymástól elütő hatását. A végítélet fennsége után annál közvetlenebbül hat, a szentek hozzánk közelebb álló világa, melynek megjelenítésénél a művész hangja oly színessé, oly meleggé válik.

A déli mellékhajó mostani bejárata fölött, kissé a szentély felé tolódva, semleges, barnás háttér előtt három szent alakja tűnik fel. A baloldali alig látszik valami s így meghatározhatatlan. A középső azonban elég épen került ki a vakolat alól. Álló, hosszú köpenyes nőt ábrázol. Lepeltől takart jobbjaival

denevérszárnyú, nyitott szájú kis sárkányt tart. Szabadon függő bal keze valószínűleg a vértanúk pálmáját fogja. Jellegzetes, lefelé hegyesedő arcát dús haj övezi. Fejtetője természetellenesen lapos. E záróvonalat, akárcsak a dicsfény kettős körét és a benne lévő sugarakat, a festő belenyomta a nedves vakolatba. A különös fejforma azzal magyarázható, hogy a fejen korona volt, amint erről a déli mellékszentély egy képén meg is győződhetünk. E lecsapott fejtető csak koronás alakoknál fordul elő, ott viszont következetesen. Kétségtelen tehát, hogy a szóban forgó női szent fejen korona, mégpedig nyitott, egyszerű, liliomos korona lehetett. Ez azonban lekopott. A sárkányt tartó szent királyleány antiochiai Margit, kinek legendájával a székelyföldi falfestményeken oly gyakran találkozunk (Gelence, Bögöz). — A jobbszáron fehér fejkendő, barnás vörös ruhás nő ölében kislányt tart. Alsó teste hiányzik, de valószínű, hogy — mint Szent Margit — ez is áll. A kislány melle előtt mindkét kezével irattekercset szorongat. Dicsfénye csak a nőnek van. Mégis kétségtelen, hogy a két alak Szent Annát ábrázolja a gyermek Máriával. — A freskótöredék felül rombuszos, majd kockás sávdíszítmény zárja le. A kockák részben feketék, részben átlósan négy háromszögre oszlanak, s így a csillagos ékítés egy másik változata keletkezik. Ezt nagy, homorú karéjok koronázzák; ezeknek értelme azonban már nem világos, mivel a festés közvetlen felettük tönkrement.

E falfestmény-részleten talán legszebben nyilatkozik meg a művész vonalszépség iránti érzéke. Az arc egyes elemei is jellegzetesek. Feltűnő a szemkörüli izmok szemüvegszerű megrajzolása, a széleshátú orr és a kis cseresznyeszáj. A homlokok magasak, az arcok alakja tojásdad. Igen kifejező és kitűnő formaérzékre vall Szent Margit nyakának előkelő ívelése, ruharedőinek puha omlása, Szent Anna könnyed, szeretetteljes főhajtása. A körvonal összefoglaló ereje a kis Mária arcának és nyakának megrajzolásában csillan fel legszebben. Aki ezeket az alakokat festette, biztos kezű rajzoló volt. Különösen a fej, nyak és vállak megmintázásában a vonal összetartó és kifejező szerepét, ritmikus lendületét kora magasabb színvonalán tudta visszaadni.

A déli mellékhajófalhoz hasonlóan a főhajó legkeletibb pillérének két oldalát is egy-egy férfiszent díszíti. A következő két pilléren szintén maradtak fenn nyomai a festésnek. Az átlósan kifestett négyszögsorok alkotta keret egy része még kivehető volt, az alakok azonban teljesen elpusztultak. A majdnem életnagyságú szentek nyilván a keleti pillérhez hasonló elrendezésben boríthatták be az egész déli pillérsort. Az első pillér déli és nyu-

gati oldalán egy szent király és egy szent püspök aránylag elég épen maradt alakja látható. A király bő köpenye elől szétnyílik s így jól kivehetjük karcsú alakját. Testhez simuló ruhája térdén felül ér véget. Alacsony övkötésű lábainak formái a hozzásimuló gótikus harisnyaviselet alatt tisztán kirajzolódnak. Baljában díszes végű jogart, felemelt jobbában valami kisebb tárgyat tart. Ez utóbbi csak találgatás, mivel a jobbkez teljesen hiányzik. A korona is lekopott, de a lapos fejtető a fentebb említett meg-gondolás alapján félreérthetetlenül elárulja, hogy a homlok fölött eredetileg korona volt. A püspök még jobb állapotban maradt ránk. Szakállas fejét szépvonalú süveg fedi, melynek külső kör-vonalát a művész mélyen bekarcolta. Leomló ornátusának, kar-ingének minden lényeges részlete gondosan van megfestve. Bal-jával ékes pásztorbotját fogja, jobbát áldásra emeli. Nagyon sikerült a kezek és különösen a jobbkez hosszú ujjainak meg-rajzolása. Rajtuk ismét alkotójuk vonalérzéke nyilatkozik meg. Ugyanilyen finom, előkelően hosszú keze van a déli mellékszentély diadalíve jobb sarkában fennmaradt jogaros királynak is. Fejét, sajnos, a famennyezet eltakarja. A látható részek azonban nagyon szép formákat mutatnak. Csak két színből: a sötét angol vörös-ből és a sárgás fehérből tevődik össze. Ugyane színek a szürkés-feketével megtoldva szerepelnek a pillérfestményeken. A szent püspök térde alatt szabályos renaissance nagy betűkkel a követ-kező felirat van bekarcolva: HIC FUIT MATHEUS RET. Mind-két pilléralak elnyúlt világos és sötét rombuszokból álló, keskeny keretben áll. A király feje fölött az említett kereten kívül elég széles indás, virágos sávdíszítmény húzódik, melynek finom vona-lai világosan válnak ki a sötét alpból. Mindannyi között ez a legszebb keretdíszítmény. A szentek arcának és egész alakjának megfestése a már ismertetett, jellegzetes körvonalakkal és széles, nagyvonalú ecsetkezeléssel történt. Orruk, szemük, ajkuk teljesen azonos Szent Margit és Szent Anna megfelelő arcrészeivel. A sablonszerű arc, bár elég egyéni, állandó visszatérése következté-ben némileg egyhangúvá válik. A középkori festési gyakorlat e természetes tipizáló hajlama azonban csak most kelti az egy-formaság kellemetlen érzését. Akkoriban e tulajdonság a művé-szet egyik leglényegesebb, legértékesebb eleme volt, mely a túl-világra irányuló szellemiség és gondolkozásmód magától értetődő következménye. — A keleti pillér szentjei valószínűleg Miklós myrai püspök és IX. Lajos francia király. Mindkettő nagy ked-veltségnek örvendett a középkorban. Az első a főpap, a második a lovag követendő mintaképe. Az előbbi legendájának egy jele-

nete a mellékszentély északi falán is előfordul. A lovagkirály alakja előtt önkéntelenül Szent László jut eszünkbe. Őt azonban a XIV. századtól kezdve mindig bárdal ábrázolják. A szent királyok közül legvalószínűbb Lajos francia uralkodó, akinek tisztelete egész Európában gyorsan elterjedt. Amennyiben tényleg az ő ábrázolásával van dolgunk, akkor a felemelt jobbkezű töviskoronát tarthatott annak jelzésére, hogy Lajos király mint igazi lovag mily sokat tett Krisztus szolgálatára. Halála is 1270-ben a mohamedánok elleni harcban következett be. Nem csodálkozhatunk azon, hogy mint a keresztény világ friss szentjét oly félreeső helyen is megörökítették, mint Szék.

A mellékszentély két boltszakasza eredetileg teljesen ki volt festve. Sajnos, csak töredékek jutottak reánk, de ezekből is megbízható képet alkothatunk a kifestés rendszeréről, beosztásáról és ábrázolásairól. Ezen kívül a megmaradt részletek elégségesek ahhoz, hogy a színekről és formákról felvilágosítást nyujtsanak. A boltívek a két szakaszban két-két félkörívű falrészlet alkotnak. Ezeket a már említett, Szent Margit és Anna fölött húzódó háromsoros csillagos sávdíszítmény osztja meg. Felül így négy lunetta keletkezik, alul pedig egy hosszúkás mező, melyet északon a főszentélybe nyíló ajtó vág el, délen azonban a két boltszakaszon át egybeáramlik. A déli lunettákat viszont középen a résablakok szakítják meg. Az így adódó falfelületet a művész igen világos tagolással használja fel. Az északi lunettákban nyugatról-keletre menve a mennyei Jeruzsálem és a Szent Miklós legenda egy jelenete látható. Az alsó sávban pedig a mennyország és pokol, valamint egy királlyal beszélgető szent királylány tűnik elő. A déli lunettákat a négy nagy egyházatya tölti ki úgy, hogy mindegyik ablakot a nyílás felé forduló két-két író, illetőleg olvasó szent fogja közre. Az alsó sort pedig az előbb említett királylány és kíséretének fogadása díszíti. A lunettákat három kiterjedésű, tehát térben ábrázolt ormós ékítmény keretezi. Az alsó képsort pedig a csillagos sáv alatt futó, hosszú rombuszokból összetevődő pálcá. Ez utóbbi a pillérialakok keretével egyezik. De nemcsak a falak, hanem a boltozat is festve volt. A bordák helyén, a keresztboltozat gerinceinek keretként a vízszintes osztó sáv csillagmotívumához hasonló, de sötétebb kitöltésű csillagdíszes sáv jelenik meg. Ezen belül habosan fodros, szabályosan hullámzó felhő-ékítmény kígyózik. A nyugati boltszakasz belső négy sarkát az evangélista jelképek töltik ki. A zárókö helyén Krisztus feje látszik. A második boltszakasz festményeiből alig maradt valami. A boltozati gerincek metsződésénél álló férfiszentre következett-

hetünk. Ugyancsak álló alakok nőttek ki a boltszakaszok találkozásánál keletkezett, széles háromszögű boltozati felület felhői közül. Úgy látszik, leginkább a mellékszentély keleti zárófala szenvedett. A késői ablakkivágás is itt történt. Csak az északkeleti sarokban tűnt elő egy meglehetősen primitív, kis töredék; ez azonban egészen más kéztől származik. A boltozat túlnyomó hányadán és az oldalfalak felületének mintegy felén, főként az alsó részeken és a délkeleti ablaknak a zárófal felé eső lunettáján szinte semmi sem maradt fenn. Legalul valószínűleg az akkoriban igen kedvelt függönydíszítés húzódnak. Ma semmi nem látszik belőle. Az eddig elmondott ábrázolások is csak részben láthatók, és több tekintetben csak következtetésen alapulnak. E sajnálatos töredékesség ellenére is megállapítható, hogy a festő mondani valóját a falfelületen és a boltozaton igen világos beosztással rendezte el, és az építészeti megjelenést követő osztó-, valamint keretdíszekkel tiszta és áttekinthető tagolást nyújtott.

A nyugatról számított első boltszakasz északi lunettája közepét, angyaloktól körülvéve, a mandorlás Krisztus foglalja el. Jobbján Szűz Mária imádkozó alakja térdel. A lunetta kelet felé eső oldala szinte teljesen elpusztult. Krisztusból is csak a felémelt jobbkar, a mandorla és szivárvány egy kis része maradt meg. Mégis kétségtelen, hogy a festmény a mennyei dicsőségben trónoló Üdvözítőt ábrázolja. Az angyalok feje és szárnya, akár csak a trecento alkotásain, sűrű tömörségben zsúfolódik össze. Az alsó sáv bal sarkában ferdén hátrafelé megtörő oromzatos várfal vehető ki félköríves ajtónyílással. A fal mögött szakállas, dicsfényes férfi, valószínűleg a mennyország öre: Szent Péter áll. A jobsarkot a Leviathan hatalmasan szétfeszített szája foglalja el. Előtte két bekarcolt koncentrikus kör közepén egy meztelen emberi test lebeg: az elkárhozott lélek, akit talán egy ördög tart. Ezt azonban már pontosan meghatározni a felső rész hiánya miatt nem lehet. A festés rendkívül megrongálódott, s így csak annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a várfallal jelzett mennyország itt szemben áll a Leviathannal jelölt pokollal. Az ábrázolás részletei erősen emlékeztetnek a diadalív freskójára (mandorlás Krisztus, Leviathan, stb.). A boltozat északkeleti belső cikkelyében Szent János evangélista sas-szimbóluma tűnik fel a XIII—XIV. század jellegzetes keretében, mely négy karéjt elválasztó négy hegyes tagozatból tevődik össze. A keret elferdülését a mező szabálytalansága okozza. Az északnyugati sarokban is jól látszik az említett keret és a benyomkodott sugarú dicsfény, az ábrázolt jelkép azonban teljesen elmosódott. A másik két

cikkelyben még ennyi sem látszik. Az elmondottak után azonban semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a másik három evangélista jelképét ugyanúgy megfestették, mint a sást az egyetlen nagyjából ép cikkben. Legfelül, a zárókő helyéről Krisztus arca tekint le.

Nagyon mozgalmas és színben is változatos az északi második lunettának festménye. A jobbsarokban kezében pásztorbottal áll a püspöksüveges Szent Miklós. Háta mögött erdős liget, előtte vadul hullámzó tenger. A vizen egy emberekkel teli hajó hanyódik. A mozdulatokon látszik a kétségbeesés. Egy férfi még igazítja a vitorlát, de a többiek a veszélyben imádkozva vagy kezüket segítségkérően kitérve várják a véget. A hajót nyaldosó hullámok alatt tengeri állatok úsznak: kígyó, delfin és hal. A parton álló Szent Miklós jobbjának áldó mozdulata jelzi a menekülést. A kompozíció vonalszépségei mellett különösen színei tűnek ki. A vörös, szürkéskék, sárga legkülönbözőbb árnyalatai igen szépen kihozzák a formákat, melyek a nagy alakos kompozíciók ünnepléysége, összefoglaló, szigorú elhatároltsága helyett, részletezően, kedves közvetlenséggel érzékeltetik a mondanivalót. A kisebb mérettel egyszersmind bensőségesebb előadásmód is jár és a részletek szerető visszaadása. A természet bájosan naiv szemlélete és értékelése nyilatkozik meg a háromosztású fák és főként a tengeri állatok megfestésében, a tenger meredek hullámainak szabályos fodraiban, melyekből oly hatásosan emelkedik ki az árbócos, lendületes csúcsokban végződő, bordázott vitorlával ellátott hajó. Bár a vonal ereje még e festményen is fontos, a színek bizonyos tónusos átmenettel olvadnak egymásba és a diadalív szárazabb modorához képest a mellékszentélynek különösen e jelenetét, de a többit is festői puhaság jellemzi.

A falrész alsó sávja nagyon megrongálódott. Bal oldalán csak szabályos színfoltok vehetők ki. A jobb oldalon egy szakállas királlyal beszélgető koronás szent nő alakját láthatjuk. Arca talán az összes arcok közül a legszebb, biztos, lendületes körvonalakból felépítve. A háttér szabályos tagozásai trónépítményt mutatnak. E részeken tűnik fel a halvány grüspannzöld, mely a színhatást rendkívül élénkíti s az okkersárga, rózsaszín és barnászöld fokozataival keveredve, tarkán mosolygó színbenyomást ad. Az alapszínekből kikevert változatos színek természetesen elhatárolva sorakoznak egymás mellett s a tónus ezeknek a formák szerint elkülönülő színeknek összehangolódásából keletkezik.

Az északi fal szent királyleányát ismerhetjük fel a déli fal alsó sávján. Itt már hatalmas női kísérettel jelenik meg. Előtte

három félköríves árkádból álló templomhomlokzat, melynek jobb sarkán sokszögű különálló torony emelkedik. A templom felől három alak siet a nőstény fogadására. Ezek közül csak egy püspök vehető ki világosan, a másik kettő annyira elmosódott, hogy csak sziluettjük látszik. A háttér a már ismert oromzatos várfal zárja le a templom mellett vastag, tetején kiszélesedő, résablakos bástyával. Dicsőfénye csak a királyleánynak van. Valószínű, hogy Szent Orsolyával van dolgunk, aki Britanniából 11.000 leánytársával indult el Kölnön és Bázelen keresztül Rómába a pápához, hogy ott megkeresztelkedhessenek. A hazautazás alatt Kölnben a pogány hunok kezére jut, akik valamennyi társával együtt halálra nyilazzák. Ezek szerint az Orsolya-legenda két jelenete elevenedik meg előttünk. Az északi falon a szent leány elbúcsúzik királyi atyjától, a délin pedig a 11.000 szűzzel megérkezik Rómába, ahol a pápa fogadja. Az elpusztult részen a művész talán a vértanúhalált festette meg.

Igen szépek még lekopott töredékességükben is a déli lunetták egyházatyái. A hajó felé eső ablakot jobbról Szent Jeromos, balról Nagy Szent Gergely pápa fogja közre. Mindkettő keskeny, magas íróasztalban ül, melynek támlája asztallapjával összefügg. A ferde lapon nyitott könyv. Jeromos ebbe ír. A fejét borító bíbornoki kalap benyomott körvonalának egy töredéke még látszik. Nagyon finom az arc és a kéz. Az írólap alatt könyvek halmozódnak. Az íróasztal építmény jellege főként Gergely pápa képén szembetűnő. A szentélyzáródás felé eső ablak két oldalán ezek szerint Szent Ambrus és Szent Ágoston püspökök foglaltak helyet. A jobboldali püspök még valahogyan kivehető. Könyvét két kézzel tartja, nyilván olvas belőle. A negyedik egyházatya képéből, sajnos, semmi sem maradt, így a harmadikról sem tudhatjuk, hogy a kettő közül melyiket ábrázolta. Talán inkább Ambrust, mivel Ágostonra az írás sokkal jellemzőbb, mint az olvasás. A negyedik egyházatya képének pusztulása különben összefügg a mellékszentély zárófalának rongáltságával. Ezt bizonyítja a falfestés szinte teljes hiánya és a később bevágott ablak. A hajó résablakainak rézsűje, csakúgy, mint a főszentélybe vezető ajtó kerete, festve volt. A csekély okker és vörös festéknyomokból azonban már nem lehetett kivenni a festett díszítés mineműségét.

A színezés szempontjából külön is ki kell emelnünk a boltzat felhő díszítését, melyen a vörös, sárga és kék színek nem külön-külön egymás mellett sorakoznak, hanem kifejezett, tónussá szövődnek egybe. A kemény rajzok után a keretdíszítmény e

puhasága lüktető változatosságot visz a falfestmények megjelenésébe.

A főszentély freskói úgy szólván teljesen tönkrementek. A vakolatot bárhol meg lehet bontani, alatta mindenütt festési nyomok mutatkoznak. Ezek azonban egységes képpé nem alakulnak. A sokszögzáródás északi faláról annyi még leolvasható, hogy egyszerű keretekben szentek álltak legalább két sorban egymás fölött. A bekarcolt sugarú dicsfény, valamint a barnásvörös körvonalak és az alakok maradványai kétségtelenné teszik, hogy e freskók is a többiekkel egy időben készültek és ugyanattól a mestertől származnak. A délkeleti körablak rézsűjét lendületes, erős körvonalú indás díszítés tölti ki. Az indák öbleiben stilizált levelek foglalnak helyet. Nyilván az összes körablakok rézsűi így voltak kifestve.

3. kép. A szentély délnyugati körablakának festett indadíszje és elhelyezkedése a rézsűben

K. Sebestyén József rajza

A főszentély déli falán a két boltszakaszt elválasztó oszlopköteg bal és jobb oldalán az eddigiektől határozottan eltérő falfestmények nyomaira bukkanunk. A baloldali az Angyali üdvözlést ábrázolja. Az angyal lebegő futással érkezik. Kezében gyertyatartó gyertyával. Rendkívül kifejező különösen szárnyának és redőkbe omló ruhájának vonalvezetése. Mária alakjából csak a fej felső része látszik a dicsfényvel, melyből a többi freskó bevájt dicsfénye hiányzik. Megfigyelhető, hogy a körvonalak mindenütt feketék, ellentétben az eddig tárgyalt ábrázolások vörös barna körvonalával. Az angyal erősen megrongált maradványai is jól visszatükrözik szabad, lendületes mozgását, mely az eddig leírt együttesben egészen idegenül hat. Kétségtelen, hogy e falfestmény a többieknél jóval később keletkezett. Rá kell mutatnom arra, hogy a mellékszentély zárófalának bal sarkában lévő töredék az Angyali üdvözléssel megegyezően szintén fekete körvonalú. Az ábrázolás nagyon egyszerű. Fehér oszlop ovális vörös talapzattal és fejezettel. Ebből indul ki egy kúszólevél-szerűen díszített ív. Felül mintha a keresztvirág csúcsa látszanék.

Lehet tehát, hogy a festmény egy szamarhátíves ablakot ábrázol. Ez esetben a későgótika idejéből származik; ezt az Angyali üdvözléssel rokon kivitele is alátámasztja. Meggondolkoztató azonban az a körülmény, hogy a falfestmény szintje fölött a szélen ott volt a mellékszentély freskórétege. E rétegződést azonban csak a legszállal lehetett megállapítani, beljebb már nem. A most látható festmény annyira kezdetleges és főként annyira hiányos, hogy nehéz a formákból biztosan következtetni. Elképzelhető, hogy egy korábbi freskóval van dolgunk s a festett ablak lóhereíves volt. Kétségtelen, hogy szintje a mellékszentély egyéb freskóinak szintjénél mélyebben fekszik. Ez ugyan úgy is magyarázható, hogy az eredeti freskót valamilyen okból eltávolították s ennek helyébe újat festettek. Bárhogyan is áll a dolog, annyi bizonyos, hogy ez a falfestmény más korban jött létre és más kéztől származik, mint a templom többi freskói.

Visszatérve a főszentélyhez, a déli fal hármasszlopkötege jobb oldalán találjuk a most feltárt falfestmények utolsó, egyszerűleg legmagasabb művészi színvonalú töredékét. A — sajnos — nagyon rossz állapotban lévő kép két glóriás fejet mutat. Az egyik Mária, a másik a kis Jézus. A vállak alatt semmi nem maradt meg, csak jóval lejjebb a gyermek talpa a ráhulló redőkkel. A kis Jézus áldólag felemelt jobb kezének két ujjhegye még most is kivehető. A háttér ritkás barnás-vörös négyzet hálózattal áll. Az isteni gyermek elhelyezkedése Mária ölében nem világos. Talán térdelt, talán ült. A talp helyzetének magyarázatakor, sajnos, csak találgatásokra vagyunk utalva. A térdelés mindenesetre szokatlan megoldás. A festmény nyilván a királyok vagy szentek hódolatát fogadó Madonnát ábrázolja. A kis Jézus áldó mozdulata erre vall. A hódolókból azonban semmi nem látszik, így kilétük nem állapítható meg. — Az erősen sérült fejek egész Erdély legszebb középkori fejei közé tartoznak. Mária angolvörös fejkendője igen kifejező fehér kígyóvonalban húzódik lefelé. Széles állkapcsú arcát a művész fölényes biztonsággal rajzolta meg. Az orr és a száj folyamatos vonalait, az ajkak határozott és finom lendületét csak a megmaradt bal szem gondolkodó, mély tekintete múlja felül. A nyakkivágás és a fül jelzése egyaránt nagyvonalú tudásra vall. Ugyane tulajdonságok a Gyermek arcán is megvannak, noha a szem, az orr és száj nagy része hiányzik. Annál szebben rajzolódna ki a merész ívelésű szemöldökök, melyek közül a bal egy lendülettel megy át az orr vonalába. A színek egyszerűek: csak az angolvörös, okkersárga és ezek egymásközti, valamint fehérrel való keveredése szerepel. A dicsfények narancsba játsza-

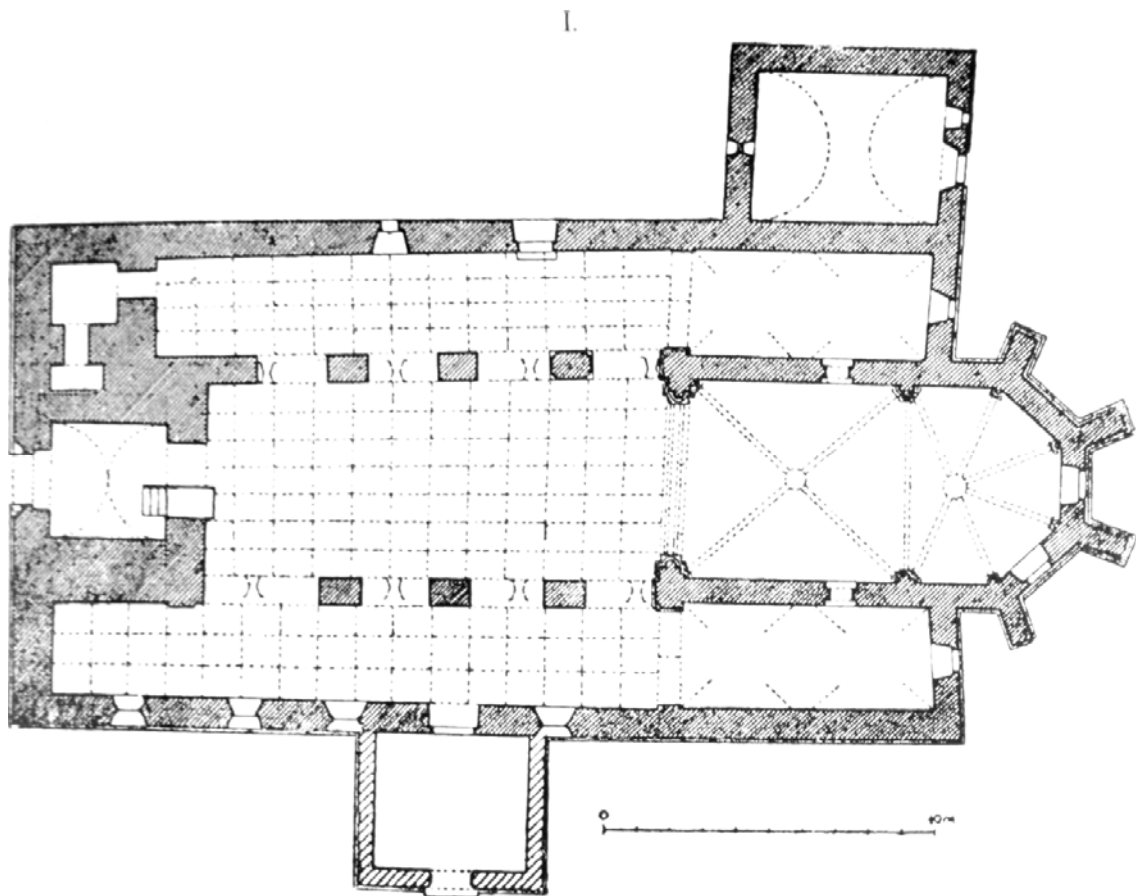
nak át, a jellegzetes benyomott sugarakat itt sem találjuk meg. Az arcok sokkal világosabbak, mint a többi freskók egységes, sötétebb, barnás színárnyalata. A festő egyik sajátja a fontosabb vonalak világos színű utánvonása. E módszer az előadásba közvetlen frisséget visz. Az alapszín-benyomás az egyszerű barnásvörös, ellentétben a szomszédos Angyali üdvözet tarkább, kevésbé összehangolt színeivel. Aki a Madonnát festette, nemcsak a vonal és szín fölényes mestere volt. Benne mély jellemző erő biztos tudással párosult. E falkép egyszerűsége nem kezdetlegesség, hanem a lényegét kiemelő nagyvonalúság. Mária komoly, anyai méltósággal és szeretettel teli tekintetében a későközépkor valóságsszemléletének jövőbe mutató ígérete csillog. Őt szemlélve önkéntelenül Giotto jut eszünkbe. E monumentális fejhez fogható Erdély középkori falfestészetében eddig nem ismerünk.

A széki freskók leírása után kormeghatározásuk és az erdélyi emléanyagba való beleillesztésük feladatának megoldását kell megkísérelnünk.

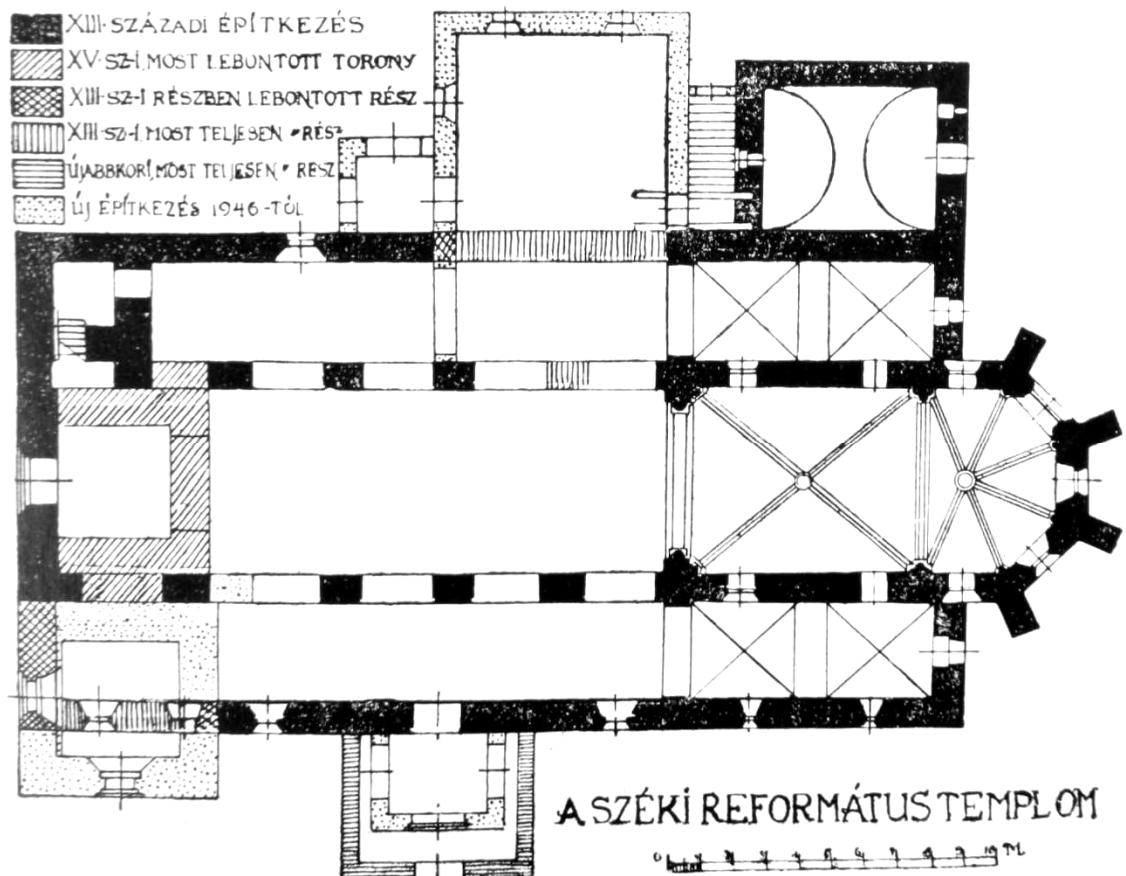
Mint fentebb láttuk, Szék torony nélküli bazilikájának befejezése a XIII. század végére tehető. A falfestmények legvalószínűbb kora tehát a XIV. század, mikor is az építkezések után sor kerülhetett a templom kifestésére. Ha körülnézünk az eddig ismeretes erdélyi és Erdélyen kívüli emléanyagban, e csupán az építéstörténet alapján levont következtetés helyesnek bizonyul. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a freskók erősen olaszos elrendezése és formakincse határozottan a XIV. századra, arra a korra vall, midőn az erdélyi falfestészet egyik szembetűnő jellemvonása az itáliai igazodás. A részletekre rátérve, legkézzelfoghatóbb a kapcsolat a magyarfenesi római katolikus templom szentélyének keleti falán feltárt és kitűnő állapotban fennmaradt freskójával. Azonos mindkettőn az áttekinthető tagolás, a kompozíciók világos összeillesztése, a keretdíszítés, az alapszínek, sőt az egész színhatás, a Golgota mögött az ormós várfal. A tónus Széken sötétebb, de a sötétbarna körvonalak használata, Krisztus ruhátlan felsőteste, izmainak vonalas dekoratív kirajzoltsága, a szemüvegszerű szemek és a kicsi, összecsucsorított ajkak mindkét helyen következetesen előfordulnak és erős rokonságról tanúskodnak. A magyarfenesi hajó festményein látható arcok megrajzolása is világosan emlékeztet Székre.¹⁷ A jellegzetes csillagszerű keretdíszítés Magyarfenesen kívül a barcasági Szentpéter község templomerődjének kerítőfalában lévő kápolna falfestményein, a

¹⁷ Balogh Jolán, Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943. 18—9, 26 és 11—5, valamint 31, 33—4. kép.

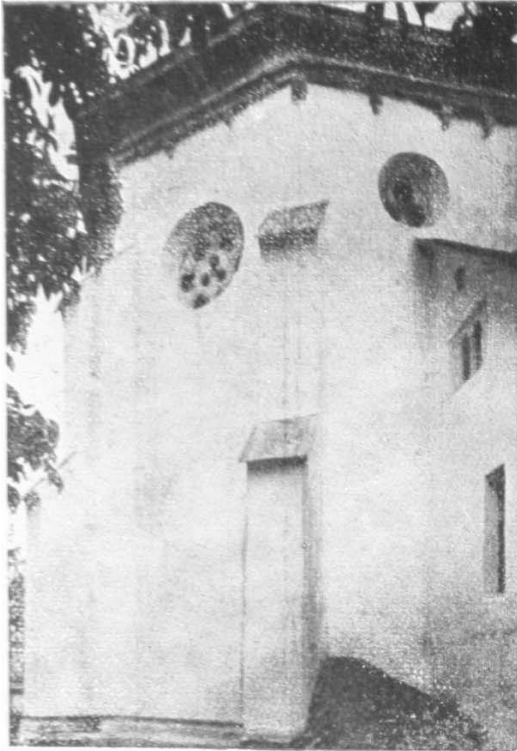

4. kép. A templom 1946 előtti alaprajza Debreczeni László felmérése alapján

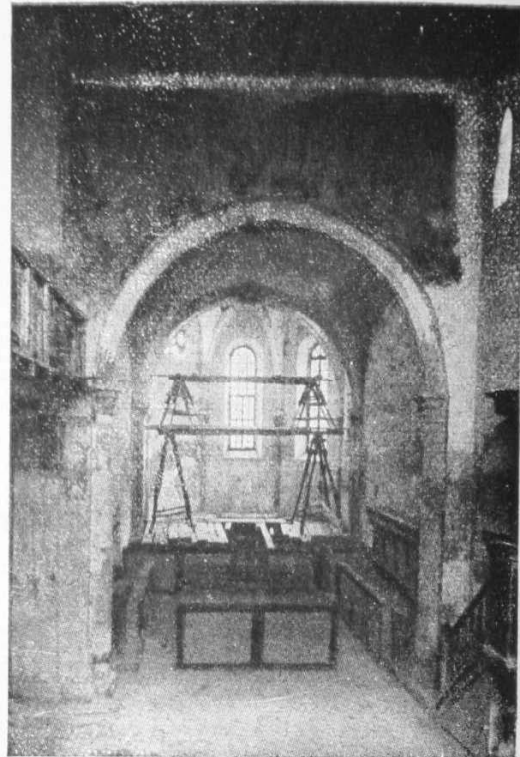

5. kép. A templom jelenlegi alaprajzi vázlatja Kós Károly felmérése alapján

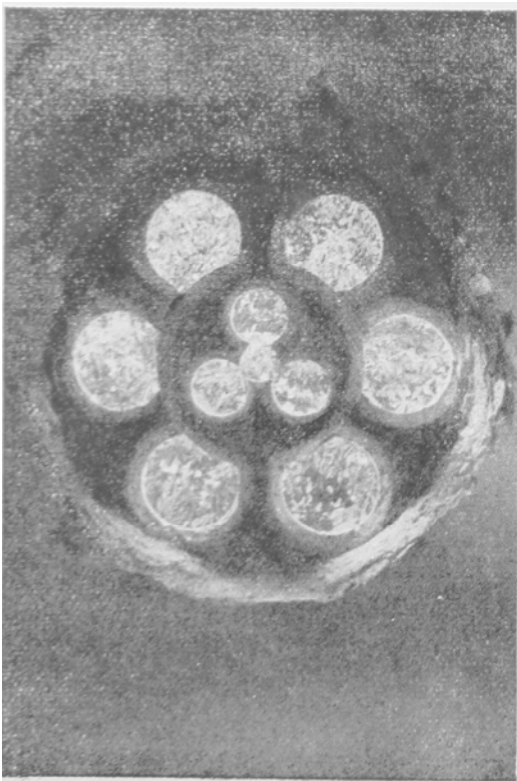
II.

6. kép. A főszentély és az északi mellék-szentély záródása északkelet felől

7. kép A főszentély belseje a helyre-hozatal alatt

8. kép. A főszentély hatkaréjos ablaka

9. kép. A főszentély déli falának egyik háromkaréjos ablaka

III.

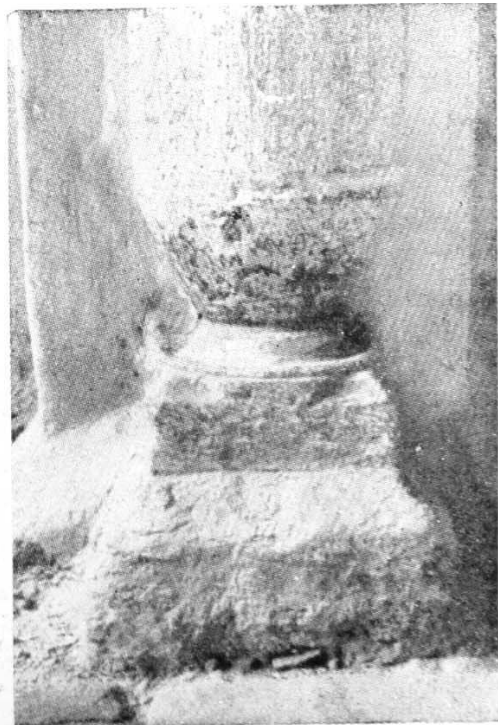
10. kép. A diadalív északi pillérfejezete homloknézetben

11. kép. A diadalív északi pillérfejezete oldalnézetben

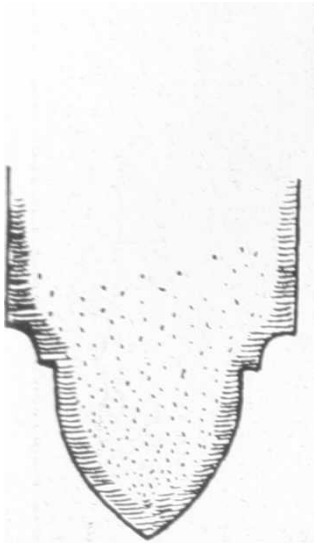

12. kép. A diadalív déli pillérfejezete homloknézetben

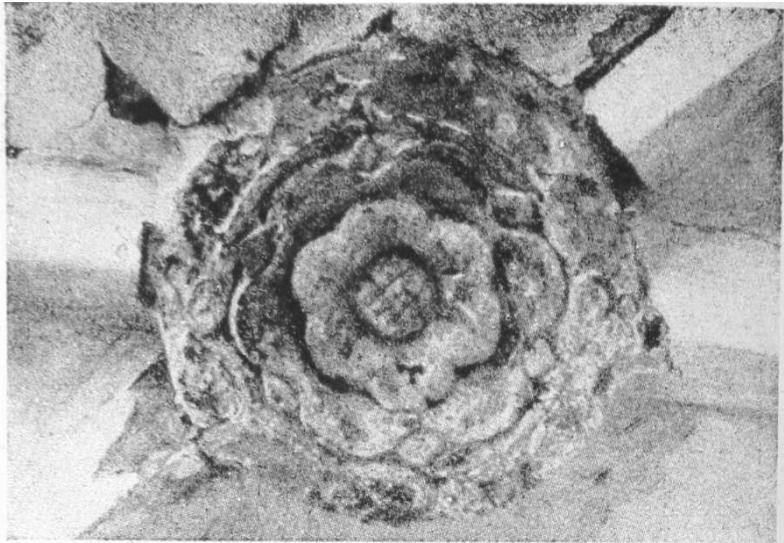

13. kép. A diadalív északi pillérlábazata

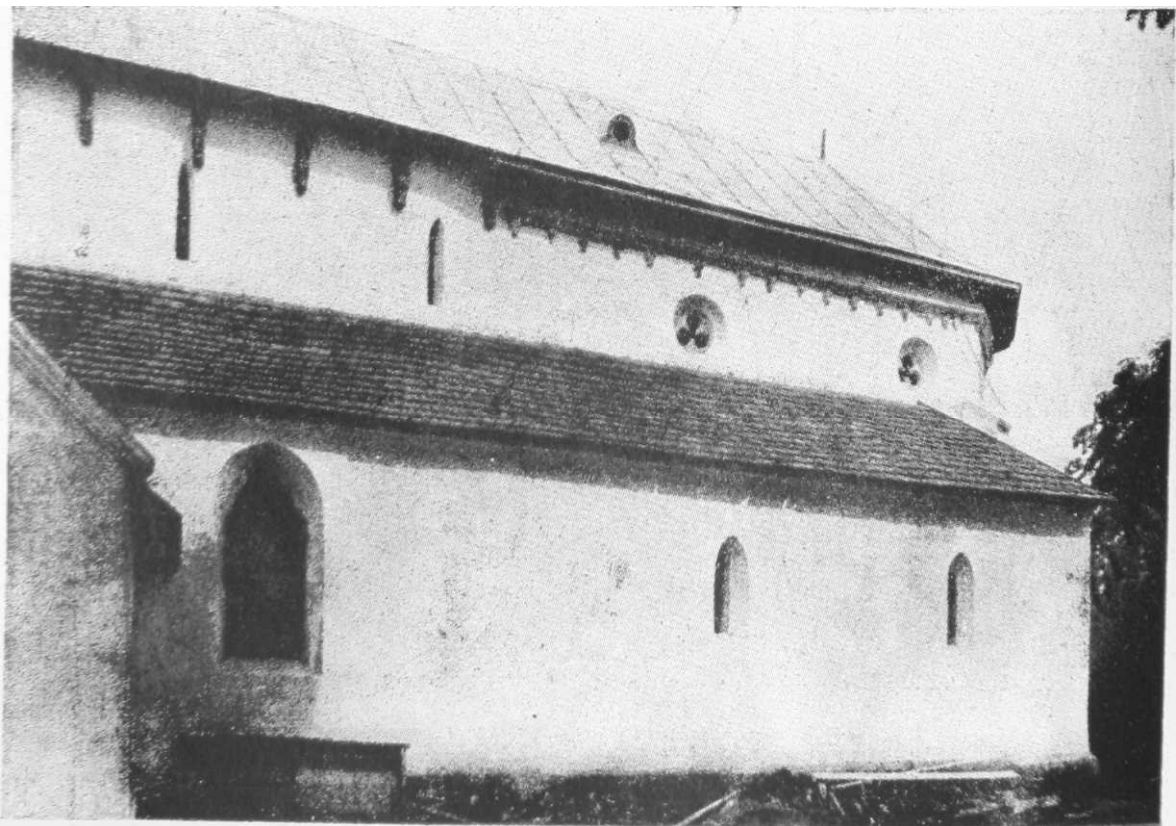
IV.

14. kép. A főszentély boltozatának borda-
metszete
K. Sebestyén József rajza

15. kép. A főszentély hatsüveges boltozatának záróköve

16. kép. A templom déli külső nézete a helyreállítás után

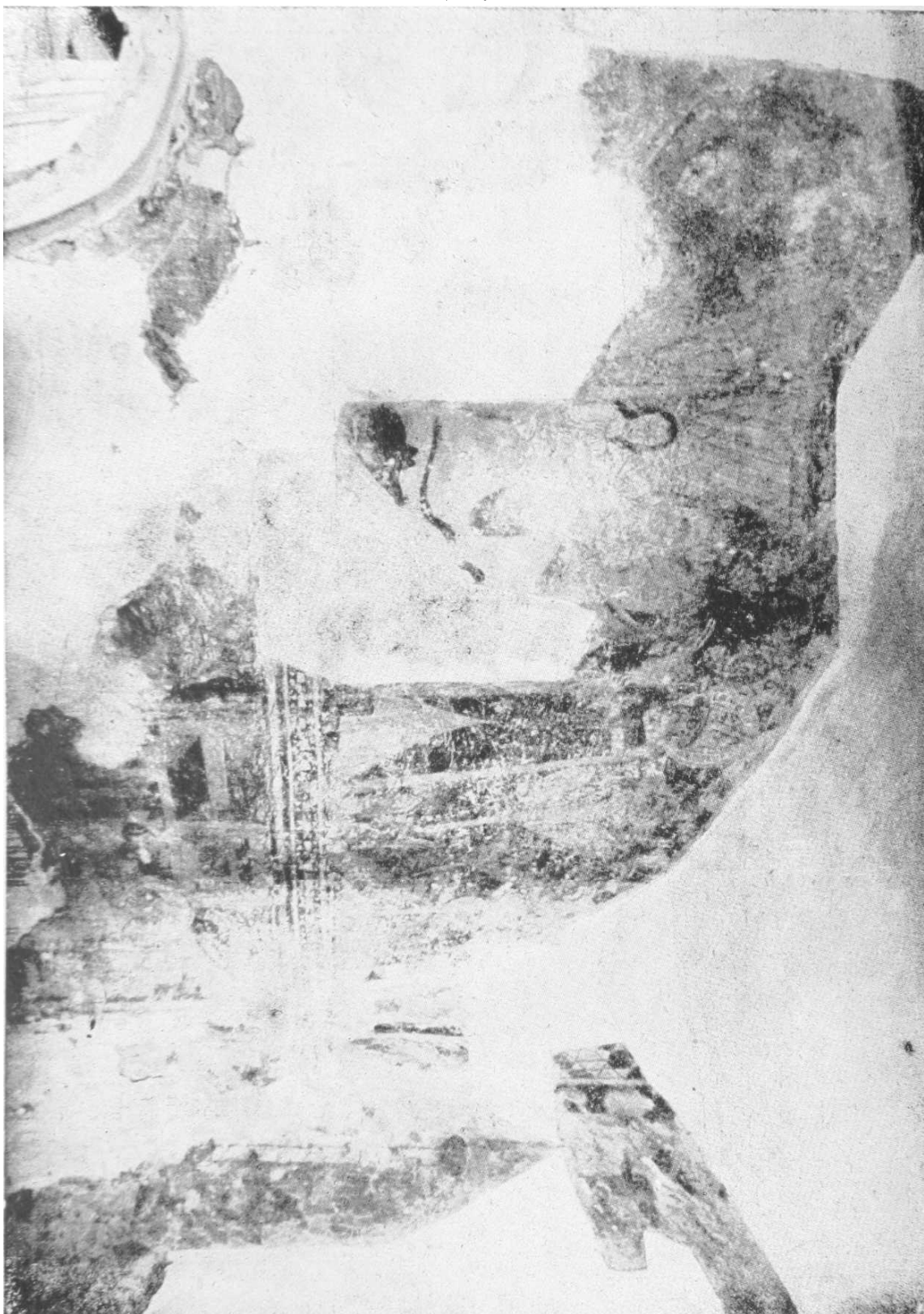
17. kép. Madonna töredéke. A főszentély déli falának falfestménye

18. kép. A déli mellékhajó déli falának falfestménye.
Antiochiai Szent Margit és Szent Anna ölében a gyermek Máriával

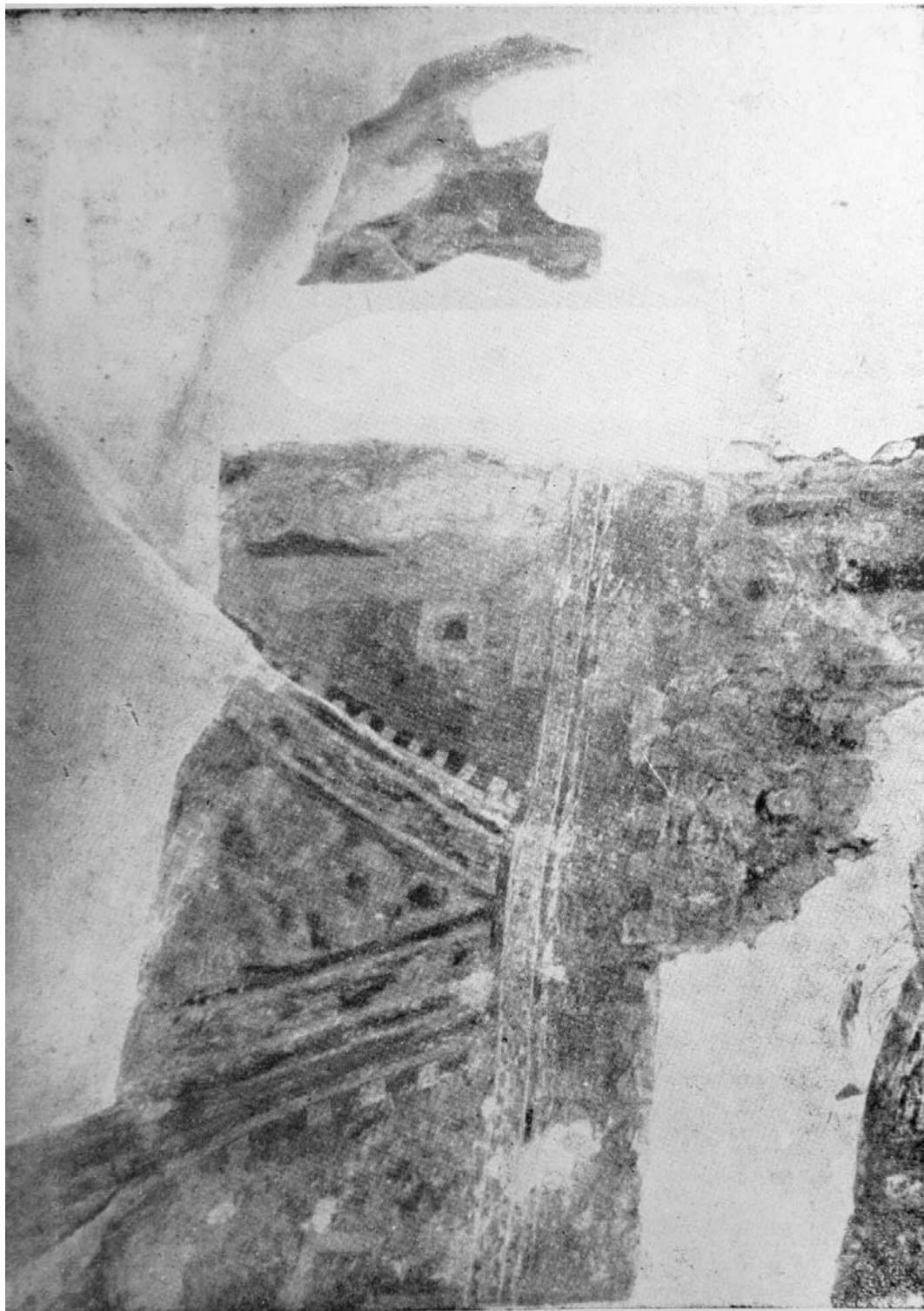

19. kép. Szent Miklós püspök és Szent Lajos francia király a főhajó déli,
szentélytől számított első boltívpillérén

20. kép. Jelenet Szent Miklós legendájából és Szent Orsolya búcsúja apjától.
A déli mellékfaló északi falának falfestménye

21. kép. A nagy egyházatyák és Szent Orsolya megérkezése Rómába. A déli mellékhajó déli falának falfestménye

X.

22. kép. Az Utolsó ítélet. A diadalív fölötti oromzat falfestménye

felhős dísz pedig az almakeréki egyház szentélyében lényegében a széki szegélymintákkal azonosan jelenik meg.¹⁸ A motívum felhő-eredetét, a külföldi példákat nem tekintve, Szentpéter kápolnájának Szent István vértanúságát megjelenítő képe is bizonyítja, ahol az első diákonus lelkét fogadó és a mennyország kitárt ajtajában álló Krisztus alatti felhők ugyanolyanok, mint az említett szegélykeret.¹⁹ Bár a szentpéteri és almakeréki falfestmények szász környezetben készültek, rajtuk az itáliai hatás is kétségtelenül megnyilatkozik. A széki déli mellékszentély evangélista jelképeinek gótikus keretei a marosszentannai szentély egyik női szentjét körülölelő keretével egyezik.²⁰ Ikonográfiai tekintetben a székelyföldi XIV. századi falfestményekkel állapíthatunk meg párhuzamosságot. A diadalív feletti Utolsó ítélet általános elrendezése lényegében megtalálható a bögyözi templom északi falképeinek alsó sorában. A mandorlás Krisztus jobbán itt is a palástos Mária áll csakúgy, mint a gelencei déli falon.²¹ Mindkét helyen köpenye két szárnyát maga a Szent Szűz emeli magasra, akár csak Széken. Erdélyen kívül gyakran angyalok tartják a palástot, ami a kompozíció gazdagabb kifejtését teszi lehetővé. A XIV. században e Mária-ábrázolás egész Európában nagyon elterjedt s népszerűsítésében éppen a ciszterciáknak jutott nagy szerep.²² Az erdélyi példákhoz legközelebb az olasz megfogalmazás állott. A széki palástos Mária részarányos felépítését, bőruhás alig tagolt alakját felfogásban egész közelinek érzem egy Bolognában őrzött XIV. századi kézirat hasonló tárgyú miniatúrájával, melyet Niccolo da Bologna 1381-ben festett.²³ — A mennyországot, akár csak Széken, Bögyözön is ormós várfal, a poklot pedig a kitért szájú Leviathan jelképezi. A gonoszokat az örök tűzre úzó Szent Mihály-jelenetnek legközelebbi párhuzamát Mezőtelegden találjuk meg.²⁴

A viselet szempontjából főként a bögyözi falképek összevetése tanulságos. A nyitott liliomos korona, a püspöksüveg és püspöki talár széki ábrázolásainak megfelelői a Szent Margit-legenda és az üdvözültek jeleneteiben bukkannak fel. A széki Szent Lajos

¹⁸ Jekelius, i. m. IV. k. 208—10. — Roth Viktor, Az almakeréki templom és műkincsei: Dolgozatok 1912. 136, 141.

¹⁹ Jekelius i. m. IV. köt. 211. kép.

²⁰ Balogh, i. m. 27.

²¹ Huszka József, A bögyözi falképek: ArchÉrt. 1898. 388—93.

²² Mâle Émile, L'art religieux de la fin du moyen âge en France. Paris, 1908. 206—8.

²³ Marinis, T. de, Le livre italien: Le revue de l'art. 1926. 278. sz. 70.

²⁴ Huszka József, A mezőtelegdi ev. ref. templom falképei: ArchÉrt. 1892. 386.

a gelencei Margit-legenda királyának olasz viseletét hordja.²⁵ Ez az alacsony övkötésű, combközépig érő, testhezálló kabát a Képes Krónikában mind régebbi hosszabb, mind újabb rövidebb formájában előfordul.²⁶ Ettől a nyugati ruhától teljesen eltérő ősi keleti viselet az áthajtós, hónalj alá futó és onnan merőlegesen aláhulló, kaftánszerű hosszú ruha, mely a Képes Krónika címkéjén Lajos király balján álló második magyar úron látható. LÁSZLÓ GYULA hívta fel figyelmemet arra, hogy a szentély Madonnáján a gyermek Jézus ruhája ugyanezt a szabást mutatja. Jól látszik a ruha lendületes ecsetvonással meghúzott, áthajtós vonala, mely a jobb hónaljnál tűnik el. A ruha balszéle (a képen jobb) kihajlik. E háromszögű kihajtást a jobb vállnál felvarrott gombra erősítették. Ez az áthajtós keleti ruha, mely a VII. századtól kezdve Ázsiában, főként Kelet-Turkesztánban és Perzsiában különböző ábrázolásokon emlékszerűen is ismeretes, a Képes Krónika, a vatikáni képes legendárium és a gelencei Szent László legenda keleti, illetőleg kún ábrázolásain következetesen szerepel. A Képes Krónika tanúsága szerint a miniátor a magyar előkelőket is gyakran e ruhába öltöztette.²⁷ A széki kis Jézus viselete jól összeegyeztethető azzal a széles járomcsontú és állkapocsú mongoloid arctípussal, mely a Gyermeket, de elsősorban Máriát jellemzi. A széles arc és orr, a feltűnően szögletes erős állkapocs a két arcnak egészen magyar megjelenést kölcsönöz. A kis Jézus ruhája pedig e jelleget a viselet szempontjából tárgyilag is kétségtelenné teszi. A Madonna csak első pillantásra idézi fel Giotto hasonlóképpen széles arcú és állkapocsú arcait, ahol azonban az orrok és szájak egészen mások, mint a széki Madonnán. A széles arctípus ez esetben tehát nem Giotto hatása, hanem egyszerűen magyar faji sajátosság.

A mellékszentély Szent Miklós legendájához egészen hasonló jelenetet találunk a brassói Szent Bertalan templomnak ugyancsak déli mellékszentélyében lévő falfestményen.²⁸ Ott azonban a szent püspök is a hajóban áll és feltámasztja a derékatört árbotot. A vitorla gerezdes formája tökéletesen egyforma Brassóban, Széken és Szent Simon zárai ezüstkoporsójának viharjelenetén.²⁹

²⁵ Ua., Magyar szentek a Székelyföldön a XV. és XVI-dik századokban: ArchÉrt. 1886. 127.

²⁶ Gr. Zichy István, a Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból (Klny. a Petrovics-emlékkönyvből). Budapest, 1934. 4—5.

²⁷ Uo. 106. kép és 6—7. A képes legendárium id. képe. Magyar művelődéstörténet. I. Budapest, é. n. 341.

²⁸ Jekelius, i. m. III. köt. 158. kép.

²⁹ Meyer Gotthold Alfred, Szent Simon ezüstkoporsója Zárában. Budapest, 1894. VII. tábla.

Ez utóbbin még a hajót ostromló meredek hullámok dekoratív játéka is megegyezik a széki festménnyel. A Miklós-legenda alatti, feltehetőleg Orsolya búcsúját ábrázoló jelenet jellegzetes trón-építménye, valamint az egyházatyák magas támlás íróasztala viszont ismét a Képes Krónika címlapjának trónját juttatja eszünkbe, ahol lényegileg ugyanazok a mértani elemek szerepelnek, mint Széken.

Mindezek alapján a széki falfestmények keletkezése kétségtelenül Nagy Lajos uralkodásának idejére, a XIV. század 60-as, 70-es éveire tehető. Elrendezésük, áttekinthető csoportosításuk és számos részletük erős kapcsolatot árul el a trecento festészetével. A régies formák mellett (a körablakok belső indadísz, az ábrázolt épületek köríves nyílásai) frissek is fellépnek (Szent Lajos viselete, természetábrázolás, törekvés a tér érzékeltetésére). E tény, valamint a felhozott párhuzamok indokolják a század harmadik negyedére kitolt időmeghatározást. Ekkor két mester dolgozott. Az egyik készítette a szentély Madonnáját, a másik a szentély és a hajó többi képeit. Az említett példák, valamint a lényegükben azonos szín- és vonalrendszer a két festő egykorúságát bizonyítja. Kétségtelen, hogy a Madonna alkotója egészen kivételes tehetség, akit minden tekintetben a XIV. századi Erdély európai színvonalú művészenek tekinthetünk. De igen tehetséges, sokoldalú, jó szín- és formaérzéssel megáldott mester a másik is. Ez utóbbi itáliai igazodású és feltétlenül kapcsolatban áll a két magyarfenesi mesterrel, akik közül BALOGH JOLÁN megállapítása szerint a szentélyfreskó alkotója feltétlenül megfordult Felső-Olaszországban. A széki Madonna festője előadásának, formakincsének olasz vonásait határozott magyar szálak szövik át anynyira, hogy gyönyörű fejeit inkább magyar, mint olasz fejeknek érezzük. Mind Szék, mind Magyarfenes mint központra Kolozsvárra utalnak. Kolozsvár XIV. századi társadalmi képébe, ebbe az itáliai városokéra emlékeztető polgári arisztokratikus életbe nagyon jól beleilleszthető a művészetek virágzása, mely sajátos helyi gyökerei mellett az Anjouk alatt minden téren egyre mélyülő olasz-magyar kapcsolatokból is táplálkozik.³⁰ Kolozsvár helyzete és folyamatos fejlődése bizonyítja, hogy már a középkor folyamán a közvetlen és távolabbi környék központja volt. Szerepe művészeti szempontból is döntő jelentőségű. Már a XIII. század kőfaragásának környékbeli emlékei Kolozsvár és Kolozsmonostor

³⁰ Makkai László, Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron: Kolozsvári Szemle 1943. 87—111 és 190—215.

irányító hatására vallanak.³¹ A XIV. században ez még fokozottabban bekövetkezett. Csak emlékanyagunk pusztulása, illetőleg felderítetlen volta okozza a kézzelfogható bizonyítás eddigi hiányát. BALOGH JOLÁN Magyarfenesen két mestert állapít meg. A szentély zárófalán lévő falkép a század közepén, a hajó freskói a század második felében keletkeztek. Ugyanő meggyőző érveléssel valószínűsítette, hogy a szentély festője MIKLÓS, a KOLOZSVÁRI TESTVÉREK atyja.³² A széki falfestmények kiszélesítik e keretet. Most már a fenesiekkel együtt négy, nagyjából egy nemzedékhez tartozó művészt ismerünk Kolozsvár környékéről. Valamennyit az olasz igazodás, sőt részben közvetlen olasz kapcsolat jellemzi. Talán nem tévedek, ha ezek alapján egy kolozsvári falfestőműhely kialakulását feltételezem, mely a XIV. század közepétől kezdve működött. E műhely művészete itáliai és hazai elemekből tevődött össze, amint ez a részletes elemzés folyamán megvilágosodott. Lehet, hogy e műhely vezetője és szervezője az a MIKLÓS MESTER volt, akitől a fenesi szentély képei származhattak. Ezek ugyanis az eddig ismert emlékanyagból a prágai Szent Györgyhöz kétségkívül a legközelebb állanak. De az biztos, hogy a két fenesi és a két széki festő közül művészi szempontból a legkiválóbb, a legegényibb a széki szentély Madonnájának mestere, aki nemcsak az egykorú Erdély, hanem az egykorú Magyarország viszonylatában is elsőrangú helyet foglal el. A Madonna arctípusának mongoloid jellege, a kis Jézus ruhájának ősi, a keleti hazából származó szabása egyértelműen valószínűsíti, hogy a freskó alkotója maga is magyar lehetett. Kolozsvárnak a XIV. században meglévő erős magyar lakossága, valamint az a tény, hogy a fenesi és széki freskókon a német művészet hatásának nyoma sem tűnik fel, közvetve bizonyíték a mellett, hogy a, többi három művész is nyilván magyar volt. A feltételezett XIV. századi kolozsvári falfestő-műhely magyarságában ezek szerint semmi okunk nincs kételkedni.

A szentély Angyali üdvözlete a XV. század végének alkotása. Amennyire kivehető, az angyal lendületes mozdulata és összefoglaló vonalértéke szintén olasz, akkor már renaissance hatást feltételez. A mellékszentély zárófala töredékének keltezése az említett megfontolások alapján bizonytalan. A XIV. század elejénél korábban aligha festhették. Ha azonban a Nagy Lajos-kori freskóknál későbbben készült, akkor valószínűleg az Angyali üdvözlettel egyidős.

³¹ L. a ⁹ jegyzetben id. forrást.

³² Balogh, i. m. 19—20.

4.

A széki templom formai leírása és stíluskritikai vizsgálata után a fennmaradt történeti adatok értékelését kell elvégeznünk. Ezek főként az újkorban sokasodnak meg s nyújtanak felvilágosítást az épületre, különösen pedig annak berendezésére és felszerelésére.

Székről a XIII. század végétől vannak adataink. Plébánosát először 1376-ban említik. János küküllei főesperes Bogáti János és Dávid nővére hozományának becsújére küldi ki „diseretos viros dominos Franciscum de Bonczhyda et Stephanum de Zyk ecclesiarum rectores.”³³ Az időrendben ezután következő értékes feljegyzéseket a kolozsvári domonkosok XVI. század elején keletkezett kéziratot Inventariumában találjuk.³¹ Ebből tudjuk meg, hogy az idősebb Vízaknai Miklós erdélyi alvajda 1464-ben „legavit nostro conventui piscinam prope Zeck cum quadam curia ac domo propingua ac vicina domini plebani in Zeck.” A halastó helyét az említett Miklós alvajda 100 forintért vette „pro fabrica ecclesiae in eadem Zeck.” A végrendeletben azt a kívánságát fejezte ki, hogy „decima pars piscinae ad ecclesiam beatae virginis Mariae in Zeck fundatae omni sine diminutione porrigatur.” Mivel ez a tizedadás a kolozsvári kolostor számára nehézségeket okozott, 1495-ben a szóbanforgó halastóért cserében a Wass Jánostól kapott szentgotthárdi halastavat, valamint a rekedttoroki halastó felét ajánlották fel.³⁵ Megtudjuk tehát, hogy a széki templom cisztercita szokás szerint Szűz Máriának volt szentelve, és hogy Vízaknai Miklós a halastó helyének vételárát, 100 forintot az egyház építésére szánta. Így Széken a XV. század második felében építkezés folyhatott. E történeti adattal jól összeegyeztethetők a templom későgótikus részletei (torony, nyugati kapu, déli ablakok, sekrestyeajtó). A homlokzat és a déli mellékhajó ekkor bizonyára változást szenvedett. Talán a torony építésekor tűnt el a homlokzati rózsablak, mely Kercen és Keresztényfalván fennmaradt és melyet a cisztercita templomokon általában alkalmazni szoktak. Valószínű, hogy a déli hajó megemelésére is ekkor került sor, mivel a hosszú gótikus ablakok másképpen alig lettek volna beilleszthetők. A mostani helyreállításkor körülbelül

³³ E. N. M. Levéltára. Wass lt. Fasc. 38. nr. 47.

³⁴ Teljes szövegét közölte Eszterházy János, A kolozsvári Boldog-Asszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása: Magyar Sion. IV (1866), 566—85.

³⁵ Uo. 568—9.

egy métert kellett belőlük levágni, hogy őket az eredeti szintjére leszállított falban elhelyezhessék. Az északi mellékhajón ablakokat nem törtek, így ezt csak kevéssé magasztották meg. Ekkortájt készülhetett a sekrestye mai keleti ajtaja is. Az ablakok kőrácspai halhályagos és karéjos formájúak lehettek. Bár száználmas töredékeikből ez aligha világlik ki, a vidék és Erdély egykorú gyakorlata az említett formákat valószínűsíti. Mátyás uralkodásának idejéből még egy kiváltságlevél ismeretes templomunkkal kapcsolatban. Ez a kolozsmonostori konvent 1485-i átiratában maradt fenn. Az eredeti oklevél tizenöt évvel korábban kelt. Benne a király ezt írja: „nos cum ob spem et devotionem, quam in Sanctospiritu in cuius nomine ecclesia parochialis in oppido Zeck existit fundata, gerimus, tum vero ex eo, ut Rectores et plebani eiusdem ecclesiae eo ferventius divinis officijs studeant se obtemperare” ... a plébánosokat minden adótól mentesíti, s a széki sókamarától számukra évenként 25 arany forintot, élelmet és 12 vég lewbi posztót rendel. E kedvezményeket Illés plébános kapja meg maga és utódai részére. A kiváltságlevelet a kolozsmonostori konvent Domokos plébános kérésére újból kiadja.³⁶ Feltűnő, hogy a plébánia-templomot az oklevél a Szentlélekről elnevezettnek mondja, noha a XVI. század elején írott domonkos Inventarium a Boldogságos Szűz egyházáról beszél. Ez utóbbi annál is valószínűbb, mert a cisztercita templomok kivétel nélkül mind Máriának voltak szentelve. Ezzel kapcsolatban három eshetőségre gondolhatunk. Vagy a királyi oklevél írója tévedett, vagy két templom volt Széken, vagy a templom Máriának és a Szentléleknek volt szentelve. A legutóbbi egészen hihetetlen. Az ugyan előfordul, hogy az egyházat két vagy több szentnek tiszteletére ajánlják fel, de ilyen összetétel elképzelhetetlen a középkorban. Mivel pedig a második középkori templomnak nyoma sincs és már önmagában is valószínűtlen, hogy Széknek akkoriban két temploma lett volna, marad az első feltevés. A királyi udvarban mindenesetre könnyebben hibázhattak, mint a kolozsvári domonkosoknál, kiknek kolostora Széken birtokos is volt s így az ottani viszonyokat közvetlenül ismerhették.

A széki plébánosról az utolsó, ismert középkori adatunk 1516-ból való. Ezt az oklevelet a széki esküdt polgárok adták ki a kolozsvári domonkosok által a község határában vásárolt halastóról. A vételt Lukács olasz szerzetes, a kolozsvári kolostorban a németek prédikátora eszközli. A halastó árát a széki plébános

²⁶ Dl. 27506. Fogalmazványa Dl. 29048.

házában veszik át Márton plébános, Gallus és Péter altaristák jelenlétében.³⁷

Amint látjuk, a széki templom a középkor végén minden tekintetben teljesen elkészült. Az újkorra csak a helyreállítások, a javítások és a belső felszerelés megújításai vártak.

A déli diadalív-pillér hajó felé eső oldalán egy kis narancs-színárnyalatú, nagy betűkből álló kőfelirat van befalazva a következő szöveggel:

*Lucifer ut stellas superat splendore m...
et solem clarum cor cicli premonet ypse
sic patriae exemplar venerabile.....esto
nomine Jōnes sed qui... mine Gombos
biceris ingeny superas splendore poenates
quem piatatis amor iussit reparare ruinam
templi te dōns multos conservet ad annos
Jehova pectoruit die Mai uno
A D 1610 A D 1619.*

Az első és második, valamint a hetedik és nyolcadik sor között még be van szúrva egy-egy sor: *Hfuit Petrus Tomosuari A D 1610* és *Hfuit Stephanus I Ratius Szeky A D 1692*.

A XVII. század elején tehát Gombos János a romladozó templomot megjavíttatta. A falfestményeket valószínűleg nem-sokára ezután fedték be. A Szent Miklós lábánál bekarcolt, renaissance-betűs felirat bizonyítja, hogy a reformáció után még elég hosszú ideig láthatók voltak a képek. Tudjuk például, hogy az ótordai református templom falfestményeit csak 1649-ben meszelték be. Ugyanekkor Aranyospolyánban is szabadon álltak még a falképek.³⁸

A mostani helyreállításkor a karzatra szegezve három festett deszkatöredéket találtak. Rajtuk fekete körvonalú virág- és levél-díszítések szinte teljesen elpusztult maradványai látszanak. A leveleket zölddel, a virágokat barnásvörössel színezték. Az alapozás fehérrel történt. Amennyire a szármalmas töredékekből megállapítható, az egyes díszítő elemek meglehetősen rendszertelenül, ötletszerűen szóródtak szét a felületen. A leghosszabb darab körül-

²⁷ Dl. 29629. — Kádár, i. m. 411. l-on Lukácsot a Széken lakó németek prédikátorának mondja. Az oklevélben azonban ez áll: „Lucae italicj fratris ordinis fratrum praedicatorum praedicatoris almanorum in conventu C(olosvariensi).” Világos, hogy az utolsó szó C-je Kolozsvárra egészítendő ki. Szó sincs arról, hogy Széken domonkos konvent lett volna.

³⁸ Barabás József, Jegyzetek a nagy-enyedi Ven. Tractus legrégebb protocollumából 1752-ben: Protestáns egyházi és Iskolai Lap. 1872. 1399.

belül másfél méter. Végén vastag fekete csík jelzi, hogy a mintás rész mindkét oldalon lezáródik. E deszkák valószínűleg eredetileg is a karzathoz készültek és nem a mennyezethez. HODOR KÁROLY így ír a széki templomról: „Az ev. ref. templomot 1517-dik év már készen találta, a benne szokott helyén még fennebb álló orgonakar bizonyítja, hogy hajdan rom. catholicusoké volt.”³⁹ E kissé homályos kijelentés talán úgy magyarázható, hogy az orgonakarzaton 1517 évszám volt olvasható. Különben nem lehet megérteni, honnan vette volna HODOR az említett dátumot. Nagy a kísértés, hogy a szóban forgó három deszkatöredéket e karzattól származtassuk. A minták laza elhelyezése valóban emlékeztet az 1543-ból való szentgyevedi töredékekre.⁴⁰ A kivitel azonban sokkal alacsonyabb színvonalú. Amennyire a gyér maradványokból következtethetünk, valószínűbbnek látszik azonban, hogy a három deszka festése a XVII. századból származik. HODOR kijelentését tehát mai tudásunk szerint semmivel sem tudjuk alátámasztani.

A főhajó északi falán a szentélytől számított második (most első) pillér fölött a meszelésen fekete betűs felirat olvasható, mely a következőképpen hangzik:

A. D. 1703

Mense Junio

Bokrossaval borult szorongatás közben

Edes Nemzetünk ily gyászos ügyében

E Templom romlasi épülének szépen

Melyben a Jehovat tiszteljük szencségben

Esperességében Rozgoni Janosnak

Főbiróságában jó Tamás Mihálynak

Hü forgodásából az Ecclesianak

Isten jobb karja lőn segede munkánknak

Scribebat Stephanus

Vanyai (?) p....

Sajnos, a legutolsó sor, mely a felíró vezetéknevét és talán foglalkozását (pictort) jelöli, erősen le van kopva s csak találgatásokra ad alkalmat.

A templom XVIII. századi életére a református egyházközség régi anyakönyveinek I. és III. (tulajdonképpen II.) kötete, valamint Szék város egykorú számadáskönyve elég bőséges felvilágosítást nyújt. Mindhárom kéziratos könyv a református egyház-

³⁹ Doboka megye esmertetése. Kvár, 1837. 674.

⁴⁰ L. tölem, Három régi ajtószárny az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában: Közlemények 1944. 113.

község tulajdonában van. Az egyházi kegyeszerék és felszerelés tekintetében jó kiegészítést ad a kolozsvári református Teológia gyűjteményében a XVII—XVIII. századból való széki egyházmegyei protocollum. A felsorolt források alapján a templom XVIII. századi története plasztikusan rajzolódik ki előttünk.

Az említett felirat jelzette 1703-i helyreállítás nem sokáig tartott. 1717. augusztus 24-én Széket tatárok dúlták fel s ugyanakkor a templomot is kirabolták.⁴¹ Az egyházközségi anyakönyv I. kötetében olvassuk, hogy a templom „Szakadozott s rongjos állapotjából frissen épült és lábra állot az Eccla Kölcségébül Nemz. Redmeczi Márton Ur industriaja által Deák János Uram biróságában” 1727 május és junius hónapjai folyamán [114. l.]. Redmeczi Márton 1702-ben egytelkes nemesként szerepel.⁴² A bejegyzés bizonyítja, hogy a helyreállítás körül ez az egyszerűbb ember milyen érdemeket szerzett.

A század közepén adataink élénk munkálatokról értesítenek. A negyvenes évektől a nyolcvanas évekig állandó javítás, csinosítás és építés folyt. Az 1745-ben elhunyt Incze István „sok jót tött az Isten házával ez hagyot a Torony építésére is most halála előtt ötven forintokat”.⁴³ Ettől kezdve a torony állandóan szerepel. 1747 és 1752 közt a torony és templom zsindelezését Pap Mihály végzi.⁴⁴ 1753-ban a Rettegen lakó Bodán Sámuel megönti az új, ma is meglévő harangot.⁴⁵ 1756 november 7-én a kolozsvári Nováck Márton áccsal az egyházközség szerződést köt, „hogy a Széki Rfta Ecclesia Tornyanak minden romlásait megépíti, ujj gerendákat vonván a sátora alá, a Gombok szárait is ujjolag csinállya, ha a szükség kívánnya és egészszen meg sendelyezi”. Mindezt fizetségül 100 forintot és természetbeni ellátást ajánlottak. Az összegből 65 forint részletekben való átvételét Budai György ács elismeri.⁴⁶ Úgy látszik, Nováck nem ment ki s helyette a munkát Budai végezte el.

1767 és 1770 között mind az anyakönyvek, mind a számadáskönyv nagy munkáról számolnak be. Az egész falu megmozdul a templom érdekében. Kidéből követ, Borgóról, Zsomborról, Tor-dáról, Szamosújvárról, Boncnyíresről deszkát és lécet, Borgóról pedig szünet nélkül zsindelet fuvaroznak. Ezekon kívül vasat,

⁴¹ Kádár, i. m. 407—8.

⁴² Uo. 387.

⁴³ Id. anyakönyv 114.

⁴⁴ III. (tulajdonképpen II.) anyakönyv. 267.

⁴⁵ Uo. Felirata: *Sacrosanctae Trinit(ati) sumpt(ibus) Eccl(esiae)*

Ref(ormatae) Szekiensis fusa Anno MDCCLIII.

⁴⁶ III. anyakönyv 259.

meszet, téglát hoznak. Sok mesterember foglalatoskodik az egyház körül: Demjén István ács, Kovács Péter a vaskakasnak, Mikuj a cinterem kapujának készítője, Szilber Pauer József kőműves, Mátyás kőműves, Lakatos István tordai üveges, Gyiro Ferenc téglavető, Umling Lőrinc asztalos és egy órasmester Tordáról. Az építési anyagot nagyrészt 1767—68-ban gyűjtik össze. Az építés már 1768-ban elkezdődött. A tornyot 1770-ben meszelték, a harangot és órát 1771-ben helyezték el benne. 1770-ben 12.000 téglát vettek Gyiro Ferencről. Nyilván ekkor emelték a torony téglából épült, utolsó emeletét. A rengeteg szarufa, lécszék, deszka, zsindely valószínűvé teszi, hogy a nagy sátoztető is alighanem ekkor készült. Ezzel egyidejűleg falazhatták be a szentély XIII. századi ablakait. Kétségtelen, hogy a felsorolt anyagok nagy mennyisége a tetőzet és a toronysisak teljes megújítását jelenti. Ugyanekkor a főhajó kazettás mennyezetét Umling Lőrinc kolozsvári asztalosfestővel csináltatták meg. A festésből csak a két feliratos kazetta maradt fenn. A többi kazettaminták egészen eltűntek. A feliratból⁴⁷ megtudjuk, hogy a mennyezet kifestése mellett új ülőpadok is készültek. E teljesen egyszerű, támlás padok ma is megvannak. Az 1770 évszámot feltüntető kazetták egyikén a mester neve szintén olvasható. Umlingot Kolozsvárról szekéren szállították oda-vissza. Munkájáért 153 forintot kapott. Szilber Pauer József kőművesnek 132 forintot, Lakatos István üvegesnek pedig 53.04 forintot fizettek 1770-ben. 1781-ben megjavították a főszentély boltozatát. Ugyanekkor dolgozott Mátyás kőműves a templom portikusán.⁴⁸ Végül 1793-ban Kidei Horváth Ádám kifaragja a templom szószékét Sipos Dávid modorában. E szó-

⁴⁷ Első felirat:

*Auxiliante Deo hoc
Templum Reformarum Szekiense
... orum et Eclae Reformatae
Sumptibus Gypsatum pictisque
Contabulatum asseribus partim
vero novis ornatum sedibus tempore
Rever ac Claris JOSEPHI K:TOR
JAI Eclae Ref Sik Parochi et Cura
torum SIGISM: GYÖRI et JOSEPHI
PROSA ANNO D.*

1770

Mensarium Laurentium Umling

⁴⁹ Valamennyi 1767—81 között említett adat a városi számadáskönyv végén lévő bejegyzésekből és a III. anyakönyv évenként vezetett számadásaiból való. Ez utóbbiak az egyes évek szerint a következő lapokon találhatóak: 1767:192, 1768:196, 1769:200, 1770:207, 1771:213, 1781: a 257—58 lapok közötti számozatlan lapon.

Második felirat:

*Sacro Sanctae Trini
tati Consecratum Lo
quimini itaque inter Vos
mutuo Psalmis et hym
nis et Cantionibus Spi
ritualibus Canentes
ac Psallentes in Corde Ve
stro Domino Ephes Cap
5 v. 19. Ano 1770.*

szék voltaképpen a főhajónak ahhoz az északi pilléréhez épült, melyet most a bővítés következtében lebontottak. Így a szószék 1946-ban a szemben lévő pillér mellé tevődött át. Szétszedésekor került elő az a feljegyzés, mely a mesternevet tartalmazza.⁴⁹

A XVIII. század végén tehát berendezésében is készen állott a mai templom. A mostani helyreállítás előtti formáját szintén ekkor nyerhette.

Az egyházi kegyzsereket, néhány kivételt nem tekintve, a hívek jórészt a XVIII. században ajándékozták. Veér Judit serlege (1697) az egyetlen főúri adomány. A többi szőnyegek, terítők, nemesfémből és ónból készült kelyhek és kancsók papok meg egyszerű emberek áldozatkészségéből és buzgóságából gyűltek össze. Az adományozók legtöbbször leszármazói ma is élnek a községben. Ez egyszerű, de a maguk nemében figyelemreméltó alkotások Szék népének bőkezűségéről s egyszersmind szépérzékéről, ízléséről tanúskodnak. Különösen becsesek a gyönyörű arany, ezüst és színes selyemszállal varrott, változatos úrasztali terítők. Ezek még a XVIII. században is megőrizték a magyar hímzőművészet régi formáit, elrendezését és nemes hagyományait. A ma meglévő klenodiumok tekintélyes része azonosítható a XVII—XVIII. századi egykorú leltárak adataival. E körülmény értéküket csak növeli és bizonyítja azt a megbecsülést, melynek e kegyes adományok mindenkor örvendtek.⁵⁰

5.

Végigtekintve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a széki egyház hajója még több szempontból a XII. századi bencés hagyományokban fogant, s így a Harina—Ákos csoport által képviselt első bencés stílust tükrözi vissza. Egyébként alaprajza, főként pedig szentélye az európai és ezen belül az erdélyi, Kercből kiinduló, átmeneti jellegű cisztercita építkezések egyik erőteljes vidéki alkotása. Egyes díszítőelemei ugyanekkor a második bencés stílust is visszatükrözik. A templom szorosán beletartozik a XIII. század második felében Erdélyszerte elterjedt kerci iskolába, azon keresztül pedig az európai cisztercita építkezések sorába. A nagyjából a XIII. század végén elkészült templomot

⁴⁹ A szószék felirata: *A széki ref. ekklesia köz költségén építette 1793.*

⁵⁰ A klenodiumok felsorolása részben az egyházközségi anyakönyvben (I, 7, 15, 16; III, 220, 224), részben a széki egyházmegye protocollumban (172—3) található. Az előbbieket Széken a lelkeszi hivatalban, az utóbbit a kolozsvári református Teológián őrzik.

Nagy Lajos korában egy kolozsvári, minden valószínűség szerint magyar, de erősen olasz igazodású festőcsoportba tartozó két mester festette ki. Közülük a szentély Madonnájának alkotója a középkori Magyarország egyik legkiválóbb, európai színvonalú festője. Az eredetileg torony nélküli bazilikát a XV. század második felében a főhajóba beépült, legfelső emeletén valószínűleg nyolcszögbe törő toronnyal látták el. Ugyanekkor készülhetett a nyugati csúcsíves bejáró, az egyenes záródású, gyámos sekrestyeajtó és a három csúcsíves ablak, melynek falba helyezése érdekében a déli mellékhajó falát lényegesen megmagasították. A szentély Angyali üdvözlete zárja be a későgótika tevékenységét. A templomot 1610—1619, 1703 és 1727 évben helyrehozták. Lényeges építkezések és javítások 1767—1771 között folytak. Megemelték a tornyot, feltették az óriási és az épület eredeti beosztását teljesen elrejtő sátorfedeleket, elkészítették az új és jelenleg is meglévő berendezést. A XIX. században, úgy látszik, lényegesebb változás nem történt. A templom életében döntőek az 1946—47 évek munkálatai, melyek következtében az egyház eredeti formája helyreállott, a hihetőleg XVIII. században befalazott részletek kibontódtak. Bár az északi oldal bővítése, a torony lebontása és új, más helyt álló torony emelése bizonyos mértékig a régi rovására megy, e friss részletek a maguk egyszerű s a templom eredeti stílusába beleilleszkedő mivoltukkal a külső és belső művészi hatást nem zavarják. A falfestmények feltárása és konzerválása pedig olyan nyereség, melynek értékét és jelentőségét minden szempontból nagyra kell becsülnünk. A templom tovább fejlődött, a mai gyakorlati igényeknek kielégítésére alkalmasabb lett. Mégis visszahajlott az eredeti, ősi alkotáshoz, melynek felépítése, díszítése minden nyugati vonatkozás és összefüggés mellett is a középkori Erdély szellemében és népiségében gyökerezik.

ENTZ GÉZA

6.

A széki bazilika középkori kegyzereiből semmi sem maradt reánk. A meglevők azonban — ha nem is középkoriak, — mégis tisztes *multra* tekintenek vissza. Talán az egyik kis, romladozó állapotú kenyérszító tányér középkori paténa, de ez sem régebb a XV. századnál, s az utólag épült — mostanában lebontott — toronynál. Ezeknek korát különben hagyományos formájuk miatt nem igen lehet pontosan megállapítani.

A meglévő klenódiumok a következők:

1. K e h e l y , a fénykép 1. számmal jelöli.⁵¹ Domborított, vésett, öntött és applikált aranyozott ezüst mű. Kupája — nálunk idegenszerűen — félgömb alakú, szája felé kissé hengerdeden megnyújtva. Derekán kereken vonalvésetű, hármassal lándzsalevélszerű díszítéssorral van ékítve. A kupakosárnak, valamint a szár két stílusának, a nódusnak és a talpperemfedőnek csupán orsója van durván, ólommal a talpperemhez forrasztva, valaki barbár módon leszedte a felsorolt kehelyrészleteket, de ezek szerencsére megmaradtak az egyház tulajdonában, s ez mostanában helyreállította, kijavította ez érdekes kelyhet, melyből a betegek kapják otthonukban az Úrvacsora borát. A fényképezés idején még nem volt a kehely összeállítva, így kosara, nódusa s ez alatt egyik stílusa a talpperemfedővel együtt a kehely két oldalánál van elhelyezve; a másik stílus (a felső) elveszett, ezt újból kellett készíttetni.

A kupakosár áttört és vésett díszítésű, három felforrasztott, öntött és cizellált medaillonnal díszítve. Ezek alakos ábrázolásúak. Az elsőnek mezejében várfalon ülő nő szerepel, jobbával egyensúlyban álló serpenyős mérleget, — baljával pedig pallost tartva; ez kétségtelenül Justitia. A másodikon egy hasonló nő mindkét kezével egy kelyhet tart, mely felett kerek ostya látható, mezejében egyenlőszárú kereszttel (az Oltári Szentség). A harmadik medaillonban egy nő kőfal peremen ülve, imára kulcsolja kezeit. E medaillonokat egyenként áttört, vonalvésettel ékített szélű oválisok széléből keresztirányban négyfelé nyíló száruk oldalsói tartják. A kosár peremének pártája volutás göngyöleg sor, felső részen kivágott, kissé cizellált, hármassal levelekkel ékítve. Mindkét stílus díszítés nélküli hatoldalú hasáb.

A nódus laposan gömbölyded alakú, domborított és vésett aranyozott ezüst, felforrasztott öntött és aranyozott díszítésekkel. Felső részén három erőteljesen körülárvolt kerek- és három mélyített hosszú-ovál kartus szerepel, ezekben az IHESUS szót kiadó betűk sorakoznak. Alsó fele tizenkét gerezdre osztott, s ezek mindegyike egy-egy homorú hosszú-ovállal ékített. A felső, betűs kartusok alatt — a rotulusok helyén — váltakozva egy-egy öntött és cizellált szárnyas angyalfő s egy-egy barokk kartusba foglalt domború fekvőovál van felforrasztva.

A talpperem fedőlemeze keskeny, kettős tagoltságú, hatszögű. A talplemezek egyenletesen lefelé ívelve, félkörívben végződők. Minden második ilyen talplemeze végződésbe a kupakosár már ismer-

⁵¹ A klenódiumok fényképét Széken a kolozsvári Fotofilm (Szabó Dénes) készítette.

tetett áttört díszítése van vonalvésettel utánozva. A másik hárman pedig vésett levéldísz közé a lausitzi, Cseh-, Szász- és Morvaországban ma is szereplő, szláv eredetű GR. NOSTITZ-család öntött és cizellált ezüst, barokk kartusba foglalt címerpajzsa van szögecskével felerősítve.⁵² A címerek oldalainál egy ezüst, lencseszerű szegfej van díszítésként alkalmazva.

A talp galériája öntött, aranyozott. Domború renaissance virág; puttó-, maszk- és gyümölcsből álló ornamentikája. Talppereme széles, lapos, kettős tagoltságú, a felső kissé domború. Felülete a címerlemezek alatt síma, a vésett díszítésük alatt pedig cápás felületű, középen szalaggal való átkötést ábrázoló díszítéssel.

Talpperemén alul, mind a hat karajt elfoglalóan a következő vésett felirat olvasható:⁵³ SZEKI VAROSE * EZ | KEHEL * VAROSVL | VOeTEK * GIOER • ISTVA~ | * TOT BOLDISA * T * M | * ANNO * DOMINI * | 1*6*4*5* | Alul minden második talplemezre vonalovál van vésvé, egyben 15—79-es évszám között nagy *P* s alatta *WE* betűk — a másodikba *LG*, s a harmadikba *IR* betű van bevésve. Ezek jelentését nem ismerem. A mesterjegyet, mely a talpperembe felülről van beütve, a címer mellett rajzban közlöm. E kehely kupája hasadt s egyik talplemeze szakadozott volt; a tulajdonos széki egyház áldozatkészsége folytán most ki van javítva. Magassága 20, felső átmérője 9.7, az alsó pedig 13.5 cm. E kehely, mely eredetileg valamely cseh kelyhes egyházé lehetett, vétel útján került Szék város, illetőleg egyháza tulajdonába.

2. **K e h e l y** (a fénykép 2. számmal jelzi). Domborított, vésett és öntött, később (utólag) aranyozott ezüst műtárgy. Kupája hosz-

⁵² Az ősi Nostitz-címer: kék pajzsban két — hegyeikkel fel s a két pajzsoldal felé, tehát egymástól elforduló — vörösre és ezüstre sakkozott szarv (a példánkon levő szarvpár inkább rutázott, vagyis haránt-sakkozott). A szarvak hegyei néha — mint példánkon is — fuvókások, azaz szarvból készült kürtpárt ábrázolók. E címer itt nem szereplő sisakdísz a pajzsbeli szarvpár vörös-fehér göngyölegén, a sisak takarózata pedig vörös-fehér.

E család egyes tagjai 1631-ben II. Ferdinánd által bárói, — majd I. Lipót császár és király által római szent birodalmi grófi rangra emeltettek, s ekkor buzgó protestáns, — kelyhes hitükről a római katolikus egyházba tértek. Ez alkalmakkor címerük is megbővítettett. Pédánk még az ősi, egyszerű címert mutatja, tehát a családnak még protestáns-kelyhes korából való. Legkorábbi bevéssett dátum a kelyhes: 1579. A Nostitz-családra és címerre l. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch Böhmischer Adel, bearbeitet v. Gr. Rudolf-Johann Meraviglia-Crivelli. IV. Bd. 9. Abt., Seite 152. Taf. 70: Továbbá fenti mű IV: kötetének 11. osztálya, Der Adel von Oesterr. Schlesien. Seite 133. Taf. 116. bearb. von Konrad Blazek. Bauer et Raspe (Emil Küstner) kiadása, Nürnberg 1885—1886.

szas, felfordított méhkasszerű, felfelé enyhén szélesedő, alul pedig félgömb alakú szokatlan forma. Felső harmada táján erősen domborított olaszkoszorú övezi, mely felett vésett virágornamens díszlik, tulipánokkal, iriszekkel. E felett, közvetlen a szájperem alatt, a következő vésett felirat olvasható, két sorban: A SZE * (itt átmegey a második sorba) ISTENE * DITSOSSEGE HEZ * VALÓ * BUZGOSAGABOL CSNALTATta (itt kezdődik a második sor) KI * (folytatása az első sor kezdő SZE-nek, t. i. széki) ECCLESIA * SZAMARA * Ez POHART * A TEK * ES * NEMZ * VER — *IuDITH* * ASONy * Aõ 1697.⁵³

Aki ezt a szöveget véste, úgy látszik, nem tudott magyarul. Az olasz-koszorúból a kupatestből kidomborítva, hat kis stilizált lilium

23. kép. A széki református egyház klenódiumai

függ alá. A fenékdomborulat felső részét szintén domborított olaszkoszorú határolja. A két koszorú között van egy olyan tojásidom, amely laposan kidomborított, és vésővel szegélyezve, melynek mindenike alul kettős volutába megy át, s minden másodikba nyolc sor domborított és szegélyezett pikkelyvel van díszítve. Az ovális volutás alsó végződése akantuszokkal vannak egymással összekötve; az alap cápas felületű. A fenékdomborulatba szintén tojás, illetőleg itt inkább mandula-idomok vannak domborítva, hegyükkel lefelé, s minden másodikuk pikkelyes. Ezek középtájára három öntött ezüst szárnyas angyalfej van felforrasztva, nyakukat lambrequin övezi, fejükből pedig két-két stilizált, volutás levél közül egy-egy mákfejszerű toboz nő ki.

⁵³ Az összeillesztett, ligatúrák betűpárokat nyomdaműszaki okokból feloldottam, de a feloldást a betűk alá tett vonalkával jeleztem.

Felső stílusa kétfelé szélesedő, esztergált. Nódusa tojásdad, hosszában hat barokk kartusba foglalt szilvamagszerű domború díszítéssel. A nódushoz négy áttört fülszerű voluta van forrasztva, melynek felső domborulataiból sasfejek nőnek ki. Az alsó stílus tagolt idomú, hétoldalas, lefelé szélesedő. A két stílus és a nódus füleivel együtt öntött.

A talpfedő lemez nyolcszögletes. A talp is nyolc, lefelé egyenletesen szélesedő s félkörben végződő lemezből áll. Minden két-két lemez felső összeforrasztását egy-egy domborított és kivágott, lefelé függő, felforrasztott ezüst akantuszlevelecske fűdi. A nyolc talplemez váltakozva két domborított mintával van díszítve. Az egyik lopótökszerű, öblével lefelé fordítva, felette akantuszlevéllel, alul pedig hornyolt díszítéssel. A másik díszítés pedig lefelé függő, hullámvonalas szárú, volutás levelekkel ékített, nagy, kinyílt tulipán. Az alap ritka poncoltságú. A talplemezek közti élek alul lándzsaszerű, erezett levelekben végződnek.

Galériája öntött, domború renaissance díszítésű, szaladó putókkal; ezek közül egyet fejjel lefelé forrasztott fel a nem nagyon lelkiismeretes mester. A galeria talppereme keskeny, kissé vaskos. Teljesen ép műtárgy; későbbi aranyozása felpikkelyesedett s kezd lepattogni. Nem finom munka sem tervezetében, sem pedig kidolgozottságában. Magassága 28.6, felső átmérője 10.9, az alsó pedig 11.8 cm; mesterjegye nincs.

Erdély kancellárja, TELEKI MIHÁLY özvegyének, VÉR JUDITnak a széki református egyház számára készített eme kelyhe a legnagyobb valószínűség szerint KUSCH LŐRINC brassói ötvösmester munkája, mert kidolgozásában feltűnően hasonlít ahhoz a kidei kehelyhez, melyet Rákosi Boldizsár özvegye, Szőrös Borbála adományozott az ottani unitárius egyháznak 1701-ben.⁵⁴ A széki ennél nagyobb és díszesebb, de éppen úgy nem finom kidolgozottsága s tervezésében stílustalan. A vésett felirat is mindkettőn egyformán magyartalan; ugyanazon kéz munkája.

3. Urasztali kenyérostó tányér. Domborított és vésett ezüst műtárgy. Szélébe kereken két sorba bevésve: Ez EZVeST TANIERT TSINALTATTA JŃ TISZTELETIRE NEMZETES MARTON KOVATsNE A Sz EMLEKEZETRE * (itt kezdődik a második sor) * AZ BETS • SZEKI R* ECCL • VASARHELY ISTVAN ESPEREST ŰR IDEIBEN • A • D • 1652 • DIE MEN • MAY 29.⁵⁵ Átmérője 15.3,

⁵⁴ Kiadva az Erd. Múz. LI (1946), 71—2. A kehely rajza az ott közölt táblán balról alul látható.

⁵⁵ L. a³ jegyzetet.

belső mélyedése 9.4 cm. Teljesen ép darab. Mesterjegye nincs (*Az R betű utólagosan van bevésve).

4. Urasztali kenyérosztó tányér. Valószínűleg középkori patena. Aranyozott ezüst, kis bemélyedéssel, erősen rongált állapotban. Átmérője 14.4, bemélyedése 8.7 cm. Mesterjegye nincs.

5. Urasztali kenyérosztó tányér. Domborított és vésett aranyozott bronztárgy. Kerete domború, vésett és vonaldíszítésű zegzúg díszítéssel. Homorított mélyedésébe körbe vésve: CSINALTATA KÖTELES MÁRTON A N:SZEKI R:ECLANAK 1769 BEN. Átmérete 21.2, bemélyülése 13.2 cm. Kerete részben leszakadozott s a tányér széle is egy helyen beszakadt. Aranyozása kopott. Mesterjegye nincs.

6. Ezüstkehely, új. Modern munka, kupája belül aranyozott. Ennek külsejére két sorban bevésve: „Ha valaki szomjuhozik, jöjjön én hozzám és igyék. I. VIII. 37.” — Talpára bevésve: A széki nők adományából 1930. Magassága 25, felső átmérője 8.2, az alsó 10.8 cm. Mesterjegye nincs.

7 Urasztali boroskancsó (A fényképen, 4. számmal jelölve). Ónból, fedéllel és billentő nélküli füllel. Öntött, vésett és poncolt műtárgy. Palástja öntött, tagolás nélküli, hengerded, felfelé kissé keskenyedő, szájánál egy abroncsszerű tagolással s talpdomborulattal. Fedélcsücske gömbszerű, felül esztergált részének csak alsó fele maradt meg; levágták a billentővel együtt. Füle öntött virágdíszes, s a dísz közt simalapú renaissance pajzsocska van. Ami a kancsót igazán széppé teszi, palástjának gyönyörű virágvésete, három-három sűrű vonalvésetű öv között Bélyege, felirata nincs. Magassága a fedélcsücsök csúcsáig 29 cm, felső átmérője 8.6, az alsó 11.8 cm. Állapota, kisebb horpadásokat és fedele kajszaságát nem tekintve, jó. A XVII. század elejéről való segesvári munka.

8 Urasztali boroskancsó. Ónból, fedéllel, billentővel és füllel. Öntött, vésett és poncolt műtárgy. Palástja olyan, mint az előbbié. Fedélcsücske esztergált tagra forrasztott felfelé álló fenyőtoboz. Billentője hátrahajló, kartusszerű. Füle olyan, mint az előbbié, de alsó elálló része göngyműben végződő. Palástját igen szép, sűrű zegzúg-vonalas virágvéset ékíti három csoportban, alul-felül két-két sűrű vonalozottságú öv között. Bélyege nincs. Valószínűleg annak a kerekaltalpu pajzsba foglalt ligatúrás HB jegyű mesternek a műve, ki a XVII. század két középső negyedében Segesvárt működött s nevét még nem sikerült megtalálni, bár szakmájában a legkiválóbb volt. — A kancsó fenekébe alulról be van vésve: A' REffr.~ SZÉKI EKLESIAE 1687. — Mérete ugyanaz,

mint az előbbié. Palástja sok helyen be van horpadva s az önbe-
tegség is megtámadta.

9. Urasztali boroskancsó. Ónból öntött és feliratvésetű
műtárgy füllel; billentője s fedele letört, elveszett. Palástja síma,
hengerded, felfelé keskenyedő, három esztergált horonnyal s kissé
domború talpperemmel. Palástja első részébe be van vésve:
1796 * EZEN KANNÁT •• | * TSINALTATTA BALOG * |
PÁLNE : SIPOS ERSEBET * | * TULAJDON •• KÖLTSEGE-
VEL * * A SZEKI: REFORMATA* | * ECCLESIA SZÁMÁRA*
Bélyege nincs. Hiányosságát kivéve, jó állapotú. Alkalmasint a
XVIII. század első feléből származó brassai munka.

10. Urasztali boroskancsó (A fényképen 6. számmal
jelölve). Ónból, fedéllel és billentős füllel; öntött, vésett és poncolt
műtárgy. Palástja felfelé enyhén keskenyedő, hengerded. Teljesen
tagolás nélküli, síma. Szájpereme enyhén kidomborodó, köröskörül
beütött, palmettás díszítéssel. Kissé kifelé domboruló, felül hár-

24. kép. Az eredetileg
cseh kelyhes kehely
Nostitz címere és
mestérjegye

25. kép. Részlet a 8. sz. a.
leírt ónkancsó vésett
díszítéséből

26. kép. Részlet a 10. sz. a.
leírt ónkancsó vésett díszí-
téséből (a fényképen a 4. sz.)

mas-, alul egyszerű profilú talpdomborulata szintén palmetta-
soros. Hasonló szegélyű, enyhén profilozott fedelének domborula-
tába is palmetta-sor van beütve. Fedélcsücske többszörös tagolású,
esztergályozott alakú. Billentője volutás, felső része tagolt göngy-
sorszerű, alatta egy szakállas, bajuszos, szembenéző fej domború
maszkkal. Füle síma, alul kissé előrehajló. A kancsónak felül két
bevert bélyege van. Fenekébe belül olaszkoszorúval övezett 16 su-
garas nap-arc bélyegző van beütve. Palástjába a következő felirat
van bevésve: *Marton Kovaczne / Anna Afzfzoni atta széki / Temp-
lom Szamara / 16—47.* — A *széki* szó utólag van bekarcolva, gya-
korlatlan kézzel. A kancsó XVII. századbeli teljesen ép példány.
Magassága a billentő tetejéig 31.3 cm. Felső átmérője 10, az alsó
14.8 cm. Két bevert bélyege egyforma renaissance-tagoltságú paj-
zsot mutat; az egyikben Segesvár címerképere, a hárombástyás,
nyílt kapus várfal, a másikában pedig *TR* monogram szerepel.

11. Kis üveg edényke. Öntött és nyakatáján csiszolt kancsócska. Keresztelésre használják. Felforrasztott üveg füle, széles talpa s kiöntője van. Nyakrészébe facettásan hat gerezd-szerű lap van csiszolva, a fül felőli részen ezek hiányoznak. Színe füstössárga. Magassága 12.5 cm. Talpátmérője 6.3 cm. Teljesen ép állapotú szép példány a XIX. század második feléből.

12. Urasztali kenyérosztó tányér. Öntött rózsabélyegből. Az *Sz* és *E* betűk gyenge és szakszerűtlen bekarcolásán kívül díszítése, vésete, vagy felirata nincs. Átmérője 23.5 cm, belső bemélyedése 17.3 cm. A rózsabélyeg felett, a korona alatt öntött *FIB* betűk láthatók.

13. Kisöntányér, két darab. Öntöttek; domború peremükben a következő vésett felirat van kereken: A SZÉKI EKLESIA SZÁMÁRA URAI BALINT 1777. A felirat középső része olvashatatlan. Átméretük 13 cm. Bélyegük nincs. Össze vannak horpadva s önbetegségük van.

14. Ibrik ónból. Öntött, vésett és poncolt tárgy, kiöntő csőrrel, füllel és talppal. Körte-alakú, esztergált hornyokkal. Fedele egy kevésbé profilozott, esztergált csúccsal.

Billentője letört. Füle síma, alul göngyműben végződő. Felforrasztott kiöntője sárkányfejet ábrázoló, két csőre közül kinyúló csővel. Esztergált stílusa profilos talpba megy át, ez részben letört. Bevészt felirata: Az SEKI REF : SZENTECLESIA : SZÁMARA SooS PAL : ES : BARTOS : / ERSEBER : ESINAJTTA 1760 : DIE 8 MAEI : (!) Aki véste, úgy látszik, nem igen tudott magyarul. A felirat alatt két esztergált öv közt sűrű zegzúgvésetű hullámvonal díszlik, ugyanilyen van felette is, s ezenkívül két-két poncolt öv a felirat felett és alatt. Magassága alkalmasint 19 cm volt; felső átmérete 8 cm, az alsó pedig valószínűleg 10 cm lehetett. Igen rossz állapotban van, összehorpadva s talpának háromnegyede hiányzik.

15. Ibrik ónból. Olyan, mint az előbbi, de kisebb. Füllel s sarkonnyiló fedéllel és csigaszerű csőrkiöntővel. Füle tönkrement, feneke kiolvadt. Csészealakú öble kissé csavart bordázatú, ilyen a fedele is. Felirata, bélyege nincs. Jelenlegi magassága a fedélcsücsökig 11.5 cm. Felső átmérője 7.5 cm. Fenékátmérete kiolvadt-sága miatt nem állapítható meg.

16. Habán kancsó. Fehér fayance, máz alatti kék festéssel s ón montirozással. Fedele öntött, gömb-billentővel, a száját övező abronccsal, a fület körülszorító karikával; ebből ónlemez fut a fayance-fül külsején végig, ezt alul, a tövénél is körülölelve, le a talpig, ahol az ón talpperemhez van forrasztva, a fedél belső

részén egyfelől nyílt levélkoszorú van vésvé, mely a ZG és alatta BM betűpárt övezi. A kancsó festménye: két ülve, beszélgető aszszony, álló és ülő gitározó férfi, kerítés mögötti fenyők, sziklás és patakos tájkép, fák, házak, hinta és felhők kínai modorban. Magassága a billentő csúcsáig 27.5, felső átmérője 7.8, az alsó 11.4 cm. Semmiféle bélyege nincs. Nem egyházi célra készült, teljesen ép példány, a XVIII. századból.

A széki református egyház levéltárában levő »A Kristus vérében fundálódott Széki Nemes Szép Gyülekezetnek Dolgait s változásait leíró LAISTROMOS könyv« című kézirat 15. lapján foglaltatik *Az Széki Rta Ecclesia ládájában levő eszközöknek Lajstroma*. Ebben mindjárt a legelején, sorszám nélkül: *Harom nagy Ón kancsók Ur asztalára valók*. Ezek a jelen leírás 7, 8 és 10 szám alatt ismertettjei, mert a 10. szám alatt leírt e lajstrom keletkezésekor még nem volt meg; csak később adományozta BALOGH PÁLNÉ SIPOS ERZSÉBET. A lajstrom 1. sorszáma alatt *ket aranyas ezüst pohár* szerepel. E két pohár, illetőleg kehely leírásomban az 1. és 2. szám alatt ismertetett. A 6. számmal jelzett egészen új lévén (1930), nem szerepelhet a lajstromban. E lajstrom 2. folyószáma alatt *Két ezüst Tányér edgyik aranyas*, van feljegyezve; ezeknek elsője kétségtelenül a MARTON KOVÁTSNÉ által 1652-ben készített ezüst, urasztali kenyérszító tányérra (ismertetésemben a 3. sz.), másika pedig az aranyozott ezüst, középkorinak vélt paténára vonatkozik (4. sz. alatt). A többi mind későbbi. A lajstrom 3. számú feljegyzése: *Két ón tál négy ón tányér* (más kézzel mellé írva: NB. *két óntál s két óntányér eladott D flr. 3 Denar 40*).

A lajstrom 16. lapján szerepel az URAI BÁLINT által adományozott két kis óntányér, valamint a két ibrik (13., 14. és 15. sz.), viszont a *Keresztelő Ón Kanna* nincs meg, e helyett a leírásban ismertetett kis üveg kancsócska használtatik a kereszteléskor (11. sz.). A lajstrom többi része a varrottásokat sorolja fel (4—12. sorszám, továbbá a 16. lapon még két tétel), azután Apafi Mihály eredeti adománylevelét sorolja fel, a széki református predikátor számára a széki határból járó féldézmára és ezer (13. sz.), valamint a mester számára járó kétszáz kősóra, vonatkozólag. A 18. sz. alatt a Prédikáló széken, az Ur asztalán, a pap és papné székében, valamint a parochiális háznál levő szép könyveket sorolja fel, továbbá a *Váradí nagy Bibliát a' Prédikáló Széken*.

K. SEBESTYÉN JÓZSEF

Hibaigazítás. A 47. lapon felülről a 10. sorban levő ⁵³ jegyzetszámot törölni kell. Az ⁵³ lapalji jegyzet a 46. laphoz tartozik.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

AZ ERDÉLYI DÁKOK PÉNZEIRŐL

ÍRTA
FERENCZI SÁNDOR

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTBZET R.-T.

A szerkesztésért és a kiadásért Szabó T. Attila felel
Minerva Rt Kolozsvár. No. 99. Fsoc. jud. Cluj. 10943. F v.: Kiss Márton igazgató

A dákok érmeleséről pontos és biztos összefoglaló képet ma még nem lehet adnunk.* Az igaz, hogy az utolsó két-három évtizedben a numizmatikusok nagy gondot fordítottak a numizmatikának ennek az, addig kevés figyelemre méltatott ágára is, de egészen természetesen egyrészt a leletek csekély száma miatt, másrészt pedig amiatt is, hogy még a numizmatikusok kezébe, tehát a szakszerű tudományos feldolgozás alá került leletek esetében is rendszerint ismeretlenek voltak a lelőköörülmények, a lelőhelyek s a leletek majdnem minden esetben csak kis töredékeikben — maguk teljességében ritkán — jutottak tudományos feldolgozás alá. E miatt, mondom, még mindig nagyon sok olyan kérdés maradt tisztázatlanul, még mindig nagyon sok olyan jelenség, kapcsolat maradt megvilágítatlanul, amelyet a leletek teljes egészének pontos ismerete alapján a szakemberek már eddig teljes biztossággal tisztázhattak volna. GOHL ÖDÖN¹ és MÁRTON LAJOS² foglalkozott legtöbbször és legbehatóbban, legalaposabban a szomszédos részek dák érmeivel, pénzforgalmával és régészeti vonatkozásaikkal. Idevágó cikkeik, leírásaik alapján most megkísérlek egy kis általános tájékoztatást adni az erdélyi dákoktól használt pénzekről, anélkül azonban, hogy ezeknek minden irányban való kimerítő tárgyalását ígérhetném.

* Édesapámnak ez az összefoglalása már régebben készült. Az azóta eltelt kutatások azonban lényegében véve nem változtattak az általános képen. A dák éremverésről, pénzforgalomról — erdélyi viszonylatban — összegezően — tudtommal — máig sem írt senki. A tölem átnézett, rendelkezésemre álló irodalomból úgy látom: csupán MACREA MIHÁLY tért ki néhány részletkérdésre. Idevonatkozó tanulmányai következők: 1. Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei: An. List. St. Cl. 1928—32. I. 127 kk. — 2. Monetele din cetatea dacă dela Costești. Extr. din An. Inst. St. Cl. 1933—35. II. — 3. Două tezaure de monete republicane romane din Dacia Superioară. Apulum. Bul. Muz. Reg. Alba Iulia. 1939—42. Alba Iulia, 1942. 110—202. — A második tanulmány egyik táblája szemléltető sorozatot közöl azokból a dák pénzekből, amelyeket az itt közzétett tanulmány tárgyal. FERENCZI ISTVÁN

¹ Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei. Budapest, 1910. — Barbár aranypénzeink. Kny. a Num. Közl. X, köt. Bp. 1911. — Note sur les monnaies barbares de la Hongrie. Bruxelles, 1911. 654 kk.

² Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei (Ismertetés). ArchÉrt. XXXI (1911), 82—6.

1.

A kutatások elenyészően csekély volta miatt a fentebbi numizmatikai kérdéseknek mind az archeológiai, mind történeti részei, vonatkozásai is meglehetősen homályosak. Az már valószínű, hogy a Kr. e. VII.—VI. században Erdélyt is, sőt még nyugatabbra is, még a Duna—Tisza között is uraló szkíták itteni uralmának a bukása éppen a nagyon erős kelta hatás alatt álló és meglehetősen erős kelta keverődésű trák törzsek, helyesebben éppen a dák törzsek fellépésének, térfoglalásának a következménye volt. Sem a történelem, sem pedig semmiféle hagyomány sem tud semmit az akkor végbe ment küzdelmekről és változásokról, de a régészeti jelenségek szerint ezeknek a birtok és birtokos eltolódásoknak és változásoknak legkésőbb a Kr. e. 500—450 között már végbe kellett menniök. Legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már ki kellett alakulnia Erdély területén a dákságnak, legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már meg kellett szilárdulnia Erdélyben a dák uralomnak, mivel az ógörög, majd a latin írók a Kr. e. IV. századtól kezdődőleg ismerik a Daoi, Dakoi, illetőleg Getai népvét, mivel éppen csak ez idő óta szerepelnek ilyen nevű rabszolgák görög földön, mivel éppen ez időtől kezdve tudjuk azt, hogy a dákok ja görög városokkal való kereskedelmi összeköttetések mellett ismételtén betörték görög területekre, mivel tehát a dákság ez idő óta szerepel úgy, mint többé-kevésbé egységes fellépésű, önálló országot alkotó nép.

Ezt az időt megelőzőleg Erdélyből a pénzforgalomra nincsen adatunk. De éppen ez az idő, éppen a most annyira emlegetett Kr. e. IV. század az, amelyikben — az eddigi ismereteink szerint — valószínűleg először került pénz kereskedelmi forgalomba Erdélyben, tehát a legnagyobb valószínűség szerint a forgalom, a kereskedelem megkönnyítésére Erdélyben éppen a dákok használtak legelőször pénzt. Lehet, hogy a dákok a Pontos Euxeinos (Fekete-tenger)-melléki görög gyarmatok közelsége révén, esetleg más úton is, már az előbb megjelölt időt megelőzőleg is láttak pénzt és ismerték a használatát, de csupán a Kr. e. IV. századtól kezdve vannak és ismerünk olyan tömeges, gyakori jelentkezésű leleteket és jelenségeket, amelyek egészen határozottan amellet szólnak, hogy az erdélyi dák törzseknek rendes, kialakult kereskedelmi pénzforgalmuk volt. Azt hiszem tehát, nem csalódom, ha azt tételezem fel, hogy a dák uralom megszilárdulása után nem sokkal később a dákoknak már megvolt a maguk kereskedelmi pénzforgalma.

A pénzforgalom legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már megvolt ugyan, de azért még egy ideig csak külföldi pénzekkel

bonyolították le a forgalmat; nem tudjuk mennyi idő telt el addig, amíg saját maguk is vertek pénzt. Ez a dolgoknak mindenütt az egészen természetes sorrendje, fejlődése, és a dákok is először a szomszédos államok pénzeit ismerték meg. De mikor aztán a lassan egyre nagyobb méretűvé váló kereskedelem révén már továbbiakat és távolabbiakat is volt alkalmuk látni, akkor egyes darabokat, egyes külföldi éremfajokat akár a jobban tetsző ábrázolásaik miatt, akár a jobb, finomabb ezüsttartalmuk miatt inkább megkedveltek, inkább megszerettek úgyannyira, hogy az első idők valószínűleg sok minden fajtájú, vegyes pénzforgalma után az a megkedvelt néhány éremfaj kiszorította a többi, kevésbé tetszőt a mindennapi pénzforgalomból, s majdnem kizárólagos uralmat gyakorolt a pénzpiacon. Ilyenek a macedoniai II. és III. Fülöp, III. Sándor, a trák Lysimachos királyok, Thasos, Larissa, Apollonia, Dyrrachium városok, a macedoniai első kerület érmei és végül a római birodalom közelebbi szomszédságba való jutása után még a római köztársaság és a római császárok pénzei is.

Minthogy a fentemlített uralkodók nem éltek örökké s mint-hogy bizony még az említett városok sem voltak örökéletűek, de meg különben sem verték mindig ugyanabban az egy formában pénzeiket, és mivel — amint a kevésbé művelt népek rendszerint szokták — a Balkánnak és Erdélynek, mindig végtelenül konzervatív lakossága nagyon ragaszkodott a már régebről ismert és közbizalmat nyert érmekhez, továbbá mert a valószínűleg nagyon fellendült kereskedelmet nem elégítette ki a külföldről behozható pénzmennyiség, előállott annak a szükségessége, hogy saját maguk állítsák elő a pénzeket az általuk megkedvelt, az általuk megszeretett és a náluk általános közbizalomnak örvendő külföldi pénzek nagyságára, súlyára, alakjára, mintájára. Ezeket a saját használatra szánt és készített utánzatokat valószínűleg előbb a görögökhöz közelebb fekvő területek (Moesia, Thracia) lakossága kezdte meg, majd ezek közvetítése, példája után Daciában is megkezdődött a belföldi, az autochton éremverés. Hogy Moesia és Thracia autochton érmei mekkora mennyiségben kerültek be Erdélybe, azt a kutatások elégtelen volta miatt még nem lehet megmondani, de eddigi ismereteink azt mutatják, hogy éppen nem lehet lekicsinyelni a Moesiából, Thraciából készen behozott barbarus érmek számát sem.

Maga a dák éremverés, valószínűleg már a Kr. e. IV. században megkezdődött, de a Kr. e. III.—I. századból határozott adataink vannak a dákok éremverésére vonatkozólag. Általában véve, nagyon ragaszkodtak a kezdetben megszokott érem-típusokhoz,

kevés más fiatalabb veretű külföldi érem nyerte meg később anyyira a dákok tetszését, bizalmát, hogy azokat is utánozták volna a mindennapi pénzforgalom számára s csaknem egészen végig, pusztulásokig majdnem mindig tisztán csak görög hatás alatt állottak, a római hatás — eddigi ismereteink szerint — csak sokkal kevesebb, jóval kisebb hatással volt a dák éremverésre.

2.

A dákok által vert érmek anyaga, éppen úgy, mint a külföldről behozottaké is: arany, jó ezüst és végül nagyon kevés ezüsttartalma, rossz ezüst, mondhatni inkább bronz, a külföldi érmek legtöbbször ezüsből készült. Külföldi aranyérmek közül csak a Nagy Sándor és a Lysimachos staterek és a császárkori római aureus-ok szerepeltek nálunk. A bronzok közül pedig csak Istros érmei, a Nagy Sándor és a Lysimachos aranyak nemcsak eredeti példányokban forogtak a kereskedelemben, hanem nagyszámú utánzatban is, de ezek közül az utánzatok közül ismét nem lehet tudnunk, hogy mit hoztak be Moesiából és Thraciából, és mit vertek idebenn, Erdély hegyei között. Római ezüst denariusok után készültek a Kozon aranyak, a dák érmeknek a legszebb és tudományos szempontból is legérdekesebb darabjai, amelyekről később még meg fogunk emlékezni. Az arany érmek anyaga rendszerint jó, meglehetősen finom arany, a Kozon aranyak finomsága pedig egyenesen elsőrangú: ÉDER apát vizsgálatai szerint 23 karát, 5 grán, ami pedig 976‰ finomságnak felel meg, tehát mindössze 24‰-nyi idegen anyag van bennük.

A többi dák érmek mind ezüst érmek. De csak éremverésük kezdetén készültek valódi, elfogadható finomságú ezüsből, mert már a Kr. e. III.—II. század folyamán — úgy látszik a zavaros idők következtében — erősen megcsappan az ezüsttartalmuk, s attól kezdve fokozatosan romlik, úgyhogy amíg a kerülősi másodlelet érmeiben még 25%, tehát még egynegyedrésznyi színezüst van, addig a sebeshelyi darabok az 1.41‰-nyi aranytartalom mellett már csak 18.75% ezüstöt és már 79.84% rezet és más idegen anyagot tartalmaznak, sőt végül a temesdi éremlelet darabjaiban az ezüstöt már csak nyomokban észlelhatték.

A tipológiai beosztás egyes jelenségei azt látszanak mutatni, hogy a fokozatos romlásba néha-néha volt egy kis szünet is, talán egy-egy erősebb kezű uralkodó alatt egy kis javulás, egy kis emelkedés volt az érmek ezüsttartalmában, de mindezek — végeredményében — jelentősebb hatás nélkül maradt kísérletek voltaik. Ugyan-

csak a tipológiai kutatások engednek következtetni arra is, hogy egyszer, ugyanabban az időben egyazon jobb és gyengébb ezüstű érmeket is vertek: talán egy gazdagabb és egy szegényebb törzs érmeit jelöli ez a jelenség. Minkét most említett jelenség azonban az ezután pontos kutatásoktól várja biztos, végérvényes tisztázását.

Végtelenül jellemző a már mindenféle szempontból leromlott Kr. e. II. és I. századbeli dák ezüst érmekre az, hogy előlapjuk elég jelentékenyen kidomborodik, hátlapjuk pedig annak megfelelően meglehetősen bemélyed. Ez a kidomborodás és bemélyedés azonban nem kizárólagos sajátja a dák érmeknek, megvan ez az ókori görög érmeik elég jelentékeny részénél is. Ennek az oka az alsó (az előlapi) és a felső (a hátlapi) bélyegeknek a pénzverési technika fejlődése folyamán kialakult és a gyakorlati kívánalmaknak legjobban megfelelő alakításában rejlett. De amíg az ógörög érmeik előlapja mindvégig, állandóan gyöngén, legfennebb lencseszerűen domborodik be, addig a dák pénzeknél ez a kidomborodás csak az éremverés kezdetén volt ilyen gyengéden domború-homorú, mert hovatovább mindig nagyobb lett ez a kidomborodás. mígnem egészen túlzásba fejlesztették. Ez a szertelenségbe menő kidomborodás-bemélyedés jellemzi végtelenül a dák autochton érmeiket, amely mélyedésért a dák pénzek egyébként a tál-alakú, sciphatus jelzőt viselik a tudományos irodalomban. Meg kell jegyezni azonban, hogy időnként mindvégig vannak egyes, egészen szabályosan, laposan vert példányok is, de a daciai autochton éremverés túlnyomó részét azért mégis csak a sciphatusok alkotják.

Alakjuk a megszokott rendes köralak. De valójában ez a köralak csak az éremverés kezdetén meglehetősen szabályos kör, mert később a kellő felszerelés és a kellő képzettségi hiánya miatt kissé eltér a köralaktól, és kissé ellipszis-alakúvá lesz úgy, hogy a hossz-tengelyük rendszeren 2—3, néha azonban 4—5 mm-rel is hosszabb a rövidebb tengelynél. Széleik a helytelen verés következtében igen gyakran megrepedezettek. Nagyságuk majdnem kivétel nélkül mindig pontosan az előképül szolgáló érmeik nagyságának felel meg. A régibb fajok közé tartozó, a beszterce-naszódi Tacsról való éremlelet Philippos típusú érmei átlag 24—27 mm átmérőjűek, ellenben a thasosi tetradrachmák utánzatainak az átmérője már 34—40 mm között váltakozik, míg a római denariusok utánzatai, a Lysimachos és a Kozon aranyak csak 16—20 mm-nyi átmérőjűek.

Erdély területéről dák pénzverő-műhely maradványokat, éremverő eszközöket ezidőszerint még nem ismerünk. Egyetlen egy idevágó leletünk van, s ez a ludesdi verőtő, amelyet jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tára őriz. Legelső ismerte-

tője. FINÁLY HENRIK³ szerint a lelőhelye ismeretlen s csak annyit tud, hogy Hunyad megyében találták. Többi említői azonban mind egészen határozottan Ludesdet említik lelőhelyeként. Nem teljes pár, csupán egyik fele van meg. Ez a Maria család egyik tagjának, C. Marius Capitonak Kr. e. 84 körül vert egyik érme hátlapját (földműves két ökröt hajt munkára balfelé) utánozza. Mindenesetre nagyon fontos volna a lehető legpontosabban ismerni a lelőhelyét, a leletkörülményeit, mert hiszen ennek alapján utána lehetne néznünk annak, hogy nincs-e más maradvány is ebből a dák pénzverő műhelyből? Így is nagyon fontos, mert hiszen Ludesd már beleesik a muncseli Gredistye Várhegye erődrendszerébe, mert hiszen Ludesd felett emelkedik a Cetatea înaltă nevű hegy, amelyről egyes írók szintén említenek dák vármaradványokat, s így nincs kizárva, hogy a Cetatea înaltă-n még dák pénzverő műhely maradványaira fogunk akadni. Érdekes megemlíteni azonban, hogy olyan érem, amelyet ezzel a verőtővel vertek, még eddig nem került tudományos feldolgozás alá.

3.

Említettem már azt, hogy az eredeti veretű ógörög érmek közül Erdélyben főleg II. Fülöp macedon király, Nagy Sándor és utódai némelyikének azonos típusú, Lysimachos trák király arany és ezüst pénzei, a macedoniai első kerület ezüst tetradrachmái, thasosi ezüst tetradrachmák, Dyrrachion és Apollonia ezüstpénzei és végül Róma arany és ezüst pénzei forogtak a pénzpiaccon. Ezek azok, illetőleg ezeknek egyes érmei azok az érmek, amelyek inkább megnyerték az erdélyi dákok bizalmát és ezeknek egy-némely érmeit utánozták a saját maguk használatára a dákok is.

Az utánzatok között a legfontosabb helyet II. Fülöp macedon király (Kr. e. 359—336) azon ezüst pénzeinek az utánzatai foglalják el, amelynek az előlapján egy jobbranéző babérkoszorús Zeusfej van. hátlapján pedig egy jobbfelé, lovon lovagló meztelen lovas, a lovas kezében lándzsa, a ló alatt pálmaág vagy más jelvény, felette pedig felirat van. Az; e típusú utánzatok alkotják a dák éremverés zömét. Sokkal kevesebb darabszámú utánzása maradt fenn Nagy Sándor (Kr. e. 336—323) ama ezüst pénzének, amelynek az előlapján az oroszlánbőrrel befedett fejű ifjú Herakles-fej látható, a hátlapján pedig a trónon ülő Zeust látjuk, amint balkezeiben sceptrum-ot, jobb tenyerén pedig egy sást tart. A Nagy Sándor-típusú utánzatoknál ellenben jóval gyakoribbak ama Kr. e. 146 körül vert thasosi tetradrachmák utánzatai, amelyek előlap-

³ Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évk. (Évi Tudósítása). 1861—63. 138.

ján jobbranéző, borostyánkoszorús, ifjú Dionysos-fej van, hátlapján pedig az oroszlánbőrös, botjára támaszkodó, álló, meztelen Herakles. Utóbbi ábrázolás alatt és kétoldalt felirat Kevéssel korábról, Kr. e. 158—149 körülről származnak a macedoniai első kerület érmei, amelyeken az előlapon a macedon paizs közepén Artemis-buste van, míg a hátlapon tölgyfa koszorúban levő husáng, ennek két oldalán a felirat s más jegyek foglalnak helyet. E legutolsó érem azonban ismét csak kisebb hatással volt a dák éremverésre. Az ógörög érmek közül csak ezek gyakoroltak melyik nagyobb, melyik kisebb hatást a dák éremverésre, mert már II. Fülöp és Nagy Sándor, Lysimachos aranyainak, III. Fülöp, Antigonos Gonatas, Apollonia, Dyrrachium, Larissa ezüst érmeinek az utánzatai csak elvétve, ritkábban, sokkal kisebb számban kerülnek napvilágra.

Római érmek utánzásáról ellenben feltűnően nagyon kevés adatunk van, pedig — különösen a köztársaságkorabeli ezüst denariusok — szerfelett nagy számban kerülnek elő, határozottan jelölve a mindegyre élénkebbé, elevenebbé váló kereskedelmet. Lehet azonban ennek még az is oka, hogy a gyűjtők eddigelé nem fektettek nagy súlyt a római érmek barbarus utánzataira, vagy esetleg az, hogy akkora mennyiségben hozhatták be az eredeti római denariusokat Erdélybe, hogy nem volt különös szükség idehaza utánozni őket. Pedig kellett lenniök utánzatoknak. Élénken bizonyítja ezt a fennebb részletesen említett ludesdi verető, de meg maga a Kozon arany is. Mert a Kozon arany római előképek után készült. Előlapjuk — amelyen gyöngykörben két lictor között balfelé haladó consul van, alatta a szelvényben pedig a ΚΟΣΩΝ felirat s olykor a bal mezőben egy monogramm is — Iunius Brutus egy Kr. e. 43-ban vert ezüst denariusának a hátlapját utánozza, hátlapjuk — amelyen gyöngykörben fekvő sceptrumon balfelé forduló, félig tárt szárnyú, jobb lábában koszorút tartó ülő sas van — azonban már a Pomponius Rufus Kr. e. 71-ben vert denariusának a hátlapja után készült.

Évszám-megjelölés — az akkori általános szokásnak megfelelően — nincs az érmeken. Sőt tulajdonképpen felirat is csak a Kozon aranyon van, ez is csak a névre szorítkozik, amelyhez még egynémelyik példányon egy eddig biztosan el nem döntött jelentésű monogramm járul. A Philippos, az Alexandros, a Thasos, stb. típusú érmek utánzatain is vannak feliratok néha, de ezeket mégsem vehetjük feliratoknak, mert nem értelmes, a dák utánzat akkori értékére, jelentőségére vonatkozó feliratok, hanem csupán az eredeti, a mintaképül szolgált érmek feliratainak kezdetben

elég hű, hovatovább azonban mindinkább értelmetlenné váló, gyenge, szolgai másolásai, mígnem lassan tisztán díszítő motívummokká válnak az eredeti érmek eredetileg értelmes feliratai. Igen jellemző, hogy az egyedüli értelmes felirat írása — az előkép római volta ellenére is — görög.

Ami az érmek művészi kivitelét illeti, az meglehetősen alacsony fokon áll. Csak a Kozon arany az, amelynek a mestere mindamelllett, hogy utánzott, mégse értelmetlenül, ügyetlenül utánzott, másolt, hanem öntudatosan dolgozott: általa feleslegesnek tartott részeket kihagyott, szükségesnek tartottakat bevett olyan módon, hogy minden utánzás mellett is szép, értelmes, ügyes, határozott vonalvezetésű éremképeket készített. A Kozon aranyak — amint a muncseli Gredistye Várhegye várrendszeréről írt munkában⁴ bővebben volt alkalmam megindokolni — azonban nem belföldi daciai készítmények, hanem külföldi, még pedig görög művész, görög pénzverő művei, ha mindjárt római minta után, daciai aranyból, daciai használatra készültek is.

A többi, valóban autochton érmeknél azonban már szó sincs ekkora tökéletességről. Az első érmek még jók, értelmes, világos másolatok, de a fogyatékos technikai készültség és a folytonos utánzás, másolás lassanként mind értelmetlenebbé, kevésbé világosakká, végül majdnem teljesen értelmetlenné, majdnem teljesen felismerhetlenné rontotta el az eredeti éremképeket. Mindazonáltal ezek a néha nagyon gyenge rajzok sincsenek hijával valami közös, többé-kevésbé jellemző sajátosságnak, amely ezen idők, az úgynevezett La Tène (ifjabb vaskorszak) más tárgyain is fellelhető. A La Tène-kor sajátosságos műipara ugyanis MÁRTON LAJOS szerint — ottan, ahol növényi formákat variált vagy pedig figurális alakokat tisztán dekoratív alkalmazott, tetszetős, érdekes műveket hozott létre, de azért a sajátképpeni figurális ábrázolásban mégis mindig ügyetlen maradt. Az érmeken ugyanazokkal a sajátosságos felfogással kezelt emberi arcokkal találkozunk, amelyek az ékszerek és a kelta műipar egyéb termékeinek a díszítményei közül merednek reánk kidülledt szemekkel, sajátosságosan stilizált vonalaikkal. Mindenesetre feltétlenül el kell ismernünk, hogy a kelta műízlés a dák érmekre is reányomta a maga sajátos, jellemző felfogását, bélyegét.

A lassanként igen nagyfokúvá váló elfajulás ellenére és igen nagy érdekességet ad az éremképeknek az a körülmény, hogy az egyik-másik készítő a készültségét a formák megkerülésével és dekoratív játékokkal leplezte. Egyik-másik érmen már felcsillan

⁴E terjedelmes tanulmány még kiadatlan. F. I.

az emberi arc ábrázolásának az a dekoratív kezelése, amely még sok évszázad múlva is kísért az ír miniatüre-ökön a szakáll, a bajusz és a haj kezelésében. A lónak az érmeken ismétlődő degenerált és félreértett ábrázolásai közül nem egy érdekesen válik ki körvonalainak dekoratív hatásával és kétségtelenül szántszándékos stilizálásával. Mindezek a sajátosan fantasztikus alakok az övkapsokon, a fibulákon látható stilizált állatalakok vonalvezetését juttatják eszünkbe. Igen feltűnő azonban, hogy noha a félreértett formákon egész határozottan megnyilvánul a La Tène-idő sajátos ábrázolási felfogása, mégis az organikus formák mellett nagyon kevés szerep jut a jellemző La Tène-ízlésű indáknak és kacsoknak, triquetrumoknak és más egyéb jellemző és kedvelt La Tène-motivumoknak; amik vannak, azok is legtöbbször az éremkép rosszul, helytelenül felfogott részeiből alakulnak.

4.

Igen fontos és jelentős eredmény volna az, ha megállapíthatnók azt a pénzlábat, amely szerint az erdélyi dákok az ezüstöt pénzzé verték, ha megállapíthatnók az érmek darabolásait, s azt, hogy az egyes érmek milyen viszonyban vannak egymáshoz. Sajnos azonban, a kutatások elégtelen volta miatt erre ma még nem lehet válaszolni. Sokkal, de sokkal több lelet szükséges, sokkal, de sokkal több pontos megfigyelésű éremleletnek kell még megfordulnia a szakemberek kezében, amíg ezekre majd válaszolni lehet. Az az egy nagyon valószínű, hogy a valuta mindvégig ezüstvaluta volt. Legalább is aranypénz igen kevés volt forgalomban, mert például még a Kozon és Lysimachos aranyaknak is csak elenyésző csekély példánya foroghatott a mindennapi pénzforgalomban, mivel a jelentősebb mennyiségű, úgynevezett vezérleleteik (Gredistyei Várhegy 1803, Sztrigy f. 1543) feltétlenül a királyi kincstárak maradványai. Szinte magától értetődő már az is, hogy sem a pénzegységnek, sem a pénzegység darabolásainak az elnevezését nem ismerjük.

Mindenesetre remélhetjük azonban, hogy a numizmatikusok, majd a kellő számú és mennyiségű dák éremlelet feldolgozása után, legalább a pénzegységet, illetőleg ennek többszöröseit és hányadait meglehetősen pontossággal meg fogják állapíthatni. Mint-hogy azonban semmiféle olyan jelzés, — amely az egyes éremdarabolások értékének a megjelölésére szolgálna — nincsen az erdélyi dák érmeken, vagy legalább is ezidőszerint még nem ismerünk értéket megjelölő jelzéseket az erdélyi dák érmekről, az egyes darabok csoportosításának, rendszerbe osztásának egyedüli alapja

— a tipológiai, technikai, stb. szempontok figyelemmeltartása mellett — ezidőszerint egyedül az érmek súlya lehet.

Emiatt végtelenül fontos, hogy minden egyes éremfajból — ezen azonban nem az egyes típusokat, hanem az összes típusoknak összes, különböző kibocsátású példányaait értve — lehetőleg mennél több darabnak a súlyadata álljon a rendelkezésünkre, mert csak nagymennyiségű és pontos súlyadatoknak az alapján lehet meghatározni a kiinduló alapsúlyt s ennek az idő folyamán történt különböző változásait, a pénzláb emelését vagy csökkentését. E megállapításokra vonatkozólag persze nagyon fontos az, hogy lehetőleg ép, teljes súlyú példányok alapján történjenek az egyes éremkibocsátások érmei átlagos súlyának a megállapítása, mert a kopottabb, rongáltabb példányok nagyon módosíthatják az átlagos súly pontos kiszámítását, esetleg annyira megváltoztathatják, hogy a nem valódi, hibás súly-számítások miatt minden beosztási kísérlet dugába dőlhet, sikertelen, eredmény nélküli maradhat.

Az eddig észlelt jelenségek azt mutatják, hogy külön, önálló pénzlábuk nem volt az erdélyi dákoknak, az eddig ismeretes jelenségek azt mutatják, hogy az erdélyi dákok a saját érmeik részére nemcsak az éremképtípusokat vették át külföldről, hanem az érmeknek nagyságát, súlyát is mindvégig, valahányszor egy újabb éremtípus átvételéről volt szó. Ha az ezutáni kutatások ki is fogják mutatni, hogy esetleg az erdélyi dákoknak először az ógörögöktől kölcsönzött, utóbb önállóvá, hazaivá átalakított saját pénzlábuk is volt, alapjában véve minden esetleges önálló pénzláb mellett is a dák éremverés, a dák pénzforgalom, az egyes belföldi ingadozásoktól eltekintve, valószínűleg előbb teljesen az ógörög, utóbb a balkáni római pénzpiac helyzetétől függött, aszerint módosult.

Tájékoztatóul a most következőkben bemutatok néhány eredeti érme s néhány erdélyi dák utánzatnak az átlagos súlyát. Így II. Fülöp említett Zeus-fejes-lovas típusú ezüst tetradrachmájának eredeti példányai átlag 14.5 grammot nyomnak. Ez az átlagos súly az erdélyi dák éremverés kezdetétől származó taci érmelet még elég hű utánzású Philippos típusú érmeinél 11.5—12.5 gramm között váltakozik; az egyik önállóbb dák törzstől, coistobocusoktól eredő, szatmármegyei Aranyosmedgyesről való lelet darabjainál ellenben már 9.5 grammra száll alá. Igaz viszont, hogy mindezeknél még elég jó az ezüst finomsága.

Nagy Sándor ismertetett Herakles-fejes—trónoló Zeos ezüst tetradrachmájának a súlya 16 gramm körül van, s ennek a kezdeti barbarus utánzatai is 16 gramm körül, 15—17 gramm közötti válto-

koznak, de már a Philippos—Alexandros típusú, hibrid temesdi érmek átlagos súlya csak 9—10 gramm között jár, de van olyan is, amely 8.5 grammra is leszáll. Nem csoda, hiszen ezt a két utáncási fajt kb. 200 esztendő választja el egymástól, s ez elég volt ahhoz, hogy ne csak a súly csökkenjen le fokozatosan a felére, hanem még az ezüsttartalom is annyira, hogy inkább már rézpénz, mivel ezüst csak nagyon gyenge nyomokban van még benne. A thasosi tetradrachmák átlagos súlya szintén 16 gramm, ezeknek az utánczatai is — úgy látszik, nem sokáig verték — mindi 16 gramm körül, 15—17 gramm között mozognak.

II. Fülöp és Nagy Sándor aranyai — HEAD szrenit⁵ — átlag 8.615 gramm súlyúak, míg a Temesrékason előkerült egyetlen II. Fülöp aranyutánczat 8.33 gramm s a Dessewffy-gyűjtemény egy ismeretlen lelőhelyű III. Sándor utánczata 8.20 gramm. Egy kis súlycsökkenés feltétlenül látszik ezeknél. Sokkal nagyobb súlycsökkenés van az eredeti Lysimachos arany és a dák utánczása Lysimachos aranyak között. A Lysimachos arany átlagos súlya — az 1895-ben Anadolban (Besszarabia) talált és felmért 241 darab alapján — 8.51 gramm, míg a Szászsebesen talált dák utánczása Lysimachos arany csak 5.07 grammot nyom! Ellenben igen érdekes, hogy az éremképekben római mintát követő Kozon arany a maga 8.42 gramm átlagos súlyával a Lysimachos aranyakhoz igazodik, nehezebb a római aureusoknál, mert ezeket csak 8.10 gramm súlyban verték.

Ami pedig végül az apróbb apolloniai és dyrrachiumi ezüst pénzek 1.5, 2.5—3.5 gramm valódi, illetőleg a köztársaság-korabeli római ezüst denariusok 4.55 gramm (72 darabot verték a 327 grammos római fontból) ideális súlyát illeti, ezek, úgy látszik, az utánczásoknál kb. megtartották az eredeti súlyt. Ha csökkentették is a súlyt, elenyésző csekély lehetett a csökkentés, nagyobb részüket a nem pontos verés rovására írhatjuk.

Ha most röviden végigpillantjuk a most futólag vázolt adatokat, láthatjuk, hogy a dák éremverésre is áll az, a numizmatikában általános szabály, hogy a kölcsönzés alkalmával nemcsak a típust, hanem a súlyrendszert is átvették. Sőt még az is megvan, hogy egyes esetekben csökkentették az érmek súlyát; ez a kincstár javára szolgált, s ezt a kincstárak pénzéhsége lehetőleg sohase szalasztotta el.

Az adatok nem teljes pontossága ellenére is, a most vázolt súlyadatok alapján, megkísérlem egy kissé beosztani az érmeket

⁵ Head, V. Barclay, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics.* Oxford, 1911. Sec. ed. Xli—Xlii.

kronológiai sorrendbe. Azt hiszem az lesz a leghelyesebb, ha háromféle pénzdarabot különböztetünk meg. Éspedig egy volt aranyból, kettőt pedig ezüsből vertek. Aranypénz gyanánt majdnem egész végig mindig külföldi aranyak, Fülöp, Sándor, Lysimachos aranyak és római aureusok szolgáltak. Ezek természetesen mind a maguk eredeti súlyával forogtak a pénzpiacon, a kevészámú dák utánvereteik is ezek szerint darabolódtak, egy nagyon kis csökkentéssel. Csak az említett egy Lysimachosnál van feltűnő nagy, kb. 1/3-nyi csökkentés. Ennek okát egyelőre nem tudjuk megmondani.

Ezüsből határozottan két különböző súlyú pénzdarab volt forgalomban. A nagyobbik a maga 14.5, majd 16 gramm körüli súlyával az ógörög tetradrachmától ered. A kisebbik a 3—4 gramm közötti súlyával pedig az ógörög drachma súlyához látszik igazodni. A kettő közül a tetradrachma típusú volt a kedveltebb, mert ezt hamar és nagy mennyiségben utánozták, a másik esetleg kevésbé kedvelt volt, mert ezeket nem nagy számban utánozták, noha ezek is nagy mennyiségben forogtak a piacon. Az első csoportba tartoznak a Philippos és Alexandros, a thasosi és a macedoniai I. kerületi típusú ezüst érmek, a másodikba Apollonia és Dyrrachium ezüst érmei, továbbá a római ezüst denariusok.

Ha az érmek tipológiájának, ezüsttartalmának szemmeltartása mellett a súlyviszonyokat figyelemmel kísérjük, azt látjuk, hogy az aranypénzek súlya nem távolodik el sohase nagyon az eredeti súlyától, az eredeti finomságtól, bár kis csökkenés feltétlenül van. Ellenben a Kr. e. 42—32 körül vert Kozon aranyaknál határozott javulást látunk, súlyosabbak a többi dák vereteknél, jobban megközelítik az eredeti pénzek súlyát.

Az ezüst érmeknél viszont — csak a kezdeti szép, értelmes utánzatokat véve figyelembe, azt vesszük észre, hogy amíg a legkorábbi Philippos-típusú dák veretek kissé, kb. $\frac{1}{8}$ -ad résszel csökkentett súlyúak, addig a közvetlenül utána következő Alexandros-típusúakat pontos súlyban verték. Éppenúgy nagyon pontos súlyúak a thasosi és a macedoniai I. kerület utánzott darabjai is. Mindezekkel szemben van egy nagy csomó Philippos, Philippos—Alexandros hibrid, Philippos—Alexandros—macedoniai I. kerület hibrid típusú érem, amelyeken fokozatosan romlik mind az éremrajz, mind a finomság s amelyeknél fokozatosan csökken az ezüsttartalom, az ezüst finomsága is. Utóbbiaknál egyelőre még nem lehet eldöntenünk, hogy tényleg csak a tetradrachma-típus súlycsökkenéséről van-e szó, vagy pedig arról, hogy újabb darabokat (tridrachma, didrachma) is vezettek be a forgalomba?

5.

Ha az előbb elmondottak után figyelembe vesszük most már a fennebb jelzett évszámokat, akkor a következő érdekes eredményre bukkanunk reá. Az első dák uralkodó, aki érmet vert, II. Fülöp kortársa volt II. Fülöp érmeit utánozta, de kb. 1/7—1/8-nyi csökkentéssel verette érmeit Nagy Sándor korában, Nagy Sándornak az a macedoniai pénzreformja, amikor az euboa-attikai pénzlábat léptette életbe Macedóniában, nem maradt hatás nélkül a dák éremverésre sem, mert az erdélyi dákok is javították a pénzlábat, illetőleg az érmek súlyát, sőt a dákok sokkal jobban, mert ekkor a macedon pénzlábnak pontosan megfelelően darabolták ők is az érmeiket. A Nagy Sándor halála utáni idők is mindvégig meglátásznak: fokozatosan csökken az ezüstartalom és finomság, a súly, romlik az éremverés technikája egészen a Kr. e. II. század közepéig. Ekkor egy hatalmasabb, szélesebb látókörű uralkodó átlátja, a megbízható és fejlődni akaró kereskedelemnek a jó, a megbízható, a kellő belértékű pénz a talpköve, a thasosi és a macedoniai I. kerület érmeit utánozva, ezek pontos súlyával — amely különben pontosan megfelel az Alexandros-féle darabolásnak is — veret új érmeiket a dák kereskedelem számára, ha ugyan ezek a thasosi, macedoniai I. kerületi utánzatú darabok tényleg dák érmek s nem valahonnan máshonnan, talán Dél-Oroszországból behozott külföldi barbarus érmek. Ez a javítás nem sokáig tarthatott, rövid idő alatt újra romlásnak indulnak. Kb. ugyanebben az időben terjednek el és honosulnak meg Apollonia, Dyrrachium ezüst drachmái és a rómaiak ezüst denariusai, melyek mind megbízható, szolid érmek, s amelyek éppen a megbízhatóságuk következtében kiszorították, illetőleg feleslegessé tették a csekély belértékű daciai tetradrachma típusokat. Valószínűleg a Kr. e. II. század végén és az I. elején ment végbe ez a kicserélődési folyamat. Az említett ludesdi verőtő jelzi a római pénzrendszer és szellem hatását, meghonosulását itt is, mint a Balkán félsziget szomszédos részein is.

A pontos korbeosztást igen megnehezíti egyrészt ama körülmény, hogy a dákok között több külföldi barbarus érem is forgott közkézen, másrészt pedig az, hogy nem lehetetlen, sőt nagyon valószínű az, hogy a dák törzsek időnként — amikor nem volt, aki összetartsa őket — külön-külön vertek maguknak érmeiket, ha nagyjában ugyanazon típusokkal is. Így például GOHL ÖDÖN arra az érdekes tapasztalatra jutott, hogy a tulajdonképpeni erdélyi medence mellett, a dákságnak — az óromániai területet nem

tekintve — még északon és nyugaton is volt egy-egy külön, önálló pénzverő csoportja.

Észak felé különállóbb, igen erős törzs volt a coistobocus törzs, mert legalább is azon a részen (Szolnok-Doboka, Szatmár, Bereg), ahol a coistobocus törzs lakott, egy elég önállónak látszó pénzverés és pénzforgalom maradványai, emlékei kerültek elő. Ugyanazon típusú, egymáshoz nagyon közelálló pénzeik nagy számban fordulnak elő mind szórványos, mind nagyobb tömegű leletekben. Borsoddal való szoros kapcsolataikra mutat az, hogy ott is meg lehetős sok került elő a coistobocusoknak tulajdonítható érmékből, holott a közjük eső területről hiányzanak. Igen fontos evvel kapcsolatban az, hogy éppen ezen a területen, fel egészen Munkácsig, a Tisza mentén meg lefelé Borsod felé egész Szabolcs, Zemplén és Abaúj-Tornában a La Tène-temetkezések annyira egyöntetűen hamvasztott temetkezések (elföldelt temetkezés nagyon kevés, több helyen teljesen hiányzanak is); a La Tène-korbeli leletek anynyi, bizonyos önállóságra valló sajátoságot mutatnak fel, hogy a magyar régészek éppen e jelenségek miatt, az előbb részletezett területre a La Tène-időszakban éppen külön helyi kultúrát fogadtak el, vagyis a korai La Tène-idők hatásainak megemésztése után az itteni lakosság nem mindenben követte, utánozta a szomszédságot, hanem igen sokban a saját tudását, a saját ízlését értékesítette, s így a La Tène-ízlést a maga hajlamainak megfelelően átdolgozta, átalakította. Ez a feldolgozás egészen a Kr. u. I. századig folyt s akkor szűnt meg.

A másik csoportot a Duna, Tisza és Maros között, tehát a Bánságban ismerhette fel, de ezidőszert még csak kevés emlék áll innen a szaktudomány rendelkezésére. Régészeti lelet sincs sok innen, de annyi van mégis, hogy határozottan megállapítható belőlük, hogy nagyon szoros összefüggésben voltak a tulajdonképpeni Erdély dákságával.

A tulajdonképpeni Erdély dáksága a jelenségek szerint mindig egységesebb volt, csak az előbbi két csoport szakadt le belőle ideig-óráig. Erdély veretei nemcsak a most említett két különálló részen fordulnak elő, de az egész Tiszától keletre eső részen is, mutatva azt a nagy hatást, amelyet a dákok gazdagsága, kereskedelme és később a harcikészsége is, a Tisza-mellék jazygjaira, szarmatáira tett. Sajnos Erdélyből nagyon kevés, tudományosan feltárt régészeti lelet áll rendelkezésünkre, helyesebben eddigelé csak Kovács ISTVÁN ásatta fel és ismertette⁶ az apahidai La

⁶ Az apahidai őskori telep és La-Tène temető: *Dolg.-Trav.* II (1911), 1—56. E tanulmánnyal kapcsolatban l. még Kovács István, *Az*

Tène-temető, mely a kor elejére és a dákság fellépésének kezdeti idejébe tartozik. Leletei még nem árulnak el helyi fejlődést, helyi átalakítást; teljesen tipikus La Tène-leletek érmek nélkül.

Más lelőhely eddig még nincs feltárva, holott okvetlenül kell lenniök, mert a La Tène-idő közepe tájáról, már — a La Tène alapformák megtartása mellett is — erős, önálló műipar emlékei maradtak reánk, olyanok mint a nagyváradi, cserbeli, csórai, gura-voji, temesremetei ezüst kincsek, amelyek feltétlenül nemcsak nagy technikai készséget, hanem igen magas műízlést is árulnak el, amelyek ékesen szólóan bizonyítják, hogy az erdélyi dákságnak fejlettfokú kultúrája, ipara, kereskedelme kellett, hogy legyen, különben képtelen lett volna ilyen alkotásokra. Ezek az ezüstkincsek rendszerint dák érmek vagy a dák pénzforgalom körébe tartozó római denariusok kíséretében kerülnek napvilágra. Ugyanezen időknek, a dákságnak ma még néma tanúi a szászvárosi havasokban, a gredistyei Várhegy erős várrendszerének a tagjai, amelyek — remélem — már nem sokáig⁷ fognak hallgatni, ezek — remélhetőleg — rövidesen megindítandó rendszeres kutatások folyamán és eredményeképpen bőségesen fognak kárpótolni mindazért, hogy eddig olyan keveset, olyan édeskeveset tudunk a dákokról. Ezeket a várromokat szintén nagyon jellemzi a dák érmek előfordulása.

6.

Evvel be is fejezem rövid áttekintésemet. Az elmondottak alapján meglehetősen biztos az, hogy a dákok már jókorán, legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már ismerték a pénz kezelését, használatát és nagyon valószínű az, hogy nem sokkal később már saját éremverésük is volt. A használattal együtt az érmek darabolását, típusát, súlyát is átvették. A típusok az idő folyamán többé-kevésbé átalakultak, a honi ízlés amennyire lehetett, reá nyomta a maga bélyegét. De a külföldi hatás alól sohase szabadult fel teljesen. Darabolásuk, súlyuk is mind a külföldi érmek után igazodik, kivéven ezt az egy esetet, amikor a zavaros belviszonyok miatt az érmek kül- és belértéke egyaránt leromlott. Egy-egy ügyesebb uralkodó ismét megjavította, de aztán újra leromlott. A Kr. e. IV—II. században ógörög érmek és görög mintára vert autochton érmek szolgáltak a kereskedelem lebonyolítására, a Kr. e. II. század folyamán aztán csatlakoznak a római ér-

ógörög, barbarus és római köztársasági érmeken látható utólagos bevágásokról: EM. 1940. 300 kk.

⁷ Azóta maga Ferenczi Sándor is több várban ásatott már. F. I.

mek is, de ezeket nem utánozták olyan nagy számban. Csak folyópénzeik voltak. Forgalmi pénzekhez hasonló, de más rendeltetésű érmeik (emlék-érmek, jeton-ok, bárcák) nem voltak, ilyenek eddig még nem kerültek elő.

A dák érmeknek, éppen mint a többi barbarus érmeknek a gyűjtése és tanulmányozása csak alig három-négy évtizede vett nagyobb lendületet. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy az a lelkes, fáradhatatlan munka, amelyet a numizmatikusok ez idő alatt ebben az irányban végeztek, végtelenül fontos és jelentős volt, igen sok megállapítást, tisztázást hoztak ebbeli tanulmányaik abba a nagy zürzavarba, amelyben ezelőtt a barbarus érmek voltak, mert hiszen majdnem semmit, de semmit nem lehetett tudni ezekről. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy ma már nagyon sok mindent tisztábban, világosabban látunk, mint eddig, de az is bizonyos, hogy még mindig nagyon sok olyan kérdés van, amely megoldásra vár, amelyet tisztázni kell és amelyet tisztázni is lehet.

A dák éremverésnek minden irányú biztos tisztázását azonban igen megnehezíti az, hogy ugyanezekkel a típusokkal más területeken is találkozunk, tehát végtelenül óvatosan kell megfigyelnünk minden olyan apróságot, amely a területi elválasztáskor számbajöhet, mert már eddig is tudjuk, hogy több szomszéd törzs pénze előfordul idebenn Erdélyben is. Emellett például érdekes viszont, hogy a Pontos-melléki görög gyarmatok pénzei — minden közelségük mellett is úgy látszik a Maros vonala miatt — nagyon elenyésző csekély számban kerülnek elő, s inkább Macedoniával, Illyriával volt élénkebb a forgalom. Azonban még e nehézségek ellenére is, tisztázni lehet és okvetlenül tisztáznunk kell a dák éremverés történetét. De csak akkor lehet ám tisztázni, ha mindenki összefog erre a célra, ha mindenki megfigyeli azokat a helyeket, ahol ilyen érmek szoktak előkerülni, ha mindenki minden apró, általa talán lényegteleneknek tartott körülményt is feljegyez: mit, ki, mikor, mivel talált, milyen érmek, milyen tárgyak kíséretében, milyen körülmények között, s az erre vonatkozó feljegyzéseit közli a kolozsvári egyetem Érmészeti és Régészeti Intézetével. Természetesen az érmeket is be kell mutatni az itteni szakembernek, aki feljegyez majd minden, a tudomány számára szükséges adatot. Ha mindez megtörténik, rövidesen teljesen sikerülni fog megvilágítani, tisztázni a dák éremverés történetét s minden eddig megoldatlan kérdését is.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

AZ ERDÉLYI DÁKOK PÉNZEIRŐL

ÍRTA
FERENCZI SÁNDOR

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

A szerkesztésért és a kiadásért Szabó T. Attila felel
Minerva Rt Kolozsvár. No. 99. Fsoc. jud. Cluj. 10943. F v.: Kiss Márton igazgató

A dákok érmeleséről pontos és biztos összefoglaló képet ma még nem lehet adnunk.* Az igaz, hogy az utolsó két-három évtizedben a numizmatikusok nagy gondot fordítottak a numizmatikának ennek az, addig kevés figyelemre méltatott ágára is, de egészen természetesen egyrészt a leletek csekély száma miatt, másrészt pedig amiatt is, hogy még a numizmatikusok kezébe, tehát a szakszerű tudományos feldolgozás alá került leletek esetében is rendszerint ismeretlenek voltak a lelőköörülmények, a lelőhelyek s a leletek majdnem minden esetben csak kis töredékeikben — maguk teljességében ritkán — jutottak tudományos feldolgozás alá. E miatt, mondom, még mindig nagyon sok olyan kérdés maradt tisztázatlanul, még mindig nagyon sok olyan jelenség, kapcsolat maradt megvilágítatlanul, amelyet a leletek teljes egészének pontos ismerete alapján a szakemberek már eddig teljes biztossággal tisztázhattak volna. GOHL ÖDÖN¹ és MÁRTON LAJOS² foglalkozott legtöbbször és legbehatóbban, legalaposabban a szomszédos részek dák érmeivel, pénzforgalmával és régészeti vonatkozásaikkal. Idevágó cikkeik, leírásaik alapján most megkísérlek egy kis általános tájékoztatást adni az erdélyi dákoktól használt pénzekről, anélkül azonban, hogy ezeknek minden irányban való kimerítő tárgyalását ígérhetném.

* Édesapámnak ez az összefoglalása már régebben készült. Az azóta eltelt kutatások azonban lényegében véve nem változtattak az általános képen. A dák éremverésről, pénzforgalomról — erdélyi viszonylatban — összegezően — tudtommal — máig sem írt senki. A tölem átnézett, rendelkezésemre álló irodalomból úgy látom: csupán MACREA MIHÁLY tért ki néhány részletkérdésre. Idevonatkozó tanulmányai következők: 1. Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei: An. Inst. St. Cl. 1928—32. I. 127 kk. — 2. Monetele din cetatea dacă dela Costești. Extr. din An. Inst. St. Cl. 1933—35. II. — 3. Două tezaure de monete republicane romane din Dacia Superioară. Apulum. Bul. Muz. Reg. Alba Iulia. 1939—42. Alba Iulia, 1942. 110—202. — A második tanulmány egyik táblája szemléltető sorozatot közöl azokból a dák pénzekből, amelyeket az itt közzétett tanulmány tárgyal.

FERENCZI ISTVÁN

¹ Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei. Budapest, 1910. — Barbár aranypénzeink. Kny. a Num. Közl. X, köt. Bp. 1911. — Note sur les monnaies barbares de la Hongrie. Bruxelles, 1911. 654 kk.

² Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei (Ismertetés). ArchÉrt. XXXI (1911), 82—6.

1.

A kutatások elenyészően csekély volta miatt a fentebbi numizmatikai kérdéseknek mind az archeológiai, mind történeti részei, vonatkozásai is meglehetősen homályosak. Az már valószínű, hogy a Kr. e. VII.—VI. században Erdélyt is, sőt még nyugatabbra is, még a Duna—Tisza között is uraló szkíták itteni uralmának a bukása éppen a nagyon erős kelta hatás alatt álló és meglehetősen erős kelta keverődésű trák törzsek, helyesebben éppen a dák törzsek fellépésének, térfoglalásának a következménye volt. Sem a történelem, sem pedig semmiféle hagyomány sem tud semmit az akkor végbe ment küzdelmekről és változásokról, de a régészeti jelenségek szerint ezeknek a birtok és birtokos eltolódásoknak és változásoknak legkésőbb a Kr. e. 500—450 között már végbe kellett menniök. Legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már ki kellett alakulnia Erdély területén a dákságnak, legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már meg kellett szilárdulnia Erdélyben a dák uralomnak, mivel az ógörög, majd a latin írók a Kr. e. IV. századtól kezdődőleg ismerik a Daoi, Dakoi, illetőleg Getai népvét, mivel éppen csak ez idő óta szerepelnek ilyen nevű rabszolgák görög földön, mivel éppen ez időtől kezdve tudjuk azt, hogy a dákok a görög városokkal való kereskedelmi összeköttetések mellett ismételt betörték görög területekre, mivel tehát a dákság ez idő óta szerepel úgy, mint többé-kevésbé egységes fellépésű, önálló országot alkotó nép.

Ezt az időt megelőzőleg Erdélyből a pénzforgalomra nincsen adatunk. De éppen ez az idő, éppen a most annyira emlegetett Kr. e. IV. század az, amelyikben — az eddigi ismereteink szerint — valószínűleg először került pénz kereskedelmi forgalomba Erdélyben, tehát a legnagyobb valószínűség szerint a forgalom, a kereskedelem megkönnyítésére Erdélyben éppen a dákok használtak legelőször pénzt. Lehet, hogy a dákok a Pontos Euxeinos (Fekete-tenger)-melléki görög gyarmatok közelsége révén, esetleg más úton is, már az előbb megjelölt időt megelőzőleg is láttak pénzt és ismerték a használatát, de csupán a Kr. e. IV. századtól kezdve vannak és ismerünk olyan tömeges, gyakori jelentkezésű leleteket és jelenségeket, amelyek egészen határozottan amellet szólnak, hogy az erdélyi dák törzseknek rendes, kialakult kereskedelmi pénzforgalmuk volt. Azt hiszem tehát, nem csalódom, ha azt tételezem fel, hogy a dák uralom megszilárdulása után nem sokkal később a dákoknak már megvolt a maguk kereskedelmi pénzforgalma.

A pénzforgalom legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már megvolt ugyan, de azért még egy ideig csak külföldi pénzekkel

bonyolították le a forgalmat; nem tudjuk mennyi idő telt el addig, amíg saját maguk is vertek pénzt. Ez a dolgoknak mindenütt az egészen természetes sorrendje, fejlődése, és a dákok is először a szomszédos államok pénzeit ismerték meg. De mikor aztán a lassan egyre nagyobb méretűvé váló kereskedelem révén már továbbiakat és távolabbiakat is volt alkalmuk látni, akkor egyes darabokat, egyes külföldi éremfajokat akár a jobban tetsző ábrázolásaik miatt, akár a jobb, finomabb ezüsttartalmuk miatt inkább megkedveltek, inkább megszerettek úgyannyira, hogy az első idők valószínűleg sok minden fajtájú, vegyes pénzforgalma után az a megkedvelt néhány éremfaj kiszorította a többi, kevésbé tetszőt a mindennapi pénzforgalomból, s majdnem kizárólagos uralmat gyakorolt a pénzpiacon. Ilyenek a macedoniai II. és III. Fülöp, III. Sándor, a trák Lysimachos királyok, Thasos, Larissa, Apollonia, Dyrrachium városok, a macedoniai első kerület érmei és végül a római birodalom közelebbi szomszédságba való jutása után még a római köztársaság és a római császárok pénzei is.

Minthogy a fentemlített uralkodók nem éltek örökké s mint-hogy bizony még az említett városok sem voltak örökéletűek, de meg különben sem verték mindig ugyanabban az egy formában pénzeiket, és mivel — amint a kevésbé művelt népek rendszerint szokták — a Balkánnak és Erdélynek, mindig végtelenül konzervatív lakossága nagyon ragaszkodott a már régebről ismert és közbizalmat nyert érmekhez, továbbá mert a valószínűleg nagyon fellendült kereskedelmet nem elégítette ki a külföldről behozható pénzmennyiség, előállott annak a szükségessége, hogy saját maguk állítsák elő a pénzeket az általuk megkedvelt, az általuk megszeretett és a náluk általános közbizalomnak örvendő külföldi pénzek nagyságára, súlyára, alakjára, mintájára. Ezeket a saját használatra szánt és készített utánzatokat valószínűleg előbb a görögökhöz közelebb fekvő területek (Moesia, Thracia) lakossága kezdte meg, majd ezek közvetítése, példája után Daciában is megkezdődött a belföldi, az autochton éremverés. Hogy Moesia és Thracia autochton érmei mekkora mennyiségben kerültek be Erdélybe, azt a kutatások elégtelen volta miatt még nem lehet megmondani, de eddigi ismereteink azt mutatják, hogy éppen nem lehet lekicsinyelni a Moesiából, Thraciából készen behozott barbarus érmek számát sem.

Maga a dák éremverés, valószínűleg már a Kr. e. IV. században megkezdődött, de a Kr. e. III.—I. századból határozott adataink vannak a dákok éremverésére vonatkozólag. Általában véve, nagyon ragaszkodtak a kezdetben megszokott érem-típusokhoz,

kevés más fiatalabb veretű külföldi érem nyerte meg később anyyira a dákok tetszését, bizalmát, hogy azokat is utánozták volna a mindennapi pénzforgalom számára s csaknem egészen végig, pusztulásukig majdnem mindig tisztán csak görög hatás alatt állottak, a római hatás — eddigi ismereteink szerint — csak sokkal kevesebb, jóval kisebb hatással volt a dák éremverésre.

2.

A dákok által vert érmek anyaga, éppen úgy, mint a külföldről behozottaké is: arany, jó ezüst és végül nagyon kevés ezüsttartalmú, rossz ezüst, mondhatni inkább bronz, a külföldi érmek legtöbbször ezüsből készült. Külföldi aranyérmek közül csak a Nagy Sándor és a Lysimachos staterek és a császárkori római aureus-ok szerepeltek nálunk. A bronzok közül pedig csak Istros érmei, a Nagy Sándor és a Lysimachos aranyak nemcsak eredeti példányokban forogtak a kereskedelemben, hanem nagyszámú utánzatban is, de ezek közül az utánzatok közül ismét nem lehet tudnunk, hogy mit hoztak be Moesiából és Thraciából, és mit vertek idebenn, Erdély hegyei között. Római ezüst denariusok után készültek a Kozon aranyak, a dák érmeknek a legszebb és tudományos szempontból is legérdekesebb darabjai, amelyekről később még meg fogunk emlékezni. Az arany érmek anyaga rendszerint jó, meglehetősen finom arany, a Kozon aranyak finomsága pedig egyenesen elsőrangú: ÉDER apát vizsgálatai szerint 23 karát, 5 grán, ami pedig 976‰ finomságnak felel meg, tehát mindössze 24‰-nyi idegen anyag van bennük.

A többi dák érmek mind ezüst érmek. De csak éremverésük kezdetén készültek valódi, elfogadható finomságú ezüsből, mert már a Kr. e. III.—II. század folyamán — úgy látszik a zavaros idők következtében — erősen megcsappan az ezüsttartalmuk, s attól kezdve fokozatosan romlik, úgyhogy amíg a kerülősi másodlelet érmeiben még 25%, tehát még egynegyedrésznyi színezüst van, addig a sebeshelyi darabok az 1.41‰-nyi aranytartalom mellett már csak 18.75% ezüstöt és már 79.84% rezet és más idegen anyagot tartalmaznak, sőt végül a temesdi éremlelet darabjaiban az ezüstöt már csak nyomokban észlelhatték.

A tipológiai beosztás egyes jelenségei azt látszanak mutatni, hogy a fokozatos romlásba néha-néha volt egy kis szünet is, talán egy-egy erősebb kezű uralkodó alatt egy kis javulás, egy kis emelkedés volt az érmek ezüsttartalmában, de mindezek — végeredményében — jelentősebb hatás nélkül maradt kísérletek voltak. Ugyan-

csak a tipológiai kutatások engednek következtetni arra is, hogy egyszer, ugyanabban az időben egyazon jobb és gyengébb ezüstű érmeket is vertek: talán egy gazdagabb és egy szegényebb törzs érmeit jelöli ez a jelenség. Minkét most említett jelenség azonban az ezután pontos kutatásoktól várja biztos, végérvényes tisztázását.

Végtelenül jellemző a már mindenféle szempontból leromlott Kr. e. II. és I. századbeli dák ezüst érmekre az, hogy előlapjuk elég jelentékenyen kidomborodik, hátlapjuk pedig annak megfelelően meglehetősen bemélyed. Ez a kidomborodás és bemélyedés azonban nem kizárólagos sajátja a dák érmeknek, megvan ez az ókori görög érme elég jelentékeny részénél is. Ennek az oka az alsó (az előlapi) és a felső (a hátlapi) bélyegeknél a pénzverési technika fejlődése folyamán kialakult és a gyakorlati kívánalmaknak legjobban megfelelő alakításában rejlett. De amíg az ógörög érme előlapja mindvégig, állandóan gyöngén, legfennebb lencseszerűen domborodik be, addig a dák pénzekenél ez a kidomborodás csak az éremverés kezdetén volt ilyen gyengéden domború-homorú, mert hovatovább mindig nagyobb lett ez a kidomborodás. mígnem egészen túlzásba fejlesztették. Ez a szertelenségbe menő kidomborodás-bemélyedés jellemzi végtelenül a dák autochton érmeiket, amely mélyedésért a dák pénzek egyébként a tál-alakú, sciphatus jelzőt viselik a tudományos irodalomban. Meg kell jegyezni azonban, hogy időnként mindvégig vannak egyes, egészen szabályosan, laposan vert példányok is, de a daciai autochton éremverés túlnyomó részét azért mégis csak a sciphatusok alkotják.

Alakjuk a megszokott rendes köralak. De valójában ez a köralak csak az éremverés kezdetén meglehetősen szabályos kör, mert később a kellő felszerelés és a kellő képzettség hiánya miatt kissé eltér a köralaktól, és kissé ellipszis-alakúvá lesz úgy, hogy a hossz-tengelyük rendszeren 2—3, néha azonban 4—5 mm-rel is hosszabb a rövidebb tengelynél. Széleik a helytelen verés következtében igen gyakran megrepedezettek. Nagyságuk majdnem kivétel nélkül mindig pontosan az előképül szolgáló érme nagyságának felel meg. A régibb fajok közé tartozó, a beszerce-naszódi Tacsról való éremlelet Philippos típusú érmei átlag 24—27 mm átmérőjűek, ellenben a thasosi tetradrachmák utánzatainak az átmérője már 34—40 mm között váltakozik, míg a római denariusok utánzatai, a Lysimachos és a Kozon aranyak csak 16—20 mm-nyi átmérőjűek.

Erdély területéről dák pénzverő-műhely maradványokat, éremverő eszközöket ezidőszerint még nem ismerünk. Egyetlen egy idevágó leletünk van, s ez a ludesdi verőtő, amelyet jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tára őriz. Legelső ismerte-

tője. FINÁLY HENRIK³ szerint a lelőhelye ismeretlen s csak annyit tud, hogy Hunyad megyében találták. Többi említői azonban mind egészen határozottan Ludesdet említik lelőhelyeként. Nem teljes pár, csupán egyik fele van meg. Ez a Maria család egyik tagjának, C. Marius Capitonak Kr. e. 84 körül vert egyik érme hátlapját (földműves két ökröt hajt munkára balfelé) utánozza. Mindenesetre nagyon fontos volna a lehető legpontosabban ismerni a lelőhelyét, a leletkörülményeit, mert hiszen ennek alapján utána lehetne néznünk annak, hogy nincs-e más maradvány is ebből a dákok pénzverő műhelyből? Így is nagyon fontos, mert hiszen Ludesd már beleesik a muncseli Gredistye Várhegye erődrendszerébe, mert hiszen Ludesd felett emelkedik a Cetatea înaltă nevű hegy, amelyről egyes írók szintén említenek dákok vármaradványokat, s így nincs kizárva, hogy a Cetatea înaltă-n még dákok pénzverő műhely maradványaira fogunk akadni. Érdekes megemlíteni azonban, hogy olyan érem, amelyet ezzel a verőtővel vertek, még eddig nem került tudományos feldolgozás alá.

3.

Említettem már azt, hogy az eredeti veretű ógörög érmek közül Erdélyben főleg II. Fülöp macedon király, Nagy Sándor és utódai némelyikének azonos típusú, Lysimachos trák király arany és ezüst pénzei, a macedoniai első kerület ezüst tetradrachmái, thasosi ezüst tetradrachmák, Dyrrachion és Apollonia ezüstpénzei és végül Róma arany és ezüst pénzei forogtak a pénzpiaccon. Ezek azok, illetőleg ezeknek egyes érmei azok az érmek, amelyek inkább megnyerték az erdélyi dákok bizalmát és ezeknek egy-némely érmeit utánozták a saját maguk használatára a dákok is.

Az utánzatok között a legfontosabb helyet II. Fülöp macedon király (Kr. e. 359—336) azon ezüst pénzeinek az utánzatai foglalják el, amelynek az előlapján egy jobbranéző babérkoszorús Zeusfej van. hátlapján pedig egy jobbfelé, lovon lovagló meztelen lovas, a lovas kezében lándzsa, a ló alatt pálmaág vagy más jelvény, felette pedig felirat van. Az; e típusú utánzatok alkotják a dákok éremverés zömét. Sokkal kevesebb darabszámú utánzása maradt fenn Nagy Sándor (Kr. e. 336—323) ama ezüst pénzének, amelynek az előlapján az oroszlánbőrrel befedett fejű ifjú Herakles-fej látható, a hátlapján pedig a trónon ülő Zeust látjuk, amint balkezeiben sceptrum-ot, jobb tenyerén pedig egy sást tart. A Nagy Sándor-típusú utánzatoknál ellenben jóval gyakoribbak ama Kr. e. 146 körül vert thasosi tetradrachmák utánzatai, amelyek előlap-

³ Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évk. (Évi Tudósítása). 1861—63. 138.

ján jobbranéző, borostyánkoszorús, ifjú Dionysos-fej van, hátlapján pedig az oroszlánbőrös, botjára támaszkodó, álló, meztelen Herakles. Utóbbi ábrázolás alatt és kétoldalt felirat Kevéssel korábról, Kr. e. 158—149 körülről származnak a macedoniai első kerület érmei, amelyeken az előlapon a macedon paizs közepén Artemis-buste van, míg a hátlapon tölgyfa koszorúban levő husáng, ennek két oldalán a felirat s más jegyek foglalnak helyet. E legutolsó érem azonban ismét csak kisebb hatással volt a dák éremverésre. Az ógörög érmek közül csak ezek gyakoroltak melyik nagyobb, melyik kisebb hatást a dák éremverésre, mert már II. Fülöp és Nagy Sándor, Lysimachos aranyainak, III. Fülöp, Antigonos Gonatas, Apollonia, Dyrrachium, Larissa ezüst érmeinek az utánzatai csak elvétve, ritkábban, sokkal kisebb számban kerülnek napvilágra.

Római érmek utánzásáról ellenben feltűnően nagyon kevés adatunk van, pedig — különösen a köztársaságkorabeli ezüst denariusok — szerfelett nagy számban kerülnek elő, határozottan jelölve a mindegyre élénkebbé, elevenebbé váló kereskedelmet. Lehet azonban ennek még az is oka, hogy a gyűjtők eddigelé nem fektettek nagy súlyt a római érmek barbarus utánzataira, vagy esetleg az, hogy akkora mennyiségben hozhatták be az eredeti római denariusokat Erdélybe, hogy nem volt különös szükség idehaza utánozni őket. Pedig kellett lenniök utánzatoknak. Élénken bizonyítja ezt a fennebb részletesen említett ludesdi verőtő, de meg maga a Kozon arany is. Mert a Kozon arany római előképek után készült. Előlapjuk — amelyen gyöngykörben két lictor között balfelé haladó consul van, alatta a szelvényben pedig a ΚΟΣΩΝ felirat s olykor a bal mezőben egy monogramm is — Iunius Brutus egy Kr. e. 43-ban vert ezüst denariusának a hátlapját utánozza, hátlapjuk — amelyen gyöngykörben fekvő sceptrumon balfelé forduló, félig tárt szárnyú, jobb lábában koszorút tartó ülő sas van — azonban már a Pomponius Rufus Kr. e. 71-ben vert denariusának a hátlapja után készült.

Évszám-megjelölés — az akkori általános szokásnak megfelelően — nincs az érmeiken. Sőt tulajdonképpen felirat is csak a Kozon aranyon van, ez is csak a névre szorítkozik, amelyhez még egynémelyik példányon egy eddig biztosan el nem döntött jelentésű monogramm járul. A Philippos, az Alexandros, a Thasos, stb. típusú érmek utánzatain is vannak feliratok néha, de ezeket mégsem vehetjük feliratoknak, mert nem értelmes, a dák utánzat akkori értékére, jelentőségére vonatkozó feliratok, hanem csupán az eredeti, a mintaképül szolgált érmek feliratainak kezdetben

elég hű, hovatovább azonban mindinkább értelmetlenné váló, gyenge, szolgai másolásai, mígnem lassan tisztán díszítő motívummokká válnak az eredeti érmek eredetileg értelmes feliratai. Igen jellemző, hogy az egyedüli értelmes felirat írása — az előkép római volta ellenére is — görög.

Ami az érmek művészi kivitelét illeti, az meglehetősen alacsony fokon áll. Csak a Kozon arany az, amelynek a mestere mindamellet, hogy utánzott, mégse értelmetlenül, ügyetlenül utánzott, másolt, hanem öntudatosan dolgozott: általa feleslegesnek tartott részeket kihagyott, szükségesnek tartottakat bevett olyan módon, hogy minden utánzás mellett is szép, értelmes, ügyes, határozott vonalvezetésű éremképeket készített. A Kozon aranyak — amint a muncseli Gredistye Várhegye várrendszeréről írt munkában⁴ bővebben volt alkalmam megindokolni — azonban nem belföldi daciai készítmények, hanem külföldi, még pedig görög művész, görög pénzverő művei, ha mindjárt római minta után, daciai aranyból, daciai használatra készültek is.

A többi, valóban autochton érmeknél azonban már szó sincs ekkora tökéletességről. Az első érmek még jók, értelmes, világos másolatok, de a fogyatékos technikai készültség és a folytonos utánzás, másolás lassanként mind értelmetlenebbé, kevésbé világosakká, végül majdnem teljesen értelmetlenekké, majdnem teljesen felismerhetetlenekké rontotta el az eredeti éremképeket. Mindazonáltal ezek a néha nagyon gyenge rajzok sincsenek hijával valami közös, többé-kevésbé jellemző sajátosságnak, amely ezen idők, az úgynevezett La Tène (ifjabb vaskorszak) más tárgyain is fellelhető. A La Tène-kor sajátosságos műipara ugyanis MÁRTON LAJOS szerint — ottan, ahol növényi formákat variált vagy pedig figurális alakokat tisztán dekoratív alkalmazott, tetszetős, érdekes műveket hozott létre, de azért a sajátképpeni figurális ábrázolásban mégis mindig ügyetlen maradt. Az érmeken ugyanazokkal a sajátosságos felfogással kezelt emberi arcokkal találkozunk, amelyek az ékszerek és a kelta műipar egyéb termékeinek a díszítményei közül merednek reánk kidülledt szemekkel, sajátosságosan stilizált vonalaikkal. Mindenesetre feltétlenül el kell ismernünk, hogy a kelta műízlés a dák érmekre is reányomta a maga sajátos, jellemző felfogását, bélyegét.

A lassanként igen nagyfokúvá váló elfajulás ellenére is igen nagy érdekességet ad az éremképeknek az a körülmény, hogy az egyik-másik készítő a készültségét a formák megkerülésével és dekoratív játékokkal leplezte. Egyik-másik érmen már felcsillan

⁴E terjedelmes tanulmány még kiadatlan. F. I.

az emberi arc ábrázolásának az a dekoratív kezelése, amely még sok évszázad múlva is kísért az ír miniatüre-ökön a szakáll, a bajusz és a haj kezelésében. A lónak az érmeken ismétlődő degenerált és félreértett ábrázolásai közül nem egy érdekesen válik ki körvonalainak dekoratív hatásával és kétségtelenül szántszándékos stilizálásával. Mindezek a sajátságosan fantasztikus alakok az övkapsokon, a fibulákon látható stilizált állatalakok vonalvezetését juttatják eszünkbe. Igen feltűnő azonban, hogy noha a félreértett formákon egész határozottan megnyilvánul a La Tène-idő sajátságos ábrázolási felfogása, mégis az organikus formák mellett nagyon kevés szerep jut a jellemző La Tène-ízlésű indáknak és kacsoknak, triquetrumoknak és más egyéb jellemző és kedvelt La Tène-motivumoknak; amik vannak, azok is legtöbbször az éremkép rosszul, helytelenül felfogott részeiből alakulnak.

4.

Igen fontos és jelentős eredmény volna az, ha megállapíthatnók azt a pénzlábat, amely szerint az erdélyi dákok az ezüstöt pénzzé verték, ha megállapíthatnók az érmek darabolásait, s azt, hogy az egyes érmek milyen viszonyban vannak egymáshoz. Sajnos azonban, a kutatások elégtelen volta miatt erre ma még nem lehet válaszolni. Sokkal, de sokkal több lelet szükséges, sokkal, de sokkal több pontos megfigyelésű éremleletnek kell még megfordulnia a szakemberek kezében, amíg ezekre majd válaszolni lehet. Az az egy nagyon valószínű, hogy a valuta mindvégig ezüstvaluta volt. Legalább is aranypénz igen kevés volt forgalomban, mert például még a Kozon és Lysimachos aranyaknak is csak elenyésző csekély példánya foroghatott a mindennapi pénzforgalomban, mivel a jelentősebb mennyiségű, úgynevezett vezérleleteik (Gredistyei Várhegy 1803, Sztrigy f. 1543) feltétlenül a királyi kincstárak maradványai. Szinte magától értetődő már az is, hogy sem a pénzegységnek, sem a pénzegység darabolásainak az elnevezését nem ismerjük.

Mindenesetre remélhetjük azonban, hogy a numizmatikusok, majd a kellő számú és mennyiségű dák éremlelet feldolgozása után, legalább a pénzegységet, illetőleg ennek többszöröseit és hányadait meglehetősen pontossággal meg fogják állapíthatni. Mint-hogy azonban semmiféle olyan jelzés, — amely az egyes éremdarabolások értékének a megjelölésére szolgálna — nincsen az erdélyi dák érmeken, vagy legalább is ezidőszerint még nem ismerünk értéket megjelölő jelzéseket az erdélyi dák érmekről, az egyes darabok csoportosításának, rendszerbe osztásának egyedüli alapja

— a tipológiai, technikai, stb. szempontok figyelemmeltartása mellett — ezidőszerint egyedül az érmek súlya lehet.

Emiatt végtelenül fontos, hogy minden egyes éremfajból — ezen azonban nem az egyes típusokat, hanem az összes típusoknak összes, különböző kibocsátású példányaait értve — lehetőleg mennél több darabnak a súlyadata álljon a rendelkezésünkre, mert csak nagymennyiségű és pontos súlyadatoknak az alapján lehet meghatározni a kiinduló alapsúlyt s ennek az idő folyamán történt különböző változásait, a pénzláb emelését vagy csökkentését. E megállapításokra vonatkozólag persze nagyon fontos az, hogy lehetőleg ép, teljes súlyú példányok alapján történjék az egyes éremkibocsátások érmei átlagos súlyának a megállapítása, mert a kopottabb, rongáltabb példányok nagyon módosíthatják az átlagos súly pontos kiszámítását, esetleg annyira megváltoztathatják, hogy a nem valódi, hibás súly-számítások miatt minden beosztási kísérlet dugába dőlhet, sikertelen, eredmény nélküli maradhat.

Az eddig észlelt jelenségek azt mutatják, hogy külön, önálló pénzlábuk nem volt az erdélyi dákoknak, az eddig ismeretes jelenségek azt mutatják, hogy az erdélyi dákok a saját érmeik részére nemcsak az éremképtípusokat vették át külföldről, hanem az érmeknek nagyságát, súlyát is mindvégig, valahányszor egy újabb éremtípus átvételéről volt szó. Ha az ezutáni kutatások ki is fogják mutatni, hogy esetleg az erdélyi dákoknak először az ógörögöktől kölcsönzött, utóbb önállóvá, hazaivá átalakított saját pénzlábuk is volt, alapjában véve minden esetleges önálló pénzláb mellett is a dák éremverés, a dák pénzforgalom, az egyes belföldi ingadozásoktól eltekintve, valószínűleg előbb teljesen az ógörög, utóbb a balkáni római pénzpiac helyzetétől függött, aszerint módosult.

Tájékoztatóul a most következőkben bemutatok néhány eredeti érmet s néhány erdélyi dák utánzatnak az átlagos súlyát. Így II. Fülöp említett Zeus-fejes-lovas típusú ezüst tetradrachmájának eredeti példányai átlag 14.5 grammot nyomnak. Ez az átlagos súly az erdélyi dák éremverés kezdetétől származó taci éremlelet még elég hű utánzású Philippos típusú érmeinél 11.5—12.5 gramm között váltakozik; az egyik önállóbb dák törzstől, coistobocusoktól eredő, szatmármegyei Aranyosmedgyesről való lelet darabjainál ellenben már 9.5 grammra száll alá. Igaz viszont, hogy mindezeknél még elég jó az ezüst finomsága.

Nagy Sándor ismertetett Herakles-fejes—trónoló Zeos ezüst tetradrachmájának a súlya 16 gramm körül van, s ennek a kezdeti barbarus utánzatai is 16 gramm körül, 15—17 gramm között válto-

koznak, de már a Philippos—Alexandros típusú, hibrid temesdi érmek átlagos súlya csak 9—10 gramm között jár, de van olyan is, amely 8.5 grammra is leszáll. Nem csoda, hiszen ezt a két utánzási fajt kb. 200 esztendő választja el egymástól, s ez elég volt ahhoz, hogy ne csak a súly csökkenjen le fokozatosan a felére, hanem még az ezüsttartalom is annyira, hogy inkább már rézpénz, mivel ezüst csak nagyon gyenge nyomokban van még benne. A thasosi tetradrachmák átlagos súlya szintén 16 gramm, ezeknek az utánzatai is — úgy látszik, nem sokáig verték — mind 16 gramm körül, 15—17 gramm között mozognak.

II. Fülöp és Nagy Sándor aranyai — HEAD szrenit⁵ — átlag 8.615 gramm súlyúak, míg a Temesrékáson előkerült egyetlen II. Fülöp aranyutánzat 8.33 gramm s a Dessewffy-gyűjtemény egy ismeretlen lelőhelyű III. Sándor utánzata 8.20 gramm. Egy kis súlycsökkenés feltétlenül látszik ezeknél. Sokkal nagyobb súlycsökkenés van az eredeti Lysimachos arany és a dák utánzású Lysimachos aranyak között. A Lysimachos arany átlagos súlya — az 1895-ben Anadolban (Besszarabia) talált és felmért 241 darab alapján — 8.51 gramm, míg a Szászsebesen talált dák utánzású Lysimachos arany csak 5.07 grammot nyom! Ellenben igen érdekes, hogy az éremképekben római mintát követő Kozon arany a maga 8.42 gramm átlagos súlyával a Lysimachos aranyakhoz igazodik, nehezebb a római aureusoknál, mert ezeket csak 8.10 gramm súlyban verték.

Ami pedig végül az apróbb apolloniai és dyrrachiumi ezüst pénzek 1.5, 2.5—3.5 gramm valódi, illetőleg a köztársaság-korabeli római ezüst denariusok 4.55 gramm (72 darabot vertek a 327 grammos római fontból) ideális súlyát illeti, ezek, úgy látszik, az utánzásoknál kb. megtartották az eredeti súlyt. Ha csökkentették is a súlyt, elenyésző csekély lehetett a csökkentés, nagyobb részüket a nem pontos verés rovására írhatjuk.

Ha most röviden végigpillantjuk a most futólag vázolt adatokat, láthatjuk, hogy a dák éremverésre is áll az, a numizmatikában általános szabály, hogy a kölcsönzés alkalmával nemcsak a típust, hanem a súlyrendszert is átvették. Sőt még az is megvan, hogy egyes esetekben csökkentették az érmek súlyát; ez a kincstár javára szolgált, s ezt a kincstárak pénzhétsége lehetőleg sohase szalasztotta el.

Az adatok nem teljes pontossága ellenére is, a most vázolt súlyadatok alapján, megkísérlem egy kissé beosztani az érmekeket

⁵ Head, V. Barclay, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics.* Oxford, 1911. Sec. ed. Xli—Xlii.

kronológiai sorrendbe. Azt hiszem az lesz a leghelyesebb, ha háromféle pénzdarabot különböztetünk meg. Éspedig egy volt aranyból, kettőt pedig ezüsből vertek. Aranypénz gyanánt majdnem egész végig mindig külföldi aranyak, Fülöp, Sándor, Lysimachos aranyak és római aureusok szolgáltak. Ezek természetesen mind a maguk eredeti súlyával forogtak a pénzpiacon, a kevészámú dák utánvereteik is ezek szerint darabolódtak, egy nagyon kis csökkentéssel. Csak az említett egy Lysimachosnál van feltűnő nagy, kb. 1/3-nyi csökkentés. Ennek okát egyelőre nem tudjuk megmondani.

Ezüsből határozottan két különböző súlyú pénzdarab volt forgalomban. A nagyobbik a maga 14.5, majd 16 gramm körüli súlyával az ógörög tetradrachmától ered. A kisebbik a 3—4 gramm közötti súlyával pedig az ógörög drachma súlyához látszik igazodni. A kettő közül a tetradrachma típusú volt a kedveltebb, mert ezt hamar és nagy mennyiségben utánozták, a másik esetleg kevésbé kedvelt volt, mert ezeket nem nagy számban utánozták, noha ezek is nagy mennyiségben forogtak a piacon. Az első csoportba tartoznak a Philippos és Alexandros, a thasosi és a macedoniai I. kerületi típusú ezüst érmek, a másodikba Apollonia és Dyrrachium ezüst érmei, továbbá a római ezüst denariusok.

Ha az érmek tipológiájának, ezüsttartalmának szemmeltartása mellett a súlyviszonyokat figyelemmel kísérvük, azt látjuk, hogy az aranypénzek súlya nem távolodik el sohase nagyon az eredeti súlyától, az eredeti finomságtól, bár kis csökkenés feltétlenül van. Ellenben a Kr. e. 42—32 körül vert Kozon aranyaknál határozott javulást látunk, súlyosabbak a többi dák vereteknél, jobban megközelítik az eredeti pénzek súlyát.

Az ezüst érmeknél viszont — csak a kezdeti szép, értelmes utánzatokat véve figyelembe, azt vesszük észre, hogy amíg a legkorábbi Philippos-típusú dák veretek kissé, kb. 1/8-ad résszel csökkentett súlyúak, addig a közvetlenül utána következő Alexandros-típusúakat pontos súlyban verték. Éppenúgy nagyon pontos súlyúak a thasosi és a macedoniai I. kerület utánzott darabjai is. Mindezekkel szemben van egy nagy csomó Philippos, Philippos—Alexandros hibrid, Philippos—Alexandros—macedoniai I. kerület hibrid típusú érem, amelyeken fokozatosan romlik mind az éremrajz, mind a finomság s amelyeknél fokozatosan csökken az ezüsttartalom, az ezüst finomsága is. Utóbbiaknál egyelőre még nem lehet eldöntenünk, hogy tényleg csak a tetradrachma-típus súlycsökkenéséről van-e szó, vagy pedig arról, hogy újabb darabokat (tridrachma, didrachma) is vezettek be a forgalomba?

5.

Ha az előbb elmondottak után figyelembe vesszük most már a fennebb jelzett évszámokat, akkor a következő érdekes eredményre bukkanunk reá. Az első dák uralkodó, aki érmet vert, II. Fülöp kortársa volt. II. Fülöp érmeit utánozta, de kb. 1/7—1/8-nyi csökkentéssel verette érmeit. Nagy Sándor korában, Nagy Sándornak az a macedoniai pénzreformja, amikor az euboa-attikai pénzlábat léptette életbe Macedóniában, nem maradt hatás nélkül a dák éremverésre sem, mert az erdélyi dákok is javították a pénzlábat, illetőleg az érmek súlyát, sőt a dákok sokkal jobban, mert ekkor a macedon pénzlábnak pontosan megfelelően darabolták ők is az érmeiket. A Nagy Sándor halála utáni idők is mindvégig meglátásznak: fokozatosan csökken az ezüstartalom és finomság, a súly, romlik az éremverés technikája egészen a Kr. e. II. század közepéig. Ekkor egy hatalmasabb, szélesebb látókörű uralkodó átlátja, a megbízható és fejlődni akaró kereskedelemnek a jó, a megbízható, a kellő belértékű pénz a talpköve, a thasosi és a macedoniai I. kerület érmeit utánozva, ezek pontos súlyával — amely különben pontosan megfelel az Alexandros-féle darabolásnak is — veret új érmeiket a dák kereskedelem számára, ha ugyan ezek a thasosi, macedoniai I. kerületi utánzatú darabok tényleg dák érmek s nem valahonnan máshonnan, talán Dél-Oroszországból behozott külföldi barbarus érmek. Ez a javítás nem sokáig tarthatott, rövid idő alatt újra romlásnak indulnak. Kb. ugyanebben az időben terjednek el és honosulnak meg Apollonia, Dyrrachium ezüst drachmái és a rómaiak ezüst denariusai, melyek mind megbízható, szolid érmek, s amelyek éppen a megbízhatóságuk következtében kiszorították, illetőleg feleslegessé tették a csekély belértékű daciai tetradrachma típusokat. Valószínűleg a Kr. e. II. század végén és az I. elején ment végbe ez a kicserélődési folyamat. Az említett ludesdi verőtő jelzi a római pénzrendszer és szellem hatását, meghonosulását itt is, mint a Balkán félsziget szomszédos részein is.

A pontos korbeosztást igen megnehezíti egyrészt ama körülmény, hogy a dákok között több külföldi barbarus érem is forgott közkézen, másrészt pedig az, hogy nem lehetetlen, sőt nagyon valószínű az, hogy a dák törzsek időnként — amikor nem volt, aki összetartsa őket — külön-külön vertek maguknak érmeiket, ha nagyjában ugyanazon típusokkal is. Így például GOHL ÖDÖN arra az érdekes tapasztalatra jutott, hogy a tulajdonképpeni erdélyi medence mellett, a dákságnak — az óromániai területet nem

tekintve — még északon és nyugaton is volt egy-egy külön, önálló pénzverő csoportja.

Észak felé különállóbb, igen erős törzs volt a coistobocus törzs, mert legalább is azon a részen (Szolnok-Doboka, Szatmár, Bereg), ahol a coistobocus törzs lakott, egy elég önállónak látszó pénzverés és pénzforgalom maradványai, emlékei kerültek elő. Ugyanazon típusú, egymáshoz nagyon közelálló pénzeik nagy számban fordulnak elő mind szórványos, mind nagyobb tömegű leletekben. Borsoddal való szoros kapcsolataikra mutat az, hogy ott is meg lehetős sok került elő a coistobocusoknak tulajdonítható érmékből, holott a közjük eső területről hiányzanak. Igen fontos evvel kapcsolatban az, hogy éppen ezen a területen, fel egészen Munkácsig, a Tisza mentén meg lefelé Borsod felé egész Szabolcs, Zemplén és Abaúj-Tornában a La Tène-temetkezések annyira egyöntetűen hamvasztott temetkezések (elföldelt temetkezés nagyon kevés, több helyen teljesen hiányzanak is); a La Tène-korbeli leletek anynyi, bizonyos önállóságra valló sajátoságot mutatnak fel, hogy a magyar régészek éppen e jelenségek miatt, az előbb részletezett területre a La Tène-időszakban éppen külön helyi kultúrát fogadtak el, vagyis a korai La Tène-idők hatásainak megemésztése után az itteni lakosság nem mindenben követte, utánozta a szomszédságot, hanem igen sokban a saját tudását, a saját ízlését értékesítette, s így a La Tène-ízlést a maga hajlamainak megfelelően átdolgozta, átalakította. Ez a feldolgozás egészen a Kr. u. I. századig folyt s akkor szűnt meg.

A másik csoportot a Duna, Tisza és Maros között, tehát a Bánságban ismerhette fel, de ezidőszerint még csak kevés emlék áll innen a szaktudomány rendelkezésére. Régészeti lelet sincs sok innen, de annyi van mégis, hogy határozottan megállapítható belőlük, hogy nagyon szoros összefüggésben voltak a tulajdonképpeni Erdély dákságával.

A tulajdonképpeni Erdély dáksága a jelenségek szerint mindig egységesebb volt, csak az előbbi két csoport szakadt le belőle ideig-óráig. Erdély veretei nemcsak a most említett két különálló részen fordulnak elő, de az egész Tiszától keletre eső részen is, mutatva azt a nagy hatást, amelyet a dákok gazdagsága, kereskedelme és később a harcikészsége is, a Tisza-mellék jazygjaira, szarmatáira tett. Sajnos Erdélyből nagyon kevés, tudományosan feltárt régészeti lelet áll rendelkezésünkre, helyesebben eddigelé csak Kovács ISTVÁN ásatta fel és ismertette⁶ az apahidai La

⁶ Az apahidai őskori telep és La-Tène temető: *Dolg.-Trav.* II (1911), 1—56. E tanulmánnyal kapcsolatban l. még Kovács István, *Az*

Tène-temetőt, mely a kor elejére és a dákság fellépésének kezdeti idejébe tartozik. Leletei még nem árulnak el helyi fejlődést, helyi átalakítást; teljesen tipikus La Tène-leletek érmek nélkül.

Más lelőhely eddig még nincs feltárva, holott okvetlenül kell lenniök, mert a La Tène-idő közepe tájáról, már — a La Tène alapformák megtartása mellett is — erős, önálló műipar emlékei maradtak reánk, olyanok mint a nagyváradi, cserbeli, csórai, gura-voji, temesremetei ezüst kincsek, amelyek feltétlenül nemcsak nagy technikai készséget, hanem igen magas műízlést is árulnak el, amelyek ékesen szólóan bizonyítják, hogy az erdélyi dákságnak fejlettfokú kultúrája, ipara, kereskedelme kellett, hogy legyen, különben képtelen lett volna ilyen alkotásokra. Ezek az ezüstkincsek rendszerint dák érmek vagy a dák pénzforgalom körébe tartozó római denariusok kíséretében kerülnek napvilágra. Ugyanezen időknek, a dákságnak ma még néma tanúi a szászvárosi havasokban, a gredistyei Várhegy erős várrendszerének a tagjai, amelyek — remélem — már nem sokáig⁷ fognak hallgatni, ezek — remélhetőleg — rövidesen megindítandó rendszeres kutatások folyamán és eredményeképpen bőségesen fognak kárpótolni mindazért, hogy eddig olyan keveset, olyan édeskeveset tudtunk a dákokról. Ezeket a várromokat szintén nagyon jellemzi a dák érmek előfordulása.

6.

Evvel be is fejezem rövid áttekintésemet. Az elmondottak alapján meglehetősen biztos az, hogy a dákok már jókorán, legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már ismerték a pénz kezelését, használatát és nagyon valószínű az, hogy nem sokkal később már saját éremverésük is volt. A használattal együtt az érmek darabolását, típusát, súlyát is átvették. A típusok az idő folyamán többé-kevésbé átalakultak, a honi ízlés amennyire lehetett, reá nyomta a maga bélyegét. De a külföldi hatás alól sohase szabadult fel teljesen. Darabolásuk, súlyuk is mind a külföldi érmek után igazodik, kivéven ezt az egy esetet, amikor a zavaros belviszonyok miatt az érmek kül- és belértéke egyaránt leromlott. Egy-egy ügyesebb uralkodó ismét megjavította, de aztán újra leromlott. A Kr. e. IV—II. században ógörög érmek és görög mintára vert autochton érmek szolgáltak a kereskedelem lebonyolítására, a Kr. e. II. század folyamán aztán csatlakoznak a római ér-

ógörög, barbarus és római köztársasági érmeken látható utólagos bevágásokról: EM. 1940. 300 kk.

⁷ Azóta maga Ferenczi Sándor is több várban ásatott már. F. I.

mek is, de ezeket nem utánozták olyan nagy számban. Csak folyópénzeik voltak. Forgalmi pénzekhez hasonló, de más rendeltetésű érmeik (emlék-érmek, jeton-ok, bárcák) nem voltak, ilyenek eddig még nem kerültek elő.

A dák érmeknek, éppen mint a többi barbarus érmeknek a gyűjtése és tanulmányozása csak alig három-négy évtizede vett nagyobb lendületet. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy az a lelkes, fáradhatatlan munka, amelyet a numizmatikusok ez idő alatt ebben az irányban végeztek, végtelenül fontos és jelentős volt, igen sok megállapítást, tisztázást hoztak ebbeli tanulmányaik abba a nagy zürzavarba, amelyben ezelőtt a barbarus érmekek voltak, mert hiszen majdnem semmit, de semmit nem lehetett tudni ezekről. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy ma már nagyon sok mindent tisztábban, világosabban látunk, mint eddig, de az is bizonyos, hogy még mindig nagyon sok olyan kérdés van, amely megoldásra vár, amelyet tisztázni kell és amelyet tisztázni is lehet.

A dák éremverésnek minden irányú biztos tisztázását azonban igen megnehezíti az, hogy ugyanezekkel a típusokkal más területeken is találkozunk, tehát végtelenül óvatosan kell megfigyelnünk minden olyan apróságot, amely a területi elválasztáskor számbajöhet, mert már eddig is tudjuk, hogy több szomszéd törzs pénze előfordul idebenn Erdélyben is. Emellett például érdekes viszont, hogy a Pontos-melléki görög gyarmatok pénzei — minden közelségük mellett is úgy látszik a Maros vonala miatt — nagyon elenyésző csekély számban kerülnek elő, s inkább Macedoniával, Illyriával volt élénkebb a forgalom. Azonban még e nehézségek ellenére is, tisztázni lehet és okvetlenül tisztáznunk kell a dák éremverés történetét. De csak akkor lehet ám tisztázni, ha mindenki összefog erre a célra, ha mindenki megfigyeli azokat a helyeket, ahol ilyen érmekek szoktak előkerülni, ha mindenki minden apró, általa talán lényegteleneknek tartott körülményt is feljegyez: mit, ki, mikor, mivel talált, milyen érmekek, milyen tárgyak kíséretében, milyen körülmények között, s az erre vonatkozó feljegyzéseit közli a kolozsvári egyetem Érmészeti és Régészeti Intézetével. Természetesen az érmekek is be kell mutatni az itteni szakembernek, aki feljegyez majd minden, a tudomány számára szükséges adatot. Ha mindez megtörténik, rövidesen teljesen sikerülni fog megvilágítani, tisztázni a dák éremverés történetét s minden eddig megoldatlan kérdését is.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

GUSTAV GÜNDISCH

**ZUR ÜBERLIEFERUNG
DER TÜRKENEIFÄLLE
IN SIEBENBÜRGEN**

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 183.

Es ist eine Binsenwahrheit, dass man in der Entwicklung des türkisch-siebenbürgischen Verhältnisses mehrere Phasen unterscheiden kann, die sich klar gegeneinander abgrenzen lassen. Die erste Fühlungnahme zwischen Siebenbürgen und dem Osmanenreich geschieht im Zeichen des gewaltigen Expansionsdranges dieser neuen Machtbildung an den Meerengen, der für den Südosten Europas eine neue Periode seiner Geschichte heraufführt. Abwehr um jeden Preis heisst in diesem Stadium der Entwicklung die Losung, und man fasst zu diesem Zweck alle verfügbaren Kräfte zusammen. Noch gibt es so etwas wie eine abendländisch-christliche Solidarität. Nicht allein und nicht in erster Linie um die Freiheit wird gerungen, es ist vor allem ein Glaubensstreit, Das verleiht diesen Kämpfen mit den Osmanen ihr besonderes Gepräge und hebt sie gegenüber anderer Ereignissen auf eine höhere Ebene, die es rechtfertigt, sie eingehender und unter einem einheitlichen, zusammenfassenden Gesichtspunkt zu betrachten.

Siebenbürgen als ein Glied in dem ungeheuren Bogen einer christlichen Abwehrfront, der sich von der Enge von Otranto und der venetianischen Terra ferma bis zu den Donaumündungen und zur Krim spannte, befand sich dabei in einer eigenartigen Lage. Es war ein Teil jener südöstlichen Grossmacht, des mittelalterlichen Ungarns, in deren Rahmen es an dem gemeineuropäischen Wandel lebhaften Anteil hatte und deren Schicksal es mitlebte. Gleichzeitig aber schrieb ihm die Isoliertheit seiner geographischen Lage in recht weitem Ausmass ein politisches und wirtschaftliches Eigenleben vor. Diese Eigenständigkeit entwickelte sich in engem Zusammenhang mit den Vorgängen jenseits der Karpaten. Stärker als man es früher wahr haben wollte, war die karpatenumwallte Festung durch ihre offenen Pässe auch mit den Gestaltungskräften im unteren Donauraum verbunden. Brennender noch als an den Ereignissen in den westlichen Reichsteilen war man in Siebenbürgen stets an dem Geschehen in seinem südlichen und südöstlichen Vorfeld interessiert. Infolgedessen musste das Erscheinen

der Osmanen an der unteren Donau sofort in einem Ausmass als Bedrohung empfunden werden, wie es im übrigen Ungarn vielleicht noch nicht der Fall war.

Diese Epoche unmittelbarer Abwehrkämpfe gegen das raumgreifende Osmanentum geht mit dem Untergang des mittelalterlichen Ungarn und mit der Konstituierung Siebenbürgens als ein der Pforte tributäres Vasallenfürstentum zu Ende. Hatten vorher hauptsächlich die Waffen gesprochen und das Bild der türkisch-siebenbürgischen Beziehungen bestimmt, so verlagert sich nun das Schwergewicht auf das glatte Feld der Politik. Dieser Abschnitt jedoch, der von dem alles beherrschenden habsburgisch-osmanischen Gegensatz der Zeit überschattet ist, steht schon ausserhalb der gegenwärtigen Betrachtung.

*

Man hat den fabelhaften Aufstieg des osmanischen Reiches nicht zu Unrecht mit der Ausbreitung des Imperium Romanum in Vergleich gebracht.¹ Sein Tempo ist wahrhaft atemraubend. Innerbyzantinische Wirren ermöglichen den Osmanen im Jahre 1353 auf dem europäischen Ufer der Dardanellen festen Fuss zu fassen. Wenige Jahre später verlegen sie ihre Residenz von Brussa nach Adrianopel und lassen damit die nächsten Ziele ihrer kühnen Eroberungspolitik erkennen. In ungestümem Vorstoss werden Serbien und die bulgarischen Despotate überrannt und schon um 1390 steht Sultan Bajezid an der Donau und pocht damit weithin vernehmlich an die Tore Ungarns.

Seither schwebt die Geissel der Türkeneinfälle durch andert-halb Jahrhunderte als eine ständige Drohung über Siebenbürgen. Wie spiegeln sich Anlage, Verlauf und Zeitsetzung dieser Türkenzüge in der uns heute vorliegenden Überlieferung? Auf diese Fragen suchen die folgenden Zeilen Antwort zu geben. Der Übersichtlichkeit halber geschieht es in der Weise, dass die einzelnen Türkeneinfälle, in ihrer zeitlichen Reihung gleichsam analytisch behandelt werden.²

1395: In diesem Jahr sind die Osmanen zum ersten Mal über die Karpaten vorgestossen. Der Einbruch hat nur in einer Papsturkunde Niederschlag gefunden, darf aber auch in der uns vorlie-

¹ Georg Stadtmüller, Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte. In: Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 3, 1939, S. 5.

² Vgl. G. Gündisch, Die Türkeneinfälle in Siebenbürgen bis zur Mitte des 15. Jh. s. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 2, 1937, S. 393 ff. — Für den ersten Teil unserer Darlegungen finden sich hier die näheren Belege. Im übrigen wollen wir mit vorliegendem Beitrag diese erste Zusammenfassung ergänzen und weiterführen.

genden Form (das Schriftstück datiert aus 1402) als durchaus beglaubigt gelten.³ Er war gegen das Burzenland gerichtet; dessen leicht gangbare Passwege dazu förmlich verlocken mussten. Den im Lande sengenden und brennenden Raubscharen stellte sich ein aus einheimischen Kräften rasch, zusammengebrachtes Aufgebot entgegen und zwang sie zum Rückzug. In diesem Verband kämpfte auch ein Kronstädter Kleriker mit, der dabei mit dem kanonischen Verbot der *effusio sanguinis* in Konflikt geriet. Erst nach Jahren hat er die angestrebte Dispens aus Rom erhalten. Diesem Umstand verdanken wir die Kenntnis über den in den Quellen sonst nirgends überlieferten Türkeneinfall.

Die Zeitsetzung dieses von mir nachgewiesenen ersten osmanischen Einfalles in Siebenbürgen hatte davon auszugehen, dass neben den Türken auch rumänische Sreilkräfte daran beteiligt waren.⁴ Hiefür kommt aber nur die kurze Zeitspanne in Frage, da in Muntenien der von den Osmanen gegen den Woiwoden Mircea aufgestellte Prätendent Vlad die Oberhand hatte, also die Jahre 1395/96. Die nähere Untersuchung der politisch-militärischen Vorgänge wies auf das Jahr 1395. Nun hat P. P. Panaitescu in seinem neuen grundlegenden Werk über den Fürsten Mircea, das zweifellos einen Höhepunkt rumänischer Geschichtsschreibung bildet, in eingehender Analyse des Kampfes zwischen Mircea und Vlad, Ungarn und Osmanen um Einfluss und Herrschaft in Muntenien meiner Ansetzung zugestimmt und sie durch weitere Beweisgründe unterbaut.⁵ Daher ist der erste Türkeneinfall in Siebenbürgen auf das Jahr 1395 zu setzen.

Nach der Schlacht bei Nikopolis (1396) sah es aus, als ob der Südosten Europas schutzlos den Osmanen preisgegeben sei. Da verschaffte ein glücklicher Umstand den zunächst bedrohten Gebieten jene Atempause, die sie notwendig hatten, um sich auf eine Verteidigung auf lange Sicht vorzubereiten. Der Zusammenstoß der osmanischen Türken mit einer andern welterobernden Macht Asiens, mit dem unter Timur Leng neugeeinten Grossreich der Mongolen, schaltete die osmanische Gefahr für Europa auf fast zwei Jahrzehnte aus. Stärker als je vorher wurde aber die Bedrohung, als Sultan Mehmed I. sich wieder den südosteuropäischen Problemen zuwandte und 1417 den ganzen Festungsgürtel an der untern Donau von Widdin bis Isaccea—Sulina in seine Gewalt brachte. Mit Giurgiu und Turnu hatte er auch zwei Ausfallstore

³ Monumenta Vaticana Hungariae. Ser. 1, Bd. 4. Budapest 1889, S. 460 f.

⁴ A. a. O. S. 460 und Gündisch, a. a. O. S. 394 ff.

⁵ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*. Bukarest, 1944, S. 258

auf dem linken Donauufer in seine Hände bekommen, von wo aus er in der Lage war, jederzeit entscheidend in die Verhältnisse in Muntenien einzugreifen. Fürst Mircea, der ein Leben lang der Hort aller türkengegnerischen Bestrebungen in diesen Gebieten gewesen war, sah sich gezwungen, den Türken Tribut zu zahlen. Damit war die bisherige Barrièrestellung seines Landes für Siebenbürgen verloren gegangen. Als unmittelbare Folge davon brandete nun eine Flut türkischer Angriffe gegen Siebenbürgen.

1420: Im Herbst dieses Jahres brachen die Türken bei Hatzeg ins Land. Am 25. September rieben sie ein Heer, das sich ihnen unter dem Woiwoden Siebenbürgens Nikolaus Csáky entgegenstellte, völlig auf. Broos und die umliegenden Gemeinden dieses westlichsten der sächsischer Stühle wurden zerstört. Soweit geben uns die Eintragungen in dem ältesten Hermannstädter Stadtbuch, deren Text J. C. Eder im Wortlaut überliefert hat, Aufschluss.⁶ Über den Kampf des woiwodalen Heeres bei Hatzeg liegen auch urkundliche Belege vor.⁷ Wie weit die Türken aber in Siebenbürgen vorgedrungen sind, und welchen Rückweg sie genommen haben, lässt sich bei der heutigen Quellenlage nicht mehr feststellen.

Der Einfall muss als eine Folge der nach dem Tode des Fürsten Mircea von Ungarn aus neu aufgenommenen Interventionspolitik in Muntenien angesehen werden.

1421: Schon ein halbes Jahr später fielen die Osmanen aufs neue in Siebenbürgen ein. Diesmal suchten sie das Burzenland heim, wo am 3. April ein Aufgebot siebenbürgischer Streitkräfte „per fugiam Siculorum“ vernichtet wurde. Ungehindert konnten sich die türkischen Scharen über die blühende Provinz ergießen. Wenn Raub, Brand und Menschenfang die aus Überlieferungen gespeiste altosmanische Kriegführung kennzeichnen, so hatte das Burzenland jetzt, seinen wohl gemessenen Anteil daran. Die Gemeinden Honigberg, Petersberg, Brenndorf, Heldsdorf, Weidenbach und Wolkendorf wurden davon so schwer betroffen, dass ihnen König Sigismund die Leistung der Königssteuer, des sog. Martinszinses, zunächst auf ein Jahr und bald darauf (Petersberg ausgenommen) auf weitere zehn Jahre erlassen musste.⁸ Nach der Kronstädter Wandchronik, einer kompilatorischen Zusammenstellung aus der Mitte des 16. Jahrhunderts, haben die Os-

⁶ J. C. Eder, *Observationes criticae et pragm. ad hist. Transilvaniae*. Hermannstadt 1803, S. 64. Das Stadtbuch ist seither verschollen.

⁷ Vgl. Gündisch, a. a. O. S. 398 Anm. 22.

⁸ Urkundenbuch zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen. Bd. 4, bearbeitet von G. Gündisch. Hermannstadt 1937, S. 148 u. 163. — Für Kronstadt ebenda S. 161.

manen auch Kronstadt eingenommen. Nur die Burg auf der Zinne konnte sich halten.⁹ Ich bin diesen Angaben früher mit starken Zweifeln gegenüber gestanden. Es schien mir wenig wahrscheinlich, dass „eine gegenüber der noch wenig entwickelten türkischen Belagerungstechnik so leicht zu verteidigende Stadt wie das spätmittelalterliche Kronstadt in dem wohlgeschützten Talkessel, wo die Aufführung steinerner Befestigungswerke zumindestens seit 1395 eifrig betrieben wurde, damals von den Türken ohne weiteres eingenommen werden konnte“.¹⁰ Dieser Auffassung hat Dr. Erich Jekelius widersprochen und für die Glaubwürdigkeit der Wandchronik eine Lanze gebrochen.¹¹ Es ist hier nicht der Ort über die Frage der Zuverlässigkeit der Wandchronik im allgemeinen zu sprechen. Ihre Angaben über den Feldzug des Jahres 1438 z. B. werfen die Ereignisse mit denen des Jahres 1442 vollständig durcheinander.

Ein kleiner quell enklitischer Exkurs vermag indes hier weiter zu führen. Der Hermannstädter Stadtschreiber Michael Sigler, der seine „Chronologia Rerum Ungaricarum“ um 1563 zu Papier brachte, gibt seine Erzählung über den Türkeneinfall von 1421 (und 1432) genau im Wortlaut der Wandchronik wieder.¹² Sonst zeigt er aber keine Abhängigkeit von der wohl wenig vorher entstandenen Kronstädter Wandchronik. Denn gerade die Vorgänge von 1438 und 1442 weiss er sorgfältig zu unterscheiden und auseinanderzuhalten. Man muss daher annehmen, dass beide Chroniken den Einfall von 1421 auf Grund einer gemeinsamen Urquelle wiedergeben, die eine lebendige Kronstädter Tradition festhält. Dieser aber dürfte Glauben zu schenken sein. Im übrigen lässt sich die Verwüstung Kronstadts im Jahre 1421 auch urkundlich nachweisen.¹³

Ausser in diesen Chroniken ist der Türkeneinfall des Jahres 1421 vor allem im Hermannstädter Stadtbuch überliefert, das auch den Tag der Schlacht anführt, sowie durch zahlreiche urkundliche Nachrichten.

In den nächsten Jahren gelang es, die Osmanen aus ihren muntenischen Positionen vorübergehend zu verdrängen. Der von

⁹ Quellen z. Gesch. der Stadt Kronstadt. Bd. 4, Chroniken und Tagebücher 1, Kronstadt 1903, S. 2.

¹⁰ Gündisch, A. a. O. S. 399.

¹¹ Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums Bd. 2, 1937, S. 98 f.

¹² M. Bel, Adparatus ad historiam Hungariae. Pressburg 1735, S. 57.

¹³ Ub. Bd. 4, S. 161 f. und vor allem S. 174. Ich war seinerzeit der Meinung, es handle sich dabei um die ausserhalb des ersten engen Mauerrings gelegene Baulichkeiten.

Ungarn gestützte neue Fürst Dan II, konnte durch massiven Einsatz siebenbürgischer Kräfte längere Zeit gehalten werden. Jetzt spielten sich die Auseinandersetzungen jahrelang: wieder im Vorfeld ab, wo ungarisch-siebenbürgische Kräfte wiederholt mit den Osmanen handgemein wurden.

1432: Zu Beginn der Dreissigerjahre brach dieses in der Hauptsache auf die Machtmittel Siebenbürgens basierte System ungarischer Schutzherrschaft über Muntenien zusammen. Im Juni 1432 fielen türkische Raubscharen erneut ins Burzenland ein. Sie brandschatzten den ganzen Distrikt und das südliche Szeklerland und stiessen bis in die Gegend von Reps vor. Überall wurden grosse Mengen der flüchtenden Bevölkerung zusammen gefangen und mitgeschleppt. Auch für diesen Einfall dient das schon mehrfach erwähnte Hermannstädter Stadtbuch als Hauptquelle. Sein Bericht ist knapp, fasst aber das wesentliche gut zusammen und gibt mit dem Datum des Johannistages (24 Juni) auch eine genaue Zeitbestimmung. Die sächsischen Chroniken berichten darüber ganz kurz. Urkundlich ist der Türkenzug wenig fassbar. Nur eine aus 1434 stammende Nachricht über Abwehrhandlungen auf Türmen und Zinnen von Kronstadt dürfte doch am zwanglosesten auf diesen Türkeneinfall zu beziehen sein. Danach hat Kronstadt selbst im Jahre 1432 türkischen Angriffen erfolgreich widerstanden.¹⁴

1438: Der Feldzug dieses Jahres übertraf alle bisherigen Unternehmung gegen Siebenbürgen. Das osmanische Heer, das sich den türkischen Chroniken zufolge bei Widdin sammelte, stand diesmal unter der persönlichen Führung des Sultans, Murad II. Man hatte das Ziel weit gesteckt. Es sollte offenbar Ungarn zu Boden gezwungen werden. Eine in diesem Zusammenhang bisher übersehene Stelle aus dem Türkenbüchlein des siebenbürgischen Anonymus spricht dies deutlich aus. Erst ungewöhnliche Regengüsse und Überschwemmungen veranlassten Murad, seinen Zug auf Ungarn aufzugeben: „Deshalb richtet er...seyn spytz schlecht auff die Sibenburg und alles das im entgegenkam zerfleyschet er grewlich vnnd leget es gewaltig zu der erden, in dem im nyemandt keyn widerstandt thet“.¹⁵

Das Heer nahm seinen Weg auf Siebenbürgen also vermutlich durch den Eisernen-Tor—Pass, an dessen östlichem Austritt

¹⁴ Ub. 4, S. 534. — Vgl. auch Mitteilungen d. Burzenländer Museums 2, 1937. S. 99 f

¹⁵ Cronica-Abconterfayung und Entwerffung der Turkey. Verdeutsch durch Sebastian Franck. Augsburg, Heinrich Stainer 1530, A III.

die Herrschaft Malomviz in Schutt gelegt wurde. Mühlbach ergab sich fast ohne Schwertstreich, ebenso die feste Burg von Kelling. In beiden Fällen wurden die Ortsgeistlichen bezichtigt, durch ihren Kleinmut die überhastete Übergabe verschuldet zu haben. Im ganzen Unterwald gingen die Ortschaften in Flammen auf. In Weissenburg wurden der Domschatz und das Archiv des Kapitels geplündert. Von hier griff die Verwüstung auch auf das mittlere Siebenbürgen über. In dem Gebiet der zwei Stühle Mediasch und Schelk gab es noch 1455 wüste Ortschaften aus der Zeit dieses Türkenzuges. Die Gemeinden der Stühle Leschkirch und Schenk beklagten 1545 das Fehlen auch der notwendigsten Kirchengeräte. Bis hinauf nach Kokelburg lässt sich die Reichweite der türkischen Verheerungen nach dem heutigen Stand der Quellen verfolgen.¹⁶

Nach den ältesten osmanischen Chroniken haben die Türken sich zwei Monate lang in Siebenbürgen aufgehalten und haben dabei sechs Städte erobert. Auch Hermannstadt wurde durch acht Tage berannt, konnte sich aber behaupten. Offenbar war es diese vergebliche Belagerung die als eine besondere Schlappe empfunden wurde, so dass die byzantinischen Geschichtsschreiber Dukas und Chalkokondylas geradezu von einer Niederlage der Türken vor Hermannstadt sprechen. In wieweit dieses richtig ist, bedarf noch der Aufhellung. Denn der Schreiber des Hermannstädter Stadtbuches hätte wohl gerade dieses Ereignis kaum mit Stillschweigen übergangen. Die Belagerung selbst verzeichnet er nämlich treulich.¹⁷ Das türkische Heer, das von dem muntenischen Woiwoden Vlad Dracul begleitet war, der später um die Lösung der Gefangenen sehr bemüht war, verheerte bei seinem Abzug aus Siebenbürgen auch noch das Burzenland.

Dieser bedeutendste und schwerste aller türkischen Einfälle wird ausser von den türkischen und byzantinischen Schriftstellern, sowie in heimischen Geschichtsquellen, noch von Dlugoss und den Melker Annalen erwähnt.

1440: Der auch über ungarisch-siebenbürgische Verhältnisse gut unterrichtete polnische Geschichtsschreiber Dlugoss spricht

¹⁰ Die einzelnen Belege in meiner schon wiederholt genannten Arbeit über die ersten Türkeneinfälle und in dem druckfertig vorliegenden Manuskript zum 5. Band des „Urkundenbuches zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen“, gegenwärtig in der Handschr.-Abt. des Brukenthalischen Museums in Hermannstadt.

¹⁷ Eder, A. a. O. S. 103. Man wird eher wohl an erfolgreich verlaufene Gefechte gegen die Nachhut der abziehenden Feinde zu denken haben, denen auch Beute abgenommen wurde.

auch von einem Einfall, den die Türken während der Belagerung von Belgrad im Jahre 1440 unternommen hätten. Die Nachricht ist indes bis noch nirgends bestätigt.

1442: Besonders unklar und widerspruchsvoll erscheint die Überlieferung über den Türkenzug des Jahres 1442. Soviel steht fest, dass die Osmanen unter der Führung des Begs Mezid dem siebenbürgischen Woiwoden Johannes Hunyadi bei Szentimre in der Nähe von Weissenburg am 18. März eine Niederlage zufügten, wobei der siebenbürgische Bischof Georg Lepes fiel. Man hat dann im Anschluss an die Darstellung bei Chalkokondylas¹⁸ ziemlich allgemein angenommen, dass Mezid nach seinem Sieg über Hunyadi vor Hermannstadt gezogen sei und die Stadt belagert habe. Dort sei dem türkischen Heer schliesslich im Zusammenwirken der ausfallenden Bürgerschaft mit dem mit neuen Truppen heraneilenden Hunyadi eine vernichtende Niederlage bereitet worden.

Gegen diese Darstellung steht die Erzählung des Thuróczi, die auch mit der urkundlichen Überlieferung in Einklang zu bringen ist.¹⁹ Danach hat sich Hunyadi am 18. März den im Miereschtal befindlichen Türken entgegengeworfen, ohne die Vereinigung mit allen siebenbürgischen Aufgeboten abzuwarten. Er wird geschlagen, stellt sich aber sofort an die Spitze neuzusammenkommener Truppenverbände, mit deren Hilfe es ihm am fünften Tag nach dem ersten Treffen gelingt, das türkische Heer zu schlagen. Die regellose Flucht aus dem Innern des Landes wird den Türken vollends zum Verhängnis. Auch Mezid und sein Sohn fallen.

Von einer Belagerung Hermannstadts in diesem Jahr ist in allen übrigen zeitgenössischen Quellen keine Spur. Chalkokondylas, dessen Berichte über räumlich so entfernt sich abspielende Ereignisse in der Datierung ohnehin sehr unsicher sind, verlegt offenbar in das Jahr 1442, was sich 1438 abgespielt hat. Seine Erzählung unterbaut unser Wissen um die Begebenheiten vor Hermannstadt im Jahre 1438, ist aber für diesen Türkeneinfall nicht zu verwenden.²⁰

In meisterhafter Ausnützung seines Sieges stiess Hunyadi nun in die Walachei vor, wo er die Türken aus dem Felde schlug und die Lage wiederherstellte, wie sie unter Sigismund in den Zwanzigerjahren geherrscht hatte. Nach Bonfini, dem Geschichtsschrei-

¹⁸ Laonicos Chalcocondylas, De origine et rebus gestis Turcorum. Basel Joh. Oporinus 1556. S. 79.

¹⁹ Joh. Thuróczi, bei I. G. Schwandtner, Scriptorum rerum Hungaricarum. Bd. 1, Wien, 1746, S. 249.

²⁰ Gündisch, A. a. o. S. 409 f.

ber des Königs Mathias, sind es diese Siege Hunyadis gewesen, die den Siebenbürgern den Mut gehoben und ihre Seelen gestärkt haben, so dass sie den Türken seither furchtlos begegnen konnten.²¹ Trotz gewaltiger Anstrengungen, an denen Siebenbürgen überreichen Anteil hatte, gelang es Hunyadi indes nicht, eine Entscheidung zu erzwingen. Schon vor seinem Tode (1456) war man wieder völlig in der Defensive.

1457/8: In seiner historisch-geographischen Beschreibung von „Europa“ verzeichnet Aeneas Sylvius in dem Abschnitt, der über Siebenbürgen handelt, auch einen Türkeneinfall.²² Eine Schar von etwa 3000 Mann sei nach beutereichem Zug auf dem Rückweg, den sie offenbar durch den Roten-Turm-Pass nehmen wollte, von den Sachsen von Hermannstadt verfolgt und bis zur Vernichtung geschlagen worden. Es ist mir nicht gelungen, eine weitere Spur, die auf diesen Einfall deuten könnte, aufzufinden. Aeneas Sylvius berichtet darüber aber so eingehend und in einem grösseren, sinnvollen Zusammenhang, dass ein Zweifel a priori mir nicht angebracht erschiene. Er bringt den Zug in zeitlichen Zusammenhang mit der Unternehmung des Michael Szilágyi gegen Hermannstadt, die Anfang Oktober 1457 stattgefunden hat.²³ Es spricht auch eine allgemeine Erwägung für die Glaubwürdigkeit dieser Überlieferung. Die osmanischen Befehlshaber in den Festungen an der untern Donau, auf deren Konto diese fast ausschliesslich in der Absicht auf Raub durchgeführter kleineren Einfälle zu setzen sind, pflegten ihre Unternehmungen meistens in Zeiten anzusetzen, wenn die betroffenen Länder durch Parteiungen zerissen waren. Dann durften sie hoffen auf keinen geschlossenen, organisierten Widerstand zu stossen und ihre Beute, in der Hauptsache Menschen und Vieh, ungestört abführen zu können. Kurz vor und nach dem Tode des Ladislaus Posthumus (November 1457) ging nun in der Tat in Siebenbürgen alles drunter und drüber. Szilágyi suchte hier in kaum verhüllter Rebellion gegen Ladislaus neue Tatsachen zu schaffen, doch widersetzten sich ihm ein Teil des Adels und die sächsischen Städte, an ihrer Spitze Hermannstadt und Kronstadt. Auf diesem politischen Hintergrund erscheint ein Einfall der Türken durchaus wahrscheinlich.

1479: Volle zwei Jahrzehnte war Siebenbürgen unter König

²¹ Ant. Bonfinius, *Rerum Ungaricarum decades*. Köln 1690, S. 312.

²² Vgl. *Archiv. d. Vereins f. siebg. Landeskunde* 21, 1887, S. 456.

²³ Vgl. Barabás S. *Codex diplom. comitum Teleki*. Bd. 2, Budapest 1895, S. 66. mit der Urkunde Szilágyis vom 9. Oktober dto „in obsidione civitatis Cibiniensis“. Vgl. auch I. L. Marienburg, *Kleine Siebenbg. Geschichte*. Pest, 1806, S. 212.

Matthias von den Türken verschont geblieben. Der Schwerpunkt des türkischen Druckes hatte sich auf die beiden Flanken verlegt, wo im Westen um Bosnien und die venetianischen Stellungen erbittert gerungen wurde, während im Osten Schritt für Schritt sich jener geschichtliche Ablauf vollendete, der das Schwarze Meer um 1500 zur türkischen Binnensee werden liess.

Im Herbst 1479 unternahmen die Türken einen neuen Einfall nach Siebenbürgen. Es war im wesentlichen eine Unternehmung jener Michaloghlyus, die sich im Bereich der Festungen an der untern Donau eine auf bedeutenden Landbesitz gestützte feste Position geschaffen hatten, von wo aus sie die benachbarten Grenzgebiete im Schach hielten.²⁴ Das Heer nahm seinen Weg wahrscheinlich durch Muntenien,²⁵ und drang vermutlich, über das Gebirge kommend, bei Mühlbach nach Siebenbürgen ein. Die einzige Überlieferung nämlich, die sich über den Anmarschweg der Türken auslässt, das als Hauschronik der Familie Drágfy von einem Siebenbürger fast gleichzeitig verfasste „Chronicon Dubnicense“, sagt aus, dass die Türken „per viam Kelnek“ ins Land eingedrungen seien.²⁶ Das wäre jener alte Verkehrsweg über das Mühlbachgebirge, der in unsern Tage als „Drumul Regelui“ eine neue Belebung erfahren hat. Welche Gebiete im einzelnen von den Türken heimgesucht wurden, lässt sich aus den vorliegenden Quellen nicht dartun. Spätere polnische Geschichtsschreiber, Martin Cromer²⁷ und der sog. „Miechovita“,²⁸ sprechen von Hermannstadt, dessen Namen schon Dlugoss bloß in der Form „Sebinow“ anführt.²⁹ Man wird dabei wohl eher an Mühlbach oder Broos zu denken haben, deren lateinische Namen etwas ähnlich klingen.

Es gelang dem siebenbürgischen Woiwoden Stephan Báthori das mit reicher Beute abziehende türkische Heer auf dem Brotfeld halbwegs zwischen Broos und Mühlbach zum Kampf zu stellen. Hier entbrannte die blutigste Schlacht, die den Türken auf Sie-

²⁴ G. Stadtmüller, A. a. O., S. 7.

²⁵ Sowohl türkische Quellen (N. Jorga, *Cronicele turcești ca izvor pentru istoria Românilor*. Ac. Rom. Memoriile Secț. istorice Ser. III. tom. 9, Bukarest 1928/29, S. 14), als auch der Siegesbericht des Königs Matthias an Sixtus IV. (V. Fraknói, *Mátyás király levelei*. Bd. 1, Budapest 1893, S. 449 f.) und Nikolaus Olah (bei M. Bel, *Adparatus* usw. S. 28 f.) nehmen dies an.

²⁶ Edidit M. Florianus, *Hist. Hung. fontes domestici*. Bd. 3, Leipzig 1884, S. 201 f. Vgl. dazu J. Lupaș, in: *Memoriile secț. ist. Ser. III, tom. 10, Bukarest 1929, S. 353 f.*

²⁷ In: *Polonicarum rerum ...latini scriptores*. Basel (1582), S. 807.

²⁸ Ebenda, S. 235.

²⁹ J. Dlugoss, *Historiae Polonicae libri XIII et ultimus*. Bd. 2, Leipzig, 1712, Sp. 586 f.

benbürgischem Boden je geliefert worden ist, am 13. Oktober, dem Tag des Hl. Koloman. Im Anschluss an die eingehende Erzählung bei Bonfini und bei Dlugoss hat A. Amlacher zum 400. Gedenktage der Schlacht sehr anschaulich und mit kritischem Sinn den Verlauf des Kampfes geschildert.³⁰ Das Eingreifen des aus dem Banat herbeieilenden Temescher Grafen Paul Kinizsi brachte die Entscheidung.³¹ Auf beiden Seiten war mit grosser Erbitterung und unter hohem Bluteinsatz gekämpft worden. Nun war die Niederlage der Türken vollkommen.

1493: Wieder scheinen es die inneren Wirren in Siebenbürgen gewesen zu sein, die den Türken willkommenen Anlass zu einem Einfall boten. Wir sind darüber etwas eingehender durch Eintragungen unterrichtet, die Dr. Blasius, der Pfarrer von Grossau bei Hermannstadt, in sein Exemplar der Predigten des Hl. Bernhard vorgenommen hat.³² Gegen ihre sonstige Gepflogenheit unternahmen die Türken ihren Zug diesmal im strengsten Winter, Ende Januar; es war gegen den Hermannstädter Stuhl gerichtet und brach über dieses Gebiet überraschend herein.³³ Die sächsischen Orte Grossau, Reussdörfchen, Kleinscheuern, Salzburg, Neppendorf und Heltau, sowie die zahlreichen rumänischen Dörfer am Fusse des Zibinsgebirges wurden eingeäschert, ihre Bevölkerung gefangen abgeführt. Da es sich dabei ausschliesslich um Orte handelt, die in den westlichen Teilen des Stuhls liegen, und es feststeht, dass der Anmarsch der Türken sich in aller Heimlichkeit vollzogen hat, so kann dafür eigentlich nur der Weg über das Gebirge

³⁰ Die Türkenschlacht auf dem Brotfelde. Hermannstadt 1879.

³¹ Dass Kinizsi aus dem Banat heraneilend schlachtentscheidend in den Kampf eingreifen konnte, spricht auch gegen das Banat als Anmarschweg des türkischen Heeres.

³² Vgl. Archiv d. Ver. f. siebg. Landeskunde 10, 186, S. 219 Anm. 2.

³³ Noch am 18. Januar konnte der Bürgermeister Johannes Agatha dem Hermannstädter Rat aus dem Unterwald melden, dass von Seiten der Türken keine Gefahr drohe — und 10 Tage später brannten sie die Dörfer nieder. Das Schreiben ist auch für die politische Lage in Siebenbürgen Aufstand der Szekler, Frontstellung des Vizewoiwoden Nikolaus Telegdi gegen Hermannstadt — sehr aufschlussreich, Sächs. Nationalarchiv. Hermannstadt, Urkunden III. Nr. 92. — Zu Jahresbeginn war man in Hermannstadt allerdings dahin unterrichtet, dass die Türken in das Tal von Hatzeg einbrechen wollen. Der Vizewoiwode eilte ihnen schon entgegen und befahl, dass Reiterei u. Fussvolk der Sachsen ihm in grösster Eile nachfolgen sollten (Sächs. Nationalarchiv, Urkunden II, No. 520 und 522). Da Telegdi sich aber am 18. 1. in der Gegend von Kelling befand, scheint es, dass die Bewegungen der Türken bis zu diesem Tag noch nicht durchschaut waren. — Im Sommer 1493 warnte Bischof Ladislaus Geréb die Hermannstädter vor neuerlicher Türkengefahr, damit sie nicht wieder überrumpelt würden, wie im vergangenen Winter (Ebenda, Urkunden III, 148).

in Frage kommen. Auch wenn man annimmt, dass die üblichen schweren Schneefälle im Gebirge im Jahre 1493 erst später stattgefunden hätten, wäre dieses eine grossartige Leistung.

Ob sie nun über das Gebirge gekommen waren oder nicht — auf dem Rückweg ereilte die kühne Schar das Verderben. Der Grossauer Pfarrer, dessen Bericht wir bisher folgen konnten, begnügt sich für den Ausgang des Unternehmens mit der lakonischen Feststellung „non tamen prospere eis successit“. Aus andern Quellen erfahren wir mehr. Im Roten-Turm-Pass wurden die Türken von in aller Eile zusammengerafften einheimischen Kräften,³⁴ die unter Führung des Hermannstädter Bürgermeisters Georg Hecht standen,³⁵ angegriffen und nahezu aufgerieben. Die reiche Beute fiel in die Hände der Sieger zurück.

König Wladislaw II., auf dessen noch sehr schwankende Position dieser Sieg seiner siebenbürgischen Anhänger nicht unerheblich Rückwirkungen gehabt haben dürfte, berichtete darüber in einem eigenen Schreiben an den Papst, das ein Gesandter am 3. April vor versammeltem Kardinalskollegium zur Verlesung brachte.³⁶

Ein letzter Einfall der Türken, offenbar nur ein kleiner Streifzug, fand noch im gleichen Jahr 1493 ins Burzenland statt.³⁷ Seither haben bis zum Ende der eingangs gekennzeichneten Periode keine türkischen Heere siebenbürgischen Boden betreten.

Soweit etwa geben die Quellen nach dem heutigen Stand ihrer Erschliessung über Häufigkeit, Art und Verlauf der Türkeneinfälle in Siebenbürgen Aufschluss. Es wird Aufgabe der weiteren Forschung sein, das gewonnene Bild schärfer zu fassen, es zu ergänzen und breiter auszugestalten.

³⁴ Sächsische Chronisten, Sigler bei Bel, A. a. O. S. 63 f. und das Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, Ed. Trausch, Kronstadt 1847, S. 42, sprechen der Hirtenbevölkerung (der Talmescher Herrschaft) das Hauptverdienst am Sieg zu, ebenso Tubero, bei Schwandtner, Scriptores rerum Hnugaricarum. Bd. 2, Wien 1746, S. 186.

³⁵ Vgl. die Wappenurkunde König Wladislaws für Recht bei E. Friedenfels, Zum Leben des Bürgermeisters von Hermannstadt Georg Hecht, Hermannstadt 1853. — Hecht, der kurz vorher Bürgermeister war und es 1494 wieder wurde, führte wohl Anfang 1493 für den abwesenden Agatha die Geschäfte. — Den Kösnigsrichter Peter Gereb, den das Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum als Führer der siebenbürgischen Truppen anführt, hat es nicht gegeben.

³⁶ Raynaldus. Annales ecclesiastici. Bd. XIX Köln 1691, S. 417.

³⁷ Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Românilor, Bd. XV, 1, S. 138.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

VALKAI ANDRÁS

EGY KALOTASZEGI ÉNEKSZERZŐ
A XVI. SZÁZADBAN

ÍRTA

GYÖRGY LAJOS

KOLOZSVÁR, 1947

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ 11741. – FEL VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

I.

VALKAI ANDRÁS nevét a XVI. századból elég jól ismeri az irodalomtörténet. Az ismeretség onnan származik, hogy első ízben verselte meg Bánk bán történetét. Összefüggése a legkiválóbb magyar tragédiával neki is jelentőséget kölcsönzött és figyelmet ébresztett iránta. Ebben a vonatkozásban meglehetősen sokat foglalkoztak vele. Az összefoglaló irodalomtörténeti kézikönyvek aztán észrevették, hogy Valkai még egy csomó verset írt s teljesség kedvéért azoknak a felsorolására is helyet szorítottak. Mindazonáltal felületes érdeklődéssel suhantunk el fölötte, túlságosan nagy gondját nem viseltük dolgainak, legkevésbé próbáltuk történetileg megközelíteni s a „bús feledékenység” homályából kiemelni. Mai napig beértük SZABÓ KÁROLY elévült bibliográfiai leírásaival s TOLDY FERENC hiányos elemzéseivel; ezeken az utolsó háromnegyed század alig módosított valamit. Most, amikor Valkai András alakját szeretnők megeleveníteni s az ismeretlenségből feltámasztani, előbb valamennyi munkáját egyenkint számba vesszük és újból átvizsgáljuk, különös tekintettel arra, hogy bennük magából az íróból és korából minél többet meglássunk.

1. Bánk bán históriája. 1574 (1567).

a) AZ NAGYSAGOS | BANK BANNAK HISTORIA, MI-
kepen az Andras Kiraly felefege, az Bank ban iambor | hytes
feleseget az eczeuel meg beplófttete: S- mi- | keppen Bank
Ban az ó iambor hytesenek meg | beplóftteteefeért az Kiralne
aßont, le vagta. [Fametszet] DEBRECEMBE, | Nyomtatattot
Komlos Andras által. | Anno 1574. || 4° A-B₂ ív = 6 sztl.lev.
[81 versszak]

Egyetlen példánya a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában.¹
Újabb kiadása: Valkai András Bánk bánnak históriája Debrecen-

¹ Szabó Károly I. 110.

ben 1574-ben megjelent egyetlen fõntmaradt példánya után közli és a Bánk bán monda eredetével bevezette Ballai Károly. Budapest, 1930. 29—39. l. Mai helyesírásra áttett, nem betûhív, nem szöveghû, nem tudományos igényû kiadás.

Három utolsó versszaka a história forrását, írásának helyét és idejét nevezi meg:

Ki bûeben ezt erteni akaria, Bonfinius kõniueben | meg talallia,
Mafik irafaban meg olvashattia, Mert | hetedik rezeben el be irta. |

Az ki ßertzette ezt Magyar verfekben, Nem ielene | meg neuet
ezekben, Sem penig ßertzette vers feiek- | ben, Valkon meg talalliak
kalottaßegben. |

Zûletet vtan enni eßtendõ ben, Ezer õth ßazban es | hatuan hetben.
Az he honac ßent Iakab ûnepeben, | Tißteßlegre intefsûk mi ezekben. ||

b) HISTORIAS | ENEC, AZ NA | gy vr Bankbanrol,
Mi- | képpen az András Ki | rálnac felefeget meg | õlte, az
õ nagy vétke | ért Mikoron irnánac Christus Vrunknac ßû-
letéffé v- | tán, 1.2.0.1. eßtendõbe. || [Szalagdîsz] [COLOSVA-
ROT 1.5.7.4. Heltai Gáspár Cancionale-jának 3. darabja],
4° A-B₃ ív = 7 sztl. lev. Az ének a címlap hátlapján kez-
dõdik, az utolsó lap üres [80 versszak].

HELTAI GÁSPÁR Cancionale-jának teljes példánya megvan az Erdélyi Nemzeti Múzeumban.² A címlapon szereplõ évszám egy időben azt a tévedést okozta, mintha 1201-bõl magyar versek maradtak volna az utókorra.³ Ezt a kolozsvári szöveget újra kiadta HEINRICH GUSZTÁV, teljesen híven, csak a helyesírás és a pontozás modernizálásával, a jegyzetekben feltüntetve a debreceni kiadás szövegének eltérõ helyeit.⁴ Szerinte a debreceni kiadásnak sokkal kezdetlegesebb szövege ebben a kolozsvári kiadásban jóval kerekdedebb, csiszoltabb alakban fekszik elõttünk. Kétségkívül sok tekintetben eltérõ a két kiadás. Az utóbbi egy versszakkal rövidebb, hiányzik belõle az 1574-i debreceni kiadás 77. versszaka:

Kõ nieregiõnk az mi feiedelmûnkert, Mi elõnkben | adatot Kira-
lyunkert, Tarczia meg az Iften az û ßent | fiaert, Az meg valto Vr
Iefus Christusert. ||

A fent idézett három utolsó versszak, amelyben itt még az iratási év is meg van változtatva, így hangzik:

² Szabó Károly I. 112.

³ Kõváry László, Erdély régiségei. Kvár, 1852. 234.

⁴ Abafi. Figyelõ, V (1878), 127—133.

Ki bőuebben eszt erteni akaria,
Bonfinius könyvébe meg talállya,
Máfik iraffában meg oluashattya,
Mert hetedic rébében annac iria.

A ki bőrzette eszt Magyar verfekben,
Nem ielente Neuét ő ezekben,
Sem pedig nem irta az vers feiekben,
Valkon meg talállyác Kalota Begben.

Születés vtan, enye eßtendőben,
Ezer, őtt száz, hetuen háromban,
Az hew hónap Bent Iacab innepben,
Tiβta életre őmindent int ezekben.

c) Két Bép Hiftoria, az | ELSŐ AZ NAGY WR BANK_ BANRÓL, | mikeppen az András Királynac feleféjét meg | őlte az ő nagy vetkéért. | Mikoron irnánac Chriftus Wrunknac Bű letéfe | vtán, 1.2:0.1. Eßtendő be. | Az mafodic, az ieles | VITÉZ FEIEDELEMRŐL AZ HVNYADI | Ianofról, Erdéli Vaydáról, és egéβ Magyar or- | Bágna Gubernatorról, Annac eredetiről, nem- | zetfégeről, foc ieles hadairól, gyozedelmiről, és | ieles foc vitez czelekedetiről. | Nem Bonfiniusból czac, Hanem az igaz Hi- | ftoriából egybe gyűtettet, és egybe bő rzettet. | Nyomatot Colofuárat Heltaj Gaspárne Mű- | helyében 1.5.80. Eßtendőben. || 4° A₂-B₃ ív = 6 sztl. lev. [78 versszak]

Három teljes (Erdélyi N. Múzeum, Magyar N. Múzeum, Magyar Tud. Akadémia) és egy hiányos (Marosvásárhelyi Teleki-ktár) példányát ismerjük.⁵ A második história a NAGY BÁ(N)CZAI MÁTYÁSÉ. A kettő együtt és egymás mellett jelent meg HELTAI Cancionale-jában is (1574). Nem helytálló SZABÓ KÁROLYnak az a megállapítása, hogy „ezen 1580-diki kiadás a Cancionale szövege szerint van szórói-szóra újra nyomtatva”. A Cancionale szövege már a debreceni kiadáshoz viszonyítva megrövidült egy versszakkal (77.), itt pedig azonkívül még kettő, összesen három (77, 78, 81) versszak hiányzik, tehát az iratási évet tartalmazó utolsó strófa is lemaradt belőle. Kétségkívül a debreceni kiadás a hiteles, teljes szöveg; a másik kettőnek rövidítései és tetemes változtatásai javítás, részben romlás számba mennek. Nem hisszük, hogy Valkai lett volna az átdolgozó. A szerzőről nem tételezhető fel, hogy ennyire

⁵ Szabó Károly I. 174.

megváltoztatja, sőt elrontja az eredeti szöveget, és semmiesetre sem módosítja, illetőleg hagyja el az iratási évet. Az értelmesebbé csiszolt részekből sem kell okvetetlenül a szerzőre gondolnunk. Inkább HELTAI rovására, illetőleg javára írhatjuk a „javított” új kiadásokat; közismert róla, hogy saját ízlése s nem éppen tökéletes nyelvérzéke szerint igen önkényesen bánt el kiadványaival. Valkai nevezetes Bánk bán szövegének kritikai kiadása még mindig az irodalomtörténet adósságai közé tartozik.

d) Bánk bánnak históriája, miképpen az András király felesége, az Bank bán jámbor hitese feleségét az öczével meg szeplősítette. Debreczen, R. Hoffhalter, 1580. 4°. A—B = 2 ív = 8 sztlan levél.

Ismeretlen kiadás. „Egyetlen példánya, melyet nem láttam s így betűhű címmást róla nem adhatok, Nagy István könyvtárában volt. Lásd: List et Francke Catalogue 1870. 103. l.”⁶ HEINRICH némiképen eltérőleg írja le ugyanezt a címet.⁷

e) BENKŐ FERENC följegyzése szerint⁸ „Valkai e munkájának ismét egy más 1577-diki kolozsvári kiadásáról értesülünk, mely az enyedi könyvtárral elpusztult; eddig legalább tudtomra egy példánya sem ismeretes.”⁹

f) A Genealogia-historica XXI. részében Valkai II. András király uralkodásából csupán Bánk bán történetét említi meg és beszéli el, párbeszédekkel élénkítve s mintegy a saját feldolgozását kivonatolva 15 versszak terjedelemben. Közbeveti, hogy

Eft bőuebben ki erteni akaria,
Bonfiniusban bőuen meg talallya,
Cronikánkban Magyarul is lathattya,
Ha kinec vagyon arra kéuanfaga.

1567-ből két munkáját keltezi Valkai. A fenti sorokból kitetszik, hogy időrendben első a Bánk bán volt, melynek írása és kiadása Genealogia-ját megelőzte. Olvasóit ebben az évben arra biztatja, hogy vegyék elő BONFINIUST, vagy még inkább magyar krónikáját, ahol bőven megtalálják Bánk bán históriáját. Amennyiben elfogadhatónak bizonyul az a feltevés, hogy a Genealogia-historicának 1576-i egyetlen fennmaradt kiadása nem az első, mert annak

⁶ Szabó Károly I, 164.

⁷ Figyelő i. h.

⁸ Parnassusi időtöltései. 1800. VII, 41. l. „Enyedi ritkás”

⁹ Szabó Károly I, 112. sz. 59—60.

még János Zsigmond idejében, 1567/68 körül meg kellett jelennie (l. ott), akkor föltételezhető, hogy a Bánk bán is ugyanezekben az években már ki volt nyomtatva. Ennélfogva az 1574-i debreceni kiadás, amelynek 77. versszaka szintén János Zsigmond életéért könyörög, aki akkor már nem élt, ennek a kikövetkeztetett editio princepsnek lehet a lenyomata.

Nótajelzése nincs. Ritmusformája a nála megszokottá vált 4×11.

A bibliográfiai adatok a Bánk bán verses históriának három ismert és három ismeretlen megjelenéséről tudnak. Ez a valószínűleg megállapítható hat kiadás a maga korához mérten olyan szokatlan nagy népszerűségről tesz tanúságot, amelyhez hasonló alig van ennek az időnek még kellőképpen meg nem figyelt irodalmi életében. Úgy látszik, tetszett a korabeli olvasóközönségnek, hogy a magyar király helytartója családi becsületének meggyalázását a német származású királynén erélyesen megtorolja, s helyénvalónak találta, hogy a király igazságérzete bosszulatlanul megbocsátott Bánk bánnak. A történetet, amelynek hitelességéhez sok szó fér, Bonfinius formálta a kényes eseteket szívesen részletező humanista jellegű novellává egy folio lap terjedelemben.¹⁰ Aligha sejtette, hogy milyen folyamatot indít meg. Tőle került bele ez a téma az európai irodalmi köztudatba, ahol három évszázadon át szüntelenül keringett és számos változatot termelt. A legkiválóbb magyar tragédiában halhatatlanságot nyert tárgynak eddig huszonöt idegen nyelvű — német, francia, angol, olasz — feldolgozását kutatta fel és tartja számon az irodalomtörténet.¹¹ Legelőször a híres nürnbergi mester, HANS SACHS írt egy tizenkétszemélyes tragédiát Bánk bánról (1561) s néhány év múlva (1567) mindjárt Valkai következik utána, aki csakúgy, mint a külföldi feldolgozók túlnyomó többsége, a *historiae veritas* nagy tiszteletéből minden új lelemény hozzáadása nélkül szedte versbe BONFINIUS kerek elbeszélését. Érdeme nem is a szerkesztésben vagy az előadásban van, amelyre a históriás ének hagyományos merev stílusa nehezedik, hanem a költői alakításra alkalmas tárgy felismerésében és megragadásában; ez még a döcögős verssorokon keresztül is izgalomba hozta az olvasók érzelmi- és képzeletvilágát. Valkai voltaképpen ennek a munkájának köszönheti, hogy ismeretlensége ellenére neve sűrűn szerepel az irodalomtörténetben, mely a világirodalmat meghódító magyar téma első szépirodalmi feldolgozásával szerzett érdemét ezután is mindig megbecsülésben fogja részesíteni.¹²

¹⁰ Dec. II. Lib. VII.

¹¹ Trostler József. EPhK. 1917. 272. kk. — György Lajos, EM. 1930.195.

¹² Irodalom. Szilágyi Sándor, Erdély irodalomtörténete: BpSzle,

A Bánk bán Valkainak egyetlen munkája, mely ajánlás nélkül jelent meg. Első kísérlete szép sikert aratott, s ez buzdításul szolgálhatott arra, hogy majdnem két évtizeden át termékenyen for-gassa a tollat leleményesen választott érdekes históriák megverse-lésére.

2. Genealogia-historica. 1576 (1567).

Genealogia-historica, | REGVM HVNGA | RIAE AB ADAM PR0= |
TOPLASTA AD SERENISSIMVM VSQVE | Iohannem Secundum, Regem
&c | Az Az. | Az Magyar Királyoknac eredetekről, és nem- | zetfégekről
val Bép Historia, Az első Adam- | tól fogua, az Felféges masodic
IANOS | KIRALYIG: Mellyet az ő hazaiához, és | Feiedelméhez való
hiuféggel Magyar | verfekbe berzet, | WALKAY ANDRAS. | Ad notam. |
Arpad vala fő az Kapitanfágba. | COLOSVARAT. || [Colophon] Nyomtatot
Colofuárat Heltaj Gaspárne Mű- | helyębe, 1.5.76. Eftendőbe. || [Fa-
metszet] 4° A-R₂=66 sztl. lev. [811 versszak]

A címlevél hátlapján:

Dedicatio continens capita carminum Ryth- | micorum. | SERenis-
simi Principis et Domini Domini Io- | annis Secundi, Dei Gratia Electi
Regis Hũ- | gariae, Dalmatiae, Croatiae, Domini, et Principis | nostri
Clementissimi Genealogia, Descripta, | per Andream Valkaij, Cui humi-
lima, fidelísi- | ma paratissima ac perpetua Seruitia idem Val- | kai
commendat, et rerum felicitium prosperos | Euentus precatur à Deo per
Dominum Iesum | Christum filium eius, Cui sit Laus, Honor, et | Gloria
in omne aeuum, Amen Amen. Vale, viue, | Clementissime Principum,
Regum Christia- | nissime ad Communem Hungarorum confer- | uationem-
et regni ipforum adflictissimi per- | mansionem. Deus conferuet vestram
Maiesta- | tem, Cui iterum humilima, perpetua, fide- | lissima ac ob-
sequentissima seruicia hu- | militer commendat, corde purissimo | ac-
perfectissimo, et Deum pro | Salute Principis precatur: | Deus omnium

III (1858), 174. — Toldy Ferenc, A magyar, költészet története. Pest. 1867. 140. — Gyulai Pál, Katona József és Bánk bánja. Bp., 1883. 128—9. — Heinrich Gusztáv, Figyelő V (1878), 132—3. — Bodnár Zsigmond, A magyar irodalom története. Bp., 1891. I, 362—4. — Beöthy—Badics, A magyar irodalom története. Bp., 1906. I, 295. — Dézsi Lajos. Tinódi Sebestyén. Bp., 1912. 171—2. — Ballai (Blasutigh). Károly, Valkai András históriás éneke: A Kecskeméti Katona József-kör 1905—1912. kettős ciklusának évkönyve. 1914. 45—52. — Borbély István, A magyar irodalom története. Kvár, 1924. I 73. — Dézsi Lajos, Magyar történeti tárgyú szép irodalom. Bp., 1927. 27. — Pintér Jenő, Magyar irodalomtörténete. Bp., 1930. II, 321. — Ballai Károly, Valkai András Bánk bánnak históriája. Bp., 1930 (bevezetése).

Creator | et Conseruator, Au- | di preces nostras | gubernata et eõ- | ferua
regem noſtrum ad tui nominis | gloriam Amen. ||

A versfejekbe ugyanez az ajánlás van belefoglalva s még megbõvítvé ezzel a magyar mondattal:

SEGILIÓN ISTEN KEGIELMES VRAM.

SZABÓ KÁROLY két teljes (Erd. N. Múzeum, M. Tud. Akadémia) és bárom csonka (Marosvásárhelyi Teleki kvár, M. N. Múzeum, Fáy-kvtár) példányát említi.¹³ A régi bibliográfiák egyáltalában nem ismerték. Elõször SÁNDOR ISTVÁN vett tudomást róla,¹⁴ de úgy látszik, õ sem látta, majd BURIÁN PÁL hívta fel a figyelmet a FÁY JÁNOS könyvtárában és a JANKOVICH MIKLÓS gyûjteményében (ez került a M. N. Múzeumba) levõ példányokra.¹⁵ Az Erdélyi N. Múzeum teljes példányának elsõ megállapítható tulajdonosa a XVII. század végén vagy a XVIII. század elején BALÓ MÁRTON volt, õ azonban a címlapra jegyzett véleménye szerint nem sokra becsülte Valkai munkáját.¹⁶ Utána 1767-ben HOMORÓDALMÁSI KOVÁTS JÁNOS birtokolta,¹⁷ majd tõle BENKÕ Józsefhez került, aki 1797. augusztus 20-án más könyvekkel és kéziratokkal együtt az Erdélyi Nyelvmûvelõ Társaságnak ajánlotta fel.¹⁸ Késõbb MIKÓ IMRE Aranka György megvásárolt gyûjteményében ezt a könyvet is benne találta s unicum voltára tekintettel az Erdélyi N. Múzeumnak ajándékozta.¹⁹ E ritka nyomtatvány már Valkai életében az 1583-ban elhalt GALLEN JÁNOS kassai könyvkereskedõ hagyatékát tartalmazó jegyzékben 20 dénár becsárban szerepel.²⁰ A vers szerzési idejérõl az utolsó versszak tájékoztat:

Ezer õt bázban és az hatuan hette,
Bor koſtolo Márton pûspec hette,
Vers berzõnec ninczen helye vétekbe,
Kalota begben vegezéc Erdélybe.

Az írás és a nyomtatás között (1567—1576) eltelt tíz esztendei hosszú idõ miatt nem lehet egykönnyen belenyugodni abba, hogy

¹³ RMK. I. 121.

¹⁴ Magyar Könyves-ház. Gyõr, 1803. 14.

¹⁵ Sas, III (1831), 56—8.

¹⁶ „Cronica vetus mendaciis latus et crassus, nemo credat, quia qui cito credit, cito perit. Doctissimus atque excellentissimus dominus dominus Martinus Balo possidet...”

¹⁷ „Joannis Kováts de H. Almás ab anno 1767.”

¹⁸ Új Magyar Múzeum IV, 1854. I, 419, 421.

¹⁹ Gr. Mikó Imre. Benkõ József élete és munkái. Pest, 1867. 145.

²⁰ Kemény Lajos, M. Könyvszemle 1895. 313.

a Genealogia-historica-nak ez volna az első és egyetlen kiadása. Megjelenési évében János Zsigmond már nem élt, már pedig ez a könyv neki volt szánva, sőt valószínűleg egyenesen fejedelmi öntudatának bátorítására és erősítésére készült. Az ajánlásból és a vers végső fejezetéből egyaránt az a benyomásunk, mintha a szerző valósággal ünnepelné és hűségnyilatkozattal nyugtatná meg az összeesküvésektől nyugtalanított és a zavaros politikai viszonyok között sokat ingadozó fejedelmet. Mi értelme lett volna csak a János Zsigmond halála után nyomtatni ki az ilyen lelkes, meleg személyes sorokat?

Órógbicz meg wr Isten birodalmát,
Nagy Wr Isten Bélelicz meg orßagát,
Efmehesük bent felléged io voltát,
Kegyelmes Királyunkon nagy irgalmát.
Magyaroc bolgallyunc ennec hiűféggel,
Mert Isten látot ez kegyelmességgel,
Ne legyűnc tiuelgóc az mi hűtű nkben,
Halalunkig maradgyunc az hűféggben.
Élteffe Isten Királyt ő fellégét,
Adgyon minden dolgaiban Berenczét,
Nyutfa hozza az wr Isten iob kezét,
Magyaroc erről mondgyuc Ament Ament. (R₂)

Lehetetlenség, hogy Valkai, mint János Zsigmond kancelláriájának nótáriusa, ahol a fejedelem nevelőjének és megbízható emberének, CSAKI MIHÁLYnak, a fennhatósága alatt dolgozott, könyvének kiadására, mindjárt elkészülte után, módot ne talált volna abban a környezetben, mely az irodalom megbecsüléséről tett tanúságot, s annál a HELTAINál, ki a fejedelmi udvar pártfogását élvezte. Feltételezhető korábbi kiadását valami előkerülő adat talán majd megerősíti és igazolja.

Nótajelzése GÖRCSONI AMBRUS népszerű verses Mátyás-krónikájának (1567) első sora. Ritmusformája: 4×11.²¹

Valkai munkájáról Baló Márton lesújtó véleményt mondott az irodalomtörténet, bár kegyeletből nem volt ily őszinte, szintén nem tudta különlegesebb méltánylásban részesíteni. Akik róla eddig futólag megemlékeztek, rendszerint csak a teljesség okából, többnyire napirendre tértek fölötte azzal, hogy valamennyi hasonló jellegű társánál unalmasabb száraz királykrónikának minősítették,

²¹ Szabolcsi Bence, A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük: IK. 1931. 431.

vagy pedig beérték általánosságok ismételtetésével.²² Legmegértőbbben DÉZSI LAJOS foglalkozott vele;²³ talán ő volt az első, aki behatóbban áttanulmányozta s eddig legtöbbet mondott róla. Az egyetlen dolgozat pedig, mely lényegét megragadó új megállapításokat tartalmaz, kiadatlanul maradt. KÖBLÖS ZOLTÁN, a fiatalon elhunyt kiváló kolozsvári bibliográfus és genealógus, 1911-ben Valkai alaposan megvizsgált munkájának egy kimerítő tanulmányt szentelt,²⁴ s ebben egészen új oldalról világította meg ezt a különleges verses históriát. Kéziratban maradt dolgozatának az a megállapításával, hogy „családtörténeti munkával állunk szemben, mely a XVI. század szellemi termékei között irodalomtörténeti szempontból első helyen áll, sőt páratlan,” annál készségesebben értünk egyet, mert Valkainak a szándéka és célja csakugyan nem a nemzeti történelem versbefoglalása volt, amint ezt eddig tévesen értelmezték az irodalomtörténeti ismertetések, hanem a magyar királyok nemzedékrendjének összeállítására törekedett. Ez nemcsak a jellegzetes »Genealogia-historica Regvm Hvngrariae« címből tűnik ki, hanem bevezető versszakáiból is, ahol világosan megmondja, hogy „léfzen ízolafom Régi Genelogiakrol iráfom” (A₂), amelyben nemünket Ádámtól lehozza „a mi kegyelmes Vrunkra” azaz János Zsigmondra. Később is többször hangsúlyozza, hogy „Czac reuid beíjéddel agazáfunkat, / El kezdem lassan geneloganakat” (B₂), s nem akarja részletezni a magyarok történetét, mert „Czac Genelogialokat most irom” (B₃). Az utolsó előtti versszakban újból mentegetőzik, hogy „Dereg dolgoc foc volna Királyoknac”, de azokról mindössze „summa ízerént” szólt, mivel csak „Genelogiaioc”-at tartotta szem előtt.

Következetesen keresztül is viszi a magyar királyok leszármazásának összeállítását s ennek kapcsán főképen urának királyának, a Szapolyai család ősiségének kimutatását. 31 fejezetben — az egyes fejezeteket azonban számokkal nem jelölte — részletezi az uralkodók nemzedékrendjét s mindenikről megmondja, hogy kitől származott és miképen ágazott tovább. Közben-közben nagyjából érinti a történeti eseményeket is a geneológia pusztá adatszerű-

²² Szilágyi Sándor, i. h. — Toldy Ferenc, i. m. 144. — Bodnár Zsigmond, i. m. I, 364—5. — Sebestyén Gyula, A magyar honfoglalás mondái. Bp., 1905. II, 270—1. — Beöthy—Badics, i. m. I, 295. — Borbély, i. m. I, 72. — Pintér Jenő, i. m. II, 330.

²³ Tinódi Sebestyén, Bp., 1912. 173—5. — Magyar történeti tárgyú szépirodalom, 16.

²⁴ Valkai András az első magyar családtörténeti író. Köblös Zoltának az Erdélyi Nemzeti Múzeum kézirtárában őrzött hagyatékában. 32—66. lev. Erre a kéziraatra Kelemen Lajos volt szíves figyelmemet felhívni.

ségének enyhítésére. A teremtés történetével s az első emberpár bukásának elbeszélésével kezdi, így jut el Nőé ágazatához, Nimródhoz, s ennek fiához, Hunorhoz, akitől Attila eredetét vezeti le. A II. fejezetben Attila fiainak és Csaba ivadékainak sorrendje következik Álmoson keresztül Árpádig s innen tovább egészen Szent Istvánig. A III—XVIII. fejezetekben az Árpádok nemzedékrendjét sorolja fel, annyira pontosan, hogy két esetet kivéve hibátlan, csupán kronológiájába csúszott be sok tévedés. A következő 11 fejezetben (XIX—XXIX) a vegyes házából származó királyok családtörténetét vázolja. Nemzedékrendje két nagyobb tévedés kivételével itt is pontos, kronológiájában már kevesebb a tévedés. A két utolsó fejezet (XXX—XXXI) Szapolyai János és fia, János Zsigmond, leszármazását részletezi. Kegyelmes urának a családfáját anyai ágon Toxunig (Taksony), a Geysa apjáiig viszi fel.²⁵

Ha meggondoljuk, hogy Valkainak nem állottak rendelkezésére azok a források és adatgyűjtemények, melyek a mai kutatót e bonyolult kérdésben eligazítják, csakis elismeréssel adózhatunk szorgos utánjárásának és korához képest igen szép tájékozottságot mutató felkészültségének. A biblián kívül főforrása kétségkívül BONFINIUS lehetett, de egyes helyek arra vallanak, hogy THURÓCZIT és BENCÉDI SZÉKELY ISTVÁN krónikáját szintén tanulmányozta, továbbá a János Zsigmondról szóló fejezethez elolvasta Tinódit, akitől két sort kölcsön is vett.²⁶ Valkai munkáját tehát helyesen akkor ítéljük meg, ha nem nemzeti történelmet és nem poézist keresünk benne, hanem annak tekintjük, aminek készült: családtörténeti munkának.²⁷ Magyar családtörténeti irodalmunk legelső zsengeje ez a verses geneológia.²⁸

3. Barbarossa Krónika. 1573 (1571).

a) CRONICA, | AVAGY, | Szép historiás Enec, | Miképpen Hariadenus, Tengeri toluay, Bar- | baroffa, és Baffáua lőt, Es miképpen ez ál- | tal Suliman Czábár à Tengert

²⁵ Köblös, i. m. végül egy leszármazási táblán összegezi Valkai családtörténeti munkájának eredményeit.

²⁶ Vaj Magyarok mely bolondok tü vattok. Magyar feiedelmet kit nem uraltok [Vö. RMKT. III, 369. l. 121—2. sor. — Dézsi, Tinódi Sebestyén, i. h.].

²⁷ Geneológus hajlamáról az a töredékes családtörténeti táblázat is tanúskodik, amely feleségének családi ágáról saját kezeírásában maradt fenn a Kemény-család malomfalvi levéltárában az Erdélyi Nemzeti Múzeum őrizetében. Esetleg még előkerülhet az ő összeállításában a Valkai-familia családfája.

²⁸ Köblös, Magyar családtörténeti könyvészet. 1472—1905. Kvár. 1909. 3.

birta, és meg | haborította à Tengert, foc földeket, vára | kat,
és várafokat, Es meg vőtte Tune- | tum Királyi birodalmat,
Midő n az | országbeliec egyenetlenfégből | veßédnénc egy-
mással. | VALKAI ANDRASTOL VER | Bégbé Bépen Bőrzettet.
[Fametszet] COLOSVAROT | 1.5.73 ESZTENDŐBE || 4° A-M₃ =
12 ív = 47 sztl. lev. [Szabó Károly, I, 94]

b) Ugyanezzel a címlappal változatlan lenyomata Heltai Can-
cionale-jának (1574) V. részében. (SZABÓ KÁROLY I, 112.)

Három krónikát tartalmaz: az egymással összefüggő két Bar-
barossa-krónikát és a János pap országáról szóló széphistóriát.
Mind a háromnak külön fejcíme van.

Az első Barbarossa-krónika:

A) CRONICA, auagy BÉP HISTORIÁS | Enec, à Bar-
barofsárol, és Tunętum országnac | elveßéféről. || A₂-E₃ ív =
18 sztl. lev. [295 versszak]

Két utolsó versszaka a forrására, a szerzés idejére és helyére
vonatkozó irodalomtörténeti adatokat tartalmazza:

A ki Bőrze moft ezeket verfekben, Iouiuft ol- | uafa veßteg vltében,
Kit találá harmintz harmad | könyuében, Lakic Kalota hauafa tóuében. |

Ezer, ő t Báz, és az io hetuen egyben, Negy- | uen napi bőytnecc
elfő hetében, Soc gond forga | vers Bőrző elmeiében, Nemzeténc soc
iót kiuán | Bűuében. ||

F
I N I
S

A szerző nevééről, ha Kalota havasának emlegetése után még
kétkednénk benne, a versfejekből kiolvasható latin nyelvű aján-
lás bizonyossá tesz:

IEVERENDISSIMO AC MAGNIFICO MICHAELI CHAKI SVPREMO
CONSILIARIO CANCELLARIO SECRETARIO REGIE MAIESTATIS AC
EEEIVSDEM IN ABSENCIA LOCVM TENENTI REGIO ANDREAS VAL-
KAI DOMINO SVO GRACIOSISSIMO PARATISSIMA SERVICIA COM-
MENDAT VT PATRRROOONO BENE MERENTI ELLIEN SOKAT
NAGSAGOD ŐS VILAGON IO HIRNEVEL MINT ELTETET ISTEN...

CSÁKI MIHÁLY, a Dunántúlról Erdélybe származott gyula-
fehérvári kanonok, később (1545) fehérvári vikárius, korának egyik

legtekintélyesebb humanista műveltségű államférfia. Hosszú közéleti pályafutása alatt egy pillanatig sem ingadozó rendületlen híve volt a Szapolyai-háznak. Izabella mellett mint titkár öt esztendei bujdosásában hűségesen kitartott s a hazatérés után a királyné öt nevezte ki (1556. október 27) kancellárjának. Úrnője vele beszélte meg minden ügyét, ő fogta le a meghalt királyné szemét s ő írt verset Izabella gyulafehérvári síremlékére.²⁹ E kiváló férfiú nevelte János Zsigmondot, ő vezette be a magyar írás és a magyar történelem ismeretébe épügy, mint az államkormányzás titkaiba. Később is nagy befolyással volt a fiatal fejedelemre; mellette minden államügyet ő intézett, a törvénykezés gondja és a királyi könyvek vezetése szintén őt terhelte.³⁰ VERANCICS ANTAL 1547-ben Cicerohoz és Catohoz, Socrateshez és Pompeiushoz hasonló, feddhetetlen jellemű, sok erénnyel ékeskedő, követésre méltó, keresztény szellemű, tudós embernek nevezi.³¹ Kortársai még kiemelik mindenkit megnyerő, szeretetreméltó, nyájas természetét. Egyedül csak György barát haragudott rá, aki állítólag meg akarta öletni; ezt Izabella királyné akadályozta meg, de azt már nem tudta meggátolni, hogy a bűnt megszegéséért egy alkalommal nyilvánosan csúnyán meg ne hurcolja.³² János Zsigmondot túlélte s az interregnum alatt „testamentumos úr” volt négy kormányzó társával, köztük Bekes Gáspárral. Ő szervezte meg s élete végéig (1556—1572) vezette a fejedelmi kancelláriát, ahová Valkai talán éppen az ő pártfogásával jutott be, — nem hiába nevezi patronusának — mindenesetre az ő fennhatósága alatt dolgozott. Tudományszeretetét megmutatta azzal, hogy HELTAIT bibliafordításában és kiadásában (1551) pénzzel támogatta.³³ Valkai őszinte tiszteletét, nagyrabecsülését és háláját akarta kifejezni neki dedikált munkájával.

Nyomatásban 1573-ban megjelent krónikája már nem találta életben CSÁKIT. Alig hihető, — akárcsak a Genealogia esetében — hogy Valkai megint post mortem tisztelgett volna nagytekintélyű ura előtt. SÁNDOR ISTVÁN könyvészetében³⁴ találjuk azt az adatot, hogy Valkainak ez a verses krónikája 1571-ben önállóan megjelent Debrecenben. SZABÓ KÁROLY többszörös tévedésnek minősíti ezt az

²⁹ Veress Endre, Izabella királyné. Bp., 1901. 488.

³⁰ Veress, i. m. 297, 386, 423, 447. — Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond, Kvár, 1934. 80—81, 95, 104.

³¹ Ö. Munkái VI, 254.

³² Ellenséges viszonyukat Tinódi is emlegeti, Erdéli krónika: RMKT. III, 17, 29.

³³ Szabó Károly I, 25.

³⁴ Magyar Könyves-ház. 1803. 5.

állítás, s azt hiszi, hogy az iratási évet 1571-ben megjelölő utolsó versszakból származik a félreértés.³⁶ Első magyar bibliográfusunk valóban sokat tévedett, de lehetséges, hogy megerősítést nem nyert adatai közt akad igaz is s ez talán éppen azok közé tartozik. Valkai minden bizonnyal már 1571-ben igyekezett versét kinyomtatni s hódolatát a sír felé hajló 80 éves öreg úrnak még életében bemutatni. A második Barbarossa-krónika Bekes-féle dedikációja szintén az 1571-i kiadás feltételezése mellett szól.

Ebben a verses munkájában Valkai olyan egykorú világhistóriai eseményt dolgozott fel, amelynek látszólag semmi köze sincs a magyar viszonyokhoz. Az akkori erdélyi külpolitikát és közvéleményt azonban minden érdekelte és közletről érintette, ami a török hatalom európai terjeszkedésével függött össze. A maga sorsáért remegett, amikor hallotta, hogy a török a Földközi-tengert hatalmába kerítette s már Afrika partjain is megvetette lábát. Különösen nagy izgalmat okoztak Európaszerte, így nálunk is két tengeri kalóznak a garázdálkodásai, amelyek idővel sorsdöntő küzdelmekké erősödtek. V. Károly császár erejét morzsolták s anynyira lekötötték, hogy tétlenül kellett néznie Ferdinánd testvére királyi székhelyének, Budának, az elveszesét. A tengeri tolvajok hadműveletei tehát közvetve kihatottak Magyarország és Erdély sorsára is.

Ezek a kalózok testvérek voltak: az idősebbik Barbarossa Horuk (Aruk, Urudzs), az ifjabbik Barbarossa Hariadenus (Haireddin, Heyredin, Cheireddin, Dzsereddin). Egy Lesbos szigeti görögből törökké lett mitilenei földhöz ragadt fazekas nincstelen fiaiból vergődtek történelmi hírnévre. Évtizedekig tartó szereplésüket, városok, országok és népek nyugalmanak feldúlását, azzal kezdték, hogy egy lopott hajóval tengerre szálltak s más kalózzal szövetkezve csakhamar meggazdagodtak. Idővel önállósították magukat s ellenállhatatlan vállalkozásaikkal úgy elhíresedtek, hogy 1516-ban Algeria szorultságában hozzájuk fordult és segítségükkel győzte le az arabokat és mórokat. A nagyratörő tolvajok Algeria emirjét eltették láb alól s hatalmukba kerítették a királyságot. Tegnap még nyomorult koldusok és kóborló rablók voltak, most már királyi trónuson ültek. Elég okosak voltak azonban ahhoz, hogy uralmuk biztosítása érdekében birodalmukat hűbérül ajánlották fel Szelim szultánnak s ettől kezdve vállalkozásaikat a török hatalom hitelesítette. Tízezres janicsár hadak élén mint basák folytatták tovább hódításaikat, Circellumot bevették s Bugea ostroma csak azért hiúsult meg, mert Horuk jobb karját egy ágyú-

³⁵ RMK, I. 48

golyóbis leszakította. Azután az Algeriát megtámadó spanyolokat verték le, majd Tremissenium királyát üzték el, de Oran mellett vereséget szenvedtek s futás közben a spanyolok Horukot megölték (1518).

Lőn erre nagy öröm a keresztények között, hogy magvát szakasztották a tolvajoknak, csakhogy rövid ideig tartott a vigadozásuk, mert a másik Barbarossa, Hariadenus, bátyjához mindenben hasonló, különösen a hadviselésben igen járatos és okos vezér volt. „Ahol oroszlánbőr nem volt elég subának, rókabőrt foldozott gal-lérnak.” Csakhamar mindenütt rettegték nevét, Mauretaniát, Numidiát, Hispaniát és Szardiniát kirabolta s V. Károly császár legjobb vezéreit tönkrevverte. Győzhetetlen híre eljutott a Perzsia ellen készülődő Szolimán szultánhoz, aki ugyanakkor a Földközi-tenger meghódítását is gondjai között melengette. Mivel megfelelő vezére nem volt, követeket küldött Hariadenushoz, magához hívatta s a tenger főparancsnokának (beglerbeg) nevezte ki. Nagy és erős felszereléssel újból hadra kelt, Nápolyt megrettegtette, Itália nagy részét feldúlta, azután Tunetumot (Tunisz) 1534-ben erővel és csellel birtokába vette, uralkodóját, Muleassest, elűzte, s Afrika északi részét a szultán uralma alá hajtotta. Ekkor történt, hogy Hariadenus 65 hajó keresztény foglyot küldött Konstantinápolyba; ennek hírét török követ hozta a magyar udvarba a szultánnak azzal a követelésével, hogy János király a győzelem örömére ágyuit süttesse el. Szapolyai ezt az udvariasságot nem tagadhatta meg.³⁶

Valkai krónikájának ez az első része azzal a tanulsággal záródik, hogy mindenütt a keresztények egyenetlenkedése hajtja a török malmára a vizet. De hiába minden példa, a magyarok még mindig nem látják a feléjük nyomuló veszedelmet, s a helyett, hogy egy értelemben összefognának, egymás között torzsalkodnak. Némi kihagyásokkal, összevonásokkal s a tömör részek feloldásával teljesen a humanista Jovius PAULUS történeti munkájának szövegét (Lib. XXXIII.) szedte versbe, nótajelzés nélkül, 4×11 ritmusformában.

A második Barbarossa-krónika:

B) CRONICA, | AVAGY, | Szép historiás Enec, [Miképpen Károlyly Czáfár hadakozot Affricában | à Barbaroffa Baffa ellen, Es miképpen Muleassfest | à Tunetumi ki v zettet Királyt esmet az ő Ki- | rályi Birodalomba be vitte, és Békiben | helyheftötte. || E₄-K₂ ív = 19 sztl. lev. [312 versszak]

³⁶ Marczali Henrik, Nagy képes világtörténet VII, 247.

A két utolsó versszak itt is a krónika forrásának, iratási idejének és helyének megnevezése:

Ezeket ki be rende le versekben, Iouiust olua- | fa egy
io keduében, Ha ki oluafni akaria böueb- | ben, Meg talállya
harmintz negyed kő nyuében. |

Más fel ezer hetuen egy eßtendőben, Mikor | közel-
getnénc à böyt kezébben, Kalota Bekben vé | gezéc Erdelben,
Nagy dicziret Wr Iftenec men- | nyekben. ||

Laus Deo. Finis.

A versfejekbe foglalt ajánlás: MACNIFIMO DOMINO CASPARI BEKES DE KORNIATH SVPREMO CONSILIARIO CVBICVLARIO AC SECRETARIO SACRE MAIASTATIS REGIE ET COMITI PERPETVO TERRE FOGARAS DOMINO SVO GRACIOSISSIMO ANDREAS DE VALKO SERVICIA COMMENDAT AC RERVVM FEAICIVM SACVNDOS EVENTVS EV PRECATVR A DEO PATRÓPER FILIVM EIVS VNICVM SALVATOREM GENERIS HVMANI VAEE VIVE IN VÓRA FIDE AC MEI MEMOR ESSE VÓLIS.

KORNYÁTI BEKES GÁSPÁR (1520—1579), kinek neve a második Barbarossa-krónika versfejébe van rejtve, korának egyik legsúlyosabb politikai tekintélye és államférfia volt. Alacsony sorsból tört fel a trón magaslatáig, Erdély kincstartói és első tanácsúri méltóságába, továbbá a fogarasi grófságba; ez egyet jelentett azzal, hogy Erdély leggazdagabb urát tisztelték benne. Már Izabella kegyébe fogadta s János Zsigmond a legnagyobb bizalmára méltatta, sőt egyenesen reá gondolt mint utódjára. Jelöltségével a testamentumos urakon kívül a köznemesség is jó ideig egyetértett, míg a többségi erdélyi külpolitika irányvonalától el nem hajlott. Amikor Valkai 1571 nagyböjtjében Kalotaszegen JOVIUS olvasgatója közben a tuniszi diadalt megverselte, Bekes Gáspár távol volt Erdélyből. Fejedelmének megbízásából január vége óta diplomáciai tárgyalásokat folytatott Prágában s közben János Zsigmond március 14-én váratlanul meghalt. A legesélyesebb trónkövetelő távolléte nagy előnyére szolgált a Báthory-pártnak. A dolog azonban nem csupán ezen az esetlegességen dőlt el. Politikai elvek küzdtek egymással: a reális erdélyi török-pártiság és a magyar egység felé törekvő német tájékozódás. Bekes az utóbbit képviselte, a császár bizalmas híve volt, a titokban tartott speyeri szerződés létrehozója. A köznemesség, amelynek pedig rokonszenves volt a soraiból kiemelkedett Bekes, a török szövetséghez ragaszkodva,

kezdett elhidegülni iránta. Népszerűtlen politikai pártállása s a császár érdekeinek védelmében kifejtett túlbuzgó működése gáncsolta el trónrajutását s könnyítette meg a jóval okosabb politikát folytató Báthory István megválasztását 1571. május 25-én.³⁷

Valkai dedikációját lehetetlen összefüggésbe nem hozni a változott politikai eseményekkel, amelyeknek éppen központjában állt Bekes Gáspár személye, amikor az énekszerző reagondolt és szolgálatait ajánlotta fel neki. SZABÓ KÁROLY a versfők szövegét úgy értelmezte, hogy abban „Valkai az unitárius Békes Gáspár igaz hitét említi” s ebből azt a bizonyosságot vonta le, hogy „Valkai maga is unitárius volt”.³⁸ Nem bizonyos, hogy éppen erről van szó. Bekes szilárdan állott unitárius hitében, nem kellett őt állhatatosságra buzdítani, felekezetiége számára kérdésessé egy pillanatra sem vált, másrészt Valkai a munkáiban sehol még célzás formájában sem elegyedett hitfelekezeti dolgokba. Talán inkább a politikai hűség járhatott az énekszerző eszébe, hiszen a „vera fides” után mindjárt arra kéri Bekest, hogy emlékezzék meg róla. Bizonyára meg volt győződve, — s ebben a hitében nem egyedül állott — hogy Bekes következik a fejedelmi trónon. Szolgálatának ajánlgatása a jövő emberének szólt, akihez még nagy reményeket lehetett fűzni. Ez azonban csak 1571 májusáig állott fenn, amiből megint azt lehet gyanítani, hogy a krónika első kiadásának 1571 elején meg kellett jelennie. Ez egybevág az első Barbarossa-krónika kiadására vonatkozó feltételezéssel. 1573-ban Bekes már bukott ember volt, Báthory István fejedelemsége ellen szervezett pártütése súlyos vereséget szenvedett s Erdélyből kibujdosásra kényszerült. Ézszerűtlen lett volna most állani ki Bekes mellett s emlegetni consiliariusságát, királyi titkárságát s fogarasi grófságát, amelyeket az események mind elsöpörtek. Ezért gondolunk arra, hogy az 1573-i kolozsvári kiadás már csak utánnomata lehet a feltételezett s adatszerűleg is támogatott 1571-i debreceni kiadásnak. Az újabb lenyomatot közömbösíthette a hozzácsatolt János pap országa, amelynek dedikációja már Báthory István fejedelemnek kíván szerencsét és győzelmet; ezt kapcsolatba lehet hozni a Bekes ellen éppen akkor folyó küzdelmekkel. Valkai ez egyszer politikai kudarchoz kötötte szekere rúdját, de a csorbát ügyesen kiköszörülte.

A Barbarossa-krónika második — az elsónél jobban megszerkesztett, áttekinthetőbb — részében már nem a szüntelenül győzelmeskedő Hariadenus a főhős, hanem az ellene fellépő keresztény

³⁷ Szádeczky Lajos, Kornyiati Békés Gáspár Bp., 1887. 26—37.

³⁸ RMK. I. 94.

fejedelem, V. Károly császár. Érzik az énekszerző hangján, hogy amennyire nehezebbre esett az első részben a tengeri tolvajok győzelmes fennsőbbségét mutogatni, most annál jobb kedvvel forgatja a tollat, mert olyan eseményeket beszél el, amelyekben a keresztény összefogás diadalt vesz az európai népeket megcsúfoló pogány rablókön. V. Károlyt szörnyen felbőszítette Algeria és Tunisz elfoglalása, s hogy egyszersmindenkorra véget vessen Barbarossa türhetetlen kalózkodásának, szövetségbe szervezte a keresztény népeket. A spanyolokhoz nagyszámú olasz és német haderők csatlakoztak s III. Pál pápa tekintélyes hajóhadat küldött segítségül. Károly császár 1535. július 18-án 500 hajóval és 30.000 emberrel kikötött Tunisznál, egy hét múlva Guletát ostrommal bevette és a 86 egységből álló ellenséges hajóhadat töméntelen készletekkel együtt zsákmányul ejtette. A fellelkesült keresztény hadsereg ekkor Tunisz ostromára indult, a várbeliek ki-kitörő támadásait sikerrel visszautasította, s bár a csapatoknak sokat kellett szenvedniök a forróságtól, szomjúságtól és nélkülözésektől, Hariadenus seregét ismételten megverték. Közben a Tunisz fellegvárában elzárt 8000 keresztény fogoly széttörte bilincseit, felszabadította magát s a két tűz közé került Barbarossát a város elhagyására kényszerítette. Nagy és teljes volt a diadal, amelyet Károly császár azzal fejezett be, hogy a trónjáról elűzött Muleassent spanyol helytartói minőségben hagyta hátra érdekeinek képviselőjére és védelmére.

Eddig tart a második Barbarossa-krónika, amely itt is híven követi JOVIUS históriáját (Lib. XXXIV.) Valkai olvasói tehát nem értesültek arról, hogy Barbarossa Hariadenus súlyos veresége ellenére sem vesztette el lélekjelenlétét, hanem visszavonult Algeriába s a szultán parancsára onnan folytatta rablóhadjáratait, ismételten súlyos csapásokat mérve a császári hadakra és a keresztény hajóhadra utolsó lehelletéig, 1547-ig, amikor Konstantinápolyban 88 éves korában meghalt.

Helyénvaló itt megemlíteni a tuniszi expedíció egy másik irodalmi feldolgozását, PYRKER LÁSZLÓ egri érsek hőskölteményét,³⁹ mely az eposzi nagyszerűségre alkalmatlan tárgyat 12 énekes vitézi költeménnyé szélesítette azzal a csodás elemmel, hogy Haireddint Mohammed, Hannibál és Attila szelleme segíti.

³⁹ Tunisias. Ein Heldengedicht in zwölf Gesängen. Wien. 1819. Olaszul is megjelent: La Tunisiade. Venezia, 1828. — Udvardy Cserna János hevesmegyei mérnök magyarra fordította: Pyrker Tunisiása. Buda, 1839.

4. János pap országa. 1573.

a) CRONICA | MELLYBEN MEG IRATATTIC | Prister Iohannis, Az az, A nagy Ianos Pap | Czaßárnac igen nagy Czafzári birodal- | ma, Ki Indiaban bir igen nagy | bőw földén. || [A két Barbarossa-krónika után következik, címlap nélkül, a fenti fejcímmel. COLOSVAROT 1.5.73 ES3TENDŐBE.] 4° K₃-M₃ ív = 9 sztl. lev. [137 versszak]

b) Változatlan lenyomata ugyancsak a Barbarossa-krónikákkal együtt HELTAI Cancionale-jában (1574), ahol a legutolsó, 20. darab. (SZABÓ KÁROLY I, 94, 112).

Nevét Valkai a versfejekbe rejtette, melyek Báthory István erdélyi fejedelemhez intézett következő ajánlását tartalmazzák: SPECTABILI AC MAGNIFICO DOMINO STEPHANO DE BATOR PRINCIPI REGNI TRENSSIAVANIE VITA ET VICTOORIA AC RERVM FELÉCIVM PROSPEROS EVEN- TVS PRECATTVR VALKAI ANDRASE.

Utolsó versszakából a krónika szerzésének évéről értesülünk:

Ezer, ötßázban, és hetuen háromban, Nemes | Kalota- ßeg tartományban, A ki ira verßül Iftoria- | ban, Nem vala ßüue ackoron bánatban. |

Laus Deo: Finis. ||

Az elbeszélés történeti valósága iránt érdeklődést csigázó s hiszékenységet keltő „cronica” elnevezés mai fogalmaink szerint nem fedi a vers tartalmát. A század irodalmi műszavával inkább „széphistória”-nak nevezhető. Akkor krónikának, azaz igaznak vélték, de azóta kiderült, hogy jórészt a fantázia találmánya. Európaszerte századokon át vándorló és módosuló egyik legnevezetesebb középkori mondának a magyar változata olyan időből, mikor az emberek tudatában komoly hitele volt annak, hogy messzi Ázsiában, az ismeretlen Indiában él egy mérhetetlenül hatalmas és gazdag uralkodó, aki pap és császár egy személyben a réme a leigázott pogányoknak. Mintha ezt a tárgyat azért verselte volna meg Valkai, hogy bizalmat szítson sötét látású kortársaiban, kik a fenyegető pogány terjeszkedés nyomasztó érzése alatt nyugtalan- kodtak. Nem összefüggő történetet és nem eseménysorozatot beszél el, hanem János pap származásáról, áttekinthetetlen terjedelmű birodalmáról, képzeletet fölülmúló gazdagságáról, színes keleti udvartartásáról, ellenállhatatlan hadviseléséről és az abesszíniai nemzeti szokásokról mond el mesébe illő csodálatos dolgokat. In-

kább etnográfiai rajz, mint eseményes história, vagy krónika. Az egykorú olvasó azzal az érzéssel tehette le a verset, hogy valahol mégis csak van boldogság, aminek ő pusztán a nevét ismeri, s beláthatatlanul messzi van egy olyan uralkodó, kinek hatalmán megtört a pogány fennhéjázó ereje.

Idővel kitűnt, amit akkor még nem gyanítottak, hogy János pap országa a képzelet világából való gazdag mondaszövegmű, az „elveszett paradicsom”, az „eltűnt aranykor” ősimagójának egyik származéka. Eredetével és kiformalódásával a kutatás behatóan foglalkozott,⁴⁰ a nélkül azonban, hogy homályba vesző részleteit a mai napig teljesen tisztázni tudta volna. A monda valószínűleg abból a történeti magból sarjadt később terebélyessé, amely szerint a Kínától az Aral-tóig és a Dsihun-folyamig terjedő kara-khitánok hatalmas birodalmának kánja 1125 körül adófizetőjévé tette az összes mohamedán népeket, majd a nesztoriánusok hatása alatt, kik a XI. századig Belső Ázsiában sikerrel működtek a kereszténység terjesztésében, maga is keresztény (nesztoriánus) lett, sőt pappá szenteltette magát, úgyhogy népének királya s egyben főpapja volt.⁴¹ Ezekről a kara-khitáni fejedelmekről a XII. század óta az a hír járta Nyugaton, hogy egy óriási keresztény birodalom királyai s egyszersmind papjai, kik a János nevet (Johannes presbyter) viselik. Elsősorban maguk a nesztoriánusok terjesztették ezt a mítoszt s hirdették kitartóan a kereszténység nagy győzelmét; ebből aztán a XIII. században színes mondaszálak kezdtek szövödni a papcsászár alakja köré. A képzeletet különösen élénk mozgásba hozta az a hír, melyet FREISINGI OTTÓ 1144-ben jegyzett fel krónikájában (7, 33), ahol elmondja, hogy három évvel azelőtt a sziriai püspök örmény követség élén III. Jenő pápa előtt határozott formában beszélt az Ázsia legkeletibb részén uralkodó János papkirályról, ki közvetlenül a napkeleti bölcsektől származik s olyan hatalmas, hogy a perzsa és méd királyok legyőzése után Jeruzsálem segítségére sietett s csupán természeti akadályok hiúsították meg terve keresztülvitelét. Annyira hiteleseknek látszottak ezek az értesülések, hogy III. Sándor pápa 1177-ben követséget

⁴⁰ G. Oppert, *Der Presbyter Johannes in der Sage und Geschichte*. Berlin, 1870. — Fr. Zarneke, *Der Priester Johannes*. Leipzig, 1870 és 1876 (két értekezés). — Fr. Kampers, *Vom Werdegange der abendländischen Kaisermystik*. Leipzig u. Berlin. 1924. — A paradicsomképpel legbehatóbban foglalkozott Turóczi-Trostler József, *János pap országa: Magyarságtudomány* 1943. 476—517.

⁴¹ Wetzler u. Welte's *Kirchenlexikon* VI, 1754—58. — *Kat. Lexikon* II. 416.

menesztett János papcsászárhoz, akitől állítólag az az üzenet érkezett, hogy hajlandó lenne a római egyházhoz csatlakozni. A követség sorsáról és eredményéről természetesen nem tudunk semmit. Még nagyszerűbben, de már egészen mondai képletben jelentkezik János pap alakja abban az apokrif levélben, — a középkorból 96 kézírata maradt fenn, — amelyről az a hiedelem volt elterjedve, hogy maga a papcsászár intézte Mánuel görög császárhoz, VII. Lajos francia királyhoz és más európai uralkodókhöz. Ebben már úgy szerepel, mint az uralkodók uralkodója, a világ leggazdagabb királya, kinek 70 fejedelem fizet adót; országa tejjel-mézszel folyó s olyan mérhetetlenül nagy, hogy csak az ég csillagjaival s a tenger fővényével hasonlítható össze; Izrael tizenkét törzse a szolgahada, hadjárataiban tizenhárom keresztet vitet maga előtt, amelyeket végelethetetlen csapatok követnek; naponként jobbján tizenkét érsekkel, balján húsz püspökkel lakomázik, hadvezére egy archimandrita, étkefogója egy primás és egy király, főszakácsa egy apát és egy király, stb. Újabb lökést adott a mondai elemek egybecsoportosulásának és továbbhőmpölygésének VITRY JAKAB francia püspök, aki 1219-ben Ptolemaisból azt írta III. Honorius pápának, hogy a legyőzhetetlen János pap Baldachot, Mosult, Antiochiát leigázta s most készülődik Jeruzsálem meghódítására és újraépítésére.

A monda kialakulására az első lökést kétségtelenül a karahitani királynak a nesztorianusi kereszténységre való áttérése adta; ez nagyobb jelentőségűvé azért vált, mert népének túlnyomó része is követte lépését. Azzal, hogy e királynak az utódai szintén keresztények voltak, tágra nyílt a nagyszerű túlhajtásoknak a kapuja. A kereszties háborúk a nyugati és keleti népek között érintkezéseket hoztak létre, ilyesformán pompás arányokban bontakozott ki a monda, mely nemcsak a keresztiesek bizalmát táplálta, hanem a későbbi századok felizgatott érdeklődését is feszültségben tartotta. Az a körülmény, hogy az első mongol kánok, kik János papcsászár női leszármazottaival házasságra léptek s e miatt a nesztorianusok iránt kíméletesek és kegyesek voltak, tovább fonta a mondat, s nem valószínűtlen, hogy a tájékozatlan keresztiesek a mongol kánoknak hatalmas győzelmeiről és hódításairól keringő homályos és zavaros értesüléseiket szintén János pap királyi nemzetségére ruházták. Még két más monda mozdította elő János pap képzeleti országának felépítését és berendezését. Egyik a Góg-Magóg legenda, amelynek János papcsászár az utolsó változata s az egyetlen az európai folklórebán, amellyel Góg-Magóg kapcsolatban

⁴² Fóti József Lajos, Góg és Magóg: IK. 1913. 45. — Uő., Gog. u. Magog: Ung. Rundschau 1912. 3. sz.

áll.⁴² A másik a nyugati népeknél igen népszerű Nagy Sándor-monda, amelynek számos mozzanatát szintén János pap személyére és országára ragasztották.⁴³ Később, már a XIV. században az az érdekes módosulás történt, hogy János pap országát Indiából át-helyezték Abesszíniába. MARCO POLO földrajzi tudósításain kívül kereskedelmi összeköttetések, követségi jelentések s főképen azok az értesülések idézték elő ezt a helyszíni cserét, melyek az abesszi-nek nesztoriánusi kereszténységéről adtak hírt. Az újabbkori történeti művekben János pap országa már Abesszíniában szerepel, s Valkainál, ki egy középkori s egy korabeli forrást használt, India és Afrika érdekesen keveredik össze.

Hogy hol olvasta Valkai ezt a világhírű mondát, mely az ő ide-jében már minden európai irodalomban gyökeret vert, arról szokása szerint pontosan számot ad krónikájának vége felé a 134—135. versszakban:

Rõuid ßóual irtam az Indiarol, Ki bõuebben | akar
erteni abbol, Forgaffõn hiftoriakat meg ar- | ról, Elég írãft
találhat Indiarol. |

A mint Mande Villai Ianos irta, Iouius Pál | Pûspek
mint magyarãfta, Azzokat oluaftam ez | vers follyãfra, India
állapottyã irãffãra. ||

Ezek szerint egyik forrása JOHN DE MANDEVILLE (MAUNDEVILLE, MONTEVILLA) népszerű utazási könyve volt, amely egy másik magyar mondára, a Peregrinatio Laurentii Tar szerzõjére is hatott.⁴⁴ Ez a rejtélyes kilétû író, ki a XIV. században élt (1300—1372 körül), itinerariumában elmondja, hogy 1322-ben hazájából, Angliából, útra kelve s három világrészt bebarangolva, a Szent-földön keresztül egészen Kínáig vergõdött, majd 35 évi kóborlás után 1357-ben hazatérve, leírta utazását s mindazt, amit látott és hallott. A kutatás aztán kiderítette, hogy MANDEVILLE csak álnév s alatta egy „Jean de Bourgogne, dit à la Barbe” nevû liègei orvos lappang, aki mindõssze Egyiptomig jutott el s útikönyvét régi kéz-iratokból, ókori és középkori szerzõkbõl kompilálta egybe.⁴⁵ Kor-társai ezt nem sejtették s bãmulatosan kapkodták munkáját; errõl 300 kéziratán kívül az is tanúskodik, hogy csaknem mindenik eu-rópai nyelvre lefordították. Kitúnõen eltalálta kora ízlését a cso-dáknak és kalandoknak sűrû egymásra halmozásával, amelyek

⁴³ Heinrich, A német irodalom története. Bp., 1886. I, 460. — Fõti, i. h.

⁴⁴ Fest Sándor. Angol irodalmi hatások a Tar Lõrinc mondában: It. 1936. 72. kk.

⁴⁵ Bovenschen, Untersuchungen über J. v. Mandeville u. die Quellen seiner Reisenbeschreibung: Ztschr. der Ges. f. Erdkunde zu Berlin, 1888.

a középkori élénk fantáziában tetszetős visszhangot keltettek. A liègei orvos útleírásába kézirati és szóbeli hagyományok alapján így került bele János pap országa is, ahol a szerző szintén „járt”, holott csak a híres presbyter-levelet bővítette tovább képzeletének találékony meséivel. Ettől kezdve a papcsászár mondának egyik alapvető forrása lett MANDEVILLE itinerariuma.

Valkai jó tájékozottságát árulja el azzal, hogy nem érte be Mandeville útirajzával, hanem elővette JOVIUS PAULUS olasz történetíró, nocerai püspök (1483—1552) historiai munkáját is, aki Giulio de Medici, a későbbi VII. Kelemen pápa biztatására írta meg a maga korának történetét.⁴⁶ Jovius históriája Marco Polo s a portugál követség újabb tudósításai nyomán a papcsászár mondának azt a változatát jegyezte le,⁴⁷ mely a János pap országát Abesszíniába helyezi, a mesés elemek racionalisabb újraértékelésével. BINDER JENŐ a Valkai krónikájáról írt szép forrástanulmányában⁴⁸ alapos összehasonlító munkával kimutatta, hogy a magyar versszerző tulajdonképpen csak a genealógiai részt kölcsönözte MANDEVILLETŐL, aki a Nagy Károly korában élt északi hóstól, Ogiertől (Ogerius, Hulgerus) származtatta le János papot és utódait, — így került be irodalmunkba a trouvère-ek királyától, Adenet le Roitól is feldolgozott Ogier európai kedveltségű mondájának egy csekély töredéke. E bevezető rész kivételével a többi jórészt mind Joviusból való, akinek mérsékeltebb hangja inkább megfelelt a józan magyar krónikás észszerűbb felfogásának. De még Joviusal szemben is nagyon önállóan viselkedett: nem fordította, hanem szabadon dolgozta át eredetijét, hol rövidebben, hol terjedősebben értelmezte azt, és találomra csereberélte össze forrásainak sorrendjét; ez nagy zökkenőket okoz szerkezetében. Önálló helyei, melyekben célzásokat tesz a magyar viszonyokra, pártfogásába veszi a köznép szálnalmas nyomorát s a felkent király iránti hűségre int, mintegy 30 versszakot tesznek ki.⁴⁹

Feltűnő Valkai krónikájának címében a „Prister Johannis” név. TOLDY ennek alapján azt tételezte föl, hogy Valkai „hihetőleg német eredeti után” ültette át hozzánk a mondat.⁵⁰ BINDER ebben a „nagy ferdítő” Heltai kezenyomát látja, aki bizonyosan jól ismerte a monda elterjedt német változatait, s a *presbytert* ezeknek meg-

⁴⁶ Historiarum sui temporis ab anno 1494 ad annum 1547 libri XLV. Firenze, 1551—53. 2 köt.

⁴⁷ Lib. XVIII. kb. 3 lap terjedelemben.

⁴⁸ Prister Johannes: EPhK. 1886. 532—53.

⁴⁹ L. Binder párhuzamos összeállítását Valkai forrásainak a magyar krónika megfelelő helyeivel: i. h. 550—3.

⁵⁰ I. m. 121.

szokott címe alapján javíthatta ki *priesterre*. A szövegen is sokszor megérzik Heltai beavatkozása, különösen a tárgyias és tárgyatlan igealakok összecserélésében; ezt aligha lehet Valkai magyar nyelvérzékének rovására írni.

János pap országa, melyet számunkra Valkai hódított meg, mélyen beleivódott irodalmi köztudatunkba és népi szóláskincsünkbe. MIKES KELEMEN,⁵¹ CSENKESZFAI POÓTS ANDRÁS,⁵² CSOKONAI,⁵³ majd KEMÉNY ZSIGMOND⁵⁴ János pap országát olyan helynek ismerik, ahol nincs aggodalom s ahol csupa henyélés és gondtalanság az élet. Ilyen tréfás árnyalattal emlegeti SHAKESPEARE⁵⁵ és CERVANTES⁵⁶ is. Szótári adataink szerint népünk képzeletében János pap országa úgy él, mint képzelt ország, Sehonna, Utópia, Eldorádó, amely még a mesebeli boldogság határtalan méretein is túltesz. Két önálló magyar feldolgozását ismerjük. ARANY JÁNOS forradalmi hangú versében⁵⁷ János pap a katolikus papság elnemzetlenítő törekvéseit szimbolizálja, országa pedig a „sült galamb, borral folyó ér és ingyen-kaláka: melyekért a jó magyar nép mindenét od’ adta”. Érdekes népies jellegű feldolgozás ABONYI LAJOS terjedelmes novellája;⁵⁸ benne a világjárt obsitos ilyen csábító színekkel festegeti Pap János országát: „...oly áldott világ, ahol nincs az embernek egyéb dolga, mint enni, inni és aludni. Hol nem dolgozik az ember soha, ahol akkor fizetnek az embernek napszámot, ha egész nap henyél. Aki eszik, kap egy huszas napszámot, aki eszik-iszik, kap két huszast, aki eszik, iszik és alszik és egyebet nem csinál, az már megkapja az egész napszámot, a három fényes ezüst huszast. A fák cipókat, kalácsokat teremnek, minden földi és légi állat: galambok, nyulak, ludak, pulykák sült pecsenyeképen sétálgatnak. Ha akar, borban fürdik az ember. A sertés a szalonát köpönyegképen hordja magával, s kinek tetszik, lenyes belőle egy darabot. Azután meg itt csupa nyugalom az ember élete, se porció, se zsandár, se finánc, s még ami legfőbb s mindeneknél rosszabb, nincsen itt haragos feleség, se nyújtófa”.

Efféle dús változatai teremték nálunk is az Ázsiából elindult s az európaiak képzeletében tovább fejlődött papcsászár-mondá-

⁵¹ Törökországi Leveleskönyv 96. lev.

⁵² Ifjúi versei 1791. 191.

⁵³ Tempefői 1793. III. felv. 6. jel. — Özvegy Karnyóné 1799. utolsó felv. vége.

⁵⁴ A rajongók (Gyulai P. kiad.) 170.

⁵⁵ Sok hűhó semmiért, II. f. 1. sz.

⁵⁶ Don Quijote bevezetése.

⁵⁷ János pap országa: Életképek, 1848. szept. 10-i sz. — A. J. összes kisebb költeményei (Voinovich-kiad.) 50.

⁵⁸ Pap János országa. Fonó krónikája, 1872. Munkái IV, 3—77.

nak.⁵⁹ Az irodalomtörténetnek az a véleménye, hogy a János pap-
pal kapcsolatos összes irodalmi helyek és népies szólások mind
Valkaira vihetők vissza, aki szerencsésen megragadott tárgyával
évszázadokra megtermékenyítette a magyar képzeletet.

5. Alboinus és Rosamunda. 1580 (1579).

Historia, | ENEC SZERENT SZE- | REZVE AZ LONGO-
BARDVSOC TI- | zed Királyokról Andoinufról, és annac
fia- | ról Alboinufról, Ki mikor Alboinus győze- | delmes lőt
vala az Kunimundus Király ellen, | kinec Alboinus feyét
võn, és Pohárt czinál- | tatà à feyébõl, És az õ Leányát ki
ackor | fogua efet vala võn házaful. Kit mi- | kor rea kenße-
ritet vala hogy az | õ Attya feyébõl igyéc, Bõrnyû | àlnok-
fággal meg õlete az | Wrát. És az õ töb go- | nõß czeleke-
detit mi- | keppë büntette meg az | Iften. Ad notam, Gongya
kõ zzõl egy fő gon: | Nyomtatot Colofuárot Heltaj Gaspárne
mû- | helyében 1.5.80. Eßtendõben. || 4° A-C₁ = 9 sztl. lev.
[100 versszak]

Szabó Károly (I, 173) két teljes (M. Tud. Akadémia és Er-
délyi N. Múzeum) és egy hiányos (M. N. Múzeum) példányát
említi.

Nótajelzése PESTI GYÖRGY, A halálról való emlékeztető ének
(1560) kezdő sora.⁶⁰ Ritmusformája: 4×11.⁶¹

Valkai neve a versfejekbe foglalt ajánlásból tűnik elő:
MAGNIFICO DOMINO IOANNI GALFI DE KOCHIARD
ANDREAS DE VALKO SERVICIA SVA COMMENDAT IAM
VALE ET VIVE FOELICITER.

Az aranyosszéki Kocsárdon született GÁLFI JÁNOS még János
Zsigmond kancelláriájában kezdte meg szolgálatát, ahol Valkai-
val együtt dolgoztak.⁶² Egyidősek lehettek s talán jó barátok.
Később Gálfi messzi túlemelkedett rajta s igen befolyásos ember
lett a Báthoryak idejében. Báthory Istvántól nyerte címeresleve-
lét, amelynek az emberi törekvések nemes forrásait fejtegető köl-
tői szárnyalású szép szövegét a humanista BERZEVICZY MÁRTON

⁵⁹ Dobóczki Pál, MNy. VIII, 1912. 27—8. — Putnoky Imre uo. 264.
— TV. uo. 466. — Riegler Ernő MNy. IX, 1913. 144. — Arany János összes
kisebb költeményei (Voinovich-kiad.) 51. l. jegyzet. — A Cuceagna,
Schlaraffenland magyar rokonságát Turóczi-Trostler József vette észre
és tárgyalja id. tan. id. h.

⁶⁰ RMKT. VII. 25.

⁶¹ Szabolcsi, IK. 1931. 431.

⁶² Pécsi Anna, Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és ok-
leveles gyakorlata 1571-ig. Bp., 1938. 47.

szerkesztette.⁶³ Ő buzgólkodott leginkább a rendek megnyerésében (1581), hogy Báthory Zsigmond még Báthory Kristóf életében fejedelemmé választassék. Tragikusan hűséges szolgája volt a Báthory-háznak, különösen Báthory Zsigmondnak, aki mellett Báthory Kristóf halála után a nevelői és főudvarmesteri tisztelet töltötte be. A kormányzói helyről visszavonuló Géczy János maga ajánlotta utódjául Gálfit, akire leginkább hallgatott a kis fejedelem. Így lett a hármaskormányzótanácsnak egyik tagja. Szerencsétlenségére Báthory Zsigmond és Boldizsár torzszalkodása idején a versengő felek kibékítésére törekvő országtanács reá és Gyulai Pálra bízta a fejedellemmel közlendő titkos végzést, amely Boldizsár hátrányára ütött ki. Báthory Boldizsár, a fejedelem tudtával és beleegyezésével, elsősorban Zsigmond leghűségesebb és legáldozatosabb lelkületű embereinek bosszút: Gyulai Pált abafői jószágán lekaszaboltatta, a Marosújvárról elmenekülő Gálfi Jánost pedig, Zsigmond nevelőjét, legbizalmasabbi emberét s trónjának legodaadóbb támasztékát, Belényesen elfogatta és — a humanista műveltségű „ártatlan Gálfi János” rabságában hiába esedezett kegyelemért töredékesen maradt önéletiratában, szép tiszta magyarságú sorokban — Huszt várában 1593-ban lefejeztette.⁶⁴ Gálfi János szomorú sorsa a szépirodalomban is részvétet keltett. FÁY ANDRÁS egyik kitűnő történelmi levegőjű darabjában⁶⁵ férje elvesztése miatt Gálfiné bosszút esküszik Báthory Boldizsár és Zsigmond ellen: azt elfogattatja, ezt méreggel, majd törrel akarja elveszteni. Gálfi alakja BETHLEN FARKAS nyomán futólagosan föl-tűnik KEMÉNY ZSIGMOND regényében is.⁶⁶ P. SZATHMÁRY KÁROLY egyik novellája (A fehér vessző) Gálfi János kivégzését s Gálfinénak a cselszövő Bodonyin vett elégtételét mondja el.

A két utolsó versszak az énekszerző hangulatát árulja el, a versírásának pontos idejét és forrását nevezi meg:

Ezeket ki be rendele verfekben,
 Vigaſtaláft vő n soc gongyai közben,
 Az kinec el aiánlâ az ô ſzűuében.
 Minden iokat kéuán annac ęltében.
 Hetuen kilentzben és Ezer őtt ſázban,
 Elmeye foroguán nagy soc gondokban,
 Irâ peldaul eſt hiftoriayában,
 Bonfiniuft gyakor oluafafában.

⁶³ Veress Endre, Báthory István király. Bp., 1937. 179. 193.

⁶⁴ Erdélyország Tört. Tára, 1837. I. 79. — Mikó Imre, ErdTört. III, 507. — Szinnyei, III, 956—8. — Máté Károly, A magyar önéletírás kezdetei: Minerva, 1926. 129.

⁶⁵ A két Báthory. Históriai szomorújáték öt felvonásban. Pesten, 1827.

⁶⁶ Gyulai Pál (1874). ÖM. I, 3—4.

Amikor a boldog és szerencsés életet ismételten hangoztatta Valkai, mintha sejtette volna, hogy a messzi távolban már szövögetik a párkák nagytekintélyű pártfogójának sötét és szomorú sorát. A neki ajánlott vers is megrendítő, gyászos eseményeket elevenít föl a gyönyörű epikai hangulatú mondákkal átszótt longobárd történelemből. Paulus Diaconus (730—799 körül), a híres longobárd történetíró, Nagy Károly frank király barátja, amikor a montecassinói kolostor cellájában pusztuló nemzetének örök emléket állított,⁶⁷ a rendkívül színes mondáknak gazdag sorozatát jegyezte föl, amelyek minden időben megragadták és élénken foglalkoztatták a költői képzeletet. Itt találkozunk a longobárd történelemnek azzal az érdekfeszítően regényes részletével, amelyet első ízben Valkai verse szólaltatott meg magyarul.

PAULUS DIACONUS elbeszélése szerint⁶⁸ a gepidák és a longobárdok nagy összecsapásában Alboin, Audoin longobárd király fia, és Turismod, Turisind gepida király fia, egymásra akadtak s Alboin kardjával átdöfte amazt. Ez a csatát el is döntötte. A győzelmesen hazatérő longobárdok ekkor azt tanácsolták Audoin királynak, hogy fogadja asztaltársává Alboint, mert aki veszélyben társa volt, asztalánál is legyen az. Audoin a nemzeti hagyományra hivatkozva ezt felelte: „Hát nem tudjátok ti azt, mi a szokás nálunk, hogy a királynak a fia nem étkezhetik atyjával együtt mindaddig, amíg valamely idegen nemzet királyától fegyverzetet nem kap.” Alboin erre negyven vitéz ifjú kíséretében elment Turisind gepida királyhoz s nyíltan megmondta, hogy jövetelének mi a célja. Ez barátságosan fogadta a longobárd királyfit, asztalához jobbára, Turismod fiának egykori helyére ültette. Ebéd közben a király hosszan elmerengve nézte fia ülőhelyét, szomorú halála lelkében ismét felújult, s mélyen felsóhajtva ezekre a fájdalmas szavakra fakadt: „Kedves előttem ez a hely, de annak az embernek a látása, aki most rajta ül, nagyon nehezemre esik.” Erre a felbőszült gepidák és a vendég longobárdok, egymást sértegetve, csaknem kardra mentek, de a király a viszályt elsimította, sőt fiának a fegyverzetét átadta Alboinnak és sértetlenül bocsátotta vissza atyja birodalmába.

Audoin halála után Alboin mint tizenkettedik longobárd király lépett a trónra (563). Hírneve olyan nagy volt, hogy Clothar

⁶⁷ *Historia Langobardorum: Mon. Germ. Hist. SS. Rerum Lang. et Italic. Saec. VI—IX. pp. 12—192.* Középkori Krónikások, I. Magyarra fordította Gombos F. Albin, Brassó, 1901.

⁶⁸ *Lib. I. c. 23—24. 27. Lib. II. c. 6—9, 14, 25—30.*

frank király saját leányát, Chlotsuindát, a honalapító Chlodvig király unokáját, adta feleségül hozzá. Közben meghalt Turisind gepida király s az uralkodásban fia, Kunimund, követte. Ez égett a vágytól, hogy a nemzetén esett régi sérelmeket megtorolja. Így megindult a gepidáktól földézett háború (566), melyben a győzelmet az avarokkal szövetséget longobárdok nyerték el, s a gepidák annyira megsemmisültek, hogy hírmondó is alig maradt belőlük (567). Ebben az ütközetben ölte meg Alboin Kunimundot, s levágott fejéből scala-t, ivóserleget készíttetett magának. Elhurcolta továbbá Kunimundnak Rosamunda nevű leányát, kit később, saját vesztére feleségül vett. A gepidák leverése után Alboin üzenetet és meghívást kapott Narsestől, a bizánci császár itáliai helytartójától, hogy hagyja ott Pannonia szegényes földjét s inkább a mindenféle kincsekben bővelkedő Itáliát vegye birtokába. Erre Alboin a 42 évig lakott Pannoniát átengedte a hunoknak s népével együtt Itália felé nyomult (568). Majdnem egész Itália ellenállás nélkül hódolt meg, csupán Ticinum (Pávia) városa szegült ellen három évig; ez annyira felbőszítette Alboint, hogy amikor végre meghódította a várost, kardélre akarta hányatni. A bevonuláskor azonban lova megbotlott, elesett s nem tudott addig fölkelni, míg fogadalmát Alboin vissza nem vonta s kegyelmet nem hirdetett a megremült lakosoknak (572).

Alboin már negyedfél esztendeig uralkodott Itáliában, amikor feleségének cselszövései következtében gyilkosság áldozatául esett. Ez pedig úgy történt, hogy egy alkalommal Alboin Veronában jókedvűen ült a lakománál, a borból a kelleténél valamivel többet élvezett s arra a durva tréfára ragadtatta magát, hogy a Kunimund király koponyájából készített serleget borral töltette meg s felszólította a királynét, hogy igyék vígan az atyjával. Rosamunda szívét mély fájdalom járta át, de egyszersmind lángra gyúlt benne a bosszúvágy, hogy atyjának haláláért férjének meggyilkolásával vesz elégtételt. Szövetséget Helmechissel, a király fegyverhordozójával, aki azt tanácsolta, hogy vonják be tervükbe a rendkívül erős Peredeot is. Peredeo semmiképen sem akart a gonosz bűnténybe beleegyezni. A királyné most azt az aljas tervet gondolta ki, hogy éjjel belefeküdt annak az udvarhölgynek az ágyába, akivel Peredeo tiltott viszonyt folytatott. Amikor megtörtént a bűn, a királyné felfödözte magát s Peredeonak választania kellett: vagy megöli Alboint, vagy neki kell Alboin kardjától elvesznie a királyné meggyalázása miatt. Peredeonak nem volt mit tennie, kényszerült magára vállalni a gyalázatos feladatot. Amikor Alboin déli álmát aludta, Rosamunda a palotában mély csendet parancsolt,

minden fegyvert és őrt eltávolított, a király széles kardját pedig erősen bekötözte az ágy fejéhez, hogy onnan se el ne vehesse, se ki ne húzhassa. Ekkor a minden állatnál alávalóbb asszonytól bebocsátott gyilkosok kegyetlenül agyonverték a szendergéséből felriadt, gyámoltalan helyzetben levő harcedzett s legbátrabb férfiút, ki a háborúban annyi ellenség legyőzése által a legnagyobb haditettekkel dicsekedhetett (573).

A felbőszült longobárdok bosszúja elől Helmechis Rosamundával, már mint feleségével, és a longobárdok kincseivel Ravennába menekült, ahol Longinus, a város parancsnoka, arra igyekezett rábeszélni a királynét, hogy tegye el láb alól Helmechist, s ő vele keljen egybe. A királyné, aki minden rosszra hajlékony volt, s mivel úgysis Ravenna úrnője kívánt lenni, beleegyezett a gonosz tett elkövetésébe. Egy alkalommal a fürdőből kijövő Helmechist méregpohárral kínálta meg s erősen biztatgatta, hogy az ital egészségére fog válni. Helmechis alig kóstolt bele a serlegbe, nyomban észrevette, hogy halált ivott, mire kardot rántott és Rosamundát kényszerítette, hogy rögtön igya ki a maradékot. Így vesztek el egyszerre a mindenható Isten ítélete következtében az elvetemült gyilkosok. Peredeo pedig Konstantinápolyba került, ahol a cirkusban egy csodálatos nagyságú oroszánt ölt meg. A császár kitolta szemeit, hogy erős ember létére nehogy valami gonosz cselekedetet kövessen el. Peredeo azonban kést szerzett a császár legyilkolására, de helyette véletlenül két meghitt patriciusát szúrta le.

Alboin longobárd király története s a nevezetes Rosamunda epizód PAULUS DIACONUS, a középkor legtöbbször lemásolt történetírója nyomán ebben a formában ment át a történeti és irodalmi köztudatba.⁶⁹ BONFINIUS szintén Paulus Diaconust kivonatolta⁷⁰ s három levél terjedelemben sűrítette forrásának változtatás nélkül megismételt minden lényeges vonását. Valkai az események kelte után több mint ezer esztendő múlva „Bonfiniust gyakor olvasásában” elevenítette föl Alboin vitéz alakját s Rosamundának írói tollra szabott történetét. Mi készítette e tőlünk távolcső tárgy feldolgozására? Ezt a többi munkáiból is jól ismert hajlamával magyarázhatjuk. Már a Bánk bán történetének megverselésével tanúságot tett a költői tárgyakat észrevevő érzékéről. Másrészt humanista történeti tudatára hivatkozhatunk, mely a nemzeti hagyományokkal való kapcsolatokat szorgosan kereste és ápolta. A Pannoniát birtokló s Gepidiát (Erdélyt) a magyarokkal azonosított

⁶⁹ Hartmann, L. M., Geschichte Italiens im Mittelalter. Gotha, 1903. II, 2, 15—18, 34—38. — Marczali. Világtörténet IV, 278—83. — Márki Sándor. A longobárdok hazánkban. Kvár, 1899.

⁷⁰ Dec. II. Lib. VII. VIII.

avarok („az avarusok más névvel hivattak magyaroknak”) segítségével legyőző longobárdok történetét hazájának multjához számította. Történeti szemléletében tehát a longobárd, gepida, avar, hun, magyar történet szervesen egybekapcsolódott. Mindeniket egyformán közel érezte magához, s valószínűleg meg volt győződve arról, hogy Alboin is és Rosamunda is a magyar őstörténethez tartozik.

Valkai egyike a legelsőeknek, ki a longobárd epikának ezt a fejezetét, mely a világirodalomban évszázadokon át hosszú és széles pályát futott meg, szépirodalmilag értékesítette. Csak RUCELLAI GIOVANNI és HANS SACHS előzte meg s utána hosszú sora következik azoknak a főként romantikus hajlamú íróknak — GOLDONI, ALFIERI, KÖRNER (1812), FOUQUÉ (1813), FISCHER TH. (1865), MICHAELIS FR. (1861), SCHUSTER FR. W. erdélyi szász költő (1884), WALLOTH (1892), stb. — akik hol Alboin, hol Rosamunda vagy más néven, főként tragédiákban és verses elbeszélésekben, költőileg kiaknázni próbálták.⁷¹ Külön figyelmet érdemel a koponyacsésze motívuma. PAULUS DIACONUS esküszik történeti hitelességére.⁷² Egyik európai változatában a megcsalt férj hűtlen feleségét kényszeríti arra, hogy megölt kedvesének koponyájából igyék. BENFEY ezt a motívumot, melyet főképen a spanyol románcok és a középkori olasz novellák kedveltek, indiai eredetűnek tartja.⁷³

Valkai munkája az irodalomtörténetben a pusztá megemlítésnél vagy a hiányos tartalmi vázlatnál több figyelemben nem részesült.⁷⁴

6. [Krónika. 1567 előtt.]

A Geneologia-historica-ban Valkai határozott kijelentésekkel utal egy eddig ismeretlen munkájára.

A hún geneológia levezetésében hosszú versszakokon keresztül egy sereg nevet sorol fel s egyszer csak megszakítja ezzel a közbevetéssel:

Gyorfan moft en ezeket el Bámlalom,
Más Cronikámban mert ez iruán vagyon,
Magyaroc dolga ott rőuidben vagyon,
Czac Geneologiaiokat moft irom. (B₃)

⁷¹ Világirodalmi Lexikon I, 67.

⁷² „Hoc ne cui videatur impossibile, veritatem in Christo loquor: ego hoc poculum vidi in quodam die festo Ratchis principem ut illud convivis suis ostentaret manu tenentem” [Hist. Lang. II. 28].

⁷⁸ György Lajos, A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp., 1934. 150. l. 115. sz.

⁷⁴ Szilágyi, i. m. 174. — Toldy, i. m. 114—5. — Bodnár, I, 322—3. — Dézsi, Magyar történeti tárgyú szépirodalom 27. — Pintér, i. m. II. 330.

Amikor a hatalmas Attilához ér, a nagy Bendeguz fiához, ismét megáll egy pillanatra s így figyelmezteti olvasóját:

Vgyan loc Bóm moft nekem erről volna,
Ha előbbi Cronikám kán nem volna,
Ha soc hada abban irua nem volna,
Soc dolga ha ott bámlalua nem volna. (B₃)

A magyarok külföldi kalandozásának elbeszélésével szintén röviden végez s ez a mentsége:

Itt elég legyen aßt meg ertenetec,
Mas Ckronikámbol iobban ertetitec. (C₃)

Péter királyról, az első idegen származású uralkodóról szólva, megint személyes dolgot közöl:

Erről moftan czac Summa Berént Bólnom,
Ackarok én czac rőuideden irnom,
Maßbor ackaroc erről többet irnom,
Bðu beßéddel idegen wrról irnom. (D₁)

A *dült* szedésű sorokból kétségtelenül kitűnik, hogy Valkainak volt egy krónikája, nyilván verses históriája, amelyről eddig nem tudunk, s ez, úgy látszik, összefoglaló nemzettörténet lehetett. Valkai forráskészletének ismerete alapján még az is feltételezhető, hogy Bonfiniust szedhette versbe. Ennek még 1567 előtt meg kellett jelennie, mert Geneologia-jának olvasóit ehhez, mint bővebben részletező forráshoz utasítja. Továbbá az is megállapítható, hogy bizonyára az erdélyi német irányzatú külpolitikai törekvések ellensúlyozására fel akarta dolgozni az idegen uralomnak a nemzet életére kiható káros következményeit, amire egyébként Geneológia-jában is kitér (D₂). Nincs adat arra, hogy ezt a tervét megvalósította volna.

Ide tartozik annak megemlítése, hogy IPOLYI ARNOLD Bod Péter »Magyar Athenas«-ának egy olyan példányát találta meg, melyben a „Névtelen Könyvek” rovatában „Salamon és Markalf” mellé még a XVIII. században valaki kézírással a Valkai nevet jegyezte oda. IPOLYI nem tartotta valószínűtlennek, hogy ezt a híres népkönyvet esetleg csakugyan Valkai András fordította magyarra, de állásfoglalás nélkül a kérdés megoldását az irodalomtörténet íróira hagyta.⁷⁵ Az ellenőrizhetetlen adat érdemleges megvizsgálásával azóta sem foglalkozott senki.

⁷⁵ Ipolyi Arnold, Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett: Új M. Múzeum 1855. I. 278—81.

II.

A XVI. században elég sok énekszerzőt ismerünk, de csak néhányan válnak ki folyamatos és rendszeres irodalmi munkássággal. Sok a névtelen író, sok a gazdátlan munka és sok az egy-két darabban töredékessé csonkult írói pálya. Köztük VALKAI ANDRÁS másfél évtizeden át összefüggő jellegű és korához viszonyítva termékeny verselésével vonja magára figyelmünket. Önérzetesen mondhatta magáról: Sok Dolgokról urak már nektek szoltam / Historiákból szép dolgokat irtam, Jeles / dolgokat versekben ki adtam//. Ha valami érdekes tárgyra bukkant, nem akarta csak hiába magának tartani, akik nem tudják, azoktól megvonni.⁷⁶ Verseinek számában és munkásságának következetes irányában erdélyi kortársai közül senki össze nem mérhető vele. 1567 és 1579 között 1736 versszak terjedelemben 6 önálló históriás éneket írt. Ezeket ő szívesebben nevezte krónikáknak. Szorgalmasan dolgozott, témákat tűzött maga elé és terveket szövögetett. 1573-ban még bizakodóan írja: Hogy ha az / én életem nem rövidül, Töb historiákat adok ki / versül, Csak legyen szent felsége segítségül.//⁷⁷ Ezután még csak egy krónikás versre telt az erejéből. Életének utolsó hat esztendejében, túl a negyven éven, valami okból teljesen elhallgatott. Kedve megcsappant, vagy ideje már hiányzott a nyugodt verselgetésre. Művei, jelenlegi bibliográfiai ismereteink szerint, nyolc év (1573—1580) alatt 12 kiadásban jelentek meg, de van elveszett munkája s a jelek arra vallanak, hogy egyik-másik versének több ismeretlen kiadása kallódott el. Versei kivétel nélkül történeti tárgyúak, azaz históriás énekek, de a hagyományos énekmondó stílusban nem egykorú s nem is kizárólagosan magyar történeti eseményeket dolgozott fel, hanem történeti források nyomán, főképen BONFINIUS és Jovius kiaknázásával, hol nemzetének multjából, hol a világtörténelemből válogatott ki érdekes részleteket. Verses Genealogia-ja, a magyar történelem nevezetesebb mozzanatainak futólagos érintésével, a maga nemében egyedül álló, úttörő kezdeményezés. Utána sem jutott senkinek eszébe családfákat versbe erőszakolni. Neki sem sikerült e merész vállalkozás: költőileg rendkívül száraz, csaknem élvezhetetlen a szerzeménye. Ilyen lehetett elveszett krónikája is, amelyben nemzettörténetet szedhetett versbe. Valkai nem volt poéta, inkább tudós és historikus, a költői alakításhoz és szerkesztéshez nem értett, még századának igénytelenségéhez mérten sem, de a históriák olvasgatása közben kivételes érzékkel tudta felis-

⁷⁶ Prister Johannes 1—2. vssz.

⁷⁷ Prister Johannes 136. vssz.

merni a költőiséget rejtegető tárgyakat. Munkái felerészben (Bánk bán, Albonius és Rosamunda, János pap országa) olyan világhírű témák feldolgozásai, amelyek az európai irodalmakban évszázados pályát futottak meg, s nem kis érdeme a kalotaszegi verselőnek, hogy költőiségüket, még az egyetemes távlatokat sem hagyva figyelmen kívül, az elsők között vette észre és tákolta, akármilyen kezdetlegesen is, verses formába. Az irodalmiságot abban is megközelítette, hogy pusztán a tárgy érdekelte, célzatosságot bele nem rejtegetett, a század divatos moralizálását óvatosan kikerülte, csak politikai felfogását nem titkolta; ennek rendszerint korholó formában helyenként szívesen adott kifejezést.

Erről a Valkai Andrásról, aki János Zsigmond és a Báthoryak idejében, a históriás ének virágzásának fénykorában, verses elbeszéléseivel a szűk rétegű erdélyi olvasóközönség szellemi igényeit táplálta, mai napig csak annyit tud az irodalomtörténet, amennyit magáról verseiben itt-ott emlékezetben hagyott. Munkáinak személyes vonatkozású helyeiből pedig csupán annyi derül ki, hogy Kalotaszegen Erdélyben, Valkón Kalotaszegben, nemes Kalota tartományban, Kalota havas tövében irogatta krónikáit, miközben elméje egyszer nagy sok gondokban forgott, máskor pedig szüve nem vala bánatban. De többet azok sem tudtak róla, akik 200—150 évvel álltak közelebb hozzá, mint mi. BOD PÉTER mindössze annyit jegyzett fel, hogy „Kalota szegen Valkóról való”⁷⁸ s ugyanezt ismétli meg BENKŐ JÓZSEF, azzal a kiegészítéssel, hogy a helvét hitvallású írók csoportjába sorozza be.⁷⁹ WALLASZKY PÁL⁸⁰ és PÁPAY SÁMUEL⁸¹ még tájékozatlanabbul pusztán nevének említésére szorítkozik. A XVIII. század közepétől, mióta neve az irodalomtörténetben feltűnt, ismeretlen, még nem is sejthető alakjáról egyetlen tájékoztató adat sem került napfényre. A személyére vonatkozó fogyatékos ismereteket PINTÉR JENŐ nagy irodalomtörténete ebben a sovány megállapításban kénytelen összefoglalni: „Valkai András erdélyi énekszerző, valószínűleg az egyik kolozsmegyei kalotaszegi község unitárius papja.”⁸²

Az irodalmi források hallgatagsága miatt a véletlenben és a levéltárakban kellett bízni, hogy előbb-utóbb valami vallomást tesznek róla. Pedig már régebben gyanakodni lehetett volna és elindulni azokon a nyomokon, melyek Kolozs megyének arra a területére vezetnek, ahol a középkorban több egyeredetű — a Tamás-

⁷⁸ Magyar Athenas 1766. 320.

⁷⁹ „E tractu Kalota Comitatus oriundus.” Transsilvania. 1788. II, 348.

⁸⁰ Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria.² Buda, 1808. 170.

⁸¹ A magyar literatura esmérete. 1808. 373.

⁸² I. m. II. 330.

falvi vagy Bikali, Farnosi Veres, Szentmihálytelki, a Bóczi vagy Buczi s köztük a Valkai vagy Valkói (Volkói) — család 11 helységet (Valkó, Nyírszeg vagy Nagybérc, Kiskalota, Kelecel, Kalota-újfalú, Farnas, Tamásfalva, Topa, Szentmihálytelke, Bóc, Vataháza) birtokolt. E közös eredetű családból — egyes ágai Szentmihálytelki, Valkói Kis, Erdélyi, Rékasi és Kalotaszegi néven is szerepelnek — ágazott ki a Valkai család, melynek ősei már a XV. század elején viselték a Gyulai és gyulai Valkai nevet s Valkón és Kelecelen kívül a fenti kalotaszegi helységekben, továbbá a Doboka vármegyéhez számított Diósmacskáson, Szentmiklósmacskáson és Szentkeresztmacskáson is bírtak részeket.⁸³ Ennek a Valkai családnak a többiekkel közös őse még az Árpádkor végén Miklós volt, aki valkai vagy szentmihálytelki Csol nevet viselt.⁸⁴ A család leszármazása teljesen nincsen tisztázva. A hagyomány a XIV. század elején a III. Endre korában élt Demetertől hozza le a családfát, de igen hézagosan, s NAGY IVÁN is csak a XVI. században kezd valamivel tisztábban látni.⁸⁵ Hasonlóképen hiányos az a leszármazási tábla, amelyet MIKE SÁNDOR genealógiai gyűjteménye⁸⁶ alapján KÖBLÖS ZOLTÁN összeállításában közlünk, némi kiegészítésekkel, javításokkal és az újabb adatok feltüntetésével. Ez a családfa, bár adatok hiányában máshonnan ismert sok Valkai lemaradt róla, a XVI. századi elágazásról éppen Valkai András származásának meghatározására elég jó eligazítást nyújt. Már itt észrevehetjük, hogy a Valkai család leányágon ebben az időben a Báthory, Kabos, Kemény és Sombori, később még a Lázár, Mikola, Radó, Kémeri és Gyerőfi családokkal került atyafiságba. Jórészt valamennyien Erdély régi kihalt magyar családjai. A Valkaiak évszázadokon át Kalotaszegen csendben élték a maguk birtokos nemesi életét, senki közülük szemetűnőbb magaslatra nem emelkedett s a köztudatból már kétszáz esztendeje azért is teljesen kiestek, mivel a familia 1730-ban Böjtelő havának 10. napján az utolsó VALKAI MIKLÓSban férfiágon kihalt.⁸⁷ Valkó egykori urainak feledésbe merült helyi emlékét mindössze a magyarvalkói templom

⁸³ Csánki Dezső, Kolozsvármegye birtokállapotai a XV. században: EM. 1912. 310—1.

⁸⁴ Csánki Dezső, i. h.

⁸⁵ Magyarország családai. Pest, 1865, X, 25—27.

⁸⁶ Collectio Genealogica Nobilitatis Transsylvaniae. B2. 335, 772, 802—3 (Erd. Nemez. Múz. lt.)

⁸⁷ Verestói György, Holtakkal való barátság. Kvár, 1783. I, 28—46: „Néhai tekintetes és nemzetes Magyar-valkai Valkai Miklós Urnak utolsó tisztességére, Mellyben Hól legyen a' Halálnak Háza. meg-múttatott. Mondatott Magyar-Valkón az Udvar-háznál 1730-dik esztend.” Szintén részletes geneológiát ad (43—46. l.). Családtörténeti adatokat nyújt továbbá gr. Lázár Miklós, A gróf Lázár család. Kvár, 1858. 130—32.

„piacá”-nak egyik borítólapja s néhány egyházi kegyeleti tárgy őrizi.

Már NAGY IVÁN családfája szerepelteti Valkai Andrást, de ő nem merete egy személynek venni — utána más sem — az irodalomtörténetben emlegetett versíróval. Valószínűleg úgy érezte, hogy a históriás énekszerző nem illik bele ebbe az előkelő környezetbe s valami másféle Valkai lehet az, kit az irodalomtörténet a magáénak tulajdonít. Pedig a családfán álló II. András, VALKAI ISTVÁN és SZENTPÁLI BORBÁLA fia, kétségtelenül a mi Valkai Andrásunk. Leszármazásáról más források hasonlóképpen vallanak. Az 1568. február 18-án kelt osztozkodó levél szerint is atyja István és öccse szintén István nevet viselt.⁸⁸ Édesanyja családjának ősi fészke a kolozsmegyei Szentpál helység volt. Anyai nagyapjáról, Szentpáli Andrásról, csak azt tudjuk, hogy 1523-ban Ördög Péterrel Ugrócot elcserélte Esküllő helységéért,⁸⁹ s nagybátyjáról, Szentpáli Andrásról, csak azt tudjuk, hogy 1523-ban Ugrócot elcserélte Ördög Péterrel Esküllő helységéért,⁸⁹ s nagybátyjáról, Szentpáli Menyhértről, akinek valami köze lehetett a fejedelmi udvarhoz, maga Valkai jegyezte fel egyik könyvében, hogy 1562-ben halt meg Gyulafehérvárt.⁹⁰ A közéletben csak a két Miklós névvel találkozunk. A családfa élén álló Valkói Literatus Miklós 1361-ben a vajdai kancelláriában az alvajda mellett a notáriusi tiszteletet töltötte be, 1368-ban pedig mint a vajda notarius specialis-a szerepel.⁹¹ Tudunk még egy Jánosról, — talán ez is a Rafael fia lehetett — kit az oklevelek hol Valkai, hol Gyulai néven emlegetnek s Báthory István consiliariusának nevezi.⁹² A második Valkai Miklós, Andrásunk atyái nagybátyja, aki a kolozsmegyei Nagyesküllön volt birtokos, 1552-ben követségben járt Ferdinándnál s ebben a minőségében le is tartóztatták. Bár tagja volt János Zsigmond fejedelmi tanácsának, Balassa Menyhért bujtogatására 1562-ben tevékeny részt vállalt annak a székely forradalomnak a szításában, mely a székely társadalmi és birtoklási rend megbontása miatt János Zsigmond ellen irányult.⁹³ A halálra ítélt Valkainak János Zsigmond Báthory István útján a vesztőhelyen meggráciázott⁹⁴ s

⁸⁸ Eredetije a branyicskai br. Jósika-család hitbizományi lt.-ban. (Erd. Nemz. Múz.Lt. Köblös Zoltán másolata alapján). [Ezután: *JósHitb.*]

⁸⁹ Nagy Iván X. 662.

⁹⁰ György, Lajos, EM. 1930. 293.

⁹¹ Janits Iván, Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp., 1940. 67.

⁹² Erd. Nemz. Múz. Lt. A br. Kemény-család malomfalvi lt. Gyulafehérvár, 1572. márc. 13. (Ezután: *Kemény-lt.*).

⁹³ Szentmártoni Kálmán, i. m. 143.

⁹⁴ Budai Ferenc, Polgári lexikon. III, 359—60.

Valkói Liferatus Miklós 1361 . 1368 . 1380

István 1410

I. András 1410

János 1439 1445.

Tamás 1439 + 1492-93
Ördög Márta de Esküllő

Rafael 1469 1492-93

István + 1568 előtt.
Szentpáli Borbála
(András leánya)

Miklós + 1585.
álmosdi Chyre Petronella
(András és Báthory Borbála leánya)

II. András sz. 1540.
+ 1587. jun. 20 előtt.
Kecseti Zsófia
(Menyhárt és Kántor
Magdolna leánya)

Boldizsár
1587 1596

Zsigmond
1596

István
Kabos Iлона
(Ferenc és Kemény
Anna leánya)
esk. 1568 előtt

Anna
1565

Borbála
1590

Erzsébet
1592

1. csucsi Tomori Lőrinc
2. noszolyi Cseffey János

magyar-nagyszombori
Sombori László

Borsovai István

Ödönfi Ferenc

A Valkaiak családfája (Mike Sándor-Köblös Zoltán)

elég szerencsésen, sőt bántatlanul menekült ki annak az összeesküvésnek a következményei alól is, melyet 1564-ben Forró Miklóssal, az első reformációs szellemű román könyv kiadójával, és Harinai Farkas Miklóssal együtt szóttek a fejedelem élete ellen.⁹⁵ Az 1566. évi tordai országgyűlés Hagymási Kristóf generális kapitány mellé sáncmesternek választotta,⁹⁶ s úgy látszik vitéz katona lehetett, mert halálakor (1585) Budai János epitaphiuma a mellett, hogy úgy emlegeti, mint „maxima Valkaicae lux columnaque domus, inopum tutela, senum decus, almae exemplum fidei, nobilitatis honor”, főképen katonai erényeit magasztalja.⁹⁷ Felesége, Csire Petronella, álmosdi Csire András és Báthory Borbála leánya, a somlyói Báthory-ágból származott, s Báthory Istvánt és Kristófit nagybátyjának vallotta. E házasság révén a Valkai család a fejedelmi házzal került rokonságba; ez a Valkaiak súlyát a kortársak előtt bizonyára jelentősen emelhette. Leányát, Valkai Zsuzsát, a humanista műveltségű Sombori László vette feleségül, szintén nagytekintélyű férfiú, a fiscus directora, ítélmester, később pedig a gyermek Báthory Zsigmond mellé rendelt kormányzótanácsnak egyik tagja, aki Sándor fiát 1591-ben Szamosközy István, a későbbi neves történetíró, kíséretében küldte a páduai egyetemre. Valkai Márton leánya, Valkai Klára, volt az édesanyja annak az Alsó-Balázsfalván birtokos Cserényi Mihálynak, akit ugyancsak az irodalomtörténet tart számon: a legyőzhetetlen és nagyhatalmú Báthory István lengyel király dicsőségét egy latin nyelvű panegiricusban magasztalta (1582) s Herodotos nyomán a Cyrus mondatát magyarul megverselte (1592).⁹⁸

A családtörténeti adatokból kiviláglik, hogy Valkai András, akiben eddig hajlandók voltunk az udvarbírák kényére szoruló, vagy legföljebb „schola mesterségen levő” énekmondót sejteni, Erdély egyik legrégebb, igen szétágazó, a Báthory fejedelmi családdal is atyafiságban álló, hírneves családjának az ivadéka. Ezen a nyomon már alighanem ki lehet deríteni róla egyetmást. Születési évét is véletlenül meg tudjuk mondani. A vele rokon szamosfalvi Mikola családnak egyik kiemelkedő leszármazottja, MIKOLA LÁSZLÓ (1665—1742) táblai ülnök és a családtörténeti irodalom jeles művelője,⁹⁹ még tanulókorában a kolozsvári jezsuita kollé-

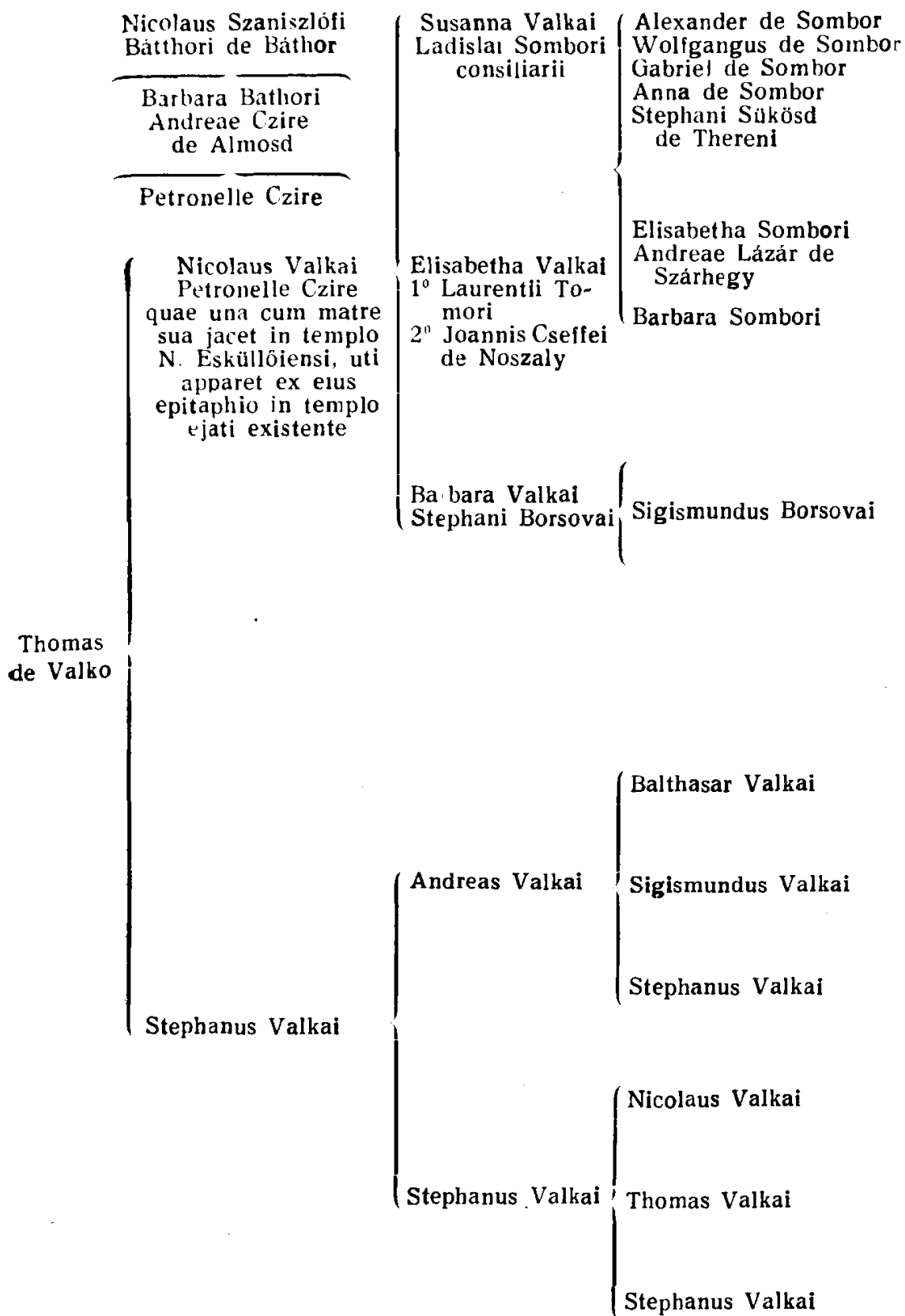
⁹⁵ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE.) II, 233—6.

⁹⁶ EOE. II, 311.

⁹⁷ Lvgvbres Elegiae, et Epitaphia Varia. Anno M. D. LXXXVII. A₃ lev. RMK. III. 776: IK. I. (1891), 256—8.

⁹⁸ Nagy Iván III, 134. — Apponyi Sándor, Hungarica. I. 491. sz. 332—3.

⁹⁹ Nagy Iván VII, 488. — Szinnyei VIII. 1360.

A gr. Lázár-féle Valkai leszármazási tábla

giumnak ajándékozott két olyan könyvet, amelyeknek egykor Valkai András volt a tulajdonosa. Ezek a könyvek mai napig megvannak a jelenlegi kolozsvári Lyceum-könyvtárban. Az egyik egy ősnymtatvány, PLATINA (SACCHI) BARTHOLOMEUS vatikáni könyvtárosnak (1421—1481) elegáns írásmódjával jeleskedő pápatörténete,¹⁰⁰ amelynek utolsó lapján a kolophon után Valkai a máshonnan is ismert szép betűivel bejegyezte, hogy ezt a nevezetes olvasmányt ő, „Andreas de Valko”, 1582. október 15-én délután 2 óra-
kor fejezte be, életének 42. évében valkói birtokán, a győzedelmes Báthory István lengyel király és Zsigmond erdélyi vajda uralkodásának idejében.¹⁰¹ E szerint VALKAI ANDRÁS 1540-ben született,¹⁰² minden bizonnyal a kalotaszegi Valkón az ősi udvarházban, ahol egyszersmind élete javát töltötte. Nem ő a legelső kalotaszegi versíró, mert előtte már NAGYFALVI GYÖRGY DEÁK 1557-ben Kisasszony estéjén egy bibliai históriát írt a „Bánfiak Hunyadján, Galota szekben”,¹⁰³ de az kétségtelen, hogy a Kolozs megye délnyugati szögletében a Gyalui havasok északi, a Vlegyásza havas és a Meszies hegylánc keleti lábánál elterülő¹⁰⁴, nemes Kalotaszeg tartományá”-nak nevét jelentősebb művekkel Valkai András írta be először a magyar irodalomba. A Valkai familia ősi fészke, a kalotaszegi Valkónak, ismételt emlegetése verseiben a szülőföld-szeretet egyik legrégebbi magyar irodalmi visszhangjaként csendül fülünkbe.¹⁰⁵

Valkai életében hosszú idő telik el, míg újból hiteles adatok beszélnek róla. Ifjúságát egyáltalában nem ismerjük, iskolázását és tanulmányait még hozzávetőlegesen sem határozhatjuk meg. Azoknak a külföldi főiskoláknak a matriculáiban, melyeket a XVI. század közepe táján magyar ifjak csoportosabban kerestek föl, nevét sehol nem találjuk, de nincs is jele annak, hogy tudo-

¹⁰⁰ Vitae Pontificum. Venetiis, Johannes de Colonia et Joh. Manthen de Gerretzem. 1479. jun. 11. Hain-Cop. 13045. Könyvtári jelzése: Ósny. 82. B. 22.

¹⁰¹ Totam Lectionem istius Clarissimi Historici finij 15 die | Menfis octobris Anno partus Virginiei 1582 Ego | Andreas de Valko iuratus Afsefsor etc. anno aetatis | suae 42. in patria possione Valko. Hora 2. pomeridiana. | Sit summa laus deo ac filio suo Jefu Chro Redemptori humani | generis. | Regnante Stephano Bathorio rege Poloniae victoriosissimo, ac Paternali | suo Sigismundo Vaiuoda Transylvaniae, qui ut ad annos uiuat | Nestoreos dent praecor. etc. Idem Valkij mpp. ||

¹⁰² Nem lehetetlen, hogy éppen október 15-én s talán ezért jutott eszébe, hogy feljegyzésébe életkorát is belefoglalja.

¹⁰³ Chain és Abel históriája. RMKT. VI. 247—52. 377. l. jegyz.

¹⁰⁴ Kós Károly, Kalotaszeg. Kvár, 1932. 3.

¹⁰⁵ Egy munkájának kivételével mindenikben megnevezi Kalotaszeget: Bánk bán. 1567. 80. vssz. — Genealogia-historica. 1567. 811. vssz. — Barbarossa, I. 1571. 294. vssz. — Barbarossa II. 1571. 312. vssz. — Prister Johannes. 1573. 137. vssz.

mányért hazájának határain túl járt volna, akár Páduában, akár Wittenbergában, az erdélyi tanulóktól akkor leginkább látogatott két egyetemi város valamelyikében. Páduát ebben az időben inkább a gazdag úrfiak keresték fel, kik becsvágyukat már eleve a királyi kancelláriák s az udvari érvényesülés felé irányozták, Wittenbergába pedig azok mentek, kiket a reformált hitélet új eszmevilága sodort magával. Az Itáliát megjáró Valkai itthon bizonyára latin nyelvű munkákkal állt volna elő, mint páduás kortársai tették, s ha hit-tudományi tanulmányokat végez, felekezeti állásfoglalása valami formában csak kiütközött volna rajta; ennek pedig nyoma sem mutatkozik írásaiban. A XVI. századi nemesi kisbirtok még a primitív igényeket is szerényen elégítette ki, sokszor még a tanulásra, a notáriusi tisztséghez szükséges ismeretek és írásbeli műveltség megszerzésére sem jutott belőle. Nem voltak ritkák az olyan kisenemesek, akik parlagias foglalkozásra, pusztán földjeik kezelésére és jobbágymunkásaik felügyeletére zsugorították egész életformájukat.¹⁰⁶ Valkai Istvánnak a valkói birtokból talán telhetett volna, hogy András fiát külföldi egyetemre küldje, de az 50-es évek zavaros politikai és vallási viszonyai nem kedveztek annak, hogy atyja a család érdekében is az érvényesülés szélesebb útját tárja ki fia előtt. Szorgalommal, önképzéssel Valkai Andrásnak itthon kellett a tudomány elemeit megszereznie. Valószínűleg beírta a kolozsvári iskolával, mely az 50-es években a kor színvonalához mérten a főiskolai rangot megközelítő legjobb intézmény volt Erdélyben. Jó iskolázottsága, tanultsága, literátus volta mellett bizonyítólag tanúskodnak a munkái, amelyek egytől-egyig a legjobb források tanulmányozása alapján készültek. Különösen sűrűn tűnnek fel krónikáiban THURÓCZI és a humanista BONFINIUS ismeretének nyomai. Főképen az utóbbit „gyakor” forgatta Kalotaszegen vesztegültében. A közkedvelt JOVIUS PAULUSnak a közelmúlt történeti eseményeit elbeszélő újszerű munkájából szintén jó részleteket szemelgetett ki feldolgozásra, de érdekelhették benne a világtörténeti események közé szőtt magyar vonatkozások is, s ezekre olvasgatás közben mindig nagy figyelmet fordított. Állandó olvasmánya volt egy tartalmas latin nyelvű kolligátum,¹⁰⁷ amelynek egykorú kötése négy nevezetes és hosszú ideig népszerű római történelmet foglal

¹⁰⁶ Hóman—Szekfű, Magyar történet. Bp., 1935. III, 547—8.

¹⁰⁷ Ez saját tulajdona volt, Szentpáli Menyhért nagybátyjától örökölte 1563-ban s később 1680. július 26-án Mikola László ajándékából a monostori jezsuita atyák birtokába került (Egykorú bejegyzés: „Domus Patrum Monostoriensium 1681”). Megvan ma is a kolozsvári Lyceum-könyvtárban 77. D. 1. a-d. jelzés alatt [Vö. György Lajos, EM. 1930. 292—4].

egybe: a Hadrianus korában élt LUCIUS FLORUSnak Róma dicső tetteit tartalmazó Epitomáját,¹⁰⁸ SEXTUS RUFUSnak iskolai célokra készült római kompendiumát,¹⁰⁹ FLAVIUS EUTROPIUSnak 10 könyvből álló római történelméről¹¹⁰ és a POMPEIUS TROGUS 44 könyvre terjedő egyetemes történelméről készült M. J. JUSTINUS-féle kivonatot.¹¹¹ E négy könyvnek csaknem mindenik lapján ott látjuk Valkai kezenyomát, s egyszerre mintha oszladoznék a homály, amely ismeretlen alakját körülveszi, s kezdjük sejteni azt a Mátyás kora óta lefelé húzódó közműveltségi hagyományt is, melyből a XVI. század magyar értelmiségének szellemisége táplálkozott. Könyveit, hogy használatukat megkönnyítse, gondosan ellátta útbaigazító lapszéli jegyzetekkel. Különösen a népszerű Justinust tanulmányozta alaposan végig. Latin nyelven kivonatolta az egész munkát, néhol még kritikai megjegyzéseket is fűzött hozzá. Egy helyen annak a véleményének adott kifejezést, hogy a parthusok és a magyarok valaha ugyanazt a nyelvet beszélték. Nagy figyelemmel olvasta el a görög-római törvényhozásra vonatkozó részleteket, emlékeztetőül még a könyv táblájára is feljegyezte azt a helyet, ahol Lykurgos törvényeit megkeresheti.¹¹² Majd Vergiliusból és Senecából szemelt ki idézeteket s egy egész lapon sorolja fel az igaz barátság képviselőinek mitológiai és történelmi névsorát (Damon és Pythias, Orestes és Pylades, stb.), megjegyezve, hogy ismer két erdélyi nemes embert, kik a barátság jogán minden vagyonukat közösnek tekintik. Olvasás közben latin epigrammákat jegyezgetett a lapszélekre, amelyekből azt lehet gyanítani, hogy sokat foglalkozott a halál gondolatával és megvető véleménye volt a nőkről.¹¹³

¹⁰⁸ Lucii Flori Bellorum Romanorum epitomes libri quatuor. Joannis Camertis annotationum Libellus. Viennae Pannoniae. 1518.

¹⁰⁹ Sexti Rufi consularis de tribus Romanorumque imperandi generibus. Per Joannem Camertem restitutus. Viennae Pannoniae. 1518.

¹¹⁰ Eutropii decem libri historiarum. Cracoviae 1510.

¹¹¹ Justini nobilissimi historici in Trogum Pompeium libri quadraginta quatuor. Viennae Austriae 1517.

¹¹² Leges Licurgi libro tercio Justini pulcherrimae. Valkay mpp. 1571. 13 die Juny.

¹¹³ Ilyen széljegyzetei vannak: O mors quam amara est memoria tua hominibus. — Mors et uita duello, conflixere mirando. Dux uitae mortuus, regnat uiuus. — Vera ornamenta Matronarum Pudicia non uestes. — Insaciabilis uulua non deficit. Nec uham foeminam vir unus reficit. Idcirco mulier se multis subicit. Et adhuc sic se non dicit sufficit. — Quid lenius fiamma? flamen, quid flamine? fama. Quid fama? mulier. Quid muliere? nihil. — Geneologia-jában (K₃) egy ilyen versszakát olvassuk:

Semmit nem kel hini Aßony népeknek,
Sem az ő hizelkedő bebedeknek.
Szép Bauokat inkább hidgyüc méregnek,
Nem kel hinni Bépen Bolo nyelueknec.

Akár tőle származnak ezek, akár kiírta őket valahonnan, jellemzőek arra a lelki indítékra, amely e sorokat papírra vetette. Mintha nem egészen a véletlenül mult volna, hogy figyelmét Bonfiniusból éppen Bánk bán családi tragédiája s a férj- és szeretőgyilkos Rosamunda históriája ragadta meg. Hasonlóképpen aprólékosan átböngészte a már említett PLATINA BARTHOLOMEUS nagyterjedelmű könyvét, az addig élt 222 római pápa életrajzát. Nincs egyetlen lap, amelyet föl nem dolgozott volna. Tartalommutató följegyzéseit, és rövid észrevételeit nem annyira az egyháztörténeti, mint inkább a világtörténeti s azok sorában is a magyar vonatkozások érdekelték. Ezeket mindenütt megjelölte, aláhúzta és némely helyen kiegészítette. De olvasta a magyar könyveket is, főképen a szépirodalom körébe tartozó verses históriákat. TINÓDI nyomot hagyott a krónikáiban s a korabeli históriás ének teljes formakészlete, mely a verseiből kitűnik, a műfaj átfogó ismeretét árulja el. Alig lehet elnyomni a gyanakodást, hogy része lehetett HELTAI antológiájának, a Cancionale-nak, összeállításában s a kolozsvári nyomdához munkatársi viszony fűzhetette.

Bár Valkai András tanulmányairól számot adni nem tudunk, megállapítható, hogy jó iskolát járt és kora tudományos színvonalán állott. Az erdélyi udvarházak a XVI. században nem lehettek olyan sivarak, mint ahogy ma azt elképzeljük, a szellemi igényesség már kezdett tanyát ütni bennük. A félreeső kalotaszegi udvarházban, amely nemrég épült és rendeződött be teljesen újonnan, az irodalom régebbi és frissebb termékei otthonra találtak. Igénytelen berendezésű lakószobájában könyvespolca, rajta könyvek és írószerek lehettek; ez jártaföldig ritkaságszámba ment abban az időben. Véletlenül fennmaradt és kezünkbe került könyveiből — ezek természetesen csak egy csekély hányadát teheték olvasmányainak — Valkai Andrást könyvszerető, jó tájékozottságú, széles érdeklődési körű s az irodalommal állandó kapcsolatot tartó, művelt embernek ismerjük meg. Főképen a történelem és a törvénytudomány érdekelte, s minden kis adatra mohón csapott rá, amely nemzetének multját minél ősibb időkbe nyújtotta vissza. Humanista történelemszemlélete azonban nemcsak a multat tágította ki, hanem az eseményekben is állandóan nyomozta azokat a tanulságokat, melyek a nemzeti királyság eszméjét s Erdély leghelyesebbnek vélt politikai gyakorlatát igazolták. Könyveiben és jegyzetelgetéseiben már ráismerünk arra a Valkai Andrára, aki kizárólag történeti tárgyú, nagy keletnek örvendő, verses elbeszéléseket ír azzal a törekvéssel, hogy a János Zsigmond és a Báthoryak korának nemesi és polgári olvasóközönségét, az akkori idők irodalmának pártolóját

és fogyasztóját, a fejedelmi udvar hivatalos politikájának helyeségéről meggyőzze.

Nemcsak iskolázásáról vagyunk bizonytalanságban, hanem azt sem tudjuk megmondani, hogy melyik hitvallást követte. Amióta ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR a kalotaszegi valkói Valkai Andrást, minden indokolás nélkül, a XVI. században élt unitárius írók közé sorolta,¹¹⁴ azóta ez a tudat szívósan beleévedött a Valkairól szóló irodalomtörténeti említésekbe. Annyira nem tudtak róla semmit, hogy ezt az egyetlen bizonyosnak látszó adatot készséggel ismételtette mindenki, aki Valkairól írt valamit. A közelebről meg nem alapozott hiedelmet közvéleménnyé erősítette SZABÓ KÁROLY,¹¹⁵ aki a második Barbarossa-krónika ajánlásának „vera fides” kifejezését Bekes Gáspár unitarizmusára vonatkoztatta s ebből azt következtette, hogy Valkai is tehát unitárius volt. JAKAB ELEK a hagyományos véleményt azzal támogatta, hogy az ajánlásokban megtisztelt urak nagy része (János Zsigmond, Bekes Gáspár, Gálfi János) szintén unitárius volt.¹¹⁶ BINDER JENŐ csatlakozott ehhez a feltételezéshez,¹¹⁷ viszont DÉZSI LAJOS azt az észrevételt tette, hogy az ajánlás szavai SZABÓ KÁROLY magyarázatának inkább ellene, mint mellette szólnak.¹¹⁸ Még A. Székely Sándort megelőzőleg BENKŐ JÓZSEF a református írók csoportjába helyezte Valkait,¹¹⁹ s valóban nem lehet kétségbe vonni a vélemény jogosultságát, mely őt a református vallásnak követeli. Magáról a Valkai családról ez kétségtelen. Bizonyítják ezt azok a régi századokból való egyházi klenódiumok, — művészileg kidolgozott ezüst kehely, több rendbeli ón- és porcellán úrasztali edények és nagybecsű úrasztali kendők — melyek a Valkai családhoz tartozó nők kegyes adományaiból kerültek a valkói egyház tulajdonába; másrészt ugyanakkor a család férfitagjai századokon át mint kegyurak a templom javára s az egyház szolgálóinak eltartására tetemes szántó, kaszáló s más havasi birtokokat ajándékoztak.¹²⁰ A kérdést, amelynek különben nincs nyomatékosabb jelentősége, maga Valkai dönthetné el, de egyetlen nyilatkozatával, verseinek egyetlen kitételével sem könnyíti meg hitvallásának biztos meghatározását. Csak annyi bizo-

¹¹⁴ A. Székely Sándor, Unitária vallás története Erdélyben. Kolozsvárt 1839. 120.

¹¹⁵ RMK. I, 48.

¹¹⁶ Jakab Elek, Kolozsvár története II, 341.

¹¹⁷ EPhK. 1886, 549.

¹¹⁸ Dézsi Lajos. Tinódi Sebestyén. 175.

¹¹⁹ Benkő József, Transsilvania II, 348.

¹²⁰ Mihály Elek, Magyar-Valkó: Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. XIV (1871), 6—14.

nyos, hogy VALKAI ANDRÁS 1540-ben Valkón, amely akkor a váradi püspökség kalotai főesperesi kerületéhez tartozott,¹²¹ katolikusnak született,¹²² s bár a támogató adatok hiányzanak, az sem lehetetlen, hogy ő, az erdélyi reformációnak első nemzedéke, még jóideig megmaradt született vallásában, vagy legalább is erősen ingadozott a luteránizmus és az unitarizmus között. Mindenesetre nyomatékosan védhető annak a valószínűsége, hogy János Zsigmond idejében az unitarizmus térhódítása a fejedelmi udvarral együtt, amelyhez hivatalánál fogva hozzátartozott, őt is magával sodorta, s talán később, a hetvenes évek szakadása idején csatlakozott a református hitfelekezethez. Akármelyik álláspont igazolódik be, mit sem változtat Valkai Andrásnak írásából megrajzolható lelki képén, mely a villongásokon kívül álló, a torzsalkodásokat elítélő, a türelmetlenségen felülemelkedő, csak a tudománynak élő és Erdély sorsáért aggódó humanista szellemiség vonásait tárja elénk.

A sok hézag, tapogatózás és bizonytalanság után tisztábban kezdünk látni, amikor Valkai András állásának és foglalkozásának megállapításához érkezünk. Okleveles adatok hivatalos pályafutásának egyes fokozataira is világosságot derítenek. A tudományos készültségű, művelt és jóírású Valkai András a fejedelmi kancelláriában találkozunk először. A rendek már az 1550. február 2-án tartott kolozsvári országgyűlésen kérték a János Zsigmond nevében uralkodó Izabellától a kancellária felállítását, de ez csak 1556-ban a királynő és János Zsigmond lengyelországi visszatérése után történt meg. A vajdai kancellária folytatásaként a magyar királyi kancellária mintájára szervezett fejedelmi kancelláriának egyik ügyosztálya a cancellaria maior volt, élén a kancellárral és mellette a technikai munkák végzésére alkalmazott notariusokkal és scribákkal. Ez utóbbiaknak, több mint 50-nek a nevét 1559-től ismerjük s ezek között szerepel mindjárt 1559-ben a tizenkilencéves „WALKAI ANDRÁS notarius maioris cancellariae.”¹²³ Valkai itt CSAKI MIHÁLY kancellársága alatt országgyűlési végzések, diplomáciai megbízások, hadügyi és pénzügyi utasítások, adománylevelek és

¹²¹ Bunyitai Vince, A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1884. III, 437.

¹²² Magában véve feltűnő, hogy Platina pápatörténetét választotta olvasmányul, s még feltűnőbb, hogy sehol egyetlen korholó vagy csípős megjegyzést sem tesz, sőt egyes tanulságos helyeken így kiált fel: Videte Sacerdotes moderni transilvani hungari & Saxones quae hic scripta sint. Még egyszer Episcopi attendite & vos Sacerdotes. Azt is számba lehet venni, hogy könyvei a Valkai családdal rokon katolikus Mikola családtól kerültek a kolozsvári jezsuita kollégium kongregációjának könyvtárába.

¹²³ Orsz. Lt. Gyulafehérvár 1559. nov. 15 [Vö. Pécsi Anna i. m. 46].

privilegiumot tartalmazó oklevelek írásával, javítgatásával és részben fogalmazásával foglalatostkodott. Notariusi tisztéből, a pusztán másolásra hivatott scribákkal szemben, magasabb képzettségének és gazdagabb ismeretkörének megbecsülésére következtetni talán nem lehet, mert e két foglalkozás ekkor pontosan még nem különült el egymástól s az erdélyi szóhasználatban a kettő lényegileg ugyanazt jelentette, de a kancelláriában töltött huzamos szolgálattából annyi mindenképpen megállapítható, hogy a fiatal Valkait komoly elhatározás s az érvényesülés szándéka készítette a hivatalnoki pályára. A belügyi és külügyi kormányzat adminisztrációs szervéből idővel átlépett a szintén magyarországi mintára létesített cancellaria minor-ba, mely a fejedelmi ítélőszék írásbeliségét ellátó központi hivatal volt, ahol a protonotariusok vezetése alatt ugyancsak notariusok és scribák dolgozták fel az igazságszolgáltatás ügykörébe tartozó peres iratokat. SZIGETHY PÁL és WESSELÉNYI MIKLÓS ítélőmesterek idejében 1567-ben itt működik „WALKAI ANDRÁS notarius minoris cancellariae.”¹²⁴ A fejedelem nevében kibocsátott periratok készítésében itt még nagyobb tere nyílt Valkai fogalmazási készségének, de egyszersmind alkalom kínálkozott a törvénygyakorlat megszerzésére is; ennek tovább haladásában vette csakhamar hasznát.

A notariusi állás nem volt állandó jellegű lekötöttség s nem jelentette a mai formájú hivatalnokoskodást. Az alkalmazottak tömeges számából legalább is erre lehet következtetni. Úgy látszik, hogy a nagyobb kancelláriában a felgyülemlett írásbeli munkák elvégzésére időnként rendelték be a notariusokat. A sokkal inkább hivatal jellegű kisebb kancelláriában szintén csak a törvénykezési időszakokban szaporodott meg a tennivaló. Ilyenkor Valkainak ki kellett mozdulnia Kalotaszegről a fejedelmi székhelyre, s ha a consiliarius vagy a tabulae assessor, aki mellé be volt osztva, erősebben igénybe nem vette, nyugodtan élhetett Valkón könyveinek és a versírásnak. A kancelláriának, ahová gyanításunk szerint Csáki Mihály kancellár pártfogásából juthatott be, fontos szerep jutott az erdélyi világi értelmiség kialakításában, s ha egyáltalában beszélhetünk erdélyi kancelláriai humanizmusról, amelynek a jelei halványan mutatkoznak, akkor Valkai bizonyosan ebben a légkörben nevelődött az irodalom szeretetére és művelésére. A valkói birtokos nemest elsősorban tanultsága és hivatásérzete irányította a kancelláriába, hogy tudásával és literátus felkészültségével keresse érvényesülését, e mellett esetleg sarkalhatta az a remény, hogy ez-

¹²⁴ Erd. Nemz. Múz. Lt. Gr. Bánffy-csalad. lt. Enyed. 1567. okt. 17. [Vö. Pécsi Anna, i. m. 67] (Ezután: *Bánffy-lt.*).

által vagyoni helyzetét is tehetősebbé fokozhatja. A XVI. század társadalmi átrétegződésében és új életfelfogásában ennek a folyamatnak még csak kivételes jelei mutatkoznak. Valkaiban az újkori erdélyi értelmiségnek az a „modern” típusa jelentkezik, amely már ekkor felismeri a hivatalnoki pályának új lehetőségekkel kecsegtető jelentőségét s a közszolgálatot először próbálja összeegyeztetni a maga egyéni boldogulásának egyengetésével. Már a vajdai kancellária korából, sőt saját családjának multjából biztató példák bátoríthatták annak belátására, hogy a literátusság gyakorlati értékesítésével tekintélyt, jobb megélhetést, esetleg vagyont lehet szerezni. Az önállósult Erdélyben megalakult fejedelmi kancellária a régebbi kereteknél szélesebb teret nyitott egyrészt a felfelé törekvő birtokos nemesség kiválasztódásának, másrészt az előkelő régi családok tagjainak is, hogy a százados egyhangúságból és az egy helyen topogásból új irányba zökkentsék mozdulatlanra merevedett életüket. Az első hivatásos bürokrata réteg a fejedelmi korban a vagyonilag rászorult nemesek rendjéből toborzódik¹²⁵ s közöttük találjuk mindjárt Valkai Andrást, aki ifjú- és férfikorát egészen haláláig a kancelláriában és az igazságszolgáltatás szervében hivatalnoki pályán éli le. Ez még jelentősebbé vált s az irodalmat is igen nyomatékosan érintette azáltal, hogy az oklevelezés mellett literátussága csakhamar észrevette a nyomtatott írás fellendülését s az akkori Kolozsvárott, amelyet éppen az ő életében varázsolt HELTAI GÁSPÁR buzgalma irodalmi központtá, megismerkedett a poétás termékekkel, az olvasók tetszését leginkább megnyerő históriás énekekkel. Birtokosnemes létére először vett bátorságot a műfaj hagyományos stílusának folytatására és népies hangjának megütésére; ez mai napig azt a hiedelmet keltette iránta, hogy maga is az egyszerű énekmondók sorába tartozott. A magyar könyvek szerzői ebben az időben majdnem kivétel nélkül lelkészek vagy a hitélettel szorosabb kapcsolatban álló tanítómesterek voltak. Az egyházi és világi irodalomnak egyaránt ők a művelői, a nemesi és a főúri rend még nem talált kapcsolatot a magyarnyelvű könyvnyomtatás eszközeivel.¹²⁶ Általában az urak életében a könyvnek nem igen volt szerepe. Idejüket a harcoktól nyugalmas időkben mulatozással, vadászattal, pereskedésekkel, erőszakoskodásokkal s más effélékkel fecsérelték. BARANYAI DECSI JÁNOS nem hiába figyelmeztette őket, hogy a penna nem árt a kopjának s ráérhetnének arra, hogy valamicskét az olvasással és írással is törőd-

¹²⁵ Jakó Zsigmond, Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején: Erd. Tud. Füz. 202. sz.

¹²⁶ Szerb Antal, Magyar irodalomtörténet. 1934. I, 76.

jenek. Valkai András az első erdélyi birtokos magyar nemes, ki a XVI. század utolsó harmadában a hivatalnoki pályán futja le életét s ugyanakkor hivatásosan műveli a magyar irodalmat a Tinódi Sebestyének, Göröcsöni Ambrusok, Temesvári Jánosok s más igénytelen énekmondók népies stílusában. Krónikái az időszertéséget rég elveszítették, eléggé számon sem tartott irodalomtörténeti emlékekké halványultak, de a mai napig jelzik azt a társadalmi fordulatot, mely a XVI. század világi magyar irodalmában az évszázados kiteljesedés felé alig észrevehető jelentkezéssel elindul.

Valkai nem rekedt meg a kancelláriai notáriusságban, mely a fiatal éveken túl már aligha elégíthette volna ki becsvágyát. A kiépítés és szervezés alatt álló erdélyi fejedelmi kormányzatnak nagy szüksége volt a tollforgató tanult emberekre s ezeknek sorában Valkai a legelső közt bizonyult használható jó munkatérőnek. BINDER JENŐ a többször idézett értekezésében még 1886-ban fölfedezte, hogy a Heltai-féle Cancionale példányába, melyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület ajándékozott a Magyar Tud. Akadémiának,¹²⁷ a könyv egykori tulajdonosa, RETTEGI GYÖRGY erdélyi emlékiró, a Prister krónika után azt a véleményét jegyezte be, hogy „jobb lett volna magországabeli dolgokról írt volna Valkai András uram, nem ment volna olyan messze földre, mert abban az időben, melyben élt s tabulae assessor volt, nevezetes dolgok mentek végben Erdélyben.”¹²⁸ BINDER azonban nem adott hitelt Rettegi György értesülésének, nyilván nem tudott elképzelni a XVI. század társadalmában históriás énekszerzéssel foglalkozó táblabíró, tehát a kalotaszegi énekszerző Valkai Andrást nem vélte azonosíthatónak az állítólagos tabulae assessor Valkai Andrással. De mások sem hitték el, bár Dézsi Lajos futólagosan az elfogadhatóság mellett emelt szót.¹²⁹ Újabb adatok birtokában ma már nem lehet kételkedni, hogy a históriás versíró és az assessor valóban egy személy. Említett kolligátumának első levelére tulajdonjogát Valkai így jegyezte be: *Sum liber Andrae Valkaij Jurati Assessoris sedis Judiciariae Principis Transsilvaniae qui Ppria 1573. A Kémeri testvérek ellen 1575-ben indított perben neve és hivatalának megjelölése: Andreas Walkay de eadem Walko juratus assessor.*¹³⁰ Egy 1577. március 22-én Gyulafehérvárt kelt oklevél így kezdődik: *Mi Walkay Andras Bathory Cristoph Erdelij*

¹²⁷ KMK. I. 62.

¹²⁸ EPhK. 1886. 548—50.

¹²⁹ Dézsi Lajos, Tinódi Sebestyén. 176.

¹³⁰ Bánffy-lt. (Köblös más.).

wajda ityleö szekinek hythes assessora, s így végződik: *Correcta per me Andream de Walko alterum arbitrorum*.¹³¹ Már idéztük a Platina-ösnyomtatvány kéziratos bejegyzését 1582-ből: *Andreas de Valko iuratus Assessor*. E hiányos adatsorból, véletlenül előkerült feljegyzésekből pontosan nem állapítható meg, hogy Valkai mikor lett a fejedelmi ítélőszék tagja. Abból, hogy János Zsigmond fejedelem és Csáki Mihály kancellár iránt igen hálatelt szívvel viselkedett, arra lehetne gondolni, hogy még az ő életükben, 1570 körül megtörténhetett a kinevezése, de okleveles bizonyíték erre nincs. Egy perirat hátán olvasható kancelláriai jegyzet már 1572-ben assessornak nevezi Valkai Andrást.¹³² Ez a legrégebb adat. Lehetséges tehát, hogy Báthory István fejedelem juttatta be a táblára az atyafiságához tartozó, törvénygyakorlatot szerzett s a literatúrában is hírneves kancellistát. Ebben az esetben a Báthory Istvánhoz intézett dedikációja, amelynek kelte 1573, köszönetének és szolgálatkészségének a kifejezése lehet. 1582-ben még használja ezt a címet; valószínű, hogy tisztségét haláláig viselte.

Az assessor (ülnök) név a magyar törvénykezésben a XIV. században az Anjouk alatt tűnik föl először.¹³³ Erdélyben a kir. tábla 1542 körül az erdélyi vajda ítélőszékéből alakult át, ahol kezdetben csupán az ítélőmesterek ítélkeztek néhány assessor (4—6) társaságában. Az 1557-i tordai országgyűlés a protonotariusok és assessorok számát 8, az 1578-i kolozsvári országgyűlés pedig 12 jogtudós személyben állapította meg.¹³⁴ A közügy-igazgatót (*director causarum*), ki a fejedelem ügyvédje és jószágkezelője volt, a tábla élén álló protonotariusokat és az assessorokat a fejedelem nevezte ki, fizetésükről is ő gondoskodott, mert már az 1554-i *articulus* szerint az assessorok csak a maguk költségén szolgálni nem tartoztak.¹³⁵ Az egyházi ünnepek nyolcada szerint igazodó *nyolcados* (*octavalis*) szék idejét és helyét a fejedelem határozta meg; fontosabb, főbenjáró ügyekben legszívesebben az országgyűlés tartamát választották törvénykezésre, s 30—40 napot szabtak erre a célra. A törvénykezés helye is változott (Fehérvár, Kolozsvár, stb.), de maga a tábla az ítélőmesterek irányítása alatt, kik a fejedelem nevében kibocsátott periratokat ellenjegyezték, a fejedelmi szék-

¹³¹ Bánffy-lt. (Köblös más.).

¹³² Kemény-lt. Torda, 1569. nov. 13.

¹³³ Magyar Jogi Lexikon I, 309—10.

¹³⁴ EOE. II, 82. III, 133.

¹³⁵ Később az *Approb. Const. IV. R. XVI. art. 1.* pontosan körülírja, hogy a táblán a *fiscus* számára cedalt *proventus* az assessoroknak miképen adminisztráltassék [Magyar Törvénytár. 1540—1848. évi erdélyi törvények. 201—2].

helyen állandó jelleggel működött.¹³⁶ Az erdélyiek nagy gondot fordítottak az igazságszolgáltatásra, azt még a hadviselésnél is jelentősebbnek érezték,¹³⁷ éppen azért az országgyűlési határozatok állandóan hangsúlyozták a bírói (assessor) tiszt fontosságát, megvesztegethetetlenségét s a rátermettséget, hogy „az igazság minden szemil válogatás nélkül elő mehessen... se uraknak, se egyéb fő népeknek ne kedvezvén, mind szeginnek bódognak az igazságot egyaránt szolgáltatván”.¹³⁸ Ismételten kérték a rendek, hogy a törvényszéket önagysága olyan assessorokkal építtesse meg, „az kik tudósak deáki tudománban és az törvinben, és az kik tanulni akarnak, admittáltassanak az törvénybe az assessorok közé”.¹³⁹ Bizonyos erkölcsi tulajdonságokon kívül — hanyagságuk másoknak kárt ne okozzon, kellő mérséklettel tárgyaljanak, a sorrendet megtartsák, egyeseket előnyben ne részesítsenek, szóval jó lelkiismeretű emberek legyenek — különösen azt követelték meg az assessoroktól, hogy tudjanak jól latinul, ismerjék a szokásjogokat és jártasak legyenek a törvénytudományban.¹⁴⁰

Az assessor tiszt jellege, minősége és követelményei Valkai András ismeretlen egyéniségét kedvező megvilágításba helyezik. Megerősítik, amit egyébként már krónikáiból kivontunk, hogy szellemi foglalkozásra hajlamos, tanulékony ember volt. Olvasgatásra Valkón „veszteg ültében” jutott elég ideje, mert a kancelláriába csak időnként kellett bejárnia, az okleveleket otthon is fogalmazhatta s assessori tiszte hasonlóképpen időszaki lekötöttség volt, esetleg azzal a megbízással, hogy a körzetébe eső peres ügyeket kiszállásokkal vizsgálja meg.¹⁴¹ Nagy kitartásra és ügyszere-tetre vall csaknem évtizedes táblai szolgálata. Abból, hogy a nagyobb kancelláriából került át a kisebb kancelláriába, pedig a hivatali emelkedés menete éppen az ellenkező volt, szintén arra következtethetünk, hogy hivatást érzett a törvénykezés iránt s már a gya-

¹³⁶ Biró Vencel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542—1690.)* Kvár, 1917. 40—4.

¹³⁷ „Et quum imperia non minus legibus quam armis conservantur...” [1556. országgyűlés: EOE. II, 58].

¹³⁸⁻⁹ Az 1578-i kolozsvári országgyűlés [EOE. III, 132, 133].

¹⁴⁰ 1557-i fehérvári országgyűlés [EOE. II, 74].

¹⁴¹ Az ilyen kiszállások nem voltak mindig veszélytelenek. Megtörtént 1573-ban, hogy Sulyok Imre protonotáriust és Szegedy György táblai assessort, amikor éppen Valkai Miklós, Valkai András, Valkai István, Ártándi Kelemen és Vitéz Gábor kérésére Valkó község határát meg akarták járni, Kabos Ferenc, Kabos Tamás, Gáspár és György, Kemény György és Radó Mihály fegyveres jobbágy-tömeggel fogadták és támadták meg, amiért a fiscalis director javaslatára Báthory István fejedelem a nevezetteket hűtlenségi perbe fogta [Erd. Nemz. Múz. Lt. Kemény-család malomfalvi lvt. Torda. 1573. május 31].

korlatot szerző notarius becsvágyában benne szerepelhetett az assessorság. Még a vele perlekedő Kémeri testvérek is elismerték, hogy idegenekkel érdekükben folytatott jószágperlésekben magát nem kímélte, munkát, költséget, fáradságot nem ismert.¹⁴² Sok mindenhez kellett értenie, mert, a táblán, amint az országgyűlési végzések időnként meghatározták, becsületbeli, dézsma, hatalmaskodási, házassági, zálog, gyámsági, hűtlenségi, magvaszakadási, harmincad s más eféle ügyek szerepeltek. Valkai minden bizonynyal lelkiismeretes, jó bíró lehetett. János pap országának eszményi igazságszolgáltatását rajzolva, saját betoldásaként teszi hozzá, hogy „kedvezesse semmi nincs ott senkinek”, mert mindenkire egyformán alkalmazták a törvényt (106. vssz.), s az is az ő önálló jogi elképzelése, hogy a hadi törvények védik a községet a fosztogatások ellen, a szegény népet senki sem bántja, javait fel nem prédálja, mert János pap bőven megfizeti a szántóvető emberektől a háború szükségleteire igénybe vett javakat (126—127. vssz.). Aki ilyen emberségesen és méltányosan érzett és gondolkozott, az bizonyára védelmébe vette a nyomorgatott népet az erőszakoskodások ellen s a törvény szellemében mindig az igazságot kereste. Legkínosabb helyzetben akkor érezhette magát, amikor a szentpáli győzelmes csata után Báthory István szabad folyást engedett a lázadó Bekes Gáspár összeesküvésének felszámolására. A bűnösök megbüntetésére indított processus az 1575. július 25—augusztus 6-i országgyűléssel egyidőben folytatta tárgyalásait Kolozsvárt. A kereset megindításával megbízott SOMBORI LÁSZLÓ közügyigazgató (director causarum fiscalium) július 30-ra hívta össze a törvényszéket, amelyen maga Báthory István fejedelem elnökölt. A törvényszéken jelen voltak a tanácsurak, a fejedelmi udvar méltóságai, a főurak s az országgyűlés nagy része számos jogtudóssal, az ítélmesterekkel s a királyi táblával együtt. Egy jó hétig tartottak a tárgyalások. A lázadók nem ismerték el a törvényszák illetékességét, de tiltakozásukat elvetették, s miután Bekes saját levelei alapján beigazolódott, hogy a fejedelem ellen összeesküvést szervezett s az ország egy részét áruba bocsátotta a töröknek, augusztus 6-án Bekes Gáspárt s a vele elmenekült 32 főurat távollétükben fő- és jószágvesztésre ítélték, s hasonló büntetéssel sujtották az elfogott 12 főurat, akiken az ítéletet augusztus 8-án Kolozsvárt végre is hajtották. Ennek a törvényszéknek Miklós nagybátyjával együtt Valkai András is a tagja volt, neve a vérbíróság névsorában fel van jegyezve.¹⁴³ Néhány esztendővel

¹⁴² Bánffy-lt Gyulafehérvár, 1568. máj. 18. (Köblös más.)

¹⁴³ EOE. II, 444—7, 564—7.

azelőtt Bekes Gáspár nevét még versfőkbe foglalta, legkegyelme-
sebb urának nevezte, szolgálatait jelentette neki, szerencsés kime-
netelét kívánta dolgainak s most az ellene hozott legsúlyosabb
szentenciában kellett résztvennie. Elhisszük, hogy ilyenkor csak-
ugyan „sok gond forga elméjében” s „vala szüve akkoron
bánatban”.

Valkainak a verseiben bemutatkozó személyi kapcsolatai, ame-
lyeket érdemes nagyobb érdeklődéssel megvizsgálni, azért sem
lehetnek közömbösek, mert ezek az erdélyi fejedelmi udvarnak s
az akkori legnépszerűbb műfajban időszerű hangot megütő
magyar szépirodalomnak az első számottevőbb találkozását jelen-
tik. Valkai állása és társadalmi helyzete fölfelé is nyomatékot
adhatott és figyelmet szerezhettek a magyar irodalmi törekvések-
nek, amelyek eddigi meglátásaink szerint inkább csak az alsóbb
rétegek felé ágaztak szét. Egy kivételével valamennyi verses kró-
nikáját fejedelmeknek és kancellároknak dedikálta, nem a szoká-
sos humanista hízelgő áradozással, hanem szinte egyforma szövegű
szerencsekívánatokkal és a maga szolgálatkészségének hangsúlyo-
zásával. Valkai állása nem parancson és kötelességteljesítésen
nyugvó, mai értelemben vett alárendeltség volt, hanem még a régi
famiális dominus-servitor viszonyon alapult, amely saját magáé-
nak érezte kegyes urának a sikereit s önzetlen cselekedetekben élte
ki magát. Amennyire az egyes ajánlások közt érezhető árnyalati
különbsőségekből következtetni lehet, úgy látszik, hogy CSAKI
MIHÁLYhoz, János Zsigmond teljhatalmú kancellárjához és hely-
tartójához, fűzte a leghálásabb kapcsolat. Alatta futotta meg kan-
celláriai pályáját s talán neki lehetett legtöbb része assessor-i ki-
nevezésében is. A humanista műveltségű és rendkívüli erényekkel
megáldott nagy kancellár, ki az irodalmat pártfogolta, Valkaiban
bizonyára nemcsak az oklevélkészítő notariust látta, hanem a tu-
dós hajlamú, verselgető poétát is megbecsülte benne. Még szoro-
sabb, talán személyes jó baráti viszonyban állt a vele egykorú
GÁLFI JÁNOSSAL, a Báthoryak hűséges emberével, Zsigmond neve-
lőjével s kormányzótanácsosával, aki Valkaival egy időben szintén
Csáki Mihály pártfogása alatt kezdte meg pályafutását a nagyobb
kancelláriában. Megrendítő szerencsétlen végére gondolva, meg-
ható, hogy Valkai „az ő szüvében” ismételten „minden jókat ké-
vánt annak éltében”, amely egy ideig igen szépen emelkedett, s
aztán egyszerre kegyetlen fordulattal a mélységbe zuhant Sze-
rencsekívánata Bekes Gáspár esetében sem teljesedett, akire kor-
társainak jó részével együtt valószínűleg úgy tekintett, mint János
Zsigmond legesélyesebb utódjára. Nem lehet tisztán látni, hogy

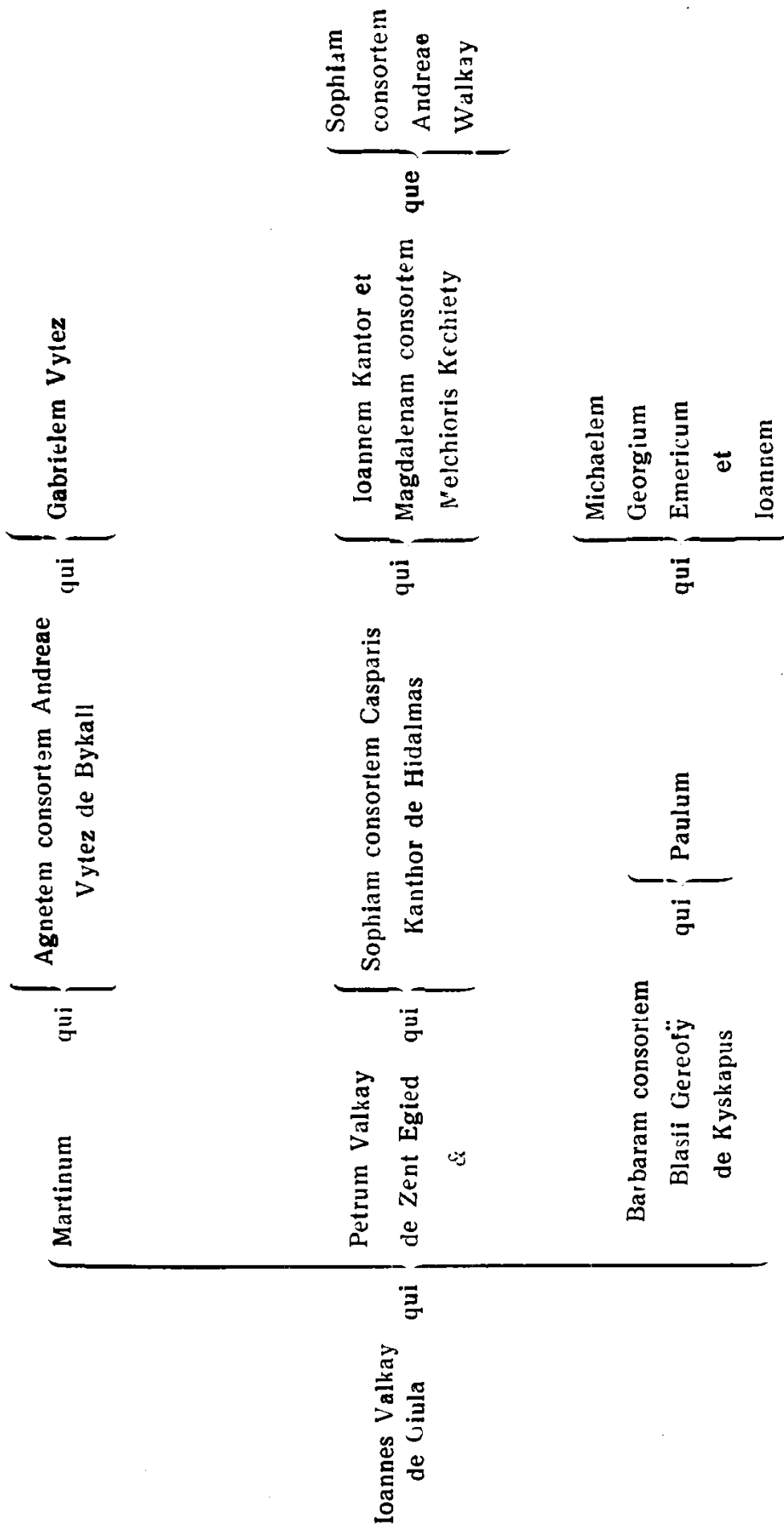
milyen megfontolás készíthette Valkait a Bekes iránt érzett nagyrebecsülésének nyilvánítására. Vagy meg kell nyugodnunk abban, hogy a feltételezhető, bár nem bizonyítható hitfelekezeti vonzalmának lehetett esetleg része a hozzáfűzött remények kifejezésében, vagy pedig arra kell gondolnunk, hogy a Habsburg irányban tévelygő Bekest a politikai „vera fides”-re akarta figyelmeztetni. Valami hiba azonban van. Valkai, úgy látszik, politikai tájékozatlanságba bonyolódott, mert erdélyi hűségét Bekes már régen eljátszotta, mikor a hozzá intézett ajánlás bizalmat helyezett belé. Gyorsan igyekezett is magát a fejedelmi trónra lépő Báthory István előtt igazolni, aki egy másik Valkainak a ballépését egyszer már megbocsátotta. A győzelmes lengyel király és erdélyi fejedelem nagy tekintélye lenyűgözte, de amennyire megnyugtatta most Erdély megszilárdult helyzete, éppoly sokat aggódott és nyugtalanodott előbb a zavarok és bizonytalanságok miatt, amelyek János Zsigmond uralmát kísérték. A neki szóló ajánlás a leghosszabb, de a legbensőségesebb is, olyan, mint egy imádság, amelyben áhítatosan könyörög kegyelmes urának életéért, dolgainak jó kimenetelért és nemzetének megmaradásáért. Látszik, hogy szeretettel csüggött urán s nagyon féltette a külső és belső ármánykodásoktól, amelyek Erdély létére és biztonságára törtek. A neki dedikált munka is egyenesen azzal a céllal készült, hogy igazolja a Szapolyai-ház ösiségét, jogosultságát és rátermettségét a királyi trónra.

Tévedés volna krónikás versfejeibe a kor szokása szerint meszterkélten elrejtett dedikációit pusztán a kegykeresésre és a hála kifejezésére egyszerűsíteni. Függetlensége, nemesi önérzete és rendjének átlagos műveltségét meghaladó tanultsága nem szorult rá a fejedelmek és főurak pártfogásának hajszolására. Erkölcsi magatartását az szabta meg, hogy familiáris viszonyban állott a legbefolyásosabb vezető személyekkel és szívvel-lélekkel hűséges embere volt a fejedelmi udvarnak. Idegen témákba is beszótt kitéréseiből látszik, hogy a hivatalos udvari politikát meggyőződésévé tette és odaadással támogatta. Erősen elítélte azokat, kik Erdélyt idegen uralom alá szerették volna hajtani és emlékeztette őket, hogy „Rettenetes dolog volt ez köztetek, / Mikor Német Király volt ti köztetek” Figyelmeztette honfitársait, hogy ne bízzanak a németekben, mert azok ugyan mindig „Erősen ígirték és eskütének, / Mint az Disznók ők öszve gördültenek”, de a szükség idején segítséget nyújtani hajlandók soha nem voltak. Kertelés nélkül őszintén megmondja, hogy „idegen urat gyakran kívántok, dolgotokban Magyarok ez bolondság.” Komolyan foglalkozott azzal tervvel, hogy egyszer a krónikákból kimutatja és „böv beszéddel”

megírja, mennyi kárt okozott az idegen uralom a magyaroknak. Erdély azért nem tud megszilárdulni, mert szüntelen torzsalkodásban morzsolódik ereje. A jó urak (állandóan pártolkodnak, csavarognak, konkoly hullott a szájukba, egy szavuk sem igaz a pogánynál alábbvalóak, elhagyják koronás királyukat, másfelé fogják lovaikat s árulást kezdenek a fejedelem ellen. „Igazat mondok, szólj bátor ez ellen” — teszi hozzá határozott kiállással. Rettenetes undokság mi közöttünk, amiért minden nemzet kinevet minket, hogy felrugjuk a fejedelemnek tett eskünköt és semmibe vesszük hűségünket. Históriaink rakva visszavonással, az urak árulkodásával ugyanmilyre, hogy sok nemzet közt példabeszéd a nevünk, más országokban rútság és alávalóság a hírünk. Bizony nem a legjobbak, sőt sokaknál hitványabbak vagyunk, s hiába szépítgetjük az árulást azzal, hogy „elhajlás”-nak mondjuk, mert az elhajlás soha tisztességre nem igazodik. Tökéletlenségünk az oka, hogy országunk elromlott, megfogyatkozott, csak galléra maradt nyakunkon, pedig ha egy értelemben lennénk s tele nem volnánk olyanokkal, kiknek nem jól áll a szívük, „bizony Török uram még messze laknék” s „nagy sok országokat most számlálhatnánk”. Minden magyarnak össze kell fognia a „nagy jó tévő, Isten félő, igaz törvény tévő” fejedelem (t. i. János Zsigmond) mellett, kinek az Úristen öregbitse meg birodalmát, szélesítse meg országát, adjon neki dolgaiban szerencsét és nyujtsa hozzá segítő jobb kezét. „Ne legyünk tivelgők az mi hűtünkben, / Halalunkig maradgyunk az hűségben”.¹⁴⁴ Valkait ez a halálig kitartó erdélyi hűség jellemzi, amely a következő évtizedekben az Erdély önállósága mellett hajlíthatatlanul kiálló erdélyi humanisták külpolitikájának az irányvonala lett. Szavaiban az udvar és a fejedelmi tanács hivatalos politikája visszhangzik, de átlüktet rajtuk egyéni meggyőződésének tisztasága is. Az erdélyi közvélemény hangulatát, bánatát és keserűségét a zilált bel- és külpolitikai viszonyok miatt, melyek az élet nyugalomát felforgatták, a maga idejében irodalmi formában Valkainál világosabban és őszintébben senki meg nem örökölte. Nemcsak hivatali állása kapcsolja az udvarhoz, hanem irodalmi tevékenysége is a János Zsigmond és a Báthoryak humanista köréhez, a bontakozó, még felderítetlen irodalmi élethez fűzi, amelynek egyik úttörő képviselőjét kell a homályból kiemelkedő Valkai Andrásban felismernünk.

Még néhány adat visz közelebb Valkai András ismeretéhez, annak bizonyosságául, hogy ott, ahol a nyomtatott források kiapad-

¹⁴⁴ Az idézetek és a gondolatok a Genealogia-historica D, D₂ G, K₃, Q, Q₄ és az első Barbarossa-krónika E₂ lapjairól valók.

Valkai András leszármazási táblája feleségének családjáról.

nak, a levéltárak bőkezűségében még mindig lehet bizakodni.¹⁴⁵ Ezek nagyrészt családi viszonyairól és magánügyeiről adnak felvilágosítást. 1568-ban 28 éves korában még nem volt nős. Pontosan megállapítani nem lehet, de úgy látszik, hogy éppen ekkortájt vette feleségül cegői Kecseti Menyhért és hidalmási Kántor Magda leányát, KECSETI ZSÓFIÁT. A Kecsetiek a XV. század közepén még jómódú dobokamegyei birtokosok voltak, míg az 1468-i lázadásban való részvételük miatt vagyonukat el nem veszítették.¹⁴⁶ Kecseti László vajdai notáriusnak, kit szintén anyagi kényszerűség szorított a hivatalnoki pályára, éppen ezen az úton sikerült a családi birtok egy részét visszaszereznie.¹⁴⁷ A család vagyoni helyzete csak viszonylag javult, Kecseti Zsófia apja, kecseti és gyekői birtokos,¹⁴⁸ aligha lehetett tehetősebb Valkai Andrásnál. Erről a házasságról maga Valkai értesít abban az egykorú töredékes leszármazási táblában, amely saját kezeírásában maradt fenn a Kemény család malomfalvi levéltárában az Erdélyi Nemzeti Múzeum őrzésében, de megerősíti egy 1586. február 15-én kelt oklevél is.¹⁴⁹ amely szintén Kecseti Zsófiát mondja Valkai András feleségének. A családfából kitűnik, hogy feleségéhez vérségi rokoni kapcsolatok fűzték. Okleveles adatunk két gyermekükről van, BOLDIZSÁR-ról és ZSIGMONDRól,¹⁵⁰ akik 1596-ban egy Bubacska nevű jobbágy miatt perlekedtek.¹⁵¹ Az oklevelek is megerősítik verseinek azt a vallomását, hogy csakugyan Kalotaszegen Valkón volt birtokos. Atyjának, Valkai Istvánnak, Valkón udvarháza és birtoka volt, azonkívül még Jákótelke, Kelecel és Újfalu kolozsmegyei községekben bírt fekvőségeket és jószágokat. A két fiúörökös közt a családi vagyon feldarabolása 1568. február 18-án ment végbe Valkai Miklós, Tamásfalvi András, Kabos Gábor, Vajda István, Bad György és Ispán Gáspár szomszédos birtokosok jelenlétében és

¹⁴⁵ Az itt következő adatok egy részét Köblös Zoltán kutatta fel és állította össze az Erd. Nemb. Múz. Lt.-ban őrzött, kiadatlanul maradt dolgozatának függelékéül szánt Adattár-ában. Itt is hálás köszönetet mondok dr. Jakó Zsigmond egyetemi ny. r. tanárnak és dr. Bodor Irén tanársegédnek, hogy a Valkaira vonatkozó levéltári adatok előzékeny szolgálatában szívesek voltak segítségemre lenni.

¹⁴⁶ Kádár József, Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1901. IV, 235.

¹⁴⁷ Jakó, i. m.

¹⁴⁸ Nagy Iván VI, 138. Szerinte Kecseti Menyhért feleségének neve Szalaházy Magdolna.

¹⁴⁹ Orsz. lt. kolozsmonostori konventi 9. Lib. Reg. DD. 1583—1589. jelzésű kötete. 62—3. 1. (Köblös adata).

¹⁵⁰ Gr. Lázár Miklós, A gróf Lázár-család. 1858. 131. és utána Nagy Iván, X. 26—7 még egy István nevű, harmadik fiát is említik Valkainak.

¹⁵¹ Orsz. lt. 4. Protocollum Lib. Reg. Isabellae reginae 1549—1555. jelzésű kötete 4. lapján, ahová tévedésből írták be (Köblös adata).

megerősítésével, akik Valkai András és István felkérésére a valkói örökséget megosztották és elegyenesítették. E szerint András a régi udvarházzal teljes egészében lemondott István öccse javára s ennek fejében egy ház jobbágyot választott magának minden mezőn való örökségével egyetemben, ahová egy új udvarházat, csúrt és más építményeket emeltetett; ezeknek építéséhez István öccse ugyanannyi munkaerővel, munkával és költséggel tartozott hozzájárulni, mint amennyit Valkai András arra fordított. Az osztoztatók úgy látták igazságosnak, hogy az új udvarház teljesen hasonló legyen a régihez, amelyet István egészen birtokába vett. Nemcsak ebből a berendezkedésből látszik, hogy Valkai ekkor készülődni házasodni, hanem abból a kívánságából is kitűnik, hogy amiként öccse házassága alkalmával a közjóságot megrótták, épúgy rójják meg az ő házasságára is. Az osztoztató felek ehhez nem járultak hozzá, csupán abba egyeztek bele, hogy a Valkai István házasságakor a szegény népen vett két tulok közül az egyik, amely még megvan, „ketté oszoljon”. Az osztozkodó levelet 1568-ban Szent Bálint napját követő szerdán (február 18) Kalotaszentkirályon pecsételték meg, miután az érdekeltek kezét adták és fogadták, hogy a végzések megszegése esetén a záradékban foglalt büntető feltételeknek alávetik magukat.¹⁵²

Okleveles adatok több olyan családi perről adnak hírt, amelyekben atyafiaival szemben kereste Valkai az igazát és törekedett középszerű vagyoni állapotának érdekeit megóvni. A Valkai testvérek már korábban perben állottak a velük rokonságban levő Kémeri Jánossal, Kristóffal és Istvánnal, mert 1568-ban Pünkösd havának (május) 18. napján Gyulafehérvárt Ördög János és Sombori László közbírák előtt egyezséget kötöttek, hogy a folyamatban lévő pert megszüntetik, tekintettel egyrészt az atyafiságra, másrészt pedig arra, hogy Valkai András szorgalmatosságot, munkát és költséget nem kímélt a Kémerieknek idegenek ellen folytatott jóságperléseikben. „Ezeknek okáért nem akarván háládatlanokká lenni”, a Kémeri testvérek kötelezték magukat, hogy a Kraszna vármegyei Kémeren hárman 9 ház jobbágyot, továbbá a kolosmegyei Zutoron, Középlakon és Nyércében levő részükből a Syrokiakkal folyamatban levő perük megnyerése után hárman három ház jobbágyot engednek át Valkai Andrásnak és Istvánnak és az ő maradványainak örökbe visszavonhatatlanul. „Viszontag Valkai András is nem akarván az ő atyafiainak háládatlan lenni”, megígérte, hogy jövőendőben is mind a szóban forgó, mind pedig idegen jó-

¹⁵² Eredetije a JósHitb. lt.-ban. Erdélyi Nemz. Múz. Lt. Köblös Zoltán másolata alapján.

szágok perlésében munkát, költséget, fáradságot, gondviselést nem kímélve, a Kémeri testvérek segítségére lesz. Megállapodtak, hogy 500 forint büntetést fizet, ki az egyezséget megszegi.¹⁵³ A kiskorú Kémeri István Fehérvárt az 1568. év Szent Jakab havának (július) 1. napján pecsétes hitlevelet állított ki Valkai András részére, hogy hiteleshelyen vallást tesz az egyezségből folyó terhek vállalására, mielőtt a 24. életévét eléri.¹⁵⁴ A Kémeriek azonban, minden fogadkozásuk ellenére, az egyezséget nem tartották meg, mire Valkai András 1574-ben újra pert indított ellenük. Báthory István parancsára Baksai Tamás és Tamásfalvi Mihály 1575-ben Boldogasszony havának (január) 4. napján kiszálltak Középlakra s Kémeri Kristófot és Istvánt nyolcadnapra a fejedelem elé idézték „okadásra”. Kémeri Kristóf azzal mentegetőzött, hogy ő a végzést kész volna állani, de a „Syroki jószágban ő semmit sem bír, hanem Valkai Miklósnál vagyon, sőt amikor az hűtre gyűltenek volt Kolozsvárra, ott is arra intette Valkai Miklós uramat, hogy Valkai Andrást és Istvánt abból az jószágból megelégtse.”¹⁵⁵ Valkai András a periratában elpanaszolta, hogy még 1568-ban Kémeri Jánostól, Kristóftól és Istvántól divisiót kért, de akkor egyezséget kötöttek, amelynek értelmében, ha ő megszabadítja a Syrokiaktól Kémeri János peres jószágát, akkor mindenik Kémeri neki és az öccsének is egy-egy ház jobbágyot ad. Az egyezés megtartásáról Kémeri János „fogadás levelet” is adott. Bár a jószág megszabadult s ő gyakran kérte a fogadás beváltását, nem nyert semmiféle kielégítést. Ezért követeli és megvárja mind a jobbágyokat, mind az 500 forint „kötelet”. A végeredményt nem ismerjük, akkor sem voltak tisztában vele. A perirat hátára egy egykorú kéz azt jegyezte föl, hogy Valkai András se a krasznai, se a kolozsi jobbágyokat nem nyerte el, „azértt mint adjudicaltatott, Valkaitól meg kéne tudni”.

A továbbiakban még egy-két jelentéktelenebb mozzanatot árulnak el a Valkaira vonatkozó oklevelek. Valkai András benne szerepel abban az egyezséglevélben is, amelyben Gyulai Mihály Doboka megyei főispán, Valkai Miklós, András és István, Tomori György, Tamásfalvi Miklós, András és János Valkón az 1570. év Szent Margit napján (június 13) Szentmihálytelki Tompa István és kövesdi Tomori Lőrinc előtt megállapodtak a valkói bor-korcsonmálásában. A kötés úgy szólt, hogy mindenik az ő része szerint

¹⁵³ Bánffy-lt. (Köblös másolata alapján).

¹⁵⁴ 1575. március 24-én Gyulafehérvárt kelt hiteles átirata a Bánffy-lt.-ban (Köblös másolata alapján).

¹⁵⁵ 1575. március 24-én Gyulafehérvárt kelt hiteles átirata a Bánffy-lt.-ban (Köblös más.).

áruhat bort Valkón, de egyszerre csak egy, s míg az el nem fogy, a másik új bort nem kezdhet. Ha ezt valaki mégis megtenné, szabad az újra kezdett bornak a fenekét minden kártérítés nélkül kivágni s e miatt pert indítani nem lehet, a szerződést felbontó fél pedig „száz forintot maradjon”.¹⁵⁶ Az 1577. esztendőben Letare után való pénteken (március 22) Gyulafehérvárt kelt egyezséglevel, amelyben Kémeri István Doboka vármegyében nagydevecseri birtokrészének egyharmadát Dobai Simonnak adja át, csupán annyiban érdekel bennünket, hogy ebben Valkai András, mint „Báthory Cristoph Erdélyi vajda itilő székinék hütös assessora” szerepel.¹⁵⁷

Periratokban még sűrűn találkozunk nevével, saját ügyeiben mint felperesével, vagy alperesével, hol pedig fogott bíró szerepben és a fejedelem megbízásából peridéző, tanúvallató kiküldetéseiben. János Zsigmond 1569-ben utasította, hogy több társával együtt idézést foganatosítson a Kemények két ága közt folyó kalotaszegi rectificációs perben,¹⁵⁸ Báthory István vajda pedig 1572-ben ugyanebben az ügyben a helyszínen tartandó tanúkihallgatásra küldte ki.¹⁵⁹ 1572-ben a Gyulai (Valkai) Mihály, Valkai Miklós, Kabos Farkas, Komjáti Gáspár és a közte folyó perben van érdekelve.¹⁶⁰ 1578-ban István öccsével és Vitéz Gáborral együtt néhai Kemény László fia, János, ellen folytat birtokpert,¹⁶¹ 1579-ben pedig Valkai Miklóssal, István öccsével és Vitéz Gáborral Kemény Balázs fiát, Györgyöt, perli.¹⁶² 1578-ban mint assessor Báthory Zsigmond fejedelemtől parancsot kap, hogy tanúvallatással vizsgálja meg a Sigrai Zsófia és Valkai Miklós felperes között támadt peres-ügyet.¹⁶³ 1581-ben mint fogott bíró *A. V.* monogramos gyűrűs pecsétjével ellátott magyar nyelvű oklevelet ad ki a Kabos Gábor és Sarmasági Anna asszony. Kemény Boldizsár édesanyja között létrejött megegyezésről.¹⁶⁴ 1583-ban Báthory Zsigmondtól több társával együtt mandátumot kapott, hogy idézze perbe gyerőmonostori Ebeni Gábort, amiért Kemény Györgynek a gyerőmonostori határban fekvő Nagy Ligeth nevű szántóföldjét hatalmaskodva saját részére bevetette.¹⁶⁵

¹⁵⁶ JósHitb. (Köblös más.).

¹⁵⁷ Bánffy-lt. (Köblös másolata alapján).

¹⁵⁸ Kemény-lt. Torda, 1569. nov. 13.

¹⁵⁹ Uo. Gyulafehérvár, 1572. márc. 15.

¹⁶⁰ Uo. Gyulafehérvár, 1572. márc. 13.

¹⁶¹ Uo. Gyulafehérvár, 1578. márc. 21.

¹⁶² Uo. Kolozsvár, 1579. nov. 7.

¹⁶³ Uo. Kolozsvár, 1578. nov. 26.

¹⁶⁴ Uo. Gyerőmonostor, 1581. jún. 21.

¹⁶⁵ Uo. Abosfalva, 1583. szept. 24.

Az utolsó ismert adatok is birtokügyekről szólnak. 1578-ban öccsével összezőrdült, mert valami birtokhatárban nem tudtak megegyezni s ekkor Valkai András Báthory Kristófhhoz fordult igazságtételért. A fejedelem parancsára Kémeri István és Sombori Márton járt el a panasztételben. 1578-ban Szent Márton nap előtt való csütörtökön (november 3) meg is találták Valkai Istvánt Kolozsvárt „az törvény ház előtt” s felszólították a rectificatióra, de azt a választ kapták tőle, hogy a törvénytől várja igazát, mire nyolcadnapra a fejedelem elé idézték.¹⁶⁶ A határkiigazítási per kimenetelét nem ismerjük s még csak azt tudjuk, hogy Valkai András 1585. augusztus 3-án valami jobbágyügyekkel bajoskodott,¹⁶⁷ 1586. február 15-én pedig feleségével együtt a kolozsmegyei Oroszfája és Nagynyulas helységekben lévő jószágait 225 magyar forintért Széchy István kolozsvári aranyművesnek zálogba vetették.¹⁶⁸ Ezután talán még egy évig sem élt, mert egy 1587. június 20-án kelt oklevélben Valkai Boldizsár mint néhai Valkai András kiskorú fia szerepel.¹⁶⁹ Arra lehet gondolni, hogy a 46 éves, javakorában lévő Valkai András talán a Kolozsvárt és vidékén 1586 nyár elején pusztító pestisjárványnak esett áldozatul.

Bár még mindig hiányos és szakadozott VALKAI ANDRÁS-nak néhány könyvbejegyzésből és okleveles adatból kihámozott élete, pusztán neve talán mégis tartalmasabbá vált s az eddiginél nagyobb súllyal foglalhat helyet a XVI. század magyar irodalmának történetében. Életét a kancelláriában töltő első magyar író, aki az oklevelek fogalmazását, birtokpereit s hazáján búsuló gondjait versirogatásban piheni ki. A poétás mesterséget sem megvető későbbi művelt táblabíró típusnak legkorábbi alakja irodalmunkban. A papok, scholamesterek s egyszerű énekmondók társaságában, mely a XVI. század magyar íróinak társadalmi elosztódásában a túlnyomó többséget teszi, Valkai Andrásban a világi művelt értelmiség jelentkezik s kér részt irodalmunk nemzeti hivatásának teljesítésében. Nem kevésbé fontos, hogy a kancelláriához és a fejedelmi udvarhoz fűződő kapcsolatai egy szerényebb igényű kancelláriai humanizmust s egy olyan kialakulófélben levő irodalmi életet sejtetnek, amelynek további kutatására fáradságot fordítani érdemes feladat volna.

¹⁶⁶ JósHitb. Kolozsvár, 1578. nov. 3. (Köblös másolata alapján).

¹⁶⁷ Gyulafehérvári káptalani lt. Vegyes Iratok 76. csomó.

¹⁶⁸ Hiteles szövege az Orsz. lt. kolozsmonostori konventi 9. Lib. Reg. DD. 1583—1589. jelzésű kötete 62—63. l. (Köblös Zoltán adata.)

¹⁶⁹ Hiteles szövege az Orsz. lt. kolozsmonostori konvent 9. Lib. Reg. DD. 1583—1589 jelzésű kötete 116. l. (Köblös adata.)

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

BOCSKAI GÁBOR
EGERESI SÍREMLÉKE ÉS MESTERE

ÍRTA
HEREPEI JÁNOS

A történelmi emlékekben gazdag, szépséges Erdély egyik, sokszori emlegetettsége ellenére is ismeretlen, illetőleg tisztázatlan műemlékét szeretném feltárni. Ennek következtében alábbi tanulmányomban három kérdést óhajtanék megoldani:

1. egy költött alaknak végleges megsemmisítése után az egeresi református templomban nyugovó ifjú személyazonosságának megállapítását;

2. egy, eddigelé csak név szerint ismert, jeles kőfaragó-szobrászunk életrehívását egyetlen, biztosan felismerhető műve alapján;

3. egy XVI. századbeli ismeretlen magyar bibliafordítás nyomának meghatározását.

E kérdések megfejtése annál könnyebb lesz, mivel az eredeti forrásokból a kellő adatok önként kínálkoznak. Hiszen eddigelé is csupán az volt az akadály, hogy az emlékünkel foglalkozó helyrajzírok megelégedtek a közvetítők önkényes betoldásával, a latolgatásnélküli közlemények következtében pedig csekély jelentőségűvé kellett süllyednie egy olyan alkotásnak, amely kellő megbecsülésünkre mindenképpen számot tarthat.

1.

A kalotaszegi Egeres község XV. századbeli csúcsíves ízlésben épült templomában a szentélyrész déli falában mészkőből faragott reneszánsz síremlék van befalazva. Már helyzeténél fogva megállapítható, hogy jelenleg másodlagos helyet foglal el. Erre bizonyosság lehet az a körülmény, hogy

a) mai helyén, az egyházi építkezési rendszer követelménye szerint, eredetileg annak az 1493-as évszámmal ellátott szentségtartó fülkének kellett állania, amely a helyébe került sírkő miatt a szentély északi falába szorult¹;

¹ Aprólékos kidolgozású gótikus szentségtartó fülke, mészkőből kifaragva. Rajta: felülről lefelé haladó irányban elhelyezett két lombos ág

b) a sírkő faragott felülete meglehetősen koptatott Ez a jelenség határozottan arra az állapotra utal, amikor ásott vagy talán rakott sír fölibe², a templom padlózatába volt beleillesztve. Itt azután hosszabb időn keresztül lábbal való állandó tapodásnak volt kitéve.

A templom földjéből történt kiemelés időpontját kutatva, fel kell tételeznünk, hogy valamelyes nagyobb szabású építkezés vagy javítás alkalmával kellett történnie. Ilyenre utal a torony falába elhelyezett 1609. évbéli kőtáblácska. Ennek nem egészen biztos megfejtésű szövege szerint Bíró Ambrus idejében vagy költségével rakták a mostanit megelőző tornyot³. Jóval későbbi évszámot örökít meg ugyancsak a torony falába illesztett másik emléktábla. E szerint 1727-ben Mátyás György papsága idejében építették a mai tornyot. Van azután még egy harmadik évszám is, amelyre figyelemmel kell lennünk. Ezt magán a sírkövön találjuk⁴. Ezt az utóbbi, sok bonyodalomra alkalmat adott feliratocskát a kő szöveglapjának aljára vésték, mégpedig a sorvezetéstől derékszögben eltért irányban, a felirat betűinek mélységéhez viszonyítva pedig meglehetősen felszínes felületi szintben.

Ez a *TB | AO | 1616* véset bizonyítja, hogy amikor megszületett, kövünknek már mai helyén kellett állania. Ugyanis ha e feliratocska akkor került volna a kőre, amikor még a templom padlózatában volt beágyazva, abban az esetben a vésésnek mind lélektanilag, mind pedig a helyzet adottságánál fogva is a szövegbeli sorvezetés irányát kellett volna követnie. Első pillanatra ugyan mostani helyzete is rejtélyesnek tetszik, ha azonban meggondoljuk, hogy a falba illesztett kőre már csak nagyon kényelmetlen, vagyis csak mélyen guggoló helyzetben lehetett volna az utólagos vésést faragni, könnyen megérthetjük, hogy e rövid ideig tartó és a megállapodáshoz már nem tartozó pótmunkához miért választotta a feliratocskát készítő egyén a sokkal kényelmesebb, derékszögben meghajolt testtartással is elvégezhető műveletet. Ilyenformán e négy betű és ugyanannyi szám az előállításán dolgozó felsőttesttel párhuzamos, viszont a szöveget olvasó látogató testtartásától

között jobb sarkánál lecsapott hegyű, kerek talpú pajzsban balharánt pólya; felette: hosszanti élére állított kapcsos könyv; alatta: a pólyával párhuzamosan elhelyezett nyelű szekerce élével lefelé és kifelé fordítva. A címer alatt I . 8 . 9 . 3 évszám.

² A XVI.—XVIII. szdbeli feljegyzések szerint rakott sír a neve a faragott kővel vagy téglával kirakott falú földalatti sírűregnek.

³ A N(N) : 1609 / TVR . AMBS / . . BIRO //

⁴ Az emlékek felkutatásában Daróczi Ferenc esperes úr volt eléggé meg nem hálálható segítségemre.

90°-ra eltérő vonalvezetésű helyzetbe került. Ha azután e véset kiképzését megfigyeljük, megállapíthatjuk, hogy nem annyira alkalmi firkáló karcolta be hegyes vasszeggel, mint amilyenre a néhány centiméterrel odébb látható 1573 évszám mutat példát, hanem bár felületesen, de mégis csak szerszámmal dolgozó falusi *kontár* mesterember készíthette.⁵ Éppen ezért feltételezem, hogy *T. B.* annak a kőművesnek avagy molnárnak a nevét rejti, aki a sírkő kiemelésének és falba való illesztésének műveletét akarta megörökíteni.⁶

A falbaillesztés időpontjának feltételezetten helyes megállapítása után feltehetjük a kérdést: ugyan mi is indíthatta az egyházközség gondos vezetőit, hogy a kő kiemelésére gondoljanak! Hiszen ekkora már régecske kihalt a Bocskai-család erdélyi, illetőleg kapcsolt részekbeli ága, más templomokban pedig minden lelkiismeretfurdalás nélkül tovább hagyták a padlózatba beágyazott sírköveket, mígnem azok véglegesen, vagy legalább is nagy részben el nem koptak. Erre a kérdésre feleletet abban a törésben keresek, amely becses emlékünket derékban ketté roppantotta. A továbbiakban azonban nagyon ingoványos talajra találnék elkalandozni, ha kövünk szerencsétlenségét netalán-tán lezuhanó mennyezetbordázatok ütésének vagy bármi más külső erőszak következményének merném állítani. Elég csupán az eredményt megállapítanunk, hogy a törés a címerkép alatti szövegrész 3—5. sorának néhány szavát és évszámát csaknem maradéktalanul elmorzsolta. Ennek következtében az itt nyugovó ifjú életkora és halálozási időpontja bizonytalanná vált, s így az utókornak bőséges lehetőséget nyitott a találgatásra. Így történhetett, hogy tudós BENKŐ JÓZSEF az 1788—1793 közti időben — nem tudhatni, mi alapon — 1550-re helyezi a halálozás idejét,⁷ GÖRGÉNYI CSÍSZÁR IMRE egeresi lelkipásztor 1782-ben készített másolatába s utána a közlők hosszú sora egészen a mai napig, teljesen önkényesen a falbaillesztés (1616) évét pótolta be a kimorzsolódott évszám helyére.

Kevés ilyen magános emlékünk van, amelyet irodalmunkban annyiszor ismertettek, mint éppen e sírkő. Oka ennek az a körül-

⁵ A *kontár* szót eredeti, e korbéli jelentésében céhen kívüli iparos fogalmára használom.

⁶ Mesterünk *kontár*-voltát bizonyíthatná az a körülmény, hogy mesterjegyet nem használt; de éppen ez a körülmény azt a gondolatot is felveti, hogy a kezdőbetűk talán mégis a megrendelő (a lelkipásztor ?) nevét rejtik. Ez azonban nem fontos, hiszen a személyazonosság kikutatásakor sokkal döntőbb jelentőségű a létrejövétel keltének és módjának megállapíthatása.

⁷ Bethlen Farkas »*Historia de rebus Transilvanicis*« című munkájának Benkő Józseftől gondozott V. és VI. kötete (Cibinum, 1789—93) 540.

mény, hogy a rajta levő címer bizonyosága szerint, az alatta nyugodott ifjú a nagy BOCSKAI ISTVÁN fejedelem családjához tartozott. Minthogy pedig a család mesés eredetét legelőször éppen e kövön örökítették meg, az életrajzírók soha nem mulasztották el, e forrásból merítve, Micz bán nemzetségbeli Simon hetes ikerfiainak históriáját idézni.⁸ Tekintettel arra a körülményre, hogy emlékünkszövege jóval Bocskai fejedelemmé létele előtt jött létre, mutatja, hogy e származtatás keletkezését még sokkal korábban, a késő-középkor csodás mesevilágában lehetne keresnünk.

A kötetlen formájú, egyszerű mese-közlésen kívül e sírkő teljes szövegének ismételtetésével is többször találkozunk. Minthogy pedig a kezembe került egész vagy csonkított idézetek kivétel nélkül mind hibásak,⁹ föltétlenül szükségesnek tartom a teljes feliratot betűhíven újra közölni.¹⁰

⁸ Régibb íróink közül e mesét elsőnek Szamosközy István, Bocskai fejedelem történetírója jegyezte fel 1604-ben [Szilágyi Sándor, Szamosközy I. történeti maradványai. IV, 240]; majd Alvinczi Péter kassai pap Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett 1622. július 1-én tartott halotti beszédében [Exequiae Principales Az az Halotti pompa. Fejérváratt 1624. 217—9]; továbbá Bethlen Farkas, i. m. VI, 328—32 beszéli el. Az újabbak közül csak Soós Elemér cikkét [Turul 1892. 30] említem.

⁹ a) Elsőnek Görgényi (Csiszár) Imre egeresi református lelkipásztor jegyezte le a teljes feliratot az egyházközségi anyakönyv utolsó lapjára a következő megjegyzés kíséretében: „Pro Curiositate in memoriam descriptum An(n)o 1782. 2-da 8-bris per me Emericum Görgényi mp. Parochus.” A szövegből kitöredezett szavakat és számokat önkényesen kiegészítette, illetőleg betoldotta. Másolata különben ezen kívül sem teljesen hű. Ámbátor kéziratát nyomtatásban sehol sem közölte, mégis — Benkő Józsefet kivéve — mindenik közlő az ő olvasását fogadta el irányadónak. — Az anyakönyvből való kijegyzésért Balla Mihály lelkipásztor úrnak mondok köszönetet.

b) Másodiknak Benkő József örökítette meg a sírkő distichonjait Bethlen Farkas i. m. függelékében [VI, 540]. Olvasása eltér Görgényiétől.

c) Bartalis Antal jegenyei plébános Notitia Parochiae Jegenyensis. Kolozsvár, 1794. 15. lapján, közli a verseket Daróczi János egeresi papnak Görgényit követő másolata alapján.

d) Szirmay Antal nyomtatásra 1797-ben előkészített, de csak 1803-ban (Budán) kiadott »Notitia Topographica Politica Inclyti Comitatus Zempléniensis« című művének 68—9. lapján a teljes latin szöveget s a kő aljára faragott mesterjegyet és egyéb bekarcolást közli. Bár olvasása eltér a Görgényiétől, az időpontra nézve mégis csak őt követi.

e) Időrendben ezután a tíz éves br. Kemény László teljes magyar fordítása maradt reánk 1845. augusztus 12-ről. Kézirata, amely mindenben Görgényi másolatának fordítása, az egeresi református egyházközség tulajdonában van (Lemásolásáért Balla lelkipásztor úrnak mondok köszönetet).

f) A Hon és Külföld cikkírója 1846. december 17-i 101. szám 393—5. lapján megjelent »Miczbán« című cikkben ismerteti.

g) 1853-ban a Hetilap 32. száma adja a síriratot (e lappéldányhoz nem sikerült hozzájutnom, azért e hivatkozást Kővári László, Erdély

XIII REZ 13

A ZE(N)T IANOS LATASA ZE(N)T LELEK MONDASA
BODOGOK A HALOTTAK KIK AZ VRBA

HALNAK MEG MERT ATTOL FOGVAN NIVGODALOM
BA VADNAK.¹¹

Sokszorosán tagolt reneszánsz-pajzsban hátulról nyílvezzővel átlőtt ágaskodó, lebegő oroszlán hét kunkorodó farokkal; jobbában balharánt irányú, hosszú nyílvezzőt tart felfelé, baljával pedig a nyakán áthatolt nyílvezzőt fogja. Kísérők: *G* — *B* betűpár. Pajzstartók: kiterjesztett szárnyú angyalkák, bal, illetőleg jobb szárnyukat fejük fölé emelik.

EPITAPHITVM EGREGII ET ANTIQVI STEMMATIS NO
BILITATE ORNATI VIRI DOMINI GABRIELIS BOCZKAI
QVI DIEM CLAVSIT AN(N)O AET..... XI.. CHRISTI
VERO 15.....¹²

HAC SVB BOCZKAIVS GABR..... EPVLTVS
DVLCE QVIESCENTIS MORE, QVIESCIT HVMO

nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 50. lapjáról idézem. De már ebből is megállapíthattam, hogy elfogadja Görgényi önkényesen betoldott évszámát, ellenben az életkort másképpen közli).

h) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1872. Kolozsvár, 1872. 21. lapján Görgényi másolatát és Kemény fordítását ismétli a latin szövegben számtalan olvasási hibával.

i) Bunyitay Vince, Micz bán és a Bocskay, Soós, stb. családok származása: Turul 1889. 30; részleteket közöl Szirmay után.

j) A mondát tartalmazó szövegtöredéket és fordítást idézi Mihály Elek, Egyháztörténeti adalékok: Prot. Közl. 1896. 292. Közleménye mindenben átveszi a Névkönyv hibáit. Különben talán mindkét közlemény szerzője ő maga.

k) Sándor Imre, A kismarjai Bocskai-család: Gen. Füz. 1904. 2; dolgozatában Soós Elemér ny. honvédezzredes kéziratából átvett fordítást mutat be.

l) A teljesség kedvéért még megemlítem, hogy — tudomásom szerint — Szabó Géza mérai református lelkész is leírta e síremlék szövegét Kalotaszeg multjáról készített nagyobb szabású kéziratós adattárában.

¹⁰ A nyomda-műszaki nehézségekre való tekintettel a szöveg összevont betűit (ligatúráit) szétválasztva kell közölnöm; az ebből adódó betűfajtabeli különbségeket nem jelzem; az *N* betű kalapszerű rövidítési jelét a megfelelő helyen () jel között feloldom. A szövegben a kőfaragó hibájából több helyen fordul elő *B* betűből átjavított *R*; ezt külön nem jegyzem meg; ki nem javított tévedéseit a szövegközlésben magam sem helyesbítem. Erre más helyen fogok kitérni, itt csak felkiáltójellel hívom fel rájuk a figyelmet.

¹¹ E sorocskát az előbbinek végződésétől kezdve, függőlegesen lefelé kanyarította a kőműves. Az így adódott helyzet azt bizonyítja, hogy előbb az ábrázolásos részt faragták ki s csak azután kezdték el a feléje és alája helyezett sorok vésését, különben ugyanilyen sortörés látható a kastély kapuzatának feliratában is.

¹² Az 5-ös számnak csupán sarlója-vége vehető észre.

VIX DVM COANTIGEBAT FLORENTIA TEMPORA VITAE (!!)
 OCCVBVIT FATO PRIMA IVVENTA SVO (!)
 HIC GENVS A MICZBAN SIMONE TRAHEBAT AVITVM
 CVIVS SEPTENA PBOLE EBAT AVCTA, DOMVS, (!!)
 SEX IVBET EXPONNI CONIVNX, QVOS FORTE FERENTI (!)
 OBVIVS IT MICZBAN RES PATEFACTA FVIT
 INFANTES MICZBAN FAMVLIS MELIORIBVS VSVS
 CAVTE CLAM TIMIDA CONIVGE, CVRAT ALI,
 ATQVE VBI CREVERVNT NVMEROS AVXERE SVORVM
 EX HIS BOCZKAIVS VIR PIVS ORTVS ERAT.
 DIGNVM FORTVNA MVLTO MELIORE FVISSE.
 ET GENVS ET VIRTVS ET PIA VITA DOCENT

A szöveg alatt közepén: egyszerű vonalkörben balszakállától megfosztott nyílveendő hegyével lefelé állítva; szárával hanyattfektetett Z betűn hatol keresztül, teteje pedig keresztszerűleg végződik. Kísérete: *S — I* betűpár.¹³ Ez alatt balkézre: mindkét oldalán megtört vonalkeretbe helyezett későbbi korú vésés: *TB | AO | 1616*, jobbkezre pedig *1573* bekarcolás.

A fenti idézet tartalmát külön nem taglalom, egyes részeire is csak annyira és akkor szándékozom kitérni, amennyire és amikor szükségem lesz az előre bocsátott pontok igazságának bizonyítására. Minthogy pedig csak a rongált sorok helyes kiegészítése után állapítható meg az itt nyugovó egyén személyazonossága, elkerülhetetlennek tartom, sorra vennem az eddigi önkényes kiegészítéseket, hogy azokból kiindulva, kísérlejem meg a megfelelőt kiválasztanom, vagy újabb változattal helyettesítenem.

Bárha legtöbb betoldás a címer alatti ötödik sor kiegészítéséhez szükséges, mégis ez jelenti a legkönnyebb feladatot, ugyanis a szokásos sírfelirati kifejezések közül csupán a versmértéknek s az értelemnek leginkább megfelelő szavak illesztendők helyükre. Az eddigi közlések közül BENKŐ e sorok hiányainak pótlását meg sem kísérelte. GÖRGÉNYI „Hac sub Botskaius Gabriel jacet umbra sepultus” kiegészítést adott. SZIRMAY ANTAL az „umbra” helyébe „aede” szót helyettesített. Velök szemben azonban azonnal meg kell állapítanunk, hogy mind ez, mind pedig amaz helytelen. Az *umbra* (árnyék) szót ugyanis csak akkor választhatták volna, ha a vers a halott fejéhez szabad földbe állított hasábos sírkőre vésetett volna. [Ebben az esetben ugyanis (különösen a szokottabb délutáni halottlátogatáskor) a sírkő csakugyan árnyékot vet az eléje temetett elköltözött sírjára.¹⁴ Az *aedes* szó épületet, építményt

¹³ A mesterjegy rongált állapotban van.

¹⁴ A könnyebb megértés kedvéért megismétlem azt az általános szokást, hogy a földbe a sírt kelet—nyugati tájolással ásták, a koporsót pedig úgy eresztették alá, hogy a láb a keleti, a fej pedig a nyugati

jelentvén, csakis földfeletti rakott sírboltra,¹⁵ legfennebb a templomnak külön erre a célra épített kápolnájára vonatkozhatnék. E találgatásokat elvetve, tegyük a helytelenített kifejezések helyébe azt a szót, amely a sírkőlapot, mint fedőlapot jelentheti. Ennek a *moles* (tömb, kőtömb) szó felel meg a legjobban. Sorunk vele így alakulna: HAC SVB BOCZKAIVS GABRIEL IACET MOLE SEPVLTVS. Ez azután mind a hexameter verslábainak, mind pedig az értelemnek is tökéletesen megfelel. Természetesen a kőnek mindég csak eredeti helyzetére, a padlózatba beillesztett sírfedőlapra kell gondolnunk. Állításom bizonyítására különben eléggé közeli példát sorolok fel. A szomszédos Gyerővásárhelyen ma hasonlóképpen a templom falába illesztve találjuk Gyerőfi Gáspárné Mikola Erzsébet sírjának fedőlapját 1575-ből. Ennek első sora szerint: CASPARIS HAC SAXI SVB MOLE (quiescit?) VXOR (stb.).¹⁶ De ugyanerre említhetek példát a kolozsvári házsongárdi temetőből. Az 1643-ban elhunyt Járai Sámuel unitárius püspök kőkoporsójának szövege szerint: MARMORIS HAC SVBTER MOLE RECONDIT HVMVS (stb.). A gyalui temető-

végébe kerüljön. A betemetett sírt azután vagy felhantolták és akkor nyugati végéhez hasábos sírkövet vagy fejfát állítottak; ennek keleti, vagyis halottfelőli lapjára vésték a szokásos szöveget; vagy pedig elegyengették a földet, akkor azután a sír fölé kőlapot, illetőleg koporsóformára faragott kőtömböt helyeztek. A sima kőlapra a szöveget úgy vésték, hogy a sír lábánál álló alak szemsíkjával legyen párhuzamos vonalvezetésű, míg a koporsóformára faragott kőtömbön, az oromzat által szétválasztott déli és északi lap adódván, a vésetek a megfelelő oldalon állók számára váljanak olvashatókká. Itt említem meg, hogy az utóbbi forma az ú. n. családi sírok szokásos sírköve és ezért a déli lap a férfi, az északi pedig a nő emlékére vésendő szöveg számára volt használatos; ha azonban nevezetesebb közéleti férfi sírját jelölték vele, abban az esetben mindkét lapot az ő számára szánták. Így a déli lapra vésték az elhunyt érdemeit kellőképpen magasztaló verssorokat, amelyeket általában véve, jobb poétákkal készíttettek, míg az északi lapra került az életrajzi adatokat tartalmazó, rendes körülmények között kötetlen formájú szövegrész. Az itt említett első és harmadik típus a szabadföldben való temetések esetén mint az időjárás viszontagságainak leginkább ellenálló forma volt használatos, míg a kőlapot s a fejedelmek meg nagy előkelőségek teste részére készített sírládát majdnem csak a falakon belőli temetésekhez választották. A templomon belőli sírkőlapokat mindég a szentély, illetőleg a hajó hossz tengelye irányában helyezték el, kivételt inkább csak az oltáros templomok képeztek, ahol némelykor az oltár elé történt padlózatba való beágyazásuk. — Az itt elmondottakat azért tartottam szükségesnek a kelleténél is jobban részletezni, hogy világosan elképzelhető legyen a Bocskai-síremlék eredeti elhelyezése s egyúttal szemléltetőbbé váljék az *umbra* szó értelme is, kirekesztve annak másvilágot jelentő jelentésváltozatát.

¹⁵ Bolton boltozatos építményt: szobát, itt kriptát értettek.

¹⁶ A kő jelenleg úgy van a falba ágyazva, hogy a sorvégződéseket a XVIII. század második felében készült szószék eltakarja.

ből is idézhetek; ennek azonban eredeti értelme már nem fedti pontosan a valóságos helyzetet, minthogy a felirat Jezerniczki János fiainak hasábos sírkövére készült 1633-ban: SVB HAC ERECTA MOLE (stb.) QVIESCVNT (stb.).¹⁷

A sírvers hiányainak tisztázása után, a további következtetések megtétele érdekében, szükségesnek vélem annak magyar fordítását is közölnöm:

E kőlap alatt a földbe temetve, a megpihenők szokása szerint édesen nyugszik Bocskai Gábor.

Alig hogy elérte élete viruló korát végzete következtében elpusztult ifjúsága elején.

Ősi eredetét Mic bán Simontól nyerte, akinek házatája hét magzattal gyarapodott.

Felesége hatot kitenni parancsolt; az őket vivővel véletlenül szembe találkozik Mic bán. A helyzet felfedeztetett.

A kicsinyeket megbízhatóbb szolgálóival gondoztatva, remegő felesége előtt óvatosan eltitkolva, nevelteti Mic bán.

Mihelyst azonban felserdültek, övéinek számát gyarapították. Ezekből származott Bocskai, a jámbor férfiú.

Hogy sokkal jobb sorsra lett volna méltó, azt mind származása, mind deréksége, mind pedig jámbor élete bizonyítja.

A fenti sorokba foglalt csekély utalások alapján most már megkísérhetjük a kitöredezett személyi adatok megállapítását. A verssorok azonban mindössze csak annyit adnak tudunkra, hogy

a) az itt nyugovó BOCSKAI GÁBOR a közismert (kismarjai) Bocskai-család tagja. Ezt tanúsítja a Mic bán-nemzetség-féle leszármazás elbeszélése, továbbá a Bocskai István kolozsvári szülőházára elhelyezett emléktábláról is ismerős címer kiábrázolása.¹⁸

b) Az életkor megállapításánál föltétlenül tekintetbe veendő szövegsorok elárulják, hogy a kő alatt édesen alvó alig érte el (szó szerint: alig érintette) élete viruló korát (vix dum contigerat florentia tempora vitae), mert végzete következtében elpusztult ifjúsága elején (occubuit fato prima iuventa suo). Ennek alapján a címer alatti szövegrész harmadik sorában megmaradt évszámtöredéket GÖRGÉNYI önkényesen a kö-

¹⁷ Az első és a harmadik példát »A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei«, a másodikat pedig »A kolozsvári házsongárdi temető XVI—XVIII. századbeli sírkövei« című kéziratos munkámból idézem.

¹⁸ Erdélyi Történelmi Adatok. IV, 166., — Jakab Elek, Kolozsvár története. II, 451. — Sándor Imre, Kolozsvár címeres emlékei. 34.

vetkezőképpen egészítette ki: „Qui Diem Clausit Aō aetatis XXI Christi”. Elmulasztotta azonban megfigyelni azt a körülményt, hogy a kövön megmaradt *XI*-es számcsonk előtt több hely maradt, mint ahány betű és szám részére helyet kért, viszont a *XI* mögött még mindig kínálkozott kb. egy betűnyi üres hely. Ha azonban a tőle pótolta *aetatis* szóhoz a birtokosjelző *suae*-t is hozzávennők, abban az esetben elől pontosan betöltené a hiányokat, anélkül hogy a *XI* elé még egy *X*-es szám részére is helyet kellene engednünk. Ez különben annál kevésbé baj, mert a *XI* után is maradt üres hely; ide netalán az *V*, sokkal inkább azonban a *X* számot illeszthetjük. E művelettel aztán meg is állapíthattuk Bocskai Gábor 19 évre terjedett életkorát. Ez különben már csak azért is valószínűbb, mert a 14 éves gyermeket még századokkal ezelőtt sem mondták ifjúnak (*iuvenis*-nek), viszont a 21-nél idősebb korban levő már házasulandónak számítódván, semmiképpen sem találna reá az alig felserdült ifjú életkorára célzó, előbbi idézet. Ennélfogva a kimorzsolódott szavakat így merem kiegészíteni:

QVI DIEM CLAUSIT ANNO AETATIS SVAE XIX
CHRISTI

Utoljára maradna a halálozási időt tartalmazó sorocska, kezdetén az előbbi mondatot folytató *VERO* jelzővel, utána pedig az évszám nyomaival, míg a hónap és nap megjelölése (már t. i. ha volt ilyen) teljesen kimorzsolódott.

Ezzel a sorral kapcsolatosan nehezen megindokolható önkényes eljárással találkozunk Görgényinél és utána — Benköt kivéve — az összes többi közlőnél. Ugyanis a kő aljára utólagosan, sőt egészen más vonatkozásban felírt 1616 évszámot ide halálozási időpontul betoldották. Minthogy pedig ez a módszer eleddig minden latolgatás nélkül fogadtatott el, végtére is meg kellett indulnia a keresésnek egy olyan Bocskai Gábor után, aki 1616-ban — szerintük — 21 éves korában elhunyni szokott volna.

SZAMOSKÖZY ISTVÁN, Bocskai fejedelem történetírója, magyar nyelvű feljegyzései között elmondja Bocskai István genealógiáját. E szerint: Sulyok Balás leánya volt Bocskay Istvánnak az anyja, kit Bocskay György vőtt volt. Bocskay György leányi ezek: Bocskay Erzsébet, Bátori Kristófné; Bocskay Anna, Kendefi Jánosné; Bocskay Sára, Bagdi Györgyné; Bocskay Judit. Bánfi Kristófné; Bocskay Kristina, Palocsay Horvát Györgyné; Bocskay Ilona, Haller Gáborné. Férfi gyermekei ezek voltak: Bocskay István, ki most él; Bocskay Jeremiás; B o c s k a y G á -

bor; Bocskay Simon, és ötödik nem tudom ki. Ezekben kettő pap lött, hárma megházasodott volt, de mind ez férfi gyermeki magtalan holtanak meg. Mindenestől Bocskay Györgynek tizenöt fia leány volt, de ezek kívül az többi mind kicsinységekben holtak meg.¹⁹

Minthogy e sorokból az a körülmény vált bizonyossá, hogy Bocskai György fiai közül 1604-ben csak István élt, a többiek pedig már előbb utód nélkül elhaltak, tehát a Görgényi nyomán elindult történetíróknak a fejedelem Gábor nevű testvérével annál kevésbé lehetett, mit kezdeniök, mivel életkorban is több, mint négy évtizedes eltolódás mutatkozott az állítólag 1616-ban elhunyt ifjúhoz viszonyítva. Ezért először talán NAGY IVÁN kényszerült a család Zemplén megyében maradt ágához fordulva, az ott élt megfelelő korú férfiak közé egy Gábor nevű ifjút is betoldani.²⁰ Nagy Iván azonban az „interpoláció” alkalmával elmulasztotta arra is tekintettel lenni, hogy a zempléni Bocskaiaknak az egeresi uradalomhoz éppen semmi közük sem lehetett, hiszen a fejedelemnek 1606. december 17-én Kassán kelt végrendelete szerint erdélyi birtokai közül a zempléni ághoz tartozó Bocskai Miklósnak csak Görgényt, Vécset, Sajót juttatta. A továbbiakban a kaplonyi jószágot Egeressel együtt saját nőtestvérei gyermekeinek: Bánfi Lászlónak és Haller Gáborné fiainak hagyományozta.²¹ Amennyiben azonban az itt említett Kaplony nem volna azonos a hasonló nevű szatmármegyei községgel, a Károlyiak uradalmával, hanem a kissé alább, tévedésből ugyanígy Kaplonynak írt belsőszolnokmegyei Kapjonnak felelne meg, abban az esetben a fenti Egresen is a kolozsmegyei Egerest kellene értenünk. Ezt az, utóbbi körülményt látszik megerősíteni az erdélyi helyzettel inkább ismerős SZAMOSKÖZY, aki az 1604-i eseményekkel kapcsolatosan mondja: „Bocskaynak sok jószága és várai voltak Erdélben, úgymint Kaplan vidéke, Vechy, Sajó, Déva, Egeres etc.” Utána BETHLEN FARKAS is Görgény, Egeres, Sajó és sajtóhibával Kaplánynak írt várakat meg kastélyokat nevez meg.²²

Nagy Ivánék tarthatatlan állításának teljes mellőzése után vizsgáljuk meg a másik végletet is, feltéve a kérdést: vajjon BENKŐ vagy az ő adatszolgáltatója honnan vehette a Bocskai Gábor halálzási évül állított 1550. esztendőt? Elismerem, BENKŐ-

¹⁹ Szilágyi, Szamosközy I. tört. maradv. IV, 239—40.

²⁰ Nagy Iván, Magyarország családai. II, 133.

²¹ Katona István, *Historia critica regvm Hungariae*. Buda, 1794. Tom. IX. ord. 676—7.

²² Szamosközy, i. m. IV, 240—41. — Bethlen, i. m. VI, 102.

nek annyiban igazat kell adnunk, hogy a sírkő kitöredezett számjegyeinek másodikául helyesen látta meg az egykori véset 5-ös számát Szerszámmal vésett sarlós bekanyarodása, a törés okozta egyenlőtlen élű vonalkák között, még ma is világosan megkülönböztethető. Egy második 5-ös és utána 0 azonban már csak azért sem lehetséges, mert ebben az esetben — most csakugyan a fejedelem testvérére gondolva — alig elképzelhető, hogy Bocskai Györgynek és feleségének két édes gyermeke között 26—27 évre terjedő életkorbeli különbség lehetett volna akkor, amikor náluk fiatalabb testvéreik is voltak. Hiszen a fejedelem 1606. december 29-én bekövetkezett halálakor 49 évesnek mondatik,²³ a Benkő szerinti betoldás pedig Bocskai Gábor születési évéül az 1529—1531 közötti időre utalna. De a Benkőtől elképzelt évszám azért sem állhatja meg a helyét, mivel Egeres sokkal későbbre, vagyis csak 1570-ben jutott Bocskai György tulajdonába.²⁴ Ezt megelőzőleg tehát fiát ide semmiképpen sem temethette volna.

Tegyük most már félre az eddigi megállapításokat. A helyes évszám meghatározásának kiindulási pontjául egészen ötletszerűen belekapaszkodom a sírkő szövegvégződése alá hegyes vasdarabbal bekarcolt 1573 esztendőbe. Mit jelenthet ez? Ha az egyes számok körvonalának jellegéből következtethető közeli egykorúságot elfogadom, akkor azt a bizonyítékot nyerem, hogy a hivatkozott esztendőben a kőnek már meg kellett lennie. Ebben az esetben fel kellene tételeznünk, hogy a karcolást vándorló, vagy kiránduló látogató készítette; de így ugyan hol maradt a kirándulók firkálgatásának legfontosabb kelléke: a betűpárral (monogrammal) való névmegjelölés! Mivel pedig ez hiányzik, az 1573 évszámot lehetetlen másképpen, mint a kővel összefüggőleg magyaráznunk. Önként kínálkozik az a feltevés, hogy a kő helycseréje után (1616!) az egyházközség lelkipásztora emlékeztetőül felkarcolta a kimorzsolódott évszámot, amelyet netalán még maga is épen látott, vagy ha az akkor szokásos papmarasztás következtében csak most foglalta volna el új állomáshelyét, valamelyik írni-olvasni tudó hívétől értesült róla.

Feltevésemet bizonyítékképpen idézem az egeresi Bocskai-várkastély kőkapúkeretét a síremlék feltételezett korát közvetlenül megelőző évből, 1572-ből, továbbá a szomszédos gyөрvásárhelyi Gyөрőfi-Mikola-sírkövet két évvel későbbi időből, 1571-ből. E há-

²³ Bocskai István gyulafehérvári síriratát l. Bod Péter, *Hvngarvs Tymbavles*. Enyed, 1764. 38 és Bethelen F., i. m., VI, 497. — Gyulaffi Lestár történelmi maradványai: *Magyar Tört. Emlékek*. II. oszt 36. 74.

²⁴ Kelemen Lajos, *Kalotaszeg történelmi és műemlékei*. 6.

rom, teljesen egykorú műemlékünk díszítő és ábrázolásos faragásában, valamint betűképzésében mind korabeli, mind stílusbeli egyezéseket, sőt azonos mesterkéztől eredő vonásokat vélek felismerni.²⁵ Ezzel azután eljutottunk az itt tárgyalt emléket alkotó kőműves-mester személyéhez. Azonosságának megállapítása kutatásunknak legbecsesebb fejezete, amely egyúttal végérvényesen eldönti sírkövünk keletkezésének idejét is.

2.

Bocskai Gábor emlékkövééről — koptatottsága ellenére is — megállapíthatjuk, hogy ha alkotója talán nem is művész, de iparának mindenesetre kiváló mestere, aki vállalkozásának szobrászi munkáját is dicséretesen oldotta meg. Alakjaiból nem hiányoznak az arányok, elrendezésükből az ízlés, kiképzésükből pedig a nagy gyakorlat. De ugyanezt állapíthatjuk meg az egyszerűbb díszítőelemek, valamint a betűk faragásából is. Látszik, hogy megbízatásai közben nem egyszer szoborszerű művek alkotása jutott feladatául, ezért e domborműben is faragványának elemei jobban kiválnak az alaptól, mint mestertársai munkáiban. Ilyenformán személyét nem kereshetjük sem falusi kontár-mesterek, sem városi kisebb értékű céhbéliek között.

A kő faragását befejező s eddigelé éppen semmi figyelemre sem méltatott mesterjegy bal szakállától megfosztott nyílveszeje kolozsvári munkának határozza meg. Ugyanis SÁNDOR IMRE a kolozsvári kőfaragók valamennyi mesterjegyén előforduló nyílveszszőt az itteni kőfaragóiskola jegyének határozta meg.²⁶ Ezt figyelembevée, most már nem okoz nagy fejtörést az előttünk álló betűk azonosítása. Az egykori kőművesmesterek között válogatva, tehát az *S — I* betűpárt a híres-neves SERES JÁNOS nevére, a hanyatt fektetett *Z*-t pedig *szécsi*, illetőleg régies helyesírással *zeechi* előnévére egészíthetjük ki.²⁷ Jóllehet mesterünk származáshelyé-

²⁵ E tanulmányom kidolgozott tisztázata, sok más kéziratommal együtt, Zalaegerszegen ért bombatámadásban lelte halálát. Hiányosan megmaradt adatgyűjtésem alapján a fent érintet egybevetéseket már nincsen lehetőségem újból elvégezni.

²⁶ Sándor Imre, A kolozsvári farkas-utcai ref. templom régi sírkövei: Dolgozatok az ENM. Érem- és Régiségtárából. 1913. 210. és kny.

²⁷ Ezen az alapon megerősíthetjük Sándor Imre állítását (i. h.), hogy a kolozsvári Wolffard-féle ház és a gyulafehérvári Hunyadi-sírláda (tumba) mesterjegye nem azonos Seres Jánoséval. Ugyanis azoknál a családnév kezdőbetűjeképpen megint csak *Z* következik, ez pedig sem hangtanilag, sem helyesírás szempontjából nem felelhet meg a magyar *S*-nek.

nek megjelölését csupán az itt előforduló rövidített jelzéssel s csakis e vonatkozásban használta, kiegészítésemet mégis helyesnek kell tartanom. Ugyanis a szilágysági Szécsről valószínűleg a XVI. század elején Kolozsvárra származott, innen pedig a XVII. század második felében Szucsák községbe átköltözött s ott még ma is virágzó Seres-család tagjai évszázadokon keresztül hol elhagyták, hol megtartották előnevüket, sőt többszöri megtörtént, hogy a családnevet az előnévvel helyettesítették.²⁸

Mesterjegyünknek elemeire való felbontásával s az egyes elemeknek pontosan találó azonosításával tehát reátaláltunk az irodalmilag gyakran emlegetett mester személyére s ezzel együtt első ismert alkotására. De hogy állításomat még jobban alátámaszthassam, hivatkozom Seresnek a kolozsvári farkas-utcai templomban megmaradt s ma ideiglenesen az Erdélyi Múzeum Régiségtárában őrzött síremlékére.²⁹ Ugyanis sírkőlapjának bemélyített képes mezejében ritkán elhelyezett levéldíszítményekre sokszorosán tagolt reneszánsz pajzs képeztetett ki. Ennek közepén levő szívidombban pontosan ugyanazt a mesterjegyet találjuk, mint amelyre Bocskai Gábor emlékkövén is reáakadtunk. A különbség mindössze csak annyi, hogy az *S* betűt Seres sírkövére fordított vonalvezetéssel *S*-nek faragták. Ez az eltérés abban a körülményben lelje magyarázatát, hogy Seres emlékkövét természetesen már nem ő, hanem valamelyik legénye, vagy még inkább valaki idegen mester faragta, aki a betűk felrajzolásakor nem tanúsított elég gondosságot.³⁰

Seres sírkövéről — az elmondottakon kívül — még azt is megtudjuk, hogy 1579. március 24-én 45—49 éves korában múlt ki az árnyék-világból.³¹ Minthogy ilyen formán önálló mesterré az 1550-

²⁸ A kolozsvári sáfárpolgárok és adószedők számadáskönyvei (A kolozsvári román állami levéltárban használtam). — A kolozsvári ötvöscéh jegyzőkönyvei (Kelemen Lajos szívessége folytán az ENM. levéltárában tanulmányoztam). — Jakab Elek, Kolozsvár története. II. — A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei (Kézirat). A szucsáki ref. egyházközs. anyakönyvei.

²⁹ Először gr. Esterházy János közölte az ArchKözl. IV, 3—8; azután Sándor I., i. m. 208—11. — Jó képét l. Balogh Jolán, Kolozsvár műemlékei 45. kép s ugyane szerző: A késő renaissance és a korabarokk művészet: Magyar Művelődéstört. III, 560. — Helykímélés miatt a kő szövegének leírását nem ismétlem.

³⁰ Sírkövén levő mesterjegye baloldali kísérőtagját képező *I* betűt erős kopottsága miatt Sándor Imre nem vette észre, jóllehet halvány körvonalai megfelelő világításban még ma is láthatók. A farkas-utcai templom 1910 körül történt helyrehozásakor a lebontott karzatról reázuhanó vakolat- és téglatörmelékektől a kő is újabb rongálódást szenvedett; ennek következtében e betű körvonalai is jobban elmosódtak.

³¹ A síremlék sérülései miatt az egészen pontos életkort nem lehet megállapítani.

es évek végefelé avathatták, már ez a körülmény is két évtizednyinél alig több időközre szűkítette azt a kört, amelyben Bocskai Gábor síremlékét alkotnia kellett. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy munkáján már sok éves gyakorlottságot, illetőleg tökéletesedést állapíthatunk meg, ezért az alsó határ — a kezdő ponttól számítva — mind közelebb tolódik az egeresi síremlékre karcolt 1573 évszámhoz. Miután tehát a mester személyének megállapításával legbiztosabban megcáfolhattuk a síremlék elkészítésének eddig elfogadott idejét, ezzel egyúttal mintegy félévszázaddal toltuk hátrább a XVII. század első tizedeibe semmiképpen bele nem illő stílusát. Az így körülhatárolt húsz és valamennyicske esztendő azután még tovább szűkíthetjük, ha az egészet megfelezzük Egeres birtokba vételének előbb már hivatkozott 1570 évével. Ilyenformán tehát az 1570—1579 közötti évtizedet zártuk körül, amelybe hasonlóképpen beleilleszthető a tőlünk megjelölt időpont. Ha a kirajzolt kör további záródása érdekében pedig tekintetbe vesszük az 1573-as évszám felkarcolásának körülményeiről mondottakat, vagyis akár elfogadjuk annak emlékeztetőül való feljegyzését, akár pedig egykori ide tévedt vándorló, vagy kiránduló látogató firkálásának tulajdonítanók, mindenképpen bizonyosságot lelünk benne a sírkőnek egyidejű meglételére. A most már 1570—1573 évre szűkített időköz azután még bizonyosabbá teszi e síremléknek 1573-ban történt faragását, mert hiszen ha Bocskai Gábor ennél az évnél korábban hunyt volna el, édesapjának 1571-ben, vagy ezt megelőzőleg bekövetkezett elmúlása miatt,³² a család fiúágán őrajta kívül aligha lehetett volna más tagja, aki a várkastély építését folytathatta volna. Halála tehát csakis az építkezések befejezése, vagy legalább is a kapuzat felállítása, közelebről meghatározva pedig 1572 után történhetett. Ezzel — azt vélem — be is bizonyosodott e kövel kapcsolatos állításom, s így az itt nyugvó ifjú halálozási évül bátran mondhatjuk az 1573. esztendőt. Egyúttal azután minden erőszakolt feltevés is megdőlvén, emlékében most már életre kelthetjük Bocskai Györgynek eleddig figyelemre sem méltatott nagyobbik fiát: István fejedelem testvérbátyját.

3.

Bocskai Gábor személyéről — az eredet és a vég adatain kívül — ma még mindössze csak annyit állapíthatunk meg, hogy mivel 1554 táján született, mintegy két-három esztendővel idősebb

³² 1571-ben Bocskai György özvegyét említik [Majláth Béla, Jelenítés a sóvári Soós-család oklevéltáráról: Századok 1882. 55].

lehetett fejedelmi öccsénél. De vele kapcsolatosan még ki kell térnünk Szamosközynek arra a kijelentésére, hogy a felnőtt öt Bocskai-fiú közül kettő pap lett volna, három pedig megházasodott. Minthogy azonban az ötödik fiú nevét SZAMOSÖKZY „nem tudom ki”-nek határozta meg, mutatja, hogy értesülései azokban a mellékkörülményekben, amelyek udvari történetíróvá létele előtt történtek, nem föltétlenül pontosak. Hiszen ha a testvérek közül az eléggé korán elhunyt Gábor akár pap, akár pedig házas lett volna, ezt a körülményt sírkövének felirata föltétlenül tartalmazná; ezzel azonban éppen azt örökítette meg, hogy *vix dum contigerat florentia tempora vitae, occubuit fato prima iuventa suo*. Vegyük tehát alaposabban szemügyre azt a körülményt, hogy Bocskai Gábor éppen csak reálépett felnőtt kora küszöbére, amikor befejezte hihetőleg még az édesapjától megkezdett egeresi építkezést. Minthogy pedig a szülők a bihari Szentjobbon és Kismarján laktak, ellenben korán elhunyt fiúk az új uradalom templomában talált nyugvóhelyet, ez a körülmény nagyon valószínűvé teszi, hogy Egeres már 1571. évben néhainak mondott Bocskai György halála utáni osztozáskor jutott Gábornak osztályrészül. Tehát ha Szamosközy állítása ellenére Gábor csakugyan nőtelen volt, mégis netaláni házassági szándékára utalhat az uradalom tényleges átvétele. E szándéknak különben fiatal kora sem mondhatna ellene, hiszen a főemberek gyermekei között eléggé szokásos volt a korai házasságkötés. A megtett előkészületek azonban befejezetlenül maradtak: végzete máris sietve pontot tett jobb sorsra méltó, jámbor, jellemes életére (*Dignum fortuna multo meliore fuisse. Et genus et virtus et pia vita docent*). Ilyenformán kétségtelen valóságnak mondhatjuk, hogy nőtelen legény-korban hunyt el.

Egyébképpen még továbbmenve, kétséget támasztunk aziránt is, hogy bármelyik testvére a papi pályát választotta volna. Hiszen köztudomású, hogy a Bocskai-családnak mind bihari, mind pedig zempléni ága erős kálvinista, a nagybirtokos protestáns ifjagnak pedig ebben az időben nem volt szokása az egyházi pálya felé való törekvés. Különben Bocskai Gábor vallását illetőleg is határozott bizonyítékkal rendelkezünk. Sírkövének felirata ugyanis magyar nyelvű bibliai idézettel kezdődik s minthogy a katolikus bibliafordítás — a kódexbeli emlékektől eltekintve — csak félévszázad mulva születik meg, de különben is a belőle vett idézetek a katolikus hívők ajkán soha sem is váltak annyira szokásosokká, mint a protestánsoknál, ezért e körülmény is szűkebbre szabja a kört kutatásunk körül.

Bizonyos, hogy a református KÁROLI GÁSPÁR teljes bibliafordítása csak 1590-ben jelent meg, pedig a sírkőre vésett idézet első tagja (*Boldogok a halottak, kik az Urban halnak meg*) szó szerint egyezik János apostol Mennyei jelenések könyve XIV. rész 13. versének Károlitól fordított szavaival. Igaz ugyan, hogy a második tag (*mert attól fogva nyugodalomba vadnak*) merőben eltér amattól. E jelenség magyarázatára a következő feltevések adódnak:

a) Nem mondhatnók teljes lehetetlenségnek, hogy az idézetet utólagosan, vagyis a síremléknek falba való beágyazása alkalmával (1616-ban) vésték volna a kőre. Ennek azonban sem okát adni nem tudnók, sem vele megmagyarázni nem lehetne a bibliai idézet második tagjának egészen eltérő-voltát.

b) Ha tehát az előbbi lehetőséget egyszerűen kikapcsolnók, abban az esetben csakis olyan fordításra gondolhatnánk, amely 1573-ban már ismeretes volt. Igaz, hogy a fentivel megegyező ilyen szövegre eddig nem találtam, ennek ellenére mégsem képtelen gondolat, hogy ne lett volna egy bizonyos, azóta azonban nyom nélkül elveszett kiadványunk. Hiszen éppen Bocskai Gábor testvérnénjéről, Báthori Kristófné fejedelemasszonyról, tudjuk, hogy a protestáns egyházat és egyházi férfiakat támogatta. Tehát miért ne fogadhatnók el azt a nagyon tetszetős lehetőséget, hogy egy, ma még lappangó, akár nyomtatott, akár pedig nyomtatásra várt fordításból örökít meg idézetet Bocskai Gábor síremléke. Ilyenformán még a Károli-féle bibliai szöveggel való részbeni egyezést is megmagyarázhatnók azzal a körülménnyel, hogy a fordításnál Károli, vagy fordító társa felhasználta a feltételezett könyv egyes, megfelelő értelmű és tetszetős fogalmazású kifejezéseit.

4.

Bocskai Gábor síremléke eddig bár eléggé sok szóbeszéd tárgyát képezte, a bizonytalanság miatt, amelybe a jóhiszemű hamisítás révén került, elveszítette nem csekély jelentőségét. Most azután, hogy eredeti arcát sikerült kihámozni, inkább reá kell irányítanunk figyelmünket.

1. nagy fejedelmünkkel kapcsolatba hozható minden, amúgyis csekély számú emlékünkre. Családjának nem egy tagja érdemes egyéniség, aki az erdélyi történelem színterén is megjelenik. De a személyek alakjának tisztázásán kívül, feldolgozásra vár uradalmainak, különösen pedig Egeresnek, ennek az egykor tekintélyes helységnek története is. Jelentőségét az is példázza, hogy Várad felől a Kőrös medre mellett a Nádas patak mentével a Szamos

völgye felé megnyíló útvonalra merőlegesen egykor itt húzódott az a gyepűvonal, amely a Kapusoktól északra fordult. Majd a tátrjárás utáni időben a kolozsmonostori apátság birtokai között északnyugatra a legtávolibb egyházas hely, mintegy határszélén helyezkedve el a bihari püspökség kalotai és az erdélyi püspökség kolozsi főesperessége között³³. Későbbi jelentős helyzetét az a körülmény bizonyítja, hogy — bár falu volt — évenkénti adójának megállapítása mindenkor országgyűlési határozat tárgyát képezte³⁴, a fejedelmi korban pedig az országos postálkodásnak egyik átmentő állomása lévén³⁵, köz- és magán-forgalma állandó volt. Építményei közül reánk maradt várkastélya s temploma helyrajzának számbavétele érdemes művészettörténeti kérdések megoldását eredményezné.³⁵

2. Emlékművünk jeles kidolgozása és alkotója személyének megállapítása egy lépéssel előbbre visz XVI. századbeli kőfaragó-művészi iparunk ismeretében.

SZÉCHI SERES JÁNOS kolozsvári polgárcsaládból származott, amely mind a XVI., mind pedig a XVII. század folyamán sok, országoshírű mesterembert és derék városvezetőt adott magyar közösségünknek. A család magasabb értelmi színvonalát és tekintélyét jellemzi az a körülmény, hogy Bethlen Gábor fejedelem kolozsvári látogatásai alkalmával Seres István ötvösmester családi házában szokott megszállani, I. Rákóczi György pedig 1647 decemberében Seres Tamásnak volt vendége.³⁷

A Seres-család tagjai, kolozsvári életük idején, általában véve az alkotó-formáló mesterségeket (kőművességet, ötvösséget) választották életük pályájául, iparuk természeténél fogva művészibb, vagyis magasabb szellemi színvonalat képviselve, mint csupán az erőkifejtést igénylő avagy csak gépiesen sokszorosító foglalkozást űző mesteremberek. Ilyenformán alkotásaikat kutatnunk, illetőleg munkáikra több figyelmet szentelnünk, érdemes feladatnak bizonyulna, annál is inkább, mivel a folyamatos kiválasztódásnak és kifinomodásnak föltétlenül növekvő értékeket kellett létrehoznia. Amikor pedig a család ilyenirányú képessége kimerült, tagjai anél-

³³ Balázs Éva, Kolozsmegye kialakulása. 15, 42—3.

³⁴ Erdélyi Orsz. Gyűlési Emlékek. VI. és köv. kötetek.

³⁵ Jakab, i. m. II, 252.

³⁶ Balla Mihályi egeresi lekipásztor öt év előtt a templom monográfiájára gondolt. E tanulmány megsemmisült, teljesebb kidolgozása is e célból készült.

³⁷ Segesvári Bálint krónikája: Erd. Tört. Adatok IV, 182. — Kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvei (A kolozsvári román levéltárban használtam). — Jakab, i. m. II, 535.

kül is hivatást változtattak: az ipari pályáról a mezőgazdaságira, majd idők folyamán kisebb részük a közpályák felé fordult, míg nem nagy részük maig is kisbirtokos földműves maradt. Legujabban azután a művészi készségű ősöknek alkotó erőben kipihent és felfrissült hajlama újra jelentkezett egyik-másik leszármazottnál.

SERES JÁNOS, miként Sándor Imre megállapította, a kolozsvári kőfaragó iskolához tartozó kőműves volt.³⁸ Ez azt jelenti, hogy kolozsvári mesterek tanítványa lévén, azt a mesterségbeli és művészi ízlést képviselte, sőt tökéletesítette, amelyet városunknak közvetlenül olasz hatások alatt nevelkedett építőiparosai nemzedékről nemzedékre átadott tudásukkal az ősi alapból kialakítottak. Bár a mai közhasználatban már más tartalma van a kőműves szónak, mint amit a fejedelmi korban értettek rajta, mégis (nagyjában ezt a fogalmat takaró caementarius és lapicida megjelölés mellett) a Seres kövére vésett *sculptor lapidum* kifejezésen akkor is a művészibb munkára inkább képes mestert értették, tehát olyant, aki nem csupán „ügyes ajtófélfákat, ablakkereteket, epitaphiumokat farag”, sőt „a figurális ábrázolásban” sem „gyöngye járatlan”.³⁹ Minthogy pedig a *sculptor* szó idők folyamán a képfaragó, szobrász fogalom jelölésére szűkült, most megtalált munkája mellett már ez a jelző is bizonyítja, hogy Seres a kőműveseknek ahhoz a kisebbik csoportjához tartozott, amely alakokat tudott faragni, e munkát vállalta, sőt „insignis (kiváló, jeles) sculptor fuerat lapidum” megjelölése is bizonyítja, hogy ömagának is keresett mesternek kellett lennie. Polgártársai előtti érdemeinek elismerését jelöli az a körülmény, hogy az 1574-ben épített monostor-utcai kapuhíd munkálatainak felülvizsgálását a város reá bízta. Szakértői munkájáért az előljáróság meg is vendégelte. Vagyonosodását tanúsítja, hogy farkas-utcai házára az adókívétők — valószínűleg újabb építkezései miatt — 1575-ben háromszor annyi adót róttak, mint a megelőző években.⁴⁰ De tekintélyes érdemeit bizonyítja elköltözött testének a farkas-utcai templom szentély-részébe való temetése is. Ez a körülmény különben az utcájabeli templom szeretetén kívül arra is utalhat, hogy Seres e megbecsülést talán a templom körül teljesített saját kezemunkájával is kiérdemelte. Ezzel a kö-

³⁸ Lásd a ²⁶ jegyzetet!

³⁹ E jellemzés ellenkezőjét állította róla Veres Endre [Kakas István életrajza. 38 és Magyarország Műemlékei I, 71], tévesen Seresnek tulajdonított mesterjeggyel ellátott faragványok alapján (Hunyadi Jánosnak Ja gyulaféhvári Székesegyházban levő 1551-beli tumbája, valamint Wolffard Adorján kolozsvári házának 1579-ben készült szemöldök-köve).

⁴⁰ Mindkét utóbbi adatot Sándor I., i. m. 210—1. lapjáról vettem át.

rülménnyel azután azt is meghatároztuk, hogy mesterünk az akkori Kolozsvár általánosan elfogadott vallásának az unitárius egyháznak volt a híve. Hiszen ha a lakosságnak akadt is valamelyes más felekezeti töredéke, a templomokban mindenütt az unitárius egyházi szolgálatot látták el. Minthogy Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem csak két évvel később, 1581. május 12-én Vilnában kelt adománylevelével ajándékozta a farkas-utcai templomot és zárdaépületet a jezsuitáknak⁴¹ s bárha Báthori Krisztof már 1579-ben behívta őket a városba, mégis ez csak Dávid Ferencnek fogságba vetése után történt, így tehát Seres halálakor e templomnak is még mindég unitárius kézen kellett lennie.

Az évszázadok egymást sűrűn követő rombolásai mérhetetlenül sok és nagyértékű műemlékünket semmisítették meg. Bizonyos, hogy a múzeumok s egyéb gyűjtemények anyaga — a világstatisztika szerint — minden 50, legfennebb 100 év alatt háromnegyed részben kicserélődik, a gyűjteményeken kívüli műértékek-nél pedig e pusztulási folyamat még hamarabb bekövetkezik. Minthogy azonban e szomorúan szükségszerű törvény egy csekély százaléknak mégis csak megengedi a fennmaradást, éppen ezért lehetetlen, hogy Seresnek mintegy negyedszázados munkálkodásából csupán csak e hírmondó maradt volna reánk. Bizonyosra veszem a győrvásárhelyi sírkövhöz s az egeresi várkastély szobrász-kőműves műveihez való közét is. Továbbá BALOGH JOLÁN Izabella királyné (†1559) és János Zsigmond fejedelem (†1571) gyulafehérvári sírládáinak faragásairól megállapította, hogy bár kombinációjukban német hatás is megfigyelhető, mégis az ábrázolásmód egyszerűsége, a stílus valóságossága, legfőképpen a fejtípus inkább a kolozsvári magyar kőfaragó iskolához kapcsolják, mesterükül pedig éppen Seres Jánost sejtí.⁴²

Seres minden jelessége ellenére sem hallgathatjuk el személyének egyik jellemző oldalát, mondjuk: fogyatékoságát. Ugyanis a Bocskai-émlék szövegét faragó mesterembernek a legcsekélyebb latin tudása sem volt. Fentebb láttuk, hogy a latin feliratban *R* helyett több helyen vésett *B* betűt; ebből munkája befejezése előtt négyet ugyan kijavított,⁴³ de négy még mindég helyesbítetlenül maradt.⁴⁴ Ezen kívül pedig másik két értelemzavaró vésési hibát

⁴¹ Jakab, i. m. 269—72.

⁴² Magyar Művelődéstört. III, 560.

⁴³ A 4. sorban *VERO*, az 5. sorban *GABRIEL*, a 15. sorban *CREVERVNT*, a 18. sorban *VIRTVS*.

⁴⁴ A 7. sorban *COANTIGEBAT*, a 8. sorban *PBIMA*, a 10. sorban *PBOLE* és *EBAT*.

is elkövetett.⁴⁵ E botlások, a polgárság kellő iskolázottságát és a városi közigazgatásban is megkívánt valamelyes latin nyelvtudását véve figyelembe, mai elgondolásunk szerint szokatlannak tűnnek fel. Ezt a jelenséget kétféleképpen kísérlehetjük megmagyarázni. Egyik az volna, hogy Seres János mester csupán a kő szobrászi munkáját végezte, míg a betűvésést valamelyik ügyesebb legényére bízta volna. E feltevés mellett azonban a másik magyarázat is megállja helyét, annál is inkább, mert a szövegvévésért is a munkavállalót terhelte a felelősség, a mesterjegy ugyanis a szövegvégződés alá helyeztetett. Ellenben állapítsuk meg, hogy a latinos műveltséget nem szabad a latin nyelvtudással összetévesztenünk; különösen lehetetlen pedig a XVII. századbeli képzettség kereteit a XVI. századbeli általános viszonyokra reá húznunk, tekintetbe véve, hogy már maga az anyanyelven való írni-olvasni tudás is nagy vívmánya e század közmívelődési törekvéseinek. Hiszen még a XVII. században is találunk olyan betűmetsző kőművesmesterekre, akik nemcsak latinul, de még anyanyelvükön sem tudtak olvasni, különben nem történhetett volna meg, hogy sírkő-szövegek a vévés közben elkövetett hibák miatt éppen kegyeletsértő értelműre torzultak el.⁴⁶

Seres e fogyatékoságát tulajdonképpen még bizonyítékul is felhasználhatjuk. Ugyanis alkotásaiban bizonyos mértékig megnyilvánuló olaszos hatás vándoréveinek Itália felé való bujdosását tételezhetné fel; tekintettel azonban arra a körülményre, hogy nem tudott latinul s így hihetőleg olaszul sem értett, valószínűnek tarthatjuk, hogy Kolozsvár falai közül huzamosabb időre nem nagyon távozott el, vagy legalább is nem ment olyan helyekre, ahol az olasz, vagy latin nyelv tudása elengedhetetlen, de nem fordult meg ott sem, ahol a német befolyás stílusára mélyebben hathatott volna. Amíg egyfelől örömmel állapíthatjuk meg őseredetű képességét másfelől mégis sajnálnunk kell az alkotókészséget fejlesztő, nemesítő, országot-világot bejáró nagyobb tanulmányutak hiányát.

⁴⁵ A 7. sorban *COANTIGEBAT*, a 11. sorban *EXPONNI*.

Itt jegyzem meg, hogy a 7. sorban levő helytelen zagyvalék helyett megfelelő lenne a „contingebat”, azonban a versmérték föltétlenül a „contigerat” időt kívánja meg.

⁴⁸ Legkirívóbb példája ennek „mészáros Teömösvári Gyeörgy két szép leiániának” 1646. évbéli sírköve a kolozsvári házsongárdi temetőben (II. oszt. C. tábla 881. sz. sír).

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

SZÉKELY FALUTÖRVÉNYEK

BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKSEL KÖZZÉTESZI

IMREH ISTVÁN

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

1.

A társadalmi és gazdasági élet helyes szemlélése feltételezi, hogy jelenségeit történeti tényekként fogjuk fel, bennük nem előzmények nélküli állapotot, hanem a történeti folyamat egészét, sőt a jövő érzékelhető tendenciáit is keressük. A paraszttársadalom jelenlegi formáinak vizsgálatakor szintén nem hagyható figyelmen kívül az, hogy a társadalom mindig kész formákat vesz át és erőviszonyainak megfelelően átalakítja vagy újjáteremti őket.

Az öröklött formákat megteremtő társadalmi folyamatok nem tűnnek el nyomtalanul, hanem egyes hagyományos elemekbe lecsapódva túlélnek létrehozó tényezőiket és különböző formákban jelen lehetnek a mai társadalom életében is. Jelenvalóságukra mutat rá a népi társadalomban élő hagyományos formák, rendszerek és eljárásmodok, népi jogszabályok és intézmények, valamint az értelmüket vesztett népszokások sokasága. Megértésükhöz nélkülözhetetlen annak a társadalmi formának, szerkezetnek az ismerete, amelyben keletkeztek és amelyből napjaink társadalmába átörökítődtek. A társadalomtörténeti ismeretek nélküli vizsgáló nem képes a hagyományos elemek eredetéről, kialakulásáról és funkciójáról képet alkotni, róluk helyes magyarázatot adni, egyszóval a társadalmi valóság egészébe behatolni.

Ennél is lényegesebb azonban az, hogy a történeti elv a kutató szemléletében úgy jelentkezzen, hogy a mai társadalmi viszonylatokat, multbeli állapotukkal együtt, szerves folyamatban szemlélje. A jelenben ne merev, statikus állapotot, hanem a multtal szorosan egybetartozó dinamikus folyamatot és a multtól igen sok tényezőjében meghatározott társadalmi szerkezeteket lásson.

A történelmi ismeret és szemlélet fontosságáról, valamint a társadalomvizsgálat történelmi megalapozottságának szükségességéről győztek meg bennünket szociográfiai kutatásaink is; ezek végső fokon mind a történelemhez vezettek el.

Az erdélyi paraszttársadalom történetére vonatkozó összefoglaló feldolgozások hiányában forrásközlésekhez és részlettanulmá-

nyokhoz kellett fordulnunk, hogy kérdéseinkre kielégítő feleletet kaphassunk.

Ezen az úton jutottunk el a falutörvények parasztságtörténeti forrásértékének felismeréséhez. A falutörvények viszont az őket létrehozó faluközösségi szervezethez vezettek és megismertettek egy olyan népi-történeti alakulattal, amelyben számtalan mai, de történeti gyökerű társadalmi és gazdasági jelenségnek a kialakulására, multbeli funkciójára és szívós továbbélésének okára is magyarázatot kaphattunk.

A még kiadatlan falutörvények felkutatásának és az erdélyi faluközösség vizsgálatának fontosságát azonban nemcsak a faluszociográfia történeti megalapozásának szükségessége indokolja, hanem parasztságtörténeti módszertani követelmények is. A népi mult megismeréséhez ugyanis legsikeresebben az anyagi életviszonyok feltárásával juthatunk el, ha azokat szerves összefüggéseikben, tehát társadalmi alakulatokban, egységekben ragadjuk meg. Ebből a módszertani felismerésből kiindulva születtek még DOMANOVSKY SÁNDOR irányításával a főleg tanítványai által megírt uradalom-történeti tanulmányok. Ezekben a történetkutatás egy szerves, sokoldalú életmegnyilvánulásokat egybefogó alakulatra, a nagybirtokszervezetre összpontosult. Ezáltal nemcsak hézagpótló agrártörténeti ismeretekhez juttattak, hanem tanulmányaik módszere által is új utat mutattak a parasztságtörténet tanulmányozói számára. A faluközösség, mint a parasztság gazdasági életét meghatározó, azt szervezetileg egybefogó alakulat, az uradalom-történetíráshoz hasonló módszerű és azt eredményeiben kiegészítő történeti kutatásra nyújt lehetőséget.

Annál is inkább fontosnak látjuk az erdélyi faluközösség vizsgálatát, mert itt a nagybirtok is túlnyomórészt szétszórt jellegű; általában egy-egy udvarház-mag köré csoportosított, csupán szervezetileg egybetartozó részbirtokokból, több faluba elszórt birtoktestekből állott és csak ritkábban területileg is egybetartozó falvakból. Egy falu határán legtöbbször különböző arányban több birtokos osztozott és különböző jogállású népelem lakott. Főleg a Székelyföldön volt ez általános, ahol a földesúr vagy több birtokos nemes mellett nagyobb számban laktak olyan szabad, katonáskodó néprétegek is, amelyek a határőrség felállítása után közigazgatásilag is a katonai felsőbb fórumokhoz tartoztak. Az erdélyi faluközösség önelvűségének tehát a birtokviszonyok és egyes területeken a rendi tagozódás sajátos jellegéből folyóan is meg kellett lennie, hiszen saját körén belül az élet számtalan funkcióját kellett szabályoznia az egyetlen és döntő hatalmú földesúr hiányában.

Más megfontolások is arra készítetnek, hogy az uradalomszervezetek mellett a faluközösség vizsgálatát is szükségesnek tartjuk. A nyugati rendiség újkori adottságaitól eltérően, Erdélyben hiányoztak a nagybirtok racionálisabb kihasználásának, a majorosításnak kedvező lehetőségei. A korszerű eszközökkel dolgozó, robotmunkára alapozott és piac számára felesleget termelő újkori mezőgazdasági nagyüzem, főleg a piacok távoliséga miatt nem alakulhatott ki. Ez nem jelentette azt, hogy az önálló földesúri kezelésbe vett földbirtok területe nem növekedett meg itt is. A majorságbirtok gyarapodásának mértéke azonban nem volt olyan ütemű és hagyományos életviszonyokat romboló jelentőségű, hogy az erdélyi birtokszervezetben és ezáltal a faluközösségben is alapvető változásokat idézett volna elő. Az uradalom lényegében továbbra is megmaradt a jobbágygazdaságok szolgáltatásaira épülő gazdasági alakulatnak. Ennek következtében ott is, ahol a katonáskodó és más, szabadabb jogállású népréteg száma jelentéktelenebb volt, továbbra is kevésbé változott formában maradhott fenn a jobbágygazdaságokat egybefogó faluszervezet.

Az uradalom a jobbágymunkára és szolgáltatásokra épült önálló gazdasági szervezet volt. Ugyanakkor a jobbágyság önelvű gazdasági alakulata a családi, esetleg nagycsaládi mezőgazdasági üzem, illetőleg az őket egymáshoz való igazodásra készítető, közösségi célokra egybefogó faluközösség volt. Az uradalom-történet nélkülözhetetlen forrása a parasztság multjának. Alapvető adatokat szolgáltat a jobbágyság viszonyaira és feltárja azokat a kötöttségeket, kényszerű feltételeket, amelyek a földesuraság részéről a népi életet és gazdálkodást meghatározták, de a faluközösség vizsgálata nélkül nem visz közelebb magához a falusi gazdálkodáshoz, annak sajátos rendszeréhez és szervezetéhez.

Szükségesnek látjuk tehát a falunak önmagában való vizsgálatát annál is inkább, mivel meggyőződésünk szerint a népi élet számtalan multbeli jelenségéről éppen ennek feltáratlansága miatt adtak történészeink vázlatos és bizonytalan képet.

A faluközösség multjának felderítése igen nehéz feladat. Főképpen azért, mert a parasztság multjának írásos forrásai is rendkívül ritkák és esetlegesek. Az állami beavatkozás, a földesuraság intézménye, valamint a megyei törvénykezés és közigazgatás elvezettek ugyan írásos feljegyzésekhez, azonban az erdélyi parasztság többsége nem volt képes arra, hogy életvitelét, gazdálkodását részletes írásos dokumentumokban örökítse át az utókorra. Annál nagyobb tehát azoknak a székely falutörvényeknek a forrásértéke, amelyekben írásbafoglalva maradt fenn a falu ősi

szokásjogi rendje és amelyek által közvetlenül önmagukról adott vallomás alapján közelíthetjük meg a falusi élet multbeli szervezetét.

Mindezek előrebocsátása után, azokra az életjelenségekre szeretnénk vázlatosan rámutatni, amelyek a falutörvényekből ismerhetők meg és amelyek egyben a faluközösség lényegesebb alkotó tényezői is.

2.

A legkorábbi, a XVI. századbéli székely falutörvények kifejezetten utalnak a bennük foglalt szabályok ősi voltára. Keletkezésüket tehát első írásbafoglalásuk előtti időben kell keresnünk; a székely történelemnek abban a korszakában, amikor a nemzeti társadalom még birtokában volt kiváltságos helyzetének. Bár a letelepedés után ez az ősi társadalomforma mélyreható változáson ment át, a székelység annak leglényegesebb elemét, a mindenkire egyenlő mértékben kiterjedő szabadságjogokat — értékes hadi szolgálatai révén — továbbra is fenntarthatta. Feltehető, hogy még ebben a társadalomszervezetben alakult ki a falusi önrendelkezés és annak szabályrendje is, a falutörvény.

A rendiség fokozatos kiépülésének (ez az ország többi részén a nemzeti társadalom hagyományait háttérbe szorítva, kialakította a földesúri társadalomszervezetet) a székelység sem állhattott ellen. Az 1562. évi utolsó forradalmi megmozdulás leverése után a székelység egyetemének szabadsága, amely már az azt megelőző gazdasági és társadalmi átalakulásban kérdésessé vált, végleg megszűnt. A harmadik rend, elveszítve székely szabadságát, jobbágságra süllyedt. Ezzel egyidejűleg a hatalmi túlsúlyhoz jutó adományos, birtokos fő- és köznemesek igyekeztek a székely szabadságjogokat kizárólag a maguk számára biztosítani. Ezzel egyúteműen jelentkezett a faluközösségi élet autonómiájának, az ősi szokásjogi normáknak megszűnési lehetősége is. Ugyanaz a jogfosztásoktól való félelem, amely a székely társadalmat az 1562 előtti időben a szabadságjogok összeírására, constitutio-alkotásra készítette, adhatta feltételezésünk szerint az indítékot arra, hogy a hasonló körülmények között lévő falvak hagyományos szabályait szintén írásbafoglalják. Gyergyóújfalu 1581. évi falutörvényében olvashatjuk, hogy azokat a végzéseket írják meg, amelyek a régi székely szabadság idejében is érvényben voltak. Írásbafoglalásuk már annak a jele, hogy feltétlen érvényességük kétségessé vált.

A későbbi falutörvények is, főleg bevezető soraikban, említé-
nek tényezőket, amelyek a szokásjog írásbafoglalására készítették
a falu lakóit. Némelyikben pusztán az elődöktől rájuk maradt vég-
zések megerősítését jelölik meg okként, tehát a számukra meg-
felelő viszonyok további fennmaradását biztosító hagyományok
írásos rögzítését tartják szükségesnek. Ezekben a szabályok ősi vol-
tára és hosszú időn át tartó háborítatlan gyakorlására utalnak.
A falutörvény tehát lényegében bizonyosága, írásos dokumentuma
évszázados szokásszerű jogoknak és így a kiváltságlevél szerepét
tölti be. Gyakran hivatkoznak arra, hogy a sok egyenetlenség, kárt
okozó önkényes cselekedet és hatalmaskodás a közös vagyon pusztulásához vezet; ezért a közösséggel szemben a közvagyon, a gazdálkodás védelme, megoltalmazása szükségessé teszi a falu törvényeinek írásbafoglalását.

A székely társadalom és termelés sajátos volta ezekre a megokolásokra is magyarázattal szolgál. Említettük már azt a gyökeres változást, amely a székely társadalomban a XVI. században végbement. Ezáltal a székelységen belül is intézményessé vált a jobbágyság, anélkül azonban, hogy a teljes jobbágyi-földesúri megosztódás is végbemehetett volna. Ennek magyarázatát a szabad székelyek katonai funkciójában kell látnunk. Az erdélyi fejedelemség nem mondhatott le ezek fegyveres erejéről és hadi szolgálatairól. A szabad középréteg teljes felszámolásának aztán ez állta útját. Maguk az erdélyi fejedelmek igyekeztek a tömeges eljobbágyosodás ellensúlyozására támogatni a lófő és darabont rend megmaradt elemeit és számukat jobbágyfelszabadításokkal növelni. Nem véletlen tehát, hogy a falutörvényekben a régi szabad állapot további fenntartását erősítik meg. A székely falu összetételében számszerűleg is jelentős súlyú szabadok érdekének ugyanis jobban megfelelt a falusi önrendelkezés hagyományos formája, mint a földesurak falu feletti hatalmának elismerése. Az önrendelkezés megőrzésére a jobbágyság képtelen lett volna. Csak ez a jelentős társadalmi súlyú szabad katonarend akadályozhatta meg a földesurakat abban, hogy a faluközösség, önrendelkezési hagyományait elpusztítva, a falu felett teljes hatalmat nyerjenek. Széki határozatokból tudjuk, hogy a két felső réteg között a falu uralma, vezetése miatt számos ellentét adódott. Ez természetes is, hiszen a falu igazgatási rendje a közös vagyonra és számtalan közös haszonvételre is kiterjedt. A nemesség, éppen anyagi érdekeinek korlátatlanabb érvényesítése miatt, sok esetben mellőzte a közösség szokásjogi szabályait. Közföld-foglalásokkal, irtásokkal igyekezett

birtokát növelni és ezáltal nemcsak az ősi szabályok ellen vétett, hanem jelentős anyagi károkat is okozott az alsóbb rendbelieknek.

Másutt viszont a magának vezetőszerpet biztosító falusi közösség — a *communitas* — hoz olyan határozatokat, amelyek a nemeseknek jelentős anyagi kárára vannak. Különösen a más faluban lakó, de az illető faluban is birtokkal rendelkező ú. n. *bebíró possessorokkal* szemben igyekeznek a falu régi zártságát fenntartani és őket — például — a közös haszonvételek élvezéséből kirekeszteni.

Az ősi szokásjogi szabályok fenntartása és a magát hatalmasabbnak tudó földesúri rend megfékezése a szabadoknak létérdeke volt. Ez állandó harcot, torzsalkodást eredményezett. Viszont a termelés érdekében szükség volt bizonyos rendre, egyetértésre. Ki kellett tehát alakulnia egy, bár formailag egyensúlyt teremtő együttműködésnek. Ezért a *Falunak* nem volt szabad a *birtokosok híre nélkül* végzéseket tenni és természetesen a birtokos nemesek sem hozhattak egymagukban a falu egyetemét érintő kérdésekben kötelező erejű szabályokat. A társadalmi élet egyensúlyát, a termelési viszonyok biztosságát, nélkülözhetetlen rendjét a közakarattal megállapított és falutörvényekbe foglalt szabályok tették lehetővé.

A közigazgatás és igazságszolgáltatás fejletlenségének is szerepe volt az önálló falusi szabályalkotás megteremtésében, illetőleg fenntartásában. Az állandóan ismétlődő, kis és helyi jelentőségű kérdések gyors, időpazarlást kizáró elintézését kívántak. A rossz közlekedési lehetőségek és a kisszámú, távoli, felsőbb igazgatási szervezet arra utalta a falut, hogy ügyeinek egyrészét saját hatáskörén belül intézze el. A falutörvényekben hivatkoznak is arra, hogy a falu javára, ügyeinek igazgatására hoznak végzéseket. Ezeknek írásbafoglalása különben is megkönnyítette a rend, a törvényesség fenntartását. A felolvasott, tehát mindenkiel közölt szabályokhoz kellett igazodnia mind a hagyományokat nem ismerő fiataloknak, máshonnan betelepülőknek, szolgáknak, cselédeknek, mind az évenként változó bírónak és esküdti testületnek. A törvény nem tudásával ily módon senki sem mentesülhetett az esetleges kárt okozó cselekedeteinek következményei alól.

A rendiségkorabeli székely falu társadalmi összetétele, termelési rendszere és más tényezők meggyőzően indokolják az írásos falutörvényalkotás szükségességét. Társadalmi hovatartozandóságuk, osztályjellegük vizsgálata azonban nem könnyű feladat. Maguk a falutörvény-cikkelyek egy hosszú társadalmi folyamat által létrehozott és a falu egyeteme által elfogadott normákat tartalmazák. Arra, hogy milyen társadalmi harc terméke ez, hogy melyik társadalmi rend akarata módosította, vagy tette kötelező erejűvé

az önérdékének megfelelő szokást, a falutörvények nem adnak feleletet. Ebben a kérdésben csak számtalan, eddig még felderítetlen tényező ismerete után lehet határozott állást foglalni.

Maguk a falutörvények a lakosság egyetemét említik mint szabályalkotó testületet. Általában a falu minden egyes lakója rendi hovatarozás, vagy néha még korra való tekintet nélkül is résztvevett a falutörvények megalkotásának formális lefolyásában. Sok esetben névszerint is felsorolják a közakarathoz hozzájáruló nemesek, tekintélyesebb falusi lakosok, bírók, esküdtek névsorát, de hozzátesszik, hogy rajtuk kívül a falusi lakosok összessége is jelen volt és e szabályok az ő akaratukat is kifejezik. Több példa van arra, hogy kifejezetten is utalnak a három társadalmi rend egyetértésére, közös akaratára. A falutörvény-hozás ilyen formája természetesnek is vehető, hiszen a szabályoknak minden társadalmi réteg aláveti magát, ésszerű tehát, hogy kinyilvánításakor is kifejezze hozzájárulását, a többséggel megegyező akaratát.

Elhamarkodott volna azonban ebből (még csak egy falun belüli viszonylatban is) a jobbágyság egyenrangúságára következtetni. Ők a jobbágyság intézményessé válása után életalakító hatalmi tényezőként kevésbé jöhettek számba. Feltételezhetően a birtokos nemesség és a szabad katona népelem érvényesítette — idő és hely szerint változó erőviszonyokkal — akaratát a falu belső ügyeiben. Ez azonban nem jelentette azt, hogy kizárták volna őket a falugyűlésből, a szabályok ellenőrzésének, végrehajtásának munkájából vagy a közös vagyon használatából. Mindenesetre az általános érvényű faluközösségi normák — a túlzott földesúri elnyomás, vagy katonarendi önzés tompításával — számukra is jó szolgálatokat tettek.

A falutörvények osztályjellégre a szabályalkotók rendi összetétele sem ad tehát kielégítő feleletet; többet mond írásbafoglalásuk formális lefolyása és annak szembetűnő szerződés-jellege. Megírására rendszerint köztiszteletben álló, másfalusi nemeseket, ritkábban lófőket vagy más tisztségviselő írás- és törvénytudó embereket hívnak meg. Ezeket kézfogással ismerik el a teendő egyezés bíráiként. A falu lakói rendszerint egy tekintélyes nemes úr házában és háza előtt gyűlnek össze és kinyilvánítják akaratukat, azokat a végzéseket, amelyeket a falu javára közakarattal írásba akarnak foglaltatni. Az előterjesztés után a *fogott közbírák* szerződést, törvénylevelet készítenek, amelybe a végzéseket is belefoglalják. Ezt aláírásukkal és esetleg pecsétjükkel is megerősítik. Az írásbafoglalt végzéseket a falu egyeteme, vagy képviselői *kezük beadásával* (kézfogással) kötelező erejűnek ismerik el. Sőt, előfordul az

is, hogy bírságpénz megfizetésére kötelezik az egyezség-megszegőket.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a falutörvényeket nem lehet egyetlen társadalmi rend sajátjának tekinteni. Sokkal valószínűbbnek tűnik fel, hogy — bár annak megtartására a falu mindenik lakója szerződik — mégis a hatalmon osztozó rétegek kívánják ezáltal az állandó összeütközéseket kiváltó törvénytelen állapotot kiküszöbölni.

Később, az újkor végén a csoport-önzés, a törvénytelenések megfékezésében már jelentős szerephez jut a nemességet és jobbágy-ságot képviselő szék és katonarendet igazgató határőrkatona vezetőség is. Rendeleteik száma állandóan növekszik; emelkedik a falu határozatai ellen fellebbezőké is és ezzel együteműen csökken a faluközösségi önrendelkezés, valamint korszerűbbé alakul, formálódik a közigazgatás. Éppen ezért az újkorvégi falutörvényekben hiába is keressük a szerződés-jelleget. Azok nagyobb részét már csak egyszerű összefoglalásai a fennmaradt faluközösségi szabályoknak.

A gazdasági élet különböző feltételeitől, a társadalmi erőviszonyoktól, más és más hagyományoktól meghatározott és az időben is alakuló falurendtartásokról nehéz összefoglaló képet adni. Annál is nehezebb azonban pusztán csak ennek a forrásnak a segítségével az újkori falusi élet teljességébe behatolni.

A történeti falu ősi kisközösség, amely a falutörvényekbe foglalt szabályokon túl is, mélyen belenyúlt az egyes ember életébe. A faluközösség tagjai számára az egyéni magatartást, cselekvést a százados együttélésben kicsiszolt elvek és formák szabályozták. Ma is megvan a földműves ember számára minden évszaknak a maga sajátos, szigorú természeti parancsa, amely igazodást követel. De szinte ehhez hasonló törvényerejű szabálya volt régen, mind a nemhez, korosztályhoz, gazdasági és társadalmi rendhez való tartozásnak, mind ezeken belül az egymáshoz való igazodásnak, mind a mindennapi élet gazdasági tevékenységének, valamint az ünnepeknek és a szórakozásnak. A falutörvények csak részben tartalmazzák a falu közösségi szabályait. A közös vagyon használatára, a gazdálkodás megszervezésére vonatkozó normák mellett elsősorban a közös teherviselésre, a községen belüli közigazgatásra és törvénykezésre, valamint magára a faluközösségi szervezetre vonatkozó szabályokat foglalják magukba.

A történeti irodalomban először a falu vagyonszövetségi jellege vált ismeretessé. Nálunk TAGÁNYI KÁROLY bizonyította be, hogy a földközösség intézménye a letelepedés után, a mind általánosabbá váló magánbirtoklási rend mellett, illetőleg azon belül, az ország

egész területén, egészen az 1840-es évekig fellelhető. Ősi vagyon- és földhasználati forma ez, amely az azonos termelési feltételek mellett mindenütt kialakult. Erdélyben is hol visszaszorulva, hol a pusztulást hozó évtizedek után újra megelevenedve, hol erdő- és legelő-közvagyonra redukálódva, vagy éppen a teljes megosztás útján, de jelentős tényezőként végigkísérte a gazdasági élet alakulását.

A földközösség rendszerében a falu határa részben vagy egészben közös tulajdon. A határ meghatározott egyes részeit a közösség tagjainak csak ideiglenes használatra engedték át az évenként vagy nagyobb időközökben megismételt határfelosztás útján. Ezt megelőzően minden fordulót a föld minősége és fekvése szerint dűlőkre és azokat az igényjogosultak számához mérten apró parcellákra osztották fel. A határ minden részébe igen sok darabba szétosztott földek egy csoportja egy „nyilat” képezett, amelyet sorshúzással osztottak ki. Az osztott közföldek mellett volt a faluknak osztatlan erdő, legelő és kaszáló területe is, amelyen még szorosabb mérvű közösségi gazdálkodást folytattak. A földközösség intézménye szervesen beleágyazódott a faluközösségbe és annak változó formáival — mindig alkotó tényezője volt, annyira, hogy azt már TAGÁNYI is a közös vagyon élvezésére alakult gazdasági szervezetnek nevezte.

Ez a megállapítás teljes mértékben csak azokra a falvakra érvényes, ahol a birtokjogi viszonyokban hiánytalanul megőrizhették az önrendelkezés ősi formáit. Ahol tehát az utódok nélkül kihalt család közvagyonhoz való jogosultsága a falura szállott vissza, a szántóföldekre elidegenítési és zálogbaadási tilalmat mondhattak ki, valamint a falu terheinek vállalását visszautasító, földjét nem művelő vagy a falu törvényét megszegő személyt a vagyonközösségből kizárhatták, ott minden más tényezőnél jelentősebb volt a közös vagyon társadalmi egységet kialakító szerepe.

A falunak a szántó határa felett való rendelkezése és ezzel egyidejűleg a közös vagyon szervezettségét kiváltó szerepe, különösen a rendi birtokjogi viszonyok kialakulásával, mindinkább csökkent. A faluszervezet létét azonban gyökereiben ez sem ingathatta meg. Egyrészt azért, mert teljesen individuális birtoklásról a rendiségben sem lehetett szó, másrészt, mivel a termelésben az egymásrautaltság és ebből folyóan a mindenki által elfogadott, kötelező erejű szabályok tiszteletben tartása, valamint a hozzájuk való igazodás továbbra is elkerülhetetlen volt. A mezőgazdasági termelés rendiségékorabeli rendszere és eljárás módjai megkövetelték a gazdálkodás minden részletére való megegyezést. A faluközösséget tehát

bátran nevezhetjük gazdálkodási közösségnek is. Annál is inkább, mert még ott is kidolgozott faluszervezetet találunk, ahol a földközösség már csak erdő- és legelő-közösségben áll fenn.

Maguk a falutörvények még egy olyan gazdálkodási rendszerre mutatnak vissza, amelyben az állattenyésztésnek lényegesen nagyobb volt a szerepe. Az ekés szántóföldi termelés előtérbenyomulásával azonban a két egyformán jelentőssé váló termelési ág érdekeit össze kellett egyeztetni. A termelés változó jellegéhez rugalmasan alkalmazható mezőgazdasági rendszer ebben a korban a két vagy háromfordulós, ú. n. nyomásos gazdálkodás volt. A falutörvények bizonyága szerint ebben az állattenyésztés is és a földművelés is megtalálta a számítását. Éppen csak a gabonatermelést kellett még hosszú időn át erős tilalmakkal óvni, védelmezni az állattenyésztéssel szemben. Maga a gabonatermelés területe, a szántó akkor már éles határvonalakkal vált el a mezőgazdasági terület többi részétől. Ez két, vagy három fordulóra volt felosztva és ennek megfelelően ugarra és szántóra, illetőleg ugarra és őszi, valamint tavaszgabonával bevetett határrészekre tagozódott. A szántóterület felét vagy harmadát tehát minden évben parlagon hagyták, pihentették és legelőnek használták. Az állatokkal trágyázott pihenő határrészt nevezték *nyomásnak*. A gabonával bevetett területet pedig *tilalmasnak*. A közakarattal előzetesen megállapított vetésforgó szerinti termeléssel együttjárt az ú. n. művelési kényszer. Ez azt jelentette, hogy a gazdálkodás minden részletére, mindenkinek alkalmazkodnia kellett a kötelező erejű faluközösségi normákhoz. Annyira, hogy a közakarattal megállapított termelési előíráshoz való igazodás még a magasabb rendi állású falutagnak is érdeke volt. Pedig nemcsak azt szabta meg a falu-gyűlése, hogy mit termelhet és hol, hanem a munkavégzés során is a szigorúan érvényesülő rendtartás parancsai szerint kellett eljárnia. A szántás, vetés, aratás, valamint a különböző hordási, betakarítási műveletek megkezdésének időpontját és az arra szánt időtartamot a falu vagy közakarattal vagy előljárói útján határozta meg. Már csak azért is mindenkinek alá kellett vetnie magát ezeknek a határozatoknak, mert hiszen maga a termelés rendszere is arra kényszerítette. Ahol például a határban szétszórt parcellák között az egyes ember földjéhez vezető dűlőút hagyása, az egynemű termelés miatt sürgősen volt, az egyén csak akkor kezdhette termésének a betakarításához, amikor a határ felszabadult és nem kellett szomszédjainak termésén átgázolnia. A meghatározott időpontnál később sem foghatott az aratáshoz és hordáshoz, mivel a tarlórészek felszabadításakor már sürgősen el kellett hagynia a csordának

addigi legelőhelyét; ráhajtották tehát az állatokat a tarlóra anélkül, hogy a rendtartás ellen vétő terménye kíméletre számíthatott volna.

A falutörvények számos cikkelye a gabonatermés védelmét szolgálta. Minden részletében kidolgozott és a gyakorlati szükség-szerűségnek is megfelelő terv szerint kellett eljárniok, hiszen a gabonatermés védelme nem jelenthette ugyanakkor a még mindig nagyjelentőségű állattartás teljes háttérbeszorítását. A mezei kártevőket, *prévarikátorok*at, éjjeli legeltetőket, valamint a határfel-szabadítás vagy más tilalmak megszegőit a falutörvényekben meg-szabott eljárás módok alapján a mezőőrök, határbírák vagy esküd-tek ellenőrizték és büntették meg. A kártevést megelőző intézked-sekben sem volt hiány. A falut *kerittel*, azaz kerítéssel vették körül. A kevésbé biztonságosan elzárt állatok így csak a falu kijárait elzáró ú. n. porgolát- vagy falukapukon keresztül juthattak volna ki a határba, azonban a kaput nyitva felejtő embert szigorúan bün-tették. Sok helyen állandó őre volt a kapunak. De kert választotta el a nyomást a tilalmastól is, meggátolva a legelő csordát-abbán, hogy a vetésben kárt tehesen.

Még bonyolultabb probléma volt a legeltetés kérdéseinek a megoldása. A kezdetleges téli takarmányozásra alapozott, félszilaj állattartás mellett, a legelőt a lehető leghosszabb időre biztosítani kellett az állatok számára. A faluk földrajzi és birtokjogi helyze-tüktől függően változó mértékben rendelkezésre álló közlegelő, erdei legelő, a nyomás alatt lévő szántó, a felszabadult tarló, a szénafüvek, az erdők vágottasai, ritkásai mind különböző minőségű táplálékot és különböző időben kihasználható legelő-területet jelen-tettek. Az igás állatokat munkaidőben, az istállózás és takarmányo-zás elkerülése érdekében a határban vagy a határhoz közeli legelő-területen kellett pásztoroltatniok. A meddű-, nevendék-, ökör- és ló-csorda különben a távolabbi erdei vagy havasi legelőkön tartóz-kodott. Ezeket hajtották rá legelőszőr az őszi búza tarlójára, innen a tavaszhatár tarlóra, majd kaszálás után a szénafüvekre. Utánuk sorrendben, rendszerint a közeli legelőkön pásztorolt tehéncsorda következett; végül a szarvasmarhák által meghagyott apróbb fü-vekre, gyomokra a juhokat hajtották rá. Általában az ugar volt a sertécsorda és juhsereg fő legelőhelye, és csak ott, ahol kevés, jó erdei legelő és ugyanakkor bőséges szántóterület állott a falu ren-delkezésére, pásztorolták az ugarban a szarvasmarhákat is. A ser-técsordát jó makktermés idején, a szigorú tilalmakkal őrzött csere-és bükkerdőkbe hajtották és a többi állathoz hasonlóan lehetőleg hóhullásig a legelőkön is tartották. Az állatoknak a mezőgazdasági

termelésben játszott szerepét, természetét és legelő igényét, valamint a trágyázás szempontjait egyaránt tekintetbe kellett venniük és a hagyományos legeltetési rend szigorú ellenőrzésével biztosítaniok a közös állattartás jó rendjét, zavartalan menetét.

A szántóföldi termelés, a termés védelme, a legeltetés rendje, valamint a közös csordatartás, a pásztorfogadás, sőt az állatkárok egyetemleges viselése éppen úgy egymásra utalta a falu lakóit, mint a közösségellenes magatartású emberek vagy csoportok elleni védekezés szükségessége. Még csak felsorolni sem tudnók jelen kereteink között mindazokat a tényezőket és elemeket, amelyek a falutörvényekből megismerhetők és amelyek a történeti falut szigorú szabályozásokkal és kötöttségekkel megszabott, de ugyanakkor ősi hagyományokon nyugvó és tervszerű együttműködést feltételező sajátosan szervezett közösséggé tették.

A vagyon és a gazdálkodás közösségét már sajátos jellege folytán is feltételező erdőgazdaságban érvényesülő normáknak, a termelést megszabó tilalmaknak és a kitermelést irányító szervezetnek a leírásától el kell tekintenünk, hogy pár vonással vázolhassuk a falutörvényekből még megismerhető további faluközösségi funkciókat is.

A falutörvények eddigi elemzése szerint a falu részben vagyonközösség, részben a gazdálkodás, a termelés közössége. Szervezete is elsősorban a birtokhoz és termeléshez kapcsolódó funkciókat szabályozza. A falu azonban az egyetemleges felelősség mellett szolgáltatásokra egyaránt kötelezettek alakulataként is vizsgálható. Az állam, vármegye, határőrkatonaság és földesúr számtalan adóval, szolgáltatással és közmunkával terhelte a falut és természetesen, hogy az, aki a falura egyetemlegesen kirótt terhekből a ráeső részt nem vállalta, a teherviselésnek mintegy ellenszolgáltatását, alapját képező közvagyonban sem részesedhetett. Kényszerű okok folytán ki kellett alakulnia tehát, a közteherviselés viszonylagosan igazságos rendszerének. Mindazok, akik nem tartoztak az adók és szolgáltatások alól részben, vagy egészben mentesített társadalmi rétegekhez, elvben, ahogy a közvagyonban részesedtek, ugyanolyan mértékben kötelesek voltak a közterhek viselésére is. Ahol a falut terhelő fizetések és különféle szolgáltatások súlyosak voltak vagy azzá váltak, az egyetemleges teherviselés számottevő tényező volt a faluközösség létrehozásában vagy fenntartásában. Különben a közterhekért a falu rendszerint bírāja vagy három képviselője révén szavatolt és ugyancsak a bíró vagy az előljáróság volt hivatva azok felosztására és a teljesítés ellenőrzésére is.

Az újkori faluszervezetnek az eddigiekben a közös vagyont igazgató, a gazdálkodás rendjét biztosító és az egyetemleges teherviselést szabályozó funkcióit láttuk. Ezekhez sorolható még a falu közigazgatási és törvénykezési tevékenysége is. Átengedett hatáskörben a falunak lehetősége volt a falusi közrend, a közerkölcsök és egyéb igazgatási teendők szabályozására és hogy ez mélyen behatolt az egyéni élet megnyilvánulásaiba, bizonyítja az is, hogy a pálcázás és pénzbírság ma már jelentéktelennek tűnő vétségekért is kijárt a törvények megszegőjének. A falu belső közigazgatási szervezete a felsőbb közigazgatási hatóságok felé is képviselte a falut és egyben végrehajtotta a faluban azokat a normákat, amelyeket ezek írtak elő számára.

A faluközöség tehát többarcú, sokcélú alakulat, amelynek tagjai nem szükségszerűen azonosak a faluban lakók egyetemével. A saját birtokkal rendelkező, független birtokos nemesek rendje, a *possessorátus* sok esetben élesen elkülönült a *communitástól*, annak ellenére, hogy a falutelepülésnek ők is tagjai voltak. Miután kiszakított magánbirtokkal rendelkeztek, a közvagyon haszonvételekben nem részesedtek, ezért a vagyonközösségi falunak sem voltak tagjai. Ennek ellenére a falu gazdálkodási rendtartásába a független birtokosoknak is bele kellett illeszkedniök, hiszen mind egyéni érdekeik, mind a gazdálkodás rendszere azt követelte tőlük. A gazdálkodás közösségének viszont az önálló földművelést nem folytató lakosok nem voltak tagjai. Így például a zsellér egyáltalán nem, vagy csupán rendészeti szempontból számított a faluközösséghez. A közteherviselés és közigazgatás normái sem vonatkoztak mindenkire vagy legalábbis nem mindenkire ugyanolyan mértékben. A jobbágyos nemesnek például a közteherviselés közösségébe csak a jobbágya tartozott bele, ő maga nem és arra sem volt kötelezhető minden faluban, hogy a falu-széke előtt megjelenjék és annak döntését a maga számára elismerje.

Magára a faluközösségi szervezetre vonatkozóan is még sok, eddig feldolgozatlan adatot tartalmaznak a falutörvények. Így a falu jogalkotó és jogfenntartó tevékenysége, a falu-gyűlés szerepe és jelentősége, a falu tisztségviselői, a normákat végrehajtó, ellenőrző és büntető szervezet működése és eljárásrendje mind figyelmet érdemlő jelenségei a történeti falu életének. Róluk itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy szintén olyan tényekre világítanak rá, amelyek a fentiek mellett megerősítenek abban a feltevésünkben, hogy a székely falu önmagában való vizsgálata nélkül nem juthatunk el a népi életforma teljesebb megismeréséhez és egyben az erdélyi falu-típusok szétválasztásához sem.

A társadalmi és gazdasági alapviszonyok tisztázásához azonban a falu szervezeti formájának megismerése önmagában még nem elég. Abból például, hogy a szervezetben milyen súlya és jelentősége van az egyes társadalmi rétegeknek, még nem ismerhető meg a történeti társadalom. A közvagyon és a nyomásos gazdálkodás társadalom-formáló szerepéről és funkciójáról felvilágosíthatnak a falutörvények, de ezek tér- és időbeli változásairól nem. Éppen úgy a termelési tényezők megoszlásáról, vagy a birtoklási és gazdálkodási viszonyokra hatást gyakorló külső tényezők — háborúk, dúlások, aszályok és főleg a társadalmi harcok — szerepéről is más források és más kiindulási tanulmányozások tudnak csak felvilágosítani. Az alakulatokhoz, társadalmi egységekhez kötött vizsgálat nem léphet fel tehát a kizárólagosság igényével. A falu életének távoli szintéziséhez csak a más társadalmi egységeket, intézményeket, általános alapvető jelenségeket feltáró és folyamatokat ábrázoló történeti monográfiák segítségével juthatunk el. A falutörvények csak a kereteket jelölik ki, a faluközösség életterületeit mutatják meg és tartalmazznak olyan adatokat is, amelyeket más forrásokból megismerni nem tudnánk.

3.

A faluközösség nem múlt el nyomtalanul. Létezéséről nemcsak az oklevelek és a falutörvények tanúskodnak, hanem egyes hagyományos elemek is, amelyek az erdélyi népi társadalom életében ma is megvannak. A régi paraszti hagyományokat őrző falvakban, ahol a történelem során viszonylagosan önrendelkezéssel tudták sorsukat irányítani, a magasabbrendű szervezeti készséget kívánó egyesületi életnek ma is hagyományai vannak. A nemzedékről nemzedékre átörökített tudás, a történelmi neveltség birtokában nem most kell megtanulniuk vagy kialakítaniuk a gyűlés-tartás, közös akaratelhatározás és végrehajtás módszereit, valamint az azt feltételező fegyelmezettséget. Az autonóm gazdasági csoportok (közbirtokosság, legeltetési társulat, juhtartó gazdaság, stb.) külső magatartásukban is egy már kicsiszolt formát, rendet visznek tovább és alkalmaznak a mai élet követelményeihez. Ott, ahol erdő- és legelő-közbirtokosság nélkül szűnt meg az amúgy is kevés önállósággal rendelkező faluközösségi élet és vette át helyét a liberális állam községi igazgatása, az ősi szervezeti formák is elszorításra voltak ítélve. Számukra csak jelentéktelen utak maradtak meg, amelyeken mind gyorsabb ütemben tűnt el a falu gyűlés-tartási, szervezési, valamint életrendező elveket létrehozó készsége. A

történeti mult és a történeti neveltség ma is jelenlévő és hatást gyakorló jellegére rámutatva, meg kell említenünk a közbirtokosságokat is, amelyekben a legkönnyebben felismerhető a faluközösség jelenbe ékelődése. Az erdő- és legelő-, valamint a kevésbé gyakori rét- és kaszáló-közösségek nemcsak a Székelyföldön, hanem Erdélyszerte mindenütt a történeti falu vagyonközösségének a maradványai. A szántóföld közösségek csupán jelentéktelen községi birtokokban maradtak fenn. A nemesi, a székely kétágkatona és az úrbéres birtokosságok viszont pusztá létezésükkel is a faluközösségre utalnak. Annál is inkább, mert az erdőigazgatási szabályoktól érintetlen, szabad cselekedeteikben bőségesen megtalálhatók ma is a történeti falu eljárás módjainak és gazdálkodási rendjének falutörvényekből megismert elemei. A népi emlékezet, a ma is élő formák és nem utolsósorban a régi időktől napjainkig vezetett községi vagy közbirtokossági jegyzőkönyvek segítségével teljes folyamatukban szemlélhető a mult egyes elemeinek megszűnése, átalakulása vagy változatlan formában való szívós fennmaradása.

A community gazdálkodási közösségének továbbélő elemeire már erősebb mértékben hatott a földművelés belterjesebbé válása. A nyomásos, háromfordulós rendszer és a vele kapcsolatos egymásra utaltság és gazdálkodási rend ma már csak a tagosítást megvalósítani és a szabad gazdálkodásra még áttérni nem tudó falvakban található fel. Az állattartás azonban — éppen úgy, mint az erdőgazdaság — sajátos természete révén megkívánja az egymáshoz igazodást, sőt a társulást is. A legeltetési társulatok közös csordatartása, pásztorfogadása, valamint a legeltetési rendtartás megállapításának módja szintén csak a faluközösség ismerete által válhat érthetővé és szolgáltat egyben a történetíró számára ma is elemezhető nélkülözhetetlen forrást a történeti falu valóságosabb megismerésére. A határpásztori intézmény, a falusi és birtokossági közmunkák, sőt még a községi közigazgatás tanulmányozása is szolgáltat olyan adatokat, amelyek a történeti falu közös munka és teherviselési közösségéből maradtak fenn.

A régi falu társadalmi és gazdasági életének, szervezetének ma is élő emlékei feltárára várnak. A néprajzi irodalomban évtizedek munkásságával összegyűjtött anyag viszont nem egyéb, mint a faluközösségi élet emlékeinek bő tárháza. Ez új szempontok szerint gyűjtött anyaggal pótolva, nagymértékben kiegészítheti az írott források hiányosságait és egyben a történelem-, valamint az aktuális társadalom- és gazdaságtudományok együttműködésére is módot és lehetőséget teremt.

I.

A háromszéki Alsócsernáton 1665., 1666. és 1716. évi falutörvényei.

Also Csernáton falva conclusumai

Constitutiones Possessionis Al Csernaton ab universis ejusdem inhabitatoribus pro conservatione bonorum ac territorior. totius pagi uno animi voto ac consensu Anno 1666 die 6-ta Marty conditae in publicum locum primae Marty Anni praesentis congregatorum convertum publicae relictae ab universis dictae possessionis inhabitatoribus approbatae ac in formam hujus libelli recens conscriptae et probatae in Anno 1718 die 2. Febr.

Anno 1666 die 6-ta mensis Marty.

Nos Michael Kalnoki de Köröspatak, Johannes Damokos Franciscus Bernád de Al Csernáton nobiles caeterique universae incolae et inhabitatores possessionis Al Csernáton uno animi voto ac consensu pro conservatione bonor. ac territor. possessionis totius pagi facta est constitutio sub articulis infra scriptis pro perpetuo decreto inter incolas et inhabitatores Also Csernatoniensis.

Első punctum a Tilalmas Erdőről

Ha valakit a Falu tilalmas Erdeiben kaphatnak az Erdő őrzők, ha Falubeli ember, mind marhástól szekerestől, vgy szánostól a Biró házához bé vigyék, és ha nem szolgál, az marha magajé lészen, az jobb ökre meg ütessék, és a Husa Falu számára fel osztassék, a bőre az Erdő őrizőké légyen, vagy az ki ott talállja, és a mellett mind lántz, kötél, furu féjszi és egyéb eszköz mely nála vagon övék légyen.

Második punctum azonról

Hogy ha pedig azon tilalmas Erdőben szolgálja rendet kaphatnak az is meg fogassék és minden marhástól jovaival meg fogassék valamellyekkel ott kaphassák a Biró házához vihessék, és ha az Gazdájé a marha igazittsa hűttel, hogy nem ő hirivel akarattjával ment oda a szolgál, aztis mi az ő jovai, mely a Falu kezínél vadnak, azt adják meg, ha a Nemes emberek cselédgyi tselekeszik, hűtös birája eskügyék azon meg, sem Urának sem Asszonyának sem néki hirivel nintsen, azt el igazitván: a szolgál sine omni dilatione hat forinton maradgyon, nála lévő jovai el vesszenek, ebben pedig kedvezés senkinek ne légyen, hanem a szolgál bériből az Ura fizessen meg, jo kezességén kívül ki ne adassék egy szolgális, törvényt a kezes ebben ne támaszthasson, hanem úgy legyen kezes, hogy ha törvényt támaszt a kezesen két annyit vehessenek, ha Apellálná cum poena calumnide jőjjön vissza ide a Falu eleiben, ha pedig

a Gazda, vagy a Nemes Emberek birája el nem igazíthatják a feljebb meg irt mod szerint jobb marhája meg ötletessék és üttessék.

Harmadik punctum ezenről

Ha pedig valakit ott kaphatnak bajoskodnak vélek nem birnának avagy el szalasztanak vagy pedig az után házánál kaphatnák, látnák el nem meri igazítani, mind maga mind gazdája vagy a Nemes Urának birája maradjon hat forinton, ennek pedig a Birságnak fele a Falué, fele az Esküdteké legyen a vádolóval edgyütt vagy az Erdő Őrzőké ha ők talállják, a ki pedig musdajos tölgyfát tsak hátán hoznais, a ki fentőnek vagy egyéb darék művbe való makkos bikk fát, musdallyos tölgy fát meg hántana vagy le vágna, azért maradjon három forinton mely birság simpliciter a Falué legyen.

Negyedik punctum azonról

Ezeken kívül azon tilalmas Erdőből nyír, nyár és gyertyán fábol Falubeli embereknek szükségire ökör szekérre elő uto ágasnak, ló rudnak való fát ló szekérre is szánto tesollját lötsfát, apro lószekérre való lajtorjás kötő rudat, kapu sorkot, ekeszarvát, nyujtot és egyéb apró szerszámnak való fát ki embernek hirtelen kellek, ugy mint tesolja fejet et similit pénz nélkül szabad hozni ezért nem büntetik, egy bokor öreg szekérre való lajtorja állatt falu hiri-vel szabad legyen hozni, melynek az árra lészen dénár 6, a ki pedig eplén szán áll és orsoknak való fát, bátor hátán hoznais, ha le vágja maradjon flor. 1, ezis éppen az Falué, ugy mind azonáltal, ha valaki a Falutól abbéli műben való fát kérne és a Falu adna egy poltrát adjon érte, ha oly ökör rudnak való fát talál vágni, hogy abbol kerek fejis ki telik, azért is adjon dénár 3, ezt pedig így értvén, ha egyet le vág ott hadja, mást vág helyiben ott hadja maradjon flor. 1, ha mindeniket elvinné maradjon flor 6, mely éppen az Falué.

Ötödik punctum azonról

A mely tilalmas Erdőt szakasztottanak ki eleink a végre hogy Ecclésiánk építtessék abbol és jövedelmeis oda fordíttassék, abbolis azon feljebb való rendtartás observáltassék, az Erdő birságokat mind pedig a pásztorok dolgából, mely birság nem a birónál hanem a Szent egyház fiánál áljon, Templom építésibe adassék, ezekben senkinek kedvezés és engedelem ne legyen.

Hatodik punctum azonról

Ha az Erdőpásztorok vagy annak a kinek incumbol az tilalmas Erdőben kár lenne, conperta rei veritate őrizetlenségek miatt esik,

nem tudván kik és mikor tselekedték eo facto maradjon flor 3, ha pedig utánna mégyen fel nyomozza meg találja ki adván ki tselekedte ne maradjon semmin, ha pedig Jobbágy házához viszik és követik a nyomot a Jobbágy házánál sine licentia Domini terrestris szabadoson meg kereshesse és törvényre Falu eleiben ki vihesse, ha ki nem adná a Jobbágy vagy jo szabados kezest nem állittana eo facto maradjon flor. 6, ha rá támad vagy bé nem botsátja életére flor 6 ugyis maradjon.

Az Erdő pásztoroknakis sub poena flor 6, semmiféle meg tiltott fát szabados hozni ne légyen, ezis éppen a Falué.

Hetedik punctum ezenről

Ha pedig valakit erdő dolgából vádolnának ezután hogy mindenek kötelesek légyenek akik láttják végeztük közönségesen ez után bírónak és Hütősnek tartozzanak ki adni, ha az pásztorok nem láttják semmi közök nintsen hozzá, fele az Biráké fele pedig a Falué légyen, de ha valaki látja ki nem mondja vagy bé nem adja a Biróknak meg tudván azt flor. 6 maradjon conperta rei veritate simili processu.

Nyolcadik punctum azonról

A mi az ökör pásztorok dolgát illeti ez után mikor az marhák-
kal ott járnak vagy hálnak, tölgy fán kívül szabad légyen egyéb
némű le fekűvő holt fát az Falu tilalmas Erdeiből vinni tűzre, fé-
szivel elis készíteni, de az ki nyers fát vág le külön külön vala-
hány szálát vág le minden szálért forinton maradjon mely éppen
a Falué.

Kilentzedik punctum a tilalmas erdőről

Akik ebből a tilalmas Erdőből fát pénzen vésznek, arra rendelt
a Falu egy emberséges hiteles embert, mely hittel légyen köteles
annak percipiálására, ugy hogy mikor kér valaki az olyan ember
mindjárt tégye le a pénzt a melyet a Falu rendelt, le tevén fel
irassa a Falu embere, az után mikor ki viszi Erdő pásztor hirivel
vigye ki, külömben ki ne vigye vagy oda ne mennjen, ha pedig ki
viszi pásztor hire nélkül, maradjon flor 3 érette, ha hijja a pász-
tort, nem menyen a pásztor maradjon flor. 3, mind az által maga
szükségire abronts fát szabad hozni, de ha más Falubéli embernek
utrumque hozna az számára maradjon flor. 1.

Tizedik punctum azonról

Mivel pedig semmi a végezésis ha annak effutuma nem lészen,
azért közönségesen edgyező értelemből mentünk erre, hogy ha
valaki a végezéseinknek nem állana refraktáriuskodnék vagy zá-

logját el venné nem engedne vagy bé nem botsáttana Házába és életire, akár Nemes akár Szabados akár pedig Jobbágy légyen meg találván a Földes Urát a Jobbágnak, ha az Ura embert nem ad eo facto azután a Biró elegendő képpen maga mellé elégséges embert végyen, akárhol a marháját fogják ki és büntesse meg a birságok szerint, mélyből semmi némű törvény ne indittassék igazságoson ugy lévén, alioquin privata vindicta ne inditta mert néki sem suffragál a mi végezésünk.

Tizenegyedik punctum

Minthogy eddig a meg tiltott Szent egyház és Ecclesiánk építésére rendelt tilalmas Erdőben mindenkor az egyház fiait hitták a meg vett fának le vágására és látására, mivel ezután szabott rendi lészen mitsoda fának menyi lészen az árra, melyet a Szent egyház fiai percipiáljon, más senki ne, azt fel irván számot adhasson rolla, ennek utánna erdő pásztort hijjon le vágására akinek adnak sub p notata poena poena de ha el mégyen oly bizonyos okot nem adhatván őis meg büntetessék ha egyház fia véssen mivel hogy hites, azon hiti alatt hozzon olyant az mi néműt kért, külömben kár és gyalázat követi illetlen tselekedetiért szintén ugy fizesse meg mint más

Öreg művbe valo tölgyfának az árra szálának	dénár 10
Nyirfának az mely művbe valo	dénár 3
Nyárfának szálának az árra	dénár 3
Apróbb rendű nyir és nyárfának	dénár 1

Mindeneket a Falu közönséges helyin kérjenek, ha másutt két három ember előtt benne comperiáltatván büntetése lészen flor. 6, hanem uno animi voto et suffragio légyen a Nemes Uraim tettésekből főképpen a felettebb való adás ugy mindazonáltal hogy a Falu se köttessék meg illendő képpen való fa adástol a személyeknek mivoltok és érdekem szerint pénzért vagy ajándékon szabadságokban áljon. Malom épületre valo fát orso fognak valot, ajándékon adjanak illendőképpen mivel a Malmok a Falunak használnak a mostoni Malmos embereknek. Annuatim egyszer a hütös perceptor és az Egyház fiai számot adgyanak a tilalmas erdő jövedelmiről, a zálagot soha másuvá ne vigyék hanem a Falu részire valot a Perceptor kezihez, az Egyházfinak az Ecclesia építésire rendeltetett Erdőből valot, soha pedig azokból az Biró vagy Hites ember in privato ne végezessen senki el, hanem in publico loco légyen a végezés, a Falu résziről, ha enged a Falu jó, de azt el ne engedhessék, a Falu kárára vagy injuriájára, ha penig ezek ellen tselekednének tehát eo facto comperta rei veritate azon hitire

tartozzék a Biro a hűtősre meg mondani, a Hűtős a Birora a Perceptor mindenekre, melyre a Falunak kötelesek, similimodo a Szent egyház fiai sub poena flor 6, mely éppen a Falué legyen.

Ezekhez a conditiokhoz szabván magát minden Csernátonban lakó Nemes és Szabados vagy Jobbágy rendből álló rend magát, kötelezzük a feljebb meg irt modok és büntetések alatt mind magunkot és successorainkot. Senki ne apellálhasson a Falu régi szokása szerint tsak a Nemes Uraimék eleibe ott végképpen el igazittassék hanem ha rendkívül valo dolgot intentálnának valamelyikünkön Falu közönséges tilalmassát Erdeit semminemű időben Nemessek vagy azzal a Falunak nagyobb részint valo meg edgyezés nélkül le ne vágják Erdővel senkinek ne fizessenek hanem ha ki mit vett fizessen meg annak az iránt valo suffragiuma se vetődjék bé, melyet ha ez után tselekednének részeket veszessék örökösön a tilalmas Erdőből.

Következik a Falu Földiről és fűveiről valo dolgok

A Falu fűve mint eddig ugy ezutánis azonn uton és modon annyi fizetésért járjon, annak az árrais mennyen az Perceptor kezibe ha szokott ideibe akiknek incumbol bé nem viszik az árrát tempestive, admonealtatván felölle, tégye más le ha infra octavum meg nem adja annak a ki le tette, azután azon esztendőbéli haszon övé légyen, ennek az árrát mind addig az két esztendő alatt a mint fel vették ideje előtt ez után soha azt ne tselekedjék, ha valaki tselekedné a magáébol vehessen mást a falu.

Hogy minden ember tudhassa jövendőreis fenn maradjon melyik féle forduloban menyi földje légyen a Falunak annak a hites Perceptor mennyen végire és melyik Szánto földről menyi jövedelem légyen esztendőnként fel irván a Falu könyvébe szép rendel annak jövedelmitis az hites Perceptor percipiállja ha valaki ez ellen vétne, hirnélkül bé vetné árrát le nem tenné flor. 1 solvát melynek harmada a Perceptoré két része éppen a Falué, hanem percipitálná vagy protestálná nem akarná benne lévő gabonáját ámittálja melyből semmi lis motio apellatio ne lehessen sub poena calumniae ebben prescriptioja sem engedtetik senkinek a földekben, ha szintén addig manutenealta volnais vagy subtiniálta volna el akarván idegeníteni a falutól hanem simpliciter ki foglaltassék a keziből akár kinekis.

Következik a Falu Határáról és Kertéről

1.

Mivel sokaknak telekjek kaszálo kertjek, csűr kertjek a Falu határára függ ki, némelyek kaput némelyek rést, némelyek pedig

jukakat szoktak ki tartani azért az ilyen helyeket kár tevésnek idein minden Holnapban meg circáltasson a Biro ha másutt rossz kerti vagyonis, de az Falu Határa tilalmas helyre valamelyik ki függ, jo kertet tartozik tenni ott semmi némű marha ki ne mehesen, mely ha jo nem lészen haladék nélkül egy forintig büntessék melynek fele a Falué fele a Biroé a Hütösökkel edgyütt, ha harmad nap alatt fel nem tenné toties quoties meg büntettessék sine misericordia.

2.

A Falu Határára járo meljék kerteket melyek ennek előtte valo időkben voltak noha felesen szines dolgok által le rántattanak mostan senki sem tézsi azokotis a Hütösök fel circálván sub poena flor. 1 fel tétessek az régi mod szerint minden helyein a Falu Határának, ha fel nem tennék toties quoties büntettessenek harmad naponként, melynekis fele a Falué a földeketis kikről melyeket szoktak tenni fel keressék a hitesek és a szerint fel tétessek, azokotis azon büntetés alatt.

3.

Mivel kiváltképpen a Falu Határán lévő ország uttjára bé jövö földeknek a lábját tsak nem egynehány ember tézsi azoknakis inspectioja büntetése a feljebb meg irt mod szerint légyen, ilyen declaratioval, hogy ha valaki azt le vonná vagy el lopná vagy tsak törnéis comperta rei veritate nem egy forinton hanem flor 6 convinceáltassék melynek fele az Károsé fele a Falué légyen, ebbenis semmi exceptio ne admittáltassék sem appellatio comperiáltatván az dolog. A meljék kertetis valaki a Falu hire nélkül el vonnja vagy el lopja meg hánnja simili modo büntettessék ez nem az károsé hanem az Hütösöké a Faluval edgyütt légyen.

4.

Jol lehet egyenlő a Falu határa, de hogy ez mostan reánk következett felettébb el merült káros emberek tételitől ilyen rettentés kárt a szegénység ne vallyon, végeztük közönségesen egy akaratból hogy valakinek négy ökre vagyon a Faluban, ha több annál inkább semmi némű időben az Falu határára ki ne vigye, se kézen se kötelen ott semmi némű helyen ne étesse, hanem a kinek két ökre vagyon az szabadoson ki vihesse nappal mikor a nap fel jó, akkor vigye ki, mikor már majd el menni akar, akkor nap világon hozza haza, a kinek két lova vagyon vagy egy az is hasonlo utat követhessen de két ökrét egyszer vagy többször kivinni szabad ne légyen sub poena flor. 1, a kinek marháját naptámadt előtt látják

vagy napnyugta után étetve Falu határán a Gabona vagy buza között büntettségük flor. 1, ennekis hasonfele a Falué fele az Biráké és Határőrizőké legyen pásztora pedig illendő legyen melyet a Hűtősök illendőnek itilnek sub eodem poena.

5.

Senkinek sem éjjel sem nappal a Falu Határán más ember borsojába menni szabad ne legyen ha ott találja büntesse a gazdája, hanem büntetődjék ad flor. 1, mégis a kárt refundálja meg keresvén ő kik tselekedték ha contumacia ductus tselekeszik ne a Falut perelljék hanem el kezdvén a biro előtt a sérelmes fél ez ilyen casusban apellallasson és valamin a Falu maradna úgy convineáltassék a Széken affele contumacia cujuscumque conditionis sit.

6.

Aki a Falu Határában szokásos marhát tartván akár éjjel akár nappal Gabonába tanálatnék annál inkább ha maga mellette volna, nem egyszer hanem többször hajtsák bé az marháját, ha a Gazda találja, mind a kárt meg vehesse, mind az egy forint az övé legyen, de ha szaladás az eddig valo processus observáltassék el igazitván.

7.

Tilalmas helyet senki ne szabaditson Falu közönséges hire nélkül sub poena flor. 1 meg büntesse utánnis ha oda viszi marháját toties quoties más ember kárára ne tselekedje, szabadoson büntetődjék valamig meg nem szűnik.

8.

Kaszával sorloval és egyéb kárt tévő eszközzel az Falu tilalmas határába senki se menjen, miglen a takarodásnak ideje el nem jó, hanem ha a Falu a Nemes Uraknak edgyezésekből fel szabaditana, valaki megyen az előtt flor. 1 maradjon, a kaszája a mező pásztoroké legyen a forintnakis fele, a Falué fele pásztoroké Biráké legyen.

9.

Hanem anyaszopó borju pásztor nélkül tartja vagy egyéb pásztor eleiben való marháját kár tévőt othon tart első tselekedetiért ad dénár 12, másodszor flor. 1, harmadszor ha ugyan nem szűnik meg, üttessék meg, ide nem értvén a hizlalo marháját, a ki meg üti legyen azé a husa, de meg lássa minden ember boszubol ne tselekedje mert meg fizeti.

Azt ki szántsándékkal másnak kárt tézen vagy tétet comperiáltatván egy forinton maradjon valami kára lészen az ki gabonájában taláztatott aztis fizesse meg.

Mely feljebb meg irt dologból egy exmission kívül semmi processus exceptio ne légyen apellatiois, hanem tsak a Nemes Uraimék eleiben ott végképpen el láttassék, finaliter, vége lévén exemptio-ban vetessék ha exemptiot nem engedne akárhol akármi nével nevezendő marhájához tsak a peresis hozzá nyulhasson másuvá érte ne hihassa vagy idézhesse, hanem Falu eleiben sub poena calumniae eztis hozzá téven ha négy ökrös ember két ökrét ki vinné comperiáltatván vagy két lovat többet ne vinne ki valaki, excipiálván a Nemes Uraiméket mivel mindenekben harmadosok juxta usum legem ha külömben tselekednék valaki flor 1 maradjon toties quoties.

Az Utakrol és Sártöltésekről

Az Utakot és Sárokat minden helyeken valahol privata personak nem szokták tsinálni, a Falu közönségesen tsinálják minden hidakat és töltéseket ugy hogy a mint az alkalmatosság hozza s hol s mitsoda formában edgyez meg a Falunak nagyobb része szabadságában álljon vagy légyen, ez tselekedetekben egy vagy két Sárbiro légyen a kik meg lássák mint viszik a gát ágat s mint kötik a mikor a Falu meg edgyez az ág hozáson.

A privata personakkalis fel circalván az Utakot meg tsináltassa sub eadem poena mely éppen övé légyen. A Palokotis simili modo tsináltassa azon büntetés alatt a Biro magát ebben ne elégytse ezt pedig ilyen okok alatt hogyha gondviseletlensége miatt a Falu büntetésbe esik azt a Sárbiro fizesse meg, ha Biráktól vagy az Esküdtektől admonealtatik viseljen gondot rája contumacia ductus. A Völgyetis mikor nem nyomás tempestive meg tsináltassa. Sár töltésbe és gátba tilalmas erdőből ágat hozni szabad ne légyen az erdő birsága alatt hanem mennyen jó helyre a szabad erdőbe onnan hozzon alioquin megbüntettetik.

Az Törvénybéli processus ez lészen

Az zálaglás rendel járjon a ki el nem menne vagy zálagot nem adna vagy ki rekesztené vagy meg fenyegetné szidná vagy el venné a zálagot flor. 1 maradjon sine misericordia meg vegyék.

Második

Aki minn convinealtatik igentetés vagy zálaglás által fele a Hütösöké fele a Falué légyen, melyben juxta quantitatem delicti engedni szabados injuriát fen nem tartván.

Harmadik

A Biro a Hütösökkel edgyütt a maradságot végezhesse el és külön ne azok nélkül, a Perceptor a Falu részit fel írja sub poena flor. 1 toties quoties tselekszi.

Negyedik

Minden zálagot in genere a Perceptor kéziben vigyenek ugy az maradságokotis, a Biro fide mediante tartozzék a Hütösökkel keziben adni a Perceptornak Falu hire nélkül pénzt se adjon ki a Perceptor hanem Falu hirivel sub poena flor. 1, mely éppen a Falué légyen.

Ötödik

A perceptor mind a zálagrol vehet kezest mikor kiviszik, mind pedig ki min maradott és miért s mivel végezett sub poena flor. 1 fel írja tsak az Falué hogy így a peresek tisztább utat követhessenek dolgokban.

Hatodik

Minden forintbol a Perceptornak két pénze vagon azt ki veheti edgyik pénzt a faluéból a másikat a Hütösökéből.

Hetedik

Ha valaki nem Falu határáért perel sem Falu kára nintsen a dologban hanem factum honoris et siniclia ahoz a Falunak semmi közü nintsen, melynek két része az Hütösöké harmada a Peresé, ebbéli törvénybéli terhnek.

A Falu Törvénybéli maradságok

A Falu törvénye szerint valo patvar	dénár 24
Három gira téssen	dénár 24
Revocatio instante	dénár 24
Depositio causae	dénár 12
Faluközött valo tisztaság ez a törvénytévöké	dénár 2
Prohibita eadem die sine onere cum onere	dénár 12

Ezekben pedig mindenekben a deposition kívül harmada a peresé, a depositio éppen a Falué a többi oszolván a Falu és Biró Esküdtekkel edgyütt.

Nyolcadik

Valakik ez végzése ellen reluctálnának meg nem állanak vagy állani nem akarnának, ez ellen excepiálnának, tovább valo processust igyekeznének falu kárára, az olyan eo facto forinton maradjon in paratis a melyet le tégyen, ha in paratis le nem tézsi semmi uton modon ne apellalhasson, ha contumatia ductus tselek-

szik, ante omnia a Székben patvaron maradjon onnan redeáljon ujjabban forintal akármitsoda személyből álló ember légyen sine respecta personorum sine omni ulterioris juris processu ha még is urgeállja ujjabb convictus légyen.

Mivel eddig felettebb valo sok veszekedések és illetlen tseledetek lóttenek egymást nem értések miatt, azért végeztük közönségesen hogy valami a Falu közönséges dolga ugy mint Pap és Mester fogadás, Scholak, Teplom, Torony építése, egy szoval a mi közönséges jonkra Falustol czéloz, az olyan nagy dolgokot sem meg irt Nemes Uraimék ellen nem tselekeszünk ugy hogy valamelyik fél superallja a masikot, a potiorb part hozhasson mind Papot és Mestert. Azt pedig mindeneket a Falu edgyező tereh viseléssel hozza.

Ispánok és visitorok tartásais külömben ne lehessen ha valamelyik Nemes ember ithon nintsen tselédgyinek vagy gondviselőjének hirrre adják, ha az Falu meg edgyez azon, hogy maga ne tartsa folyamodván oltalomért edgyik Nemes emberhez azis a fenn meg irt edgyezés szerint lehessen.

Kalnoki Mihály
LS

Damokos János
LS

Bernáld Ferentz
LS

Mivel közönségesen petsétünk Falustol nintsen nevünk alatt Cseh Péter nevű Atyánk fia petsétivel petsételtük meg melyet falustol magunkénak ismerjük.

Correcta per praescriptos
Par ex vero originali sine variatione.

Petrus Cseh
LS

Anno Domini 1665 die 7ma Juny Nemzetes Kálnoki Mihály eo kegyelme Nemzetes Bernáld Ferentz Ur jelen lévén a jámbor Faluval edgyező értelemből, látván a Falu Határán lévő sok kárt tételeket, annak jobb modjával valo meg tartására, a Falu Hites birája mellé esketének Hites embereket, kik a bünösököt minden kedvezés nélkül meg büntessék minden személy válogatás nélkül ebben sem Nemzetes Kálnoki Mihály Urnak Bernáld Ferentz Urnak sem Nemzetes Damokos János Urnak sem Barabás Péter Urnak sem Falusiaknak egynekis ne kedvezzenek, hanem valakik kárt tétetnek mindeniket egy iránt meg büntessenek. Ha kik pedig törvényt mozdittanának az illyen dologban egy forintig valo dologot s pert Székre ne apellálhasson alioquin, hanem elsőször plene et integre tégye le az apelláló fél az egy forintot, az után ha el akar menni lássa, a Falus Hütös biroval edgyütt; A Hütös emberek

mind szegénynek boldognak igaz törvényt tégyenek, a többiről az oda fel meg irt articulusoknak continentájához tartsák magokat.

Iidem qui spra.

Anno 1716 die 17-ma Maji lévén a Falunak Also Csernatonnak az Ecclésia Épületiben signanter a Templom héjjazattyában fogyatkozás romlás

Az Ecclésia Erdeiből ugy a Falu közönséges tilalmas erdeiből külömb külömb féle discursussa a Falunak hogy miképpen usuállják ugy hogy mind az Ecclésia Erdejeis továbbrais maradjon, a Falu tilalmas Erdejeis tékozlásképpen el ne romolljon, a Faluis a maga szükségire belölle succurálhason, ennek determinatiojára ex uno animi consensu anno et die praemissa a Cseh Andrásné Asszony Házához confluáltunk, és e szerint determináltunk Patronus Uraimék ugy mint t. nemzetes Bernád János ur t. nemzetes Kálnoki Tamás ur T. Nemzetes Damokos István és Péter Uraimék és Falusi Biro Dulo Márton praesentiájokban hoc modo

1.

Az Ecclésia Jozági körül az Viz Parton akik Fűzet fel vertek és vernek proprietást benne ne tartsanak meg sem engedjük Ecclésia annuntiája nélkül hanem ha usuálni akarja az Ecclésia consensussából légyen külömben tselekedőkön a Megye biro végyen egy forintot.

2.

Isten kegyelmességiből már Ecclésiánknak lévén interesre eloialt (!) pénze és buzája melyből a ruinák restauratiojára succurálhatunk, melyre járandó volt eddig az Ecclésiánk Erdeje fája árra, azért a modo deinceps senkinek semmi uton modon az Ecclésia Erdeiből ne adjanak valamig ujabban meg nem edgyez az Ecclésia rajta ide nem értvén ha mi fa in natura Ecclésia épületihez kivántatik melyet abbol meg edgyezésből hozhatnak.

A Falu Erdeiről

1.

A szálas tölgy Erdőben egy darabott ezen a héten Erdő biro uram mennjen ki az pásztorokkal és határozza ki a kinek a Falu ad egy szál fáért adgyon dénár 12, a kinek olyan speciális fa kivántatik a mitsodás abban a ki határozott helyben nem találtatik ugy mint malom tengely kapa láb talp pintze gerendáknak valo fa másunnan is adjanak de az árra dénár 36 légyen.

2.

Az egyéb aproság szükségre való fák nyír, nyár, gyertyán a Foglálásban abból a helyből honnan az Falu meg edgyez illendőképpen a szükséghez képest adjanak kinek kinek a limitatio szerint, de másnak maga praetextussa alatt belölle fát ne suppeditaljon se abból készített eszközeit másnak ne adjon sub poena flor. 6, és ha valaki tsere fa abrantsot hoz egy szálnak árra lészen dénár 1, mogyoro nyír gyertyán ingyen adattassék.

3.

A Tűzre való fátis hordják ki rakják kaszajba közönséges helyre pénzé tévén fordittsák a Falu szükségire, a ki a maga házához viszi conperta rei veritate in flor. 1 maradjon a mi ág bog ott marad s tőke a Falu szeriben szolgáló gyalog szer egy holnapban minden Szombaton hozhat a menyiszer akar nem tsak maga hanem maga tselédjivelis nap támadattol fogva nap nyugottig de az után ott ne találtassék sub poena flor. 1, ha tsak casus nem inpediállja fát fejszivel ott le ne vágjon sub poena flor. 6.

4.

Az Aszszu Cserefátis nem tsak fekvőt hanem fenn állotis hordják ki egy köz helyre a műbe való fa vagy egyéb eszközre való lesz tegyék külön rakásban és a Falu ahová meg edgyezik betsű szerint adja oda.

Falu Tilalmas Határáról

1.

Jollehet az Tilalmas határ dolgáról régi irott törvénye vagon ugyan a Falunak melyek az idő mostani mivoltához képest némely részről illyen képpen concludáltunk, hogy aratásig senki semmi féle marháját ott ne legeltesse a metzet lovakon kívül, azt cum venia judici két hétig a gyepeken, ha gabonában flor. 1 maradjon a beteg marhákotis Falu hirivel, ha roslani kender nőni ki mégyen szabadságában légyen két lovon vagy két ökrön ki menni és ha talál mig ott dolgát végezi kaszájával marhájának kaszálljon de haza ne hozzon sub poena flor. 1.

2.

A kik Marhájokat erdőre vagy más Falu határára vagy maga privilegiumos helyire legeltetések okáért a gabona között két marhánál többet egyszéltiben kötve szabad ne légyen hordozni, hanem egymás után fűzze kettőnként mind mikor jární bé fogja ugy a lovakotis gyeplőn sub poena flor. 1.

3.

Akik Mátisfalvára hajtják marhájukot mikor arra forduló Határoknak edgyike Nyomásban léssen akkor semmiképpen a tilalmas határban alá s fel hajtani nem szabad sub poena flor. 1, hanem hajtsák a Nyomáson.

4.

A régi Falu törvényiben valo negyedik punctumáról igy edgyeztünk meg hogy Isten eo felsége az Aratásnak ideit el hozván a mely marhán munkálkodni szokott ha két féle marhája vanis ki viheti meg tzővekelje legeltetheti napkelettől fogva napnyugotig, a kit nap nyugott után ott találnak ha tzővekelve léssen is poena flor. 1, excipialván ha urgens necessitas kénszeritti a mely ilyen ha fogyato gabonáját végezni akarja vagy siető kalongyáloja etc. melyett akkor végben vihet egy ora alatt.

5.

Tavai tsitkot senki ki ne vigyen szabadon ha tsak nem hámozza alás fel hordozni a marháját sub poena flor. 1 meg tiltatott.

6.

Ha valami hirtelenittő szűksége nem kénszeritti ugymint asztag bé hegyzés gabonája ha olly káros helyen vagyon hogy lopástol vagy kártol féjti, és ehez hasonló casusok hirt tévén az hiteseznek vagy határ őrzőknek fogyaték kalongyáját gabonáját bé hozzattja de sub praetextu ott ne hálljon hanem dolgát contineállja sub poena flor. 1.

7.

Ha valakinek parlagja marad kérjen szabadságot rá az Falutol vagy határbirotol mag kaszálván szénának meg engedtetik, de apronként szekérral sem egyszer se mászszor haza ne hordja fűvül sub poena flor. 1.

8.

A Falu Constitutiojáról irott régi articulussait melyeket akkor praedecessorink irásban hagytanak és protocoláltak a Falu könyveiben mindenekben helyben hagyunk és approbálunk a fen specificált punctumokon kívül melyet pro futuro testimonis miis subcriptionkkal...(?)

9.

A kit téssen a Falu Falu Tilalmas Határának Inspectorául az poenát constientiose juxta qualitatem delicti exequallja sine res-

pectu personarum melyben magának két része Határ pásztoroknak egy részt adjon, és de modo procedendi instructiot adván az határ pásztoroknak melyet hiven observálni tartoznak sub poena flor. 1. a szofogadatlanóságértis flor. 1, ha nem őrizné az határt toties quoties.

et subscriptum erat

Bernald János mp   Kalnoki Tamas mp   Damokos István mp
Damokos Péter mp   Falusbiro Dulo Marton   falu résziről mp

A mi jo Atyáink a jámbor Régiek
A Törvényt mondották a Város Lelkinek
Annélkül fenn állni nem lehet senkinek
Szükséges hát lenni Falu Törvényinek

Ehez tartsa magát jámbor és tsintalan
Vakmerő és nyakas bátor s bátortalan
Erős és erőtlen Gazdag s gyámoltalan
Örökös jövevény tudós bölts s tudatlan

Törvény és igazság ebből ki mondassék
Ki mire lessz méltó consideráltassék
Vétségtel en igaz meg szabadítottassék
A vétkes és bűnös meg birságoltassék

Fű, Fa, Vetés tiltva s a Falu Uttzája
Falu Gyümölsének s kertjei karoja
E könyvben van írva módja és poenája
Itt meg találhattja a Falu Birája

Descriptae et parizatae ex veris originalibus sine omni variatione per Stephanum Farkas ab origine de Ikafalva in anno 1793 mense junio sub jud. Steph. Silvester.

Eredetije 1793. évi másolatban a Székely Nemzeti Múzeum »Damokos Dénes iratai« jelzésű csomóban.

II.

A háromszéki Kisborosnyó 1724. évi falutörvényei.

Ann o 1724 Die Octáva Novembris K ü s B o r o s n y o
f a l v a

Falu irt Törvényi mely rend szerént így következik

1. Az Biroság Polgárság úgy járjon hogy hogy valakit rend szerént talál senki magáról semmi szin alat el ne vethesse.

2. Minden héten hetfűn Tűrvény legyen azon kűllyel háromszor egy héten Falu kűzűnsűges dolgainak igazgatására Hetfűn Szeredán Szombaton csengetűs legyen.

3. Ha valakit az Biro zűlagoltat űs Polgártol vagy hűtűs embertűl az zűlagot el veszi Forint az bűntetűse.

4. Ha valakit meg zűlagolnak űs valami cseledire (!) műs csengetűsre kivűnkozìk egyszer űdű adatik.

5. Tűrvényre senkinek az zűlagja ki nem adatik.

6. Ha hűtűs ember nem vűdallya az zűlagoltatot embert Forintig Tűrvényre megyen az zűlagoltatot ember ha penig hűtűs ember vűdallya senkinek tűrvényre nem megyen.

7. Mikor valakit hűtűs ember vűdol az zűlagoltatot embernek bizonyűsa leszen maga mentsűgire az hűtűs ember forinton vűgyon az hamis vűdűrt.

8. Ha valaki szűn szűndűkkel marhűjűt Gabonűban hűjtattya avagy pűsztoroltattya forinton marad minden kegyelem nűlkűl toties quoties.

9. Ha valakinek ketszer vagy hűromszor az marhűjűt gabonűban talűlljűk ki meg mer eskeni hogy sem hire sem akarattya nem volt hogy az marhűja ot volt kűt Pűnz az bűntetűse ha penig negyedszeris ot talűlljűk 33 Pűnzìg meg bűntessűk műg is az mi kűrt tet fűzesse meg.

10. Ha valaki hűvelykes Gabonűt lopna tarisznyűval szotyorral pusztitana 33 Pűnzìg meg bűntessűk ha kaszűval kaszűlnű az Gabonűt forint az bűntetűse az műkot hasonlű kűpen.

11. Ha valaki kert veteműnt pusztitana űs műs ember gyűműlcsűs kertit koborlanű pusztitanű lopnű forint az bűntetűse.

12. Az meg zűlagoltatot embernek ha elegendű zűalogja nincsen magűt meg nem mentheti.

13. Valaki műs ember fűvit kaszűval hordanű marhűjűval gűzoltatnű 33 Pűnz az bűntetűse.

14. Az Falu Pallagjűn senki Szűnűnak ne kaszűllyon se Szeke- ren ne horgyon valaki ez ellen cselekszik forinton vűgyon az ki penig faluval nem adozik semmi kűpen nem szabadul.

15. Az Csìga Vűra avassűban ha valaki erdűlne forint az bűntetűse ha fejszìvel űlű fűt vűg az hűtűn horgya 33 Pűnz fejszì nűlkű űt pűnz ha holt fűt fejszìvel tűz pűnz.

16. Ha valaki valakit falu kűzűnsűges gyűlekezetiben bestelen szoval illetve alkalmatlankodnűk asztalt verne riaszkonűk szìtkozűdnűk toties quoties 33 Pűnz az bűntetűse.

17. Mikor Törvény vagyon senki senkivel ne beszélgessen ne zajogjon hanem az Törvényre halgasson valaki ez ellen cselekszik 33 az büntetése.

18. Valakit szekér szerre poroncsolnak szofogadatlankodnék marháját el dugná forint az büntetése mégis el kel menni.

19. Az igavonó marhák helyin sem erdön sem mezön esztenát senki ne csinállyon juhait ne jártassa valaki ez ellen cselekszik forint az büntetése.

20. Valamikor az Falusi johok egy esztenára ki telnek senkinek idegen juhót be hozni nem szabad ide nem értvén az pásztorok juhái azoknak sem szabad többet legfellyeb huszonötöt valaki ez ellen cselekednék minden héten háromszor egy egy forint az büntetése.

21. Idegen más helyről jött ember az ki ország adóját nem agya korcsomát és mézárszéket nem szabad tartani ha valamely falusi ember szállást adna neki s korcsomát tartana az Gazda büntetődgyék forintig minden jövevény ember penig az ki ide jő harmad napon tul az falunak egy forintot tegyen le ha it akar lakni contribuálni akar az faluval.

22. Senki az Faluban négy fejős kecskénél többet nyárban az házánál ne tarcsón sekus forint az büntetése magát a moveállya az Falu mellől.

23. Az Bozzai birodalmat az régi Atyáinkrol maradot szabadságal birják az falusi lakosok azon kívül valok se ekével se kaszával ne birhassák az ős Lakosok is ha ekével akarják szántani valamely részt be kertellyék secus az csordával el tapotatik az ki ellen cselekeszik forint az büntetése.

24. Az ökör legeltető helyekben penig ugy mint Peleskében Kőszőrüsben Omsos és Szeredő oldalában az Olvaság tövitül fogván az Doborlo hágajáig az Térben juhoknak jární nem szabad annál inkább esztenát csinálni nem szabad mert valaki ez Törvény ellen juhait ot jártatná vagy esztenát csinálna minden héten háromszor forintig büntessék meg.

25. Mikor az Falu kilentz embert ki választ hogy hütös embe- reket válaszanak az kiknek szere s négy esztendők alat nem viselték semmi szin alat magokrol el ne vethessék ha nem ha ollyak találatnak az ki még az hütösséget nem viselték.

26. Falu csordájából ha az marhák el szaladnak az tilalmasban vagy bogároznak ha az csorda pásztor meg mer eskünni hogy elegendő pásztor volt mellette tehetsége szerént őrzötte nagy marhárol két pénz aprorol egy Pénz az büntetése ha penig elegendő pásztor nem volt mellette 33 Pénz az büntetése még is az pásztor az kárt fizesse meg.

27. Az mint az határ pásztorságot az Falu szerre bocsáttatta valakit az szer talál ha alkalmas határ pásztorságra tartozzék maga elviselni más alkalmas embert tartozik fogadni jobbágyot semmi képpen nem szabad külömben senkinek meg nem engetetik.

28. Az határ pásztorok ha valaki marháját falu tilalmas határában talállyák pásztor nélkül szaladás képen nagy marha két Pénz apro marha egy Pénzig büntetessék ha kárt tet azt fizesse meg az marhás ember ha penig Kaszálo fűben szán széndékkal jártattya 33 Pénz az büntetése az Gabonából penig forint ha szán szándékkal jártattya még is az kárt fizesse meg.

29. Mikor az Falu közönséges porcioját poroncsollyák hogy admin(isztrálják?) valahová az falu poroncsollya harmad napra minden ember tartozzék be vinni ha nem s meg mer eskeni hogy kereset s nem talát törvényre megyen ha penig vakmerőlkődik 33 Pénzig büntessék meg.

30. Az Falu határa akár buza Tor(ló) akár Tavasz mikor meg szabadul mig az Falu csordájának nem szabad senkinek privatus embernek iga vono marhájával egyebút nem szabad oda hajtani valaki ez ellen cselekedik 33 Pénzig büntessék toties quoties.

31. Az Pojánt és Falu felet fel fogot erdőket valaki erdőlné pusztitaná szántaná három forintokig az Falu büntesse meg ha penig valaki tüzel égetné s comperiáltatsuk tartozzék az biro Vicze tiszt Uramnak ki adni.

32. Az Falu határán ország és Falu Uttyait tartozzék az biro az Faluval edgyütt ki járni ugy a Faluban valo utakotis annál inkább hogy az Falu Patakja tisztábban folyhasson valakinek az patakot által nem keli senkinek az patakot az kertiben be vinni szabad ne legyen valaki penig ez ellen cselekednék az falu egy forintig büntesse meg ha mégis obediálná Vicze Tiszt Uram tiszte szerint procedállya.

33. Az mi penig az korcsoma és mészárszéket illeti idegen és más helyről ide jött embereknek akárki jobbágya legyen korcsomát és mészárszéket nem szabad tartani külömben ha nem proporcionalliter valamint az porciot adgya az mészárosok penig egymásnak tartozzanak hirt adni egymásra senkinek ne legyen szabad ölni az korcsomát penig idegen ember jobbágy és sellér it lakos embernek ha korcsomája vagyon semmi szin alatt senkinek nem szabad tartani valakik penig ez ellen cselekednének forintig büntetődgyék.

34. Az mi penig az Bika tartást nézi idegen és másunnan ide jött oláhoknak bikát tartani nem szabad külömben esztendőnként tartozzék perbaritot minden olá meg adni hatvan pénzt.

35. Az mi penig az juhok dolgát nézi az Falu mellett egy láb földinél közelebb jární nem szabad valaki ez ellen cselekednék egy forintig meg büntetik.

Eredetije a Székely Nemzeti Múzeum levéltárának törzsggyűjteményében, a falutörvény keletkezésének ideje körüli másolatban.

III.

A háromszéki Szotyor 1727. évi falutörvényei.

Anno 1727. Die 1 Mensis Octobris.

Szotyor Falvának írott Törvényt így következik

1. Ha az Biro hagyománt és törvény napot akar hagyni mint hogy hetfűn vagyon törvény napunk az előtt valo vasárnap az Templom előtt meg álitván az Falut úgy kel hagyni hagyománt, de nem csak magától hanem az Falu akarattyából fő képpen az Hűtősök meg edgyezésiből.

2. Ha valaki Falu Szeriben szolgáló ember az Hagyományra nem menne hanem az Biro zálagloja honn éri meg büntettetik denar 20 ha jo okokal magát nem mentheti.

3. Ha valaki magát az Falu között illetlenül viseli vagy dohányozna denar 20 büntettetik.

4. Ha valakit ki vádolnak az Birok, tartozik meg zálagoltatni sub poena fl. 1, az meg zálaglott ember penig hűtivel meg szabadul de úgy hogy ha hűtős ember nem vádolta ha penig meg akar perleni az zálaglott ember az vádloval tartozik az Biro ki mondani az vádlot de az mellyik fél el veszti büntetik fl. 1.

5. Az birságot el nem engedhettyűk ha egy ellenkező leszen.

6. Az ki az Falu gyűlésin az asztalt úti denar 20 poenastatik.

7. Ha valaki az Birot hűtősöket vagy zálaglokat mikor Falu dolgában járnak illetlen soval illetve fl. 1 poenastatik.

8. Ha valakihez zálaglo megyen és zálagot nem adna az Biro zálaglojának az zálag nem adásért fl. 1 büntettetik az vétségiért is külön még is az egész falu tartozik el menni és meg zálagolni aszt az embert azért is fl. 1 büntettetik.

9. Az Biro minden Esztendőben ketszer őszszel és tavaszszal tartozik mindén embert az kert Gabona lopásért meg eskűtni úgy marhájával tilalmasban járásért szolgáló legényeket is és az ki lopásban incurral fl. 1 büntettetik, az marha járásért ha fejes az Gabona az hol járt denar 80 ha szánt szándék, ha szaladás denar 40, ha fű vagy fű buza szántszándékkal den. 40 ha szaladás denar 20 ha az Szolga vét az Gazdát zálagolják érte.

10. Szent György Naptól fogva Szent Mihály napig az tanorok kapun belől az járo marhán kívül semmi marhát nem szabad legeltetni az mig az csorda be jő ha valaki ott legeltetne denar 40 büntetetik ha nem beteg vagy sánta és hanem ha valahova akar menni vagy valahonnat haza jött, az malaczos Disznoy mig az malaczok az csordába nem mehetnek szabad addig.

11. Az Közepső Határban Esztenát erigálni senkinek nem szabad az más két határban szabad de ott is edgy láb földnél közelebb nem szabad bocsáttani sub poena fl. 1.

12. Két marhánál többet tilalmasban edgy széltiben nem szabad elvinni sub poena denar 40, ha kötélén vagyon fogja az kötélit ha nem fogja denar 40 poenastatik. Senki parlagát senkinek nem szabad etetni hanem ha aratna vagy egyebet ott kezel dolgoznék sub poena denar 40.

13. Ha valaki csengetne és az Falut nyomra hiná hogy kára vagyon, és valaki el nem menne az ki az Tanorok kapun belől lakik fl. 1 büntetetik ha penig oknélkül csenget vagy csengett az is fl.1.

14. Mikor az Bozzára marhát visznek minden ember tartozik oda adni meddű teheneit tulkait és oda valo lovait sub poena denar 40. Kasár vágni is toties quoties kévántatik tartozik el menni ha edgy marhájánál ott több vagyon sub poena denar 40.

15. Ha valaki az Birotól hagyománnyal meg hagyott falu szolgálatyára nem menne denar 40 büntetetik, de ugy kel érteni hogy az birsággal attól az szertől meg nem menekedett, hanem ha ismét kévántatik el kell menni, secus toties quoties meg büntetetik denar 40.

16. Az Hidon valo részért, melynek mértéke ez, ha az keze bokáig bé megyen rés, denar 20 büntetetik, és ha valaki töltésben gát ágat nem vinne az meg hagyott napon denar 40 büntetetik, ha valaki az gát ágat hordaná bontaná fl. 1 büntetetik.

17. Az tanorok kert, kapu, ha rés denar 10 ha csak annyi rés vagyon is hogy az kert láto az süvegít által hajhattya rajta.

18. Ha valaki valakinek szánto földit el szántya és az Hütösök ki hiják kérjenek az Hütösök elsőbenis mindenkitől kezest és melyik az poenában incurrál denar 40 büntetetik, ha az határ vet ki hánnya valahány kő annyi forint birságban incurrál, az követ az Hütösök tegyék helyyire, és ha az szánto földnek végít kilyeb szántaná határánál és bé vetné denar 40 ha az Gabonát el nyomodtattya denar 40 büntetetik.

19. Az mák és borso szedő emberek denar 50 büntetnek.

20. Az ki az marháját az tanorok kerten által szöktetné vagy ki hanna fl. 1 büntetetik.

21. Az ki Gabona mellett el aloszik történetből denar 40 ha feles hapenig fű denar 20.

22. Az Határ Szabadítás penig leg kiváltképpen az Biron és hűtősöken ájon az faluval meg edgyezvén.

23. Az Anyaszopo borju mikor csorda nincs denar 1 hon tartott malaczos diszno denar 3 mikor az tilalmasba szalad.

24. Az melly helyyet az falu járo marhájának meg szabaditt ott logo vagy hizo marhát nem szabad legeltetni sub denar 40.

25. Nem szabad az Tanorok kapun kúlyel csak edgy lépésneg is marháját járom vagy kötél nélkül hajtani hanem ha sokadalomba sub poena denar 40.

26. Ha valakit csak tiz pénzig meg büntetnek is és el nem végezné fl. 1 büntettetik és ha az nemes széken akar perleni érte, addig ne perelhessen mig az birságot nem deponálja.

27. Ha csengetéskor valakinek vagy vendége vagy el kerülhetlen dolga vagyon és az csengetést halya mindgyárt tartozik meg izenni sub poena 20.

28. Ha valaki mikor fel szolittyá az Biro el foghat az kire akar (!) és el bocsáttatik csak hogy más falu gyűlésin ha más nap gyűl öszve az falu is akkor tartozik meg felelni.

29. Az zálagra az zálaglok viseljenek gondot mig be adgyák az hova illik.

30. Az jobágy embert ha az Falu hagyományya előszször éri mint az Ura dolga tartozik elő menni sub poena denar 20.

31. Ha pénzüül végzi el valaki birságát és az Biro meg hagygya hogy meg adgygya, tizen ötöd napok alatt tartozik meg adni sub poena denar 20.

32. Vidék marhát senkinek hirnélkül nem szabad tartani az faluban sub poena fl. 1.

33. Az bika hozás szerre jár minden esztendőben három emberen és virág vasárnapra elő kell állittani sub poena fl. 1 és az melly embereket bika látni választnak és meg nézik ha azoknak nem teczik hozzanak mást sub poena fl. 1 az árrát tehen után vetik fel az emberekre.

34. Az mely ember Biro bottya alatt vagyon és falu közü nem szolgál minden esztendőben tiz polturával tartozik az Falunak.

Eredetije a Székely Nemzeti Múzeum levéltárának törzsgyűjteményében, a falutörvény keletkezésének ideje körüli másolatban.

JEGYZETEK

A parasztság történetének a mindennapi termelőmunka, a gazdálkodás oldaláról való megközelítésére a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle körül csoportosult történészek tettek először komoly erőfeszítéseket. Ennek a munkásságnak az eredménye TAGÁNYI Károlynak a földközösségről írott és napjainkban is a legkiválóbb gazdaság- és egyben parasztságtörténelmi művek közé tartozó tanulmánya [A földközösség története Magyarországon: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle I (1894), 199 kk. és kny.].

A földközösségek és az ősi birtoklási formák értékes irodalma ezáltal a magyar viszonyok feltárásával is gazdagodott és egyben a nép közösségi életének egy olyan alapintézménye vált ismeretessé, amelynek igazi jelentőségét nem is a kortársak, hanem a népi társadalom felé forduló máai történészek méltányolják [Az erdélyi szászok viszonyaira I. Fr. TEUTSCH, Beitrage zur alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenland: Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde XVII (1883), 526 kk. és a románokéra H. H. STAHL, Sociologia satului devălmaș românesc. București, 1946].

Bár Tagányi az ősi gazdálkodás közösségteremtő egymáshoz igazodást feltételező jellegére is rámutatott, az intézményen túl az azt fenntartó közösséggel és annak szervezetével részletesen nem foglalkozott. A székely falu sajátos belső viszonyairól először CONNERT JÁNOS ír [Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691, mit Ber. ihrer Entwicklung i. d. vorangehenden Jahrhunderten, Hermannstadt, 1903—1905. Magyar fordítása BALÁSY DÉNESTŐL: A székelyek alkotmányának históriája különösen a XVI. és XVII. században. Székelyudvarhely, 1906—1907]. Forrásai az országgyűlési végzések, vármegyei statutumok és a falutörvények. Bár a falutörvények néptörténelmi jelentőségére már Tagányi is rámutatott, igazi forrásértéküket először Connert igyekszik kiaknázni, anélkül, hogy munkájának a faluról szóló fejezete a történelmi irodalomban számottevő érdeklődést váltott volna ki. A népi élet mindennapjai és a falu történelmi formáival szemben való érdektelenségre jellemző, hogy SZÁDECZKY LAJOS Udvarhely vármegyéről írott, különben értékes monográfiájában [Jakab Elek és Szádeczky Lajos, Udvarhely vármegye története Bp., 1901] az általa nagyrészt kivonatosan közölt falutörvényeket valósággal erőszakoltan és összefüggés nélkül iktatja be anyagába és megelégszik azzal, hogy velük a székely nép feltűnő műveltségére, vagyonosságára (?), jogérzékére és rendezett községi életére hívja fel a figyelmet.

A magyar mezőgazdaság- és egyben parasztságtörténelmi irodalom válságából való kibontakozás DOMANOVSKY SÁNDOR nevéhez fűződik. Szerkesztésében és irányításával készültek el és jelentek meg — a »Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez« címet viselő sorozatban — a parasztságtörténetírásnak újabb lendületet adó tanulmányok és köztük JÁRMAY EDITH és BAKÁCS ISTVÁN, KOMORÓCZY GYÖRGY, KALÁSZ ELEK, CSAPODY CSABA, SINKOVICS ISTVÁN, GERENDÁS ERNŐ, THOLT JUDIT, BERLÁSZ JENŐ, RAVASZ JÁNOS és WELLMANN IMRE nagybirtok-monográfiája [A sorozaton kívül megjelentek közül ILA BÁLINT, A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az urbérrendezésig. Bp., 1938. Ila a szervezeti egységet jelentő uradalom-keretet, a területi egységet képező megye-kerettel cseréli fel. Az uradalom-történelmi munkásság értékelő összefoglalását I. WELLMANN IMRE, Mezőgazdaságtörténetünk új útjai: Domanovszky-emlékkönyv 664 kk. és DOMANOVSKY SÁNDOR, Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn: Wirtschaft und Kultur, Dopsch-

Festschrift (1938)]. As uradalom-történeti monográfiák főleg azon a révén segítették elő a népi szervezetek feltárását, hogy módszerük által, valamint az általuk feldolgozott társadalmi és gazdasági viszonyok megismertetésével a történeti életben szerepet vívő más egységekre és alakulatokra is ráirányították a történészek figyelmét. Wellmann a parasztságtörténet további fejlődésének útját már abban látja, hogy az uradalom-történeten túl tovább jut egészen a paraszti munka tulajdonképeni színteréig, az egyes községek életéig [Parasztnépünk multjának feltárása: Hitel IX (1944), 224 kk. és kny.].

Részben GYÖRFFY ISTVÁN néprajzi és településtörténeti tanulmányai, valamint ezek nyomán az alföldi kertes városok multjának feltárását szolgáló tanulmányok, részben az uradalom-történeti kutatás olyan mintaszerű mezőváros-történeti feldolgozáshoz is elvezetett, mint amilyen például MAJLÁT JOLÁNNak Nagykőrös társadalmáról és gazdálkodásáról írott munkája [Egy alföldi cívis-város kialakulása. Bp., 1943. — L. még MÁRKUS ISTVÁN, Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században. Kecskemét, 1943].

A faluszervezetel közigazgatástörténeti tanulmányok is foglalkoznak. Különösképen tanulságos KRING MIKLÓS munkája, amely a községi jegyzőkönyvek néptörténeti értékeire is rávilágít [A községi közigazgatás történetéhez. Szentpétery-emlékkönyv és kny. — L. még EMBER GYÖZŐ, Az újkori magyar közigazgatás története. Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946. — HERPAY GÁBOR, Földes község története. Debrecen, 1936. — ALSÓ LÁSZLÓ, A nemesi község hatósága és szervezete. Bp., 1928. — Ua., A községjegyző jogállása. Bp., 1925. — KÉRÉSZY ZOLTÁN, Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. t.-c.) előzményei: Illés-emlékkönyv 247 kk. — A néprajzi tanulmányok közül I. SZENDREY ÁKOS, A közigazgatás népi szervei: Népünk és Nyelvünk I (1929), 23—38 és 92 kk. — VISKI KÁROLY, Birópecsét. Egy Árpád-kori jogszokás emléke: Népünk és Nyelvünk II (1930), 98 kk., valamint az Ethnographia és a Néprajzi Értesítő számos jogtörténeti vonatkozású adatközlését].

Az erdélyi viszonyokra vonatkozó gyér irodalomból különösképen haszonnal járt JAKÓ ZSIGMOND [A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. L. még BIRÓ VENCEL, Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében. Kvár, 1945] munkájának az áttanulmányozása; ez az erdélyi birtokviszonyok újkori alakulására is nélkülözhetetlen áttekintést tartalmaz.

Az egyes községek, illetőleg a faluközösség multjára — a történeti, jogi és néprajzi irodalomban található adatok mellett — a leggazdagabb források a székely falutörvények.

A Székely Oklevéltár IV, V, VI és VII. kötetében található: az udvarhelymegyei Szentmihály (1663), Gyergyóújfalú (1581), Csíkszentmihály megyéje (1622—1639), Csíkszenttamás (1667 és 1676), valamint Szermerja (1727) falutörvénye. — BARABÁS SAMU Székely Oklevéltárában (Bp., 1934) kiadta Zalán (1581 és 1699), Udvarfalva (1632) és Zágón (1680 körüli) falutörvényeit. — Az erdészeti Oklevéltár I és II. kötetében (szerk. Tagányi Károly) főleg az erdő-gazdálkodásra vonatkozó falutörvény cikkelyek vannak a csíki Negyedfelmegye (1620), Sepsiszentgyörgy (1694 és 1747), Nagybacon (1748), Bodos (1774), Középpajta (1775), Barót (1775) és Szárazajta (1775) helységekből. — A Corpus Statutorum [Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Szerk. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Bp., 1885 I. köt.] az erdélyi vármegyék falutörténeti szempontból is igen értékes és kiaknázatlan statumai mellett közöl falurendtartásokat is: Peselnek (1715 és 1749), Szacsva (1717) és Karatna (1739, 1748 és 1756) községekből. — SZÁDECZKY LAJOS (i. m.) Kőröspatak (1640 és 1666) és Csehétfalva

(1649 és 1666) törvényeit közli. — A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle III, V és VIII. évfolyamában a rettegi nemesek (1652), a locsmáncsi uradalmi falvak (1731) és a forrói jobbágyok rendtartását (1601) adták ki. Ugyanott ezeken kívül igen sok hegyközségi és nemesi közbirtokossági szabályozást is találunk. A Történelmi Társaság 1905-ben THURY ETELE »Az Óvárhoz tartozó városok és falvakban levő bírák és községek rendtartása 1635-ből« címen közölt az előbbiekhöz hasonló írásos szokásjogi szabályozást.

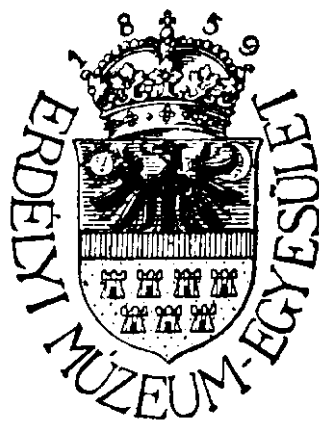
Az itt közölt falutörvények kiadását indokolja ÁRVAY JÓZSEFnek az a szíves szóbeli közlése is, amely szerint a Székely Nemzeti Múzeum levéltárában régebben harmincnégy székely falutörvény volt összegyűjtve, ezekből azonban harmincöt 1945 márciusában Zalaegerszegen a múzeum elszállított anyagával együtt megsemmisült. A megmaradtakra a múzeum levéltárában végzett munkám során BOGÁTS DÉNES volt szíves felhívni figyelmemet. Miután lemásolásukra már nem volt időm, e feladatot lekötelező előzékenységgel ÁRVAY JÓZSEF végezte el. Szívességéért fogadja ezúton is hálás köszönetemet.

A dolgozat elkészítése után Háromszék és Udvarhely megye egyes községeiben voltam adatgyűjtő-úton. Munkám során szerzett tapasztalataim azt mutatják, hogy a székely falvakban, legalább is a XVIII—XIX. században általános volt a falusi jegyzőkönyvek, törvénykönyvek vezetése. A napjainkig megmaradt források legutóbb a háborús idők következtében igen sok helyen elpusztultak, de sikerült két faluban a XVIII. század közepétől vezetett jegyzőkönyveket találnom és meggyőződnöm arról, hogy a Székely Nemzeti Múzeum is őriz néhány, főleg mezővárosi jegyzőkönyvet. Ezek a források lehetővé teszik majd a falutörvényekbe foglalt szokásjogi normák valóságos érvényesülésének ellenőrzését és a székely népi élet újkori viszonyainak újabb gazdag források alapján való tanulmányozását.

AZ ERDÉLYI VAJDA
KANCELLÁRIÁJÁNAK SZERVEZETE
A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

ÍRTA

JAKÓ ZSIGMOND

Különnyomat
az ERDÉLYI MÚZEUM
1947. évi 1—2. füzetéből

1.

Azok a historikusok, akiket a múltnak nemzeti határokon túlnyúló jelenségei foglalkoztatnak, hosszabb idő óta növekvő aggodalommal szemlélhetik a Kárpát-medencei népek történetírásának magatartását. A tárgyilagos kutatást már-már megbénító bajok kórokozói közül itt csak egyetlen egyre, de talán a legáltalánosabbra és veszélyesebbre kívánok rámutatni. S ez az, hogy rekonstrukciós munkáját legtöbb kutató e táj egykori életszerkezeteit majdnem teljesen figyelmen kívül hagyva, szinte légüres térben végzi. A letűnt élet hatalmas organizmusának a nemismerése vagy tekintetbe nem vétele a leggyakoribb oka azoknak a súlyos botlásoknak, melyeket egészen jószándékú kutatók is elkövetnek a tudomány és végeredményben saját nemzetük reális önismeretének a rovására. Az ilyen historikusok e táj jelenségeit magyarázva inkább a Rajnától a Dnyeszterig elmennek analógiáért, semhogy előbb a helyi viszonyok felől tájékozódni. E magatartás közelebbi okait most nem bolygatva, mind ennek, mind végső soron a többi gátlások legnagyobb részének a szülőanyja az a szemlélet, mely mindegyik itteni nép történetírásával a maga kizárólagos nemzeti életét és államát akarja e vegyeslakosságú táj múltjából levezettetni. A helyzet javulása mind az előbb említett konkrét esetben, mind pedig általánosságban csak ennek a mai szemléletnek megváltozása esetén várható, mely a Kárpát-medence adottságai között a tudományos történetírás fejlődését akadályozza. Meggyőződésem, hogy a mai tarthatatlan állapot magától megszűnik, amint az érdekelt nemzetek historikusainak lesz végre elég erkölcsi bátorságuk — akár közvéleményük álmódosásaival szemben is — hangosan kimondani, hogy a Kárpát-medence múltja tárgyilagosan csak néptörténetekre bontva, de mégis egységként kezelve, tárgyalható.

A magyar történettudomány már megtette a kezdeményező lépéseket a kibontakozás irányában, amikor az államtól függetlenül vette vizsgálat alá a népet. A néptörténeti, gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések elmélyülő kutatása során ugyanis kiderült, hogy a történet kollektív tényezői nem tanulmányozhatók az állam- és politikai-történet síkján. Az új irány hívei a magyar nép múltja megcsonkításának érezték annak a mérhetetlenül gazdag emberi életnek a történeti vizsgálódás köréből való kirekesztését, mely az állam hatalmas építménye alatt eddig jeltelenül és bolygatatlanul meghúzódott. S amint a régi magyar állam mindent elborító árnyékát félretolták, hogy a magyar nép életét megragadhassák, addig alig sejtett új összefüggések tárultak fel előttük. Látniok kellett, hogy a magyar nép névtelen tömege összefonódva, egyen-

rangú és nem privilegizált félként élt azokkal a nemzetiségekkel, melyeknek sorsából az államtörténet eddig legfeljebb a politikumot tudta érzékelni. Kutatásaik közben azt is tapasztalhatták, hogy a magyarság és nemzetiség vagy nemzetiségek fontossági sorrendjét a territoriális történet kollektív tényezői sorában nem a felettük emelkedő magyar államiság, hanem az együttélő felek mindenkor helyi erőviszonya szabta meg. Azaz: Fogaras-földe, Hátszeg-vidéke vagy a Királyföld múltjának, fejlődésének legfontosabb meghatározója a román, illetőleg a szász népiség, nem pedig az apolitikus népi életbe tudatosan be nem avatkozó akkori magyar államiság. A helyi népi erőtényezők felismerésétől pedig már csak egyetlen lépés választotta el annak tudatosulását, hogy a Kárpát-medence múltja apolitikus (nép-, gazdaság-, társadalomtörténeti) elemeinek tárgyilagos feltárásához csak úgy juthatunk el, ha e táj történetét egymást kiegészítő és magyarázó néptörténetek sorozataként fogjuk fel már a magyar államiság korában is.

Ha majd ez a szemlélet általánossá lesz, akkor a román, szász, szerb, rutén és szlovák történetírás nem érezheti a magyar historiográfiától veszélyeztetve azt, ami a Kárpát-medence közös múltjából az egykori magyar állam keretei között élt románok, szászok, szerbek, rutének és szlovákok szerepe és teljesítményei mértékében az ő néptörténetét elvitathatatlanul megilleti. Erre az alapra állva bizonyára mindegyik nép könnyebben megítélhetné, hogy e történeti tájegység közös teljesítményeiből mi illeti meg őt és mi a másikat. Így megszűnnék végre a mai áldatlan állapot, amikor a Kárpát-medence mindegyik szereplője egyedül magának tulajdonít mindent. A magyarság és a szomszéd népek, az egykori magyar állam és nemzetiségei történeti kapcsolatainak tudományunk fejlődéséhez annyira nélkülözhetetlen tárgyilagos vizsgálata más alapon alig remélhető. Mindez természetesen nem egyedül a magyar tudományon múlik. Előfeltétele, hogy a többi kárpátmedencei nép történetírása is rádöbbenjen: mekkora önámításra kényszerít és a tudományt fejlődésében mennyire gátolja mai műltszemlélete. Amíg azonban ez a kívánatos fordulat be nem következik, a magyar historiográfia aligha tehet egyebet, mint hogy igyekszik az új szemlélet előnyeit a magyar nép reális önismeretében hasznosítani és törekszik munkamódszereinek állandó továbbcsiszolására.¹

A teendők között, melyeket a Kárpát-medence néptörténeti folyamatainak tárgyilagos vizsgálata érdekében mielőbb el kell végezni, legelső helyen áll e tájat átfogó életszerkezetek feltárása. Ezt a munkát valójában az érdekelt népek történettudományának együttesen kellene elvégeznie. A feladat azonban, éppen a megoldatlanságából eredő újabb és újabb hibák következtében sürgősebb semhogy az együttműködés előfeltételeinek kialakulásáig várjunk lehetne vele. E kutatásokat tehát a magyar történettudománynak, hogy legalább saját eredményei mentesüljenek e hibaforrástól, magára hagyatva is el kell kezdenie abban a reményben, hogy hamarosan maga mellett fogja találni azokat a román,

¹ Mindezek bővebb kifejtését »Gondolatok a Kárpát-medence történetírásának feladatairól« című kéziratban lévő tanulmányomban.

szász, szerb és szlovák kutatókat, akik éppen úgy népük multjának tárgyilagos megismerésére törekszenek, mint az új magyar történész-gárda.

Ezek a kutatások különösen lényegesek olyan területeken, mint amilyen Erdély is, ahol az állam fogalma századok óta egymásbafonódó többszínű népi életet takar. Ma még nagyon tökéletlenek azok az eszközök, amelyekkel a historikus a névtelen tömegek apolitikus életét megragadni próbálja. A politikai történetírás kifinomodott, de szubjektív módszerei ugyanis — elrettentő példák serege tanúskodik emellett — a mult e jelenségeinek tárgyalásakor használhatatlanok. Új, tárgyilagosabb munkamódokat kell kialakítani, hogy a történetírás objektíve ábrázolhasson annyira bonyolult és egyéni beleéléssel meg nem fogható kollektív történeti folyamatokat, mint amilyenek a tömegek méhében és a különféle nemzetiségű csoportok érintkezése során végbementek. E módszerek mielőbbi kifermálása fokozott jelentőségű azoknak a kárpáti népeknek a szempontjából, melyeknek sajátos élete nemzeti államuk kivívásáig a magyarénál is nagyobb mértékben az állam és a politika alatti mélységekben zajlott.

A jeltelen kollektívumok érzékelhetéséhez — úgy látszik — legfontosabb annak a hatalmas érhálózatához hasonlítható szerkezet-rendszernek a feltárása, melyben a kárpáti tömegek hétköznapijai, nemzetiségre való tekintet nélkül, leperregtek. Aligha lehet ugyanis vitás, hogy a szerkezet tisztázása a benne lüktető élet meghatározásához is pozitív támaszpontokat nyújt. Természetesen ezután sem írható le a maga teljességében az az élet, mely a kereteken belül lefolyt. Mégis a jelenlegi szubjektív vélekedésekhez képest nagy eredménynek látszik, ha a szerkezet ismerete alapján a lehetőségek egy részéről határozottan megállapítható, hogy azok bizonyos korszakban és szerkezetben *nem fordulhattak elő*. A modern társadalomrajz szép példákkal bizonyítja, hogy a tömeg életét milyen nagy mértékben befolyásolják azok a szerkezetek, amelyekbe beleszületett. Ezért kell mindenekelőtt a mult teljes organizmusát — a kormányzervektől kezdve le egészen azokig a mindenütt jelenlévő apró szerkezetekig, melyekben a társadalmi és gazdasági élet lüktetett, feltárni — ha a jelenből hozott előítéletek nélkül akarunk letúnt korok kollektív jelenségeihez közeledni. Az emberi fejlődés általános szabályszerűségein belül ugyanis ezek a táji szerkezetek adják meg az egyes történeti egységek fejlődésének helyi változatait. A jelenségek helyes magyarázata éppen ezért csak ugyanazon egység életszerkezetéből lehetséges.

A magyar kormányzat-, hivatal-, intézménytörténet, valamint az írásbeliség egészen újszerű kutatásának eddigi gazdag eredményei a többi kárpáti nép történetírásának is komoly segítséget nyújtanak². E vizsgálatoknak valóban az átfogó kormányzati szervezetből kiindulva kell az alsóbb szerkezetek felé haladni. Nem azért, mintha az élet formálásában ez utóbbiaknak kisebb lett volna a szerepük az előbbieknél;

² Szentpétery Imre oklevéltani, Hajnal István írástörténeti, Szilágyi Lóránd kormányzattörténeti munkái — legalább is erdélyi viszonylatban — a román és szász kutatásnak is megbízható útmutatói lehetnek.

hanem, mert amazok tisztázása előtt meddő kísérlet volna emezek feltárására vállalkozni. Éppen ezért különösen leverő, hogy bár Erdély történelmében három nép tudománya dolgozik, ezen a téren a kutatás a kiindulási pontok teljes tisztázásán sem jutott még túl³.

Az újkori erdélyi fejlődés egyik kétségkívül leglényegesebb problémája, hogy mi volt az a középkori örökség, mellyel az önálló fejedelemség élete elindult. A központi írásszervezetet illetően erre a kérdésre két kiváló dolgozat, a PÉCSI ANNAÉ és a JANITS IVÁNÉ kereste a feleletet.⁴ Bár mindkettőnek a szerzője elsősorban a szűkebb értelemben vett diplomatika oldaláról fogta anyagát vallatóra, egyikük sem mulasztotta el az oklevelező intézmény szervezetének a vizsgálatát. Erre vonatkozó megállapításaik a születendő erdélyi hivataltörténet első fejezetének gerincét fogják alkotni. Mégis mivel munkájuknak főcélja a vajda, illetőleg a fejedelmi kancellária *oklevéladó* működésének tisztázása volt, nem látszik feleslegesnek, hogy a hivatali szervezet kérdései is világíttassanak meg olyan részletekbe menően, mint az oklevelezés.

E sorok íróját éppen az említett két kutató alapos munkája mentesítette a diplomatikai kérdések érintésétől. Különbözik is ő egészen más úton: a társadalom felől jutott el azokhoz a szervezeti problémákhoz, melyeket JANITS és PÉCSI vázolt fel először. A hivatalnokságnak a társadalomfejlődésben játszott szerepe kutatása közben terelődött figyelme az első erdélyi hivatalos hivatalnok-réteg melegágyára: a vajdai kancelláriára. Innen, az érdeklődés különbözőségéből magyarázható, hogy e sorok a Janits és Pécsi által már körvonalazott szervezet további kidolgozása mellett más problémákra is keresik a feleletet. A hivatalban a szerző nem csupán kormányzati, hanem társadalmi tényezőt is látott. Ezért figyelte elsősorban az intézményt emberi tartalommal megtöltő hivatalnokokat és igyekezett életükről e kor töredékes forrásanyagából annyit megtudni, amennyit jelenleg csak lehetséges volt.

2.

Bár a szorosabb értelemben vett középkori magyar államon belül Erdély volt az egyetlen elkülönült nagyobb territorium, a kormányzását intéző vajda mellett az írásbeli teendők végzésére állandóbb és szer-

³ A kormányzat-, és írástörténeti, valamint a diplomatikai kutatások elmélyülését Romániában nagyon akadályozza, hogy az egyetemeken a segédtudományi oktatás meglehetősen mostoha elbánásban részesül. Bár a román történetírás legrégebbi és leggazdagabb forráscsoportját alkotó erdélyi írásbeliséget illetően a magyar diplomatika nagy segítségére lehetne a román kutatásnak, a segédtudományok a kolozsvári Bolyai egyetemen — eltérően a többi romániai egyetemtől — még előadói állással sem rendelkeznek. Ez annál sajnálatosabb, mert így az előző magyar egyetem szép kezdeményezései, melyeknek az erdélyi történetkutatás igen nagy hasznát látná, elakadnak, mielőtt természetüket meghozhatták.

⁴ Pécsi Anna, Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Bp., 1938. — Janits Iván, Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatató és oklevéladó működése 1526-ig. Bp., 1940.

vezettebb hivatal feltűnően későn alakult ki. Még tisztázásra vár, hogy az írásbeliség igénylésének szerényebb méretein kívül nem volt-e ebben a kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshely rendkívüli tekintélyének is szerepe. Bizonyos jelek alapján ugyanis egyáltalában nem lenne meglepő, ha az erdélyi írásbeliség három fő központjának termékeit egybevetve, kiderülne, hogy a felgyülemlett írásos teendői elvégzésére a vajdai kancellária időnként a hiteleshelyek személyzetét is segítségül hívta.⁵ A vajdai írásszerv határozottabb jelleget azóta öltött magára, amióta személyzete Váraskeszi Lépes Lóránd hosszú alvajdasága (1415—37) alatt állandósult. Ezzel kezdetét vehette a hivatal sajátos gyakorlatának a kialakítása. 1442—64 között, bár közben az alvajdák és vajdák gyakran változtak végig ugyanaz a személy: magister Nicolaus viselte a protonotariusságot.⁶ Amint az oklevelekben a *protonotarius noster* kifejezést lassanként a *partium Transsylvanarum protonotarius* cím váltotta fel, ugyanolyan ütemben lett a vajda familiariusai közül toborzódó írásszervből területiális hivatal, mely a vajdák személyének változásától egyre függetlenebbül intézte az ügyeket a kialakult gyakorlat szerint. Ettől az időtől kezdve már valójában nem vajdai és alvajdai, hanem erdélyi kancelláriáról kell beszélni.⁷

Így vázolható fel JANITS eredményei alapján az az út, melyet a vajdai kancellária Mohácsig megtett. A szervezet felől szintén ő tájékoztat. Tőle tudjuk, hogy a kancellária élén a protonotarius állott; mellette általában két notarius és változó számú scribe dolgozott. Ilyennek mutatkozott a vajdai kancellária első feltűnésekor éppen úgy, mint Mohács előestéjén. A régi és szokványos elnevezések alatti tartalom azonban időközben jelentős változáson ment keresztül. Ennek a folyamatnak a megfigyelése az első feladata dolgozatomnak.

Minden jel egyöntetűen azt bizonyítja, hogy a vajdai protonotariusok a XV. század utolsó negyede előtt csupán a kancellária írásos tevékenységét vezették, az igazságszolgáltatásban azonban önállóan nem vettek részt. Az ítélmesterek rendkívül fontos munkáját Erdélyben — a XV. századi adatok így mutatják — a királyi kúriából esetenként kiküldött protonotariusok végezték. 1493—96-ban Liszkai Ádám, a századfordulón pedig Marochai Ferenc — mindkettő egyszersmind a *personalis praesentia regia protonotarius* — működött ítélmesterként a vajda mellett.⁸ De nem csupán az ítélszékek alkalmával, hanem nagyobb jogi tudást kívánó fontosabb ügyekben is az udvarból küldtek ki ítélmestert. Így például 1496-ban II. Ulászló király a vajdahunyadi uradalom és Szászváros közötti határviszály eligazítására „certos ma-

⁵ A kolozsmonostori konventnek a vajdai kongregációk alkalmával végzett munkája is a vajdai írásszerv tehermentesítését szolgálta [Janits, i. m. 35, 37, 43]. Amióta szervezete kialakult, a kancellária egyre többet vett magára ezekből a hiteleshelyi teendőkből.

⁶ Janits, i. m. 63.

⁷ Janits, i. m. 62—3.

⁸ Janits, i. m. 66. — ENMLt. Kemény-cs. malomfalvi lt. 1493. VIII. 5. — Jósika-cs. hitb. lt. 1500. I. 20. — Km. 1499. IV. 19 [Beke 305].

gistros prothonotarios” rendelt ki.⁹ Az erdélyi ítélőmesteri teendőket tehát valójában bármelyik országos bíróság protonotariususa elláthatta.¹⁰

Ez azonban csak elméletben volt így. Ténylegesen ugyanis a gyakorlat bizonyos rendet alakított ki ott is, ahol törvényes szabályozás nem történt. A XV—XVI. század fordulóján a vajdaságot leghosszabb ideig viselt két főúr, Báthory István (1479—93) és Szentgyörgyi Péter (1499—1510) egyidejűleg országbíró is volt. Érthető tehát, hogy vajdai ítélőszékeken is ugyanaz a belső hivatalnokszemélyzet volt segítségükre, mint a kuriában. Például 1481—86 között Thuróczy János, a történetíró, ebben az időben országbírói notarius, a vajdai kancelláriában is dolgozott. Szentgyörgyi Péter 1502-ben alországbíráját, Magyi Pált alvajdaként alkalmazta.¹¹ Azt még Werbőczy is megtette, pedig akkor már a vajdai kancellária sokkal fejlettebb volt, hogy az országbírói kancelláriából hozott le magával segítségül jegyzőket. Így szerepelt az 1514. évi vízkeresztű octaván tárgyalt ügyekben Komlósi Péter mester és Oroszi Ferenc országbírói notarius.¹² Az országbírói és vajdai kancellária között a hivatalfőnök személyének közös voltából természetesen adódó kapcsolatokat tovább mélyítette, hogy az 1500. évi decretum — talán éppen az előbbi összefüggések következményeként — a királyi kuriába fellebbezett erdélyi ügyekben — eltérően az eddigi határozatlan eljárásoktól — egyedül az országbírót ismerte el illetékesnek. A gyakorlat és végül a Tripartitum is ezt szentesítette.¹³

Az azonban éppen a personalis praesentia regia protonotariusainak előtérbe kerülése a Báthory és Szentgyörgyi vajdasága közötti mozgalmasabb időszakban mutatja: a gyakorlat szokássá kövesítő erején kívül más tényező közrejátszása is kellett ahhoz, hogy az erdélyi ítélőmesterség kérdése végül mégis az országbíró kancelláriájával kapcsolatosan rendeződjék. Azt hiszem, aligha tévedek, ha ebben WERBŐCZY ISTVÁNNak tulajdonítok szerepet. Ő ugyanis 1503-tól kezdve az országbírói és a vajdai ítélőmesteri ügykört saját kezében egyesítette.¹⁴ Mindkét tisztséget 1510 után is megtartotta, amikor pedig a vajda és az

⁹ Amlacher Albert, Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos. Hermannstadt, 1879. 61—2.

¹⁰ Bizonyára ezzel magyarázható Janits érdekes megfigyelése [i. m. 37], hogy a vajdai törvényszékek gyakorlata hajszálpontosan követi az udvari bíróságok szokásait. Ha ott valami változtatás történt, itt is mindjárt alkalmazkodtak hozzá.

¹¹ Janits, i. m. 66. — A következő példák alapján azonban valószínűbbnek látszik, hogy Thuróczy is csak mint jegyző vett részt a vajdai ítélőszékeken. Arra ugyanis, hogy udvari kancelláriák notariusai Erdélyben protonotariusként működhetek volna, egyetlen egy adat sem ismeretes. Az ítélőmesterek lehozatalára éppen a jogi tudás, gyakorlat és tekintély miatt lehetett szükség. — Magyi alvajdaságára: SzOkl. VIII, 192.

¹² ...magister Petrus de Komlos curie regie et styli nostri vayvodalis notarius... [TelOkl. II, 327]; Franciscus Orozy curie regie et sedis nostre iudiciarie notarius... [ENMLt. Suky-cs. lt. 1514. I. 18].

¹³ Janits, i. m. 56—7.

¹⁴ Fraknoi Vilmos, Werbőczy István életrajza (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., 1899. 32—3, 50.

országbíró többé már nem ugyanaz a személy volt. Végül azzal, hogy 1514-ben az országbírói ítélőmesterségről leköszönve vajdai protonotariusként még két esztendőn keresztül szolgálta Zápolyát, kihasználható praecedentst teremtett a curialis bíróságoktól teljesen független erdélyi ítélőmesterségre.¹⁵ Werbőczynek ez a bizonyára egyéni érdekből és pártpolitikai megfontolásokból eredő lépése tette először teljesértékű, önálló hivatallá a vajda kancelláriáját. Amikor azonban ő 1516-ban királyi személynökké lépett elő, nagy vívmánya veszélybe került.¹⁶

A Werbőczy távozásától BARCSAY PÁL kinevezéséig (1519) terjedő három esztendő fejlődését a jelenleg ismeretes anyag segítségével még nem lehet eléggé tisztázni. Minthogy királyi udvarból kirendelt protonotariusok ezekben az esztendőben nem fordulnak elő, a korábbi gyakorlat újraéledésével nem kell számolnunk. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy az ítélőmesteri ügykört a kancellária valamelyik tagja látta el. Kérdés azonban, hogy akadt-e a vajda környezetében olyan jogképzett, gyakorlott és tekintélyes tisztviselő, aki ezt a nehéz feladatot siker reményével vállalhatta. Végignézve Zápolya udvarának számbajöhető tagjait, két személyről: Barcsay Pál notariusról és — bármilyen hihetetlennek tetszik is — Thuróczy Miklós alvajdáról tétélezhető fel, hogy Werbőczy távozása után végezhetette a protonotariusi teendőket. Minthogy az előbbi személyével később alaposabban megismerkedünk, itt csupán az utóbbival kapcsolatos feltevés indoklására szorítkozom.

Egészen szokatlan az a szerep, melyet THURÓCZY MIKLÓS az erdélyi ügyintézésben játszott. A külvilág felé elsősorban tekintélyes alvajdátársa, Barlabássy Lénárd szerepelt; Thuróczy meglehetősen háttérbe szorítva, a kancellária munkájába kapcsolódott be. Nem csupán a secretarius vagy notarius kötelességéhez tartozó lecta-zást, corrigalást végezte időnként, hanem néha sajátkezűleg állított ki okleveleket.¹⁷ Nem rendszeres hivatali munkaként, hanem egyéni kedvtelésből dolgozhatott Thuróczy a kancelláriában. Ő ugyanis a nagyúri-katonai jellegű alvajdai tisztségben is megmaradt hivatalnok-intellektuelnek. Apjától örökölt hajlamok és a kisebbik kancellárián, az udvarban töltött évek formálták őt „modern” bürokratává. Ilyen lelki beállítottságú, alapos jogi tudással rendelkező „újtípusú” ember, aki úgyszólván az igazságszolgáltatással jegyezte el életét, aligha tért ki az érdeklődésének, képzettségének megfelelő, becsvágyát kielégítő ítélőmesteri munkakör ellátása elől.¹⁸ Miután azonban egy év múlva (1517) ő is távozott Erdélyből, Werbőczy elárvult ügyköre bizonyára a kancellária legképzettebb tagjá-

¹⁵ Fraknói, i. m. 102.

¹⁶ Fraknói, i. m. 106.

¹⁷ ENMLt. Wass-cs. lt. 1511. XI. 10, 1512. VI. 24, 1512. VII. 8. Ilyenirányú munkássága annyira beleilleszkedik a kancellária gyakorlatába, hogy Pécsi [i. m. 12] joggal tarthatta őt is notariusként.

¹⁸ Hivatali pályájának főbb állomásaira vonatkozóan l. Kaszák József, Thuróczy János élete és krónikája (Művelődéstörténeti Értekezések 22.) Bp., 1906. 10—1.

nak, Werbőczy volt kollégájának és évtizedeken át munkatársának, Barcsay Pálnak a kezébe került.

Az erdélyi protonotariusi állás forma szerinti betöltésének éveken át való halogatása mögött a centrális és territoriális politikai erők harca rejtőzik. A vajdai kancellária azonban, akárcsak a Zápolya kezén kiteljesedő vajdai territoriális hatalom, már belenőtt az Erdélyben adódó összes feladatok szakszerű ellátásába. És igényelte is ezt magának. A kancellária kifelé zárt érdekközössége lett a benne dolgozó tisztviselőknek. Nem egyedül csak a trónkövetelő Zápolya számára látszhatott túrhetetlennek, hogy territoriumának kormány szerve alárendelt fiók-hivatala legyen valamelyik udvari hatóságnak. Valóban nehéz is elképzelni, hogy a vajda, aki magát a király után következőnek érezhette, továbbra is beleszólást engedjen az erdélyi ügyekbe esetleg éppen vele ellenlábás főúr tőle független hivatalnokainak. Korszerű képzettségük, hosszú gyakorlatuk alapján azonban maguk a vajdai tisztviselők szintén sérelmesnek találhatták, hogy hivataluk legmagasabb polcát, legjövödelmezőbb stallumát idegen hatóságok tagjai ezután is elzárják előlük. Nem ismerhették el többé, hogy egy udvari tisztviselő nagyobb hozzáértéssel intézheti az erdélyi ügyeket, mint ők. Végül az erdélyi társadalom is kinőtt abból és kényelmetlennek érezte, hogy pereit csak úgy félkézzel intézze egy, vele egyébként semmiféle kapcsolatban nem álló távoli hivatal ismeretlen tisztviselője, akihez személyes kapcsolatai sincsenek.

Ennek a három tényezőnek: az erdélyi társadalom igényeinek, a vajda territoriális hatalmi törekvéseinek és az erdélyi hivatalnokság öntudatosulásának a találkozásából született meg az a korszerű kancellária, mely már valóban teljes joggal erdélyinek nevezhető. 1519 február havában az ítélmesteri ügyeket addig is intéző BARCSAY PÁL a teendők mellé a címet is elnyerte. Ettől kezdve a nemzeti párt nagyhatalmú trónjelöltjének az erdélyi kancelláriája tükörképe a királyi udvar központi kormány szervének.¹⁹

A vajdai adminisztrációnak az említett három erő hatására végbenő korszerűsödésében azonban a független és állandó protonotariusság csak egyik mozzanat. A másik, nem kevésbé lényeges változást hozó újítás a secretariusi állás megszervezése volt. Az eddig ismeretes adatok világánál valóban úgy látszott, hogy a néhányszor felbukkanó secretariusi intézménynek a vajdai kancelláriában nem jutott jelentékenyebb szerep, s a Mohács utáni zavarok végleg eltüntették az erdélyi gyakorlatból. Újabban előkerült adatok azonban egészen mást mondanak. Nem lesz tehát felesleges megkísérelni a secretariusság kialakulásának és a vajdai adminisztrációban játszott szerepének legalább nagyjából való tisztázását. A titkári tisztség gyökértelenségére vonatkozó

¹⁹ Janitsnak [i. m. 66.] az a határozott állítása, hogy Mohács előtt a vajdának egyszerre két protonotariusus volt, Pécsinek [i. m. 9. l. 14. jegyz.] egy téves olvasásán alapszik. Az idézett oklevél [ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 32.] kancelláriai jegyzetében ugyanis teljes biztonsággal olvashatóan nem *protonotario*, hanem *secretario* áll. Pécsi tévedése különben Barcsay s Kőrösy alábbi életrajzi adataiból is világosan kiderül.

nézetek mindjárt maguktól elesnek, ha az eddigi, egymással semmiféle összefüggést nem mutató adatokat újakkal kiegészítve, egyetlen láncca fűzzük össze.²⁰ Az alábbi, egyes pontokon még bővíthető adatsor tanúskodik amellet, hogy a secretarius a XVI. század elejétől kezdve a vajdaság megszűnéséig állandó és jelentős pozíció volt az erdélyi kancelláriában.

A legelső secretarius nem Barcsay Pál, mint eddig tudtuk, hanem az az ANDRÁS DEÁK volt, aki 1503-ban a vajdával együtt szabálytalan oklevél kiállítására kényszerítette a kolozsmonostori konventet.²¹ Jellemző azonban a nehézségekre, mellyel e korszak erdélyi hivataltörténetének meg kell küzdenie, hogy az első titkárnak még teljes nevét sem sikerült megállapítani. Jóllehet e két személy közötti kapcsolatnak nem nagy a valószínűsége, megemlíthető, hogy Zápolyának 1519-ben állítólag volt egy KŐSZEGI ANDRÁS nevű secretarius.²² András deák után, bár adatok csak 1508. január 2-től kezdve szólnak róla, hihetőleg már az előző évtől kezdve, BARCSAY PÁL lett a titkár.²³ 1510 szeptember közepe táján még mindig ő viselte e tisztséget. Szeptember 23-án azonban már SZUCSÁKI JÁNOS DEÁK az új vajda secretarius. Bizonyára azért, mert Barcsay a lelépő Szentgyörgyi Péter országbírói kancelláriájába ment vissza. Oda, ahol Erdélybe jövele előtt is dolgozott volt.²⁴ Ellentmondó adatok hiányában feltételezhető, hogy Szucsáki egészen 1516 táján bekövetkezett haláláig titkárkodott. Ő ugyan ezt a címét éppen úgy sohasem tüntette fel kancelláriai jegyzeteiben, mint korábban notarius voltát sem jelezte.²⁵ Mégis abból, hogy a Barcsay távozása és visszajövele közötti időben (1510—16) Thuróczy Miklós alvajdán kívül ellenőrző jegyzetek az okleveleken csak tőle ismeretesek, arra lehet következtetni, hogy a secretarius teendőit végig Szucsáki látta el.²⁶ Az ő kancelláriai működéséről azonban 1516. tavasza után az adatok hallgatnak.²⁷

Ettől az időponttól kezdve Körösy Miklós feltűnéséig eltelt más vonatkozásban is átmeneti négy-öt esztendőből csak a már említett KŐSZEGI ANDRÁS secretariusának maradt egyetlen bizonytalan nyoma. Bár Kőszegi itteni hivatalnokoskodásának sem az 1519 előtti, sem a későbbi időből nincs más emléke, titkárságának, mint látható, a kancellária személyi viszonyai nem mondanak ellent. Mégis mindaddig, amíg a kérdéses oklevél eredetiben való vizsgálatára sor nem kerülhet,

²⁰ Janits, i. m. 65, 73—4.

²¹ MODL. 26818.

²² SzOkI. I, 342.

²³ Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation: Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. I. Abt. 1. Bd. Hermannstadt, 1880. 494 (Ezután: Rechnungen). — TTár 1907. 106.

²⁴ MODL. 27251, 27405.

²⁵ ENMLt. Wass-cs. lt. 1506. X. 1., Gyfhv. B. 1071, 1502. III. 8.

²⁶ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 107. No. 1. — Wass-cs. lt. 1512. V. 9. 1514. II. 1.

²⁷ ENMLt. Wass-cs. lt. 1516. VI. 11.

megfontolandók azok az aggodalmak, melyek az adat egykorúsága és így Kőszegi András Mohács előtti secretariussága ellen felmerültek.²⁸

A Szucsáki János után kissé homályba vesző sor következő láncszemét a már említett KÖRÖSY MIKLÓS alkotja. Titkársága Szucsáki utódának (Kőszegi Andrásnak?) a távozása után kezdődhetett, valószínűleg 1520 tavaszán.²⁹ Mindenesetre 1519. május 7-én Kőrös még határozottan notariusnak írja magát, 1522. augusztus 20-án azonban a szászok ajándék-listáján már secretariusként szerepelt.³⁰ Ettől kezdve a mohácsi katasztrófaig ő viselte e tisztséget.³¹ Zápolya régi munkatársától megkoronázása után sem vált meg, hanem titkárként magával vitte a királyi kancelláriába.

Jóllehet Mohács után a középkori vajdai hatalom egyre inkább összezsugorodott, a secretarius továbbélése a csökkent hatáskörű vajdai kancelláriában is kimutatható. A hivatal régi kereteihez a hanyatlás időszakában is szívósan ragaszkodtak, bár azok között korántsem folyhatott már olyan differenciált munka, mint Zápolya korában. Az 1526—40 közötti oklevelesanyag rendszeresebb átvizsgálása nélkül is két újabb vajdai titkárra sikerült bukkannom, annak ellenére, hogy eddigi tudásunk szerint ez a tisztség Mohács után megszűnt. 1527 elején, tehát mindjárt Kőrös távozása után CSERNELHÁZY AMBRUS lett az új vajda secretarius. Ő a budai udvarból került le, de itt legfeljebb csak Perényi Péter vajdaságának végéig (1529) szolgálhatott.³² Mindaddig, amíg Erdélyben Zápolya uralma újból meg nem szilárdult, az egész adminisztráció és írásbeliség az átmeneti állapot rendszertelenségét tükrözi. Amikor azonban a rend kezdett helyreállni és a régi intézményeket lassan újraszervezték, a vajdai kancelláriában megint feltűnt a secretarius. 1534—35-ben többször említik Báthory István vajda (Pesti) Gábor nevű titkárát.³³

A fenti adatok mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy a secretarius a XVI. század elejétől kezdődően állandó tagja volt a vajdai kancelláriának. Mielőtt azonban azt vizsgálnók, hogy mi tette szükségessé ezt a korábbi vajdai adminisztrációban teljesen ismeretlen állást, hová nyúlnak gyökerei, mi volt a szerepe, még egy kérdésre kell röviden felelni. Felmerültek ugyanis olyan nézetek, hogy a vajdai oklevelekben szereplő secretariusok nem a kancellária tisztviselői, hanem a vajdák magántitkárai, vagy pedig más, udvari méltóságokkal kapcsolatos

²⁸ Janits, i. m. 65. l. 42. jegyz. A SzOkl. I, 342 közölt szöveg eredetijét ugyan az ENMLt. őrzi, de az oklevél jelenleg nem hozzáférhető.

²⁹ Ekkor veszik ugyanis fel a kancelláriába notariusnak Szucsáki Ambrust, hihetőleg éppen az előlépő Kőrös helyébe [TelOkl. II, 446].

³⁰ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 149. No. 7. — Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Kronstadt, 1886. I. 443 (Ezután: Quellen).

³¹ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 32.

³² Gyfhv. B. 848. 1527. IV. 9. — Fögel József, II, Lajos udvara. Bp. 1917. 58.

³³ Gyfhv. B. 484, 486. 1534, — Quellen II, 424. — Nevére vonatkozóan: SzOkl. III, 253. — Pécsi, i m. 20.

alkalmazottai lehettek.³⁴ Addig is, amíg vázolhatjuk a szükségleteket, melyek a secretarius szervezését megkövetelték, konkrét bizonyítékkal háríthatjuk félre az előbbi feltevéseket.

A vajda magántitkárának az életsorsa ugyanis, szinte az erdélyi secretarius első feltűnésétől kezdődően ismeretes.³⁵ Minthogy tehát Szentgyörgyi Péternek már megvolt a maga dunántúli pátriájából való hűséges titkár-familiarisa, a vajdai secretarius felállítását nem személyes ügyei tették szükségessé. A vajda személyi titkára és kancelláriai secretarius adatszerűen bizonyíthatólag két különböző személy volt. Az okleveles anyag határozottan tanúskodik amellet, hogy a magántitkárnak az erdélyi kormányzati kérdésekben semmiféle szerepe nem volt. Már az oklevelek kifejezése utal a két ügkör szétválasztottságára. Amíg az elsőt mindig secretarius vaivodae-nak nevezik, addig az utóbbit eleinte — különösen a Barcsay javára szóló s bizonyára általa fogalmazott levelek — secretarius cancellarius-nak titulálják.³⁶ Ez a szubjektív vélemény mindenestre annyit elárul, hogy a királyi udvarból jövő Barcsay itteni új ügkörét melyik curialis hivatalnokéval tartotta azonosnak.

Ezek után bizonyára helyesen járunk el, ha a secretarius kialakulására a magyarázatot kizárólag a vajdai kancellária viszonyaiban keressük. A protonotariussággal kapcsolatosan már láttuk, hogy a vajdai írásszerv még a XVI. század fordulóján is ugyanolyan kezdetleges és kiforratlan keretek között működött, mint két évszázaddal korábban. Állandó, felelős vezetője sem volt, mivel a protonotarius csak az ítélőszékek alkalmával tartózkodott Erdélyben; a katona-birtokos alvajdák pedig nem rendelkeztek kellő előképzettséggel, sem hajlammal az írásos munka rendszeres ellenőrzésére. A protonotarius erdélyi tartózkodása idején legjobb esetben is csak az igazságszolgáltatással kapcsolatos oklevelezést ellenőrizhette. Pedig ekkor már a hódító írásbeliség a vajdai kormányzat egyéb terein szintén birokra kelt a szóbeli ügyintézésel.³⁷

³⁴ Janits, i. m. 65, 74.

³⁵ Szentgyörgyi magántitkáráról, Nádasdi Sárközi (néha Erchy) Albert mesterről 1504-től kezdve egészen haláláig meglehetősen sok adat maradt fenn. Az egyszerű sorból származó, de tanult férfiú egész pályáját, jelentős vagyonszerzését éppen Szentgyörgyi pártfogásának és a mellette szerzett összeköttetéseknek köszönhette. 1510-ben a vajda nemességet szerzett számára. 1519-ben királyi fiscalis director lett, s e mellé 1522-ben protonotariusságot is kapott [Sárközi Imre, A Nádasdi Sárközi család: Turul 1906. 28—33].

³⁶ Pécsi hibás olvasata [i. m. 10.] alapján Janits Barcsay címét cancellariae secretarius-nak tudja [i. m. 58]. A kérdéses oklevelek eredetijében azonban az illető részek így hangzanak: *secretar(ii) cancellar(ii) nostri* [ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 37], *secretary cancellary eiusdem wayuode* [MODL. 27591—3].

³⁷ Janits egyébként kitűnő dolgozatának nagy hiányossága, hogy a vajdának csupán igazságszolgáltató működésével foglalkozik. A kép teljességéhez, az organizmus egész működésének megismertetéséhez nélkülözhetetlenek érezzük a vajdai közigazgatás feltárását. Csak a két funkció egymás

Az ügyek zavartalan viteléhez tehát nélkülözhetetlen lett egy állandóan, rendszeresen működő írásszerv.

Ennek a hiányából eredő zavarokra az erdélyi társadalom a XVI. század elején már élénken reagált. A vajdai kancellária kivénhedett, akadozó gépezetének tökéletlen működésére élénk fényt vetnek a bíraskodás terén úrrá lett zűrzavaros állapotok. Pedig a vajdai adminisztrációnak éppen ebben az ágában volt a delegált protonotariusok révén az új idők által követelt szakszerűség viszonylag leginkább biztosítva. Mégis 1505-re ezen a téren is olyan tarthatatlan helyzet alakult ki, hogy megváltoztatására az ügyeket elhanyagoló vajdával szemben az erdélyi társadalom maga kényszerült kezdeményező lépéseket tenni. Ekkor ugyanis a három rendi nemzet tordai gyűlése bizottságot küldött ki az igazságszolgáltatás ideiglenes rendezésére. A következő évben Segesvárt hozott articulusok értelmében mindegyik nemzet 14—14 kiküldöttjéből közös, tartományi bíróságot alakítanak, mely az egyes natiok közötti ügyeket 32 évre visszamenően letárgyalja. Minderre azért van szükség — mondják —, mert egy idő óta a vajda távolléte következtében nem szolgáltatnak igazságot, s a sok orvosolatlan sérelem megbénítja a három nemzet erejét. Addig tehát, amíg a király vajdája útján nem gondoskodik a rendről és békességről, a három natio maga igyekszik azt megteremteni³⁸.

Az oklevél itt nem részletezett további súlyos megállapításai mutatják, miként vélekedett az erdélyi társadalom a vajdai igazságszolgáltatás gépezetéről. Pedig az adatok egész sora tanúskodik amellett, hogy a szokványos ítélőszékek ebben az időben sem szüneteltek. A panaszok oka tehát a szervezet tökéletlenségében keresendő. Minthogy nincs nyoma e rendi bíróság működésének, fel kell tennünk, hogy talán éppen a segesvári végzések hatására a vajda maga léptetett életbe bizonyos reformokat. Ezek sorába illeszthető a secretarius végleges megszervezése.

Ahhoz, hogy a vajdai adminisztráció eleget tehessen a megnövekedett kívánalmaknak, mindenekelőtt a kancellária élére olyan állandó és felelős vezetőt kellett állítani, akinek a kötelessége az irodai munka irányítása. Ilyen lehetett a legelső secretarius: András deák. Az ő feladata semmivel sem lehetett több, mint a XV. század közepe előtti vajdai protonotariusoké: első jegyzőként az iroda vezetése. A protonotariusi cím azonban időközben jelentésváltozáson ment keresztül, s ennek megfelelően Erdélyben egyedül csak Werbőczy ítélőmestert illethette meg. A hivatal ügyintézését vezető tisztviselőnek, azaz a régi protonotariusnak, a neve a királyi kancelláriában ekkor már secretarius.³⁹ Egészen természetes tehát, hogy az új munkakört Erdélyben is ezzel a korszerű címmel jelölték.

melletti ábrázolása esetén adható végleges válasz a szervezet fejlődési problémáira.

³⁸ Teutsch Friedrich, Die „Unionen“ der drei ständischen „Nationen“ in Siebenbürgen bis 1542: VerArch. XII (1874), 99—102.

³⁹ Szilágyi Lóránd. A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458—1526: Turul 1930. 47—8. — Ua., A királyi secretariusok intéz-

A rendek 1506. évi megmozdulása azonban sokkal súlyosabb kérdést vetett fel, mint amit a folyamatban lévő belső reform megoldani igyekezett. Most már nem egyedül az írásbeli munka folyamatosságának és ellenőrzésének biztosításáról volt szó, hanem a peres ügyek gyorsabb intézéséről. Werbőczy ítélőmester, akár csak a vajda, az országos politikában és az országbírói széken volt elfoglalva. Olyan helyettesről kellett tehát gondoskodni, aki nemcsak, hogy állandóan Erdélyben tartózkodik, hanem ismeri a bírósági gyakorlatot s kellő jogi tudással rendelkezik ahhoz, hogy a bírósági adminisztrációt a protonotarius távollétében is tovább vihesse. Ezt a munkakört azonban András deák már nem tudta betölteni. Így esett a választás Werbőczy volt kollégájára, a vajda előtt szintén ismeretes BARCSAY PÁL országbírói notariusra. Amint alább látni fogjuk, Barcsay 1507 folyamán meglehetősen széles hatáskörrel átvette a vajdai kancellária tulajdonképpeni vezetését. Bár világosan látszik, hogy Szentgyörgyi és Werbőczy előtt a secretariusság felállításakor mintaképként a Mátyás által megreformált királyi kancellária lebegett, az új állásra a vajdai írásszerv primitív viszonyai között egészen más feladat hárult, mint Budán. A cél ugyanis nem a munkakörök szakszerű megosztása, hanem a régi munkamód eredményesebbé tétele volt. Újabb jelentős fordulatnak kellett jönnie, hogy az azonos elnevezés alatt itt is ugyanaz a tartalom képződjék, mint a királyi kancellárián. Ez a változás legjobban a titkári ügykör fejlődésén figyelhető meg.

Az eddig közkézen forgó adatok valóban elégtelenek voltak a secretariusok munkakörének meghatározásához⁴⁰. Bár ezen a ponton még mindig további kutatás szükséges, ma már nagy vonalakban mégis felvázolható, hogy mi volt a secretarius szerepe a vajdai kancelláriában. Az első korszakban, mely — úgy látszik — hozzávetőleg az önálló protonotariatus felállításáig tartott, a titkár teendői a kancellária belső, írásbeli munkájának vezetésére korlátozódtak. A protonotarius távollétében, annak intézkedései szerint kisebb ügyekben megszerkesztette az ítéletleveleket, a notariusokkal együtt fogalmazta, írta, ellenőrizte, javította az okleveleket. Bevallásokat vett fel, a perek egyes fázisai közötti írásbeli munkákat ellátta. Egyszóval a folyó ügyintéztést irányította. Sőt még a perek bizonyos fázisaiban is eljárhatott az alvajdával együtt. Például 1510-ben Szentgyörgyi Péter Budáról meghagyja az alvajdának és a secretariusnak, hogy udvarmestere perét, mivel az őket érdekelteknak tartja, az ő hazaérkezéséig ne tárgyalják⁴¹. A pereknek tárgyalásra való előkészítése, referálása az ő feladata volt. Az ügyek gyors elintézése vagy elintéztetése jórészt tőle függhetett. Különben aligha szerepelne a titkár neve olyan gyakran és szinte a legtekintélyesebb összegekkel a századok által megajándékozott vajdai tisztviselők között. Az egész adminisztráció minden szála az ő kezébe futott

ménye és az újkori magyar állam: Domanovszky Emlékkönyv Bp., 1937. 547—61.

⁴⁰ Janits, i. m. 74.

⁴¹ TTár 1907. 106.

össze. Az Erdélyben ritkán és rövid ideig tartózkodó protonotarius csak névleg volt a kancellária vezetője, valójában a secretarius tekinthető a hivatal fejének.^{41a} Ezért viselte mindig ezt a tiszteletet a legképzettebb, legtekintélyesebb és legnagyobb gyakorlattal rendelkező kancelláriai alkalmazott. Barcsay és Werbőczy régi személyes barátságának is része lehetett abban, hogy a secretarius az ügyek intézésében akkora befolyásra tett szert. Úgy látszik, hogy — legalább is Barcsay titkársága idején — Werbőczy csak az oktavális székeket vezette, megadta az utasításokat, de azok végrehajtása, írásba foglalása a secretariusra maradt.

A secretariusnak és protonotariusnak az ügyintézésben játszott szerepe felől a szász számadáskönyvek bejegyzései tájékoztatnak. Szében és a hét-bírák 1509. évi elszámolásában az ítélmesterre vonatkozóan a következő feljegyzések találhatók. Január 16-án kéri a vajdát, hogy bizonyos differenciák eligazítása végett az ítélmestert újból hozza magával. Április 21-én ismét kéri Werbőczyt bizonyos határozás elvégzésére. Május 26-án, majd június 14-én a protonotarius Köhalom és Újegyház székben határviszályokat igazít el a helyszínen.⁴²

Ezzel a néhány bejegyzéssel szemben áll azoknak a legkülönbözőbb ügyeknek a hosszú sora, melyekkel a szebeniek — amint a szűkszavú szöveg mondja — „ad dominum vayvodam” fordultak. A tarka sorból ízelítőként hadd álljon itt a júliusi ügyek listája: egy cikindáli román jobbágy erőszakos elvitele, a ladamosiaknak Barlabássy Jánossal való viszálya, katona-állítással kapcsolatos kérések, ellopott lovak és a Péterfalváért folyó per tárgyában, — mindegyikben többször is, — jártak ekkor a szebeniek a vajdánál⁴³. Ezek közül például az aratás idején kiállítandó háromszáz katonára vonatkozó követeléshez vagy a péterfalvi per kedvező elintézéséhez, amint azt a miattuk való sok költség és járás-kezelés sejteti, fontos érdekek fűződtek. Kedvező referálásuk, a velük kapcsolatos írásos munka elvégzése elsősorban a secretarius feladata volt. A péterfalvi per idején például, a szebeniek az útból fordítják vissza küldöncüket és menesztik sürgősen Barcsay után⁴⁴. A vajdával együtt Szebenből távozó titkár után egészen Medgyesig szalasztanak egy szolgát „bizonyos iratok végett”⁴⁵. 1508. január 2-án a hét szék ügyében kiállított iratokért a szebeni polgármester húsz forintot fizet Barcsaynak⁴⁶. A secretariusnak a perek intézése körüli fontos szerepére a péterfalvi per honorariuma világít rá. Amíg az ügyvéd a tordai tárgyalásért hat forintot kapott a szebeniektől, addig Barcsaynak az ítéletlevél kiállítása címén és egyéb szolgálatai jutalmául viszonylag hatal-

^{41a} MTTár XXIII (1877), 127.

⁴² Rechnungen 508, 512, 516.

⁴³ Rechnungen 518—22.

⁴⁴ Rechnungen 529.

⁴⁵ „propter certas litteras...” [Rechnungen 526].

⁴⁶ „...ratione suorum servitiorum in litteris expediendis pro necessitate septem sedium” [Rechnungen 494].

mas összeget, 98 forintot és hét dénárt fizettek⁴⁷. A katona-kérdés kedvező elintézéséért kaphatta Pál mester ajándékba azt a kilenc forintot érő serleget, melyet „az előljároság ügyében kiadott levelek és egyéb szolgálatok” címén könyvelt el a számadás vezetője⁴⁸. Későbbi adatok is azt mutatják, hogy a secretarius szavának a súlyát ismerő szász várcsok sohasem fukarkodtak az ajándékokkal, szönyegekkal, drága kelmékkel és egyéb portékákkal, ha valami ügyes-bajos dolgukat a vajdánál el akarták intéztetni.

A secretariatus tehát mindaddig nem hozhatta magával a hagyományos ügyintézés modernizálást, amíg a titkár legfőbb feladata az ítélmester helyettesítése volt. Az ügyvitel megosztására csak akkor kerülhetett sor, amikor Barcsay személyében állandóan Erdélyben tartózkodó protonotarius került az igazságszolgáltatás élére (1519). Bár adatok rendkívül gyéren maradtak, annyi mégis világosan látszik belőlük, hogy ez az újítás a vajdai kancellárián belől szintén elindította a hatáskörök szétválását. A jelek egyöntetűen mutatják, hogy ha a mohácsi katasztrófa a szépen megindult fejlődést hamarosan nem töri derékba, ugyanaz a folyamat, mely néhány évtizeddel korábban a királyi kancelláriában lezajlott, a vajdai írásszervben is végbement volna. A Mohács előtti utolsó secretarius, Kőrösy Miklós, hivatali működéséből fennmaradt emlékek már tanúskodnak a nagy változás megindulásáról.

Az ítélmester állandó jelenlétével ugyanis a secretarius az igazságszolgáltatással kapcsolatos összes teendők, tehát eddigi ügykörének nagyobbik része alól felszabadult. A jelenleg ismeretes forrásanyagban semmi nyoma sem található annak, hogy a titkár 1519 után is résztvevett volna az igazságszolgáltatással kapcsolatos írásmunkákban. Bár a kutatás mai fokán újabb adatok bőséges előkerülésével még számolni lehet, annyi nyugodtan következtethető ebből a negativumból, hogy ha nem is intézményesen, de gyakorlatban a biráskodással kapcsolatos teendők a többi feladattól kezdtek elkülönülni. A középkori hivatalok patriarchalis viszonyai között természetesen, ha a szükség úgy hozta magával és a protonotarius éppen nem volt kéznél, a kancellária igazságszolgáltatási ügyintézését évtizedes gyakorlatból szintén jól ismerő secretarius is állíthatott ki birósági iratokat. Magának annak a pusztá ténynek azonban, hogy a peres ügyek intézésére külön tisztviselő volt, azt kellett eredményeznie, hogy az igazságszolgáltatással kapcsolatos írásbeliség az ítélmester kezében elkülönüljön a kancellária egyéb teendőitől. A Mohács előtti években tehát a kancelláriának két, egymástól meglehetősen önállóan dolgozó vezetője volt. A hivatali munka tényleges irányítása azonban a kancellária keretei közül kinőtt ítélmester kezéből lassan kezdett átcsúszni a vajda és irodája mellől el nem mozduló secretarius hatáskörébe.

⁴⁷ „...ratione indicariae super Petterfalua emanatae et ratione aliorum servitiorum...” [Rechnungen 528—9].

⁴⁸ „...ratione litterarum ad negotia dominorum extradatarum et aliorum servitiorum...” [Rechnungen 525].

Már a fentebb idézett szász példák is némi fényt vetnek arra, hogy az igazságszolgáltatás különválása után milyen ügyek maradtak meg a secretarius hatáskörében. Ezeken kívül azonban Kőrös Miklós és Beszterce város levelezése szolgál néhány olyan konkrét adattal, melyek a titkár feladatainak legalább is egyes részeiről, félreérthetetlen tájékoztatást nyújtanak. Kőrös secretarius állította ki például a vajda kezéhez a szászoktól befolyó összegekről a nyugtát. Ő referálta a pénzügyi természetű kéréseket. Így 1525-ben ő intézte el, hogy a beszterceiek felmentést kapjanak a szászok taxája részletének befizetése alól. Ugyanakkor a vajda „ex relatione magistri Nicolai secretarii” intézkedett a beszterceieknek a szász taxából adandó kölcsön ügyében. A vajdai familiariusok ügyes-bajos dolgában szintén ő járt el⁴⁹. Állandóan a vajda mellett tartózkodott, akár a török ellen szállt táborba, akár pedig Budán akadt dolga és referálta a felmerülő közigazgatási, pénzügyi, katonai természetű ügyeket⁵⁰. Több jel mutat arra, hogy a vajdai kancellária egyre jobban növekvő hiteleshelyi jellegű oklevelezése is az ő ellenőrzése alatt folyt.

Körülbelül ennyi, ami a secretarius feladatairól ma adatszerűen megállapítható. A szász városok levéltárainak rendszeres átvizsgálása után dönthető majd véglegesen el, hogy a közigazgatási ügyek tényleg olyan kizárólagosan a secretarius kezében futottak-e össze, amiként azt a számomra egyedül hozzáférhető besztercei anyag mutatja. A titkárnak a vajda hiteleshelyi oklevelezésében játszott szerepére pedig a családi levéltárak további tanulmányozása deríthet majd fényt. Annyi azonban a fentiekből már most is látható, hogy az igazságszolgáltatási és közigazgatási adminisztráció a Mohács előtti vajdai kancelláriában meglehetősen határozottsággal szétvált egymástól. Ezzel valójában már itt erdélyi talajban adva volt a későbbi fejedelmi cancellaria maior és cancellaria minor csirája.

Az ügykörök megosztása szükségszerűen elindította a kancellária belső munkájának rendszeresedését. Korábban, bizonyára mert a túlterhelt secretarius egyedül nem érkezett rá, az oklevelek ellenőrzését, javítását a notariusok is végezték. Ettől kezdve a jegyzők ilyen bevonására az ítélmester vagy a titkár munkájába alig akad példa. Kifelé a kancelláriából egyre inkább csak a két vezető volt látható. Mögöttük az üzem kisebb munkásai mindjobban háttérbe szorultak. Szucsáki Ambrus pályája és az oklevelek írásának összevetése azt sejteti hogy a gyakorlat a scribák munkájában is bizonyos rendet teremtett⁵¹. Barla-

⁴⁹ Beszterce-Naszód vm. levéltára [Berger A., Urkunden-Regesten aus dem alten Bistrizer Archiv. Bistritz, 1892—4. jelzete szerint: B. 761, 764, 825, 842, 845. sz. Az ENMLt.-Leica gyűjteményében őrzött fényképmásolatuk jelzete: G. 3. 385, 431, 446, 429].

⁵⁰ Quellen I, 443. — ENMLt. Leica-gyűjt G., 3. 445. — B. 841. Amikor egy ilyen ügyet nem ő referál, Kőrös szükségesnek látja sajátkezüleg rávezetni a referens nevét az oklevélre. Egyébként ezt az általa intézett ügyekben nem teszi [ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 8].

⁵¹ A scriba és notarius az erdélyi szóhasználatban ugyanazt a rangot jelentette. Következetelen használatának tehát semmi jelentősége nincs.

bássy és Tomori alvajda, de Barcsay protonotarius is gyakran oklevelezett a vajdától külön, családi birtokáról⁵². Minthogy nekik és a vajdáknak ugyanaz a kancelláriai személyzet állott rendelkezésükre, a scribákat be kellett osztani az egyes méltóságok mellé. Nem mai értelemben vett hivatali beosztás volt ez; csupán a megszokás szabályozhatta, hogy ki melyik írnokot vitte magával, ha a kancellária tartózkodási helyéről hivatalos ügyben eltávozott. Amikor az alvajdák és a protonotarius a vajda udvarában tartózkodtak, akkor természetesen „az ő írnokuk” szintén résztvett a kancellária rendes munkájában⁵³. Megfelelő terjedelmű forrásanyagon végrehajtott írásösszehasonlítással bizonyára el lehetne határolni az egyes notariusok rendszerinti munkakörét.

A vajdai kancellária tehát a középkor alkonyán jóval „modernebb” hivatal volt, mint azt eddig vélték. Erdély kormány szerve Mohács előestéjére eljutott a középkori magyar állam által kitermelt legfejlettebb formáig. A központ és a perifériák között a fejlődésben kimutatható évtizedes ütemkülönbségek teljes elismerése mellett sem hallgathatók el ugyanis az erdélyi társadalom és a vajdai hatalom részéről egyaránt megfigyelhető újítási törekvések. Nem csupán a szellemekben és anyagiakban rohamosan gyarapodó, politikai szerephez jutott rendi társadalom igényelt szükségleteit kielégítő korszerűbb ügyintézt. A vajdának, a királyi trón egyik várományosának a politikai érdeke és egyéni hiúsága egyaránt azt kívánta, hogy Erdélyben az uralkodóval vetekedő, jól működő territorialis uralmat építsen ki magának. E fejlődésről különben nem csupán az ismertett szervezeti újítások, hanem az oklevelek külső formája is tanúskodik. Ha Zápolya pompás kiállítású privilegiumait nézzük, melyek gyakran tartalmaznak lényeges birtokjogokat, megerősödik előbbi érzésünk: a nagyralátó vajda körül a budai udvar territorialis: változata volt kialakulóban.

Ezek a mélyen gyökerező középkorvégi helyi hagyományok határozták meg a későbbi fejedelmi kancellária első korszakát. Nagyon helyes ösztönnel tapintott rá PÉCSI a vajdai és fejedelmi kancellária közötti kapcsolatok lényegére. Szerinte a fejedelmi secretarius (vagy summus) cancellarius aprólékos, aktív kancelláriai munkássága „valahogy a Mohács előtti vajdai kancelláriában szereplő secretarius munkájára emlékeztet.”⁵⁴ A fejedelmi kancellár és a vajdai titkár ügykörének feltűnő egyezése nyomán valóban jogosan keresendő a későbbi cancellaria maior gyökere, valamint a kancellár sajátosan erdélyi jegyeket mutató munkakörének előzménye a középkorvégi vajdai kancelláriában. Nézetünk szerint is a középkori központi fejlődés határozta meg a maga lábán elinduló Erdély kormány szerveinek alakulását. Ez a hatás azonban nem közvetlenül, hanem a Mohács előtti vajdai kancell-

⁵² ENMLt. Suky-cs. lt. 1517. X. 31, 1525. VIII. 5, 13, IX. 4, X. 11. — Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 9, 48.

⁵³ Minthogy az alvajdáknak sohasem volt külön kancelláriájuk, ilyen értelemben nevezhették a szászok pld. Szucsáki Ambrust alvajdai notariusnak [Quellen I, 359, 362, 367—8, 451].

⁵⁴ Pécsi, i. m. 40.

láriában áthasonított helyi változatában lett alapja a fejedelemségkori központi hivataloknak.

De nemcsak a külső szervezet, hanem a hivatalnokok pályafutása is félreérthetetlenül mutatja, hogy a XVI. századeleji vajdai kancellária rákanyarodott a „modern” hivattalá fejlődés útjára. Az egyszerű oklevélkiállító intézményből, miként valamivel korábban a királyi kancelláriában történt, itt is az ügyeket határozott szabályok szerint intéző „bürokratikus” hivatal volt kialakulóban. Kik voltak, melyik társadalmi rétegből jöttek, milyen pályát futottak be az erdélyi hivatalnok-értelmiség első képviselői, bizonyára lényeges kérdés a hivatal- és társadalomtörténész számára egyaránt. Hogy a fentebb vázolt hivatali keretek megteljenek emberi tartalommal, s hogy a további kutatást elősegítsük, az alábbiakban röviden összefoglaljuk mindazt, amit a vajdai kancellária Mohács előtti személyzetének életére vonatkozóan a töredékes adatok elárulnak.

3.

Az az összefüggő láncsor, mely a XVI. századeleji vajdai kancellária hivatalnoki karában kimutatható, az 1493-ban feltűnő KECSETI LÁSZLÓ és KECSETSZILVÁSI SZILVÁSY KRISTÓF notariusokkal kezdődik.⁵⁵ Az előbbi jómódú dobokamegyei birtokos családból származott. Apja azonban az 1468. évi lázadásban való részvételéért minden vagyonát elvesztette.⁵⁶ Valószínűleg ez a katasztrófa s talán rokonainak Rápolti Gothárd kolozsmonostori apát, majd erdélyi prépostnak, valamint Kecseti Gál deáknak a beavatkozása terelte az elszegényedett család fiát szellemi pályára.⁵⁷ Bármiként is történt azonban a dolog Kecsetit, mindenképpen a kényszerűség szoríthatta a tanulásra és tehette hivatalnokká. Eszménye ugyanis birtokos elődeinek gazdálkodó életformája maradt. Tudását, hivatalnokoskodása alatt szerzett összeköttetéseit mind annak érdekében kamatoztatta, hogy ő is családjá régi életét élhesse. Miután 1493-ban sikerült elérnie, hogy apjának a kolozsmegyei Méhesen, Tuzsonban, Velkéren, Kisnyulason, valamint a tordamegyei Gerebenesen és Némán volt birtokait visszakapja, hamarosan — hihetileg patronusainak: Drágffy Bertalannak és Losonczy Lászlónak a távozásakor (1495) — ott hagyta a kancelláriát. Ettől kezdve birtokain élt, s csak néha vállalt mint tekintélyes, jogbanjártas ember hivatalos funkciót a jószágai révén őt is közelről érintő ügyekben.⁵⁸

Kecseti Lászlónak az 1493-ban vele együtt említett SZILVÁSY KRISTÓF sógora is földije volt. Ez a rokonság is közrejátszhatott abban, hogy Kristóf deák bekerülhetett a vajdai kancelláriára. Ő benne már van valami a munkája iránt önmagáért érdeklődő, új hivatalnok-típus-

⁵⁵ MODL 27221. — Rechnungen 213, 239.

⁵⁶ Kádár József, Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1901. XV. 235.

⁵⁷ Kádár, i. m. IV, 234—6.

⁵⁸ TelOkl. II, 226, 298. — Nem valószínű, hogy az a László nevű vajdai notarius, akit 1504-ben említenek, Kecsetivel azonos lenne [Rechnungen 314].

ból. Az általa ellenőrzött, vagy írt oklevelekre például, ráírta a saját nevét (Zylwas). Minthogy ez csak később jött szokásba és egyelőre csak nála figyelhető meg, az ő egyéni újításaként kell elkönyvelnünk.⁵⁹ Szilvásy még Drágffy Bertalan második vajdaságát is végig szolgálta, és valószínűleg csak Szentgyörgyi Péter jöttével vált ki a kancelláriából. Családi vagyona nem lehetett jelentős, felesége jussán azonban ő is nagyobb földbirtokhoz jutott. Visszavonulása után azon gazdálkodott 1520 körül bekövetkezett haláláig.⁶⁰ A szászok által neki juttatott ajándékok mutatják, hogy maga idejében a kancellária leg-ügyesebb notariususa lehetett.⁶¹ Bár a régi életforma pályája delén őt is visszavonta a falusi gazdálkodó nemesek világába, ő már helyesen értékelte a hivatalnokoskodás jelentőségét családja jövőjét illetően. Leányát hivatalnok-emberhez, Podwynyai Pál deákhoz, a dési sókamara alkamarásához adta feleségül.⁶² Az idő a volt vajdai notariust igazolta. Veje ugyanis amellet, hogy Mohács után mint Ferdinánd egyik vezető híve, országos politikai szerephez jutott, felesége hozományát ügyes pénzügyi műveletekkel a Bánffyok rovására alaposan megnövelte.⁶³

Az első valóban hivatalnok-pálya a SZUCSÁKI JÁNOS DEÁK mesteré. Ő már olyan környezetből indult el, melyben a fiatalabb nemzedék egy részét az anyagi szükség régebb idő óta tanulásra és hivatal-vállalásra szorította. A szapora kisnemes familiáktól lakott Szucságról származott.⁶⁴ Ebben az egymással összeházasodott rokoni közösségben mindig akadt egy-két szolgabíró, castellanus, familiaris, vármegyei notarius, deák vagy pap. Kolozs megye alispánjai szintén gyakran kerültek ki az idevaló familiariusok közül. Régebben is, Szucsáki János notariuskodása idején pedig még fokozottabb mértékben szerepeltek a szucsági kisnemesek a vajdai emberek sorában. Úgy látszik, hogy a kiszállásért járó néhány dénár is jól fogott a szegény atyafiságnak. Ezeknek az embereknek a tanulás és a hivatali vagy egyházi pálya volt az egyedüli kiút nyomasztó helyzetükből. Ők tekintélyt, befolyást, vagyont, előmenetelt nem a jobbágy-sessiot alig felülmúló birtokocskájuktól várhattak, hanem egyedül attól, hogy fejükkal vagy karjukkal mit tudtak maguknak az élettől kiharcolni. E körülmények eredményezhették, hogy Szucsáki két említett elődjétől eltérő pályát futott be.

Már apja, Szucsáki Mátyás is rendelkezhetett valamelyes jogi tudással és gyakorlattal, melyet megélhetése könnyítése végett szívesen hasznosított magán- és közszolgálatban egyaránt. 1461-ben a Bánffyok vallották ügyvédjüknek. 1467-ben pedig Rápolti György kolozs megyei főispán nevezte ki alispánjává.⁶⁵ Az apának familiariuskodása során szövedött összeköttetései, ügyvédkedésével szerzett ismeretei hatással

⁵⁹ Janits, i. m. 64. — Km. Beke 284 (Az egész oklevél Szilvásy kezeírása).

⁶⁰ Kádár, i. m. IV, 252.

⁶¹ Rechnungen 191, 213, 239.

⁶² BánfOkl; II, 506.

⁶³ BánfOkl. II, 521—30. — Schuller Fr., Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens: VerArch. XXVI (1894), 253—6.

⁶⁴ A falu és családjai történetére vonatkozóan 1. Csánki V, 416—7.

⁶⁵ BánfOkl, III, 44. — MODL. 27031.

lehetek a fiú pályaválasztására. Szucsáki János alapos iskolázáson mehetett keresztül, mert amikor 1496-ban a vajdai ítélőszék jegyzőjeként feltűnik, a tekintélyes magister címet használja.⁶⁶ A vajda távozásakor ő is elveszthette állását. 1497 nyarán minden cím nélkül említik mint vajdai embert.⁶⁷ Ugyanennek az évnek decemberében azonban már a kolozsmonostori konvent jegyzője.⁶⁸ A következő esztendőben a hiteleshely kiadványain többször találkozunk lecta és correcta jelzések után aláírásával.⁶⁹ Ezt az addig ott szokatlan újítást, úgy látszik, ő honosította meg a konvent gyakorlatában. Bár vajdai kancelláriai működéséről csak 1501 márciusától kezdődően maradtak határozott adatok, valószínűnek tetszik, hogy amikor Szentgyörgyi Péter megszervezte erdélyi kancelláriáját, tehát legkésőbb 1500-ban, került át a vajda szolgálatába.⁷⁰ Neve ugyanis a kolozsmonostori kiadványokon 1499 április után többé nem szerepel. Ellenben még ebben az esztendőben feltűnik Szucsáki helyén Kezthewlci Sebestyén deák mester a konvent hiteleshelyi munkáját két évtizeden át vezető nagytudású notarius.⁷¹

Szucsáki a kancelláriába jutásától kezdve élete végéig megmaradt a vajdák szolgálatában. Előbb mint notarius, majd 1510 ősztől kezdődően mint secretarius működött. Jól képzett és az erdélyi gyakorlatot alaposan ismerő hivatalnok volt. A százszoktól és más felektől kapott honorariumokból, valamint a vajdától átengedett birság-részekből egy kevéssel megszerezte az apjától örökölt szucsági kúria tartozékait.⁷² Szucságon kívül azonban csak a később ennek határába olvadt Bocon volt kisebb birtoka.⁷³ Az eddig felszínre került adatok nem árulkodnak afelől, hogy hivatalnokoskodásával jelentősebb vagyont szerzett volna magának.

A kancellária egész személyzetéből legrészletesebben BARCSAY PÁL protonotarius élete ismeretes. Családjának levéltára ugyanis, legalább részben, napjainkig fennmaradt. Bár ezek az emlékek elsősorban vagyonszerzéséről, pályájának egyes állomásairól szólnak, belőlük mégis vetődik némi fény az emberre is. S a kicsillanó vonások mind azt mutatják, hogy méreteiben ugyan szerényebb, lényegében azonban ugyanolyan metszésű volt a Barcsay élete is, mint amilyent a humanizmussal átítatott budai kancelláriában abban a korban nem egyet találni. Ő az új hivatalnok-típus első erdélyi megszemélyesítője. Pályája sokáig párhuzamosan futott a Werbőczyével és a két élet között sok rokonvonal ismerhető fel. A szűkebb erdélyi keretek kisebb lehetőségei okozták, hogy ez a képzett, kemény akaratú, céltudatosan dolgozó egyéniség csak territoriális jelentőségű karriert futott be.

⁶⁶ MODL. 26939.

⁶⁷ TelOkl. II, 219—20.

⁶⁸ BánfOkl. II, 347. — MODL. 27764.

⁶⁹ TelOkl. II, 224, 234.

⁷⁰ Gyfhv. B. 1071.

⁷¹ MODL. 27092, 26474. — ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 48. No. 1.

⁷² Rechnungen 463, 478, 484. — MODL. 27235.

⁷³ MODL. 27268. — Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942, I 182, 253.

Barcsay Pál pályája — minden jel szerint— sokkal mélyebbről kezdett felfelé ívelni, mint azt neve után gondolnók. Származása körül ugyanis — bár a genealógiai irodalom a később fejedelmet adó Barcsay familia tagjának tekinti⁷⁴ — bizonyos tisztázásra váró homályos pontok vannak. Pál mester ugyanis az Erdélyben jócsengésű Barcsay (de Barcha) nevet következetesen csak attól kezdve használta, amióta hivatali állása, befolyása, sőt vagyona is már tekintélyes helyet biztosított számára Erdély közéletében. Korábban KISBARCSAI PÁLnak, egyszer BARCSAY DÉVAI PÁLnak, családnevének első említésekor meg éppen csak DÉVAI PÁLnak nevezte magát.⁷⁵ Mindez arra mutat, hogy eredeti neve Dévai volt és a Barcsayakkal csak anyai ágon volt atyafiságban. Anyja, Anna asszony ugyanis Kisbarcsai Vince unokája volt.⁷⁶ Konkrét bizonyosság ugyan nincs rá, de éppen a névcsereből gondolható, hogy apja nem lehetett anyjával egyenrangú származású. Bár ebben a korban még nem ritka dolog, hogy nemes családok lányai jobbágyfiakhoz is feleségül mennek, hihetőbb az, hogy Barcsay Pál mester apja szegényebb kisközségi, polgár: a dévai uradalom literatus tisztviselője lehetett.⁷⁷ Így megmagyarázható volna, hogy miért kért Pál mester II. Ulászlótól nemességet, melyet aztán élete végén János királlyal is megerősített. Az Ákos-nembeli Barcsayoknak ilyen kétszeri címerbővítésre aligha lett volna különösebb szükségük. Ez inkább a hivatali pályán alulról felemelkedő új értelmiségi réteg körében megfigyelhető törekvés a XVI. század elején.⁷⁸ A Pál mesternek adott armalis különben is annyira különbözik a Barcsay familiáétól, hogy címerbővítéssel ebben az esetben nem szükséges számolnunk.

Barcsay Pál az erdélyi írásbeliség legnagyobb forgalmú és legősibb üzemében, a kolozsmonostori konventben gyakorolta be azt, amit iskoláztatása alatt tanult. Akárcsak Szucsáki János, ő is alapos, korszerű, de hihetőleg csak hazai tanulmányokon mehetett keresztül. Az ő neve előtt szintén ott található már pályája kezdetén a magister cím. Neve a forrásokban 1492-ben tűnik fel abból az alkalomból, hogy mint a monostori konvent jegyzője követeli egy féltől a statutio honoráriumaként magának kialkudott egy ökröt és egy forintot.⁷⁹ Kolozsmonostori működése adatszerűen ugyan csak 1495-ig mutatható ki, minden valószínűség szerint azonban 1497-ig notariuskodhatott itten. Ekkor aztán Szucsáki Jánosnak adta át helyét.⁸⁰ Barcsay ezután egy időre eltűnik szem

⁷⁴ Kiss Bálint, Erdély régi családjai. A Barcsay család: Turul 1894. 69, 138, 177.

⁷⁵ MODL. 27591, 27593, 29615, 29914. — ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 37, 42. A hozzá közel állók élete végén is Dévaynak nevezik [TTár 1888. 799].

⁷⁶ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. No. 42.

⁷⁷ Mályusz Elemér, A magyar társadalom a Hunyadiak korában: Mátyás Emlékkönyv. Bp., é. n. I, 325.

⁷⁸ Turul 1934. 23—5, 1936. 35—6. — Fejérpataky—Áldásy, Magyar címeres emlékek III, 57—62.

⁷⁹ MODL. 27075.

⁸⁰ MODL. 26938, 28877.

elől. Újból csak 1506. decemberében hallunk róla, amikor II. Ulászló az országbíró mellett jegyzőként teljesített szolgálatai jutalmául neki adományozza a hunyadmegyei Árki község felerészét.⁸¹ Ez az adat valószínűsíti azt a feltevést, hogy Barcsay 1497—1506 között a budai udvarban hivatalnokoskodott, s az említett adományt éppen a szolgálatból kilépésekor kaphatta. Az országbíró-vajda és Werbőczy 1507 elején hozhattak haza Barcsayt Erdélybe, hogy kezébe vegye a kancellária vezetését és megvalósítsa az adminisztrációban szükségessé vált, fentebb vázolt újításokat.

A királyi udvarban töltött évek döntőek lettek Barcsay egész életére. Kiemelkedett az erdélyi területi keretek közül és egy fejlődése csúcspontjára elért, hatalmas adminisztrációs szervezet központjának tagjaként országos távlatokra tett szert. Szigorú szabályokhoz ragaszkodó pontos munkája, a rendszeresség, a formák gondos betartása, a tudásból és gyakorlatból eredő magabiztos önállóság és több más eddig itt ismeretlen jegye a hivatali írásbeliségnek mind-mind a királyi udvarból hozott elemei Barcsay kancelláriai munkásságának. Amennyire a gyér adatok mutatják, Barcsay valóban nagy hozzáértéssel, meglehetősen önállósággal vezette a vajdai kancelláriát és készítette elő az ítélőmesterhez tartozó ügyeket. Ezzel nagyban megkönnyítette Werbőczy számára, hogy az országos politikába minél nagyobb erővel kapcsolódhassék be.

Amikor 1510 őszén Szentgyörgyi Péter a vajdaságról lemondott és csak az országbíróskodást tartotta meg magának, Barcsay vele együtt újra Budára távozott. Csak 1516-ban tért vissza megint Erdélybe, miután Werbőczy leköszönt az ítélőmesterségről. Nagyon hihető, hogy a Zápolyával ekkor már szoros politikai szövetségben álló Werbőczy a vajdának maga ajánlotta az ügyek vezetésére Barcsayt, amikor az újonnan elnyert személynöki méltóságával összeegyeztethetetlen erdélyi ítélőmesterségtől megvált. Mindenesetre Barcsay 1516 októberétől kezdve újból a vajdai kancellária alkalmazottja volt.⁸² Minthogy már 1516 novemberétől kezdődően jelentős birtokokat kapott perbeli becses szolgálataiért, úgy látszik, hogy mindjárt visszatérésétől kezdődően ő lett a hivatal vezetője és résztvett az ítélőmesteri teendők végzésében is.⁸³ Az adminisztráció vezetése Szucsáki János etájt bekövetkezett halálával, az igazságszolgáltatás pedig Thuróczy Miklós alvajda elmenetelével (1517) juthatott Pál mester kezébe. Ezekben az átmeneti esztendőkhöz Barcsay szerepe felől a kancelláriai jegyzeteken kívül más nem tájékoztat. Az 1519. évi vízkereszt-i oktavális szék alkalmával mutatható ki először adatszerűen, hogy Barcsay ítélőmesteri munkát végezett olyan időben, amikor még nem volt protonotarius.⁸⁴ Minthogy hivatali állását — második notariussága kivételével — aláírásaiban mindig rendszeresen feltüntette, nyugodtan mondható, hogy a tényleges munka-

⁸¹ MODL. 29914.

⁸² ENMLt. Wass-cs. lt. 1516. X. 11.

⁸³ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 7, 116. — Wass-cs. lt. 1516. X. 11.

⁸⁴ ENMLt Kemény József, *Diplomatarium Transsilvanicum* IV, 180.

köre és címe közötti nagy különbség 1519 februárban szűnt meg. Ettől kezdve használta ugyanis rendszeresen a protonotariusi címet.⁸⁵ Érdekes volna tudni, hogy ezt a fontos újítást közvetlenül mi váltotta ki, és mi lehetett ebben a szerepe az ekkor már gyakori tartományi rendi gyűléseknek. Választ azonban erre a kérdésre is majd akkor lehet adni, ha a Mohács előtti erdélyi tartománygyűlések munkásságát a kutatás feldolgozza.⁸⁶

Ítélmesteri állásában Barcsay most már fokozottabb erővel láthatott neki családi vagyona megalapozásának. Ami budai hivatalnokoskodása alatt csak lassan haladt előre, új tisztségében hamarosan megvalósult. Bámulatos az a vaskövetkezetesség és szívósság, amellyel az 1516-ban Szilvássy Andrásról jó szolgálataiért kapott mezőszengyeli és mezőszakáli portióit komoly birtoktestté kerekítette ki.⁸⁷ Ettől kezdve egymást érik a különböző nagyságú birtokadományok azok részéről, akiknek ügyei tárgyalásakor — mint az évtizedeken át ismétlődő formula mondja — nem csupán jelen lenni, hanem használni is igyekezett.⁸⁸ Nem tartozik ide azoknak a rendkívül változatos fogásoknak az ismeretése, melyekkel Pál mester a többi szengyeli birtokos részét rendre mind megszerezte s a szomszédos falvakban is megvetette a lábát. Ugyanígy járt el Werbőczy és sok más hivatalnok ebben a korban. Különbség csupán birtokszerzéseik arányában, nem pedig módszereikben volt. Új birtokaival kapcsolatos ügyei érdekében Barcsay 1525-ben a vajdától magának szerezte meg Torda megye főispánságát; a következő évben pedig Keménytelke nevű birtokát Kolozsból áttétette saját joghatósága alá.⁸⁹ Mohács előestéjén (augusztus 24-én) is legfőbb gondját különféle birtokcseréinek, szerzeményeinek a királlyal és vajdával való jóváhagyatása alkotta.⁹⁰

A mohácsi csatavesztés után Barcsay hunyadmegyei birtokaira vonult vissza, s mint Hátszeg-vidék kapitánya a török esetleges próbálkozásainak megelőzése céljából szervezte a Maros-völgy védelmét.⁹¹ Egyidejűleg kisbarcsai kúriájából, miként azt korábban szintén tette, protonotariusi teendőit is ellátta.⁹² Barcsayt tekintélyes birtokai már végleg Erdélyhez kötötték. Ezért Zápolya királlyá koronázása után sem igyekezett nagyobb méltóság szerzésére, hanem továbbra is megelégedett

⁸⁵ ENMLt Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 284. No. 5. Fasc. 149. No. 7. — Gyfhv. B. 439.

⁸⁶ A Mohács előtti gyűlések problémájára Mályusz Elemér egyetemi tanár úr (Budapest) volt szíves figyelmeztetni.

⁸⁷ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 7.

⁸⁸ „...in nonnullis rebus suis peragendis non solum adesse, verum etiam prodesse curavisset...” [ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 149. No. 7., Fasc. 304. No. 115].

⁸⁹ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 8., Fasc. 327. No. 1.

⁹⁰ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 34.

⁹¹ Beszterce-Naszód vm. lt. B. 916. ENMLt. Leica-gyűjt. G. 3. 503.

⁹² Gyfhv. B. 477. 1520. nov. 26. — Schuller, Regesten zur Geschichte der siebenbürgischen Landesteile Ungarns. 1526—40: Hermannstädter Gymnasialprogramm 1906/7. 2.

az erdélyi ítélőmesterséggel.⁹³ Régi összeköttetéseit inkább birtokainak a Habsburg-pártiak elkobzott vagyonából való gyarapítására használta fel. Amikor aztán a németbarátok kerültek Erdélyben túlsúlyba, Barcsayt mint az ellenpárt egyik főemberét Szebenben elzárták, legkedvesebb birtokát, Mezőszengyelt, ottani udvarházával együtt felprédálták. Miután mindenéből kifosztva Szebenből végre megszabadult, követte Zápolyát lengyelországi bujdosásába.⁹⁴ Ferdinánd visszaszorítása után, minthogy Erdélyben egyelőre még a Habsburg-párt volt az úr, Barcsay az újjászervezett királyi kancelláriában kapott secretariusi állást; itt ismét Werbőczy lett a főnöke. Buda 1530. évi ostroma még az udvarban érte, de minden jel azt mutatja, hogy mielőbb szeretett volna hazajönni Erdélybe. Itteni, egyelőre ugyan nem foganatosítható birtokadományokat kért és megszerezte magának Hunyad megye főispánságát.⁹⁵ 1531 tavaszára végre Erdély egyes részeiben a Zápolya-párt helyzete annyira megerősödött, hogy királya kíséretében Barcsay is hazatérhetett, és újból elfoglalhatta ítélőmesteri állását.⁹⁶ A széthullott régi adminisztrációs szervezet talpraállításakor azonban az ő tapasztalatait már nem sokáig használhatták, mert visszatérése után alig egy esztendővel váratlanul meghalt. 1532 február elején még Báthory Istvánnal pereskedett, június 21-én Werbőczy már mint néhairól emlékezik meg róla.⁹⁷

Barcsay pályája átfogta azt az egész korszakot, melyben a „modern” vajdai kancellária kialakult. Egyéni sorsa mutatja, hogy ez az organizmus miként vészelt át a Mohács után bekövetkezett nagy törést és lett hanyatló formájában is az újkori központi szervezet fejlődésének leglényegesebb alapeleme.

Barcsay tehetséges kollégájának, KÖRÖSY MIKLÓS secretariusnak a személyét, annak ellenére, hogy működéséről viszonylag bőven maradt adat, teljes homály fedi. Abból, hogy nem igyekezett itt birtokot szerezni, s hogy a vajdai kancelláriából egyedül ő távozott el Zápolyával a királyi udvarba, talán szabad arra következtetni, hogy nem volt erdélyi származású.⁹⁸ Családneve után ítélve, melyet különben a legritkább esetben használt, arra gondolhatni, hogy Szlavóniából idekerült Zápolya-familiáris volt. Működése a vajdai kancelláriában — szálkás írása alapján — 1514 tavaszától kezdődően mutatható ki.⁹⁹ A mohácsi vész után követte Zápolyát Budára, s mint királyi secretarius folytatta eddigi munkáját, buzgón referálva az erdélyi szász városok ügyeit.¹⁰⁰ Amikor János király ügye rosszra fordult, Körösy vagy elpártolt tőle, vagy meghalt, vagy pedig kivált a hivatalból. Később ugyanis, ameny-

⁹³ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 327. No. 2.

⁹⁴ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 6.

⁹⁵ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 12. — Kemény, *Diplomarii Transsilvanici Supplementum VI*, 171—6.

⁹⁶ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 6. — Leica-gyűjt. G. 3. 701.

⁹⁷ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 32. — Kemény, i. m. 203—6.

⁹⁸ Egyetlen javára történt erdélyi adomány ismeretes, de tartós birtoklása ezen a ponton sem mutatható ki. [MODL. 27130. — Kádár, i. m. II. 231—2].

⁹⁹ Beszterce-Naszód vm. lt. B. 586. ENMLt. Leica-gyűjt. Gr. 3. 272.

¹⁰⁰ Beszterce-Naszód vm. lt. ENMLt. Leica-gyűjt. G. 3. 528. 564, 571.

nyire a hiányos erdélyi forrásanyag alapján megítélhető, többé nem szerepelt Zápolya kancelláriájában és közvetlen környezetében.

A folyamatosságot azonban a vajdai kancellária Mohács utáni életében nem egyedül a Barcsayéhoz hasonló hanyatló pályák mutatják. Olyan karrierök is bizonyítják ezt, melyek 1526 előtt kezdődtek ugyan, de csak a nagy változások után bomlottak ki teljesen. Az új utakra lépett Mohács előtti kancellária hagyományait vitték tovább azok a notariusok, akik János király vajdái alatt jutottak vezető szerephez. Közöttük első helyen említendő SZUCSÁKI AMBRUS deák.¹⁰¹ Ő már szinte hagyományossá vált úton jutott be a vajdai kancelláriába. Pályáját apja, a már említett Szucsáki János deák készítette elő. Tudása és összeköttetései átadásával ő egyengette a fia útját¹⁰² arra a pályára, melyen ő is volt. Iskoláztatása után Szucsáki Ambrus apja támogatása mellett tette meg az első lépéseket és szerezte meg a gyakorlatot. Nevét 1512-ben említik először, amikor apjával együtt homo regiusként jár el egy introductionál.¹⁰³ A következő esztendőben aztán mint vajdai ember egyre gyakrabban szerepelt az oklevelekben. Ebben az időben ügyvédekkel kereshette kenyerét.¹⁰⁴ Ambrus deák 1519 elején a kolozsmonostori konvent élére az etájt meghalt Kezthewlczi Sebestyén notarius helyére került.¹⁰⁵ Egyidejűleg azonban ügyvédi teendőket is végzett.¹⁰⁶ Hiteleshelyi működése nem korlátozódott a szokásos notariusi munkára, hanem, amint jellegzetes nagy betűivel írt regesztái és rájegyzései bizonyítják, megkísérelte a konvent levéltárának újabb anyagát elrendezni.¹⁰⁷ Kolozsmonostori jegyzősködése azonban nem tartott sokáig. 1520 márciusában már Barlabássy Lénárd alvajda notarius.¹⁰⁸ Úgy látszik, hogy egy ideig, talán mint a kancellária legfiatalabb tagja, az alvajdák mellett teljesített szolgálatot. 1521-ben Báthory Szaniszlófi István, 1523-ban pedig Tomori István alvajda jegyzője volt.¹⁰⁹ Mohács után is Erdélyben maradt és szolgálata akkor sem szakadt meg, amikor Perényi Péter átpártolt Ferdinándhoz. 1528 nyarán még kétségtelenül a kancelláriában működött.¹¹⁰ Mindaddig, amíg a két ellenpárt közül az egyik újból nem jutott annyira túlsúlyra, hogy a normális élet megindulását biztosítani tudja, Szucsáki Ambrusról is

¹⁰¹ Nem tévesztendő össze kortársával és rokonával Szucsáki Sándorházy (vagy csak Szucsáki, vagy Sándorházy) Ambrussal, Kolozs megye alispánjával. A fennmaradt adatok többsége ugyanis nem a kancelláriai jegyzőre, hanem az alispánra vonatkozik. Az adatok szétosztása e két személy között a notarius által meglehetősen következetesen használt literatus cím alapján történt [Vö. MODL. 27130, 27228, 27236, 27108. — Km. Beke 395., Gyfhv. B. 883].

¹⁰² MODL. 27268.

¹⁰³ MODL. 27115.

¹⁰⁴ Gyfhv. B. 438, 811. TelOkl. II, 319. — ENMLt. Suky-cs. lt. 1517. X. 31.

¹⁰⁵ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 48. No. 1. — TelOkl. II, 368.

¹⁰⁶ Gyfhv. B. 438. 811.

¹⁰⁷ Km. Beke 322 (Hátán levő rájegyzés).

¹⁰⁸ TelOkl II, 446.

¹⁰⁹ Quellen I. 362, 367, 451. Gyfhv. B. 836.

¹¹⁰ Quellen II, 205, 115.

hallgatnak az adatok, akárcsak az egész vajdai kancelláriáról. Amikor azonban elkezdődött a szétszűllött államszervezet újjáépítése, Ambrus deák, a hivatal többi megmaradt tagjával együtt ismét ott áll a vajda mellett Barcsay Pál halála után, valóban nem is lehetett más a kancellária vezetője, mint az ügyeket legjobban ismerő Ambrus deák. Ítélmesteri munkájáról 1533 kezdetétől 1535 január hó elejéig maradtak adatok.¹¹¹ Ez év január negyedikén még működött, három héttel később azonban Majláth vajda terjedelmes ítéletlevelét már nem Szucsáki, hanem (Albisi) Bernát mester királyi protonotarius lectazta és kiadványozta.¹¹² Minthogy az általános gyakorlat szerint a vajdai oklevelezésbe a királyi ítélmestereknek ekkor már nem volt beleszólásuk, hihető, hogy Bernát mester bevonását a vízkereszti oktáván tárgyalt ügyek elintézésébe éppen Szucsáki Ambrus hirtelen halála tette szükségessé.¹¹³

Szucsáki Ambrus helyét mindjárt 1535 április havának a végén betöltötték (SZALÁNKEMÉNYI) ALBERT deák magisterrel.¹¹⁴ Bár egyetlen vajdai protonotarius hivatali működésének nem maradt meg annyi emléke, mint az övének, személyére vonatkozóan mégis alig sikerült valamit megtudni.¹¹⁵ Neve után ítélve Albert deákot is az a nagy népmozgalom sodorta Erdélybe, mely a törökök által veszélyeztetett déli határvidékről a XV. századtól kezdve szakadatlanul folyt az ország védettebb tájai felé. Kakas István, a későbbi jeles diplomata családjának sorsából ismeretes, hogy Szalánkeményből, melyet a törökök 1521-ben végleg elfoglaltak, érkeztek Erdélybe, közelebről Kolozsvárra, áttelepülők.¹¹⁶ Hihetőleg Albert mestert ugyanaz a menekült-hullám vetette Kolozsvárra, mint Kakas István apját. Itteni gyökérverésére, életének főbb mozzanataira vonatkozóan Kolozsvár város jelenleg hozzáférhetetlen levéltára szolgálhatna bővebb felvilágosításokkal. Szalánkeményi Albert, ha fiatalon is, de már kész emberként érkezett Erdélybe. Első itteni említése (1521) ugyanis azt mutatja, hogy ügyvédkedéssel foglalkozott.¹¹⁷ 1522-ben azonban már a vajdai kancellária tagjaként vezeti rá egy alvajdai oklevélre a perhalasztásról szóló feljegyzést.¹¹⁸

¹¹¹ Quellen II, 339, 441. — ENMLt. Kemény, Appendix Diplom. Transsilv. IX, 190.

¹¹² Pécsi, i. m. 19. — ENMLt. Török Bertalan gyűjt. 1535. I. 25. — Bernát mester családnevére vonatkozóan I. Fögel József, i. m. 25, 43. — MODL. 32064.

¹¹³ Pécsi, i. m. 20. ⁷⁷ jegyz.

¹¹⁴ Quellen II, 404, 411. — ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 5.

¹¹⁵ Teljes nevét egyetlen kancelláriai jegyzet őrizte meg [„Idem magister Albertus de Zalankemen prothonotarius Transsilvanus, qui supra, manu propria.” ENMLt. Wass-cs. lt. 1538. V. 14]. Ennek írását a Mohács előtt szereplő Albertus literatuséval összehasonlítva, sikerült pályájának főbb állomásait tisztázni [ENMLt. Béldi-cs. lt. 1528. I. 27].

¹¹⁶ Veress Endre, Zalánkeményi Kakas István (Magyar Történeti Életrajzok) Bp., 1905. 12.

¹¹⁷ Egy nem egészen világos, de minden jel szerint 1521-ben kelt perbeli emlékeztető jegyzet teljes nevén említi Szalánkeményi Albertet [MODL. 27118].

¹¹⁸ ENMLt. Béldi-cs. lt. 1522. I. 27.

Bár az eddig felszínre került forrásanyag ettől kezdve több mint egy évtizeden keresztül semmit sem árul el Albert deák felől, ismerve a kancelláriai tisztviselők állandóságát, biztosra vehető, hogy ebben az időben is a vajdák mellett dolgozott. Erre mutatnak újbóli feltűnésének körülményei. Az oklevelek ugyanis már 1535 tavaszától kezdődően, amikor ítélőmester lett, kezdték újból emlegetni.¹¹⁹ Minthogy az állások betöltése a vajdai kancelláriában ekkor már előléptetészerűen történt, nehezen képzelhető el, hogy Albert deák minden további nélkül Szucsáki Ambrus helyére kerülhetett volna, ha történetesen előzőleg is nem szolgált állandóan ugyanott. Itélőmesterségének 1540-ig maradtak emlékei¹²⁰. Karrierjét patronusának Majláth Istvánnak a bukása törhette derékba. Vagyonszerzéséről csupán egyetlen adat került eddig elő. 1537-ben a vajdától a hunyadmegyei Alsó- és Felsőszilváson kapott részbirtokot¹²¹.

A vajdai kancellária többet szereplő vezető tisztviselői mellett a jelentéktelen írások sorában is a fentihez hasonló állandóság mutatható ki. Anélkül, hogy teljességre törekednénk, példaképpen megemlíthetjük az alábbi scribák pályáját. KERESZTURI (SZEGEDI) SIMON deák 1525-ben Tomori alvajdának volt a notariusus. Ugyanő 1528-ban tagja Perényi Péter vajda kancelláriájának. Hivatalában maradt akkor is, amikor a vajda átpártolt Ferdinándhoz¹²². Hunyadmegyei származású ember volt és valószínűleg Barcsay Pál vitte be a kancelláriába. Talán vele azonos az a Simon deák nevű familiáris, akit a király 1534-ben a román vajdákhöz küldözgetett követségbe¹²³.

SZÓKEFALVI JÁNOS deák Mohács előtt ügyvédkedett; 1534—39 között a vajdai kancellária jegyzője volt¹²⁴. PESTI GÁSPÁR előbb királyi secretarius, 1538—40-ben pedig Majláth István vajda notariusus, Ferdinánd erdélyi uralma idején pedig Haller Péter kincstartó mellé rendelt ellenőr (contrascriba).¹²⁵ Alapos írásösszehasonlítás hivatott majd eldönteni, hogy ez a CASPARUS PESTIENSIS vajjon nem egy személy-é azzal a CASPARUM DE BOD-dal, akit 1540—45 között Fráter György protonotariususként tartanak számon¹²⁶.

Meggyőződésem, hogy a behatóbb forráskutatás igazolni fogja a fenti példákból kibontakozó vázlatos képet. A személyzetnek az állandó cserélődése, hullámozása, mely a későbbi fejedelmi kancelláriák jellemző

¹¹⁹ Quellen II, 404, 411, 627—8, 633,

¹²⁰ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 43, Fasc. 125. No. 103, Fasc. 293. No. 1. — Suky-cs. lt. 1538. V. 14.

¹²¹ Gyfhv. B. 863.

¹²² Gyfhv. B. 473, 851. — Janits, i. m. 65³⁸ jegyz.

¹²³ Quellen II, 373—4, 376—7, 547.

¹²⁴ Pécsi, i. m. 20. ^{78—9} jegyz. — ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 17. No. 9, Fasc. 20. No. 9.

¹²⁵ Quellen II, 461, 575—6, 668. — ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20, No. 43. — Ember Győző, Az újkori magyar közigazgatás története Mohács-tól a török kiűzéséig (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. 1.) Bp., 1946. 403.

¹²⁶ Pécsi, i. m. 24.

sajátossága, a kevesebb alkalmazottal dolgozó vajdai írásszervben nem figyelhető meg. A Mohács utáni fordulatokban, megrázkódtatásokban nem szűkölködő idő alatt is nagyjából ugyanazok a régi tisztviselők vannak a kancelláriában. Az olyan átfutó emberek, mint Bethlen Elek alvajda notariusus, EGEGI FERENC, akinek a neve csak 1529-ben szerepel néhányszor, ekkor még kivételt alkotnak¹²⁷.

4.

A felsorakoztatott életsorsok éppen olyan meggyőzően példázzák, mint a szervezeti újítások, hogy Zápolya Mohács előtti kancelláriája lényegesen különbözött attól a primitív írásszervtől, mely az előző századokban állott a vajdák rendelkezésére. Külső jegyek és belső emberi tartalom egyaránt mutatják, hogy fejlődése rálépett arra az útra, melyen előtte a királyi kancellária haladt. Egyes pontokon közelebb jutott a korszerű megoldásokhoz, másokon viszont még a régi hagyományok maradtak a döntőek. Régi és új elemek különös vegyüléke volt az a hivatalszervezet, melyet az 1526. évi nagy fordulat Erdélyben talált. Egészen modernül ható hivatalnok-pályák és primitív, ősi megoldások váltogatták egymást benne¹²⁸.

A kancellária a tisztviselők életpályájának a tükrében látszik legmodernebbnek. Míg korábban a hivatali személyzet a mindenkori vajda személyes hívei közül került ki és ennek megfelelően minduntalan cserélődött, a XVI. századfordulón innen a kancellária ugyan abban az összetételben állott az egymást váltogató vajdák szolgálatára. Szucsáki János három, Barcsay Pál pedig négy vajda alatt szolgált. A többiek is bekerülésüktől kezdve halálukig a kancellária tagjai maradtak. A Mohács utáni zavarokban előbb a Zápolya-párt, később a Habsburg-párt, végül ismét a Zápolya-párt vajdái mind nagyjából ugyanazzal a hivatalnok-gárdával intézték Erdély ügyeit. De nem csupán a régi feudális vajdai kormányzat nem nélkülözhetette ennek a gárdának a szaktudását és gyakorlatát. A tisztviselők maguk is elválaszthatatlanul egybeforrtak munkájukkal. A familiaris notariust nem a gyakran változó hivatalaihoz, hanem dominusához fűzték bensőséges szálak. Neki olyan szokványos deák-műveltsége volt, hogy ura egyaránt használhatta őt castellanusnak, provisornak, vagy kancelláriai scribának. Szükség szerint váltakozó megbízatásaival éppen ezért nem is alakulhatott ki lelkiközösége. Az ő életének a súlypontja, miként Kecseti László esetében előbb megfigyelhető volt, mindvégig kívül maradt azon a hivatali elfoglaltságon, mellyel kenyerét kereste. Ezzel szemben a Szucsáki Jánossal és Barcsay Pállal jelentkező új nemzedék tudatosan készült hivatali pályájára. Náluk az írással való foglalkozás már nem mellékes dolog, melyet

¹²⁷ ENMLt. Leica-gyűjt. G. 3. 632, 634. — Bánffy rok. lt. IV. R. Fasc. 184. No. 4, Fasc. 192. No. 16.

¹²⁸ Az oklevelekhez szükséges papírt vagy hárttyát, amint még a század végén is szokásban volt, a felek természetben tartoztak beadni a kancelláriára. [Quellen I. 359, II. 404, 411. — Gyfhv. káptalani lt. Vegyes levelek 76. cs. Lugos 1598].

cserélgetni lehet gazdasági vagy katonai megbízatásokkal. Ők mindenek előtt hivatalnokok akartak lenni. Ezt tartották élethivatásuknak, s ezen a pályán akartak boldogulni. Fiatalságuktól kezdve késő öregségükig ugyanazon a pályán, többnyire ugyanabban a hivatalban működtek. Megismerték az ügyintézés minden csinját-binját. Akkora tapasztalatra és szakismeretre tettek szert, hogy azelőtt mindenkinek meg kellett hajolnia. Amíg ezek a tisztviselők az írnokságtól eljutottak a protonotariusságig, életük teljesen összeforrott hivatalukkal és azokkal, akikkel együtt dolgoztak. Az ő életük nélkül hivataluk multja, hivataluk viszonyai nélkül pedig az ő egyéni emberi sorsuk nem érhető meg. Láttuk, hogy Szentgyörgyi Pétertől kezdve a kancelláriai alkalmazottak előlépésszerűen haladtak a ranglétrán. Ez tette lehetővé a hivatal hagyományainak átörökítését a fiatalabb tisztviselőkre. Különleges szakismeretei viszont egyre nagyobb befolyást biztosítottak e közösségnek. A kancellária ugyanis már zárt érdekközösség, s egyáltalában nem tekinthető véletlennek, hogy élére a vajdák többé nem állítják kívülről hozott embereiket. Szucsákiék a lassan kialakuló hivatásos hivatalnok-réteg első erdélyi futárai.

Új ember-típus jelentkezik bennük, mely féllábával már átlépte a középkort és újkori élet között húzódó mesgyét. Bár többnyire szegények és egyszerű származásúak, tudásuk és szakismeretük a hatalmat birtoklók részéről nélkülözhetetlenné tette őket. Az ügyek legnagyobb része a secretarius referentiájával került a vajda elé, s így az elintézés nem kis mértékben az ő véleménye alakította ki. A bírászkodásban is ekkor már az ítélmester szakszavának volt a döntő, nem pedig az alvajda vagy a vajda szava. A társadalom megérezte, hogy az ügyek tényleges intézése a nagyúri vezetőktől: a vajdától és familiariusaitól: az alvajdától, átcúszott a szakszerűséget képviselő szürke hivatalnokokhoz. Felismerte a nagy lehetőséget, hogy ezen az úton a vagyontól és származástól független szaktudás segítségével a legalacsonyabb származású ember is feljuthat az ország sorsát intéző vezetők közé, s ezért egyre nagyobb számban küldte fiait erre a pályára. A társadalom értékelését mutatják a hivatalnokok jóindulatának megnyerésére hozott jelentős anyagi áldozatok. Főnökeikkel szemben nélkülözhetetlenségüket, a felek körében növekvő tekintélyüket érezve, egyáltalában nem csodálható, hogy igyekeztek szerepükhöz méltó helyet kiharcolni maguknak a társadalomban. Címek és adományok szerzése mind ezt a célt szolgálta.

Éppen Barcsay Pállal példázható, hogy egyetlen hivatalnok-pálya mekkorát javíthatott egy család társadalmi helyzetén. Pályáját szegényen kezdte, s amikor meghalt, olyan jelentős vagyont, címeket és társadalmi tekintélyt hagyott hátra, hogy azok segítségével gyermekei már a legelőkelőbbekkel kerülhettek összeköttetésbe¹²⁹. A hivatalnokskodás bevonult a vagyonszerzés és társadalmi emelkedés eszközei közé.

¹²⁹ A következő birtokokat hagyta fiaira: Mezőszengyel, Mezőszakál, Keménytelke, Ikland, Lekence, Dátos, Kapus (Torda m.), Tótháza (Kolozs m.), Kisbarcsa, Oláhbrete, Gancaga, Kovragy, Bacalar, Pokolvalcsal, Jóvalcsal, Árki, Bacs (Hunyad m.) [ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 20. No. 23].

A szakismeret és a politikai hatalom birtokosainak a szövetsége ettől kezdve lett Erdélyben is a társadalom állandó felfrissülésének egyik igen fontos csatornája.

Annak ellenére, hogy Barcsayék nemzedéke már felszabadulóban volt a familiaritas szigorú kötöttségei alól, még messze állott az újkori személyi függetlenségtől. Ez a személyzet is a vajda familiarisaként került a kancelláriába. Kiválasztásánál azonban nem a korábbi személyes kapcsolat, hanem a szakismeret volt a döntő. Az Erdélyben gyökeretlen XVI. századi vajdák már nem családjuk familiájának kipróbált tagjaiból, hanem a helyi szokásokat ismerő literatusok közül válogatták össze kancelláriai alkalmazottaikat. A fentebbi életrajzi vázlatok szinte szabályszerű szokásnak mutatják, hogy a vajda, ha irodájában egy hely megürült, arra a kolozsmonostori konvent notariusát alkalmazta. Ha arra gondolunk, hogy Kolozsmonostor volt a középkori erdélyi írásbeliség legnagyobb forgalmú központja, s hogy a vajdai megbízások nagy száma következtében szinte a kancellária segédhivatalának számított, természetesnek találjuk e szokás kialakulását.¹³⁰ A vajdai és hiteleshelyi, tehát a teljes erdélyi írásbeli gyakorlatot jobban ismerő alkalmazottakat a kolozsmonostori jegyzőknél a vajda keresve sem találhatott volna. S éppen mert a familiaris és dominus közötti kapcsolat nem messze visszanyuló, régi lekötelezettségen alapult, a vajda és kancelláriai alkalmazottai között a familiaritásnak egy szabadabb változata alakult ki. Ezek a tisztviselők ugyanis a vajdának nem mint nagybirtokos főúrnak, hanem mint az erdélyi kormányzat akkori első emberének voltak a familiarisai. Ha a vajda változott, ők akkor is helyükön maradtak. Patronusoknak új hivatalfőnököket ismerték el, aki szintén kötve volt hozzájuk, mert ők biztosították kormányzatának szakszerűségét és a helyi szokásoknak a társadalomtól már követelt megtartását.

Javadalmazásukat, akárcsak a többi familiaris, természetben kapták. Ruhanemű járandóságukat például, úgy tetszik, a szebeni huszadhivatal külföldi áruiból utalták ki¹³¹. Rendes fizetésükhöz járult a vajda által a birságokból tetszése szerint juttatott kisebb-nagyobb rész. 1510-ben például, Szucsáki János két ökör fejében átengedte Barlabássy alvajdának azt a birságrészt, melyet a vajda neki adott¹³². Jelentősebb lehetett az a mezőszengyeli bírói rész, melyről Zápolya 1525-ben Barcsay Pál javára lemondott¹³³. A hivatalnokok jövedelmének és vagyonosodásának alapját azonban nem ezek, hanem inkább a rendkívüli elismerés-

¹³⁰ A kolozsmonostori protocollumok és kiadványok írásának a vajdai oklevelekével való összevetése további lehetőséget nyújtana annak az egészen szokatlanul szoros kapcsolatnak a feltárására, mely Erdélyben a hiteleshelyek és a központi adminisztráció írásbelisége között megfigyelhető. Ha ismeretes lesz a két hiteleshely középkori működése, akkor adható majd teljes kép a fejedelemségek írásbeliség középkori alapjairól. Ezeknek a kapcsolatoknak a tisztázása végül magyarázatot ígér az erdélyi hiteleshelyek újkori működésében megfigyelhető szokatlan vonásokra is.

¹³¹ Rechnungen 312.

¹³² ENMLt. Wass-cs. lt. 1510. VIII. 11.

¹³³ ENMLt. Bánffy rok. lt. VI. R. Fasc. 304. No. 107.

ként nyert birtokadományok és a felektől kapott ajándékok alkották. Ismét Barcsayra hivatkozhatunk, annak igazolására, hogy kitartással pusztán hivatali szolgálatokkal minden királyi vagy vajdai adomány nélkül is olyan jelentős birtokokat szerezhetek a központban lévő tisztviselők, mint például az ő mezőszengyeli uradalma.

A kancelláriai személyzet helyzete valahogyan azoknak az újkori familiarius-hivatalnokoknak a viszonyaira emlékeztet, akik dominusai-kon kívül, közvetve már az államhatalommal is kapcsolatban állottak.¹³⁴ Ezeknek a fizetése ugyanis abból az összegből történt, melyet a dominus szokott sallariumán kívül külön arra a célra kapott az uralkodótól, hogy hivatali munkájának segítőitársait abból javadalmazza. A Mohács előtti vajdai tisztviselők esetében nem a fizetésnek ez a sajátságos átmeneti formája, hanem az fejleszthetett ki valamelyes szolidaritást az erdélyi rendi társadalom és a kancelláriai személyzet között, hogy a más vidékről származó és változó vajdákkal szemben a helyi szokásokat és gyakorlatot az adminisztrációban ők képviselték.

Az új hivatalnok-típus jelentkezése tehát már a Mohács előtti Erdélyben felismerhető. Az uralmon levő birtokosság még nem látta, de az alacsonyabb társadalmi rétegek feltörő elemei megérezték, hogy a szellemi fölény leginkább a hivatali pályán érvényesülhet az anyagi hatalommal szemben. Ezért verbuválódott az első hivatásos bürokrata-réteg főként a szegény kisnemesség, polgárság és jobbágyság soraiból. Az erdélyi társadalom fejlettségét mutatja, hogy a territorialis feladatok végzésére már rendelkezett elegendő tanult emberrel és volt ereje az írásbeliség itteni szerény stallumait ezek számára biztosítani. Mielőtt azonban ez a réteg kellően megerősödhetett és elterebélyesedhetett volna, az önálló fejedelemség megszervezésével erejét meghaladó feladatok szakadtak a nyakába. Ezért kellett az erdélyi állam gépezetének elindítását a keleti magyar királyság ide szorult szakembereinek magukra vállalniok. A vajdai kancellária körül elhelyezkedő autochton réteg átmentette ugyan a középkori fejlődés hagyományait a fejedelmi kancelláriába, de arra már nem volt ereje, hogy a Mohács előtti új adminisztrációs törekvéseket uralomra juttassa. Mindez nem von le semmit annak a felismerésnek a jelentőségéből, hogy az erdélyi vajda kormány-szervezete Mohács korára eljutott a középkori magyar fejlődés szintjére, s csak a későbbi nagy változások gáncsolták el ennek a honi talajból sarjadozó modern adminisztrációnak a kiteljesedését.

¹³⁴ Ember i. m. 602.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ARANKA GYÖRGY LEVELEZÉSE

ÍRTA
JANCSÓ ELEMÉR

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

Aranka György életét és művelődéspolitikai szerepét nem egyszer idézte figyelmeztető tanuságként az Erdély múltját kutató szaktudomány. Erdély Kazinczyjának önzetlen magatartása, az általa létrehozott két társaság nagyszabású munkássága éppen az erdélyi művelődési mozgalmak hanyatló korszakaiban szolgált új utakra indító ihletéssel a nagy újrakezdők számára. DÖBRENTAI GÁBOR,¹ BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR,² KEMÉNY JÓZSEF, majd MIKÓ IMRE³ művelődésszervező tevékenységük megindításakor az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság példáját idézték kortársaiknak, nem üres szólamként, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy az egykor oly széles rétegeket megmozgató, tudósainkat és íróinkat a haladás szolgálatába állító társaságok példája erdélyi művelődésünk és tudományos életünk számára újból elindító erejű lesz. Mindannyian ismerték a két társaság tudományos munkásságát, tudták létrejövetelének, virágzásának és hanyatlásának okait, művelődésszervező tevékenységük éppen a helyzetismeret révén, az erdélyi valóság pontos felmérése alapján tudott a kedvezőbb körülmények között sikert aratni. Már Döbrentei és Bölöni Farkas Sándor, később Kemény József gondolnak a két társaság és Aranka iratainak összegyűjtésére, tervüket azonban csak Mikó Imre tudja legalább részben megvalósítani akkor, amidőn az 1859-ben általa létrehozott Erdélyi Múzeum-Egyesület részére megszerzi Aranka nagyértékű gyűjteményének javarészét. A két társaság hivatalos iratainak egy része már jóval azelőtt a kolozsvári Lyceum-könyvtárba került.⁴ Mindkét gyűjtemény számos Arankához és Arankától másokhoz írt levelet és levélmásolatot őrzött meg az utókor számára. Sajnos Döbrenteitől Mikóig a kutatók kivétel nélkül csupán a két társaság iratainak összegyűjtésére gondoltak, figyelmüket elkerülte Aranka alig sejtett gazdag levelezésének

¹ L. tőlem: Ismeretlen adatok a Döbrentei-féle „Tudós Társaság” történetéhez: EM. LI (1944), 527—32.

² Jancsó Elemér, Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. Kvár, 1942. 26—7.

³ Jancsó Elemér, Mikó Imre ismeretlen levelei: Szellem és Élet, 1943. 1—2. sz.

⁴ György Lajos, Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfél százados évfordulója: EM. LI 1944), 146—8.

rendszeres felkutatása és a pusztulástól való megmentése. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítása és a kolozsvári egyetem megszületése után a két társaság és Aranka írásainak összegyűjtésére, majd feldolgozására a helyzet lényegesebben kedvezőbbé vált. 1859 és 1918 között valóban sok értékes Aranka-kézirat és a két társaságnak nagyon sok addig nem ismert irata került be közgyűjteményeinkbe, de mert a gyűjtést inkább a véletlen irányította, mint a jól átgondolt szándék, az egykori gazdag gyűjtemény és az erre vonatkozó még gazdagabb levelezés most már teljesen szétszóródott az egyesítés helyett Magyarország és Erdély nagy kézirat és levéltáraiban. A gyűjtemény szétszóródása a sokszor ígért és megkezdett feldolgozást még jobban megnehezítette. Így a magyar tudománytörténet a szórványos adatközlésekből és feldolgozásokból Aranka mozgalmanak csupán töredékeit ismerte meg. VASS JÓZSEF,⁵ JAKAB ELEK,⁶ PERÉNYI JÓZSEF,⁷ RUBINYI MÓZES⁸ nagy és már részleteket is feltáró, de ugyanakkor szintézisre törekvő tanulmányai időnként sejtették, hogy az Aranka-mozgalom történetének részletes megírása milyen nagy jelentőségű lesz majd Erdély múltjának ismerete szempontjából. Az erdélyi magyar művelődési mozgalmak feldolgozói közül áttekintő összefoglalásaik kapcsán mind KELEMEN LAJOS,⁹ mind KUUN GÉZA¹⁰ és mások is mindig rámutattak az egykori Nyelvművelő Társaság és Aranka művelődésszervezői tevékenységének jelentőségére. Az erdélyi tudományosélet köztudatában tehát csaknem állandóan megvolt az erdélyi felvilágosodás eme nagy mozgalmanak értékelése és részleges ismerete, de csodálatosképp ez az értékelés nem ment át az általános magyar művelődéstörténet tudatába is. Ennek tulajdonítható, hogy mai napig elmaradt Aranka levelezésének rendszeres összegyűjtése és kiadása és ugyancsak későn került sor a két egykori tudós társaság hivatalos iratai kiadásának megkezdésére is.

⁵ Vass József, Jelentés Aranka György Nyelvművelő Társaságának iratairól. ÚjMMúz. IV (1854), 401—426.

⁶ Jakab Elek, Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság. Figyelő, XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.

⁷ Perényi József, Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága, I, It. V (1916). 363—76 és Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága II, IK. XXVIII (1919), 14—59, 143—58.

⁸ Rubinyi Mózes, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története. MNy. VII (1911), 148—53, 204—210.

⁹ Kelemen Lajos, Az Erdélyi Múzeum Egyesület története: Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére, Kvár, 1909—1942. 5—79.

¹⁰ Gr. Kuun Géza, Erdélyi tudományos igyekezetek: EM. XVII (1900), 1—18, 71—81.

Az Erdélyi Tudományos Intézet Erdély múltját tervszerűen felmérő tudománypolitikája tette lehetővé az egykori Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság iratainak, továbbá Aranka György levelezésének rendszeres felkutatását és sajtó alá rendezését.¹¹ A több évig tartó levéltári kutatómunka nyomán öt hatalmas kötetben végre másfél század után kiadásra készen áll az első magyar tudományos akadémia összes hivatalos iratainak gyűjteménye és Aranka György négy kötetet kitevő gazdag levelezése. Ezzel Erdély művelődéstörténetének egyik legértékesebb korszaka új és eddig alig sejtett gazdag anyagával a feldolgozók számára megismerhetővé válik. Az Aranka György nevéhez fűződő művelődési mozgalom igazi értékelése, erdélyi és általános magyar szempontból való felmérése lényegesen meg fogja könnyíteni Erdély társadalmi és művelődési helyzetének a „fény századá”-ban való változásaira vonatkozó kép kialakítását és mélyen meg fogja világítani az 1848 előzményeit kutatók számára az erdélyi reformkor igazi ismerete felé vívő utat.

Az irodalmi levelezések kiadásának igazi jelentőségét aránylag későn ismerte fel irodalomtörténetírásunk. A pozitivistá irodalomszemlélet érdeme, hogy az 1867 utáni lázas adatgyűjtő munkássága kapcsán először mutat rá a nagy írók és műveltségszervezők levelezésének fontosságára. A hasonló jellegű nagy külföldi forráskiadványok példáját követve, nálunk is megkezdődik az írói levelezések rendszeres és kritikai kiadása. KAZINCZY FERENC 22 kötetes levelezése (1891—1926)¹² e tekintetben a legkiválóbb és legmintaszerűbb forráskiadvány. Sajnos, még a forráskiadványok kiadására anyagilag kedvező korszakokban is aránylag kevés írónk és műveltségszerzőnk levelezése látott napvilágot. E nagyfontosságú és minden irányú tudományos feldolgozás alapját tevő forráskiadványok ritka volta 1867 után elsősorban azzal magyarázható, hogy az írói levelezések összegyűjtése a legnehezebb feladatok elé állítja a levéltári kutatásokban legjártasabb tudóst is. Az írókhoz írt levelek rendszerint egy helyt maradnak meg, míg a tőle másokhoz írt levelek időben és térben szétszóródva sokszor megoldhatatlan kutatói feladatvállalást igényelnek. Az önfeláldozó munkán kívül a nagy írói levelezések összegyűjtése évekig, sokszor

¹¹ Az ETI e tanulmány szerzőjét bírta meg Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak és Aranka levelezésének összegyűjtésével. Az 1941—1943 között összegyűjtött anyagból egy kötet öleli fel a Nyelvmívelő Társaság iratait, négy kötet foglalja magában Aranka levelezését. A kiadásra már évekkel ezelőtt előkészített kötetekből a legelső sajtó alatt van.

¹² Váczy János, Kazinczy Ferenc levelezése. Bp., (1891—1911).

évtizedekig tartó levéltári kutatást kíván az arra vállalkozótól és a levéltárak sajátos rendszerének ismerete mellett megköveteli a legalaposabb és minden részletre kiterjedő általános és részletismeretek elsajátítását is. Különösen nagy tárgyismeretet igényel a nagy műveltségsszervezők évtizedekre kiterjedő levelezésének összegyűjtése és feldolgozása. VÁCZY JÁNOS csaknem negyven évig dolgozott önfeláldozó buzgalommal Kazinczy Ferenc levelezésének összegyűjtésén, jegyzetelésén és e hatalmas, a kor csaknem minden problémájára rávilágító anyag megmagyarázásán. Ilyen páratlan nagy és önzetlen munkára kevés kutató vállalkozott a múltban, még kevesebb vállalkozik a jelenben. Legkiválóbb tudósaink is inkább választják a szintézisre törekvés többet ígérő és kevesebb időt igénylő munkáját. Csak a legújabb évtized rendszeres tudománypolitikája igyekezett és igyekszik ma még inkább pótolni a múltak hiányait. Tudományos intézeteink e tekintetben rendkívül sokat tettek a háború és a kedvezőtlen gazdasági viszonyok ellenére is. Az irodalmi életben jelentős szerepet játszó írók, nagy műveltségsszervezők és történelmünk kimagasló alakjai levelezésének összegyűjtése és kiadása ma már csaknem minden tudományos intézetünk egyik legfontosabb munkaterve. A levelezések fontosságának felismerése tette lehetővé az elmúlt évek folyamán Aranka György egész feltalálható levelezésének összegyűjtését és a kiadásra való előkészítést is.

Aranka György, az újkori erdélyi magyar művelődésszervezők egyik legjelentősebbike volt. Levelezése főként három évtized erdélyi társadalmi és szellemi életébe nyújt mély betekintést. 1785-től 1817-ig Aranka Kazinczyhoz hasonlóan minden jelentős erdélyi és magyarországi tudóssal, íróval és irodalombaráttal levelezett társasági és művelődési eszményei megvalósítása érdekében. Néhány ifjúkori, családi vagy hivatalos levéltől eltekintve alig van Arankának olyan levele, amelyben ne foglalkoznák irodalmi, történeti, vagy nyelvészeti kérdésekkel és ne buzdítaná barátait a nemzeti művelődés ügyének előmozdítására. Első ismert levelét 1770-ben Ferenc nevű bátyjához írta, az utolsó hozzá írt levél a Heydendorff Mihályé nem sokkal halála előttről, 1817. február 28-ról kelt. E két dátum között eltelt közel 50 esztendőből Aranka akadémikus törekvéseinek előkészítése, sikere és bukása csaknem két évtizedet vett igénybe. Levelezésének nagy része erre az időre esik. A Nyelvmívelő Társaság megszűntetésétől a haláláig terjedő évekig egyre kevesebbet ír, egykori író- és tudóstársai is elfordulnak tőle, mások vezérsége és irányítása mellett próbálják elbukott irodalmi és művelődési eszményeiket megvalósítani.

Aranka leveleinek stílusa, eszmevilága és hangja magán hordja a felvilágosodás emberének sajátos lelki jegyeit. A francia racionalisták mély optimizmusával hisz az ész és meggyőzés mindenható erejében és mélyen meg van győződve arról, hogy a „fény és világosság” terjesztése el fogja oszlatni a „babonák és előítéletek” homályát és a kiépülő új világban az idegen vonásaitól megszabaduló sajátos nemzeti műveltségnek döntő szerepe lesz. Deista fel fogású, a történelmet és a jelent racionálisan néző világszemléletét páratlanul ritka és mély hit járja át az emberek és emberi közösségek megjavítását illetően. Azt hiszi, hogy a nagy művelődési célok meglátása és megláttatása egyszersmint azok közeli megvalósulását is jelenti. Ebben az életszemléletben osztja kora optimizmusát és az ellenkező tények sem változtatják meg az emberekkel és a dolgokkal szembeni magatartását. Csak élete vége felé, a felvilágosodás eszméinek bukása és társasága végleges megszűnése után vonul vissza a közösségi munkától. Élete utolsó tizenöt évében történeti tanulmányokkal, majd csaknem kizárólag bölcseleti elmélkedéssel foglalkozik. De sajátos lelki arca és világszemlélete, melyet a „fény százada” formált ki, ekkor sem változik meg. A reakció sötét éveiben, a nagy század és a francia forradalom eszméire visszagondolva írja a voltaireianus Fekete Jánosnak, haláláig egyik leghűbb barátjának visszaemlékezéséül mindkettőjük ifjúkorának közös eszméire: „Szegény felvilágosodás, kevés ideig tartta a te napod. Fekete ruhák indultak bévoni a te feldult egedet! Légy vigasztalással barátom, nem éjszaka ez, csak sötét fellegek és majdan elmulnak.”¹³ Aranka mindhalálig híven őrizte meg ifjúkora és a nagy század eszményeit, hű marad önmagához és hű azokhoz a gondolatokhoz, amelyek halála után nemsokára, új formában születnek életre a reformnemzedék lelkében és a „fény százada”-nak elbukott gondolatait diadalra viszik az 1848-as szabadságharcban.

Aranka György levelezésének megértéséhez elsősorban a levélíró egyéniségét, lelki magatartását és világszemléletét kell ismerünk, mert minden problémafelvetés, minden terv és felvillanó gondolat, amely e levelekből élénk tárul, csak így érthető meg igazi jelentőségében. A felvilágosodás eszmei magatartásán kívül levelezéséből élénk rajzolódik a nagy és önzetlen műveltségsszervező lázas és új világot építő munkája, századára és kora Erdélyére jellemző enciklopédikus szándéka: összefoglalni és szintézisbe

¹³ L. tölem: Aranka György: Kristóf György emlékkönyv. Kvár, 1939. 97—124.

tömöríteni a multat a századfordulókor, hogy az új építés munkája a múlt igazi felmérése után végre megkezdődhessék.

Aranka György művelődési mozgalmának minden egyes részletét a jól átgondolt végső cél és a következetesen előretörő, minden részlet tisztázására kiterjedő szándék jellemzi. A felvilágosodás nagy eszmeköréből őt elsősorban a nyelvi és a művelődési kérdések érdeklik. A nemzeti nyelv Aranka meggyőződése szerint út a „világosodás” felé, nemcsak a lelki, de a társadalmi felszabadulás tekintetében is. Kornis Gyula helyesen állapítja meg Aranka műveltség-szervezői tevékenységéről, hogy „senki sem domborította ki annyi tudatossággal a felvilágosodás és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatát, az anyanyelv és a demokratikus eszmény összefüggését, mint éppen Aranka.”¹⁴ Aranka levelezése hű tükre átfogó, minden problémára kiterjedő művelődéspolitikájának. A bölcsellettől a modern természettudományokig Arankát minden érdekelte és szűk hazáját, Erdélyt át szerette volna varázsolni az írók és tudósok paradicsomává. Bár célkitűzései és vágyai a valóságtól sokszor messze elragadták képzeletét, az erdélyi társadalmi és művelődési viszonyokkal mégis számolt. Terveit a legnehezebb időkben, a francia forradalom és a napoleoni háborúk korszakában próbálta megvalósítani, súlyos politikai és gazdasági viszonyok között élt, de mégsem csüggedt el, páratlanul ritka kitartással lelkesített, nevelt és segített mindenkit, akinek lelkében felcsillanni látta a nemzeti művelődés iránti érdeklődés szikráját. Nyelvészeti, történeti, irodalmi vitáit épolyan mély meggyőződés hatotta át, mint minden kisebb írását, vagy tervét, amikből soha ki nem tudott fogyni. Egyéniségének mély varázsa, önzetlen művelődésszervezői szándéka, nem is maradt eredménytelen. Kora legnagyobb írói és tudósai, köztük Kazinczy, Bacsányi, Versegly, Révai, Csokonai, Pajor, Földi Gyarmathy, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas, Döbrentei Gábor és annyian mások terveit örömmel üdvözlük, támogatják, nyelv és művelődési szándékaival közösséget vállalnak.

Aranka György levelezésének nagy része a Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság működésére vonatkozik. A két társaság egykori iratai közül a Kéziratkiadó Társaságra vonatkozólag alig maradt fenn néhány írás. Szerencsére annál többet tudunk magáról a Nyelvmívelő Társaságról, amelynek jegyzőkönyveiből és egykori jelentéseiből legtöbb elkerülte a pusztulást és elkallódást.¹⁵ Mégis e jegyzőkönyvek és jelentések önmagukban

¹⁴ Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei*, Bp., 1927. I, 119—21.

¹⁵ Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság iratait a kolozsvári Lyceum-könyvtár őrzi. A két társaság irataiból néhány

keveset mondanának, ha nem ismernénk Aranka György gazdag levelezését, ahol csaknem minden homályban maradt kérdésre megkapjuk az eddig hiába keresett választ. Az Aranka Györgytől másokhoz írt és a hozzá íródott levelek nagy része a társaság tudományos munkásságára vonatkozik. Közel 700 levél tárja elénk azt a sok irányú munkát, amit Aranka és tudós társasága 1793 és 1806 között tervezett és részben meg is valósított. E levelezés alapján csaknem minden részletében megismerjük a társaság keletkezésének körülményeit, megalakítását, virágkorát és hanyatlását. A politikai és társadalmi okokon kívül e levelek bizalmas jellege felfedi azokat a rejtett erőket is, amik a felvilágosodás fénykorában a társaság felvirágzását előmozdították és megmagyarázzák tudománypolitikájának igazi politikai, társadalmi és világnézeti hátterét.¹⁶ De megismerjük a társaság által Erdélyben életrehívott nagy szellemi mozgalom személyi vonatkozásait is, amik később nem kis mértékben járultak hozzá a hanyatláshoz és a bukáshoz. Alig van az akkori Erdélynek olyan közéleti embere, írója és tudósa, aki rövidebb vagy hosszabb ideig ne működött volna Aranka tudós társaságában. Az Aranka-levelezés tekintélyes része a társaság munkásságára vonatkozó tervekkel, és a gyűjtő és feldolgozó munkával foglalkozik. A célkitűzések, a tudománypolitikai elgondolások, a gyakorlati megoldások körüli viták, de még a pusztán csak a szervezésre vonatkozó szándékok is rendkívül érdekesek. Városok, megyék, tájegységek és emberek, régi és új társadalmi osztályok felemelkedési törekvései és szellemi megnyilvánulásai tükröződnek vissza Aranka levelezéséből. Az elvi jellegű vitákon és megbeszéléseken kívül e levelezés anyagának másik része a megvalósított terveket tárja elénk. Természettudományi kutatások,¹⁷ régészeti emlékek,¹⁸ régi kéziratok,¹⁹ Erdély multjára vonatkozó törté-

az Erdélyi Múzeum Aranka-gyűjteményében és a kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárában van.

¹⁰ L. tölem Erdélyi jakobinusok. Kvár, 1947. — Aranka Györgynek és a társaság néhány tagjának a Martinovics-összeesküvéshez való kapcsolatára vonatkozólag sok új és eddig ismeretlen adat található az Aranka-Teleki Sámuel levelezésben (Országos Levéltár. Széki gr. Teleki Sámuel levéltára. Földvály osztály).

¹⁷ A társaság természettudományi munkásságára vonatkozólag a jegyzőkönyveken kívül főként Bolyai Farkas, Péteri Takács, Gyarmathy Sámuel, Bethlen Elek és Benkő József Arankához írott leveleiben található új anyag.

¹⁸ A régészeti vonatkozású anyag a társaság erdélyi és magyarországi történész tagjainak és „történetkedvelőinek” Arankához írt leveleiben és jelentéseiben található. Cornides, Miller, Bolla, Tertina, Benkő, Teutsch, Heydendorff stb. leveleiben.

¹⁹ Aranka és a társaság a régi kéziratok felkutatását, lemásolását

neti okmányok leírásait tartalmazza a levelek nagy része. E nagy gyűjtőmunka eredményeképp évről-évre gazdagodik a társaság gyűjteménye kéziratokkal, régi könyvekkel, antik érmékkel, régészeti leletekkel, ritka ásványokkal stb. Az erdélyi tudós társaság gyarapodó gyűjteményei nyomán vetődik fel már 1796-ban²⁰ egy erdélyi nemzeti múzeum gondolata. Sajnos, a tervezett „Gyűjteményes Ház” épügg nem valósul meg, mint az a nagy „Nemzeti Könyves Ház” sem, amelynek gondolatát szintén a társaság tagjai vetik fel.²¹

és részben a megszerzését tartotta egyik főfeladatának. A Nyelvmívelő Társaság mellett ezért létesült a Kéziratkiadó Társaság. A tagok nagy része mindkettőben azonos volt. A Kéziratkiadó Társaság, kezdetben önállóan dolgozott, később munkássága összeolvadt a Nyelvmívelő Társaságéval. Mindkét társaság irányítója, legbuzgóbb munkása Aranka volt. A régi kéziratok dolgában már 1785-ben levelezni kezd barátaival, ez irányú érdeklődése élete végéig tart. A magyar és szász történészek segítik Arankát gyűjtő- és másoló tevékenységében, de a külföldön tanuló erdélyi ifjak közül is néhányan értékes felfedezéssel, adalékkal gyarapították a társaság gyűjteményét. A társaság 1796-ban megjelent „munkáinak első darabjában” az első évek kutatómunkájának eredményeként közzeadják „Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Iroknak ujjabb és bővebb Laistromát” [L. A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság Munkáinak első darabja. Szeben, 1796: 178—204]. 1796 és 1806 között az addig közölt anyag csaknem kétszeresére bővült. Ennek az újabb jegyzéknek kiadására a társaság bukása miatt már nem került sor. Csak Aranka levelezése őrizi ezeknek a nagyrészt ma is ismeretlen erdélyi vonatkozású kéziratoknak a leírását, adatait, lelőhelyeit. Később, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása után a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményeiből nagyon sok kézirat az Erdélyi Múzeum kéziratárába került. A kolozsvári Lyceum-könyvtár és az Erdélyi Múzeum Aranka-gyűjteményein kívül az egykori társaság és Aranka magángyűjteményéből nagyon sok kézirat került a Széchényi-könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, a budapesti Egyetemi könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kéziratárába. E kéziratok eredetére az Aranka-levelezés nyújt pontos felvilágosítást. A közgyűjteményeinkben meglevő és a társaság tagjaitól gyűjtött kéziratokon kívül nagyon sok elveszett, vagy lappangó kézirat sorsára ad felvilágosítást és felkutatásukra nyújt reményt Aranka levelezése.

²⁰ A Gyűjteményes Ház tervének felvetése az erdélyi múzeumi gondolat első megnyilvánulása volt. A társaság Kolozsvárt vagy Marosvásárhelyt akart házat szerezni meglevő és később összegyűjtendő történeti, természettudományi, stb. anyagának elhelyezésére. A Gyűjteményes Ház megvalósulását az anyagi nehézségek akadályozták meg.

²¹ A Könyves Ház eszméje az első erdélyi nemzeti és közkönyvtár megvalósítását célozta. A társaság egyes tagjai itt akarták elhelyezni a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárt is; ez természetesen az örök-hagyó végrendelete miatt és más okokból sem sikerülhetett. Aranka elgondolása szerint ez a Könyves Ház elsősorban a történetkutatók, másodsorban az olvasók, irodalombarátok érdeklődésének, tudásának és kutatószomjának kielégítésére szolgált volna.

Aranka levelezéséből és a két társaság fentmaradt irataiból és gyűjteményeiből ma már határozottan megállapíthatjuk, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkássága elsősorban a történettudományok területére terjedt ki, elért eredményei is ezen a téren a legjelentősebbek. Aranka maga is foglalkozott történeti kérdésekkel, de elsősorban gyűjtő és irányító munkájával ért el sikereket. Magángyűjteménye egyike volt a legjelentősebb erdélyi magángyűjteményeknek.²² Kívüle a kor nagy történészei közül elsősorban Benkő József végzett korszakalkotó gyűjtő és feldolgozó munkát.²³ A Nyelvmívelő és Kéziratkiadó társaság tudományos irányítását ketten végezték és mindkettőjük gyűjteménye a társaság tervezett „Gyűjteményes Házának” leggazdagabb anyagát alkotta. Aranka és Benkő mellett a két társaság munkájába a korszak csaknem minden jelentősebb magyar és szász történésze belekapcsolódott. A magyarok közül²⁴ Kovachich, Miller, Bolla,

²² Aranka magángyűjteménye (könyv, kézirat, levelezés, érmek, stb.) sok nehézséget okozott az Aranka és a Nyelvmívelő Társaság gyűjteményeivel foglalkozóknak. Ezt a nehézséget a társaság és Aranka magángyűjteményének összekeveredése okozta. Már Arankának életében, a titkárságról való lemondásakor felmerült a két gyűjtemény szétválasztásának és pontos leltározásának gondolata. Ez azonban sem akkor, sem később nem valósult meg. Az Aranka-levelezés mindenesetre ezen a téren is tisztázást jelent. A két gyűjtemény anyagának eredete a levelezés alapján nagyjából megállapítható [L. Vass József, Jelentés Aranka Gy. Nyelvmívelő Társaságának iratairól: ÚjMMúz. 1854 IV (1854), 401—36. — Gróf Teleki Imre levele Arankához könyvtára megvételéről. Erdélyi Múzeum 1904. stb. Az Aranka magángyűjteményének és a társaság gyűjteményének sorsára vonatkozólag a székelykeresztúri unitárius kollégium Jakab Elek-gyűjteménye foglalja magában az eddigi legrészletesebb anyagot. Jakab Elek ugyanis nagy tanulmányának [Jakab Elek, Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság: Figyelő. XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.] közzéadása után az általa még nem tisztázott problémák megoldását tűzte ki célul. Eredeti levelekből és hivatalos iratokból álló Aranka-gyűjteményét azonban már nem tudta feldolgozni, pedig éppen ezek az iratok tisztázzák leginkább Aranka és két társasága gyűjteményeinek sorsát.

²³ Arankához írt leveleinek nagy részét gr. Mikó Imre adta ki »Benkő József élete és munkái« (Bp., 1868) című művében. Benkőnek a társasághoz fűződő kapcsolatait az Aranka-levelezés még részletesebben megvilágítja, a Nyelvmívelő Társaság megmaradt iratai viszont Benkőnek több eddig ismeretlen írására hívják fel a figyelmet.

²⁴ Aranka a magyar történészekről (Benkő, Bolla, Kovachich, Miller, stb.) elsősorban az erdélyi történet forrásai iránt érdeklődik, de figyelme nagy általánosságban kiterjed a felvilágosodás történetiszemléletének összes jelentős magyar problémáira. A társaság történeti programján kívül Arankát különösen érdekelt a csíki székely krónika, a Hunyadiak eredete, a Schlözer-féle szász-magyar vita kérdése. Történész barátaitól adatokat és szempontokat kér, hogy ő maga is állást foglalhasson az általa fontosnak vélt tudományos kérdésekben.

segítették elő a gyűjtőmunkát, a szászok soraiból²⁵ Engel Keresztély, Eder Károly, Heydendorff Mihály, Teutsch J. és Binder történészek állottak állandó és szoros kapcsolatban Arankáék mozgalmával. Aranka célul tűzte ki, hogy összegyűjt eredetiben vagy másolatban minden Erdély történetére vonatkozó jelentős oklevélet, naplót, emlékiratot, útleírást, történeti feljegyzést. Gyűjtőmunkájával kettős célt óhajtott szolgálni: egyrészt meg akarta akadályozni a történeti források elpusztulását és szétszóródását, másrészt gyűjteményével Erdély multjának korszerű feldolgozását akarta elősegíteni. JAKAB ELEK Aranka munkásságát értékelve, helyesen állapítja meg, hogy a két társaság munkássága határköve a magyar történettudománynak.²⁶ A két erdélyi tudós társaság indítja meg azt a munkát, amit néhány évtizeddel később a Magyar Tudományos Akadémia folytat sikerrel: megmenteni és feldolgozni a történelmi múlt minden emlékét az ébredő nemzeti műveltség számára. Aranka társaságainak tevékenysége Erdély és Magyarország levéltárain kívül kiterjedt Ausztria, Német- és Olaszország levéltárainak egy részére is.²⁷ Aranka egész baráti és tudós köre két évtizeden át segített e nagyszabású munkában, amelynek eredményeként sok ezer eredeti vagy lemásolt oklevél, kézirat és történeti forrásanyag jutott Aranka és a társaság gyűjteményeibe. Erdély történetére vonatkozólag később sem történt ilyen rendszeres és minden részletkérdésre kiterjedő gyűjtőmunka. Aranka levelezése teljes és hű képét nyújtja ennek a lázas gyűjtőmunkának. Rengeteg ma már részben elveszett, vagy kallódó, részben feldolgozatlan kézirat eredetét, leírását ismerjük meg Aranka levelezéséből.

²⁵ Aranka a szász történetíróktól elsősorban az Erdély multjára vonatkozó problémák iránt érdeklődött. A szász levéltárak magyar vonatkozású anyagán kívül a Schlözer-vitában is szerette volna a szászok álláspontját megváltoztatni. A szász történetírók egy része hideg udvariassággal fogadta Aranka és a társaság közeledési kísérleteit, más részük, elsősorban Heydendorff Mihály, Eder Károly és Engel Keresztély jóakarattal támogatták és értékes anyaggal, útmutatással segítettek elő a magyar társaság Erdély multját feldolgozó törekvéseit. A Kéziratkiadó Társaság forráskiadványának egyetlen kötetét is szász történész: Eder Károly rendezte sajtó alá [Scriptores rerum Transilvanicarum. Szeben, 1797].

²⁶ L. Jakab Elek, i. h. Figyelő XVI (1884), 161—75, 256—77, 341—68.

²⁷ A külföldi levéltárak régi magyar könyv és kéziratanyagának megismerése szintén a társaság egyik célkitűzése közé tartozott. E nehéz feladattal Aranka a külföldön tartózkodó erdélyi tanulókat és tudósokat bízta meg, elsősorban Beregszászi Pált, Gyarmathy Sámuel, gr. Bethlen Eleket, néhány Schlözernél tanuló erdélyi diákot és a Bécsben élő Engel Keresztélyt. Mindannyian készséggel támogatták Aranka törekvéseit és beszámolóikban sok értékes és a magyar történetíróktól

Az erdélyi magyarság múltjával kapcsolatban az együttélő románok²⁸ és szászok története is érdekelte Arankát. Nagyon sok román és szász vonatkozású kézirat bizonyítja a társaság ezirányú munkásságának eredményességét. A társaság történeti tevékenységének jelentős területe volt a régészet és a numizmatika is.²⁹ Aranka levelezése számos Erdély területén található római és középkori emlék leírását foglalja magában. Az éremgyűjtés terén is sokan segítettek elő ajándékokkal, vagy leírásaikkal a társaság gyűjteményeinek gyarapodását.

A történeti anyagfeldolgozás és korszerű értékelése tekintetében nagy fontosságú Arankának a magyar és szász történészekkel folytatott levelezése.³⁰ Erdély történetének nem egy nehezen megoldható, vagy vitás kérdése nyert új megvilágítást ezekben a még kiadatlan és feldolgozatlan levelekben. Az erdélyi történetírás történetének 1790 és 1810 közötti korszakát Aranka levelezésének ismerete nélkül nem lehet feldolgozni.

addig nem ismert magyar vonatkozású forrásanyagra hívták fel a figyelmet.

²⁸ Aranka és társasága Erdély múltját feldolgozó tevékenységében az erdélyi románság történetével is foglalkozott. A társaság levelező tagjai nem egy román vonatkozású forrásmunkát küldtek el másolatban a társaság gyűjteményei számára, Benkő és a szász történészek a forrásgyűjtésen túl az erdélyi román történelem több jelentős kérdését fel is dolgozták. Aranka biztatására a társaság egyik történész tagja: Bolla Márton beható tanulmányok után megírta a románság történetét (kézirata *Dissertatio de Valachis qui Transilvaniam incolunt* címen csak 1907-ben látott napvilágot.) Maga Aranka és Benkő Horia és Cloșca nagy népi forradalmára vonatkozólag gyűjtött össze értékes anyagot. Aranka gyűjtésének eredménye „Horia Támadásának Története akkori levelekben s hivatalos és más hiteles iratokban” az Erdélyi Múzeum levéltárában van. De e fenti anyagon kívül csaknem másfélszáz levélben van román vonatkozás, a társaság kiadatlan iratai is számos értékes feljegyzést tartalmaznak az erdélyi románság történetére vonatkozólag. Aranka és a Nyelvmívelő Társaság történeteszemléletét két ellentétes szempont befolyásolta: a nemesi előítéletek és az ezt mérséklő, a felvilágosodás humanista világszemléletét tükröző megértő, baráti kapcsolatot kereső állásfoglalás.

²⁹ L. tölem Aranka György tevékenysége a régi pénzek gyűjtése terén: *Numizmatikai Közlöny* 1943. 1—2 f. E fenti anyag csak kis része Aranka és társasága numizmatikai tevékenységének. Az Aranka-levelezésből 42 levél foglal magában érmészeti vonatkozású anyagot. Arankát rendkívül izgatták a szilágysomlyói aranyleletek, de érdekelte minden új felfedezés és útmutatás Erdély régi érmeit illetőleg. Ezirányú munkásságában gr. Bethlen Lászlóné, Teleki Sámuel, Kenderesi Mihály, Cserey Farkas, Ocsowszki Pál, Nagy Magyarai Kossa István, Kasza András és még sokan mások támogatták.

³⁰ Arankának a szász történészekkel folytatott levelezését (162 levél) történetírásunk eddig nem dolgozta fel, pedig éppen ezen a levelezésen keresztül volna legjobban megismerhető a szász és magyar felvilágosodás sajátos történeteszemlélete.

Aranka társaságának fontos tevékenységét alkotta a nyelv-tudomány problémaköre is. A nyelvújítási mozgalom és a felvilágosodás nyelvi programja különösen a társaság működésének első éveiben foglalkoztatta a tagok egy részét.³¹

A Nyelvmívelő Társaság megalakítását elsősorban a „nyelvmívelés” nagy és az értelmiség széles tömegeit megmozgató mozgalma tette lehetővé. Aranka levelezéséből pontosan megállapítható, hogy már 1787-ben úgy ő, mint Szatmár,³² kolozsvári tanár gondoltak egy főként nyelvi és irodalmi kérdésekkel foglalkozó társaság létrehozására és tervezetéseikbe bevonták úgy az erdélyi, mint a magyarországi tudósok és irodalombarátok egy részét. A társaság létesítése tárgyában az erdélyi országgyűléshez intézett felhívások előzményeiről és e felhívások sikeréről rendkívül sok levél tanuskodik. Aranka tudósi szándéka ekkor találkozik az erdélyi magyarság szellemi és társadalmi felemelkedésének a vágyával. Aranka nagyszerű szervezőképességének köszönhető, hogy a fellobbant nemzeti lelkesedést nem hagyta kialudni. Az 1793-ban megalakult Próba Társaság működésének első esztendeiben már mindenkit bekapcsol munkájába, akinek szívügye a nemzeti nyelv és műveltség fejlődése. Talán éppen e széles és sokirányú érdeklődésnek kielégítésére változtat Aranka eredeti programján és így szorul háttérbe az eredeti program a történeti és természettudományi kutató- és feldolgozó munka mögött. A nyelvújítás problémáival azonban egész 1806-ig a társaság végleges megszűnéséig többen foglalkoznak. Arankán kívül elsősorban Gyarmathy Sámuel munkásságát kell kiemelnünk.³³ Gyarmathy előbb külföldről ír és dolgozik, később hazajövet nyelvészeti kérdésekben ő a társaság tanácsadója és irányítója. Gyarmathyn és Arankán kívül Beregszászi Pál,³⁴ Péteri Takács,³⁵ a debreceni

³¹ A társaság eredeti programjában a „nyelvművelés” alkotta a központi magot. Arankának 1791-ben megjelent két felhívása rendszeres és átfogó művelődési programjában a nyelv-művelés összes feladataira és lehetőségeire kitér. [L. Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza Felsőges Rendeihez. Kolozsvár, 1791. — Ugyanez a felhívás módosítva még ugyanabban az évben Kolozsvárt újból megjelent „Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Újabb elmélkedés” címen.]

³² L. tölem, Aranka György. Kristóf-émlékkönyv. Kvár, 1939. 97—124.

³³ L. tölem, Gyarmathy Sámuel ismeretlen levelei. MNy. XX (1944), 215—24, 359—65.

³⁴ Beregszászi Pálnak Arankához írott leveleiből néhányat Csúry Bálint közölt. [Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek. IK. XLV (1935), 34—58, 180—9.]

³⁵ Péteri Takács nemcsak nyelvészeti kérdésekben segítette a tár-

grammatikusok, Révai és mások foglalkoznak leveleikben nyelvészeti problémákkal. Közel száz levél tárja elénk a társaság tagjainak nyelvészeti munkásságát, tervezetéseit és számol be a készülő, vagy elkészült munkáról. A társaság nyelvész tagjai még 1791 és 1793 között kiadásra előkészítettek egy tanulmánykötetet, amelyben főképp nyelvészeti tanulmányok voltak.³⁶ Bár a kötet megjelenését engedélyezte a cenzura, anyagi okok miatt a tervezett mű nem látott napvilágot. E kötet tanulmányainak javarészét Gyarmathy Sámuel írta, a társaság egyik leghűségesebb tagja, aki külföldi útjait is felhasználta az erdélyi társaság megismertetése, tagok gyűjtése, magyar vonatkozású kéziratok és régi könyvek felkutatása érdekében. A Nyelvmívelő Társaság nyelvész tagjainak 1796-ig terjedő munkásságából néhány tanulmány megjelent a társaság 1796-ban kiadott gyűjteményes munkájában, „A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabjában.” Az itt közölt nyelvészeti tanulmányok íróira, a társaság nyelvészeti fel fogásának kialakulására, a tagok egymás közötti nyelvészeti vitáira vonatkozólag szintén gazdag anyagot tartalmaz Aranka levelezése. Nem kevésbé érdekes és a nyelvújítási mozgalom történetére jellemző anyagot tár fel a későbbi levelezés is. A társaság 1796-ban kiadott kötete ugyanis nem várt sikert aratott. Ez az anyagi és erkölcsi siker, amelyet az Arankához írt levelek hosszú sora bizonyít, a nyelvészeti és a történeti cikkek körül érdekes vitát váltott ki és termékenyítőleg hatott a társaság további munkájára. Össze is gyűlt újból két év alatt egy kötetre való nyelvészeti, történeti és irodalmi tanulmány, de az 1798-ban kiadásra tervezett kötet részben anyagi okokból, részben a cenzura által okozott nehézségek miatt már nem jelenhetett meg. Sajnos, kézíratainak egy része a későbbi idők folyamán elveszett.³⁷

Az Aranka levelezés egyik fontos csoportja az erdélyi tudós társaság természettudományi³⁸ munkásságára vonatkozik. A társa-

saság munkáját, értékes tanulmányt írt „hazai utazás” címen, verseit és fordításait is elküldte a társaságnak [L. tölem, Péteri Takács: A hazai utazásról. I. rész. Pásztortűz 1944. február].

³⁶ E tanulmánykötetet az egykori cenzura engedélyezte, de anyagiak hiánya miatt nem jelent meg. Kézirata a kolozsvári Lyceum-könyvtár Aranka-gyűjteményében van. Címe: „A Magyar Nyelv Mívelésének 'Sengéje, melyet Próbául adtak ki némelly kevés számú Társak Erdélyben.” A kézirat nyelvészeti tanulmányainak nagyrészét Gyarmathy Sámuel írta. Részleteket közöltem belőle: Ismeretlen adatok az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság működéséhez: Nép és Nyelv III (1943), 133—7, 153—6.

³⁷ Az elveszett kéziratok egy részének tartalmára és keletkezésére az Aranka-levelezés szintén fényt derít.

³⁸ A természettudományi érdeklődés 1798 után lép egyre határo-

ság már működésének első esztendeiben foglalkozott Erdély növény- és ásványvilágának megismerésével. Tervbevette a kis tartomány természeti kincseinek rendszeres és tervszerű feltárását, megismertetését azzal a céllal, hogy e természeti kincsek nagy nemzetgazdasági értékére felhívja a figyelmet és új bányák, iparvállalatok létesítésével Erdély iparosítását megindítsa. Nem érdektelen, hogy 1791 és 1797 között ebben az irányban leglelkesebben a nyelvész Gyarmathy és a történész Benkő munkálkodtak. Az előbbi külföldi útjáról küld Arankának és Bánffynak javaslatot a cukorrépa erdélyi meghonosítására vonatkozólag, az utóbbi Erdély növényvilágának rendszeres feldolgozása mellett különösen a gyógynövények és az iparilag felhasználható növényvilág jelentőségére hívja fel a figyelmet. Az erdélyi tudós társaság természet-tudományi munkásságában főként Erdély híres orvosai, továbbá a kolozsvári, gyulafehérvári, enyedi és marosvásárhelyi kollégiumok természetrajz tanárai vettek részt. Mindannyian nem pusztán tudományos rendszerezésre törekednek, a természettudományok népszerűsítésével Erdély gazdagodását és a polgárisodás folyamatát akarják elősegíteni. 1798 után, amikor a társaság válságának megoldására törekszenek a Nyelvmívelő Társaság leglelkesebb tagjai, háttérbe szorul az addigi munkaterv túlnyomóan történeti és nyelvészeti jellege és a kibontakozásnak jóformán egyetlen lehetőségül legtöbbször a természettudományi célkitűzések gyors megvalósítását tekintik. Később, 1801-ben, de még inkább 1806-ban, elsősorban BOLYAI FARKAS hatására végleg eltűnik a társaság egykori jellege és teljes mértékben érvényesül a természettudományi világnézet érvényesítését akarók szerepvállalási szándéka. Mindez természetesen semmiképpen sem tudta megakadályozni a társaság válságát és 1806-ban bekövetkezett bukását. Nem a régi, vagy az új munkaterv, a történeti vagy a természettudományi felfogás helyességén múlt az erdélyi tudós társaság sorsa. A századfordulókor már lényegesen megváltozott társadalmi és politikai viszonyok kényszerítették némaságra azt a mozgalmat, amelynek kezdeti sikere, szelleme, tömeghatása a felvilágosodás eszméinek európai és hazai sorsától függött.

zottabban előtérbe. Az Arankához írt levelek és a neki benyújtott tervek a társaság régi nyelvészeti-történeti jellegét akarták természet-tudományivá átalakítani. Nemcsak a természettudományi gyűjtőmunka üteme erősödik meg, a társaság tudományszemléletének és művelődéspolitikájának is középponti gondolatává lesz a természettudományos gondolkodás. E tekintetben különös jelentőségű Bolyai Farkas bekapcsolódása a társaság működésébe [L. Perényi József, Bolyai Farkas akadémia tervezete: IK. XXVII (1917), 88—90.].

Az Aranka-levelezés értékes anyagot tartalmaz az erdélyi színeszeti törekvések kialakulására³⁹ és későbbi virágzására vonatkozólag is. Már a társaság eredeti programjában, legelső célkitűzései között ott szerepel a színeszet ügyének támogatása. A magyar színeszetet az erdélyi tudós társaság tagjai a „nyelvmívelés egyik legfontosabb eszközének” tekintették. A társaság tagjai közül többen eredeti és fordított darabokkal segítették az erdélyi színeszek munkáját, de maga a társaság többször foglalkozott mind a kolozsvári, mind a marosvásárhelyi színház ügyeivel. A színeszet támogatásán erdélyi meggyökereztetése után is Aranka buzgólkodott a legtevékenyebben. Még 1792 előtt SOÓS MÁRTON Pesten tanuló erdélyi diákkal folytatott hosszas levelezést a magyarországi színeszek erdélyi lehozatala érdekében. A kolozsvári színház megalakulása után főúri barátai és írotársai figyelmét a színház problémái iránt állandóan ébren tartja. A kolozsvári színház marosvásárhelyi állandó vendégszereplése jórészt szintén neki köszönhető. A színeszek hozzáírt hálás levelei és tanácskérései mutatják, hogy milyen nagyjelentőségű munkásságot fejtett ki Aranka az erdélyi színeszet népszerűsítése, szellemi célkitűzéseinek megvalósítása és mindennapi gondjainak enyhítése terén. Mindezt Aranka nem véletlenül tette, színeszpartoló tevékenysége épügy, mint minden más irányú munkája az egész erdélyi magyarság művelődését átalakítani akaró, korszerűsíteni igyekvő elgondolásából fakadt.

Aranka törekvései arra a sokirányú tervre is fényt vetnek, amelyek részben Arankától, részben a társaság tagjaitól származtak. Alig volt az 1795 és 1815 közötti erdélyi magyar életnek olyan kérdése, amely képzeletét ne foglalkoztatta volna. Ő az első, aki Shakespearet magyarra fordítja,⁴⁰ ugyancsak ő hirdeti először Erdélyben a néprajzi és a honismereti kutatások fontosságát. Népi babonák és bölcsélet, elfelejtett kéziratok és kallódó történeti emlékek, mezőgazdaságfejlesztés és elvont természettudományi problémák, nyelveredet és nyelvújítás egyformán érdekelték. Enciklopédikus érdeklődésétől azonban mindig távol állott a miszticizmus. Egész életén át deista volt a szó legracionalistább értelmében. De

³⁹ Az erdélyi színeszet hőskorának (1792—1800) történetére vonatkozólag is Aranka-levelezése új anyagot tartalmaz. Soos Márton Arankához írt levelei csak részben ismertek, egészen új és ismeretlen Aranka és a társaság színpártoló tevékenysége. Aranka tevékenységének köszönhető, hogy a kolozsvári színtársulat egyre gyakrabban kereste fel Marosvásárhelyt, ugyancsak Aranka buzdítására fordítanak többen német és francia színdarabokat a kolozsvári társulat számára.

⁴⁰ Ferenczi Zoltán, Az első magyar Shakespeare-fordítás: Magyar Shakespeare Tár V (1912), 268—81.

bármilyen érdekelte ifjúkorától késő öregségéig, mindent az „emberi nemzet” és népe haladásának szempontjából értékelt. Aranka levelezésének igazi megértéséhez szükséges ismernünk a kort, a felvilágosodás korának gazdag eszmevilágát és bölcséletét. Az emberi művelődés történetében kevés korszak van, amelyet a lét és nemlét, a jó és a rossz, az elvont bölcséletek és a társadalmi élet konkrét, alapvető problémái annyira izgattak volna, mint ennek a korszaknak embereit. Aranka már kora ifjúságában érdeklődött a bölcséleti és társadalmi kérdések iránt. A felvilágosodás nagy író-filozófusait: Rousseaut, Voltairt és Montesquieut jól ismerte, hatásuk alatt írt, gazdagodott és tervezett. Később, a társaság működésének kezdő korszakában figyelmét a nyelvészeti és a történeti kérdések kötötték le. 1798 felé újból érdeklődik a bölcsélet iránt. Ez különösen filozófus-költő barátjának, a voltairiánus FEKETE JÁNOS-nak köszönhető. Fekete még a társaság kezdő korszakában ajánlja írásait és levelezni kezd Arankával. Elküldik egymásnak verseiket és leveleikben hosszasan elmélkednek a kor nagy bölcséletei és társadalmi problémáiról. Szellemtörténeti szempontból megmaradt levelezésük rendkívül érdekes. E levelezés kezdő éveiben még lelkesednek a felvilágosodás nagy eszméiért, hisznek a „haladás” és a „józan ész” közeli diadalában, később, a francia forradalom bukása után felállítják a közelmúlt nagy eseményeinek mérlegét és a kor lelki és társadalmi átalakulásának irányával szemben bírálva védik ifjúságuk nagy eszményeit. „Légy vigasztalással, barátom — írja Aranka régi eszméik bukására célozva Feketének 1801-ben, — nem éjszaka ez, csak sötét fellegek és majdan elmúlnak. Jóltevőd legyenek a sötétség rövid órái és rövid ideig tartók.”⁴¹ Azonban a „sötétség” órái sokkal hosszabban tartottak, semmint Aranka és Fekete gondolta. A reakció nemcsak a szabaddkőművességet szüntette meg, amelynek eszmevilágából oly sok ihletést merített Aranka és Fekete, de csaknem egészen lehetlenné tette a felvilágosodás bukása alatt megszületett nagy nemzeti művelődés-program megvalósítását is. Az 1800-as évek elején az „erdélyi tudósi igyekezetek” a magyarországihoz hasonló sorsra jutottak. Aranka ekkor már idős ember, a meg nem valósítható régi tervei helyett ezért fordul most már mind jobban a bölcsélet problémái felé. Élete utolsó 15 évének levelezési anyagában már

⁴¹ Aranka bölcséleti érdeklődése 1800 után állandósul. Csaknem másfélszáz levél tárja elénk Aranka és filozófus barátai: gr. Fekete János, Sipos Pál, gr. Dessewffy József, gr. Teleki József bölcséleti tárgyú „beszélgetéseit”, vitáit, problémáit. Feldolgozásuk bizonyára új fényt fog vetni a felvilágosodás bölcséletének magyar vonatkozásaira.

alig szerepelnek történeti, nyelvészeti és irodalmi kérdések, annál többet foglalkozik a szabadakarat, a megismerés, a jó és a rossz problémáival. Az idős Aranka vendiákként hallgatja a kor legjelentősebb erdélyi bölcselőjének, Köteles Sámuelnek előadásait a marosvásárhelyi kollégiumban és éveken át Kant és a német bölcsélet tanulmányozásába merül el. Már 1801. szeptember 12-én azt írja Feketének: „Én is beállék vén fejemmel az ifjak sorába. Egy igen jó ember vagyok itt professzor, aki Kant új filozófiáját kezdte tanítani. Ennek a leckéjét kezdettem mindjárt eleintén járni, azóta is járom, csak vasárnap nincs órája. Mit mondasz erre a boldonságra? Miért élünk, barátom? Ezt a kérdést senkisémet fejtette meg. Egy nagy világban élt, tiszta értelmű s gyakorlott pennájú embert vár ez a kérdés, mint te vagy.” 1801 után mind jobban elmélyül „Kant titkaiba”. Barátait leveleiben, otthonában filozófiai kérdésekkel ostromolja. SIPOS PÁL, akivel szintén bölcséleti tárgyú kérdésekről vitázott leveleiben, 1814. június 12-én Kazinczynak ezt írja: „Marosvásárhelyi korrespondenciám elszűnt Aranka úrral. Ő se ért engem, én se őt. Esztendővel ezelőtt B. Naláczy József nála egy rányi praelekcziót hallgatott. Mi légyen az Én, Te, Ő, philosophice magyarázta és végre kérdé Naláczyt, mint veszi a dolgot? Ez igen mély dolog barátom, mert ezt én Én sem értem, Te sem érted, Ő sem érti.⁴² Az öregedő Aranka bölcselkedését gúny és lenézés kíséri. KAZINCZY 1811 szeptember 12-én találóan írja Cserey Farkasnak róla: „Szegény öreg Aranka túlélte magát, nagy kár, hogy el nem némult.” De Aranka minden lenézés ellenére nem mond le a bölcselkedéséről. Hagyatékában és levelezésében rengeteg filozófiai vonatkozású anyag maradt. Az egyik félezer oldalas kézírata fedőlapján a következő sorok állanak: „Plátó, Cartesius, Leibnitz, Clarke, Hume, Kant, a Te földödön és Hazádban fáradoztanak te veled oh bölcsesség, Emberi Nemzetek Vezérlő Csillaga. Én Marosvásárhelyen, Köteles Sámuel vonásai nyomán kezdtelek esmérni tégedet a te szent hajlékaidnak árnyékai alatt.” Írásait többször megmutatta Kötelesnek, aki udvarias levelekben próbál kitérni a dicsérő válaszadás elől.

Aranka bölcselkedése és levelezése erre vonatkozó anyaga azonban mégsem olyan jelentéktelen, mint azt a kortársak egy része hitte. Az a másfélszáz levél, amelyet részben Aranka intézett bölcséleti kérdésekben barátaihoz: Fekete Jánoshoz, Dessewffy Józsefhez, Teleki Józsefhez, Prónai Sándorhoz, Sipos Pálhoz és másokhoz, részben neki írtak, a magyar felvilágosodás eszmei kiala-

⁴² Váczy János, Kazinczy Ferenc levelezése. XIV. kötet. 120—122. l.

kulásának, európai szellemi kapcsolatainak, világnézeti háttérének páratlanul érdekes és csaknem teljes egészében még felhasználatlan dokumentumtára.

Aranka életének utolsó 15 évében a bölcselet mellett lelkesedéssel és figyelemmel kíséri a fiatalok műveltségszervező törekvéseit is. DÖBRENTEI GÁBORT szeretettel bíztatja leveleiben az Erdélyi Múzeum megalapításakor és Marosvásárhelyt előfizetőket gyűjt folyóirata számára. De nem csupán az erdélyi szellemi élet eseményeit figyeli, a magyarországi, és a bécsi tudományos és irodalmi élet is lekötik figyelmét. Széchenyi Ferenchez, Miller Jakabhoz, Buczy Emilhez, Teleki Sámuelhez, Mártonfi püspökhöz, a testőríró Naláczy Józsefhez írt öregkori levelei szintén ezt bizonyítják.

Aranka György levelezése⁴³ nemcsak az egykori erdélyi tudós társaság multjának pontos ismerete szempontjából fontos, e levelezés sokrétűsége, a benne foglalt rendkívül értékes történeti, nyelvészeti, bölcséleti, természettudományi anyag elénk tárja az erdélyi felvilágosodás ismeretlen arcát, felfedi lényegét, megmagyarázza annak eddig ismeretlen alkotó elemeit. De mindezen túl e hatalmas anyagból megismerhetjük csaknem hiánytalanul az újkori Erdély legjelentősebb művelődési mozgalmanak egész világnézeti és társadalomtörténeti háttérét is. Az erdélyi tudós társaság iratainak és Aranka György levelezésének mielőbbi kiadása teljes világosságot fog majd vetni erre a nagyszabású, a demokratikus eszményt az új kor hajnalán érvényesíteni akaró művelődési mozgalomra és egyik legnagyobb műveltségszervezőnk, Aranka György életére. Tudományos életünk régi kötelessége emléket állítani az erdélyi haladó gondolkodás nagy úttörőinek és az elmúlt idők erdélyi valóságainak feltárásával szolgálni a mai demokrácia céljait elősegítő helyes múlt-szemlélet kialakulását.

⁴³ Az Aranka-levelezés nagyrészt a budapesti és a kolozsvári levéltárak őrzik: Bpsten az Országos Levéltár, Széchenyi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára, Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum levéltára; a Lyceum-könyvtár Aranka-gyűjteménye és az unitárius kollégium kéziratára. Vidéki levéltárakban és magángyűjteményekben szórványosan szintén van néhány Aranka-levél.

ERDÉLYI MAGYAR TUDOMÁNYOS INTÉZET

BETHLEN MIKLÓS
POLITIKAI PERE

ÍRTA
JUHÁSZ ISTVÁN

KOLOZSVÁR, 1945
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

A történelemből ismert politikai perek a hatalom birtokosainak igazságot és méltányosságot nem tekintő kíméletlen önvédelmét mutatják s mindennél világosabban igazolják, hogy a hatalom mindig „előtte járt”, uralma alatt tartotta a jogot. Az árulás és hűtlenség, vagy lázadás és felforgató törekvések miatt perbe fogott vádlott hasztalan hozott fel védelmére bármit is, ügye megítélésében a politikai érdek fontosabb a törvénynél. A perbe fogottnak valójában soha nem lehetett más magatartása ügyével kapcsolatosan, mint az, amelyet az életrajzát író Bethlen Miklós-nál láthatunk: a sorsát kezében tartó hatalommal szemben egy másik, nagyobb hatalomra apellál. A XVII. század bibliás világában élő kancellár önéletírásának e pontjánál a 96. zsoltár 10. versét idézi: „Az Úr uralkodik... ő ítéli meg a népeket igazsággal.”¹

Bethlen Miklós pere nem az erdélyi jogtörténet szempontjából jelentős, hanem azért, mert mélyen bevilágít a XVIII. századeleji erdélyi politika tényezői közé, megismertet egy eléggé nem méltányolt nagy politikai tervezettel és híven mutatja azokat a rendkívüli nehézségeket, a kelet felé törő bécsi német politika szándékait és eszközeit, az önálló fejedelemség küzdelmeiben megvénhedt és széthullott erdélyi magyar vezetőosztály gyengeségeit, amelyekkel szüntelenül harcolva kellett az erdélyi élet továbbépítéséért felelősséget vállaló kancellárnak élnie, építenie és kormányoznia.²

¹ Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1860. II, 367 (A következőkben: Önéletírás).

² A Bethlen Miklósról vonatkozó újabb tanulmányok közül megemlítjük a következőket: Gyárfás Elemér, Bethlen Miklós kancellár 1642—1716. Dicsőszentmárton, 1924. — Lukinich Imre, Bethlen Miklós és kora. »A bethleni gróf Bethlen-család története« című mű, Budapest, 1927. 273—458. Illyés Géza, Bethlen Miklós: Református Szemle 1930: 19—22, 35—39. — Németh László, Bethlen Miklós, A Tanú című folyóiratban (1932—1936) megjelent tanulmány újból kiadatott A minőség forradalma című gyűjteményes munkában. Bp., 1940. III. 1—18. — Vita Zsigmond, Bethlen Miklós. Az »Erdélyi csillagok« című népszerű-

Kortársai Bethlent Erdélyben is, Bécsben is úgy ismerték, mint az osztrákbarátság egyik fő képviselőjét. BÉLDI PÁL miatt elszenvedett fogságát TELEKI MIHÁLY akkori törökbarát politikájával hozták kapcsolatba. A nagy felszabadító háború minden fordulatóban állhatatosan követelte, hogy Erdély egyezzen meg, kössön szövetséget az ausztriai házzal. 1687-ben emlékiratot adott át az Erdélyben parancsnokló császári tábornoknak, feltárva benne, hogy miként élhetne Erdély a jövőben a császár jogara alatt. Ez az emlékirat hosszú időre meghatározta az osztrák-ház erdélyi politikáját.³ Bethlen osztrákbarát politikájának legkimagaslóbb eredménye az 1690. évi bécsi útja alkalmával megszerzett diploma, amely másfél századon át szabta meg Erdély közjogi helyzetét. A diploma alapján berendezkedő új erdélyi életben, mint az ország újonnan választott kancellárja, maga is vezetőszerpet játszik. S bár évről-évre mind több nehézség jelentkezik a Bécshez kapcsolt Erdély belső életében, Bethlen külpolitikájának helyességét látszott igazolni a karlovici béke is, amelyben a török véglegesen lemondott az Erdély feletti főhatalomról.⁴ Az eredmények és látszatok ellenére is azonban Bethlen Miklós több volt a bécsi politika erdélyi szálláscsinálójánál. Az erdélyi politika XVII. századi vonalának továbbfolytatója ő s a németbarátság éppenúgy csak eszköz a kezében, mint ahogy a törökbarátság is csak átmeneti megoldás volt az erdélyi diplomácia nagy művészeinek: Martinuzzinak, Bethlen Gábornak a politikájában, mindenkor készen állva arra, hogy változtassanak a külpolitikai kapcsolatokon, ha azt Erdély s az Erdélyhez kapcsolódó magyar érdekek úgy kívánták.

sítő életrajz-gyűjtemény II. Kolozsvár, 1942. 45—67. — Benda Kálmán, Bethlen Miklós kancellár: Hitel VII (1942), 389—403. Ligeti Ernő, Noé galambja. Bp., 1943. — Sajnálunk kell, hogy Lukinich családtörténeti keretbe elrejtett alapos életrajza szélesebb körben nem vált ismertté, s akik azóta írtak Bethlen Miklósról, jóformán csak Önéletírására támaszkodnak. Talán ez a magyarázata annak, hogy míg az író Bethlen alakja hovatovább ismertté válik, politikai műve megismerését még mindig a bécsi fogság alatt írt Önéletírásnak polémikus és a helyzet kényszerűségéből adódó, önigazoló szempontjai irányítják.

³ Ez a híres »Moribunda Transilvania«, amelynek ismertetésére és méltatására nézve I. Kövári László, Erdély történelme. Pest, 1863. V. 190. és Szádeczky K. Lajos, Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve: Budapesti Szemle CXCI (1923), 32.

⁴ A karlovici béketárgyalásokon a törökök megpróbálják Erdélyre vonatkozó igényüket fenntartani, álláspontjuk az volt, hogy „Erdély régi kiváltságai élvezetében a két császár oltalmában részesüljön”. Attól félve azonban, hogy a török birodalomra nézve annyira szükséges békekesség e kikötés miatt nem valósul meg, követelésükről lemondottak. Vö. Acsády Ignác, A karlovici béke története 1699. Bp., 1899. 48.

1686-ban a HALLER-féle diploma itthoni tárgyalása alkalmával, amikor Bethlen Miklós a diploma elfogadása s azzal Erdélynek a német császárral való szövetsége mellett emelt szót, TELEKI MIHÁLYNAK részletesen kifejtette, hogy milyen módon és milyen megfontolások alapján ajánlja ő a német szövetséget:⁵ „... miért nem tud kegyelmetek az három közzül egyet idején elválasztani:

1. vel neutralitatem modo debreczinensi: contributionem apertam utrique;

2. vel bellum contra Germanos viribus et consiliis cum Turca conjunctis;

3. vel si hoc minus christianum videtur, diploma oblatum.

Fegyverünk, erőnk nincsen; jövőre való, sőt csak de praesenti is securitasunk nincsen; a nép fut, az ország s mindenünk elvész. Itt a szásznak nevetségei vagyunk... Ki tudja még, a kardot ki teszi utolszor az hüvelybe. Tutissimum est amplecti diploma, conservare patriam pro nunc et pro futuro.” A török és a német között kell tovább vezetni Erdély életét: megfizetni a töröknek az adót s ugyanakkor egyességet kötni a némettel. Akármelyik győzzön is, Erdélynek meglesz „anchora”-ja. Buda visszafoglalását követő császári győzelmek s végül a karlovici béke Bethlen előrelátását igazolták, ő azonban a változott helyzetben is, amikor a kétfelé való tájékozódásnak nincs meg a lehetősége s Bécs erdélyi igényeit nem korlátozzák a Portára néző külpolitikai tekintetek, azon fáradozik, hogy Erdély autonóm élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években — Erdély érdekében — a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal és a hatalom magyar szolgálóival való tárgyalásaiban — ugyancsak Erdély érdekében — kénytelen újból és újból ellene állni a bécsi követeléseknek. Ez a 13 év a Béccsel való megegyezés politikai útja. Ennek az útnak minden szakasza azonban az erdélyi érdekek felett eluralkodó bécsi önkény diadalával járt. A Teleki Mihálynak kifejtett három lehetőség közül egy más útnak a kikeresése, a bécsi megegyezés elutasítása évről-évre érlelődött a sokat vívódó kancellár lelkében.

Az 1703. és 1704. évi események azután véglegesen megérlelik a lassan fejlődő gondolatot s Erdély 13 évi szenvedése miatt önma-

⁵ Önéletírás II, 26—7.

gát is felelősnek érző Bethlen eljut a Béccsel való szakítás elhatározására. Önéletírása röviden jelzi e fordulatot: „az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermekemet úgy megsirattam, indita a Noe galambja irására. Isten előtt állok s irom jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyon, hogy én azt kiirni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal, sem éjjel, míg el nem készítém és annak a Pano István görögnek oda nem adám.”⁶

A haza romlása készíteti a kancellárt az új állásfoglalásra. 1703-ban és 1704-ben a bécsi politika magyarság-pusztító önzése az egész erdélyi történet egyik legnagyobb romlását idézi fel. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának kitörésekor Rabutin gróf volt az erdélyi vezénylő tábornok, a császári politika erdélyi le-téteményese. A róla szóló erdélyi feljegyzések szerint feladata, úgy látszik, az volt, hogy a megfélemlítés eszköze által tartsa féken Erdély rendjeit s biztosítsa itt a császár iránti hűséget.⁷ Egyénisége megfelelt ennek a feladatnak. 1696 áprilisától, amikor Rabutin Erdélybe jött, Erdély politikai helyzete e két férfi szembenállásban fejeződött ki. Bécsben: nagyobb a tekintélye Bethlen Miklósnak, de Rabutinban jobban bíznak; Erdélyben: Bethlen védelmezi a tábornok önkényével szemben a bajbakerülő urakat, de ez urak mindenike a tábornoknak hizeleg s a kancellárt is megtagadva, hajlik meg az önkény előtt. Rabutin kezdettől fogva attól tart, hogy Bethlen összeköttetései révén el akarja őt távolítani Erdélyből, Bethlen azonban csak 1702. évi bécsi útja alkal-mával gondolt erre, de akkor már elkésett vele.⁸

Bécsi fogsága idején írta Bethlen »Sudores et Cruces Comit-
tis Nicolai Bethlen« című latinnyelvű emlékiratát,⁹ amelyben Erdély romlása főokának Rabutint nevezi meg. Ahogyan végig-tekintünk azonban az emlékirat erdélyi helyzetrajzán, megértjük, hogy Rabutin tirannizmusa csupán felszínre hozta a romlásnak

⁶ Önéletírás II, 367—8.

⁷ Bethlen Miklós szerint ez volt Rabutin erdélyi beköszöntője: „jóelőre tudunkra adta nekünk igazgatóknak, úgy mint generális commendans: úgy viseljük magunkat, ő bizony akármelyikünknek el-ütteti a fejét, osztán megírja a császárnak, hogy ha rosszul cselekedte, üttesse el a császár az ő fejét is” [Önéletírás II, 165]. Cserei jellemzése megegyezik ezzel: „keresvén a bécsi udvar kit találna erdélyi commen-dánsnak, ki az erdélyi urakat zaboláról itatná, mert már a sok panaszt elunta vala az udvar ellenek, küldék be Joannes Ludovicus Rabutint gróf de Bussy” [Cserei Mihály Históriaja. Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, é. n. 257]

⁸ Önéletírás II, 173, 267.

⁹ Szádeczky K. Lajos, i. m. 6—16.

azokat a mélyenfekvő okait, amelyek Erdély Bécs alá rendelt helyzetéből természetszerűen adódtak. Tizennégy pontban foglalja össze a romlás forrásait:

1. Rabutin generális Erdélybe jövele.
2. A gubernium gyengesége, „gyermeki pipogyasága”.
3. A generális beavatkozása az ország polgári kormányzatába.
4. A gubernium tanácskozótermének nyitva tartása. Ez az ok szószerint értendő: leírja, hogy mely ajtókon hallgatóztak a főrendek asszonyai, melyeken a szolgák s bármi felől tanácskozott is a kormány, az mindjárt szóbeszéd tárgya lett.
5. Szász János¹⁰ (az 1703-ban Rabutin által kivégeztetett szász tanácsúr, Hans Sachs von Harteneck) gonoszsága, aki mindent, ami a tanácsban történt, megjelentett Rabutinnak.
6. A guberniumban elharapózott „corruptio”; ezen Bethlen azt érti, hogy maguk a gubernium tagjai szaladtak a generálishoz tanácsért, sokszor egymás bevádolásáért és a vádak elleni védekezésért.¹¹
7. A gubernátor, gróf Bánffy György¹² hizelkedése a generális előtt; ez lealázta a gubernium tekintélyét.
8. Bánffy bizalmaskodása Rabutinnal, valamint Rabutin bizalmasával és tolmácsával, Actonnal¹³; ebből következett, hogy a guberniumi tanácskozásokat és határozatokat, sokszor az ország érdekei ellenére is, a generális álláspontja felé kormányozta.
9. Magánosok a guberniumhoz intézett ügyekben pártfogásért folyamodtak a generálishoz és a kamarai bizottsághoz.¹⁴ A

¹⁰ A szász papfiúból lett erdélyi vezető politikus történeti szerepére nézve I. Zieglauer F., Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691—1703. Nagyszeben, 1869.

¹¹ E „korruptio” ellen írta Bethlen a bécsi udvarhoz intézett, »Penetralia Transylvaniae« című emlékiratát 1698-ban [Szádeczky K. Lajos i. m.].

¹³ Életére nézve a legbőségesebb forrás vejének, báró Vesselényi Istvánnak naplója, amelyből a halálára és temetésére vonatkozó részlet P. Szathmáry Károly bécsi polgár adta ki [Századok 1887. 121—44].

¹³ Acton Lajos Károly bécsi polgár volt, aki Lipóttól kapott nemességet de Treuenfels előnévvel [Önéletírás II, 163].

¹⁴ A diploma biztosította, hogy az ország pénzügyeinek kezelése hazafiak kezében maradt. Ennek ellenére már 1699. őszén Erdélybe jött az állami jövedelmek számbavétele végett az első cameralis comissio, amelynek elnöke báró Tavonat Lajos volt, akit 1701-ben gróf Seau Frigyes, majd 1702-ben ennek testvére, gróf Seau Honorius váltott fel. E bizottságok tevékenységére jellemző, hogy 1735-ben már egy magyar sem volt az erdélyi kamaraispánok között [Önéletírás II, 180—6. és Kővári László, Erdély történelme V, 224].

pártfogást ezek nem tagadták meg, s így úgy tűnt fel, hogy e császári tisztviselők felettesei az erdélyi kormánynak.

10. E tekintélyrontásban résztvett maga a gubernium és a gubernátor is és több, Bécsbe küldött felterjesztésükhöz a generális támogatását kérték.

11. A gubernium tagjainak lustasága, kormányzáshoz nem értése, sok lakmározása.

12. Bethlen Miklós, a kancellár és Apor István, a kincstartó ellentéte, amit a *divide et impera* elv alapján a gubernátor szított és kihasználta.¹⁵

13. Sok késelem és félreértés származott abból is, hogy a hivatalos nyelvet, a latint, a gubernium tagjai gyengén, a generális egyáltalán nem értették.

14. Mind e bajok három súlyos következményre vezettek: a) A gubernium megvetetté és feleslegessé vált nemcsak a generális, az udvar, hanem az erdélyiek előtt is. b) A generális elvesztette bizalmát minden erdélyi intézmény és ember iránt s a kuruc felkelés kitörésétől kezdve semmi tanácsot nem fogadott el. c) E bajokból következett az ezek ellen küzdő Bethlen elfogatása és elítéltetése is.

E helyzetrajzban Bethlen Miklós saját alkotása felett mondott ítéletet. Az 1690-ben kivívott császári diploma IV—X. szakasza a legfőbb hatalom, az államfői jogkör érintetlenül hagyása mellett Erdély bevett rendi szervezetén nyugvó önkormányzatot biztosít az országnak. Az addig eltelt 13 év tapasztalatai azonban megmutatták, hogy Erdély rendjei éretlenek az önkormányzatra s az abszolutisztikus berendezkedésű, központi kormányzatra tö-

¹⁵ Apor István Bethlen Miklós mellett a másik vezető egyénisége az átalakuló Erdélynek. Életrajzát megírta Biró Vencel, Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár, 1935. Bethlen és Apor ellentétét Cserei Mihály, Apor titkára és bizalmasa így világítja meg: „Bethlen Miklós maga nagyzó ember lévén, Apor István is nem akarván subjaceálni neki, nehezen férhetnek egy zsákban, azért is mindenkor az ország között egymással kompetáltak, egymás ellen voxoltanak, melyből az országnak sok költése, kára s hátramaradása következett.” A köztük lévő ellentétet három okra vezeti vissza: 1. Apor István megakadályozta, hogy Bethlen megszerezze magának az Apafi-birtokok közül a radnóti jószágot. 2. Bethlen birtokba vett Apor igyekezete és a törvény ellenére is egy nagyjövendelmű tordai malmot. 3. „Harmadik s nehezebb ok a religiók között való controversia ... Apor István tüzzel vassal, szível lélekkel akarja vala a pápista religiót promoteálni, s a reformátusokat megnyomorítani... Bethlen Miklós szemben állta Apor Istvánnal. Mert emberi mód szerint az egész országból exterminálódik vala a reformata religio, ha Isten után Bethlen Miklós ne oltalmazta volna. Ám utóljára meg is fizetének neki, addig keresének praetextust, a mig hálóban ejték” [Cserei, i. m. 281—92].

rekvő birodalomnak minden bécsi tehetetlensége ellenére is volt elég ereje ahhoz, hogy még a Bécstől legtávolabb fekvő tartományban is megtörje a rendi képviselőket s az országgyűléstől választott, vagy ajánlott tisztviselők autoritását. Bethlen Miklós megpróbálta a fejedelmi korban a fejedelem által képviselt és védelmezett erdélyi önérdék képviselőjét és védelmét a fejedelmi korból átöröklött intézményekre, elsősorban a 12 tagú tanácsra ruházni át, a rendek és első helyen maga a tanács azonban értelmetlenek voltak erre a történeti szerepre. A bécsi udvarnak minden oka megvolt arra, hogy ezt a kormányzásra alkalmatlan, önérdékeiket az államérdék előtt szolgáló, időszerűtlen képződeményt félretegye. A török elleni háborúból diadalmasan kiemelkedő Savoyai Jenő herceg által megalkotott új bécsi nagyhatalom abszolutizmusa természetesen nem törekedhetett arra, hogy a méltatlan gubernium helyére új, jobb összetételű erdélyi kormányzat kerüljön. Egy ilyen kormányzat megteremtésére egyedül alkalmas erdélyinek, Bethlen Miklósnak ezért kellett előbb-utóbb összeütközésbe kerülnie a hatalommal. A fogságban írott önéletrajz és emlékiratok arra mutatnak, hogy Bethlen már eleve érezte az ellene gyülekező veszedelmeket, tekintetét azonban ekkor még inkább a helyzetből következő országos romlás kötötte le. A politikai kormányzat kézbentartásáért folyik a küzdelem, e küzdelem mögött azonban felrajzolódik a szörnyű adók miatt folyton szegényedő, új beruházások híján elmaradó országnak, a vallás szabadságában megháborított kálvinizmusnak, a megtúrt vallási helyzetéből felbolygatott román ortodoxiának és az emberi szabadságot biztosító nemesi kiváltságok semmibevevésének képe.

Az országos romlás betetőződik a kuruc felkelés első éveitől. Rákóczi hadai első sikereinek hallatára Bethlen Miklós Gyulafehérvárra gyűjteti össze a guberniumot s velük együtt azon munkál, hogy ebben a magyarországi motusban viseljünk gondot az országra”.¹⁶ Szeretné megkímélni Erdélyt a felkelés és a háború pusztításaitól, s arra kéri Rabutin is, hogy az ország erejével akadályozza meg a kurucok behatolását: előbb Szatmárnál, majd az Almás, azután a Szamos, végül a Maros vonalán tervezi a diadalmasan előrenyomuló felkelés megállítását.¹⁷ Rabutin politikai kíméletlensége, ami eddig talán csak egyes urak számára jelentett

¹⁶ Önéletrajz II, 304.

¹⁷ A szabadságharc erdélyi hadi eseményeinek rövid összefoglalására nézve I. Szádeczky Lajos, A Rákóczi-forradalom Erdélyben: EM. 1900: 564—81.

bosszúságot, a felkelés első esztendejében mutatkozik meg igazán a maga végzetszerűségében. Semmit nem törődik Erdély érdekeivel s a császári haderőt a háború idején sem akarja az ország megvédésére, hanem csak a megfélemlítésre és a megrettentésre felhasználni.¹⁸ Egyes várakat és városokat erősít meg s azokból küld ki bosszúálló csapatokat a védtelen falvakra és városokra, rendszerint a kuruc hadak elvonulása után. Bethlen Miklós így jellemzi Rabutinnek e hadi politikáját s az annak következtében előállott nyomorult helyzetet: Rabutin „a népnek a meghódolásra (t. i. a kurucok előtti meghódolásra) való kételenséget adott, ha osztán hódolt, veszni kellett a némettől, ha nem hódolt, a kurucoktól. Így égették fel a kurucok Fejérvárnak, Marosvásárhelynek egy részét, de az egyéb égetést az egész országban Szebenszéken kívül mind Rabutin tétette. Gyógy, Folt csak azért égett el, hogy miért volt kuruc ott...”¹⁹

CZEGEI VASS GYÖRGY, aki 1703—1704-ben Kolozsvárnak volt a Rabutintól kinevezett várparancsnoka, naplójába feljegyezte a császári német és rác hadak Közép-Erdélyben tett dűlásait.²⁰ Szilágysomlyó volt az első áldozat, amelyet 1703. augusztus 21-én „verték fel és égették meg nagyobb részét... nem kedvezvén sem ifjúnak, sem vénnek, sem asszonyembernek, sem parasztembernek, sem cigánynak, sőt még az gyermekecskéket s csecsemőket is fegyverre hányták, a református templomot felverték, a communióhoz való edényeket elhozták, a scholamestereket levágták...” A napló Szilágysomlyón kívül még 26 középerdélyi község feldűlását örökítette meg: Kővár, Alsótők, Kend, Esztény, Dés, Désakna, Néma, Széplak, Bonczida (itt csak asztagokat és szénakazlakat égették), Rettegtől Kuduig lévő falvak (a két megnevezetten kívül Felőr, Csicsókeresztúr, Csicsómihályfalva), Somkerék, Varsolc, Perecsen, Zilah, Torockószentgyörgy, Torockó, Szentmihályfalva, Bágyon, Kövend, Kecsed, Mákó és 1704. március 13-án Nagyenyed. SZAKÁL FERENC kolozsvári polgár kiegészíti ezt a névsort, ott ahol VASS GYÖRGY az 1703. decemberi pusztítások rendjén

¹ Rabutin nem az egyedüli a szabadságharcban résztvevő azon császári generálisok között, akik kegyetlenkedéseik által akarták megtörni a magyarság ellenálló erejét Heisterről, a trencsényi ütközet győzteséről például ezt jegyezte fel Rákóczi: „azt hívé, hogy a gyermekek gyilkoltatása és azáltal, hogy katonáit féktelenül engedi garázdálkodni, félelmet önt a nép szívébe s elrettenti a fegyverfogástól” [Lukinich Imre, A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. 9].

¹⁹ Önéletírás II, 314.

²⁰ Czegei Vass György Naplója. Momenta Hungariae Historica. Scriptorum. 35. köt. Bp., 1896. 363—78 és 393.

csak Désaknát, Némát, Széplakot említi, ő megírja még Dengeleget s hozzáteszi, hogy a környéken 9 falut pusztítottak el. Ugyancsak ebben a krónikában olvassuk, hogy a kolozsvári német katonaság 1704. januárjában Tordaszentlászlót és Oláhfenest égette és pusztította.²¹

A székelyföldi pusztításokról nincs ilyen részletes naplónk, de tudjuk, hogy itt is úgy járt el Rabutin, mint a Szamos völgyében. Amikor 1703. decemberében Guti Mihály kuruc vezér hódoltatta a székelységet, jóformán semmi ellenállást sem talált császári oldalról. Egy hónap múltán azonban tűzérsséggel megerősített csapatokat küldött Rabutin a felkelt székelység ellen. Graven alezredes Feketehalomnál a háromszéki székelyeket verte szét, báró Tige pedig Dános és Holdvilág között az udvarhelyszéki, elmenekülni nem tudó gyalogszékelyeket mészároltatta le katonáival, majd Székelyudvarhely városát egy néhány körül lévő faluval együtt felégettette.²²

A letragikusabb kétségtelenül az egész pusztulásban Nagyenyed romlása volt. Leégett a város, a középkori vártemplom s elpusztult a Kollégium is. A Kollégium professzorai titkon egy diákot küldtek Nagyszebenbe Bethlen Miklóshoz, főgondnokukhoz, még amikor kuruc uralom volt a városban, jelentve, hogy kénytelenségből hódoltak meg Rákóczi vezérének s kérték, hogy Bethlen eszközöljön ki védelmet Rabutinnál arra az esetre, ha ismét császári katonák lesznek a város urai. Bethlen közbejárt a tábornoknál, aki nehezen állott rá arra, hogy néhány szónyi írást adjon az enyedi kollégium védelmére, végül mégis adott, de mire a diák azzal visszaérkezett, Enyed már romokban hevert. Rabutin talán bánta, hogy itt túl messze ment a megfélemlítés eszközeinek alkalmazásában s nem adott kellő utasítást a pusztítást végrehajtó báró Tigenek. A Nagyszebenben ülésző gubernium urai előtt azt állította, hogy ő egy kapitányt rendelt ki a kollégium megoltalmazására s nem tehet arról, ha a tűz átharapózott oda is. Bethlen Miklós előtt már idegesebben menti magát s a kancellár ki nem mondott, de megérzett vádjára oda kiáltja: „Je ne suis pas tyranne turc, tartare ou barbare”, amiről Bethlen utólag ezt jegyzi fel: „gondolám, hogy Erdély s legközelebb Enyed tudja, kicsoda s micsoda ő?”²³

²¹ Szakál Ferenc Naplója: Történelmi emlékek a magyar nép községi és magánéletéből. Pest, 1860. II, 55. — A napló új kiadását I. Makkai László, Erdély öröksége. Bp., 1941. VII, 156—78.

²² Cserei Mihály, i. m. 327—9.

²³ Önéletírás II, 351—6. — P. Szatmáry Károly, A gyulafehérvárnagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 134—47.

A sok égetés, pusztítás semmit sem használt. Rabutin csapatai kicsapásaik után visszatérnek abba a néhány megerősített várba, amelyekben biztonságban érezték magukat s 1704 tavaszán szinte egész Erdély a kurucok birtoka volt. Még a várak egyrésze is az ő kezükbe került s már csak Kolozsvárt, Nagyszebenben, Medgyesen, Segesvárt, Brassóban, Görgényben, Besztercén voltak császárhű őrségek. Jellemző a katonai helyzetre, hogy ahány erdélyi főurat Rabutin haddal küldött a kurucok elé, fogságba estek s rövid időn belül mint kuruc-generálisok harcoltak Rákóczi oldalán. Az ország népe pedig: a székelység, a vármegyék magyar jobbágysága, de a románság is mint felszabadítóját várta és követte a kuruc hadakat. A császár oldalán nem maradt meg más az erdélyiek közül, csak az, aki e „motus” elején Rabutin parancsszavára behúzódott egyik vagy másik várba s ott a német—rác őrség ellenőrzése mellett nem mozdulhatott. Nagyszebenben, a császári generális székvárosában különösen sokan voltak, mert ide parancsolta Rabutin a guberniumot és az 1703. november 15-én megnyitott országgyűlés tagjait, s bár egyesek innen is kiszöktek, nagyobbrészüket itt nyomorogta végig a szabadságharc változatos eseményekkel teli esztendeit.²⁴ Az ország szempontjából azonban nem sokat jelentettek, úgy hogy Rákóczi 1704 június elején új országgyűlést hívott egybe július 5-re a szintén kuruc kézen lévő Gyulafehérvárra.²⁵

Ez a romlás és a megváltozott hatalmi helyzet indítja a Nagyszebenbe zárt Bethlen Miklóst 1704. áprilisában a »Noé galambja« megírására. Ez életének utolsó politikai memorandumja, amellyel új fordulatot kívánt adni hazája politikájának. A tervezet címe jellemzően mutatja, hogy milyen érdekeket vett tekintetbe a szükséges erdélyi politikai fordulatot tárgyaló munkálathoz: „Olajágot viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladással eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldovaiakkal való örökös és tökéletes békekészség megszerzésére készítettett korsó víz, mely, a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Británia királynéjának és a többi keresztyén királyoknak, fejedelmeknek,

²⁴ A Nagyszebenbe zárt rendek életével megismertet Wesselényi István naplója. L. Ferenci Miklós, Hadadi br. Wesselényi István élete és naplója. Kolozsvár, 1910.

²⁵ Ez országgyűlés történetére nézve I. Rugonfalvi Kiss István, II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása: Századok, 1906. 1—21, 97—120, 214—238, 313—341. A tanulmány okmányanyagát közzétette a Történelmi Tár 1906. évfolyamában. 1—48 és 198—230.

republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Gotefridus Veronensis által.”²⁶

Álnév alatt írja memorándumát s azt a XIV. Lajos ellen létrejött nagy európai koalíció vezetőihez akarja eljuttatni a koalíció bécsi követi útján. A memorándum az erdélyi kancellár széleskörű európai politikai tájékozottságáról tesz bizonyosságot: nem az erdélyi sérelmeket, városok és falvak pusztulását panaszolja fel, hanem Erdély helyét igyekszik kijelölni annak az európai politikai rendnek a tekintetbe vételével, amelynek megteremtéséért és biztosításáért jött létre az angol-holland-porosz-osztrák szövetség. Tétele az, hogy az ausztriai ház alá tartozó Erdély állandó fenyegetést jelent a török birodalomra s bizonytalanságot közvetlen szomszédaira: Moldvára és Havasalföldre. Attól kell tartani, hogy a török kihasználja e mostani magyar felkelést s el akarja szakítani majd Erdélyt Béctől, s ha esetleg most nem is, de a karlovici békében kikötött 25 év elteltével újra kezdi támadásait. Mindennek pedig az a következménye, még az ausztriai ház győzelme esetén is, hogy a császár haderejének egy részét e keleti veszedelem állandóan leköti s a császár országait újból és újból elpusztítja. Olyan módon kell tehát rendezni Erdély és Magyarország helyzetét, hogy ne szolgálhassanak Nyugatnak Kelet elleni támadásai kiinduló terepül, de ugyanakkor a török hatalomnak se legyen szüksége arra, hogy a maga biztonsága érdekében megtámadja, vagy zaklassa ezeket az országokat. Az európai hatalmi egyensúlynak szüksége van a „napkeleti békességre”, e napkeleti békesség kezessége pedig az önálló Erdély és a megbékélt Magyarország.

Ha végigforgatjuk azokat a követjelentéseket,²⁷ amelyeket Anglia és Hollandia bécsi képviselői: GEORG STEPNEY és HAMMEL BRUINIX, a császár és II. Rákóczi Ferenc közötti állandó békeközvetítők 1703 és 1711 között küldtek haza kormányaiknak a magyar ügy állásáról, jelentőségéről, a béke szükségességéről, láthatjuk, hogy az európai koalíció vezetői ugyanilyen szempontból, ugyanilyen érdekből tekintik a magyar felkelést. A nyugateurópai politikai egyensúly érdekében munkálnak minden erejükkel a „napkeleti békesség” biztosításán s a békességen nem azt értették, amit a bécsi miniszterek: a felkelés leverését s Magyarország meg

²⁶ A memorándum latin eredetije Bécsben Staatsarchiv. Hungarica 365. Fasciculus jelzet alatt. Magyar fordítása megjelent a Szalaytól kiadott Önéletírás függelékében 396—415. és Gyárfás Elemér, i. m. 195—205.

²⁷ E jelentéseket l. az Archivum Rákóczianum II. osztálya I—III. köteteiben.

Erdély újból való kiszolgáltatását a bécsi önkénynek és a jezsuita rekatolizációnak. Őszinte igyekezettel szeretnék biztosítani az ország alkotmányát, a felkelők megkegyelmezését, a vallásszabadságot, de mindezt nem a magyarságért, hanem azért az európai politikáért, amely a spanyol hatalom leverése és Franciaország felemelkedése óta természetesen szövetségbe kapcsolta össze a tengeri hatalmakat és a bécsi császárságot. Bethlen Miklós jól látja e politika érdekszárait s éppen ezért a napkeleti békesség érdekében kifejtett erdélyi önállóság további útját úgy szabja meg, hogy az ne keltsen gyanút a szövetségeseiben s ne tartsanak attól, hogy Erdély a francia diplomácia könnyen mozgatható bábja lesz.

A keleti hatalommal, a törökkel való békesség ára az, hogy Erdély ezután a Portának is, a császárnak is adózzék: mindkettőnek évi 15.000 aranyat. Így tér vissza Bethlen az 1686-ban kifejtett politikai megoldáshoz, a debreceni mintára való semlegességhez: „contributio aperta utrique”. A jó gazdasági-kereskedő tehetségéről ismert kancellár e kétfelé való adózást is Erdély érdekében szeretné gyümölcösztetni, hiszen a kétfelé fizetendő adó is kevesebb annál, amit például az 1688—1698 közötti háborús esztendőben Bécsnek adni kellett, de ezenfelül a Nyugat és Kelet közötti szabad kereskedelmet is szeretné e semlegesség által Erdély számára biztosítani. A töröknek fizetendő adóhoz hozzájárul még a tervezet 8. pontja, amely szerint ha a császár és a szultán között háború törne ki, Erdély semleges marad. E két kikötés ellenében a tervezet egész sor biztosítékot sorol fel, amivel Erdélynek a császárral és confoederatusaival való viszonyát akarja szabályozni. A leglényegesebb e szempontból a fejedelem és a fejedelemasszony személye. A tervezet e részében hű kifejezője az európai barokk monarchisztikus politikai gondolkodásmódjának. A mai olvasó előtt különös, hogy oly sokat foglalkozik az emlékirat ezzel a kérdéssel, az az európai háború azonban, amely alkalmat adott Bethlen Miklósnak az erdélyi kérdés felvetésére, a spanyol trón körüli örökösödés, a Bourbon-ház és az ausztriai Habsburg-ház jogai s e dinasztikus jogokhoz fűződő érdekek miatt vívatott. Ez az a korszak amikor, a katolikus király iránti hűség jeléül, a magyar rendek lemondanak a szabad királyválasztás jogáról²⁸ s amikor a protestáns Angliában súlyos probléma, hogy a fegyverrel elűzött II. Jakab helyét elfoglaló Orániai Vilmos királyságának — amit különben örömmel fogadott az egész ország — miként adjanak olyan megfogalma-

²⁸ Az 1687. évi II. és III. tc. Magyar Törvénytar 1657—1740. Bp., 1900. 335.

zást, hogy az ne sértse a királyság Istentől valóságának legalitását.²⁹ Nem csodálkozhatunk tehát, ha Bethlen Miklós a maga elé képzelte új erdélyi politikát az új fejedelem személyi adottságaiban szemléli. Német református uralkodóházból való örökös fejedelmet kíván az ország élére állítani, aki az ausztriai házból venné feleségül valamelyik főhercegnőt. Ahogy ezt a tervet indokolja, abban kifejezésre jut hosszú életének minden politikai tapasztalata, a fejedelem személyének, házassági kapcsolatainak leírása mögött pedig a megerősödő békés, önálló Erdély képe rajzolódik ki.

Elismeri, hogy a magyarok irtóznak a némettől és attól, hogy német uralkodják rajtuk, az erdélyi pusztulás közepette ő maga is a Bécsből való elszakadást keresi, de úgy, hogy abból ne csak reménytelen felkelés, ideig-óráig való szabadság, hanem tartós békekesség következzen. Legyen bécsi főhercegnő a felesége, hogy az ausztriai ház ne legyen ellensége az önálló országnak. Erdély németisége vagy magyarsága azonban nem a fejedelem személyén fordul meg, ezt Bethlen Miklós is minden fejedelemtisztelete mellett jól tudja. A Diploma Leopoldinum kiadása óta sem lett volna semmi baj Erdélyben, ha az osztrák uralom csak abban áll, hogy Apafi helyett Lipót a fejedelem, a bajok ott kezdődtek, hogy az ország kormányzásait a bécsi kancellária szervezte meg, az ország pénzügyeit a kiküldött kamara-bizottság vette át, az urak és a szegény nép nyakára pedig rátelepedett a császári katonaság. Ezekről akar szabadulni Bethlen s a német fejedelemhez ezért teszi hozzá, hogy a tanácsa pedig csak a haza fiaiból álljon. A fejedelem reformátussága a legfőbb kezesség azonban az ő szemében amellet, hogy az országban a békekesség, a jogosság biztosítatik. Meg van győződve arról, hogy nemcsak az erdélyi protestánsok, de még az erdélyi románok, sőt Moldva és Havasalföld meg az egész keleti ortodox egyház csak református fejedelmet néznének bizalommal Erdély élén s a katolikusok is megnyugodhatnak, mivel száz éven át, amíg református volt a fejedelem, mindenkor épségben tartott securitásuk, becsületük és szerencsájük.

A fejedelem reformátusságának indokolásakor tűnik elő, hogy külpolitikai tekintete messze túljár Bécsen, amikor megállapítja: „az egész Európában lévő protestánsoknak kell itt complaceálni”. Ez valóban fontos szempont volt akkor, amikor a dinasztikus érdekek címén vívott háborúban Nyugat népeit: angolokat, hollandokat, poroszokat éppen a vallási közösség tüzelte harcra a francia protestantizmust kegyetlenül elnyomó XIV. Lajos ellen. E német

²⁹ Marczali Henrik, Világtörténet. Budapest, é. n. IX, 188—9. és Maurois André, Anglia története. Bp., é. n. 376—7.

református fejedelem országának önállóságát reménye szerint garantálni fogja majd Anglia, Svédország, Dánia, Poroszország, Hollandia és Svájc, ő maga pedig patronusa és szószólója lesz Bécsben a magyarországi protestánsoknak. Az európai közösségekben való részvétele bizonyosságául az önálló Erdély fejedelme 1000 lovassal és 1000 gyalogossal vesz részt a Franciaország elleni háborúban. Ez az a politikai gondolat, amely megragadta a kancellárt s nem hagyta nyugodni sem éjjel, sem nappal: kihasználni az ausztriai ház szorongatott katonai helyzetét és politikai szövetségeseit s Bethlen Gábor meg Rákóczi György európai protestáns koalíciójának feltámasztásával biztosítani Erdély szabadságát, jövőjét, békességét.

Politikai tervezetének körültekintő voltát igazolja, hogy a külpolitikai szempontok helyes felmérése mellett nem feledkezik meg az itthoni tényezőkről sem. Ír Rákócziról és ír elbujtatva, a sorok között, az erdélyi rendekről is. 1704 tavaszán, amikor Rákóczi hatalma diadalmasan bontakozik ki és számolni lehet Rákóczi szövetségeseinek, a bajoroknak és a francia királynak³⁰ a győzelmével is, Bethlen azt írja, hogy „minden okokra nézve elkerülhetetlen” az, hogy Rákóczi, ha rövid ideig uralkodik is Magyarországon és Erdélyben, uralmát meg nem szilárdíthatja s ha a császárral ki nem egyezik, magára, nemzetére végzetlen romlást fog felidézni. Azt javallja hát, hogy kössön békét, birtokait cserélje el egy német birodalmi hercegséggel, híveit pedig a császár mint magyar király contentálja Rákóczi javaival s megfelelő tisztességek adományozása által állítsa be őket a haza szolgálatába. Bethlen szépszerével és békés úton, de a felkelt kuruc hadvezéreinek feláldozásáról ír, mert nem ez urak boldogulását, hanem „a magyarországi nép megmaradását” tartja a „legfőbb törvénynek”.

Az erdélyi urak más vonatkozásban jönnek elő tervezete keretében. Kancellárságának egyik legkeservesebb tapasztalata volt az, hogy tervei nem annyira a bécsi udvar önkényén, mint önző honfitársai miatt buktak meg, akik készek voltak elárulni bármilyen országos érdeket, ha abból személyi, családi hasznot remélhettek. Bethlen olyannak képzei el az új Erdélyt, amelyben a családi és személyi praktikák nem ronthatják meg az országos érdeket. Szembefordul a diploma által teremtett rendi kormányzattal

³⁰ Az egyesült bajor és francia seregek feletti döntő győzelmet Savoyai Jenő és Marlborough közös támadása vívja ki 1704. augusztus 13-án Hochstädt közelében, Blindheimnál. Marczali Henrik, Világtörténet IX, 349.

s elveti annak lehetőségét, a szabad fejedelmválasztást is. Ebből a multban amúgyis csak „kufárkodások, belső hadakozások és a gonoszok sokasága” következett Erdély érdekében magasan az ország felett álló fejedelmet kíván s előírja, hogy házasodni is külföldi fejedelmi házból házasodjék, hogy „a sógorság ne uralkodjék és ne grassáljon”.

Bethlen Miklós a tervezetet több kíséző levéllel³¹ PÁNÓ ISTVÁN nevű görögnek adta át, aki Bécsbe készült. PÁNÓ azonban átadta az összegyűjtött postát RABUTINNAK, aki felbontva Bethlen levélcsomóját, megtalálta benne a Noé galambját. A per folyamán egyszer sem jött elő, de a kortársak úgy tudták, hogy a kancellár levelei között volt egy, a császárhoz intézett jelentés, amelyben megírta, „hogy a generál miképpen égetteti és pusztíttatja az országot”.³² Lehet, hogy ez, lehet, hogy csak a régi gyűlölség indította arra a tábornokot, hogy e tervezet ürügyén leszámoljon Bethlen Miklóssal. A szervilis gubernium rendelkezésére állott a terv végrehajtásában. A császári tábornok és az áskálódó urak, akiktől Bethlen meg akarta szabadítani az országot, most törvényt ültek felette. 1704 május 5-én eltávolították kancellári tisztjéből, június 19-én éjjel a gubernium nevében letartóztatták³³ s két napra rá a diaeta — a múlt év nov. 15-e óta Rabutin őrizetében folytatólagosan ülésező országgyűlés — elé idéztetett s a diaeta előtt az ország közügyigazgatója által perbe fogatott. Bethlen Miklós fogságából június 28-án megrendítő hangú kérést intézett a rendekhez, kérve őket, hogy ügyét terjesszék fel a császár elé, őt magát pedig, aki hosszú szolgálatában mindenkor megbizonyította „1. a királyhoz való hívséget, 2. a hazához való igaz szeretetet és 3. a reformáta valláshoz való buzgóságot” érdemeire, 62 éves korára és család-

³¹ A bécsi állam levéltárban lévő periratcsomó a kancellár három kíséző levelét őrizte meg: 1. Szentkereszthy Andrásához, a bécsi erdélyi kancellária secretáriusához — 1704. április 25-ről. 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágenséhez — 1704. április 28-ról és 3. Hammel Bruyninxhez, Hollandia bécsi követéhez, aki ez időben a császári ház és Rákóczi közötti béketárgyalásokat vezette, — kelet és aláírás nélkül [Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.].

³² Wesselényi István naplójának Bethlen Miklóstra vonatkozó feljegyzéseit kiadta P. Szathmáry Károly, Gróf Bethlen Miklós tragoe-diája: Történelmi Tár 1891:1—60. Az állítólagos levélre vonatkozóan l. i. h. 46.

³³ A letartóztatást gróf Haller István, Conrad Sámuel szebeni bíró és Acton hajtotta végre. Bethlen Miklós egy 1709-ben írott levelében így emlékezik meg erről: „Nagyon becsültem én azt, hogy (Haller István) a mikor kedve ellen az arestumot indicalá nekem, alig tartotta sirását. Conrad uram pedig zokogva sirt. Isten mind a kettőnek fizesse jóval s örömmel azt az én hozzám való compassiojokat.” A levelet közli Lukinich Imre, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1906: 84.

jára való tekintetből, de a jog és a törvény szerint is helyezték szabadlábra.³⁴ A rendek a supplicatiót felterjesztették Rabutinhoz, aki azonban azt elolvasatlanul azzal adta vissza, hogy „csak afféle hiábavalóság és az időnek vontatására való”. RABUTIN merevségét látva, a rendek elutasították a supplicatiót s 1704. július 1-én megkezdődött a nagyszebeni országgyűlés előtt Bethlen Miklós pere. A következő hónap végéig folyt a per Nagyszebenben s innen megerősítés végett Bécsbe terjesztetett fel. Bécsben különböző delegált bíróságok és bizottságok tárgyalták a per anyagát, a végső döntés azonban csak 8 év múlva, 1712 februárjában hozatott.

A per nagyszebeni részéről két egykorú napló³⁵ számol be, közléseiket a Bécsbe küldött hivatalos felterjesztés⁸⁶ adataival egészítjük ki rövid összefoglalásunkban. A bécsi tárgyalások fontosabb mozzanatait pedig egy 1711-beli részletes hivatalos jelentés alapján ismertetjük.³⁷

SIKETFALVI GÁLFALVI GERGELY közügyigazgató (fiscalis director) az országgyűlés előtt a »Noé galambja« miatt emelt vádat Bethlen Miklós ellen. A vád szerint e politikai tervezet:

1. Erdélynek a császár kormányzása alóli kiszakítását készíti elő; 2. módot nyújt arra, hogy a keresztyénség ellenségei ismét hatalmuk alá vonják az országot; 3. nyilvánvaló módon az ország kormányzatának, uniójának és törvényeinek eltörlésére törekszik.

Ezek miatt, valamint amiatt, hogy a generális és a gubernium megkerülésével, a császár és miniszterei előtti titkolózással kerülő úton oly helyre akarta tervezetét eljuttatni, ahonnan e gonosz terv megvalósítása kiindulhatott volna, örök hűtlenség vétke miatt fej- és jószágvesztésre való elítélését kérte.

Bethlen kérte, hogy védőket fogadhasson maga mellé s mert Nagyszebenben alkalmas törvénytudó ember nincsen, aki egy ilyen főbenjáró perben védőügyvéd lehetne, kérte a tárgyalás elhalasztását. A halasztás iránti kérést RABUTIN elutasította s a Szebenben

³⁴ A supplicatiót kiadta Szalay, i. m. II, 416—32 és Gyárfás E., i. m. 206—16.

³⁵ Wesselényi István idézett magyar nyelvű naplóján kívül fennmaradt Gyalakutai Lázár György marosszéki királybíró latin nyelvű naplója is, mely a Nagyszebenbe zárt diaeta fontosabb eseményeit örökíti meg 1704. július 1-től 1704. október 31-ig. A napló főtémája Bethlen Miklós pere [Megjelent a Monumenta Hungariae Historica Scriptores 37. kötetében].

³⁸ Marosvásárhelyi Simonfi Mihály táblai protonotárius jelentése a császárnak Bethlen Miklós felségárulási peréről és a perben hozott ítéletről. Nagyszeben, 1704. augusztus 14. A latin nyelvű jelentés másolata Bécsben, az Állami Levéltárban [Hungarica, Fasciculus 365, Conv. III. Fol. 27—45].

³⁷ L. e tanulmány függelékében.

lévő KISVÁRDAI PÉTER (Péter diák) és SÁNDOR GERGELY jelöltettek ki a kancellár védőiül. Bethlen védőjéül SIMONFI MIHÁLY táblai protonotáriust szerette volna, de a generális ebbe sem egyezett bele s így SIMONFI mint ítélő bíró vett részt a perben.³⁸ Az első tárgyalás július 11-én volt. A közbeeső napokat Rabutin arra használta fel, hogy ráijesszen a rendekre, nehogy helyt adjanak a megvádolt főúr valamilyen kérésének. Alkalmul szolgált erre az, hogy az országgyűlés egy követsége Bethlen kérvényét vitte a generálishoz, amelyben szabadlára helyezését kérte. Rabutin „politice” beszélt a követekkel, bizonyítva, hogy „mind az Ő Felsége szolgálatja, mind a haza conservatiója azt kívánja, amely végre Ő Excja tendál”.. t. i. Bethlen elítéltetését. Az országgyűlés színe előtt Rabutin bizalmasa, ACTON nem ilyen nyersen adta elő a tábornok álláspontját, hanem azt a törvényesség formájába burkolta: a generális azért nem kedvez a kancellárnak, hogy szabadon érvényesülhessen a törvény.

A július 11-i tárgyalás Bethlen újabb instanciájával kezdődött. Instanciája 1. pontjában kifejti, hogy nem akar a császár, az ő ura ellen perelni, ügyét Ő Felsége lába elé terjeszti. Hivatkozik a Resolutio Alvinczyana 4. pontjára.³⁹ A 2. pontban az erdélyi alaptörvényre, az Approbatákra való hivatkozással szabadlára helyezését kérte.⁴⁰ A kérvényt a rendek praesidense⁴¹ átvitte

³⁸ Siketfalvi Gergely és Simonfi Mihály a per fő irányítói, róluk így emlékezik meg Bethlen: „Simonfi Mihályt az ítélőmesterségre és Süketfalvi Gergely deákot a fiscalis directorságra én promoveáltam. Bátran merem mondani egyedül. Kik és mint fizettek meg nékem in anno 1704. meglátszott, de nem okozom őket, mert kételenek voltak a nyavalyások véle” [Önéletírás II, 186].

³⁹ A Resolutio Alvinczyana 4. pontja: „Cum causae duplicis sint generis, vel criminales vel civiles, Sacra Caesarea Regiaque Majestas inter graviores illarum censenda statuit crimina laesae Majestatis, perduellionis, prodicionis, et alia quae statum et tranquillitatem publicam respiciunt; super quibus Gubernii votum seu opinionem libenter quidem audiet, decisionem autem tanquam rem ad Regem immediate spectantem sibi reservat...” [Szász Károly, Sylloge tractatum. Kolozsvár, 1833. 381].

⁴⁰ Approbatae Constitutiones Pars II. Tit. VII. Art V.: „Ha valamely áruitatásnak vétkével vádoltatott és immár evocaltatott személy compareálni nem akarván, az országból ki akarna menni és az ország s az ahhoz tartozó birodalomnak széliben deprehendáltatnék, avagy oly levelei, tractai nyilatkoznának ki, kikből manifesta suspicio láttatnék elmenetele felől, szabadon megarestaltathassék, de a tanácsuraknak tetszésekből, absque tamen laesione personae, ha magát nem opponálja és törvényre előállattassék, de törvény előtt semmi javaiban meg ne károsíttassék; mindazonáltal maga igazságos dolgaiban, intra limites regni partesque ei annexas, törvény előtt az evocatus nemes ember is

Rabutinhoz, de ő ismét elutasította, amit Bethlen megértve, végül is alávetette magát a peres eljárásnak s elsősorban védője útján pergátló kifogásait (*exceptiones*) kívánta előterjeszteni. Az *exceptiók* kérdése körül a közvádló *fiscus director* és a védő között jogi vita indult meg. A közvádló ugyanis az *Approbaták* egy bizonyos helyére hivatkozva azt állította, hogy hűtlenségi perben nem lehet *exceptiókkal* élni.⁴² A védő rámutatott arra, hogy az idézett törvényszakasz a jogorvoslatot (*remedium*) tiltja el hűtlenségi perrel kapcsolatosan s nem a pergátló kifogások emelését, amire — más hivatkozott szakaszok alapján⁴³ — joga van. A *gubernium urai* s velük együtt a szászok a közügyigazgató érvelését fogadták el, az elrendelt írásbeli szavazás rendjén azonban a *diaeta* többsége a Bethlen Miklós érvelésére hajlott s megengedte kifogásainak előterjesztését.

E jogi vita következményei szempontjából volt neveztes eseménye a pernek. Július 11-én volt e tárgyalás s a következő csak 17-én tartatott, a közbeeső napokon azonban a rendeknek súlyos megfegyelmezést és megaláztatást kellett elszenvedniök, amiért voksaikkal Bethlen jogi álláspontját fogadták el. Rabutin azt követelte tőlük, hogy nyilatkozzanak: vétkesnek tartják-e Bethlen tervezetét, vagy nem? A rendek egymás után két memorandumban is kifejtették, hogy mennyire törvénytelen egy ilyen nyilatkozat, ők mint bírák nem foglalhatnak előre állást a vád és a védelem részletes meghallgatása nélkül. A tábornok azonban nem engedett s a rendek végül is írásban kinyilvánították, hogy helytelenítik a kancellár politikai tervezetét. Ugyane napokban SIMONFI ítélőmestert is kétszer idézte maga elé Rabutin és figyelmeztette, hogy Őfelségét kell szolgálnia ítélőmesteri tisztjében. Ezt SIMONFI maga panasolta el Wesselényi Istvánnak, Közép-Szolnok főispánjának, de jellemző módon az általa szerkesztett hivatalos felterjesztésben nemcsak a generális erőszakoskodását hallgatja el, hanem még csak azt sem írja meg, hogy a rendek szavaztak s szavazatukkal már a per folyama alatt elítélték a kancellárt és tervezetét. Az ala-

meg ne háboríttassék, annál inkább meg ne fogattassék” [Magyar Törvénytár. 1540—1848. évi Erdélyi Törvények. Bp., 1900. 46—7].

⁴¹ Gróf Haller István, ugyanaz, aki a letartóztatást is eszközölte.

⁴² *Approbatae Constitutiones Pars. II. Tit. VII. Art. I.*: „Ha kik árultatásnak vétkében taláztatnak, legitime evocaltatván és juridice convineáltatván, amint eleitől fogva a magyar nemzet közt, úgy ezután is in notam perpetuae infidelitatis, incurraljanak, melynek se processusában, se executiojában semminemű *remediumok* ne admittáltassanak” [Magyar Törvénytár id. kötet 45—6].

⁴³ Az *Approbaták Pars IV. Tit. I. Art. XXX.-ra* és *Pars IV. Tit. I. Art. XI.-re* hivatkozott e helyen a védő.

koskodás iskolája nemcsak ez a rész, hanem az egész szebeni per: a tábornok követelőzései, fenyegetései, a rendek bátortalan színvallása a törvény mellett, utána mindig ijedt visszahúzódás, engedelmesség s mindez az Approbaták szakaszainak értelmezésébe, a törvényesség színébe burkolva.

A július 17—18-i és 24—26-i tárgyalásokon adja elő a kancellár védője az excepciokat (pergátló kifogásait). Ezek közül különösen az első keltett nagy visszhangot: Bethlen azt állította, hogy a nagyszebeni gyülekezet nem törvényes diaeta, mert a múlt évben összehívott országgyűlés folytatása felől nem rendelkezett a fejedelem, ha pedig nem törvényes a diaeta, nem tekinthető illetékes bíróságnak sem. A felkavart helyzetet GRÓF BÁNFFY GYÖRGY, a gubernátor azzal igyekezett lecsendesíteni, hogy bizonyította, hogy a császári leirat megérkezett, de titkos írással a generálishoz intézve, ő azonban másolatát megkapta. A rendek jogérzéke ismét nehéz helyzetbe került s az elrendelt szavazásnál valamilyen körmönfont votumban állapodtak meg, amivel ugyan nem mondták ki az országgyűlés törvényességét, de nem is mondtak ellent a gubernátor álláspontjának. A vádlott másik kifogása az volt, hogy őt mint kancellárt és nemes embert ítélet nélkül nem lett volna szabad elfogadni. Hivatkozott az Approbatákra s a császártól a gubernátornak adott 1693. évi Utasításra. A közvádló ugyancsak az Utasításra hivatkozott,⁴⁴ a rendeknek szavazniok kellett, de mert a guberniumtól újból megfenyegettettek, elutasították Bethlennek ezt a kifogását is. Bethlen ellenfelei tervszerűen jártak el az egész per folyamán: Rabutin, Bánffy György, a szász követek mellé mind több megfélemlített ember sorakozik föl; július 27-én, két nappal a főtárgyalás előtt sorompóba lépett Bethlen régi ellenfele, APOR ISTVÁN is, összehívta a katolikus urakat s megfenyegette

⁴⁴ A gubernátornak adott császári Utasítás, mely törvényerejű volt, kétféleképpen is értelmezhető 6. pontja a következőképpen hangzik: „Praecipimus praeterea ut neminem Magnatum, Nobilium, vel aliis libertatibus gaudentium ordinum, ante latam sententiam ullis sub praetextibus, nisi legitima citatione mediante juris ordine in foro et coram iudicibus competentibus, convictum et aggravatum aretari curet; nisi forte in criminibus exceptis, ut sunt: laesae Majestatis, perduellionis, prodicionis, blasphemiae, sodomiae, magiae et sacrilegii etc. in quibus, legitimis praecedentibus indiciis, ne vel iudicium fuga rei reddatur elusorium, vel per eandem publicum malum imminens prius quam suos exerat perniciosos effectus promoveatur potiusquam praepediatur, licitum illi sit, habita cum intimo Consilio desuper deliberatione, etiam executive providere publicae salutis vel praedictorum enormium criminum ad avertendum omnipotentis Dei iram punitioni...” [Szász Károly, i. m. 412].

őket, ha nem ítélik el a kancellárt, ők maguk is a hazaárulás és hűtlenség bűnébe esnek.

A fiskális direktornak a július 20-i főtárgyaláson elmondott vádbeszédét pontokba foglalva örökítette meg Simonfi felterjesztése:

1. A vádlott a tervezetet és a kísérő leveleket a magáénak ismerte el.
2. Tervezetét titokban fiktív név alatt adta ki.
3. Erdélyt el akarja szakítani a császár kormányzásától.
4. Vissza akarja juttatni az országot a török főhatóság alá.
5. Megrontja az ország nemzetei és vallásai közti úniót, amikor előírja, hogy a fejedelem mindig református legyen.
6. A szabad fejedelmválasztás eltörlésével és az örökös fejedelemség bevezetésével felforgatja az ország törvényeit.
7. Súlyos bűn, hogy tervezetét nem a császárnak, vagy minisztereinek, hanem idegen hatalmak képviselőinek akarta eljuttatni, hiszen még a fejedelemnek sem szabad titkon, a tanács híre nélkül külföldi képviselőkkel érintkeznie.
8. Terve alkalmas arra, hogy felforgassa az Ausztriai Ház és a török között fennálló békességet.
9. Amikor tervezetébe bevonja Thökölyt, a törököket és a tatárokat, mintegy felbátorítja azokat Ófelsége elleni új támadásra.
10. Rossz szándékát mindennél jobban igazolja, hogy tervezetét még a követek útján sem a császár elé, hanem Angliába és Hollandiába akarta kijuttatni.
11. Nem áll meg a vádlott védekezése, amely szerint azért folytatott a titkossághoz, mert személyét féltette a generálistól, az ok nyilván az volt, hogy nem személyét, hanem tervezete előhaladását féltette tőle.
12. Írása alkalmas arra, hogy meggyengítse a holland, az angol és a porosz követ császár iránti hűségét s aláaknázza a szövetségesek ügyét.
13. Hűtlenség és hazaárulás, hogy az országot a török adófizetőjévé akarta tenni.
14. Elítéli a tervezetnek Ferdinánd királyra vonatkozó hivatkozását, aki Magyarország egy részét átengedte a töröknek, mert e hivatkozással Bethlen azt a hitet akarja kelteni, hogy a császár most sem képes megtartani Erdélyt.

Ezek a vádpontok s ha összehasonlítjuk a »Noé galambjával«, érezzük, hogy annak európai kitekintésű, de erdélyi és ma-

gyar politikájával szemben itt nem egy más, azzal egyértékű politikai gondolat szólal meg, hanem a császár iránti hűség szolgáló magatartása. A rendek, akik újból és újból megpróbálják Bethlen ügyét felterjeszteni a bécsi udvar elé, érzik, hogy olyan valaminek a megítéléséről van szó a kancellárral kapcsolatban, ami meghaladja erejüket. A Bécestől való elszakadás tervezetét Bécsbe felterjeszteni: ez lett volna helyzetükben a jóindulatú eljárás! A rosszindulatúak azonban, Rabutin és kreatúrái ezt sem akarták, hanem fejét és jószágait akarják venni azon érvelés alapján, amelyet Gálfalvi Gergely fogalmazott meg.

A közügyigazgató vádbeszédére válaszul Bethlen védekezése az augusztus 5-i ülésen hangzott el. Tervezete igazolására történelmi és politikai fejtegetésekkel teli »Apológiá«-ját adta elő. Tanúkra hivatkozott, akik igazolhatják, hogy Ófelségének őszinte híve, a hazai lelki és politikai szabadságának szorgalmas őrizője volt. Hivatkozott a tervezet írásba foglalása idején fennállott reménytelen politikai helyzetre, amelyben már a gubernium is olyan felterjesztéssel fordult a császárhoz, hogy ha nem tudja megtartani kormányzása alatt Erdélyt, békekötés esetén ne feledkezzék meg a császár iránti hűségben megmaradt guberniumról. Intette a rendeket, hogy a törvénytől ne távolodjanak el s végül kijelentette, hogy bár meg fogja hallgatni a rendek és a gubernium döntését, ítéletet az ország törvényei, az Alvinczy-féle rezolúció értelmében csak Ófelségétől fogad el.

Az, ami Bethlen apológiája után augusztus 5-e és 24-e között lejátszódott, ismét nem Bethlen ügyére, hanem a Szebenbe zárt rendek szorongatott helyzetére, Rabutin jellemére és a gubernium szolgálólelkőségére vet világot. Rabutin törvényes formák között, a felelősség áthárítása mellett szerette volna Bethlent kivégeztetni, a rendek pedig, akiket megindított és megnyert a kancellár védekezése, ugyancsak a felelősség áthárítása mellett szerették volna őt felmenteni. A gubernium Rabutin álláspontját képviselte a rendekkel szemben s ha a tábornok vállalja a felelősséget, a gubernium elnézte volna Bethlen kivégeztetését is. Nemet csak egyetlen egyszer mondtak: szeptember 2-án, amikor Rabutin azt izente, hogy a gubernium folyamodik a generálshoz az ítélet azonnali végrehajtásáért. Augusztus 5-e és 24-e között húzódott a hazaárlási perben az ítélet kimondása és az elítélt fellebbezésének elfogadása vagy elutasítása. A gubernium addig szavaztatta a rendeket, míg végül a közvádoló keresete szerint fej- és jószágvesztésre ítélték. A legtöbben kétszer szavaztak, de volt olyan is, akinek hatszor adták vissza írásba tett voksát, hogy adjon újat helyette,

mert különben mint bűnpártolót szintén perbe fogják.⁴⁵ Az ítélet kimondása után azon munkálkodott a tábornok és a gubernium, hogy a rendek utasítsák el Bethlen Miklós fellebbezését. Megismételt szavazások útján ezt is elérték s kimondták, hogy csak az ítéletet s a per lefolyásáról egy rövid tájékoztató jelentést⁴⁶ — de a periratokat nem — terjesztenek fel a császárhoz, hogy ő azután határozzon: akar-e élni kegyelmi jogával, vagy szabad folyást enged az ítélet végrehajtásának. Rabutin győzött a kancellár felett s még azt is kivitte, hogy a rendek az ítéletet és a kegyelmi kérvényt nem közvetlen úton, hanem ő rajta keresztül terjesszék fel a császár elé. Tovább nem mehetett, a gubernium megtorpant a generális utolsó kívánsága előtt s nem kérte a kancellár kivégzését. Rabutin habozott s ezalatt, az elterjedt hírek szerint, szeptember elején posta érkezett Bécsből, mely Bethlen Miklós életben hagyását rendelte el.

A bécsi angol követ jelentéseiből pontosan megállapítható, hogy a nagyszzebeni perről milyen hírek érkeztek az udvarba. A háborús események miatt nagyon rossz volt a postai összeköttetés a császárváros és Erdély között, de azért július közepén már híre járt ott is az erdélyi kancellár letartóztatásának. Előbb különféle találgatások voltak a hírrel kapcsolatban, a követ július 19-i jelentése azonban már pontosan beszámol arról, hogy Rabutin és

⁴⁵ Vesselényi István első szavazata az ítélet kimondásakor ez volt: „...én jó lelkem szerint azt ítélném, hogy a rab úr legyen az mostani árestumában in moderno statu és őfelsége eleibe fölvitetvén a processus, minthogy ő felsége ellen vétett, ő felsége kegyelmesen determinálja poenáját, ezt tartván az ő felsége kegyelmes resolútiója is, melyet Alvincziana resolúciónak hívnak”. A rendek legnagyobb része ilyen módon szavazott. A gubernium álláspontja az volt e szavazatokkal szemben, hogy a rendeknek mint bírácoknak, vagy a fiskális direktor által kért büntetést, vagy a vádlott által kért felmentést kell kimondaniok, de közvetítő megoldásokon a törvény szerint nem törhetik a fejüket. E jogi állásponthez azután egy csomó nyílt és titkos fenyegetés járult. Így született meg Wesselényi második szavazata: „Minthogy most már látom, hogy nincsen nekem fakultásomban az intentált poenának mitigatiója, hanem vagy absolválnom, vagy condemnálnom kellek: azért minthogy én a projectumot is hibásnak és így a projectator is lelkem sérelme nélkül vétkesnek mondhatom, és így vétkesnek tapasztalván, mintsem én absolválhassam, inkább condemnálom, tovább való dolga ő felsége kegyelmes gratiájában állván” [P. Szathmáry Károly, i. m. 53—5].

⁴⁶ Ez az a jelentés, amely a bécsi Állami Levéltár idézett perirat-csomójában ma is olvasható. Lázár György feljegyzése szerint e jelentést augusztus 15—17. napján tették írásba Simonfi Mihály és Gálfalvi Gergely, a gubernium azonban fogalmazványukból kihagyatott egyes, Bethlen Miklóstra kedvező részleteket [L. i. m. 1704. augusztus 15—18. feljegyzéseket].

Bánffy gróf, Bethlen Miklós ellenségei egy »Noé galambja« című tervezet miatt vetették őt börtönbe. A tervezet tartalma még ekkor nem volt ismerős, A magyarországi béke megkötésén fáradozó követ aggódik, hogy Rabutin kivégezteti Bethlent s ezzel tovább mérgesíti az amúgy is feszült helyzetet; a miniszterek közül is egyesek azon a véleményen vannak, „hogy az ütés sújtsa le a kancellárra, mielőtt a császár megakadályozná, ha ugyan meg akarja akadályozni”.⁴⁷ A követ óvatos álláspontját azonban, úgy látszik, mások is magukévá tették s azért mehetett le a figyelmeztetés Rabutinhoz, hogy addig, míg Bécsben nem látják tisztán a helyzetet, ne tegyen elhamarkodott lépést.

A figyelmeztetés meglephette RABUTINT, mivel azelőtt kevéssel, augusztus 26-án és augusztus 30-án indította Bécsbe Havasalföldén keresztül a Bethlen Miklós peréről és ítéletéről szóló jelentéseit. E levelek október közepén érkeztek Bécsbe. A követnek feltűnt, hogy a gubernium ezalkalommal nem írt sem a császárnak, sem az erdélyi kancelláriának. Írt azonban ACTON az erdélyi alkancellárnak s levelének hangja jellemző a Bethlent körülvevő gyűlölségre: „... si Imperator sibi Transylvaniam, Transylvaniae Leges et Libertatem, Catholicae Religionis quietem conservatam cupiat, necesse est ut Sententiam contra Bethlemum latam confirmet”.⁴⁸ Rabutin felterjesztése október 15-én érkezett Bécsbe, azonban nem azt a hatást váltotta ki, amit remélt. A császár nem erősítette meg az ítéletet — bár a periratok s maga a tervezet sem volt még akkor Bécsben, úgy hogy a felterjesztés alapján Bethlen bűnét sokkal súlyosabbnak gondolhatták — hanem 1704. november 6-án egy „judicium delegatum”-ot nevezett ki a kancellár felett hozott ítélet tényszerű és jogi felülvizsgálatára. Bármennyire szerették is volna elkerülni a nagyszzebeni bírák Bethlen ügyének Bécsben való tárgyalását, úgy látszik, a császári udvar türelme- sebb elemei győztek e kérdésben. Az angol követ élénk érdeklődése a Bethlen-ügy iránt ezután megszűnik, megállapíthatta, hogy elhamarkodott lépést nem követtek el, a magyarországi nyugtalanságot nem növelték s ezzel politikai érdeklődése kialudt. Bethlen személy szerint különben is csak mint „egy protestáns” érdekelte őt, 1704. decemberében megismert politikai terveze- te már nem támasztott benne a szánakozáson kívül más visszhangot.⁴⁹

A bécsi judicium delegatum elnökévé Lipót császár GRÓF BUCCELLINI FRIGYES titkos tanácsost nevezte ki, ugyanazt, aki

⁴⁷ Archivum Rákócianum. II. oszt. I. köt 352—5.

⁴⁸ I. h. 493—5.

⁴⁹ I. h. 589—92.

II. Rákóczi Ferenc perében is a kiküldött bíróság elnöke volt.⁵⁰ A bécsi perről részletesen nem ír az Önéletírás és más egykorú napló sem számol be róla s a rendelkezésünkre álló hivatalos jelentésből nem tudjuk a per egyes fordulatainak időpontját megállapítani. Hosszan folyt, három császár alatt s a végső császári resolútiót csak III, Károly adta meg. Bethlen a bécsi per első három és fél éve alatt Nagyszebenben volt nagyon szigorú, kínos és megalázó fogságban. Helyzetén csak 1708. április 15-én enyhített Rabutin grátiája, 1708. május 1-én pedig Bécsbe indították fel, itt volt tisztességes őrizet alatt, fogadott szálláson, nemcsak az ítéletig, hanem azután is, Bécsben bekövetkezett haláláig. A bécsi per folyama alatt ágense, védője TARCZALI ZSIGMOND volt.

Az 1704. novemberében kiküldött különbíróság, mely az elnökön kívül három tagból (BÁRÓ WEIGLER, GUARIANT és SCHLITTER tanácsosokból) állott, megerősítette az erdélyi ítéletet. Az erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság azonban úgy találta, hogy a per aktáit nem közölték a bírósággal s ezért utasította a iudicium delegatumot, hogy vegye új vizsgálat alá az egész ügyet.⁵¹ Egyúttal két új taggal, PALM-THIELL és SCHICKH tanácsosokkal egészítette ki s utasította GRÓF BUCELLINIT, hogy a tanácskozásokba vonják be GRÓF STAHEMBERGET, az udvari kamara elnökét, BÁRÓ SEILERT, az udvari kancellárt és GRÓF HERBERSTEINT, a Haditanács alelnökét.⁵² A iudicium delegatum több tanácskozást tartott s megvizsgálta a beterjesztett iratokat s arra a megállapításra jutott, hogy az erdélyiek a jog és a törvény szerint jártak el, mind a per alakításait, mind az ügy megítélésének érdemét tekintve. A per

⁵⁰ I. m. I. osztály XI, 177.

⁵¹ Valószínűleg ezzel a fordulattal áll kapcsolatban Bethlen Miklósnak Nagyszebenből Bécsbe való felszállítása is. 1708. április 25-én értesítette a gubernium az akkor már tíz napja tisztességesebb viszonyok között élő kancellárt arról, hogy periratait felküldte Bécsbe. Az újjáalakított iudicium delegatum alapos munkát kívánt végezni, mert 1709. március 12-én arról értesítette Bethlent, hogy a felküldött periratokon kívül újabb írásokat akar beszerezni Erdélyből s evégből bethlenszentmiklósi levelesládait is átkutatták és lepecsételték [Géber Antal, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1905:159].

⁵² Gróf Starhemberg Gundaker Tamás az udvari kamara elnöke 1704—1717 között, fiatal korában olmtüzi kanonok [Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich XXXVII, 179—180]. Gróf Herberstein János Ferdinánd (1663—1745) kiváló katona, résztvett mint Savoyai Jenő alvezére a felszabadító hadjáratban. Máltai lovag. A haditanács alelnöke [i. m. VIII, 336]. A felsoroltak közül báró Seiler János Frigyes (1646—1715) udvari kancellár, a titkos tanács tagja volt, mint jogász ismeretes s nem valószínűtlen, hogy öneki tulajdonítható a per további, Bethlen Miklóstra kedvezőbb folyama [Vö. Lukinich, A szatmári béke története és okirattára. 118].

alakiségének felülvizsgálata rendjén Bethlen kérte SÁRPATAKI MÁRTONNAK tanúként való kihallgatását, azt akarva bizonyítani, hogy az ítélő bírák közül többen alacsonyrendű emberek voltak, akiket erővel kényszerítették a bírói székbe s az ítéletet kényszer hatása alatt hozták meg. SÁRPATAKI azonban ezt nem bizonyította, csupán annyit, hogy a bírák közül kettő nem volt a vezető nemesek közül való.⁵³ A kiküldött bíróság gondosan figyelembe vette mindazt, amit Bethlen tervezetével kapcsolatban önvédelmére felhozott. E 11 pontba foglalt védekezés minden részével szemben a bíróság az erdélyi ítélethozók álláspontját igazolta s az erdélyi ítéletet megerősítette. Egyet értettek abban is az erdélyiekkel, hogy javasolták a császárnak az elítélt megkegyelmezését.

Az erdélyi ügyekkel foglalkozó miniszteri bizottság azonban a kiküldött bíróság e második végzésével sem értett egyet, hanem maga vette kezébe az egész ügyet. Kijelentette, hogy nem elég csak a periratokat venni vizsgálat alá, hanem azt az öt iratot is, amelyeket Bethlen utólag nyújtott be védelmére. Elismerik a Bethlen terhére írott összes vádat, azonban az említett iratok és más vonatkozások figyelembe vételével az alábbi hat enyhítő körülményt találták:

1. 1704. március 28-án Rákóczi elszakadásra hívta fel az erdélyi rendeket s 1704. július 15-én azok nagyrésze valóban fejedelemmé választotta Rákóczit.

2. Az udvarnál 1704 elején híre volt annak, hogy a császár amore pacis Erdélyt Rákóczinak hagyja.

3. Az elhunyt császár (I. Lipót) 1704. március 8-, 12- és 15-i irataiban az angol és holland követek közbenjárására kegyelmet ígért minden felkelőnek.

4. Az erdélyi gubernium 1704. március 31-i és április 20-i fel-

⁵³ A függelékben közölt jelentés tévesen ír Sárpataki Márton helyett Mihályt. A hosszas háború miatt nem volt rendszeres kapcsolat Bécs és Erdély között. E tanúként kihallgatott úr is úgy került 1709. elején Bécsbe, hogy Haller István megbízásából a nagyon megfogyatkozott gubernium üres helyeinek betöltését kérte a császártól. Még e megbízatásnál is előbbrevalónak tartotta azonban azt, hogy mint újonnan áttért római katolikus főúr a jezsuiták és Kollonich segítségével grófságot járjon ki magának. Cserei is, Bethlen Miklós is nagyon elítélően írnak róla: „A régi igaz magyar grófoknak pedig jó ha csak asztali szolgája is lehetett volna Sárpataki uram, s ide alá csak nevetik vele [Cserei, i. m. 422]. Bethlen Miklós 1709. január 23-i levele gróf Bethlen Lászlóhoz: „Az Istenért ezt a Sárpatakit tisztességesen hivassátok alá innét minél hamarább, ne prostituat mittentes, se et totam patriam... én bizony nem haragra, hanem csudára, szánásra, és nevetésre méltó vanitasit hallom” [Lukinich, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1906:85].

terjesztésében, amelyeket Bethlen Miklós fogalmazott, kérte a császárt, hogy a pillanatnyi nyugalomért ne hagyja Erdélyt Rákóczinak, mert abból Erdélyre új harc és nyomorúság fog származni: a török új követelésekkel fog fellépni, a lengyelek sem fogják tűrni a Rákóczi-ház uralmát s a császár hűségében megmaradt erdélyi rendekre végső romlás fog származni.

5. Bethlen 1704. április 28-án azért küldte el megvádolt tervezetét, hogyha fenti két kérésük ellenére is, Erdély amore pacis kibocsáttatnék az ausztriai ház jogara alól, akkor már olyan megoldás adassék Erdély számára, mely Erdélynek igazi és végleges békét biztosít és szolgálja Erdélyen át a németek, magyarok, erdélyiek, törökök, havasalföldiek és moldvaiak megbékélését is.

6. Bethlen a holland és angol követeknek, mint mediatoroknak küldte el tervezetét, azt a törökkel nem közölte és semmi önös érdeket tervezetével nem szolgált.

A terhelő és enyhítő körülmények figyelembe vétele után az erdélyi miniszteri deputáció javaslata az volt Ófelségéhez, hogy Bethlen részesíttessék a judicium delegatum által is javasolt kegyelemben a következő indokok alapján:

a) régebbi felterjesztései által híven szolgálta az Ausztriai Házat és Erdélyt;

b) béketerve a legnagyobb erdélyi zűrzavar idején született meg;

c) ha a karddal támadó, rabló és égető felkelőkkel szemben nem jártak el a törvény szigora szerint, nem méltányos, hogy éppen Bethlen Miklóstra sújtsa le a törvény;

d) Bethlen 66 éves ember, jó ideje bebörtönözve, fogságának eleje nagyon súlyos volt, amit részleges büntetéskitöltésnek lehet venni. Azt nem javasolják, hogy teljesen felmentessék, vagy hogy éppen hivatalába visszahelyezzék, mert tanult és érett ember, aki tanultságát még sok rosszra tudná felhasználni. Azt javasolják, hogy Erdélyen kívüli helyen, könnyű fogságban maradjon.⁵⁴

⁵⁴ Bethlen Miklós tudott arról, hogy ügyét kedvezőbben ítélik meg a bécsi intéző körök, mint annak idején erdélyi bírái. Talán szívós védekezésének és Becsben írt sok önigazoló memorándumának is része volt e fordulatban. 1711. június 19-én biztatóan ír feleségének a perrel kapcsolatban: „énnekem semmit vétkül itt nem vetnek, hanem csak a Galambot, és azt sem annyira, hogy irtam hanem, azt, hogy miért nem küldöttem igyenesen a Csaszarnak, mint azelőtti Irasimot hanem az Anglus és Hollandus követekhez...” [Géber, IK. 1905:160].

A miniszteri deputáció érvelése mindvégig meglepő méltányosságról és egyúttal megfontolt politikai érzékről tesz bizonyosságot. Bethlen személye iránt jóindulatot tanúsít, azonban a magyarságot és a magyar Erdélyt a bécsi politika hagyományos rosszindulatával és előítéletével kezeli. Jellemző e szempontból a javaslat utolsó része, amely azt ajánja, hogy az új ítélet egyszerű rendelet formájában adják Bethlen tudomására, de a kegyelmi tényről ne szerezzenek tudomást az erdélyiek, mivel „ezt a nyakas nemzetet félelem és remegés által kell engedelmességre szorítani”.

A javaslat, mely lezárta a hosszú pert, 1711. március 16-án készült el, I. József azonban közbejött halála miatt már nem tudott ebben döntést hozni. III. Károly elé azután 1712. február 12-én új rövid memorándummal felterjesztették újból a per összes iratait s röviddel rá megszületett a császári rezolúció, amely elrendelte, hogy Bethlent egy jó erősségben, amelyet a haditanács jelöl ki, méltányos fogságban, őrizet alatt kell tartani, eltartásáról, feleségéről és gyermekeiről azonban birtokai jövedelméből megfelelően kell gondoskodni.

A szatmári béke által teremtett általános békehangulat és az új császár trónralépte meghozták tehát a súlyos fogságot szenvedett kancellárnak a kegyelmet. Megkegyelmezése érdekében megmozdultak végre az erdélyiek is. A rendek 1704 augusztusában, az ítélet kimondásával és Bethlen fellebbezése elutasításával egyidejűleg ígéretet tettek, hogy a császári kegyelemért ők maguk is folyamodni fognak.⁵⁵ Ígéretüket 1712 decemberében váltották be, amikor a három nemzet és a négy vallás képviselői adtak be érette kegyelmi kérvényt, hivatkozva arra is, hogy ezt eddig az idők mostohaságai miatt nem teheték. Kérvényükkel együtt felterjesztik Bethlen feleségének, RÉDEY Júliának és hét gyermekének, valamint a Bethlen-családnak a kérvényét.⁵⁶ Az ura kiszabadításán szüntelenül dolgozó Rédey Júlia kéréssel fordul SAVOYAI JENŐHÖZ⁵⁷ is, és megnyeri az új erdélyi főparancsnoknak, GRÓF STEINVILLE ISTVÁN lovassági tábornoknak támogatását is.⁵⁸ A sok közbenjárásnak lett is valami eredménye: 1713. szeptember 30-án eltávolított Bethlen Miklós bécsi szállása

⁵⁵ Gyalakuti Lázár György feljegyzése 1704. augusztus 14-én [I. h.].

⁵⁸ Lukinich Imre, Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról: IK. 1911:464—7.

⁵⁷ I. h. 463.

⁵⁸ Steinvilleről már kinevezése alkalmával, 1710. május 31-én ezt írja Bethlen Miklós Bethlen Lászlónak: „Generalis olyan ment, ha ke-

elől a katonai strázsa s ezzel forma szerint megszűnt a fogsága. Ugyanakkor azonban reverzálist kellett adnia arról, hogy „az eo Felsege hire es kegyelmes akarattya nélkül Szallásarol es az Varosból” ki nem megy.⁵⁹ A császári kegy lehetővé tette számára birtokai megtartását, a huszti uradalom megszerzését, sőt halála után kisebbik fia, József megkapta a máramarosi főispánságot is. Csak egy dologra nem terjedt ki a császári kegyelem: nem jöhetett haza Erdélybe.

Az az államérv, amelyet Rabutin kíméletlen támadása és a Seilertől vezetett titkos tanács mértékkel adott kegyelme egyforma világos látással képviselt, nem engedhette meg, hogy az Erdély önálló életéért küzdő „tanult és érett férfi” hazatérhessen. Bécsben halt meg 74 éves korában. A halálát követő napon, 1716. október 28-án TARCZALI ezt írja róla Erdélybe: „Szeginynek nagy kívánsága volt és sokszor mondotta, ha meghal s megengedik, a testét hazaküldjem és az üdvezült asszony mellé temetessék.”⁶⁰ E kívánsága azonban nem teljesített. GRÓF HERBERSTEIN, a haditanács alelnöke, egykori bírása 1716. október 16-án közölte Tarczival, hogy „bizonyos consideratiók” miatt nem vihetik haza, Bécsben kell eltemetni. Bethlen perének talán ebben van legfájdalmasabb következménye és Bécs legnagyobb diadala. A XVIII. század „békességében” a bécsi politikának sikerült más irányba vezetnie Erdély életét s a következő század elején újjáéledő magyar szellemiség már nem emlékezik rá. KAZINCZY FERENC a Bethlen-család körében tartózkodva, iszonyodva jegyzi fel emlékéiről, hogy e nagy férfiú úgy megútálta kicsinyes, önző honfitársait, hogy bár visszanyerte szabadságát, nem kívánt többé Erdélybe hazajönni.⁶¹ Bécs diadalt aratott: megghiúsította Bethlen Miklós tervét és elszakította egymástól Erdélyt és e kis hazáért egész életén át küzdő, utolsó nagy erdélyi államférfit.

gyelmetek jól él vele, Veterani leszén, az mint hallom” [IK. 1906:87]. 1711. júniusában értesült Bethlen arról, hogy a generális hajlandó közbenjárni érte az udvarnál s 1712. december 16-án tudatja vele a felesége, hogy Steinville ajánló levele a legutóbbi postával valóban felment Bécsbe [IK. 1905:161—163].

⁵⁹ IK. 1905:163—4.

⁶⁰ Lukinich, A bethleni gróf Bethlen család története. 450. Felesége 1716. februárjában halt meg [I. h. 456].

⁶¹ Kazinczy Ferenc, Összes művei IV. Nemzeti Könyvtár, XII. Bp., 1880. 271. „A valóban nagy ember annyira el vala keseredve hálátlan földieiről, hogy még fogsága után is Bécsben maradna inkább, mint-hogy Erdélybe visszatérjen, sőt meghagyá, hogy tetemei se vitessenek le oda. Irtóztató, iszonyú gondolat...”

FÜGGELÉK

1.

Bécs, 1711. március 16.

*Bethlen Miklós erdélyi kancellár »Noe galambja« című tervezete
ügyében kiküldött miniszteri bizottság jelentése**

Bécs, Házi-, Udvari- és Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv)
Hungarica, Fasciculus 365. Convolutum. III. Fol. 111—135.

Allergnädigster Kayser und Herr Herr

Nachdeme Ewer Kays. Majestät in Gott allerseeligist ruhender Herr Vatter noch dem. 6. Novembris des abgerückten 1704. Jahrs den an dieselbe von damahls in Commando des Fürstenthumbs Sibenbürgen gestandenen Veldmarschallen Grafen Rabutin hieher geschickten durch das Sibenbürgische Gubernium und dasige Stände wieder dero Landes-Canzlern Niclas Bethlem ex capite imputati criminis laesae Majestatis et notae infidelitatis perpetuae nach dortigen Landesrechten von dem Directore causarum fiscalium abgeführten process und in amissionem capitis et bonorum geschöpften Sentenz in grund- und rechtliche Ueberlegung ziehen zulassen allermildreichist resolviret. Und zu solehem ende eine judicium delegatum an- zu diesem aber unter dem Praesidio Ihres würcklich Geheimden Raths Julii Friderich Grafens Bucelleni dero respective Hoff Kriegs- Hof- und N. Oe. Regiments Rathe Baron Weigler, Guarient und Schlitter mit dieser Auflag gnädigst zu verordnen beliebt, dass die denenselben Beygeschlossene acta, prout jacent gründlich untersucht, berathschlaget, und darüber ein rechts beständiges

* E helyen is köszönetemet fejezem ki Renée von Dollhopf úrnőnek, a bécsi levéltár tisztviselőjének az oklevelek másolásáért.

Gutachten an die in rebus Transylvanicis verordnete Ministerial-Deputation abgestattet. Von dieser sodan Sr. Kays. Majestät ob in sachen ad executionem fortzufahren? oder was darinnen tam ex justitia quam secundum rationes politicas ferners zuthuen seye? allerunterthänigst eingerathen werden solle. Alss hat zu folge dessen das gehorsamste Judicium Delegatum nicht ermanglet, eine ausführliche schriftliche relation mit Beygefügetem Rätlichen Gutachten abzufassen, und an seine gehörde zu überreichen. Aldieweillen aber wohlbesagte in rebus Transylvanicis verordnete Ministerial Deputation befunden, was massen einige dem judicio Delegato vormahls nicht communicirte acta vorhanden, auf welche der arrestirte Graf Bethlem sich referiret, und solche zu seiner beschüzung angezogen. Alss ist nothwendig zu seyn erachtet worden, angeregte in favorem rei conventi militirende schriftliche Behelff in gegenwart deren hierzu gnädigst deputirten Geheimben auch anderer Hof- und Regierungsmittels Rät, Grafens Bucelleni, Hoff-Cammer Praesidentens Grafens von Stahremberg, Hoff-Canzlers Barons von Seilern, Kriegs-Vice-Praesidentens Grafens von Herberstein, Baron Weiglern, Palm-Thiell, Guarient, Schickh und Schlitter vernehmen, und solche dero qualitet nach in rechtliche erwegung ziehen zu lassen, So auch beschehen, und nach verschiedenen diese wichtige Ehegutt und Bluth betreffende angelegenheit gehaltenen Sessionen von obernanten zu dem judicis Delegato verordneten Rätthen die anderte relation schriftlich dahin erstattet worden; Wie dass man seithen des angestellten Judicii Delegati nicht unterlassen habe, die communicirte acta nebst dem durch das Sibenbürgische Gubernium und dasige Stände wieder ihren Cantzler Grafen Niclas Bethlem in amissionem capitis et bonorum geschöpften Sentenz sowohl circa formale alss materiale in erforderliche erwegung zuziehen, und befunden was massen quoad lum Besagtes Sibenbürg. Gubernium mit dem ex reatu lasae Majestatis angeklagten Bethlem bono juris ordine et secundum praescriptum legum patriae verfahren seye, gestalten 1mo die arrestirung nicht anderst alss praevia approbatione summi Principis vorgenommen; 2do die causam legaliter zu tractiren, et in judicium zu deduciren dem Fisco committiret. 3tio der beschuldigte zu vernehmung der wieder ihn vorgebrachten anklag ordentlich citiret. 4to gleicherwehnte anklag in loco solito, coram judice competente, auf vorhin von Ihrer Kays. Majestät an dem Gubernatorem und die Stände des Fürstenthumbs Sibenbürgen ad ventilandum processum hunc criminalem et ferendam sententiam

erlassenen special Befehlch vorgetragen; mithin 5to das *judicium quoad actorem, reum et Judicem rite, legitime, et recto ordine formiret* worden seye; wie dan über Vorstehendesalles 6to der beklagte Graf Bethlem nach vielen eingewendten *exceptionibus dilatorius* sich in der Haubtsach eingelassen, einen *Procuratorem pro suadefensione* bestellet, und nahmhaft gemacht, durch disen dem *Directorii causarum Fiscalium* red und andtwort gegeben, quasi in limine des incaminirten criminal Process vielleicht *ex diffidentia causae ad gratiam Principis provociret, et se cum Domino suo litem inire non velle* sich erkläret, nach der wieder ihm ausgefallenen erkantnus aber, *quoad in causam attractus jure se defendere debeat*, den völligen process *secundum stylum curia et statuta Transylvania* in merito ausgeführt; auss welchen allen sich satsahm bezeiget, dass *quoad praeparatoria judicii et formalitatem processus* alles gahr wohl und genau beobachtet worden seye.

Es hat zwahr der arrestirte Graf Bethlem durch einen vorge schützten vor zweyen Monathen *commissionaliter* abgehörten Zeugen, nahmens Michael Sarpataki zuerweisen vermeinet, dass es mit abführung des wieder ihn intentirten Criminal-Process nicht *legati juris ordine* hergangen, sondern das Worth *illegaliter et tumultuarie tractiret* worden wäre, dahero *inter alia* dahin articuliret, *quod pars Judicum ex infimae sortis miseris hominibus inviti ad scamna protracti pars etiam tunc ex captivitate educti, et inter judices accersiti sint.*

Es hatte aber gleichermelter Sarpataki hierinfahls in favorem des Bethlem nicht auszusagen vernögt, sondern seine deposition bloss dahin abgelegt, *quod duo qui judicio interfuerunt, ex primariis Nobilibus quidem non fuerint, nullatenus autem verum esse, quod aliqui Judicum coacti et ad scamna protracti fuissent.*

Hierüber nun *ad materiali* dise Criminal-Sach zugelingen, wäre in claris, dass das in actis einkommen project und inscribirte Columba Noe, in welcher eigentlich das *Corpus delicti* bestehet, *opus manum* des Niclas Bethlem seye, gestalten es solcher per *decursum processus* niemahls widersprochen, sondern angeregtes project verfasset, zu Papier gebracht, und *communiciret* zuhaben, positive bekennet hatte, und noch bekennete. Einfolglich seye richtig und bleibe vest gestellet, dass der in *causam attractus* dis-fahls *convictus* und *confessus* wäre.

Dass aber ersterwehten project *nociva consilia* und solche schädliche Vorschläg, welche Bevorderist Ewer Kaysl. Mayestät sodan dem ganzen Staat des Sibenbürg. Fürstenthumbs nicht

nur zu schaden und nachtheil, sondern zu eäusserstem Verderben und gänzlichem untergang hetten ausschlagen können, in sich begreife, wurde ex subsequentibus handgreiflich zu entnehmer seye. Dan

1mo intendire der Bethlem die völlige Staats-Veränderung des Fürstenthums Sibenburg und bringe in Vorschlag solches dem durchleuchtigsten Erzhauss zu entziehen, dergegen der Ottomanischen Porten auf ewig tributar und unterwürfig zu machen. Diss aber umb sovieles ehender und leichter, zu effectuiren hetten.

2do. Der Constitutus seinen Vorschlag in höchster stille abgefasset an dem Holländischen Gesandten, ohne dass Er dem Militar oder Civil-Gubernio das geringste kundt gethan, durch einen ihme Vertrauten Griechen überschickt, mithin seine nociv, machinationes auf allo weis zu occultiren gesucht. Nebendeme

3tio mehrangeregtes project sub ficto nomine eingerichtet, umb sovil weniger auf den Fabricanten dieser Bösen Vorschläg gelangen zu können. Worbey

4to dieser beschwährende Umstände sich bezeige, dass der Inquisitus öfters berührtes project ad exteras potentias würcklich abgeschicket, folgendts, sovil bey ihme gestande, nichts habe erwinden lassen, seine Boshafte machinationes ad effectum zu bringen. Nebenbey eüsserst bemühet gewesen seye, Ewer Majestät hohe Allyrte dahin zu vermögen, oder vielmehr durch allershand bewegt-ursachen zu induciren, dass selbe dem effect des so schädlichen projects zubewürkchen bemühet seyn sollen.

Dass nun durch vorstehende acta und facta der Bethlem befordist das crimen laesae begangen habe, wäre durch die in vormahls weitleufig abgelegten relation allegirte Sibenburgische Statuta und in formalibus angeführte Landts-Sanctiones luculenter erwisen, dass auch der in causam attractus dem von ihme abgelegten juramento zu wieder gehandelt, folgsamb mit dem delicto perjurii et infidelitatis sich behaft gemacht, erhelle ex art. 1mo recept. constit. part. 3 allwo die jenige, so wieder das alda enthaltene jurament handeln, nicht allein als meinaydige abgestraft zu werden, sondern auch in notam perpetuae infidelitatis zu verfallen sich selbstem verdamme; Es habe Bethlem lauter und klar geschwohren, dass er cum oppressione alterius Religionis seine Religion vor anderen niemahlen promoviren wolle, deme er diametraliter zu wieder gehandelt, da er durch seine auf die pahn gebrachte Columbam Noe praeprimis dahin angetragen, ut Princeps religione reformatus eligatur, et semper talis in Transylvania habeatur, womit er immutationem Religio-

nis Catholicae gesucht und dasjenige bestärcket, was vorhin der General Rabbutin dem Kaysl. Hoff klagend notificiret hat, dass nemlichen einiges in favorem Catholicae Religionis emanirtes mandatum bey, dem Sibenbürgischen Gubernio niemahls ad effectum zu bringen gewesen seye, welches noch viel weniger zu effectum seyn würde, wan der Bethlen durch zu thun, der umb Beyhülff und mit Würkhung angeruffenen der praestirenden Religion zugethanen Potenz sein übles Vorhaben zu Werkh zu sezen vermögt hatte: Es habe Bethlem dem allerhöchsten sich mit einem ayde-schwur verbunden, quod cum nomine palam vel occulti adversus contrariam Religionem practicare, aut in ipsius oppressionem nocivo consilio nec per se, nec, per alios ulla via agere velit, dessen wiedriges er immediate practiciren hat; Verners habe Bethlem juratis angelobt, quod libertatem Patriae promovere et defendere, praesertim autem propter hanc cum nemine extraneo tractare velit, deme er nicht allein zugegen gehandelt, sondern auch sich so weit verlohren, dass derselbe dem Erbfeind die Beherrschung des Fürstenthumbs Sibenbürgen attribuiren und dieses als einen in libertate constituirten Principatum mit einer Jährlich- und ewig wehrenden tributs-pension mancipiren wollen; wie solte den Bethlem über Vorstehende Unternehmung sich à reatu Criminis laesae, et notae perpetuae infidelitatis purgiren können? Da nach Ausweisung der in art. 1ms. part. 2. tit. 3 enthaltenen Landes-Constitution so gahr diejenige, qui ipsi Principi in perniciem et libertatis Patriae detrimentum vergentia nociva et illegalia consilia suppeditant, in notam perpetuae infidelitatis verfallen. Welchemnach dem das judicium Delegatum über die nachmahlen umbständig und reiflich beschehene Untersuchung der sachen einmahl nicht finden könnte, dass durch die von dem Sibenbürgischen Gubernio geschöpft erkantnus dem Werth zu viel beschehen, sondern der Delinquent des in viel weeg auf sich gezogenen reatus halber, nach Vorschreibung deren Rechten und Sibenbürg. Landes-Statuten, in amissionem capitis et bonorum recht und billich condemnirt worden seye.

Was der Bethlem zu Beschütz- und Entschuldigung seiner begangenen Verbrechen angebracht hetten Sie Rätthe gebührend zu ponderieren, und exacte zuerwegen umb sovil weniger ermanglet, alss gahr wohl wissend wäre, quod non de glande legenda, sed de fama, vita et universis Inquisiti bonis es hierinfallz zuthuen seye;

Die Erste Behelff bestunde in deme se projectum non edidisse, cum nemini mortalium ostenderit, hierdurch bekenne den

in causam attractus quod si projectum edidisset, male et in perniciem Status Transylvanici egisset, und legete sich selbst in hoc supposito die condemnation auf den Hals, Dass aber die Editio und communicatio dickh erholtes projects, quantum per inquisitum stetit, effective besehehen seye, lasse sich salva veritate nicht widersprechen, wie in ihrer Relation ganz gründlich deduciret, der Bethlem auch in decursu des abgeführten Criminal-Process ultro geständig seye, dass er einen Briff an den Holländischen Gesandten mit dem pro corpore delicti angezogenen project durch einen Griechen dem Senkeresti überschickt habe.

Nun müsse der in causam attractus gestehen, dass von erster wehnten project weder dem Siebenbürg. Gubernio noch dem Veldmarschallen Rabbutin als Commandirenden Generalen viel weniger Eure Kays. Majestät er das geringste communiciret habe, worauss sich der Schluss von selbst dahin ergeben thue, dass der Bethlem dieses Werth Clandestine tractiret, die Assistentz fremder Potenzen zu Bewürckung seines üblen: Dem durchlauchtigeten Erzhauss und ganzem statui Transylvanico zu schaden und Untergang gereichenden antrags zu erschleichen dolose machiniret, und die avulsionem Principatus é manibus Augustuae Domus ohnverantwortlich intendiret habe, welches alles ihm Bethlem zu weith mehrerer Beschwährung als anzielender Exculpation seiner delictorum gereiche. Wordurch den auch die anderte opposition des constituti, vermög welcher derselbe principatum Transylvaniae à regimine Austriaco avellere voluisse zu widersprechen vermeinte, satsahm diluiret wäre.

Bey dem dritten vermeintlichen Behelf, quod nempe doceri non possit, saepius memoratum projectum ad manus hostium Christiani nominis devenisse, wäre sich in so weit nicht aufzuhalten, sondern vielmehr zuglauben, quod magis probatio quam jus deficiat; Es hette aber auch der Director causarum fiscalium in seiner Notturffs-Handlung hierauf kein so starckes fundament nicht gesetzt; sondern ad incurrendam poenam criminis laesae dises genug zu seyn erachtet, dass des in causam attracti Will, Mainung und absehen haubtsächlich angetragen habe; Dass Fürstenthumb Sibenbürgen der Ottomanischen Portten mit perpetuierlicher Tributsreichung auf ewig unterwürfig zu machen.

Das Vierte defensions-Adminiculum beruhete in deme, dass der in causam attractus vorgibt, se non pecasse per hoc, quod Principem Germanum religione reformatum et quidem haereditarium suaserit. Zu dessen refutier- und Beweisung, dass durch diesen einzigen Vorschlag der Bethlem das Crimen laesae et

perjurii manifeste incurriret, wolle man sich auf die in praemissis angezogene formulam juramenti, und jene poenale Landt-Satzungen, so hieroben in formalibus adduciret worden, belibter kürze halber referiet haben. Eines gleichmässigen unwerths wäre

Der fünfte Einwurff, quod nempe exteris valide scripserit et projectum communicaverit, dan solches ohne Vorwissen seines natürlichen Herrn und Landesfürstens des Siebenbürg. Gubernii und commendirenden Generals zu unternehmen, dem Bethlem so wenig gebühret habe, alss wenig ein Kaysl. Minister sine reatu laesae Majestatis, sich unternehmen könnte, einem frembden Fürsten oder ausswendige Souverainen mit Rath und That an die Hand zugehen, dass diese die Domination und Beherrschung über ein- oder anderes Kayserl. Erb-Lande erlangen mögte.

Der Sechste Punct, quod pacem cum Turcis initam stabilire potius, quam frangere intenderit, beantwortet sich von selbst, zumahlen das von dem Bethlem pro stbilienda pace eingerathene Mitl dem Fürstenthumb Sibenbürgen, wie schon oben gezeigt, dem lezten Herzensstoss gegeben, und alss ein von dem allerdurchleuchtigsten Erzhauss beherrschtes Fürstenthumb der Erbfeindlichen Potenz mit einer Tributarischen sclavitet auf ewig unterwürffig gemacht hette. Ob nun hierdurch der constitutus einen Verdienst erworben, oder vilmehr alss ein ungetreues Landes-Verräther gehandelt habe, wurde eine iede gesunde Vernunft leichtlich entscheiden.

Den Sibenden exculpations-Behelff belangend, so in deme bestehe, se non peccasse, cum Rebelles placandos suasisset, euo quod officium consiliarii esset, quomodo illis per dura vel suavia obviaretur, wäre man bereits verstanden, dass dem Bethlem seinen in duris vel suavibus ad placandos Rebelles bestandenen Vorschlag nicht an die frembde Potenzen clandestine zubringen, sondern solchen Seinen Herrn und Landesfürsten, oder dessen in loco besteltgewestem repraesentantem, oder dem Gubernio vorzutragen, und deren genehmhalt- oder Verwerffung einzuhollen sich gebühret hette; Indessen Unterlassung aber habe Bethlem contra leges, contra statuta et constitutiones Patriae ohnverantwortlich gehandelt, und sich nicht allein der Straff des Mainayds unterwürffig gemacht, sondern auch dem abgelegten jurament gemäss, notam perpetuae infidelitatis auf sich gezogen.

In dem achten Punct überweisete das an dem Holländischen Gestandten erlassene Handtbriefl den Bethlem einer offenbahren unwarheit, in welchem mit keinem jota die darinnen enthaltene schädlich und Landverderbliche Vorschläge Sr. Kaysl. Majestät

zu offenbahren gemeldet, sondern vielmehr *in scia. et invita Sacratissima Sua Majestate*, da ihme Holländ. Gesandten es rathsam und vorträglich zu seyn bedunken mögte, das saubern project in offenen Truckh zuerlassen, und solcher gestalt aller orthen divulgiren und kundt machen zu können, die permission ertheillet, und dessen freyen arbitrio anheimb gestellet würde, worbey nach dieses *aggravans* unterlauffete, dass ob schon der Bethlem stätte correspondenz mit dem kaysl. Hoff gepflogen, derselbe von seiner Columba Noe die allergeringste meidung niemahls gethan, sondern vielmehr das Project studiose suppromiret, und den eingangs abgeschickten Griechen unmittelbahr an den Senkerestii angewiesen, diesen aber dahin *instractioniret* habe, dass Er den Landt und Staat-Verderblichen Entwurff nicht der seeligist ruhenden Kassl. Majestät oder einem einigen Dero Ministrorum mittheillen, sondern solches in mediater an den Holländischen Gesandten, durch dessen Beyhilfe er seinen schädlichen endzweckh zu erreichen angeziehlet, überschicken solle, dessen

In *Puncto nono* vorgeschützte *exculpation* aber, dass nemlich der *Metus Rakoczii ex aliorum* solches zuthuen ihm veranlasset hette, wäre auf einen Sandigen Grund gebauet, zumahlen iedermann ohnschwähr zuerkennen vermögen wurde, dass der mit dem Project abgeschickte Griech durch dieses, dass er an dem Senkerestii *spediret* worden, keine mehrere securitet gehabt habe, alss wan solcher an Ihre Kays. Majestät oder einen dero Ministrorum abgeordnet worden wäre.

In *puncto Decimo* würde von dem Bethlen eingewendet, *quod transmissio litterarum ad exteras Potentias ex eo convenieret, cum hi ab Augustissimo qua mediatores electi sint*, diese Entschuldigung aber diennete dem *Constituto* gahr wenig; dan es wäre und bleibe an sich selbst ein unverantwortliches *Factum, arcana consilii*, so *immutatione totius status et Imperii* in Vorschlag bringen, *ad exteras ditiones* zu schickhen, und einen frembden Ministrum dahin zubegwaldten, dass Er nicht allein die Böse und schädliche Projectirung in offenen Druckh geben möge, sondern auch die *Nociva consilia* zu Werkh zu sezen, sich der Vermögenheit auswendiger Potenzen *praevaliren* wolle.

Was endtlichen der in *causam attractus* zu seiner vermeintlichen Verthättigung *puncto undecimo* vorgewendet, *nempe non peccase per hoc, nec fuisse contra servitium suae Majestatis, quod Ditionem Transsylvanicam Turcis tributariam facere voluerit, cum praestes aliquod perdere, schiene von einem Canzler zu hören mehr scandalos, als eine Wiederlegung würdig zu seyn; anerwe-*

gen der Bethlem auf einen solchen Vorschlag zuzedencken, zugeschweigen dergleichen Heyllose Rathsgewungen zu Papier zu bringen, die geringeste ursach niemahls gehabt hette; Dan es wäre bekant, dass die Ottomanische Porten bey dem entstandenen Ungar. Rebellion-Fride die Hende niemahls angelegt, viel weniger von zeit des errichteten Friedenstractat sich das Fürstenthumb Sibenbürgen tributar zumachen gesucht habe, Dahero der Bethlem umb soviel weniger ursach gehabt habe, dem Erbfeinde zu patrocieren und ihm nicht allein einen Jährlichen Tribut von Sechzig Tausendt Ducaten beyzulegen, sondern auch dahin winzurathen, dass ein Fürst in Sibenbürgen qua vasallus des Erbfeindts die ornamenta von der Porten zuempfangen schuldig seyn solle. Der Ragozii habe zwahr die metam abitionis auf das Fürstenthumb Sibenbürgen gestellet, hette nun zu abwendt- und Hintertreibung solches Landts-verderblichen Beginnens der Bethlem mit heilsamer Rathgebung an Handt gehen wollen, so habe sich in allweeg gebühret, seine Vorschlag an das Gubernium oder Ihre Kays. Mayestät Selbsten, oder einen dero Ministrorum, mit welchen er seinem in vielen Zeit des alhisigen Arrests überreichten Memorialien enthaltenen Vorgeben nach, in stäthe correspondentz gestanden, nicht aber an frembde potenzen zu gefährden des gesamnten Fürstenthumbs, deme derselbe mit so verbündtlicher Aydtpflicht vinculiret gewesen, gelangen zulassen; Dises alles hette Bethlem gahr wohl erkennt. Danenhero mit dem Fisco bey incaminirung des Criminal-Process sich nicht allein keiner Dinge in litis contestationem einlassen wollen, sondern auch nach dem Geschöpff- und wieder ihn ausgefallenen Process in Erkantnus seines aussgeübten Unrechts Ihre Kaysl. Majestät vermög des in voriger Relation mit Litt. B. allegirten anbringens ihme die Clemenz und Perdon wiederfahren zulassen allerunterthänigst und beweglichist angelanget. Allermassen nun das Sibennbürgische Gubernium die exculpationes und eingewendte entschuldigungen des Bethlem von solcher ergebnichkeit nicht befunden, dass durch solche er sich von dem reatu des Criminis laesae Majestatis prodicionis et perjurii auszuhelffen vermög hette; Also wären auss vorstehendem motivis und wiederlegungen des Constituti, irrelevanten einwendungen auch Sie Rätthe bewogen worden, die rechtliche erkantnus des Sibenbürgischen Gubernii (iedoch mit Beyfügung der zum Beschluss ihrer Relation ingerathenen Begnadung) mit dero gutachtlichen Meinung zu bestättigen. Worbey Sie doch dem Bethlem gahr gehrn vergönten, dass derselbe nicht allein von aller Straff loss und ledig gezehlet, sondern auch auf

freyen Fuess gestellt, und endtlichen gahr priori dignitati restitueret werden möge.

Aldieweillen aber über vorstehende des Judicii Delegati umbständig erstattete Relation die in Transylvanicis bestellte Ministerial-Deputation gegenwertigen Criminal-casum verneris confertialiter überleget, besonders auch die von dem arrestirten Grafen Bethlem ausser des geschlossenen Criminal-process und hieüber geschöpften End-Urthls sowohl bey dem Kaysl. Hof, als auch der Ministerial Deputation, den dem verordneten Judicio Delegato eingereichte Memorialia sambt denen producirtten allegatis (mittls welcher derselbe à crimine laesae Majestatis sich zu exculpiren gesucht) ebenfahls accurate zu durchgehen, deutlich ablesen zulassen, sodan alles in votando in consideration zufassen verordnet und erwogen hat, ob hierauf und wie weit zu reflectiren seye? alls beruhe die Frag nunmehr in folgenden punctis.

1mo Wass für instrumenta und wieviel deren seyen, so der in causam attractus pro ulteriori sua defensione haubtsächlich vorschüzet.

2o. Ob über die von dem Directore Fiscali als klägern an ainem den dem Niclas Bethlem als in causam attracto anderten Theils gehandlete Notturften fürgegangene judicatur und erfolgtes Endt Urthl gleichwohl die allegirte Instrumenta noch verneris in merito erwogen werden können?

3tio ob solches ohne Vernehmung des Directoris Fiscalis geschehen möge? und dan

4to wan hierauf zu reflectiren wäre, ob über die vorhin in Sachen erstattete Relation des verordneten Judicii delegati und darbey angemerckter opinion die Ministerial-Deputation aus etwan hervorgekommenen und beobachteten circumstantiis hiervon abzugehen, und den von dem Sibenbürgischen Gubernio geschöpften Sentenz zu ändern, folgens de justitia ein anderes urthl wieder den Bethlem zu fahlen bewogen wurde? leztlichen

5to welcher gestalten der Sentenz zu promulgiren und dem Bethlem kundt zumachen wäre?

Was nun die Erstere quaestion anbelanget, so findet die Ministerial-Deputation, dass von dem in causam attracto fünferley Instrumenta beygebracht worden, worauf selbiger Haubtsächlich zu reflectiren gebetten.

Nemblichen auf die von Ragozi an die Sibennbürgische Stände untern dato 28. Martii 1704. und dan von dem Sibenbürgischen Gubernio an Ihro Kays. Majestät sub dato 31. Martii und 20. April 1704 erlassene Schreiben.

2do. die von dem Gubernio verfasste und dem Veldmarschallen Grafen von Rabbutin communicirete puncta.

3tio Die also intitulirte und von Grafen Bethlem selbst verfasste Apologiam: endlichen und

4to Die von ihme Bethlem gemachte considerationes über sein formirtes, und pro corpore delicti in actis einkommendes project oder Columbam Noë.

Hierüber auf die anderte quaestion zu kommen, wäre Sie Ministerial-Deputation in allweg der unvorgreiflichen Meinung, dass zum Fahl dem in causam attracto erst-angezogene Instrumenta einigen Behelf geben könnten, mittels dessen er von dem Beschuldigten Crimine laesae Majestatis sich auch nur in etwas zu purgiren vermögte, solches non obstante der bereits von dem Sibenbürgischen Staat geschöpften Judicatur hierorths in Rechtliche consideration genohmen werden müsse, weillen die allgemeine Lehr deren Criminalisten dahin gehet, quod in causa criminali nunquam concludatur, sicque etiam post conclusum in causa probatio fieri possit.

Marsil. in prat. Crim. in § sequens No. 5to socin. in cap. qualiter et quando No. 10 de accus. cum alleg.:

Qui omnes communem et tritam hanc opinionem esse asserunt. Soviel die dritte quaestion betreffe, ob nehmlichen diese Untersuchung der Neu-vorgeschützten Behelffen ohne Vernehmung des Sibenbürgischen Fiscalis beschehen möge: da zeigte sich zwahr ein Anstandt auss deme, dass wan öfters gedachte Instrumenta vorhin in actis nicht eingekommen, sondern alls noviter producta zu beobachten wären, auch einen solchen Vorschein gebeten, dass hierdurch des Sibenbürgischen Fiscis qua actoris intentirte klag von dem in causam attracto excipiendo elidiret wurde, jener vorhero mit seiner replicierlichen Notturft darüber zu vernehmen, sodan auch die opinion der Ersten Richter einzuhollen, folgendts erst in supremo loco die erkentnus zu schöpfen wäre: ne forma neglecta actus agatur nullus.

L. 9 cod. de Judiciis. Zu mahlen sich aber disser noviter producirten Instrumenten halber, sovil eüssre, dass theils bey vorgehomer ersten judicatur in Sibenbürgen schon vorkommen, iedoch nicht attendiret worden, auch damahls die Veranlassung geschehen, dass der in causam attractus in forma respondiren solle, worbey er acquiesciret, und über des Directoris Fiscalis klag seine Verantwortung gethan, und in causa concludiret habe, dass wan auch diese allegata in Sibenbürgen ad examinandum et Judicandum geschicket wurden, Sie von ihrem vorigen Sentenz nicht

leichtlich abgehen dörfften, wo sonderlich dise circumstantiae zu treten, dass in Sibenbürgen das ganze Gubernium ausser der zweyen Sachsen Burger-Standts, wie auch fast alle übrigen der condemnation des Bethlem beygewohnte abgestorbn, oder denen Hungarischen Rebellen zugesellet seynd, dass sich die hierzu Newaufstellend- und beywohnende mit einer Unwissenheit entschuldigen dörfften, nicht zu wissen, auf was zusam-genommen Behelffen der Bethlem vorhin condemniret worden wäre, dass es durch leztlichen auf dieser Ministerial-Deputation schliessende considerations ankommen müsse, und iederzeit noch ein- und anders angebrachte, sonderlich in causis criminalibus poenam mortis post se trahentibus weiters von Richterlichen Amts wegen, untersucht und reflectirt, oder das nict beobachte von dem inquisito dem Superiori Judici zu reflectiren an die Hand gegeben werden könne, cum in causis criminalibus, wie gemeldet, nunquam concludatur:

Welchemnach von der Ministerial-Deputation concludiret worden: ohne weitere neuen Verschickung in Sibenbürgen diese berührten fünf Instrumenten zu erwegen, in wie weit diese dem Bethlem zu seiner entschuldigung angebrachte fünf Instrumenta ihnen dienlich zu seyn de Justitia könnten attendirt, oder verworffen werden. Hierüber

Auch die vierte frag zu schreiten, ob es bey dem in Sibenbürgen, vom selbigen Gubernio und S'änden geföhlt, und von dem Judicio delegato bestättigten Urthl, tanquam super comisso, et reperto crimine laesae Majestatis, ac notae infidelitatis, nehmlichen dass dem Grafen Bethlem neben der confiscation alles seines Haab und Gutts, auch der Kopf abgeschlagen werden solle, sein Verbleiben haben? oder bey einig hervorscheinenden mildernden Umständen de ipsa Justitia, oder aber nurex pura gratia eine Linderung des gemelten Urthls zugestanden werden solln? ist ohne weitherem anstand zubegreifen, dass wan das von dem Grafen Bethlem bekäntlich formirte project ohne Beobachtung in was Umständen und erregungs-Zeiten das Fürstenthum Sibenbürgen dazumahlen Anno 1704 sich befunden, angesehen werde, niemand anderst als den Grafen Bethlem reum criminis laesae Majestatis et in notam infidelitatis cecidisse, mithin in die darauf gebührende Straffen zu verdammen und auszusprechen, judiciren möge, dan aus solchem Project ist denti ich abzunehmen, dass dieser Graf Bethlem machiniret habe, dem Fürstenthumb Sibenbürgen einen ewigen Frieden solcher gestalten zu verschaffen, dass ein Potenter Teutscher Fürst protestirender Religion, welcher sich mit einer

Prinzessin von Oesterreich vermählte, das Fürstenthumb Sibenbürgen beherrschen und regieren: Dass wegen genüssenden Friedens-Schutz solches Fürstenthumb Sibenbürgen, dem Türckhen und König in Hungarn neben anderen Servitien jährlichen tributary seyn solle. Dass zu deren effectuierung Er sich an frembde Potenz geländet, dem Holländischen Abgesandten heimlich dieses project zu überschicken intendiret, darvon weder der verstorbener Kays. Majestät noch deroselben Ministerio die mündeste Nachricht nicht gegeben, chender aber zu vermuthen, dass er von solcher seiner Machination der Ottomanischen Porten eine Kundtschaft zugebracht habe.

Und obschon alles dises durch die von dem damahls in Sibenbürg. gestanden- und über die Kayserl. Miliz das Commando führenden Veldtmarschallen Rabbutin aufmercksam getragene Vigilanz mit deme hintertriben, dass der mit solchem Project heimlich abgeschickte Griech aufgefangen, angehalten, und ihm das Project abgenohmen, mithin zu keinem effect gebracht worden, so ist iedoch wissend, dass in dergleichen hohen in das Crimen laesae Majestatis einlauffenden Verbrechen, auch der Conatus mit der Leib- und Lebensstraf neben der Confiscation aller Gütter belegt und abgestraft werde.

L. 5 in princ. Cod. ad

L. Juliam Majest.

Wer solte hierauss nicht erkennen, dass der Graf Bethlem das Fürstenthumb Sibenbürgen gegen die öffentliche Friedens-Tractaten zu Carlowiz dem rechtmässigen Herrn dem Erz-Haus Oesterreich abzureissen getrachtet, folglich wieder seine schuldige Trew, und noch darzu als Cantzlers hohe und theure Verpflichtung gehandelt, per consequens in das Crimen laesae Majestatis et notae perpetuae infidelitatis sich schändlich gestürzt, und aller auf solches Verbrechen dictirter Straffen schuldig constituiret habe.

Wan aber die circumstantiae temporum de anno 1704 in eine reflexion gezogen werden, dass selbes Jahr das Fürstenthumb Sibenbürgen schon in völliger Bewegung unstrittig begriffen gewesen, dass der Ragozi in seiner an die Sibenbürgischen Stände sub dato 28. Martii 1704 erlassener Schreiben wegen verbiethenden abbrennungen miteinflussen lassen, cum brevi deus aliunde banc nobilem Patriam manibus Nostris daturus erit. Wan consideriret werde, dass die mehrere Stände in Sibenbürgen incliniret gewesen, den Ragozi zu ihren Fürsten in Sibenbürgen zu erweh-

len, wie Er dan auch darauf den 15. Julii 1704 würcklich ist erwehlet worden.

Wan bedencket werde, dass alhier bey Hof und aller orthen die fama publica ware, dass dem Ragozi das Fürstenthumb Sibenbürgen amore pacis wolle überlassen werden, dass auch von der verstorbenen Kaysrl. Majestät dem Sibenbürg. Gubernio unterm 8. 12. und 15. Martii ist bedeutet worden, dass allerhöchsternant verstorbene Kays. Majestät denen Rebellischen Hungarn durch die Vermittlung des Englisch- und Hollandischen Gesandten gnad und den Frieden zu schencken incliniret wäre; Wan beobachtet werde, dass auf solche Kundschaften das Sibenbürgische Gubernium die zwey Schreiben vom 31. Martii und 20. April an die verstorbene Kayserl. Majestät erlassen haben, welche ohne Zweifel von dem Bethlem seynd concipiret worden, worinnen Kayserl. Majestät mit vielen angeführten rationibus allerunterhänigst gebetten werden. das Fürstenthumb Sibenbürgen nicht dem Ragozi amore pacis zu überlassen, weillen hierdurch kein Fried, weniger ein beständiger Fried, sondern mittelst dieser überlassung des Fürstenthumbs Sibenbürgen an den Ragozi neue Krig entstehen wurden, indeme hierauf der Türckh neue praetensiones auf dieses dem Ragozi überlassene Fürstenthumb Sibenbürgen formiren; Die Pohlen ihne Ragozi aus altem gegen die Ragozische Familie et antecessorum tragenden Hass nicht leyden dörffen. Die in Gubernio Transylvanico aber bisshero Kayserl. Majestät treue gestandene Vasallen vom Ragozi auf das eüsseriste wurden verfolgt, und Gutt und Blut gebracht werden; Dahero da dieser Bethlem gehöret, dass ungehindert aller solcher remonstration diese Tractaten mit dem Ragozi mediantibus der Engelländ. und Holländ. Gesandten gleichwohlen vorgehomen werden sollen, und wie in dem Schreiben vom 28. April enthalten, quod si tamen in fatis esset, ut Transylvania ex umbra alarum Augustae Domus avellatur, quod tamen ut non fiat Deum et vestram Majestatem humillime oramus, hat er in seinen gedancken, dieses project gemacht, wie dan damahlen, wan von Erzhauss Oesterreich das Fürstenthumb Sibenbürgen amore pacis wolle entlassen werden, ein ewiger Frieden von Sibenbürgen bestellet werden könte, und hat solches Project nach seinem Entwurf pro pace perpetua von Sibenbürgen dem damahls erküften Holländischen Gesandten Breunink den 25. April 1704 überschicket, wie dan das hierüber gemachte Coopert an Szentkeresti solches bewieset: istae ad Dominum Breunink scriptae literae continent necessaria, ed quo citius promovenda sive sit viennae, sive in Hungaria, properan-

ter e segura via transmittat eas Dominatio Vestra ad manus ipsius: Si quo pacto vel alter esset nunc mediator, ad ipsum etiam properanter sunt deferendae, subscribendo titulo, ut aperiat quisquis Hollandicus Legatus est: aus weichen dan diese Ministerial-Deputation per Majora abgenohmen hat, dass des Grafen Bethlem in Formirung des projects Columba Noe cum Ramo olivae titulati, ad pacem sinceram ac perpetuam Germanis, Hungaris, Transylvanis, Turcis, Valachis, ac Moldavis procurandam innerliche intentum nicht gewesen seyn müsse, das Fürstenthum Sibenbürgen von seinem rechtmässigen Herrn dem Erzhauss abzureissen, sondern wan dieses Erzhauss solches Fürstenthumb Sibenbürgen amor pacis, weillen hierdurch kein rechter Frieden procurieret würde, überlassen werden solte; Inmassen er dan dieses project schafft, nicht aber dem Ragozi das Fürstenthumb Sibenbürgen amor pacis, weillen hiedurch kein rechter Frieden procurieret würde überlassen werden solte; Inmassen er dan dieses project nicht einer ausländischen Potenz qua tali, sondern qua mediatori dem Holländischen Gesandten überschicket, und sich bey selben noch Raths erhollet hat, ob solches sein Project nuzbahr seyn wurde, so dan erst public gemacht, und in Druckh gegeben werden mochte; worbey der mündeste Beweiss auch biss anhero nicht beyzubringen gewest ist, dass der Graf Bethlem iemand anderen oder der Ottomanischen Porten vilerholtes Project communiciret, oder darbey ein interesse privatum ohnmittelbahr gesucht hette: Bey welchen erwogenen umbständen deren Circumstantien illorum temporum rerum, und der hieraus erscheinender innerlich getragener intention des Grafens Bethlem bey diesem seinem abgefasten project hat erwehnte Ministerial Deputation concludiret, dass auch de justitia dieser Bethlem tanquam claris probationibus convictus reus criminis laesae Majestatis e notae perpetuae infidelitatis nicht könne angesehen folglich auch mit der hierauf gebührenden Straf amissionis capitis et confiscatione omnium bonorum nicht beleget werde, sonderlich da noch die à judicio Delegato pro gratia Caesaria angemerkte mitigantia beygesetzet werde dass 1. mo dieser Graf Bethlem bey denen Ersteren tractaten und darmit an das Hauss Oesterreich überkommenen Fürstenthumb Sibenbürgen sich serverter gebrauchen lass, und durch ihne erwürcket worden seye.

2do Dass Sibenbürgen dazumahlen seines formirten Frieden-Projects in vehementi motu gestanden, wo auch der beständigste ad perturbationem animi hette können gebracht werden.

3tio Wan mit denen jenigen, welche dem Säbl gezogen, Mord:

Brand und Raub begangen haben, de rigorosa justitia nicht verfahren werde, wie möge dan diese Bethlem also hart et rigorissimae angesehen werden?

4to. ist dieser Graf Bethlem nunmehr ein Sechs und Sechzig jähriger Mann, welcher schon vor Sechs Jahren incarcerirt, anfangs mit einem strengen Arrest belegt gewesen ist, dass solcher Arrest vor eine Abbüßung zu nehmen.

Weillen iedoch der Graf Bethlem mit Abfassung solches Projects sich gegen seinem jurament schwähr vergriffen, indem er solches project weder der verstorbenen Kayserl. Majestät noch iemand anderen aus dem Kays. Ministerio communiciret hat, da er doch vermög seines abgelegten juraments als Canzler allen seinen guten Rath seinem Herrn zu geben, wie auch allen vorsehenden Schaden mit seinem einrathen abzuwenden, verpflichtet gewesen; hat er aber solches project als ein malum consilium angesehen, ist es an sich mehrers wegen seiner hohen Verpflichtung sträflich: zu dem so ist dieses project in der Weesenheit ein gefährliches Werkch, welches auch bey frembden, sonderlich bey der Ottomanischen Porten umb den darin ihr zugeeigneten Jährlichen Tribut schädliche Folge hat gebühren können. Anbey ist dieser Graf Bethlem ein gelehrt- und gereister Mann, welcher bey seiner etwan zeigender vindication und missbrauchender Gelehrtigkeit noch künftig vil übels anrichten könnte, dass man dessen Persohn in guter Verwahr und sicherstellung aufzubehalten hat. Dass demnach oftgedachter Graf Bethlem ob er zwahr nicht mit der ordinari-Straf eines völlig überwiesenen Verbrechers des Criminis laesae Majestatis, iedoch mit einer extraordinari Straf zubelegen seye; nehmlichn dass er Graf Bethlem seines in Fürstenthum Sibenbürgen gehaltenen Canzler-Ambts entsetzet, und gegen einem Leiblichen Ayd de non vindicando, non abeundo, non correspondende in einem ausser Sibenbürgen sicherem Orth ad dies vitae mit einem leydentlichen Arrest aus eigenen mittlen erhalten, das wenig etwa verbleibende seiner Eheconsortin und Kindern künftig gelassen werden könnte.

Welchergestalten aber 5 to das Urthl abzufassen, und zu promulgiren seye, istman vorhin verständig, dass ex justitia der Graf Bethlem ad mortem nicht condemniret werden könne, hingegen den in Sibenbürgen bey dem Sibenbürg. Gubernio und Ständen ad mortem abgefassten Sentenz expresse zu ändern, und zu promulgiren, wäre contra politicam, wo man alles beyzutragen hat, diese hartnäkige Nation in Forcht und Schröckhen bey den Gehorsamb einzuhalten, mithin das Beste seyn dürfte, von der Erkant-

nus des Sibenbürg. Gubernii und Ständen, wie auch der Ab-
Aenderung gänzlich zu abstrahiren, und dem Grafen Bethlem per
Decretum allein folgendes zubedeuten.

Dass Ewer Kayserl. Majestät alles das gegen ihm Grafen
Bethlem vor- und beygebrachte mit allen Umständen weitleüffig
gehorsambst seye referiret, und hierüber von Euer Kayserl. Ma-
jestät allergnädigist resolviret worden, dass Er Graf Bethlem
seines in Fürstenthumb Sibenbürgen gehabten Canzler-Ambts
entsetzet, und gegen einen leiblichen Ayd de non vindicando, non
abeundo, non correspondendo in einem ausser Sibenbürgen sichern
Orth ad dies vitae mit einem leydentlichen Arrest aus eigenen
mittlen erhalten, das wenig etwa verbleibende seiner Eheconsortin
und Kindern gelassen werden solle. Jedoch beruhet alles bey Euer
Kays. Majestät allergnädigisten Resolution.

1711 März 16.

2.

*III. Károly döntése az 1712. február 12-i miniszteri jelentés
kéziratán*

Az eredeti uo., mint az előbbi Fol. 140.

Resolutio Caesarea.

Der Bethlem soll in einer guetten Vöstung, die der Kriegs-
Rath vorschlagen wird, wohl versichert beständig gefangen ge-
halten werden, doch soll man ihm sein unterhalt, wie auch sein
Weib und Kindern genueg und gebührend aus sein gehabten
Güettern genüessen lassen.

Carl.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A KÉT BOLYAI ALAKJA
SZÉPIRODALMUNKBAN

ÍRTA
KRISTÓF GYÖRGY

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11127. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A Bolyai név, a lángelméjű és ma már a földkerekség tudományos világában ismert és magasztalt két erdélyi matematikus tudósnak a neve és alakja szépirodalmunkban is előfordul. Mégpedig kétféle vonatkozásban is.

BOLYAI FARKAS, az apa, mint költő, mint szépirodalmi alkotások szerzője gazdagította irodalmunkat s foglal el tisztes és emlékezetes helyet irodalmunk történetében. Főleg mint drámaíró ismeretes, de írt lírai költeményeket is, és adott ki egy kötetnyi műfordítást. Az irodalmat mint ember, mint olvasó is szerette. Olvasta, ismerte eredetiben a héber, görög, latin, angol, német és francia irodalom legnevezetesebb termékeit. A költészetet az emberi élet nemes örömei közé sorolta s az egyetemes emberi boldogsághoz is egyik elengedhetetlen feltételnek. A szépség az igazság oszlopán nyíló virág, melynek termése a jó — mondotta.

Fia, JÁNOS költői kísérleteiről, szépirodalmi alkotásairól nincs tudomásunk. Effélet róla semmi följegyzés, emlékezés nem emleget. Ellenkezőleg, tudjuk feljegyzésekből, emlékezésekből, de magától Jánostól is, hogy a költészetet még mint olvasó sem becsülte sokra, sőt életének második, hosszabb szakaszában egyenesen elítélte. Nevezetesen mint apja, ő is foglalkozott azzal a problémával, hogy miként lehetne megvalósítani az egyetemes emberi boldogságot, megszüntetvén a nyomort, az egyenlőtlen-séget, miként lehetne megteremtteni az örök ellenségeskedés helyébe az örök békét. Apja e tárgyról csak alkalomadtán és legkülönbözőbb, még matematikai műveiben is szétszórtan gondolkozott, míg János a maga elméletét rendszeresen kidolgozva »Üdvtan« című könyvben szándékozott a világ elé bocsátani. Művét nem fejezte be. Vastag kéziratok kötegei ott hevernek a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának Bolyai szobájában jóformán ismeretlenül. Idáig csak szemelvényeket ismerünk belőle. Ezekből kitűnik, hogy Janos új megváltónak érezte magát, s többet ígért az emberiségnek, mint az evangélium: az elveszethetnél egy jobb,

tökéletesebb, okos és művelt paradicsomot, teljes üdvöt, már itt a földön! Feltétel: kövesse az ember Isten parancsait. Ehhez pedig semmi egyéb nem kell, mint józan belátás. Erre kell nevelni az emberiséget. Érzelmek helyett józan belátásra. Már pedig a józan belátást a költészet már a gyermekkorban megrontja. „Ami a költeményben igazán üdvös, mondja, azt józan okos hang és módon is elő lehet és elő kell adni. A többi része a legremekebb költészetnek is csak egy rövid gyönyört okozó elmés játék. Avval menteni az embernek magát, hogy a költészi éldelet által néha a durva valóságból jól esik kiragadnia magát, s a föld sírjából felemelkedve, szárnyait a túlvilágra kísérgetnie, az csak oly argumentum, mint aki búját boros kancsó vagy a gyönyörök csakhamar undort okozó, megfullasztó, ölü méreggé váló méztengevényben uszkálás által véli elűzni, miket borkedvelő s szerelmes költészek és más művészek nem ritkán kételyesen és vesziesen szerfölött szoktak magasztalni és ajánlgatni. Bármely Shakespearei remek, Hamlet vagy Lear által s Jean Paulnak minden buján termő elmésségei nyomán se tapasztalhatni a közüdvnek előhaladását.” A piski hősökért nem lelkesedik, mert haszon nélkül haltak el. Csak a költészet dicsőítheti az efféle embereket. A belátó, az egyetemes üdvre törő embernek még zenére sincs szüksége. „Én, aki fiatal koromban tökéletességre vittem a hegedűn — való is, hogy mesterien játszott — később nem tartottam méltónak komoly emberhez az ilyen játékot.” Ilyen zavaros gondolatok, kusza fejtegetések olvashatók az »Üdvtan«-ban. Természetesen van számos helytálló gondolata és szempontja is. Mint apját, őt is egészen áthatotta, de őt csak elméletben, valami felvilágosult, de romantikus humanizmus, s ebből kifolyólag az emberiség boldogításának, a közüdvnek megteremtése. Helyesen látja, hogy semmiféle egyéni üdv nem állhat fenn a közüdv nélkül. Érdekes az a gondolata is, hogy az egyetemes üdvhöz egyetemes nyelv is szükséges, s ez szerinte nem lehet más, mint a kiművelt magyar nyelv. Farkas is bizonykodott »Aritmetika eleji« című művében a magyar nyelvnek a matematikára kiválóan alkalmas volta mellett, de ő is szükségesnek tartott a tudományok számára a holt latin helyett egy élő világnyelvet. Ilyenül ajánlotta, igaz, a Bach-korszakban, a németet. Ugyanakkor azonban hangoztatta, hogy muszka világ lesz, muszkául kell tanulni. S közel a nyolcvanadik életéhez, hozzá is fogott az orosz nyelv megtanulásához.

Ime János felfogása a költészetéről s néhány mozaik a két Bolyai világnézetéből, emberboldogító, utópisztikus humanizmusából. Némileg eltérve a tárgytól, csak azért emlékeztünk meg

erről, hogy felhívjuk a figyelmet a két Bolyai társadalombölcseletének és világnézetének tüzetes átvizsgálására, eszméiknek összefoglaló ismertetésére. Fáradtságos feladat, mert a Farkas idevágó, szétszórt gondolatait össze kell jegyezgetni, János tömérdek, kúsza és megzavarodott lelkiállapotban papírra vetett elméletét át kell tanulmányozni, az érdekes részt közrebocsátani. Idáig csak azt ismerjük e garmada kéziratból, amit a Matematikai és Természettudományi Értesítő 1939. évfolyama közölt és még előbb BEDÓHÁZI JÁNOS A Bolyaiakról írt monográfiájában tett közzé.¹ Világnézetüket is jóformán csak ő elemezte és ismertette, de nem önállóan és részletesen, hanem rövid és nem is egységes tárgyalásban, pályájuk rajzába itt is, ott is elaprózva. STÄCKEL is csak röviden tárgyalja a János Üdvtanát.² Csak a Farkas világnézetét tárgyalta újabban egy doktori értekezés, a NÉMETHY ENDRÉÉ.³ Műve figyelemreméltó kísérlet, de csak kísérlet. A feladat kielégítő elvégzése a Bolyai névért önmagában is kötelessége az erdélyi tudományosságának. De időszerű is. Mert mindkettőjükénél sok a rokon, sőt azonos gondolat korunk uralkodó eszméjével, a demokráciával, sőt bár teokratikus, keresztyén evangéliumi alapon, magával a kommunizmussal is.

Elég, hogy János az irodalmat nem művelte, a költészetet nem sokra becsülte, apja költői munkásságát is haszontalanságnak mondta. Azonban ha nem is mint szerző, mint író, de mint költemények, költői művek tárgya és alakja, ő is apjával együtt fel-feltűnt szépirodalmunkban. Különösen az utóbbi évtizedek termékeiben.

A két Bolyai, apa és fiú, egyébként is alig választható külön egymástól. A vérségi és lelki öröklés folyamányaként rendkívül sok kettőjük között a hasonlóság. De természetesen van sok és szembetűnő nagy különbség is.

Mindkettő lángelméjű tudós koponya, mégpedig ugyanabban a tudományban, a matematikában. Sőt, mindkettőjük lángelméjűsége ugyanannak az egyetlen problémának a köszörülése, csiszolása közben vetett szikrát s lett az egyetemes tudomány fáklya-

¹ Bedőházi János, A két Bolyai. Élet- és jellemrajz (A marosvásárhelyi ref. kollégium kiadása.) Marosvásárhely, 1897. — Az idézeteket mi is onnan vettük.

² Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadta, életrajzzal és magyarázattal ellátta Stäckel Pál. Magyarra fordította Rados Ignác. Bp., 1914. I. 185—91.

³ Némethy Endre, Bolyai Farkas világnézete és irodalmi munkái. Celldömölk, 1937.

jává, fényforrásává. Ez a probléma a párhuzamosak elmélete, az Euklides V., illetőleg XI. axiomájának az érvényessége, igazolása. Csakhogy míg az apa lánghelméje sokoldalú és színes, a Jánosé egyvonalú és borús, sötét. János tüneményes pályája tizenegyévi hadmérnöki működés után harmincegyéves korában történt kényszerű nyugalomba helyezésével ketté tört, lelkiegyensúlya megbomlott, kettéhasadt. Élete hátralevő nagyobbik felét, majdnem három évtizedet, a kettéhasadt lélek elégedetlensége, keserősége, komorsága jellemzi. Farkasnak is voltak nemszeretem napjai, megrendítő csalódásai. De ő mindig talpra állott, s mint tudós professzor és vidám bölcs élt az emberi kor legvégső határáig 81 évet Marosvásárhelyt köztiszteletnek s általános népszerűségnek örvendő. Szerette az életet, az embereket, a természetet, az egész teremtett világot. Az emberek is szerették őt. János szemében és számára ellenben az élet merő csalódás, keserűség volt. Kerülte a világot, az embereket. Az emberek is őt. Tulajdon apjával is összezördült s a mende-monda szerint ki is hívta párbajra. Bizonyos azonban, hogy egy városban élve, apa és fia évekig nem találkoztak egymással, csak leveleztek, de megszólítás nélkül. János éplelkű éveiben sem foglalkozott egyébvel, mint jóformán csak hadmérnöki teendőivel. Elborulása után pedig csak önmagával és rögeszméjével, az Üdvtannal. Minél kevésbé értették meg és méltányolták Appendixét, annál inkább vágyott az elismerésre, a dicsőségre. S mert az az általa sóvárgott formában elmaradt, még apját is féltékenységgel és Gausst is — csak ők ketten értették meg — irigységgel gyanúsította, de önmagát annál inkább istenítette. Farkas is tisztában volt a maga értékével, ő is vágyott a hírnévre, az elismerésre. De ha az elmaradt, mert elmaradt — s ez ismét közös tragikumuk —, tudomásul vette, szíve sajgott, de nem lázadozott. Meg volt benne a tudós szerénysége, mit mutat az is, hogy 13 nyomtatásban megjelent műve közül tulajdonképpen csak egyetlen egyre nyomtatta rá teljes nevét. Ez az egy műve is a halála előtt egy évvel kiadott, maga fogalmazta saját szomorújelentése. Még főműve, a kétkötetes Tentamen címlapján is csak ennyi áll: Auctore Professore Matheseos Physices Chemiaeque Publ. Ordinario. Farkas, ha ma valami elkedvetlenítette, holnap friss kedvvel másba kapott. Szerette, értette, művelte, gyakorolta a teológiát és a lovaglást, a csillagászatot és a kemence-építést. Ha kellett, tudott lenni ügyvéd, orvos, kertész, festő, szakács. Ifjú korában színész akart lenni s játszott is a kolozsvári színtársulatban (1793) s mint hegedűs is a színház zenekarában. Saját kezével épített kályhákon kívül vízvezeték, szekérházat, önhaj-

totta szekeret (a kerékpár őset), nyári korcsolyát. Mindenhez volt kedve, mindenhez értett. Amibe csak belefogott, csakhamar bámulatos eredményt ért el. Zeneelméleti hagyatékát tanulmányozásra, kiadásra, méltatta az utókor. Erdészeti munkájában hetven év múlva is csak két, valószínűleg tollhibából származó tévedést állapított meg a szakkritika. Ő az első pedagógus, ki sürgette az iskolai egészségtan tanítását, stb. Polihisztor és ezermester volt. Majd mindenik muzsáival poligamiában élt. A költészettel is.

A poligamia bizony nem állandó hűség és szilárdan kitartó szerelem. Szeszélyesen fellobog, aztán elpislákol s ugyancsak hirtelen megszűnik. Így Bolyai Farkas költői tevékenysége is.

Bolyai Farkas verselt, rögtönzve már kilenc éves korában a tanulók között az enyedi kollégiumban és a kollégiumon kívüli társadalom színe előtt is. A M. T. Akadémiához beküldött önéletrajzában írja: „Radix quadratam, cubicam húztam eszemben hiba nélkül tizennégy számból is, a végén még több számot kérve.” Ugyanott írja: „Akárhány ember előtt akármiről azonnal jó deák verseket csináltam.” Fenn is maradt ezek közül egy. Igen előkelő társaságban rögtönözött egy ott feladott épen nem előkelő témáról. Komolyabb figyelmet érdemel az a feljegyzése a Gausshoz írt egyik levelében, hogy völegénysége idején (1800—1801) többet foglalkozott a költészettel, mint a mathezissel, s hogy már össze is írt egy kötetnyi költeményt. E költemények azonban ismeretlenek. Sorsukról alább fogunk szólni. Házassága után azonban a poesis muzsájával szakított, mintegy tizenöt éven át hűtelen lett hozzá, és visszafordult a domáldi gazdálkodás és építkezés között is első igaz és egyetlen nagy szenvedélyéhez, a matematikához. Göttingában végzett tanulmányai s az ott nyert indítékok hatása alatt majdnem félszázadra terjedő marosvásárhelyi professzorkodásának mindjárt a kezdetén nekifeszült és megkísérelte, hogy letörölje a geometriáról a majdnem kétezeréves mocskot, hogy bebizonyítsa az Euklides ötödik, illetőleg tizenegyedik axiómiájának, a párhuzamosak tantételének igaz voltát. Annak a problémának a megfejtését tűzte ki, amit előtte annyi kiváló tehetség eredmény nélkül kísérelt meg, amiről Göttingában sokat tárgyalt Gausszal, deáktársával és holtig hű barátjával, a későbbi princeps mathematicorummal, a matematikusok fejedelmével. Bolyai művét — *Theoria parallelarum* — levél kíséretében kéziratban 1804-ben megküldte Gaussnak, kérve őszinte véleményét. Gauss a jó barát őszinteségével válaszolt, hogy a Bolyaitól követett út téves. Bolyai a Gauss bíráló észrevételeinek a figyelembe vételével újra nekifeküdt a csomó megoldásának s ezt a dolgozatát is — *Supple-*

mentum ad theoriam parallelarum — az első után négy év múlva, 1808-ban ugyancsak levél kíséretében megküldötte Gaussnak. Mindhiába, sikertelenül. Pedig, hogy mennyire fontosnak és szívéhez nőttek érezte Bolyai a kérdés megfejtését, fogalmat alkotni több nyilatkozatából. „Aki a tizenegyedik axiómára bizonyítást találna, akkora gyémántot érdemelne, mint a Föld.” Máskor meg így kiált fel: „Kinek sikerülni fog, annak halandók, örök emléket állítsatok!” Mikor pedig fia, János, még mint gyermekifjú, mint a bécsi hadmérnöki iskola növendéke szintén a párhuzamosak problémájára vetette magát, óva intette, hogy hagyjon békét a paralelláknak, úgy irtózzék tőle, mint akármicsoda feslett társalgástól. Figyelmeztette, hogy tanuljon az ő példáján: „Én feltettem magamban, hogy feláldozom magam az igazságért s kész lettem volna mártir lenni, csak hogy a geometriát megtisztítva ezen mocsoktól, adhassam; irtóztató, óriási munkákat tettem; sokkal jobbakat csináltam, mint addig, de tökéletes megelégedést nem találtam; itt — si paullum a summo discessit, vergit ad imum — visszatértem, amikor által láttam, hogy ennek az éjszakának a földről fenekét érni nem lehet, vigasztalás nélkül, sajnálva magamat s a szegény emberi nemet... Én a paralellákat akarva megtudni, tudatlan maradtam s időm virágját mind az vette el. Ha a paralellákat feltaláltam volna — fejezi be keserű rezignációval fiához írt intelmét — ha senki se tudta volna is meg, hogy én találtam, angyal lettem volna... Egy lépést se menj tovább, különben elveszett ember vagy!”

A megrendült, a csalódott tudós eme keserű önvallomása és intelme abból a levélből kondul elé vésztjelzően, amelyiket a Supplementum sikertelensége után tizenkét évvel küldött el fiának. Ha még ennyi idő múltán is ily keserűen buggyannak fel szavai és érzelve, képzelhető, hogy a sikertelenség első perceiben mennyire földre sujtottnak, csalódottnak érezhette magát. Érthető hát, hogy e miatt való megrendülésében elveszett minden kedve — legalább egyelőre és hosszú ideig — a matematikával való foglalkozástól. Ezt a körülményt Gaussnak is megírta. S csakugyan csalódása után csak kereken húsz év múlva tér vissza újra a mathezishez — épen a fia sikerén felbuzdulva. Fiának, Jánosnak t. i. megadatott, amit tőle a sors megtagadott, a kétezeréves mocsok eltávolítása, a párhuzamosak problémájának a megoldása az általa felfedezett abszolút geometria keretében. Farkas csak most, az 1830-as évek folyamán fogja ismét kezébe a tudós tollát, írja meg és adja ki latin nyelven a kétkötetes Tentament és egyéb matematikai munkáit, még összesen hatot, ötöt magyar nyelven, egyet

pedig, időrendben az utolsót, németül. Matematikai munkásságáról e helyen még csak annyit, hogy bár nem neki, hanem fiának adatott meg a gordiusi csomó titkának megfejtése, mégis a tudomány Farkast is a legkiválóbb matematikai lángelmék egyikének ismerte el és tiszteli főleg a Tentamenben felvett eszmék s a benne érvényesített új módszerek és tisztázott új eredmények alapján.

Szépirodalmi munkássága életének erre a matematikailag meddő, keserű csalódásban átélt szakára esik, ekkor virágzik ki. „Mathezisi tüzem meglankadt s ez vitt a poezisra” — mondja maga említett önéletrajzában. Még közelebbről meghatározva költői pályája csupán az 1814—19 közötti öt-hat évre szorítkozik. Ez alatt a rövid idő alatt kiad hat drámát, kéziratban elkészült még legalább ugyanennyi, kiad egy kötetnyi műfordítást. Szapora szépirodalmi munkásságának azonban 1819-ben hirtelen vége szakad. Több ilyenmű művet nem adott ki, nem is írt. Pedig, ismét maga mondja, tovább is tudott volna minden hónapban megírni egy tragédiát. Ám a folytatás elmaradt. „A poesis adójából quietantiát nyertem” — írja ő maga. A másfél évtizedes szünet után támadt mohó nekibuzdulás, a rövid idő alatti bő termelés s rá a hirtelen beállt végleges elnémulás jellemző Farkas egyéniségére. A lángész könnyedségével fog hozzá mindenhez, de szinte érthetetlenül hamar ellankad, ahogy érzékeny kedélye majd a derűlátás verőfényes hullámhegye, majd a borúlátás sötét hullámvölgye között himbálózik.

A verőfényt most a Döbrentei-féle nevezetes drámapályázat ígérte: dicsőséget és pénzjutalmat. Az Erdélyi Múzeum 1814. évi első száma közölte a pályázatot, mely szerint az akkor épülő Farkas-utcai színház megnyitására szánt első nyertes tragédia jutalma hét, a másodiké háromszáz forint leend. És természetesen a dicsőség, a hírnév babérkoszorúja. Bolyai tehetségéhez és lángelméjéhez méltónak látta a feladatot, hazafiúi lelkesedését, dicsőségre szomjas becsvágyát egyaránt felverte a pályázat. Letargikus csalódásából föleszmél, tollat fog, alig egy év alatt megír öt-hat darabot és pályázik. Még pedig nem is egy, hanem egyszerre három tragédiával, akkor, amikor egyik, egy darabbal pályázó kérésére a bizottság a határidőt egy évvel, 1810-ig meghosszabbította. A döntés azután is egyre késett, úgy, hogy azt a türelmetlen becsvágyú Bolyai nem tudja megvárni, hanem a beküldött három tragédiához még kettőt téve a pályázat eldőlte előtt »Öt szomorújáték — írta egy hazafi« címen nyomtatásban kiadja (Szeben 1817). A következő évben Marosvásárhelyt megjelenik hatodik

drámája, a »Párizsi per«, melynek előszavában jelzi, hogy kéziratban készen van még több „valósabb és szerelemmel nem hígított” drámája. És megjelent 1819-ben ugyancsak Marosvásárhelyt és ugyancsak névtelenül szépirodalmi munkásságának utolsó terméke, »Pope próbatétele az emberről. Angolból fordítva. Más poétákból való toldalékkal« című műfordítás-kötete.

A jutalmat, tudjuk, nem Bolyai Farkas, de még nem is Katona József nyerte el, hanem Tokodi János. Csakhogy míg az 1819-ben végre nyomtatásban is kiadott jelentés a pályázat eredményéről a Bánk bánt egy szóval sem említi, addig Bolyai tragédiáira több észrevételt tartalmaz. „Karaktere ezen munkáknak: a benne levő páratlan gondolatok nagysága, szelíd, meleg érzés, merészséggel elegyült olvadó képzelés. A gondolatok nagyságára nézve nem ismer az ítélő jobb munkát, mint ezek és Kisfaludy (Sándor) Hunyadi Jánosát... A szerző azonban nem gondolkozott a drámai bog megkötéséről, annál fogva nincs a bognak közepe, nincs feloldása és így munkája mindenütt csak síma. Nem váltják fel egymást sebesen a várakozást, meglepést vagy fájdalmat okozó tettek, e helyett személyei majd mindenütt hosszasan dialógizálnak. A mi vélekedésünk szerint tehát ezen játékok fűzetlen oriental gyöngyök.”

Így DÖBRENTEI GÁBOR. Az Öt szomorújáték későbbi kritikussai még elismerőbben vélekedtek. BRASSAI SÁMUEL azt tapasztalta ifjú korában, hogy az olvasók szerették és bámulták Bolyai tragédiáit. Felfogása szerint a jellemek eléggé kidomborulnak és következetesek, a bonyodalom érdekfeszítő és a katasztrófa természetes, magyar földön született akármely drámai művel versenyezhetnek s a színpadon sem veszítik el hatásukat. BAYER JÓZSEF is magasztalólag írja, hogy „Bolyai koráig senki nem volt oly drámaírói talentummal megáldva, mint aminőt a Pausanias árul el. A nyelvezet szokatlan pompája, képekben és mély gondolatokban való gazdagsága... egyetlennek mondható koráig irodalmunkban. Nem mondjuk, hogy a színpadot jól ismerte, hogy a színi hatás minden eszközével tisztában volt. Hőse, Pausanias, nagyon sokat monológizál, bár monológjai nem mondhatók üreseknek, inkább túlradók a rokoneszmék sokszoros, képes ismétlésével... Bolyai nem utánzó tehetség, aki egy vagy több divatban levő drámaírókat másol szolgailag. A drámaírás esztétikai törvényeivel nála senki nem volt inkább tisztában és viszont elméleti tudását hatalmasan támogatja az elveket feldolgozó mély ész, higgadt emberismeret, valódi filozófiai felfogás s hozzá az igazi költői lelkület... Pausaniasa elavult és egy kissé túltömött, itt-

ott terhelt nyelvezete mellett ma is kellemes olvasmány s midőn letesszük könyvét, a tragikai hatás emberi borzadálya és könnyet facsaró igaz részvéte ott sajog szivünkben... Az anyai szeretet egyik legszebb megtestesülése Pausanias anyja, ki fenségre megközelíti Coriolan szülőjét.” Ez a BAYER véleménye.

Az egykori és későbbi irodalmi kritika ellenmondásait, magasztalásait és kifogásait ma abba sűrítethetjük össze, hogy Bolyai Farkas költői tehetsége elvitathatatlan, tanúskodik erről képekben dús fantáziája, patétikus nyelve és túlradó gondolatgazdasága. De nem fegyelmezett drámaíró. Tragédiáiban több a dagályos szó, mint az életszerű tett, több a fellengő filozofálás, mint az acélos küzdelem. Nem tud igazi tragikus bonyodalmat szöni. És nem él, pedig ismerte, hisz maga is színészkedett, a színi hatás eszközeivel sem. Egészen véve tehát Döbrentei értékelését fogadjuk el és valljuk azzal a megtoldással, hogy Bolyai drámái igazában könyvdrámák. Olvasmánynak írta őket, nem a színpadnak; Ezt nemcsak az igazolja, hogy máig sem adták elé egyetlen darabját sem, de annak sincs nyoma, hogy valaha maga Bolyai sürgette, próbálta volna előadatni drámáit. Brassai és Bayer is mint olvasmányt, mint olvasók méltatják őket. Tehát mint könyvdrámákat, amilyeneket félszázaddal előbb Bessenyei és néhány társa írt volt. Könyvdrámák is azok; bennük fődolog, hogy a szereplő személyek illendőképen beszéljenek, amint Bessenyei mondja. Tehát nem az, hogy cselekedjenek. És vajon miből kerekedik ki az a bizonyos illendőképen való beszéd? Fennszárnyaló, képekben gazdag, patetikus dikcióból, magasztos, költői eszméknek és bölcselkedő gondolatoknak a sokszor szertartásos közléséből, megvitatásából. S ha az egyik személy a hosszas bölcselkedő párbeszédet megelégedve vagy abban kifáradva távozik, folytatja ugyanazt a témát hosszas monológban a színen maradt partner. Természetesen a párbeszédekben és a monológokban is tanító célzattal. Mert ezeknek a könyvdrámáknak, a Bolyai darabjainak is a célzata nem az esztétikai gyönyörnyújtás, hanem az oktatás, erkölcsi érzületre nevelés. Ezeknek az irányzatos könyvdrámáknak elkésett termékei Bolyai színművei is. S mint ilyenek figyelemreméltók, sőt dicséretre érdemesek.

Darabjainak már a címe is sejteti, hogy mennyire költői, emelkedett erkölcsfilozófiai világot ábrázolnak.

Az »Öt szomorújáték« elsője: Pausanias vagy a nagyravágyás áldozatja. Pausanias spártai királyt valami krisztusi, tehát egészen modern humanizmus arra indítja, hogy Spártát és a perzsákat összebékítse, hogy az emberek között levő gyűlölség gya-

lázatos alkotmányát kiírta, hogy a vas örökre megtisztulva az égre kiáltó vértől csak mint sarló ragyogjon a sárga kalászkok mezején vigan éneklő testvérek kezében... „Boldog maradék! mikor a szegénység s gazdagság neveit nem fogod érteni s mikor a ritkaságok közt nézsz egy testvér vértől rozsdás kardot, egy könnyet ejtisz az elmúlt idők gyalázatjára s áldod annak a hamvait, aki az egymás ellen emelt karokat egybeöleltette, a külön gyűrűket egy szeretet láncába kötötte... Nem fog a sírba ledörgő földdel esni az árvák keserű zápora; a közédésanya halhatatlan lesz s a szerelem Istene mennyei színe ég minden gyermekein...” Ez a cél lebeg Pausanias előtt. Ezért mondja a Bolyai kultusz egyik érdemes munkása, DÁVID LAJOS, hogy a Pausanias irodalmunkban az első szociális utópisztikus dráma.⁴ A történelem szerint hazáruuló Pausanias Bolyai tragédiájában a modern emberszeretet és az örök béke apostola. Kora nem érti, nem is értheti meg. Halálra ítélik. De ő büszkén mondja: „Én meghalok anyám! mint spártai bűnös vagyok, de az Elyzeumban, megöleled mennyei babérral talált fiadat. Az én mentségemnek értelme nem lehet, míg a csesemő emberi nem a nagy Lykurgus bölcsőjéből ki nem kél s a ti hazaszeretetek, ez az Istennek kedves gyermeke, emberszeretetté nem nő.” Világos, hogy ez a cél, ezek az eszmék nem az ókori Pausániaséi, hanem a XIX. században élő, felvilágosult filantróp Bolyai Farkasé.

Az Öt szomorújáték második darabjában is — II. Mohamed vagy a dicsőség győzedelme a szerelmen — a főhős, II. Mohamed, Konstantinápoly elfoglalója, Iréne iránt érzett szerelmének a hatása alatt emberboldogító, humanisztikus eszméken töpreng. Nem hódítani szeretne, hanem csak könnyeket törölni, a szeretet által a világhódításnak egy új nemét elkezdni. De szép szavaival magatartása nincs összhangban. Szerelmesét, Irénét megöli s halad tovább régi útján, a hódításén. A harmadik tragédia »Kemény Simon vagy a hazaszeretet áldozatja«. Míg Mohamed és Iréne története Mikes egyik leveléből, majd Bolyai hatására a Kisfaludy Károly tragédiájából, addig a Kemény Simon hősi önfeláldozása magából a történelemből szintén jól ismert és költőileg is sokszor és sokképpen feldolgozott tárgy. Ebben is cirádás párbeszédék és monológok hangzanak el a hazaszeretetről, a magyar sorsról, a haza és az emberiség boldogságáról. Önzés és kapzsiság helyett töltsé be szeretet a nemzeti karaktert, az atyafiak lelkét s mindenki teljesítse a virtus parancsát. Az »Öt szomorújáték« két

⁴Dávid Lajos, A két Bolyai élete és munkássága. 1923, 159.

utolsó darabja egymásnak pontos ellenpárja. Camillo és Rosamunda szeretik egymást, de Rosamundát máshoz adják feleségül. Camillónak később módjában állanak régi kedvesét megnyernie, de virtusa győz szerelmén s maga kényszeríti és kéri Rosamundát, hogy nyugodjék bele sorsába. Az utolsó darabban viszont a bolgár Helena szerelme erősebbnek bizonyul, mint ama lehetséges virtusa, hogy hazája megmentéséért felesége legyen a görög császárnak. Vállalkozik rá, de szerelme hazafiúi akaratát megtöri, elpusztul.

Mint látható, Bolyai drámáiban a virtus a középponti gondolat, valamennyiben a virtus eszméje körül forog az ösztövérbonyadalom és a főbb személyek. Mit ért Bolyai virtuson? Erényt természetesen, de annak különösképen azt a formáját, amelyik a vállalt vagy sorsszabta kötelesség rendületlen teljesítéséből áll. Egy államfő, a spártai király nem ábrándozhat arról, hogy örök békét kössön harcban álló ellenségével. Virtus volna ez is, még pedig egyetemesebb. De Spárta királyának Spárta hatalmát és jólétét kell szolgálnia. Pausanias nagyobbra, többre vágyik, mint adott kötelessége, áldozatul esik. Mohamed is megtorpan a virtus útján, de ha kényszeredetten is, győz szerelmén. Kemény Simon a virtus tündöklő példája. Igaz, hogy virtusát semmi sem akadályozza, csak az esetleges halál, de ő élete árán is teljesíti hazafiúi kötelességét. A negyedik darab bonyodalma rokon a Mohamedével s az ötödik a Pausaniasszal. Háromban a virtus győzi le ellenségeit, a nagyravágyást és szerelmet; kettőben a virtus bukik el — egyikben a nagyravágyás, másikban a szerelem miatt.

Hatodik drámájában, a »Párizsi per« című érzékeny játékban is fejtegetést, okoskodást lehet olvasnunk a szerelem hatalmáról, értéktelenségéről, aztán az állati magnetizmussal foglalkozás esztelenségéről. Kigúnyolja ebben Bolyai a tehetségtelen, de pöfeszkező poétákat s hosszú monológban vitatja a házasság értékét. Megházasodni vagy meg nem házasodni: ez a kérdés, kezdődik Hamlet Lenni vagy nem lenni-je modorában a monológ. Felsorakoztatja benne Bolyai olykor tárgyilagosan, legtöbbször gúnnyal, sőt cinikusan a házasság mellett, még inkább a házasság ellen felhozható érveket. A monológ abban csúcsosodik ki, amit Bolyai másutt úgy fejezett ki, hogy Éva nélkül puszta volt a paradicsom, de vele — elveszett.

Megállapítható tehát, hogy a Bolyai drámáiban sok a szubjektív elem. A szerző és nem a darab személyeinek érzés és gondolatvilága teremt drámai feszültséget. A történeti idő és a földrajzi távolság ellenére is Bolyai, a XIX. század világnézetével

van dolgunk. „Akármelyik személy szól, igen hallik az auctor hangja,” — ismeri el és mondja ő maga. Ez az auctori hang pedig, bár csengés szerint költészet, tartalma és célzat szerint tanít, filozófál. Bolyai darabjaiban, mint általában a könyvdrámákban, a drámai forma és cselekvény inkább csak eszköz, hogy elmondhassa dialógusokba öntött szép, fenséges gondolatait, megkapó, csillogó metaforáit, képeit, erkölcsi világnézetét az ő felettébb buja növésű költői nyelvén — állapítja meg már BEDŐHÁZI a Bolyaiak pályájának első, érdemes megrajzolója ma is forrásértékű munkájában.⁵

Tanítói célzat ismerszik ki műfordításaiból is. Ott is léptenyomon hangzik, nem az auctor, hanem a fordító hangja. Bolyai szabadon fordít. Az még hagyján, hogy Thomsont és Schillert kivéve többi fordítása, Pope híres költeménye is próza. De akár versben fordít, akár prózában, itt is, ott is változtat az eredeti tartalmán, gondolatokat, részleteket told be, melyek az eredetiben nincsenek ott, de amelyeknek a kifejtését ő szükségesnek tartja.

Különös, de érdekes, és érdemes alakja Bolyai Farkas irodalmunk történetének. Mint született lángész és igazi költői tehetség, ha kedve kerekedik, a fordítások, átdolgozások és magyarítások korában jellegzetesen egyénit, eredetit alkot, bámulatos termékenységgel. Még pedig drámai irodalmunk legkorábbi, legelső eredeti termékeit. Az eredeti magyar drámáit két nagy név kezdi, mindkettőt az Erdélyi Múzeum pályatétele szólaltatta meg. Ez a két nagy név: Katona József és Bolyai Farkas, Ez a drámaíró Bolyai legfőbb irodalomtörténeti jelentősége. Könnyen és gyorsan, a kelleténél könnyebben és gyorsabban alkot. Emiatt alkotásai az érdekes és eredeti tárgy, a nemesen emelkedett világnézet, a szokatlan pompájú, sőt fellengősen zsúfolt költői nyelv ellenére is csiszolatlan gyöngyök. Világnézetét, eszméit nem tudja tárgyiasítani. Ő az, akinek lelke telítve van a krisztusi szeretet, az örök béke, az egyenlőség és humanizmus világboldogságot ígérő eszméivel. Ő az, ki az eszmék hirdetésével serényen és önzetlenül segíteni szeretne nemzetét és az emberiség nyomoruságán. Hatni akart korára. Drámái ezért tulajdonképpen könyvdrámák, noha formájuk nem vers, hanem próza. Cselekvényük alig van, a jellemek nem domborodnak ki. Hiányzik belőlük az élet, a személyesség. Hatásuk emiatt a kortárs olvasókra csekély lehetett. Színpadra sohse kerültek. A későbbi, a mai közönség szemében pedig elavult

⁵ Bedőházi, i. m. 105.

költészettörténeti emlékek, irodalmi ritkaságok. Az irodalomtörténettudomány azonban az igazi és hivatott tehetséget, a lángészt megillető tisztelettel tartja emlékezetben Bolyai csiszolatlan gyöngyeit, az eredeti magyar dráma legelső termékei között. Eredeti mivoltuk mellett épen az az érdekességük, amiben Bolyai vét a korszerűség, a dramaturgia ellen. T. i. a bennük hirdetett humanizmus, Bolyainak emberszeretettől áthatott világnézete és a költői nyelv. S nem utolsó sorban az is, hogy Kisfaludy Károly két darabjára is hatott: Kemény Simonra és főleg Irénjére, Bánk bán és a Vörösmarty darabjai előtt színre került eredeti magyar tragédiáink legértékesebb, maradandó becsű termékére. A magyar dráma történetének monográfusa, BAYER JÓZSEF, Bolyai Farkast Katonával együtt legzseniálisabb íróink egyikének mondja.⁶

Hát az eljegyzéskori egész kötetet kitevő lírai költeményekről s a kéziratban maradt többi drámáról nincs mondanivaló? — kérdezheti joggal a kíváncsi érdeklődés. Megvannak ezek is a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának Bolyai szobájában egy fapohár alján egy csipetnél alig több hamu alakjában. Emlékszünk, hogy Bolyai sikertelenül pályázott, s azt is említettük, hogy az Öt szomorú játék és a Párizsi per sem aratott olyan sikert, amilyent Bolyai remélt és várt. Csalódott. Előbb és régebben a tudós, most a költő. Abbahagyta hát a költészetet, s később egy sötét órájában, mint maga mondja, „tragédiáimat s még egyebeket” — nyilván verseit — elégettem, ma is (1836) meg van a hamva. Ez a halott-hamvasztás Bolyai Farkas utolsó szépirodalmi cselekedete.

Igaz, azután is fogalmazott felkérésre sírfeliratokat és Ferenc József császár 1852-i marosvásárhelyi látogatása alkalmából magyar, latin és német nyelven üdvözlő verseket. De sem ezeknek, sem a különben közelebbről nem ismert sírfeliratoknak a verses formán kívül a költészettel alig van kapcsolatuk. Amazok szokványos versezetek lehettek, a császárnak átnyújtott »Szívhangok« pedig kényszeredett ódai szóvirágok Mária Teréziáról, József császárról, a birodalom népeinek boldogságáról és a császár személyéről — politikumból. Az irodalomtörténeti művek e verseket »Az ős lantos hattyúdalai« címen emlegetik. Pedig az ős lantos hattyúdalai nem ezek, hanem az a hatsornyi latinnyelvű hexameteres epigramma, amelyet Bolyai 79 éves korában írt meglepően tömör és jól jellemző költőiséggel nagy barátjának, Gauss Frigyesnek a halálára és emlékére s amelyik P. THEWREWK EMIL fordításában így hangzik:

³ Bayer, A magyar drámairodalom története. I, 264.

*Mindennek velejébe hatolt, mint senki se jobban:
Földerítette a legmélyebb s legmagasabbat.
Ritka nagy ész, nem villámló, de világot özönlő.
Bár elhunyt, a halál nem bírta eloltani fényét
S Isten színe előtt, mint Newton, úgy ő is a tiszta
Lelkek közt örvend s ott jár a boldog egekben.*

Érdekes, hogy Bolyai utolsó költeménye, mint első fennmaradt epigrammája is — latinnyelvű.⁷

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy Bolyai Farkas szépirodalmi munkássága lényegében véve az 1814—19. évek alatti rövid, de termékeny nekibuzdulásból áll, s hogy irodalmi életünk 1820 után, Bolyai Farkasnak, ennek a hivatott és nagytehetségű, egyénit és eredetit alkotni tudó költőnek az elnémulása és a költészet mezejéről történt végleges eltávozása miatt egyhangúbb és szegényebb lett.

Valószínű azonban, hogy az alkotó költők sorából történt kilépte idején már megjelent és helyet foglalt a Farkas alakja, sőt Jánosé is, szépirodalmunkban mint költői tárgy. Még pedig előbb csak élőszó-irodalmunkban.

1820 körül vagyunk. Farkas ekkor már csaknem két évtizede, hogy tudós professzora a kolégyomnak. A diákoktól tudja már az egész város, sőt a vidék is, hogy Bolyai Farkas olyan nagy tudós, hogy a diákok, sőt a professzor kollégák közül is alig egy-ketten ha megértik. Köztük, szemük előtt él a polihisztor és ezermester.

⁷ A Bolyai könyvészet (Stäckel, Pintér, Dávid) Szinnyeit kivéve, a császárnak átadott füzet címét így adja: Az ősz lantos hattyúdalai, Szívhangok, stb., holott az egyszerűen Szívhangok stb. Nyilván egyik adat sem az eredeti tanulmányozásán alapul, hanem, másodkézből való. Forrásuk közös: Koncz Józsefnek »A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története« című becses műve. Koncz Bolyai eredeti költői műveinek felsorolása rendjén, a füzet címszövegének könyvészeti leírása előtt költői metaforával jelzi, hogy e versek Bolyai utolsó eredeti költői művei: *az ősz lantos hattyúdalai három nyelven*. Az eredeti nyomtatvány megtekintése hiányában a későbbi közlők Koncz metaforáját és meghatározását is elnézésből címszövegnek vélték. Innen a téves adat. Szinnyei azonban pontosan közli a címet. Lehet, hogy az eredetiről, lehet azonban, hogy ő is Koncz után, de észrevéve a jelzésből (:), hogy hol kezdődik a tulajdonképeni címszöveg. Ez apróságot azért jegyezzük meg, mert Bolyainak ez a nyomtatványa is névtelenül jelenvén meg, mások is, mint e sorok írója, Az ősz lantos hattyúdalai három nyelven című művet találják keresni a könyvtárakban. Természetesen hiába, mert csak Szívhangok címszó alatt található meg. Petrik a Szívhangokat nem ismeri, Stäckel pedig ismeri, de annyira megy, hogy Az ősz lantos hattyúdalai-t egyenest főcímnek nézve, dőlten szedeti [Vö. i. m. I, 202].

S amint teltek az évek, a Farkas polihisztor és ezermester volta annál inkább kitűnt, s annál több okot adtak a szóbeszédre polihisztor-ságából és ezermesteri mivoltából eredő különös tettei, szokásai, életmódja. Furcsa történetek, adomák, kezdtek keringeni róla s jártak szájról-szájra; hogy például húst nem eszik, csak gyümölccsel él, hogy koporsóját előre elkészíttette s abban alszik, stb. Történet pedig ez egészen természetesen, mert hiszen a tudós professzor úr mindenkivel szívesen társalgott és szóba ereszkedett : a főurakkal és tanult emberekkel csak úgy, mint a városi polgárokkal, a városos atyafiakkal, sőt a Nagypiacon járó-keelő szolgáló népséggel egyaránt. A János csodálatos eszének is híre ment már 1820 előtt, hogy többet tud, mint a legfelső évek öreg diákjai; órákra nem jár pontosan, de apja helyett kitarja az órát s értelmesen. Leszivárgott a hír, hogy Bécsben az Akadémián is első tanuló lett, aki eszével még a császári ház figyelmét is magára vonta. Katonatiszti pályájából is tudni vélték s beszéltek, hogy Lembergben egymásután 13 társával párbajozott s mindeniket megsebezte, de maga épen maradt. Mikor pedig mint nyugalmazott kapitány váratlanul itthon telepedett le, akkor még inkább beszélgetett magáról. Hogyne, hiszen Orbán Rozáliát megszőktette s úgy él vele vadházasságban, eleinte jól, de aztán sok veszekedés, sőt verekedés között; a városi tanács rendeletének is fittyet hány, nem engedelmeskedik; az embereket megveti, kerüli. Lakását is a Kálvária-utcában úgy építtette, hogy a világ ne lássa őt, de ő se a világot. Apjával is összeveszett, nem érintkeznek. Legfőlebb levélben, de megszólítás nélkül.

Különös, ember különös alak mindkét Bolyai. Erdélyi különc, amiben bérces hazánk sohasem szűkölködött. A különcökkel pedig legott és szívesen foglalkozik a közvélemény, a szóbeszéd, a környezet érdeklődése, az élőszóbeli szépirodalom. Bizonyos, hogy a Bolyaiak már éltükben jó kiadós tárgyul szolgáltak az élőszóbeli irodalom majd minden ágának, mint amilyen a nem épen nemesindulatú pletyka, aztán a bizonytalan mende-monda, az érdekes történet, a jókedvű anekdota, a bőbeszédű mese, meg a vidám fabula. Tudományos jelentőségüket nem értették meg a kortársak, arról nem beszéltek. Hisz ezidétt még Gauss is felpanaszolja a német tudós körök érzéketlenségét a matematikai tudományok iránt. Az itthoni tudományosságot pedig eléggé jellemzi az a tény, hogy az Akadémia 1836-ban 200 arany jutalomban részesített egy olyan matematikai művet, amelyiket már az egykorú szakkritika is kompilációnak tartott, — és nem a világhírűvé lett Tentament, noha Farkas már előbb tagja volt az Akadémiának. Erdélyről pe-

dig maga Bolyai állapítja meg, hogy az erdélyi klíma nem való mathézisnek. Tudományos értékük elismerése csak holtuk után (Farkas 1856-ban, János 1860-ban halt meg) mintegy tíz évvel indult meg. Akkor is előbb nem magyar földön, hanem külföldön: a német, francia és olasz tudományos világban egyidőben. Itthon ismételjük — sokat és sokféleképpen beszéltek róluk, de tudományos jelentőségüket nem, avagy ami még rosszabb, félreértve. Legtöbbit és legtöbben bizonyára haláluk alkalmával, temetésükkel kapcsolatban. Mert ez maga is, nagyon különös volt, Farkast a maga készítette koporsóba téve a kollégium, az egész város, a vidék kísérte ki a temetőbe, noha egy évvel korábban kinyomatott szomorújelentésében azt kívánta, hogy harang se szóljon, csak a kollégium csengettyűje, és senki, még pap se kísérje ki. A János halotti menete pedig mindössze hat férfiből állott, három kirendelt császári tisztből, három polgárból s bezárta a menetet Szócs Jula nevű cselédje, utolsó napjainak s halálának egyetlen szemtanúja.

Meddig s kiknek az ajkán élt tovább élőszóban, szájhagyományban a két külön Bolyai emlékezete holtuk után is, nem tudhatni. Halandók, még a különök sorsa is, hogy felejtessenek. Bizonyos, hogy a Bolyaiak alakja is az évek haladtával egyre ritkábban és kevesebbeknek a képzeletét foglalkoztatta. A közvélemény nemcsak ingatag és megbízhatatlan, hanem, feledékeny is. Bolyai Farkast is egyre szűkebb körben emlegették a volt tanítványok és a kollégák. A megbombolt lelkű és félelmetes emlékü Jánosnak pedig legfőlegb nevét ha mondták ki idegenkedéssel, irtózáttal még negyven év múlva is.

Mikor aztán 1867 óta megindult a Bolyaiak reneszánsza, s tudományos érdemüket kezdte föl- és elismerni, előbb a külföldi, majd utána ballagva a magyar tudományos világ is, akkor a Bolyaiak alakja is, elsősorban az élteben is népszerű Farkasé, megjelent a nyomtatott irodalomban, a szoros értelmű literatúrában is, mint amilyenek KÖVÁRI LÁSZLÓ, RÉTHI LAJOS és BODOR LÁSZLÓ visszaemlékezései, tárca-szerű cikkei. E visszaemlékezések nem szépirodalmi termékek. A valóságot szándékoztak felidézni. Ámde a történeti hűség gyakran elmosódik bennük az író alanyiséga és az emberi emlékezőtehetség épen nem csalhatatlan tulajdonságának a hatása miatt. Valóság és költészet összekeveredett bennük. És épen ezért és innen, ezekből a nem feltétlenül történelmi értékű visszaemlékezésekből és a szájhagyományból került bele a Bolyaiak alakja szépirodalmunkba, — elég későn, a múlt század kilencvenes éveiben.

Tudomásunk szerint TÓTH BÉLA az a szépprózaírónk, akinek tolla először vette tárgyul a Bolyaiak alakját. Tóth Béla »Magyar anekdotakincs« című művében [II, 289—96] Kővári Lászlóra hivatkozással közli Farkasról azt az adomát, hogy fekete táblán s krétával, geometriailag kezdte magyarázni Kemény Zsigmond (!) inasának a foldozó varga lakását és közli Tóth, mint a Farkas szerénységét jellemző azt az adomát is, hogy az Erdélyben utazó Kazinczynak (1816) Farkas a professzorok névszerinti bemutatása után arra a kérdésére, hogy: Hát ön ki?, — azt felelte, nevét elhallgatva: Én a mathezis professzora vagyok. Pedig ezt a feleletet Farkas nem Kazinczynak és nem 1816-ban mondta, hanem Ferenc József császárnak 1852-ben. Az első közlő, KŐVÁRI az esetet a Bach-korszak szigorú cenzurája miatt a Kazinczy látogatásához vetítette vissza, noha tudta, hogy a valóságban másként, sokkal jellemzőbben történt. Sorrendben különben Tóth Béla elsőnek azt a históriát közli, hogy a lelkesen beszélni szerető Farkas Enyeden a Szász Károly jubileumi lakomáján úgy belemelegedett szomszédaival a beszélgetésbe, hogy elfeledett enni; másodiknak meg azt az adomát közli, hogy Farkas altesti fájdalmaitól lovaglás közben megszabadulva, hazatérőben az utcán találkozik barátjával és háziorvosával, Szotyori Józseffel, s odaszól neki: „Vedd le a kalapod lovam előtt! Ez kigyógyított, mit te nem tudtál megtenni.” Aztán Farkas családi életét, János gyermekkorát világítva meg TÓTH elbeszéli János sikerét a hadmérnöki iskolában János főherceg előtt és állítólagos párbaját atyjával. Ez a sokat emlegetett párbaj sohse történt meg, a szerénységét jellemző adoma meg más-két történt és végül valószínű, hogy az okosabb lónak köszönő orvos adomája hozzátartozik a nemzetközi anekdota-kincshez. Az adoma azonban eredetiségre törekszik, a történeti hűségtől könnyen eltávolódik, mert ez a fő, hogy érdekes és jellemző tudjon lenni.

Szépprózánk gyakoribb alakjává azonban csak a jelen század huszas évei óta váltak a Bolyaiak. TABÉRY GÉZA hozta őket divatba és pedig majdnem egyidőben a színpadon — Kolozsvári bál, színre került Kolozsvárt és Nagyváradon 1920 — a novellában — szintén Kolozsvári bál című négy novellát tartalmazó kötete (Nagyszalonta, 1923) és a regényben, — Szarvasbika (Kolozsvár 1925). Különösen utóbbi műve, a Szarvasbika terelte rá az olvasóközönség figyelmét a Bolyaiakra. Tabéry törekedett korszerűsége s ez színművének és hasonló című novellájának az érdeme. De bőven költött hozzá a maga képzeletéből. Mindkét Bolyainak az állítólagos érzékisége ragadta meg érdeklődését, s ehhez képest állította be és

rajzolta meg Keményné Teleki Anna alakját Leleményének nincs semmi történeti alapja. Azt, hogy fantáziája hatásos alakot kapcsolt be a Bolyaiak életébe, mutatja az is, hogy Teleki Annát Tabérytól többen átvették. Regényében több nagy erővel megírt szép részlet van, de egészben sok ellenmondást váltott ki mind a kritika, mind az olvasóközönség köréből. Irodalomtörténeti jelentősége mégis van Tabéry Bolyaiakat tárgyaló műveinek: írók és közönség érdeklődését keltették fel a Bolyaiak iránt. Ilyen írók a következők: ERDŐDY ELEK Professzor Bolyai Farkas úr címen tárcaszerűleg beszéli el, mint hívják meg a diákok a consistorium nevében Farkast Vásárhelyre professzornak a domáldi idillből [Magyarország 1925.7. sz.]. LENKEI HENRIK A két Bolyai. Levelek az 1847—1856. évekből [Pesti Hírlap vasárnapja. 1929. november 10] címen az egymással csak levélben érintkező apa és fiú öt levélváltását szerkeszti újra mai nyelven, de az életrajzi valóság szellemében. MOLTER KÁROLY, kinek tanári lakásán emléktábla jelzi, hogy azon a telken állt egykor Bolyai Farkas tanári lakása, amelyikben János is nevelkedett vala, két karcolatban s a Bolyaiak halhatatlanságát teszi meg műve csattanójává. Az elsőben, A Bolyaiak szobra (Ellenzék 1931.) csípős gúnnyal szemlélteti Molter a vásárhelyi, általában civis gondolkodás szüklátókörűségét és maradiságát: Euklides kétezer évvel ezelőtt élt, s ha van is otthon szobra, Bolyai is várhat még éppen kétezer évig. „Igaza van a marosmenti tisztos polgárnak — végzi Molter —, mert az időtlen nagyoknak nem sietős a szobruk.” A másodikban az történik, hogy a világ legnagyobb matematikusának, Bolyai Jánosnak koponyáját őrző Monos tanár urat elhívják a múzeumból. Leánya s ennek szerelmese ottmaradnak — őrizni a ládát, míg az apa visszatér. Persze, nem a koponyát, a ládát őrzik, arra rá se néznek, hanem egymásban gyönyörködnek. A fiú mégis kezébe veszi a koponyát, nem fél tőle, mint a lány, mert az a koponya csak „érdekes tárgy, semmi egyéb, a lélek, a tudomány, a világbíró hatalom és hírnév elszállt belőle” (A halhatatlanok, Erdélyi Helikon almanachja 1933). Úgy értesültem, hogy a genius locitól más műveiben is erősen sugallt és befolyásolt Molttert újabban és tovább is foglalkoztatja a Bolyaiak alakja.

A reális értelemben vett genius loci hatott BARABÁS Gyulára is, hogy regényt írjon a Bolyaiakról, még pedig külön Farkasról (Domáldi jegenyék. 1935) és aztán külön Jánosról, illetőleg Orbán Rózaliáról, János élettársáról és gyermekeinek anyjáról (Köd a Maroson, 1940). Barabás szülői a Farkas egykori lakásának a tözsomszedságában laktak, s ha rosszalkodott és csínytet követett el,

azzal ijesztgették, hogy megfogják a Bolyai kísértetek. Mikor pedig apjától azt kérdezte, hogy kik és milyenek a Bolyai kísértetek, apja fenyegetéssel válaszolt. Később az ugyancsak szomszéd minorita rendházban hallott Barabás a Bolyaiakról. E gyermekkori emlékek hatására választotta regénytárgyul a Bolyaiakat. Választotta és választhatta annál is inkább, mert mint tudjuk tapasztalásból, az első világháború után mind külföldön, mind a mi irodalmunkban divatos műfajjá népszerűsödött el a nagy emberek regényes életrajza vagy ha inkább tetszik, életrajzi regénye. A gyermekkori emlékek mellett Harsányi Zsolt, Surányi Miklós és mások nagy sikere is bizonyára ösztönzőleg hatott Barabásra. Barabás becsületes igyekezettel, a Bolyaiak alakja iránt Tabérynál sokkal több kegyelettel és történeti hűséggel vázolta meg a két Bolyai alakját. Mindkét regénye érdekes olvasmány nemcsak, mert tárgyuk érdekes, de azért is, mert Barabás előadása élénk, könnyed. Szerkeszteni, egységet teremteni, mélyreható következetességgel jellemezni azonban már kevésbé tud. Minden jóakarata, lelkesége és komoly igyekezete dacára érezhető, hogy nem jutott el a Bolyaiak és az őket körülvevő társadalomnak a közvetlen közelébe.

MAKKAI SÁNDOR *Mi Ernyeiek* című regényében⁸ nem a helyszínén és közvetlenül átélt tapasztalatok, hanem családja hagyományai és egyéni tanulmányozás alapján, de a hivatott tehetség biztosságával rajzolja meg Marosvásárhely társadalmának életét és lelkivilágát a szabadságharc alatt és a Bach-korszakban. E rajzból természetesen nem maradhatott ki a Bolyaiak alakja sem. Makkai szerepelteti is mindkettőjüket, még pedig majd mindenik jellemző tulajdonságukat kidomborítva. Feltünteti Farkas jó szívet, hogy t. i. kivált, ha nő kéri tőle, készséggel segít a lehetetlen helyzetekben is (közbenjár a császári katonai hatóságnál egy politikai fogoly érdekében). Rávilágít Farkas ezermester voltára, nagy tekintélyére. Elbeszéli, miként folyt le, Farkas vezetése alatt a város és kollégium tisztelgése Ferenc József császár előtt, stb. Szemléletes jelenetben mutatja be az apa és fia közötti egyenetlenséget, majd János megbomlott testi és lelki állapotát. És rávilágít mindkettejük roppant tudományára, de az őket körülvevő értetlenségre, tudós pályájuk tragikumára is. Tömör, világos és hű a Makkai jellemzése. De kitűnően megírt regényében mindkét Bolyai csak mellékalak, epizód. Éppen ezért megállapítható, hogy a Bolyaiak alakja még várja azt a regényírót, ki teljes tárgyi ismer-

⁸ Megjelent Bpsten 1940-ben. A szóbanforgó részek az I. kötet 244—61, 274—7, 329—35 és 343—57. lapján.

rettel a lelki élet legmélyét is megragadó és megértő intuícióval megírja az ő életrajzi regényüket.

Ugyanez áll a Bolyaiakat tárgyaló drámára nézve is. Öt ilyen kísérletről tudunk. Egyiket, a legelső, TABÉRY Kolozsvári bál című egyfelvonásos színművét már említettük. Tárgya, tartalma ugyanaz, mint hasonló című novellájának s amit némi módosítással regényébe (Szarvasbika) is első fejezeteként beillesztett. Az erdélyi mágnások Kolozsvárt álarcos bált rendeznek. Jelen van Farkas is. A szintén jelenlevő Teleki Annával szemben megnyer egy fogadást. Jutalmul azt kéri, hogy a főurak építsék föl, illetőleg fejezzék be a Farkas-utcai színházat. A darab az első világháború után szép sikert aratott.

Tabéryval egy időben, 1920-ban még két költő írt drámát a Bolyaiakról, s pályázott művével az Akadémia Kóczán díjára. Jutalmat egyik sem nyert. Ennek következtében a szerzők nevét nem ismerjük. Műveiket sem, mert nincs nyoma annak, hogy kiadták volna. A bíráló bizottság jelentéséből — SOLYMOSSY SÁNDOR volt az előadó — mégis fogalmat alkothatunk róluk. Az egyik pályázó Bolyai színdarab címe: A két Bolyai, színmű 3 felvonásban. Főszemélye nincs. A cselekmény az apa és fiú összezőrdülésével kezdődik az ötvenes évek elején. Farkas a darabban császárimádó pecsovics, János ellenben tüzes, forradalmár hazafi, de egyébként vadgenie és beszámíthatatlanul patológus alak. A szerző ibseni lélekfestésre törekedett, de elegendő erő és tehetség nélkül. A jelentés szerint elhibázott, gyenge alkotás (A jelentés szerint Farkas Nagyenyed híres öreg professzora és János a császár látogatásakor az enyedi kollégiumban csap botrányt. Nem tudni, hogy ez a vaskos tévedés a darabé-e avagy a jelentéstevő Solymossy. Az előbbi valószínűbb, mert Solymossy hivatkozik Bedőházi művére. Már pedig aki csak kezébe vette a Bedőházi művét, vagy épen csak rápillantott, ilyen tévedést nem követ el).

A második pályamű címe: Gradus ad Parnassum, drámai költemény. Ez a János élettörténetének elég hű ábrázolása — színpadi képekben. A tisztí rangjáról lemondó János apja házában fiatal, csélcsap mostohát talál. János megbotránkozással hagyja ott a szülei házat, s elvonul apja vidéki birtokára. A megbántott nő a fáradt és kedvetlen apát fia ellen hergeli. Gonosz szándéka eredményét fokozza az a körülmény, hogy János az Appendix sikeretelensége miatt apjára gyanakszik. Apa és fiú annyira összevész, hogy a végén a mostoha Jánost ellene elkövetett merénylettel vádolhatja és vádolja, minek következtében be is áll köztük a végleges szakítás. A darab a jelentés szerint nagyjában híven kö-

veti a való történetet. Legnagyobb baj, hogy János bonyolult, excentrikus jellemének rajzához az írónak nem volt elég ereje. A kapkodás, a szélsőségek közti vergődés nem elegendő János lelki világának megértéséhez. Meg kellett volna keresnie és feltüntetnie jellemének az alaprugóját, tetteinek, temperamentumának a mozgatóját. Farkas szürke, unalmas, megtört alak. Semmi sincs benne az igazi Farkasból. A mostoha gyűlölködése, házasságtörése visszataszító, Zsuzsa, János őrangyala kedves jelenség, de székely tájszólása túlzás. „A szerző bár poéta lélek és jó verselő, munkájával inkább nagyot mert, mint alkotott.”⁹ Így a jelentés. Mi tegyük hozzá, hogy nemcsak a Farkas, de a gonosz mostoha alakja sem hű alkotás.

A Gradus ad Parnassum-ot a bíráló jelentés a sikerültebb pályaművek egyikének tartja. 1923-ban jelent meg TOLNAY LAJOS-nak hasonló című és tárgyú színműve: Gradus ad Parnassum. Az alcíme is — drámai költemény —, a tárgya is — János élete képekben — ugyanaz. Sajnos, a kiadványt nem sikerült megszerezni, s így nem lehetett megállapítani, vajon nem az utóbb tárgyalt pályaművel van dolgunk, s azt még kevésbé, hogy mennyiben vette figyelembe a szerző a jelentésben foglalt kritikai megjegyzéseket.

A Bolyaiakat tárgyaló drámai művek között a legértékesebb az időben máig legutolsó, MIKLÓS JENŐnek A Bolyaiak című 3 felvonásos drámája. A budapesti Nemzeti Színház igazgatósága különösen nagyra értékelte e művet, mert 1935-ben a nyári szünet után ezzel a darabbal nyitotta meg kapuit. A posthumus mű a Nemzeti Színháztól megszokott fényes kiállításban a legelőkelőbb közönség jelenlétében került színre. Hatása, ha nem is akkora, mint amennyire a színház igazgatósága számított, de el nem maradt. Nyomtatásban nem jelent meg. Így e mű esetében is az elhangzott és leghivatottabb kritikusok véleményére támaszkodunk. Az 1935. évi Vojnits-díjról szóló akadémiai jelentés szerint — a jelentés-tevő itt is SOLYMOSSY SÁNDOR¹⁰ — a Miklós drámájának a magva a méltatlan viszonyok közé került lángész tragikuma, a nagy lélek felborulása kicsinyes környezetben. A marosvásárhelyi kollégiumban Farkas hatvanadik születésnapját ünneplik. Ide toppan be János, hogy külföldi tanulmányai után tehetségét itthon értékesíthesse. Nem sikerül. Ellentétbe kerül apjával, környezetével. De

⁹ Solymossy Sándor, Jelentés a Kóczán-pályázatról az 1920. évről: Akadémiai Értesítő, 1920. 218. kk.

¹⁰ Solymossy Sándor, Egy év drámairódalma. Jelentés a Vojnits-díjról: Budapesti Szemle, CCXLII, 37.

az összeütközés nem a tudomány, hanem a szerelem terén történik: apa és fia egyaránt szerelmesek a szép özvegybe, Teleki Annába. Megvívnak érlette, mindketten megsebesülnek, de a párbaj után kibékülnek. János elvonul Domáldra, s ott él együtt azzal a parasztlánnyal, kit magával vitt oda. Belenyugszik, hogy a magyar föld őt nem engedi magasra nőni, s mások végzik el azt a tudományos munkát, amire magát képesnek és hivatottnak érezte. VAJTHÓ LÁSZLÓ¹¹ szerint a darab mint dráma gyöngé alkotás. A szerző az apát és fiút mint tudóst állítja szembe, de tragikumuk rejtélyes magvát nem tudta kivirágoztatni, a konfliktust mellékes vonások váltják ki. A dráma cselekvénye vontatott, de vannak meglepően friss, festői szépségekkel gyönyörködtető jelenetei. RÉDEY TIVADAR szerint is bágyadt, szerelmi idillek és nemzedék-ellentét váltja ki az apa és fiú összeütközését s nem zseni voltak. A színpad a zsenihősökkel nem boldogul. Az apa keserű rezignált alak, János a patológia határán összeférhetetlen, megváltó eszmékbe bolondul bele. A rendezés tulságosan díszes volt, a székely kaláka és tánc beillesztése is erőltetett és felesleges hatáshajszolás.¹²

Lírikusainkat is megihlették a Bolyaiak.

ÁPRILY LAJOS a Fejedelemhez című Bethlen Gábort dicsőítő ódájában (1922) seregszemlét tartva a Bethlen-kollégium egykori nagy diákjai fölött, felvonultatja Farkast is, a számok óriását. HANGAY SÁNDOR Gradus ad Parnassum című költeménye (8×3 sor — Jövők 1928 sz.) már egészen a két Bolyai emlékét idézi. Bolyai című költeményben (2×8 sor — Pesti Hegedű. 1918. 45 l.) élesztgeti emléküket EMÖD TAMÁS is.¹³

Csak a János lelke szólal meg MIGRAY JÓZSEF és BABITS MIHÁLY költeményében.¹⁴ Mindkét költemény alapihlete János büszke mondata az apjához 1823. november 3-án írt levelében: „Semmiből egy új más világot teremtettem.” Mindkét költő idézi is János eme szavait. S van köztük még egy külsőleges hasonlóság is: mindkét

¹¹ Vajthó László, Színházi Szemle: Protestáns Közlöny. 1935, 546.

¹² Napkelet 1935. 762.

¹³ E két utolsó adatot néhai Baross Gyula hagyatékából vettem a fentebb tárgyalt Lenkei Henrik és Erdődy Elekre vonatkozókkal együtt. Sajnos, a költemények szövegét nem sikerült fölkeresni. A Pesti Hegedű-t és a Jövők-et Kolozsvárt hasztalan kerestem, sem az Erdélyi Múzeum, sem az egyetemi könyvtár anyagaiban nincs meg. Hangay Sándor összes költeményeinek gyűjteményes kiadása megvan magánkönyvtáromban. Azonban — különös — a Gradus ad Parnassum-ot nem találni benne. Kifelejtette vagy szándékosan hagyta ki a szerző, nem tudni. Avagy — ami feltűnő volna — a mindig nagyon gondos Baross Gyula jegyzete nem pontos?

¹⁴ Migray József, Bolyai titka. 6×4 sor. Magasban című kötete. Bp., 1918. 93—4. — Babits Mihály, Bolyai. Szonett. Összes költeményei 103.

költemény a János ajkára adott monológ. Mindkét költeményben János maga elmélkedik az általa teremtett új másvilágról, s maga magyarázza az abszolút geometria jelentőségét. MIGRAYNÁL hosszabban és szinte történeti visszapillantást vetve állapítja meg:

*Kikutatám a semmit: a világok titkát,
S a lét forrásához juték egyszerre én:
Magamba szállva, széttolám az ég kárpitját
S az örök Istenarc mosolyogva int felém.*

Migraynál a visszapillantás öt versszak, Babitsnak elegendő négy sor, hogy aztán a szonett következő tíz sora magát az új világot s annak megalkotóját dicsőítse.

Ime ezekben a szépirodalmi alkotásokban szerepelnek a Bolyaiak. Számuk nem tömérdek, de van közöttük több irodalmilag is értékes alkotás. Legelőbb és legtöbbször az élőlőszóbeli irodalom, a szájhagyomány beszélt a marosvásárhelyi társadalom két különös alakjáról. Ennek javarészét közli, hol jegyzetben, hol a főszerkesztőben Bedőházi többször említett művében. Érdeemes volna e furcsa történeteket, adomákat összegyűjteni s külön füzetben közrebocsátani. További irodalomtörténeti feladat a Bolyaiak alakjával foglalkozó többi szépirodalmi mű felkutatása s az itt tárgyaltak kiegészítése. Mert a dolgozat írója távolról sem ringatja magát abban a hitben, hogy dolgozata teljes, hogy nem szorul pótlásra, kiegészítésre. Az ilyen irányú kutatás a tekintetben is hasznos lehet, hogy újabb és újabb szépirodalmi alkotásra ösztönözheti költőinket. Mert az bizonyos előttünk, hogy mindkét Bolyai alakja kész irodalmi tárgy, kínálva kínálkozó költői téma, de az őket híven és költőileg is maradandó hatással tárgyaló műalkotás vagy műalkotások még nem születtek meg.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

VARÁZSLAT EGY KÖZÉPKORI FALUSI TEMPLOMUNKBAN

JEGYZETEK A MAGYARSZENTPÁLI PILLÉRFŐ NÉPRAJZÁHOZ

ÍRTA
LÁSZLÓ GYULA

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

Műveltségünk múltbeli színeváltozásainak természetét főképen azoknak az adathalmazoknak gondos rendezése értelmezi, amelyekben két erő torzszalkodik. A régi és új életforma s világnép egymásnak torlódása az eszmélés és magatartás rejtett mélységeit is felkavarja. Dús történelmi anyag-tömegben elemezhetünk ilyen jelenséget a népvándorlás korának végén, a javaközépkor Kelet-Európájában, amikor az államvallássá váló kereszténység lassan felmorzsolja a társadalomban és a lelkekben a régi világ erőit. Nálunk magyaroknál ez a színjáték együtemű és egyértelmű életformaváltásunkkal: nagy állattenyésztő, félnomád honfoglalóinkból ekkor alakul ki földműves népünk. Régi rendünk és világnépünk az élettani alkalmazkodás törvényeit példázva, szívósan küzd megmaradásáért: eleinte csak felszíne alakul át az államhatalom és a hittérítők szelíd vagy erőszakos nyomására. Ám a régi hitvilág tartalmát csak az élet mindennapjának megváltozása tudta elmosni, kezdetben szinte maradéktalanul átsugárzott az új hitbe. Alakjai ismét életre keltek az új isteni személyekben vagy pedig a pokol dúsképzletű tartományainak rémeiként ígérték népünk életét. Rejteztek a bibliai szöveg sok népi szóképet és hagyományt őrző soraiban, lappangtak a helyi mondákban és regékben, tudós gyógyítók tudásában, az örök szerelem praktikáiban, az ördögi kísértések számolhatatlan változataiban.¹ Ne felejtsük el azt sem, hogy a népi egyházakban, a falvak népénél, a középkor kereszténysége korántsem volt az a kristálytisza szellemi egyház, amilyenek a kor megvilágosodott tanítómestereinek tanításaiban tükröződik. Nemcsak a hit volt erjedésben, hanem a jámbor papok lelkében ott bujdokoltak a babonás hiedelmek, hiszen legtöbbje a — lényegében még óhitű — falu gyermeke volt. A korábban meg-

¹ Vö. Kálmány Lajos dolgozatait, főként: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya: Ért. a nyelv és szépt. köréből. XII. 9. Bp., 1883; továbbá tőlem Honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. 396 (a továbbiakban HMN-nek rövidítem). Itt jegyzem meg, hogy jegyzeteim javarészt a háború elsodorta s így utalásaim egyrésztben — emlékképre utalva — nem mindenütt tudom a teljes pontosságú idézésrendet követni.

keresztelkedett szlávoktól hozzánk szivárgó hitelemek duzzadtak a népi emlékezéstől. Szókincsünk példaszerűen mutatja,² hogy e szláv népi félkereszténység sokkal mélyebbre eresztette gyökereit magyarságunkban, mint a Nyugat klastromaiban s főiskoláin nevelkedett térítők tanítása.

Az a pillérfő, amelyet alább tárgyalok, fogalmazásában ügyetlen, faragásában durva, művészeti emlékek jelentéktelen. Ezt a kezdetleges kőfaragó munkát az teszi mégis becsessé, hogy benne középkori falusi kereszténységünk s óbabonáink világiának szövedékét szemlélhetjük. Kemény köve a multat vizsgáló ember számára a két világ közti szívós küzdelem egyik igen értékes emlékét őrizte meg.

*

A kolozsmegyei Magyarszentpál árpádkori templomromjaiból való pillérfőt (I—II. tábla) KELEMEN LAJOS gondossága mentette meg az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak. Fogadja ezeket a lapszéli jegyzeteket, amelyekkel e pillérfő értelmezéséhez hozzá szeretnék járulni, eredményekben gazdag s önzetlen kutató-éltének szánt szerény hódolatként.

A faragványt a szakirodalomban ENTZ GÉZA ismertette a mult esztendőben,³ közölte pontos méreteit s lelkiismeretes leírását, megállapította helyét az árpádkori erdélyi magyar egyházművészetben és faragásának idejét a XIII. század közepéjére határozta meg. Művészettörténeti megállapításaihoz csupán néhány — azóta talált — kiegészítő adattal járulok hozzá, annál nagyobb figyelemmel vizsgálván a pillérfő emberi mondanivalóját. Ennek megfejtéséről ENTZ közölte volt, — akkor még készüléfében levő — dolgozatom rövid summáját. Az ott sűrített eredmények azóta kissé módosultak.

A kőfaragó a pillér fejére meztelen nőszemélyt faragott, amint mélyen lehajolva balkarjára támaszkodik s a nézők felé fordított hatalmas tomporát jobbkezevel még szét is húzva mutogatja. Feje letörött, valószínűleg kiállhatott a fejezet tömbjéből. Háta mögé két hal közé fogott életfát faragott ki a szobrászmester, sejtetőleg az oltáriszentség képeként. A nő mozdulatához hasonlót árpádkori kőfaragóemlékeink közt egyet sem találtunk ezideig s tőlünk nyugatra is ritkán akad párja. Van ugyan egy dombormű, amelyik első pillanatra azonosnak látszik vele, de tartalmi vizsgálata meg-

² Kniezsa István, Magyar-szláv nyelvi érintkezések. A magyarság és a szlávok (szerk. Szekfü Gyula) Bp., 1942. 176.

³ Entz Géza, Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században: Az ETI. Évkönyve 1943/II. 41 k. és kny. Kvár, 1946. 7—9, I—II. t.

győz arról, hogy nincsen sok közülük egymáshoz: az autuni Saint-Lazare régi kapuzatán hasonló mozdulattal kúszik a dús növényzet közt Éva mezítelen alakja, hátranyújtott kezével a bűn almája után kapva.⁴ Az emlék a XII. század közepéről keltezhető. Pontosan megtaláljuk azonban a magyarszentpáli asszony szégyentelen mozdulatát a freiburgi Münster egyik XIII. század-végi vízköpőjén (II. tábla 2). A párkány szélébe kapaszkodván vigyorogva tekint alá, hátulját mutatva a nagyvilágnak s ágyékán keresztül furt csatornán ontja a tető esővizét az utca népére.⁵ Hasonló mozdulattal mutatja tomporát a troyesi székesegyház párkányára faragott ördög.⁶ A középkor egyházművészete nem szűkülöködik ennél különb fajtalanóságokban sem,⁷ néhányat alább szükség szerint meg kell említenem. A freiburgi vízköpőt tekintve, nagyon valószínűnek gondolom, hogy a magyarszentpáli nő is a nézők felé fordította arcát, hiszen mellkasa, — emlőit mutogatván — a nézőkkel szembeesavarodik s így tekintete is alig képzelhető el másként. A pillérfő, — amit a művészettörténeti meggondolásból kiderült, — minden bizonnyal a szentély diadalívének egyik pillérét koronázta. Az alábbiakból pedig nyilvánvalóvá válik az, hogy tomporát nem az oltár, hanem a hívők felé fordította, s így helye csakis a baloldali ívtorkolatnál lehetett. A vele egykorú díszítőszokásokat ismerve, elég valószínű az is, hogy durva faragását vékony és kifestett habarcsréteg borította.⁸ Színezett, síma teste mégcsak kirívóbbá tehetette becstelen mozdulatát.

Vessük fel a kérdést: hogyan tűrhette az egyház és a hívő nép, hogy a templom legszembetűnőbb helyére, a szentély diadalívére, az oltáriszentség közvetlen szomszédságába ilyen pokoli fintort, ilyen riasztó szemérmertlenséget faragjanak? Alapos a gyanunk, hogy ez a kérdés ilyenképen fel sem merülhetett a középkori gondolkodásban, s azt, amiben a mi, átszellemült templomi áhítathoz

⁴ L. Réau, *L'art religieux du moyen-âge*. Paris, é. n. 8. kép.

⁵ W. Michel, *Das Teufelische und Grotteske in der Kunst*. München, 1911. 6. kép után.

⁶ Musée des sculptores comparées de Trocadero. Paris, é. n. 179. Nem sorolom ide a zürichi Grossmünster XII—XIII. század fordulójáról való faragványát, bár mozdulata hasonló, de társai kóklerek kicsavart testét ábrázolják [H. Hoffman, *Das Grossmünster in Zürich*. II. Zürich, 1938. XXII. t. 6. u. o. VIII. t.1].

⁷ E. Fuchs, «Geschichte der erotischen Kunst im Mittelalter» című műve ad gazdag képanyagot a minket érdeklő tárgykörből. Egyike azoknak a műveknek, amelyeket régebben áttanulmányoztam, de dolgozatom megírásakor sehol sem tudtam felkutatni.

⁸ Vö. például a magyarszentpáli pillérfővel részben egykorú esztergomi királyi kápolna festett faragványait. A külföldi rokon karú faragványokon is sokhelyen maradt festésnyom.

szokott voltunk, ocsmányságot lát, akkoriban másként ítélték meg. Ha a középkori ember világképét figyelő műveket olvasunk, sejtésünk bizonyossággá válik: életszemléletük, erkölcsük és hiedelemviláguk merőben más volt, mint a miénk.

A hatalmas és tisztaságot sugalló hittudományi művek székesegyházainak árnyékában élő középkori lélek tele volt rettegéssel, szellemi és testi kínok s kicsapongások gyötörték mindennapját. A viaszbábukkal való rontás hite, amely a népnél még ma is világszerte él, akkoriban még az egyház főembereit is sötét sejtésekkel kísértette. 1317-ben a második avignoni pápát, XXII. Jánost s néhány biborosát akarták gonosz ellenfeleik ilyenmódon megrontani. A pápa így emlékezik meg a sátáni kísérletről: „Viaszbábukat készítettek, neveinket adván nekik, hogy képmásainkat keresztül szűrve életünket elemésszék. De a Teremtő megőrzött minket s kezünkbe juttatott hármat ördögi szobrocskáinkból”.⁹ Ezt a rémületet gyúrta le később, páratlan vakmerőséggel VI. Fülöp francia király amikor a megrontására szánt viaszbábút maga vette a tűzbe, szavaival szólván: „Meg akarom látni, hogy vajjon a sátán hatalmasabb-e és megsemmisíthet-e engemet, vagy az Úristen, aki megmenti életemet”.¹⁰ A mennyei hatalmakat s a szentek sokaságát gyakorta gyalázták. A XIII. és XIV. században az istenkáromlás s a mocskosszájú káromkodás olyan járványszerűen terjedt, hogy az egyház a vétkesek ajakát leváogatja s nyelvét kitépeti, hogy valamiképen gátat vessen a szentségek beszennyezésének.¹¹ Nálunk is sokat és ocsmányul káromkodhattak az emberek, I. Endre 1047-ből való tilalma s a XIII. századból való felsőmagyarországi intézkedések szigorúan büntetik azt, aki: „Istent, isteni anyját, a szenteket káromolja, vagy a kereszténység szentségei felől gonoszul beszél”.¹²

A sátánt idéző, szentséget szennyező, testet dicsőítő régi hit nem torpant meg a templom kapujánál sem. Nálunk kevés és ha-

⁹ J. Regnaut, *La sorcellerie*. Paris, 1936. 94.

¹⁰ J. Huizinga, *Herbst des Mittelalters*. München, 1938. 358

¹¹ I. h. 132.

¹² Vö. Makoldy Sándor, A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig: *Ethn.* XXXIII, 125—126. — Úgy vélem, hogy a káromkodás szokásai, vagyis az istenség megszidása, szóval megtaposása a dolgok nem sikerülte esetében, az ember és istene viszonyának igen régi időből való maradéka. Régebben a kettő egyenrangú félként lépett alkura, s ennek megtartása mindkettőnek kötelessége volt (vö. az ó- és új s z ö v e t s é g kifejezésben is). A régi finnugor hitvilágot is ez az ősemberi magatartás jellemzi, s az istenszobor megtaposása és megverése nem csak szóval történt, hanem kézzelfogható módon, a magyar nyelv is örzi még emlékét e kornak [vö. Mészöly Gedeon: Áldó az ágyú, alku az áldozás, áldozat az alkonyat. *Kny. Nép és Nyelv* III, 16 kk.].

lovány utalásból — főként későbbi korokból tudunk meg egyet s mást rontó hatalmáról. A nyugati források itt is bőbeszédűbbek. A testi szerelem szókincse áthatotta az egyházi nyelvet s a hit szavai beleötvöződtek a mardosó vágyakkal teli énekekbe.¹³ A mi emlékeink a kipusztított virágénekekkel belehalványodtak a multba. A középkor ütemezett szómuzsikájában épen úgy, mint templomi faragványain már rügyezik a renaissance, az emberi test szépségének dicsérete. A korai keresztény idők lélekbeforduló tekintete száműzte a templomból a meztelen emberi testet, mintegy állandó tagadásaként az ókori szellemnek, amelyben a meztelen ember arányainak nemessége az istenség bámulnivaló testéválása volt. Ám az írástudatlanok képes bibliája, a biblia pauperum falfestményeken, faragványokon és színes üvegablakokban menedékhelyet nyújtott a száműzöttnek. A bűnbeesés előtti Ádám és Éva testét nem fedhette ruha, Noé és Jónás, az utolsó ítélet üdvözlőjei és kárhózzattjai csak anyaszült meztelenül eleveníthették meg az Írás szavait. A festők és kőfaragók a bizánci merev formákat megutálva, rávetették tekintetüket a természet csodálatos formajátékára. A gót székesegyházak gazdag levéldíszét faragó mester a levelek formáját s erezetük bozótját sokszor már frissen tört leveles ág bámulatában faragta kőbe. VILLARD DE HONNECOURT vázlatkönyvében néhány meztelen alak rajzáról csak úgy sugárzik az élő emberi test látomásának élménye. A székesegyházak számolhatatlan emberalakos, állati és növényi faragványát át- és átjárta az életáram.¹⁴

Úgy tetszik, hogy a templom falai sem képesek már megvédeni az oltári szentséget a testiség hullámverésétől. HUIZINGA J. a középkor alkonyáról szóló könyvében így ír erről: „A templombajárás a társas élet jelentős mozzanata volt. Templomba mennek, hogy legszebb viseletükben pompázzanak és rangban, előkelőségben, udvari formákban s udvariasságban túltegyenek egymáson... Ha egy úrfi belép, az előkelő kisasszony feláll és szájoncsókolja, még akkor is, ha történetesen a pap épen a szentséget mutatja fel s a nép térden imád. A mise alatti fecsegés s járás-kelés mindennapi dolog lehetett. Csak az erkölcs hitvallói botránkoznak még meg azon, hogy a fiatal emberek a templomot találkahelynek használják fel s szemüket legeltetik a lányokon... Még szajhák is mennek a templomba, hogy ott ismeretséget kössenek. A székesegyházban a szent ünnepekkor fajtalan képecskéket árulnak, amelyek

¹³ Huizinga, i. m. 223 kk.

¹⁴ Vö. Paul Richer, Nu dans l'art chrétien. Paris, 1929 és Henry Meige ismertetése a Presse medical 1930. évfolyama 37. számában.

a fiatalságot elzüllesztik és semmiféle papolás nem segít ezen a szörnyűségen. Többször megesik, hogy a templomot és az oltárt erkölcstelenségekkel gyalázzák meg...”¹⁵ Amit a templom zárt tere még annyira-amennyire zabolázott, az teljes kötetlenségében tombolta ki magát a zarándokoláskor, ahol kerítönök raja kísértette az áhítatot kereső lányokat, asszonyokat, fiúkat és férfiakat.¹⁶

E kor magyar mindennapi életének erkölcstörténete még megírásra vár. MAGYARI-KOSSA GYULA pompás adatgyűjteményéből,¹⁷ továbbá néhány feldolgozásból az a sejtésünk, mintha az erősebb családi kötelékben élő magyarság tisztábban élte volna középkorát. Ám szemponttévesztés lenne a keresztény erkölcs mértékével figyelni a templom körül gyűrűző életet. HUIZINGA éles szemmel ismerte fel a nyugati szokások mögött a lényegét¹⁸ és tanítása — úgy érzem — alapjában reánk is vonatkozik. „Világos, hogy mindezeket a dolgokat nem úgy érzékelték, mintha a tisztaság és illem mély és formába öltözött eszményét sértenék. Ezt a mélyenfekvő ellentmondást nem szabad úgy feloldani, hogy a megtartoztatás nemes formáit és fejlett fokát — amelyeket a középkor más területein kialakított — egyszerűen képmutatásnak tekintjük. Épen olyan kevésbé szabad úgy értelmeznünk a szégyentelenséget, mintha az az ösztönök saturnáliájának gátszakadása lenne. Még fonákabb lenne a lakodalmi szokások fajtalanosságait mint mélypontot arisztokratikus túlfinomodást magyarázni... ezek ősi dolgok. Értethetővé válnak, ha néplélektani háttérükkel szemléljük, mint az ősi művelődés phallikus jelképvilágának erejüket veszített átmeneti formáit”. Az ó és új világkép játszik tehát itt is bujócskajátékot a szokások rengetegében. A régi világ szokásait kell látnunk abban, hogy a templom, az ünnep, a házasság egybefonódott az élet megújítást célzó termékenységi szertartások maradványaival, a párzás és ölelkezés játékos és komoly formáival. E szokások formáinak nyomkövetése, messze előidőkbe vezet, tartalmuk elemzése pedig embervoltuk örökké jelenvaló feszítőerőinek munkájára vet fényt. Az állandóan teljes mivoltában megvalósulni akaró élet a pogány szokások látszólagos átkeresztelésével, valójában azonban

¹⁵ Huizinga, i. m., 228. kk. — Nálunk sem lehetett másként, ami a fecsegést és illetlen viselkedést illeti. Vö. Szent István II. 18. törvényét a mise ideje alatt a suttogók és fecsegők büntetéséről s a hozzája csatlakozó későbbi intézkedéseket.

¹⁶ Huizinga, i. m. 228 kk.

¹⁷ Magyarai-Kossa. Gyula, Magyar orvosi emlékek. Bp., 1930. I—III. köt.

¹⁸ Huizinga, i. m. 156.

nyers valóságában való szívós megőrzésével, teremtett erőinek játszóteret ott, ahol a tisztán szellemi síkra épülő keresztény életelv nem adott számára életlehetőséget.

Hogy a babonás világ mennyire áthathatta nálunk is az egyházat, arra ékes bizonyság a magyarszentpáli pillérfővel nagyjából egykorú budai zsinat egyik döntése (1272). Ebben a zsinat meghagyja a papoknak, hogy vigyázzanak, nehogy az összekelő párok nászát valaki gonosz célzattal, bűvöléssel megrontsa.¹⁹ A legszívósabban a szerelmi élet praktikái tartották magukat, sokhelyen napjainkig is. E varázslatokban a dolog, természete szerint nemző szervek váladékait és a vért tekintették a legbiztosabb hatású szernek. Se szeri, se száma a fondorlatos és szövevényes eljárásoknak. A szokások ösrengetegéből itt csupán egyet idézek, hogy a tárgyalt pillérfő szellemi környezetének élményét mélyítsem. A középkor templomjáró s jámbor hittel telített délnémet asszonyai meztelen ülepükön dagasztott kenyérrel etették meg férjüket, hogy fokozzák szerelmi vágyukat.²⁰

A keresztény mez alatt lappangó testiség babonás szokásanyagának felvillantásával nem jutottunk sokkal közelebb ugyan a magyarszentpáli pillérfő jelentésének pontosabb megértéséhez, ám mégis szükséges volt e futó szemle, hogy megsejthessük azt a valóságot, amelyben ilyen s hozzá hasonló ábrázolások foganhattak a legnagyobb szentség közvetlen közelében, sőt — amint látni fogjuk — annak védelmére.

Szerencsére a pillér faragványának megfejtésekor pontos, egykorú — sőt mintegy száz esztendővel korábbi — leírást használhattunk. Ez az adat szinte szószerint eleveníti meg és magyarázza a magyarszentpáli asszony mozdulatát. 1165-ből való, amikor Mánuel seregei Zimonyt ostromolták s II. Géza magyar védőserege már úgyszólván reménytelenül védte várát. Az ostrom leírásakor KINNAMOS bizánci krónikájában a következő részt olvashatjuk: „...akadt egy szerencsétlen nőszemély, kit dárdával felnyársaltak az ülepén. Elmondom, hogy miként esett ez meg vele. Mielőtt még (a bizánciak) a várat bevették volna, a falak ormára állva hamut szórt rájuk s ruháját szemérmetlenül felhúzván tekintetét rájuk vetette, a bizánci katonáknak megmutatva mindazt, amit egyébkor ruhája leplez. Énekelvén s magában mormolván igyekezett ezzel — a közhitnek megfelelően — a bizánciakat megigézni és varázslatával a vár bevételét meggátolni. De egy (bizánci) katona bele-

¹⁹ Magyarai-Kossa, i. m. III, 41.

²⁰ Róheim Géza, *Das Selbst: Imago VII*, 15.

döfte a szerencsétlenbe dárdáját azon a helyen, amelyet a természet az ürülék eltávolítására rendelt...”²¹

A faragvány és az egykorú babona ilyenfajta pontos egyezése, szegényes árpádkori hiedelemanyagokban, szinte rendkívüli. Úgyszólván fölöslegesnek is látszik a további magyarázat, mert Kinnamos leírásában a meztelen ülepét mutató varázslóasszony búvölésének értelmezését a kortárs mondja el. Az igézésnek ezt a módját sajátosan magyar pogánykori szokásnak vehetnők s ebben megerősítene az a néhány szertartás is, amelyet az élő magyar néphitből fegyeztek fel kutatóink.

Meztelen a vihar ellen búvölő asszony is, vagy legalább a szoknyáját felcsapja fejére. Épen ez az, amit nem szabad megtennie a göcseji asszonynak, amikor villámlik, mert ilyenkor az ördögöt kergeti Illés menyköveivel és az menedéket keres... és ha az asszony felfogja a szoknyáját, támad egy nyílás ahol az ördög bebujhat. A viselős asszony tehát, ha villámlik, kötényének egyik sarkát felhajtja és az átelleni sarokba dugja, a kötény kötésébe, hogy ilyenmódon takarja magát. Ne felejtsük el, hogy ezeknek a varázslatoknak az értelmét az a hit adja, miszerint a viharban boszorkány vagy későbbi változat szerint ördög rejtezik, még hozzá meztelenül. A jégesőkor élével kivágott fejszére a boszorkány anyaszült meztelenül esik le a fellegekből az udvarra.²²

A magyarszentpáli asszony mozdulatát másjelleű népszokásainkban is megtaláljuk. Szarvas vidékén példának okáért a lány jól befűt a kemencébe, majd meztelenre vetkőzve lábai közt néz hátra a kemencébe és meglátja jövendőbelijét. Ugyanilyen szertartással látható meg az ördög is.²³ A szarvasvidéki szokásokhoz hasonlóan járnak el a németprónai német nők és a karintiaiak is.²⁴

²¹ Joannis Cinnami, *Historiarum liber V.* 246. — J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologiae Graecae. Tomus CXXXIII.* Paris, 1864. 607—10. „Quin et inventa est infelix muliercula qui para qua sedemus telo transfixa erat. Id ei quomodo acciderit sum memorabo. Haec nundum adhuc capta civitate supra muros stans cinerem excuciebat, et sublatis nullo pudore vestibus faciem avertens lates inspiciendas praebebat romano exercitui, multa intercinens et murmurans, quibus arte quadam daemónica romanos fascinere ac prestigiis irretire arbitrabatur. Sed miles quidam inmisso in illam telo miseram percutit loco, quem eiciendis natura excrementis fecit”. A magyar irodalomban idézve: Trócsányi Zoltán, *Magyar régiségek és furcsaságok* II, 5, továbbá Magyarikossa, i. m. III, 25, az utóbbi helyen kitűnő s alább általam is idézett párhuzamokkal kibővitve. — A hamuval való varázslás szerepel Szent István törvényeiben is [II. 32].

²² Róheim Géza, *Magyar néphit és népszokások.* Bp., 1925. 44—5.

²³ Róheim Géza, *Spiegelzauber.* Wien, 1919. 145.

²⁴ I. h. 145.

Egyebekben a meztelenül végzett bűvölés formáinak se szeri se száma.

Ámde amint ez a két utóbbi adat jelezte, ez a fajta varázslómozdulat nemcsak a magyarságnál van meg, s nem is csupán szomszédai ismerik, hanem az alábbi néhány adatból kitetszően szinte világszerte varázserőt tulajdonítanak neki.

Az izlandi mondák említik, hogy az ottani varázslóasszonyok úgy végezték a bűvölést, hogy lábaikat szétterpesztve előrehajoltak s fejfelé, lábuk közt tekintettek hátra.²⁵ Hasonló igéző eljárások más népeknél szél idézésére, illetőleg irányának megváltoztatására valók. Ezek olvasásakor nem szabad elfelejtenünk egy pillanatra sem, hogy a szélben s viharban rontó erők, boszorkányok munkálkodnak. Ha például a halászt nyílt tengeren vihar éri s a csónakban valók közt akad elsősülött fiú, akkor annak kötelessége meztelen hátsó felét a viharnek mutatni s egyszerűen eláll a fergeteg.²⁶ A huculok is hasonlóképen védekeznek a jégeső ellen²⁷ s ugyanígy bűvölik az esőt a velük soha nem találkozott afrikai kafferek is.²⁸ Az északi sagak-ban ezzel a mozdulattal tompára bűvölhetik az ellenség kardját.²⁹ Hogy a világ másik végéről is idézzek egy adatot: az ausztráliai aranda férfi ellensége táborhelyéhez lopakodik, hátat fordít s úgy hajlik le, hogy ellenségét két szétterpesztett lába közt lássa, s így végzi, mágikus, romlás-hozó szertartását, pontosan ilyen művelettel igyekeznek szelet idézni vagy irányát elfordítani.³⁰ Ismét ugorjunk vissza Európába: PLINIUS említi, hogy a római nők vihar vagy jégeső közeledtekor fölemelik szoknyájukat.³¹

Ezek a tallózásszerű adatok egyelőre két dolgot jeleznek. Először azt, hogy a magyarszentpáli asszony varázslómozdulata, úgy látszik, a földkerekség minden népénél s minden korban használatos volt. Nyilván olyan dolgról van szó, ami embervoltunkkal szinte egyidős. Manapság is szerte a világon ezzel a mozdulattal becsmérelik egymást a veszekedő bárdolatlan asszonyok, nemkülönben a gyermekek. Nyelvükben is erre utal néhány nyers kifejezés „sz..ok rád”, „le vagy sz..va” s hasonlók, finomabb formában lappang a „hátat fordít” kifejezésben s tettben. Másodjára az derül ki a fent jelzett adattömegből, hogy ez a mozdulat egyaránt alkalmas rontó és elhárító, szerencsétlenséget s üdvöt hozó szertartásra. A később elmondandókból kiviláglik, hogy ez a két

²⁵ I. h. 145 és Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

^{26–9} Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

³⁰ Róheim, Spiegelzauber. 145.

³¹ Magyar-Kossa, i. m. III, 25.

művelet csak látszatra ellentéte egymásnak, valójában ugyanannak a magatartásnak színe s visszája, miként az a mozdulat is, amellyel előidézik, természetes módon, tükörképe egymásnak.

Vizsgáljuk meg, hogy miféle rontástól rettegték a magyarszentpáli kis falusi templomban, miféle bűvös erő elhárítására faragták ki a becstelen-felét mutató asszonyszemélyt?

Említettem már, hogy a nyugati, középkori székesegyházak kapuzatán, párkányain, de bent a templom testében is, elég gyakran találunk kőbefaragva különbnél különb fajtalan jeleneteket. Legtöbbjük szemérmetlenül mutogatja a hívők felé szemérmét. A nyugati kutatók a gonosz szellemek távoltartásának, a szemmel való verés elhárításának gondolatát ismerik fel bennük. Valóban úgy van, hogy értelmüket nem fejthetjük meg pusztán a középkor kettős — kristályos, szellemi és érzéki, testi — magatartásából. Jóval korábbi idők babonás örökségét tapintjuk bennük, akárcsak a kor házassági szokásaiban a más szertartásos érzéki megnyilatkozásában.

A női és férfi nemzőszervek képei úgyszólván az emberi művelődés hajnalától varázserejüknek számítottak. A felénk ívelő korok során nemhogy csökkennének emlékeink, hanem példának okáért az ókori világból szinte megszámlálhatatlan sokaságban találunk múzeumainkban tárgyi s írásos régiségeket.³² Közülük, nem egy szinte a magyarszentpáli asszony mozdulatának mintájaként hat. A trieri múzeum egyik rómaikori kis bronzszobra hajszálnyira példázza mozdulatát, csakhogy férfi képében.³³ Paloták kapuit, házak bejáratát, ételtartó s italos edényeket, mécseseket, szerszámokat, fegyvereket, paizsokat jegyeztek meg e jelvényekkel. Baj és veszedelem elhárítására templomokban állítják fel s körmenetekben hordozzák meg nagy tiszteletadással. A zsenge gyermek nyakába akasztott talizmánként óv a rontástól s csak akkor kerül le nyakából, amikor érett férfinak vagy nőnek avatják ünnepi szertartással.³⁴ A nyakban hordott bullát a keresztény egyház is átveszi s megváltozott értelemben és formában mai napig is hordják az emberek.³⁵ Ugyanilyen szívós életű a fügemutatás szokása. Ma

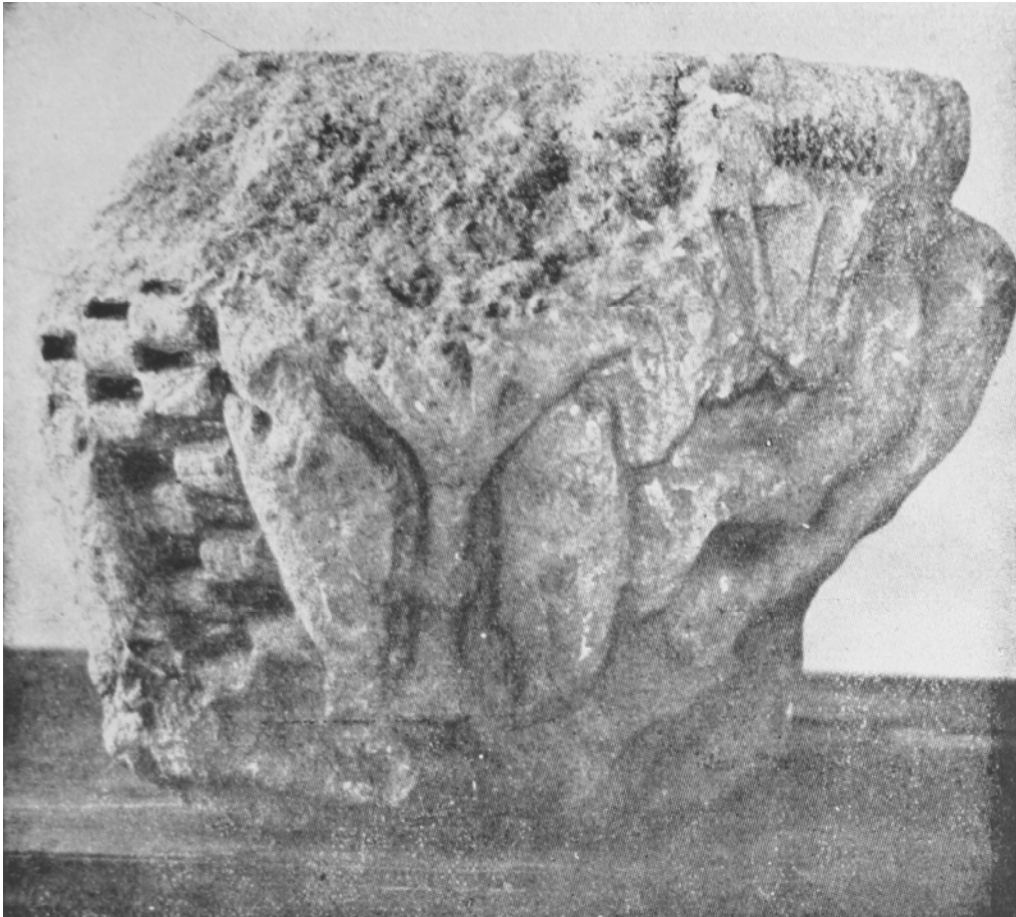
³² A rontás irodalmára vö. Pauly-Wissowa, *Realenc.* VI. 2009. *Fascinum*, — Dahremberg-Saglio, *Dict.* II, 983. *Fascinum*. — Carol-Leclercq, *Dict.* XII, 1937. *Le mauvais oeil*. — Ploss-Bartels, *Das Weib in der Natur und Völkerkunde*. Leipzig, 1905. I, 190 k. — Ploss, *Das Kind im Brauch und Sitte der Völker*. Berlin, 1882, hogy csak az általam legtöbbet használt műveket emeljem ki a babonairodalom szinte megszámlálhatatlan sokaságából.

³³ Pauly-Wissowa, *Realenc.* I, 983 alatt említve.

³⁴ Ploss, *Das Kind*. i. m. 135.

³⁵ Uo. Boronius kardinális kifejezetten írja, hogy a keresztény gyer-

I.

A magyarszentpáli oszlopfő

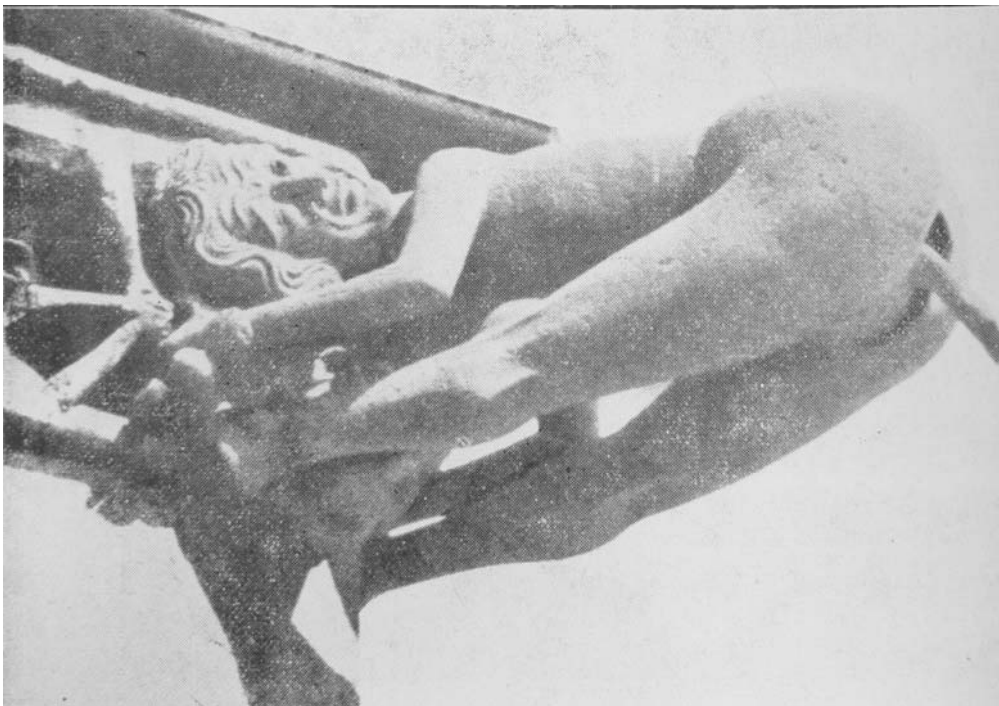

A magyarszentpáli oszlopfő

II.

A magyarszentpáli oszlopfő

Részlet a freibürgi Münster párkányáról

inkább csak tréfás kisemmizést jelent, de egykor a gonosz elűzését szolgálta — az ölekezés mozdulatának félreérthetetlen utánczásával.³⁶

Általában a nemző szervek varázselhárító szerepe az idők s népek folyamán más és más formákba másolódott át. Helyettük gyakorta állatszörnyek örökdnék trónusok, székesegyházak s paloták kapuzatán. Máshelyen a nyelvét kiöltő Gorgó iszonyú tekintetivé változtak, ismét más környezetben nyakban hordott tükör, vagy homlokon viselt bűvös erejű drágakő s villogó ékszerek védik³⁷ a világ rontó erőitől az egyéni életet vagy a törzsi s népi élet folyamatosságát és termékenységét biztosító szent helyeket, a templomot, és az égi szentségű nagykirály palotáját. Igen gyakran a szem képét festik s faragják ki védekezésékként,³⁸ de talán még

mekek nyakába kereszteléskor akasztott viasz agnus dei a római bullát helyettesíti.

³⁶ Vö. az idézett enciklopedikus munkákon kívül: Angel Garma, Eine obszöne Gebärde der heiligen Teresa. Die psychoanalytische Bewegung II (1930), 339 kk. tanulmányának adatkincsét; belőle világosan kitűnik, a többek közt, hogy a *fico* szó a legtöbb latin nyelvben expressis verbis az ölekezést jelenti mai napig is, a mozdulat tehát tudatos. — E tekintetben a magyar emlékonyban a magyarszentpáli pillérfő alább kifejtett varázsmozdulatának késői utódja, a komáromi vár falára, illesztett és az ellenségnek fügét mutató kőszűz. Félévezred távolából s teljesen keresztény mezben ismétli meg a Szűzanya itt azt a mozdulatot, amelyet Kinnamos varázsló asszonya még szemérmetlen formában tett meg: a cél mindkettőnél azonos, az ellenség varázserejét meg kell törni s a vár bevételét megakadályozni (Komárom vármegye monographiája, 504 épen csak megemlíti ezt a rendkívül becses emléket). Úgy látszik, hogy az esküre emelt kéz is ugyanilyen jelentőségű, az antik hagyatékban annyira gyakori bronzkezek jelentésére s rajta lévő védő állat jelképekre vö: Dahremberg-Saglio, Dict. Fascinum címszavát. Megtoldom ezt még azzal, a számunkra különlegesen jelentős adattal, hogy az ószövegségben (I. Móz. 24 : 2—3) a megesketendő kezét annak tompora alá tette, akinek esküvéssel ígért valamit [vö. Kiss János, Tartsd meg, ami nálad van. Nagyenyed, 1946, 92]. Ez az adat különös értékű épen a vázolt megoldás-kísérletem szempontjából.

³⁷ Vö. erre főként Róheim Géza többször idézett munkáját a tükör-varázsról (Spiegelzeuber).

³⁸ Vö. a ³² jegyzetet. — Nem állhatom meg, hogy a szemmel való rontás szokáskincsének tömérdekségéből egy képet ne közöljek (1 kép) Dahremberg-Saglio 2887 rajza után. Ez a márványdombormű ma a Bedford-gyűjteményben van, annakidején valamelyik római ház bejárata fölé lehetett befalazva. Közepére a szemet faragták ki, felette egy frigsapkás ember kuporodik háttal, lepiszkolván a rontó szemet. Egy gladiátor is támadja a romlást hozót s állatsereglet marja, hogy távoltartsa a védelemre szoruló háztól. Ebből s ehhez hasonló ábrázolások ezreiből sarjadtak át a középkorba a templomokat védő állatok és szörnyetegek légiói. A mi szempontunkból elsősorban a háttal kuporgó ember mozdulata és tevékenysége az, amit meg kell jegyeznünk.

elterjedtebb szokás az, hogy a piros színnel háritják el a settenkedő gonosz erőket.³⁹

E roppant gazdagságú hiedelemanyagot összegyűjtötték már s egyre gyarapítják kitűnő kutatók, nem lehet feladat az adatok hézagos ismertetése sem.⁴⁰ Komoly kísérletek történtek, hogy a bennük rejtező világkép alapvonalait meghatározzák, s így a szétágazó adattömegbe rendet teremtsenek. Az alábbiakban az eddigi rendezés-kísérletektől némiképen eltérő szerkezet vázlatát adom úgy, ahogy az az adatok állandó egyeztetése közben kialakult bennem.

1. kép. Római dombormű a Bedford gyűjteményből

A klasszikus ókortól kezdve egyre gyarapodik az írásos emlékek híre arról, hogy mindeme szokások mélyén a szemmel-verés elleni védekezés gondolata rejtezik. A szemmel-verés hiedelmét az egyházatyák még oly ragyogó érvelése sem tudja kiirtani a népből, annál inkább, mert okfejtésük egyrészből kitűnik, hogy maguk sem vonták kétségbe aényt, csak másfajta erők munkájával helyettesítették a népi magyarázatot.⁴¹ A mai néphit is világszerte a szem varázsában látja a legtöbb baj, betegség, bánat és nyomo-

³⁹ A piros színre vonatkozó irodalomból a következőket használtam: Ploss, *Dass Kind*, i. m. 134. — Berusky, *Zur Symbolik der Farben*: Ztschr. f. Ver. f. Volkskunde. Berlin, 1913. — Dahn, *Rot und Tod*: Arch. f. Relwiss. 1906. — Sonny, *Rote Farbe im Totenkult*. Uo. 525—9.

⁴⁰ O. Jahn, *Aberglauben des bösen Blickes*: Ber. d. Sächs. Ges. d. Wiss. 1855. — Seligman, *Der böse Blick*. Berlin, 1910. I—II köt. Sajnos, egyik művet sem tudtam ismét áttanulmányozni, s részben ennek okából annyira tallózás-szerűek az antik babonakincs újkori örökségéről szóló adataim. Nem jutottam hozzá Stemplinger nemrégén megjelent s annak idején átolvasott kis munkájához sem.

⁴¹ Vö. Cabrol—Leclercq, *Dict.* I, 1846 és XII, 1937—8.

rúság okát. A védekezésül használt dolgok, a mágikus gondolkozás oldaláról nézve, többé-kevésbé érthetők is. A tükör visszaveri a tekintetet s azt rontja meg, aki romlást akar vele hozni, a szörnyeteg elriasztja, a jó szem rajza közömbösíti a rontást, a csillogó tárgyak villanása magára vonja a szem sugarát, s így óvja a gondjaira bízott életet és így tovább. Alig vonható kétségbe, hogy e képzetek egybeötvöződnek a hipnotikus jelenségekkel, de úgy látom, hogy más dolgok indították el kialakulásukat. Van ugyanis e szokás-rengetegben egy csoport, még hozzá — úgy látszik a terület magvában, amelyet ez az ésszerű gondolatkapcsolás nem képes térképezni és értelmezni. Az ágyék mutogatása és a piros színnel való védekezés sehogyan sem illeszkedik e babonaanyag térszín-rajzába.

Szerintem épen e két jelenségcsoport az, amelyből a többi sarjadt s értelmezésük a többi jelenségeknek is mélyebb — élettani és társadalmi — megértéshez nyit utat. E szokásanyag figyelése közben úgy tűnt, hogy valójában egy határozott, kevés tényezőből ötvöződő alapmagatartás változat-erdejében bolyongunk és szinte szószerint véve a példabeszédet: a sok fától nem látjuk az erdőt.

A dolgok csiráját azokban az avatási szertartásokban vélem felismerni, amelyeknek szokásanyagát legutóbb GORDON PIERRE az újabb kókor társadalmi átrétegződéseiiig tudta visszavezetni.⁴² A halavány nyomokat követve, úgy vélem, hogy e szokások a régebbi kókor örökségéből alakulnak s talán még továbbra is visszavezethetők: állati létünk ősemlékezéseit rejtik magukban. GORDON a mítoszok elemzéséből egy hatalmas társadalmi alakulást követő hitbéli változás körvonalait vázolja fel. Ez az újabb kókorban következett be, amikor az északi orosz pusztaságok apai rendű vadász és pásztornépei rátelepedtek a déli, anyajogú földműves népekre. E két világ ötvöződése legtisztábban a fiúk s lányok szüzességének áldozatában, egyszóval az avatási szertartásokban mutatkozik. Ezzel lép a társadalom mágikus közösségébe a felserdült ember. A szertartás lényege a szeretkezésben való újjászületés. Az idegenből jött hóstól fogamzik újra és újra a törzs emberanyaga, benne születik újjá nemzedékről nemzedékre az ő. Az avatás előtti párosodás épen ezért a legnagyobb bűnnek számított, romlást és pusztulást hozott nemcsak elkövetőjére, hanem az egész nemzetségre. Az avatási szertartások ismeretében érthető meg a vér jelentősége is, a

⁴² Pierre Gordon, *L'initiation sexuelle et l'évolution religieuse*. Paris, 1946. — Az alább felvázolt felismeréseket e könyv behajtó ismertetése kapcsán (Társadalomtudomány, Kvár, 1947 sajtó alatt) még részletesebben kifejtem.

lányok felavatása ugyanis első tisztulásuk idejét követően történt. Az avatási — házassági — és a halotti szokások egyezése bőséges magyarázatot ad az őskor s a későbbi idők piros festékekkel behintett és megitatott halottaira. A földkerekség babonakincsének az a rétege amelyben a különböző praktikákat csak szűz fiatalság (rendszerint lányok) végezhetik, ugyanezekről az ősidőkről emlékezik. A nemző szerveknek olyan mindenható jelentősége, mint amit fentebb néhány példában láttunk, csakis olyan társadalmakban keletkezhetett, amelynek világképe a velük kapcsolatos varázslat jegyében állott. Ezek időelőtti megrontása nemcsak a személyt vagy nemzetségét sértette, hanem magát az életelvet bomlasztotta szét, s így végpusztulással fenyegette az egész társadalmi közösség életlehetőségét is. Ha a hiedelemanyagot — a mait is számítva — rendezzük, kiderül, hogy javarészt a születéstől az érettségig — házasságig — védik az életet. A védekezés módja itt is ugyanaz, mint amit a néphit és az ősi eszmélés egyéb területén is tapasztalunk: a védekezőt azonosítják a támadóval, megjártsszák azt, hogy már meg van rontva (vö. pl. az óvónevek mélyén lappangó magatartást).⁴³ Jelen esetben ez a felnőtt, az avatáson már keresztülesett, a házásélet élő paizsának felmutatásával, egyszóval a nemző szervek mutogatásával, vagy képeinek védelmül használatával történik. A fiúkat az asszony nép, a leányokat a férfiember

⁴³ Vö. pl. Pais Dezső, Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVII és XVIII. kötetében továbbá tölem HMN. 240 kk. — A paizs szót nem csupán jelképesen használom, mert a rontás jelentéstáguláskor a női nemzőszerv képe tényleg rákerült a paizsra még hozzá, úgy látszik, világszerte. Két egymástól távoleső adat: Magyar-Kossa figyelmeztet arra, hogy a görögök egyik négyszögletes paizsának *gerrhon* volt a neve s ugyanezzel a szóval illették a női nemzőszervet is. Az utalásnak utánanézttem s az elnevezés mögött, eredetében ismeretlen, a román nyelvben is továbbcsarjadó érdekes szóbokor rejlik s főként a sicíliai Magna Graecia görögsége használta [Vö. H. van Herwerden, *Lexicon Graecum supplementum et dialecticum*. 1910. 310. — A. Ernout—A. Meillet, *Dict. Étym. de la langue latine*. Paris, 1932. 404 s végül E. Diez, *Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen*. Bonn, 1878. Az utóbbiból az derült ki hogy a magyar paizsnak megfelelő, 'vagina' értelmű szók a román nyelvekbe szinte kivétel nélkül vagy 'vagina', vagy 'phallos' értelemben (ez utóbbi értelme az ókorban is megvolt) származott át: Schoss, in der *Wappenkunst Dreiech, eingesetztes keilförmiges Stück in einem Kleide um es bauchig zu machen stb.*]. A földkerekség mások pontjáról Új-Guineából hasonló értesülést hozott Biró Lajos (Ujguineai utazásainak leíró jegyzéke 34. 182. sz), a paizsra ráfestik a női nemző szervet. A görög és a pápua világ közötti nagy távolságban a közvetett és közvetlen adatok százai teremtenek folytonosságot. Természetes dolog, hogy ez a folytonosság nem egymásra való hatásként értelmezendő — bár épen a mítosz területén a kölcsönzés gondolata is felmerült, — hanem azonos ősképek nyernek azonos fogalmazást minkét helyen, ugyanúgy, mint a földkerekség más tájain is.

ronthatta meg épen azzal, hogy a mágikus társadalmi rendbe való felvételük előtt, a közösség ellenőrzésétől mentesen fosztotta meg ártatlanságuktól. A rontás tehát eredetileg az idő előtti szeretkezés okozta az ellentétes nem nemző szerveivel. Ennek megfelelően a védekezés, az elhárítás épen ezek képével, az első vér piros színével történt. Ezzel csalták meg a rontó erőt, jelezvén, hogy nincsen keresnivalója gonosz szándékával, mert már megelőzték. Ésszerűen merül itt fel egy szélesebb rendező elv gondolata, ám a nyersanyag e szempontból annyira nincsen átvizsgálva, hogy megemlítésén kívül munkánk további során egyelőre nem érvényesíthetjük. Sejthető, hogy a női jelkép az apai, a férfi pedig az anyai társadalmakban alakult ki s a kettő egymástváltó szerepe épen e két nagy társadalmi létforma újabb kőkori egymásra-rétegződésekor keletkezett.

A rontás képzetének ilyenfajta eredeztetése, ősrétegének eként való meghatározása csak akkor bizonyulna használható feltevésnek további munkánkban, ha a többi elhárító jelképek családfáját is sikerülne visszavezetni a nemzőszervekre. Ennél a pontnál eléggé biztos támaszunk van a mélylélektani iskolák jelképelemzéséhez gyűjtött anyagban, függetlenül attól, hogy értelmezés-kísérleteik megállanak-e a jövőben. A jelképanyag rétegződése ugyanis az, hogy a szeméremérzés a társadalmi szerkezet szövevényesebbé válásával mindinkább rejti, takarja és tagadja a nemiséget. A teljes életet megvalósító emberi lélek úgy találja meg érvényesülését e parancsokkal szemben, hogy a test fedetlenül maradt részeiben megteremti a leleplezett részek jelképeit.⁴⁴ Ebben az átváltásban a szem kapja a legnagyobb szerepet; legalább annyira a nemiség tükre, mint a léleké. A szem és a csillámló, fénybeborult felületek (tükör, köröm, stb.) azonosítása az emberi lélek további jelképpalkotó munkájára vet fényt.⁴⁵ Ezek során a rontás eredeti fogalma jelentéstágulással olyan jelenségekre is áttért, amelyek már alig érintkeznek igazi mondanivalójával. Az egyszer már megteremtett

⁴⁴ Főként Freudnak jóformán minden írásában [Gesammelte Schriften] s az iskolájában dolgozó lélekbuvárok munkáiban (vö. elsősorban az Imago folyóiratot), az ősképek és a közösségi tudatalatti felfedezője C. G. Jung [Wandlungen und Symbole der Libido. 1911 és Psychologische Typen. 1937] vö. még az ⁵¹ jegyzet. Elméleteik több mélyreható bírálatban részesültek Lévy—Brühl tanaival együtt, vö. újabban Allier R., Kultura és varázslat. Bp., é. n.; ám a bírálatok legtöbbje csak a jelképpátmosódás értelmezését támadja, de a tényt magát elismeri, csupán más magyarázatot keres az alakító erőkre. Magam is, fent közölt munka-hipotézisemmel, inkább az utóbbiak felé hajlok.

⁴⁵ Róheim a Spiegelzauber több fejezetében tárgyalja a jelképváltozást. Lélektani indokolását erős kritikával értékelem csupán, de ez nem változtat a tárgyi anyagban tett felismerései lényegén.

bűvölés-szerkezet átsugárzott, s új formákat teremtett más területeken is. A folyamat megejtő megjátszása sarjad át az ú. n. analógias varázslatok számolhatatlan formájába. Ezek néhányát bevezetésként a viaszbabukkal való rontás hitében ismertük meg. Itt ötvöződik abba, az ugyancsak őseemberi magatartásba, hogy ami hozzám tartozik (haj, köröm, lábnyom, árnyék, képmás s így tovább) az énem teljes értékű képviselője, tehát amit azzal tesznek, az történik velem is.

A fenti magyarázat-kísérlet summája szerint a rontás eredetileg csak bizonyos körülmények között volt romláshozó, ugyanaz a művelet más helyzetben (pl. az avatási szertartáson) épenséggel az életet szolgálta. Értelmet nyert volna tehát a varázsmozdulatoknak és formuláknak az a kétértelműsége, amely egyik legfogasabb kérdésnek látszott. Feltevésünkben még egy lényeges kérdés maradt homályban: a háttal való fordulás, a hátulról való magamegmutatás ténye. Pedig a magyarszentpáli pillérfő néemberénél éppen ezt a jellegzetes mozdulatot láthatjuk. Ha továbbra is az őseemberi magatartást vizsgáljuk, akkor ez a kérdés szinte magától kap választ. Az emberiség őskorára emlékező beszédnyelv arra tanít, hogy emberösök környezetét s az egész mindenségét a maga testére vonatkoztatva érzékelte.⁴⁶ A hát oldala, az ami mögöttem van, amit nem látok szinte mindenütt a halál, a nemlét birodalmát jelenti. Nem csupán a nyelv, hanem az ősidők mítoszainak javarésze is az egy testben egyesülő lét és nemlét képzetét eleveníti meg. Még a kristályosnak hitt görög mitológia főistenei is kételtűek, egymást kizáró ellentétek ötvözeteként igazgatják a világot.⁴⁷ Számptalan fejletlen s fejlett világkép közvetíti felénk ezt az ősi élményt, nem beszélve régi népi meséinkről. A Frau Holle-jellegű mesékben az ósanya előlről tündéri jelenség, maga a viruló élet, hátulról riasztó férgek rágják s a halál settenkedik benne.⁴⁸ Mai eszünk szerint e képzet kialakulásához a hátul távozó ürülék szennye és bűze is hozzájárult. Ám a kisgyermeken tett megfigyelések, kik korunkba szakadt apró őseberként kezdik életüket, ez a feltevés nem okvetlenül szükséges. Azonkívül RÓHEIM GÉZA szóbeli felvilágosítása alapján tudom, hogy az általa megfigyelt ausztráliai aranda tör-

⁴⁶ Vö. pl. Gombócz Zoltán, A magyar történeti nyelvtan vázlat, IV. Jelentéstan. Bp. 1926 és HMN. 442 kk.

⁴⁷ Vö. Kerényi Károly, Die antike Religion. Leipzig, 1940, továbbá a Junggal együtt írott »Dass göttliche Kind és Das göttliche Mädchen« című újabb munkáiban [Albae Vigiliae sorozat VI—IX kötet. Pantheon kiadás].

⁴⁸ Vö. W. Laiblin, Das Urbild der Mutter: Zentralblatt für Psychotherapie IX (1936) 66, 129.

zseknél az ürüléknek semmi undorító voltát nem tapasztalta, nyugodtan üldögélnek, vagy alszanak közvetlenül végzett dolguk közepében. A kisgyermeknél azt tapasztaljuk, hogy amit nem lát, amitől elfordul, az számára nincs. Egy bujócskajáttékkor kislányom egyszerűen behunyta a szemét, vagy hátat fordított a hunyónak, abban a szent hitben híva megkeresésére, hogy mivel ő nem látja, őt sem láthatja. Másoknál is számtalan hasonló megfigyelést találunk.⁴⁹ A „hátat fordít” lappangó jelentésében mai napig is őriz valamit a „számára meghalt” értelméből.

A másvilágra irányuló varázslatok legtöbbször, akár védekezők, akár idézők, épen ez a fordítottság jellemzi. A rontás képzelete — egyre szellemibbé válva — átmosódott ugyanis a másvilági erők birodalmába, a hát mögötti világ félelmetes tájaira. Legutóbb sikerült kimutatnom tárgyi bizonyítékok értelmezésével, hogy honfoglaló magyar népünk másvilága is az evilági lét fordítottja volt, mintegy visszája az élő élet szövetének.⁵⁰ A magyarszentpáli kőfaragó s a templombajáró nép őseinek hite nemcsak, hogy a XIII. században élt eleven emlékezetben, hanem halaványan még máig is sugárzik. Nem kétséges, hogy a pillérfő képét minden hívő pontosan értette.

Mindezek a vizsgálatok azonban látszólag csak az emberiség őskorára érvényesek, hiszen később olyan bonyolult áttétel-hálózattá szövődtek, amelyben a tájékozódás szinte lehetetlen s az egymástváltó jelképek alatt felismerhetetlenül lappanganak az eredendő erők. Vajjon alkalmasak-e megfigyeléseink egy Krisztus születése után tizenhárom évszázaddal feltűnő varázslat értelmezésére? Érzésem szerint az emberi eszmélés alakulásának menete olyan akárcsak a természet rendje. A származástán gyönyörű munkával fejt ki a létformák egymásból való kibontakozását, az egysejtű élettől a különböző ágak irányában, többek közt az emberig. Ám ez nem annyit jelent, hogy minden egysejtű megindul a fejlődés ágasbogas útjain, hanem csak azok amelyeknek életlehetőségei megváltoztak. Az embernél is valamiképpen így van: a változatlan testi létehez leginkább tapadó lelki mozzanatok ma is ugyanúgy élőködnek bennünk, mint talán emberréválásunk hajnalán. Ezért szerkezetükben. A mélylélektani iskolák egyik alapvető felismerése épen az, hogy az életbe, való beállításunk alapvető jellemvonásai lényegükben nem változtak meg, csak a mindenkori műveltség és

⁴⁹ Vö. Piaget alapvető munkáit s főként Zeininger K. összefoglaló jelentését az eddigi eredményekről teljes irodalommal [Magische Geisteshaltung im Kindersalter und ihre Bedeutung für die religiöse Entwicklung. Leipzig 1929].

⁵⁰ HMN. V. fejezet.

társadalmi eszmélés szintjén és köntösében érvényesülnek. Ezek az „ösképek” szívósabbak minden változásnál,⁵¹ szinte olyan szervi részei embervoltunknak, akárcsak testünk fogható s mérhető anyaga. Amikor megbomlik felettük az ellenőrzés, tehát a nagy társadalmi és egyéni földrengések idején, amikor „az emberből előbujik az állat”, közvetlen és nyers formájukban jelentkeznek. A rájuk rétegződő új világ végül ismét jelképeinek világába számúzi őket. Lehetséges, hogy mai babonák nyomait követve utunk belevesz az őskorba, anélkül, hogy közben jelentős változásokat vennék észre. Ilyen földindulás keletkezett a javaközépkor friss keresztény népeinek lelkében is; nálunk tetézve teljes életformaváltással. A régi világ hitét lenyomván, az újat még nem emésztvén, a kettő közötti résen elszabadult a pokol — lelkünk mélytengeri élete kavardott a felszínre. Tartalma beletorkolott az új rendbe s a jámbor egyházatyák rémulten érzik, hogy nem tudnak úrrá lenni felette. A templomokon soha nem látott sokaságban öröködnék a kifaragott szörnyetegek, a kőlombok bozótjában vigyorgó alvilági lények kapaszkodnak meg, hogy tükröt tartsanak önmaguk eleven képviselőinek, hogy elűzzék a rontás ezernyi formáját. A legnagyobb veszély a templom testébe zárt szent ostyát, az oltáriszentséget fenyegeti, a köréje gyülekező alvilági had, a Megváltó testét és véréit akarja megsemmisíteni.

A templom ugyanis nem csupán az Isten tiszteletének helye, nem csupán megszentelt épület, hanem sokkal több annál. A földkerekségnek jóformán minden népénél — talán csak a tiszta ész népe, a görög kivétel — bármilyen egyszerű formája is legyen, a templom a világmindenség kisebbitett mása. Szerkezete, elosztása a benne végbemenő szertartás azokat az erőket eleveníti meg, amelyek építik hite szerint a világot fenntartják és igazgatják.⁵² A templomépítés minden ízében, alaprajzában, tájolásában, díszítésében szellemi világképet teremt. Benne mindaz, ami a valóságban kusza zűzavar, világos rendbe tömörül, aki belép ide s benne él gondolatkörében, egyszerre egy rendszer megvalósulásaként érzékeli sajátmagát és a világot. Az egész megélt valóság a termékenység és meddőség, rontás és védekezés, világosság és sötét-

⁵¹ C. G. Jung, Über den Archetypus: Zentralblatt für Psychotherapie IX (1936) 259 kk. — Vö. Uo. 335 kk. — Schultz—Henke dolgozatát [Über die Archetypen].

⁵² A szent terekre vonatkozó irodalomról jó áttekintést ad Vámos Ferenc, Kozmosz a magyar népmesében I. Bpest, 1943 könyve. Vö. még E. Mâle, L'art religieux de la fin du moyen-âge en France. Paris, 1908. 316 és Bogyai Tamás, A jáki apátsági templom és a Szt. Jakab kápolna. Szombathely, 1943.

ség, jó és rossz, angyalok és ördögök küzdelmére szűkül. Az ellentét-pár sötétebbik része minden erőfeszítésével igyekszik felborítani, áthatni lényével a világosság teremtette rendet, amely egyúttal az ő pusztulását jelenti. Minden igyekezetével be akar hatolni a templomba, hatalmába akarja keríteni a templom lelkét; a kereszténység esetében az oltári szentséget. A középkori egyház alkalmat adott a sátán birodalmának ábrázolására. A tudat alá szorított én, amely óriási feszítőerővel igyekszik mindig megvalósulni itt alkalomra lelt, hogy nyíltan felszínre törjön. Alkalom volt számára a sátán birodalmának képe, amelyet szinte szószerint róla mintáztak, a bujaság, irigység, hatalmi törtetés s a különféle borzalmak világa mintha pontos fényképe lenne a bennünk kavargó alvilágnak. Ábrázolásában szinte nem titkolt gyönyörrel éli ki magát a kalodába zárt középkori lélek s tobzódása bizonyára nem kis mértékben járult hozzá az alkotó művészek és a jámbor szemlélők tudatvilágának egyensúlyához. Ám egyúttal alkalmat adott az ösképek s a pogány babonák újjáéledésének, hiszen csupán a sátán köntösébe kellett öltözniök s már szabadságban jelenhettek meg a szentek szentjében is. Ezzel szemben természetes módon növekedett az etikai és aggodalma és féltése, hogy gáttalan erői előntik a templomot s megsemmisítik a Megváltó keresztthalálának őt is megváltó jelképét, az oltári szentséget.

Az oltári szentség helye a XIII. század előtti időkben az oltár felett volt, de épen a magyarszentpáli templom építése táján jött divatba, hogy a szentély északi falába szentségtartó fülkét építettek, vagy díszes szekrényben tartották ezen a falon.⁵³ Ezzel érthetjük meg igazában, hogy miért került a szentélyt záró diadalív baloldali pillérére, az északi fal elé a magyarszentpáli varázslóaszszony képe. Szinte eltakarta a hívők elől a védeni való szentséget.

A templomba ugyanis nemcsak hívők jártak, hanem odasereglettek, mint láttuk a bűvölők, szajhák, boszorkányok is, akik szép lány képében igyekeztek ártani a pusztulásukat jelentő új hitnek. Még manapság is tartja népünk, hogy ezeket fel lehet ismerni ha valaki a szentestén lucaszékére állva figyeli a templomból kimenőket. A boszorkány arról ismerszik meg, hogy feje hátra van csavarodva.⁵⁴ Figyeljük meg e hit két — ma már értelmét veszített —

⁵³ Reimers, Handbuch für die Denkmalpflege. Hannover. 1911. 328.

⁵⁴ A lucaszékéről Róheim Géza értekezett bőséges párhuzamokkal [Népr.-Ért. 1915. 1—35, 1916. 11—52]. — Az oltáriszentséget védő intézkedéseknek gondolom az alább említett két egyházi szokást is, bár nem volt módomban liturgikus indoklásukat megismerni: Az örökmécset, az örökké égő fény, távontartja a sötétség erőit. Az újszülött gyermek mellett még manapság is sokhelyen állandóan ég a láng, hogy elűzze a ron-

mozzanatát: a kifelé menést és a hátracsavart fejet. A kifelé menők háttal vannak az oltári szentségnek s a boszorkány háttal állva tekint vissza, hogy rontását véghez vigye. Tárgyi megfigyelésekből arra következtettem, hogy a magyarszentpáli varázslóasszony feje is hátranézhetett. Úgy gondolom, hogy a fentiek után aligha kétséges, hogy a lucaszékéről látható boszorkányok egykor ugyanolyan mozdulattal igyekeztek megrontani az oltáriszentséget, mint Kinnamos magyar varázslóasszonya az ellenség varázserejét, mint a viharbűvölő asszony, vagy mint a magyarszentpáli pillérfő némbere. Teljes tehát a mozdulat tükörkép volta s nyilván teljes volt a hit abban is, hogy a kifaragott hasonmás a pokol minden hatalmával szemben megvédi a templom szivét, az oltáriszentséget.⁵⁵ Hogy végül semmi félreértés ne eshessék, az oltáriszentség jelképét is kifaragták mögéje, ilyenképen az egész rontási műveletet szinte megelevenítették. Hogy a boszorkány eredetileg nem szemével, nem visszaforduló tekintetével emésztette el ellenfelét, arról IPOLYI ARNOLD egyik adata tanúskodik. Eszerint a boszorkányokat az ördöggel kötött kötésük megisméltéseként szeméremtes-tükön bélyegezték meg.⁵⁵

Úgy vélem, hogy a babona-anyag rendjére vonatkozó kísérletem találó voltától függetlenül is, a fentiek eléggé felelnek arra a kérdésre, hogy miként s miért került a középkori kis falusi templomunkba ez a számunkra visszataszító és érthetetlen faragvány. Kétségtelennek látszik, hogy benne igen ősi, rontás elleni, szertartás emléke maradt ránk épen abból az időből, amikor régi hitvilágunk mindennapja mérkőzött az új világkép erőivel. Ilyenképen bepillanthattunk az adat keskeny résén a kereszténnyé váló magyarság magatartásának erjedésébe, a két egymást őrlő világ harcának lefolyásába is. E társadalmi indítékú átváltozáskor törvényszerűen olyan erők törtek felszínre, amelyek együteműek és egygyökerűek az egész emberiségnél. Ez utóbbi tény egyúttal komoly figyelmeztetés azok számára, akik „a magyar lélek formáit” úgy akarják megragadni, hogy kiszakítják népünk eszmélésének alakulását, környezetéből, elfeledkeznek Ember voltáról s önmagába szigetelve, szeretnék teljes különvalóságát bizonyítani.

tást [Ploss, Das Kind. i. m. 121]. Ismerve azokat a nézési tilalmakat, amelyekkel a földkerekség minden táján óvják a szent fejedelmet a szemmel való veréstől (s egyúttal az alattvalót királya tekintetének megsemmisítő erejétől), úgy gondolom, hogy az a szokás, hogy az Úr testének felmutatása előtt csengetnek (ez egymagában is rontástűző cselekedet), hogy a nép tekintetét földresütve térden imádjon, ugyancsak a szemmel veréstől óvja az oltáriszentséget.

⁵⁵ Magyar Mythologia, Bp., 1929. II—176.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

**KIADATLAN OKLEVELEK
KOLOZSVÁR
KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ**

ÍRTA
MAKKAI LÁSZLÓ

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ 118_8. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

Kolozsvár középkori történeti forrásainak közzététele JAKAB ELEK alapvető oklevélgyűjteménye¹ óta elakadt s ennek tulajdonítható, hogy az amúgy is elhanyagolt középkori magyar várostörténeten belül Kolozsvár s általában az erdélyi magyar városok különösen mostoha kezelésben részesültek. E sorok írója évek óta gyűjti egy újabb kolozsvári középkori okmánytár anyagát, s most, mikor húsz oklevelet ebből az anyagból kiszakítva közread, ezt azért teszi, mert belátható időn belül nem remél módot találni egy nagyobb gyűjtemény kiadására, viszont a magyar várostörténeti kutatások szempontjából komoly veszteségnek tartaná, ha ezeket az okleveleket még sokáig kellene nélkülözni a tudományos munkában.

Ennek a húsz oklevélnek a jelentősége nem annyira abban áll, hogy bizonyos jelenségeknek, intézményeknek multját visszafelé meghosszabbítja,² hanem sokkal inkább abban, hogy a városi polgárság belső társadalmi szerkezetét és a társadalmi környezetben való elhelyezkedését világítják meg.

JAKAB ELEK még nem foglalkozott a kolozsvári patricius-réteg sajátos kérdéseivel. Nem tűnt fel neki a XIV. századi város-kormányzatban egyes német és magyar családok uralmi kizárólagossága. Igaz, hogy a vonatkozó legfontosabb okleveleket nem ismerte,³ de a magaközölte anyagban sem figyelt fel erre a jelenségre. Ennek a kérdésszövevénynek átvilágításához itt közölt okleveleink is jelentősen hozzájárulnak. Adatokat nyújtanak a polgárság erősen agrárius-katonai életformájához (2, 3, 4. szám), ezzel kapcsolatban a környékbeli nemességgel való sűrű összeháza-

¹ Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda, 1870. — Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Bp. 1888.

² Noha ebből a szempontból sem lényegtelenek, az 1. számú például az első ismert polgárneveket tartalmazza, a 2. számú az első ismert városi kiadvány s először hallunk benne kolozsvári utcanévet, a 4. számúban találjuk az Óvár első említését, a 10. számúban először esik szó a várfalak építéséről, a 20. számúban a paritásos választás előzményeit tudjuk meg, stb.

³ A patricius-pártok küzdelméről pl. Zimmermann-Werner később megjelent »Urkundenbuch«-jában I, 506. alatt közölt oklevél számol be.

sodásokhoz (7, 8, 9, 13. szám) s ahhoz a bensőséges mezőgazdasági tevékenységhez, mely a polgárok birtokvásárlásaiban és különösen malmok, szállók, majorok létesítésében nyilvánul meg (1, 5, 6, 7, 11, 15, 16, 19. szám). A középkori város társadalmi és gazdasági elszigeteltségéről szélteben hangoztatott elméletek ezek alapján komoly felülvizsgálásra szorulnak s közelebb jutunk a városi nemzetiségi kérdés megértéséhez is.

A magyar falvak közé beékelt Kolozsvár a környékbeli nemeség és parasztság életében kezdettől fogva jelentős szerepet játszott s a gazdasági együttműködés és a sűrű társadalmi érintkezés természetesen vezetett a magyar városi elem állandó növekedésére. A 20. számú oklevél egyszersmindenkorra elosztatja azt a meggyökeresedett tévhitet, hogy a magyar polgárság csak a XV. század közepén nyerte el az egyenjogúságot, mint késői bevándorló. A XIV. századi oklevelek világosan bizonyítják, hogy a város kormányzásában mindkét nemzetiség résztvett, a XV. század közepén tehát a németeknek kellett már harcolniok a magyar többségi helyzet jogi érvényesítése ellen; ezt a paritásos választás bevezetésével száz évre sikerült is nekik elodázniok. Végül a 17, és 18. számú oklevelek, JAKAB oklevéltárának CI, CII és CIII. számú darabjaival összevetve, főként azonban a környező nemesiparaszti világgal való kapcsolatok ismeretében közelebb visznek Kolozsvárnak Budai Nagy Antal lázadásában vitt szerepe és bűnhődése megértéséhez.

A magyar Országos Levéltárban lévő és itt alább közölt okleveleknek Kolozsvár és a magyar urbanitás történetébe való beillesztését »Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron« című tanulmányomban⁴ már megkíséreltem, most lehetőség adódik nemcsak eredményeim ellenőrzésére, hanem az általam meg nem látott vonatkozások felderítésére is.

1.

[Kolozsmonostor], 1308. szeptember 8.

Henrik kolozsmonostori apát egy szamosparti malomhelyet ad örök bérbe Gilnicer Ottó és Sliger Teodorik kolozsvári polgároknak.

Nos Haydenricus miseratione divina abbas totusque conventus monasterii beate Marie de Clus, memorie commendantes significamus universis quibus expedit presentium per tenorem quod nos ex unanima deliberatione et consensu Otthoni Gilnicer et Theodorico Sliger civibus de Cluswar hereditarie possidendum

⁴ Kolozsvári Szemle (1943), és kny.

concessimus et concedimus locum et fundum molendini iuxta fluvium Zomus ad habendum quatuor rotas et non plures, omnibus conditionibus quibus antea habere nostris temporibus consueverunt. Ita videlicet quod nobis et monasterio beate Virginis predicto alteram dimidiam marcam puri argenti ponderis Bystricensis, videlicet tres fertones in Assumptione beate Virginis et tres fertones in Nativitate Domini, singulis annis nomine terragii solvere teneantur. Preterea nos singulis ter, videlicet semel in Assumptione beate Virginis, semel in Nativitate Domini, semel in festo Pasche visitando, singula munera medium fertonem valentia presentabunt. Expressum est etiam quod si predictos Otthonem et Theodericum predictum molendinum vel si quem ipsorum vel heredum suorum partem suam molendini predicti venditioni exponere contingat, nobis vel nostris successoribus intimabunt, ita quod si nos voluerimus emere, extunc nobis vendere et non aliis sint astricti. Si vero nos emere noluerimus, extunc aliis vendendi liberam habeant facultatem. Ita tamen quod talis venditio fiat nostro consilio mediante, ut monasterium beate Virginis predictum in suo iure et possessionibus non aliquo modo defraudetur. In cuius rei testimonium et robor perpetue firmitatis sigillum nostrum duximus presentibus appendendum. Datum in Nativitate beate Virginis, anno Domini millesimo trecentesimo octavo.

Eredetiye hártján, az elveszett függőpecsét selyemzsinórjának maradványaival [DI. 29067].

2.

[Kolozsvár], 1362. május 1.

Bertalan comes biró és a kolozsvári polgárok előtt Miklós és Henlin kovácsok eladják hidutcai kuriájukat Székely Jakab mester közhalmi várnagynak.

Nos comes Bartholomeus filius comitis Bartholomei filii Stark iudex, iurati et civium universitas de Culuswar, memorie commendantes significamus quibus expedit universis, tam presentibus quam futuris presentem paginam inspecturis et audituris quod ad nostram accedentes personaliter presentiam vir nobilis magister Iacobus Zekul dictus castellanus de Kuholm parte ab una, ex altera vero concives nostri et amici videlicet Nicolaus faber et alter Henlinus faber et per eosdem Nicolaum fabrum ac Henlinum extitit relatum vive vocis ministerio et propositum, curiam eorum quam insimul habebant et sitam contigue curie eiusdem magistri Iacobi in platea pontis ex una, ex altera vero parte contiguam curie honorabilis viri Ladizlai nigri, de bona voluntate dominarum conthora-

lium suarum ac heredum suorum universorum vendidisse, locasse ac assignasse prefato magistro Iacobo Zecul dicto in filios filiorum suorum ac heredum per heredes iure hereditario perpetue et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, nullo etiam tunc existente contradictore, pro quadam certa summa pecunie ad nostrum sci[tu]m per prefatum magistrum Iacobum ipsius Nicolao fabro et Henlino plenarie et integraliter persoluta, assumptes ac obligantes se nichilominus iidem Nicolaus faber et Henlinus quod si quis annorum in processu proximorum seu amicorum suorum ipsum magistrum Iacobum seu heredes eius ac posteritates inpetere seu inquietare niteretur curia pro premissa, velle hoc expedire propriis eorum laboribus et expensis ac ipsum magistrum Iacobum cum suis posteritatibus in pacifica conservare possessione. Ad que se coram nobis obligarunt de voluntate. In cuius rei testimonium ac robur perpetue firmitatis presentes concessimus et concedimus literas, sigilli nostri autentici munimine consignatas. Datum in octavis festi beati Georgii martiris, anno Domini Mmo CCCmo LXII do.

Eredetiye sérült és vízfoltos hártján, pecséttartó szalag maradványaival [Dl. 29068], Fényképmásolatát közöltem id. tanulmányom mellékleteként.

3.

Szentimre, 1366, december 8.

Járai Péter erdélyi alvajda elrendeli a dobokamegyei szolgabíróknak, hogy tartsanak vizsgálatot a kolozsmonostori apátság némely szászfenesi és kolozsvári lakosok által történt megtámadtatása és Szucsáki Pál megöletése ügyében.

Petrus vicevoyouda Transsilvanus nobilibus viris iudicibus nobilium comitatus de Doboka, amicis suis honorandis, salutem cum honore. Dicitur nobis in personis domini abbatis de Clusmonustra et sui conventus de eadem quod predictus Hench villicus de Fenes cum tota communitate de eadem ac Andreas molendinator de Clusuar cum quibusdam amicis et proximis ipsorum feria sexta nunc proxime preterita propria ipsorum potentia et auctoritate contra libertatem dicte ecclesie ad ipsum monasterium irruendo, dictum claustrum seu monasterium ac hostia domus et pallatii eiusdem domini abbatis confregissent et quendam hominem scilicet Paulum filium Chuey nobilem de Zuchak de ipso claustro extraxissent et collum suum amputassent sine omni iure in preiudicium et derogationem ecclesie antedicte. Super quo vestram amicitiam presentibus requirimus reverenter nichilomi-

nusque auctoritate (sic!) voyuodali firmiter precipiendo mandamus quatenus altero absente vel impedito, unus vestrum accedat, ab omnibus quibus decet et licet sciat et inquirat de premissis omnimodam veritatem et post hoc prout examen vobis veritas constiterit premissorum, nobis in vestris litteris rescribatis. Datum in Sancto Emerico in festo Conceptionis Virginis gloriose anno Domini MoCCCmo LXo sexto.

Eredetije ismeretlen; beiktatva Kidei János dobokamegyei szolgabírónak Járai Péter alvajdához intézett jelentésébe [Dl. 29069. — Lásd a következő oklevelet].

4.

Keresztes, 1366. december 13.

Kidei János dobokamegyei szolgabíró jelenti Járai Péter erdélyi alvajdának, hogy parancsára megvizsgálta a kolozsmonostori apátság szászfenesi és kolozsvári egyének által történt megtámadtatásának ügyét.

Nobili viro et honesto Petro vicevoyuode Transsilvano, domino suo plurimum reverendo Iohannes filius Inok nobilis de Kyde et iudex nobilium de comitatu de Doboka inclinationem cum famulatu. Litteras vestre nobilitatis honore quo debuit recepi in hec verba: (*Lásd a 3. sz. oklevelet*).

Et licet quod socius meus Iohannes filius Demetrii scilicet alter iudex nobilium iamdicti comitatus de Doboka volente Deo ab hac luce migravit, tamen ego petitionibus et preceptis vestre nobilitatis ut tenor (sic!) obtemperare cupiens, ad predictam possessionem Clusmonustra vocatam personaliter accessi ibique hostia domus et pallatii ipsius domini abbatis per predictos hospites et populos et eorum consocios de Fenes et de Clusuar confracta et destructa et predictum Paulum filium Chuey in cumulo iacentem per eosdem miserabiliter occisum et interfectum oculis conspexi carnalibus Deo teste et demum a nobilibus et ignobilibus ac ab aliis communis(!) hominibus circumquaque in eadem provincia existentibus talem de premissis scivi veritatem quod iidem populi et hospites, scilicet Henchman, Hermanus parvus, Good, Georgius barbatus Berbencer, Nicolaus dictus Nulas, Iohannes albus cum proximis, amicis et aliis sociis ipsorum quamplurimis sibi adiunctis de Fenes, item Andreas molendinator, Nicolaus pellifex cum filiis suis, Martinus parator, Laurentius Sebul de castro, Petrus dictus Pancyl, Albertus filius Herricii, Michael filius Helt... in, item(?) filius Crystilyni cum fratribus suis, filii Iohannis pellificis, Iacobus braxator, Hermanus sartor, Hannus dictus Pomar, Iohannes dictus Nerges, Petrus dictus Kostremp, Antonius filius Nicolai, duo

aurifabres circa Cristilinum commorantes,⁵ Antonius filius..., Johannes claudus famulus comitis Johannis de Clusuar, similiter cum omnibus proximis, amicis et sociis non modica multitudine ipsorum, loriceis, pancerys, galeis ferreis cerotecis induti, tanquam milites pilati, alii ipsorum gladiis,⁶ hastis, clipeis et aliis quibuslibet armis seipsos muniendo die et termino superius annotato precogitata nequitia, propria ipsorum potentia et ausu temerario ad predictum monasterium seu clastrum irruendo, hostia domus et pallatii dicti domini abbatis confrangentes et de ipso clastro predictum Paulum filium Chuey extrahendo, absque strepitu cuiuslibet iudicii et omnino sine iure collum suum amputarent in preiudicium et periculum ecclesie beate Marie virginis antedictae. Datum in Kerestus in festo beate Lucie virginis et martiris, anno Domini prenotato.

Egykorú fogalmazvány betoldásokkal és kihúzásokkal, vízfoltos papíron [Dl. 29069].

5.

[Gyulafehérvár], 1371. március 20.

A gyulafehérvári káptalan előtt Szamosfalvi János és András malom- és udvarház-helyet adnak Nicolaus dictus Iudex kolozsvári polgárnak Pusztaszentmiklós birtokukon, évi 2 forint és haszonrészesedés fejében.

Capitulum ecclesie Transsiluane omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris presens scriptum inspecturis salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire quod Iohannes filius Nicolai de Zamusffalua pro se personaliter et pro Andrea fratre suo uterino cum procuratoriis litteris causalibus religiosi conventus monasterii beate virginis Marie de Clusmonstra ab una, ac Nicolaus dictus Iudex civis de Cluswar personaliter coram nobis constituti parte ex altera, idem Iohannes filius Nicolai in sua et eiusdem Andree fratris sui in personis, omne honus et gravamen eiusdem, si in infrascriptis stare nollet, in se assumptendo, proposuit et confessus extitit ministerio vice vocis quod ipsi habita matura deliberatione inter se, consideratis probitatibus eiusdem Nicolai iudicis pre eorum voluntate in facie cuiusdam possessionis eorum Zenthmiklos vocate unum locum molendini super fluvium Zomus vocatum existentem communiter eos tangentem et unum liberum locum curie integre mansionis sessionalem in eadem possessione ipsorum habitum ad modum integre curie seu integre mansionis aliorum iobagionum eorum in

⁵ Ez az öt szó kihúzva.

⁶ Ez a szó kihúzva.

ipsa possessione residentium pro allogio in ipsa curia preparando cum omnibus utilitatibus, videlicet terris arabilibus, silvis, pratis, nemoribus, aquis et quibuslibet pertinentiis ad ipsam curiam integram seu mansionem cedentibus dedissent perpetuo et assignassent, imo idem Iohannes filius Nicolai suo et dicti fratris sui nominibus dedit et assignavit iure perpetuo irrevocabiliter possidendum et habendum coram nobis. Ita videlicet quod predictus Nicolaus dictus Iudex molendinum et curiam cum allogio in locis ipsorum cum suis expensis et laboribus construere deberet et edificare et ad eorundem operationem seu edificationem ligna sufficientia de silva ipsorum Iohannis et Andree filiorum Nicolai unde possit liberam deferendi omni impignoratione et arrestatione postposita habeat facultatem. Perfectisque ipsis molendino, curia et allogio ac integraliter edificatis, tandem recta medietas fructuum et proventuum eiusdem molendini ipsi Nicolao iudici et alia medietas eisdem Iohanni et Andree filiis Nicolai perhempnaliter cedere deberent et provenire. Fracturam etiam ipsius molendini necessarie renovandam seu impedimentum quod eidem contingeret evenire, communiter ipsi et equaliter vel cum eorum expensa communi reficere tenerentur et facere reformare. Necnon molendinatorem quem idem Nicolaus iudex vellet eligere, in ipso molendino conservandi habeat potestatem. De predicta autem curia integra et allogio nil plus nisi duos florenos pro collecta idem Nicolaus iudex singulis annis predictis nobilibus persolvere deberet, nec ultra debitum ipsorum duorum florenorum quicumque ab eodem vel de bonis eiusdem contra ipsius voluntatem pro se recipere possent et exigere. Assumpmens idem Iohannes filius Nicolai ac se et eundem Andream fratrem suum firmiter obligans prefatum Nicolaum iudicem et suos heredes in predicta medietate molendini ac curia et allogio pacifice debere conservare, tali vinculo obligationis inserto quod quandocumque iidem nobiles communiter aut pro se de redditibus seu proventibus predictae medietatis molendini quo ad portionem ipsius Nicolai iudicis cedentibus aliquid vendunt vel etiam de utilitatibus in ipsa curia et allogio eiusdem, videlicet de animalibus in eodem nutriendis et conservandis, iniuriose contra eiusdem voluntatem recipere et auferrent totiens quotiens hoc facerent, semper in decem marcis denariorum eidem Nicolao iudici persolvendis absque iudicis portione convincerentur ipso facto. Hoc declarato quod propter excessum eorundem Iohannis et Andree filiorum Nicolai si eosdem quoquomodo contra quospiam contingeret in iure vel extra aggravari, predicta medietas molendini

ipsum Nicolaum iudicem contingens cum suis proventibus ac predicta curia libera et allogium eiusdem et universa bona in eisdem existentia non possint ocupari(!) per factum eorundem, sed pacifice et illese semper stare pro eodem. Cum autem ipse Nicolaus iudex vel sui heredes premissam medietatem molendini aut curiam et allogium per ipsum Nicolaum iudicem factum et edificatum vendere voluerint, liberam vendendi cui velint habebunt facultatem contradictione eorundem nobilium per omnia non obstante, prout ad hoc idem Iohannes filius Nicolai se et dictum Andream fratrem suum firmiter obligavit coram nobis. In cuius rei testimonium perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras privilegiales ad instantiam eorundem pendentis sigilli nostri munimine roboratas duximus concedendas. Datum feria quinta proxima ante dominicam Iudica, anno Domini Mmo CCCmo LXXmo primo. Discretis viris dominis Iohanne preposito, Andrea cantore, Petro custode et magistro Thoma archidiacono de Hunyad decano ecclesie nostre existentibus.

Egykorú kézirat egy papírlap két lapján, félhasábosan írva. Valószínűleg protocollum-töredék [Dl. 29175].

6.

[Kolozsmonostor], 138(?). április 24.

A kolozsmonostori konvent előtt Szamosfalvi Gebel András 20 forintért elzálogosítja egy pusztaszentmiklósi földjét a kolozsvári polgároknak.

Nos conventus monasterii beate Marie virginis de Clusmonustra memorie commendamus quod Andreas dictus Gebel filius Nicolai de Zamusfolua ab una et comes Nicolaus iudex de Clusuar pro se et pro universis civibus et hospitibus de eadem Clusuar parte ab altera coram nobis personaliter constituti, idem Andreas dictus Gebel dixit et est confessus oraculo vice vocis nostra in presente quod ipse quandam particulam terre sue ad suam possessionem Zenthmiklos vocatam pertinentem, videlicet prope duarum metarum dictorum civium sub quodam Berch ab uno lapide magno incipiendo circa fluvium Zamus infra tendendo usque metas terre dictorum civium Wondotelek vocate, salva nostra possessionaria porcione remanente seu sine preiudicio iuris ecclesie nostre cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis eiusdem universis ad dictam particulam terre sue spectantibus pro viginti florenis, quemlibet florenum triginta duobus grossis computando, habitis et receptis plene ut dixerunt, eisdem civibus et hospitibus de Clusuar pignori obligasset et inignoravit coram nobis. Tali modo quod

quandocumque ipse Andreas vel alter aliquis homo de suis generationibus dictam particulam terre pro dictis viginti florenis ad premissam rationem computatis sine defectu aliquali a data presentium usque revolutionem trium annorum redimere poterunt, liberam redimendi habeant facultatem et prefati cives rehabita eorum pecunia, eandem terram resignare tenebuntur contradictione qualibet non obstante, Si autem memoratus Andreas vel fratres sui dictam terram usque revolutionem predictorum trium annorum predicta pecunia redimere non curarent aut non possent, extunc revolutis dictis tribus annis eadem terra eisdem civibus perpetuo ascripta haberetur possidenda, nec aliquis eandem terram ab eisdem civibus in sua estimatione condigna possit redimere quoquomodo. Ad que premissa idem Andreas se et suos fratres sponte obligavit coram nobis. Datum in festo beati Georgii martiris, anno Domini Mmo CCCmo LXXXmo ... (egy szó kiszakadva).

Eredetije papíron, hátlapján befűzött pecsét maradványaival [DI. 28756].

7.

[Kolozsmonostor], 1392. március 22.

A kolozsmonostori konvent előtt Kolozsvári Jakab felesége, Erzsébet és társai 40 forintért eladják szucsáki örökölt részbirtokaikat Csemete Pál kolozsvári polgárnak.

Conventus monasterii(!) beate Virginis de Clusmonustra omnibus Christi fidelibus presentibus et futuris presentem paginam inspecturis salutem in domino sempiterno. Quum ea que in tempore aguntur ne cum tempore dilabantur, litterarum patrocínio consueventur solidare, proinde ad universorum notitiam tam presentium quam futurorum harum testimonio volumus pervenire quod nobiles domine consors Jacobi de Cluswar Elisabeth vocata cum duabus filiabus suis Elena et Elizabeth vocatis, item relicta Lucasii fabri Agatha vocata unacum filia sua Katherina vocata relicta Vallentini filii Gregorii de Gyalo personaliter suis, pro consorte vero Gregorii filii Gregorii dicti Oztorgar de eadem sine litteris procuratoriis, cuius tamen onus et gravamen si in infrascriptis persistere nollet, predicte due nobiles domine Elizabeth consors Jacobi et relicta Lucasii fabri Agatha vocate totaliter in se ipsas assumptendo, ab una parte, vero ab alia Paulus dictus Chemethe civis de Cluswar antedicta coram nobis personaliter constituti, per prenomatas nobiles dominas unanimi et concordati testificatione confessum extitit ministerio vive vocis et relatum quod ipse totales portiones possessionarias ipsarum in possessione Zuchak vocata

habitas, in comitata de Clus existentes, ipsas iure avitico contingentes, quibusdam negotiis ipsarum ingruentibus cum omnibus earum utilitatibus et pertinentiis universis, videlicet silvis, pratis, nemoribus, fenetis, aquis, vineis, rubetis et terris arabilibus cultis et incultis, quovis nomine vocabulorum vocitatis ad easdem portiones possessionarias spectantibus prememorato, Paulo dicto Chemethe pro quadraginta florenis triginta duobus grossis computandis vendidissent, tradidissent et donassent perpetuo et irrevocabiliter possidendas, tenendas, pariter et habendas in filios filiorum suorum et heredum per heredes, imo dederunt, donaverunt, venderunt et tradiderunt nostro in conspectu vigore presentium mediante. In cuius rei testimonium perpetuamque firmitatem presentes litteras nostras privilegiales pendentes et autentici sigilli nostri munimine roboratas a tergoque consignatas eidem duximus cedendas communi iustitia suadente. Datum feria sexta proxima ante dominicam Letare, anno Domini Mmo CCCmo nonagesimo secundo.

Eredetije alól chirographált hártján, pecsét nyoma nélkül [DI. 26990].

8.

Torda, 1392. május 11.

Bebek Imre erdélyi vajda felszólítja a kolozsmonostori konventet, hogy Kolozsvári Jakabné és társai szucsáki birtokrészének eladási ügyében kérdezze meg azokat, akiknek arra elővételi joguk van.

Amicis suis venerandis conventui ecclesie de Clusmonustra Emericus Bebek voyuoda Transsilvanus et comes de Zonuk amicitiam cum honore. Dicitur nobis in personis nobilium dominarum Elizabeth vocate consortis Iacobi de Cluswar ac filiarum eiusdem Elena et Elizabeth vocatarum et Agathe consortis Lucasii fabri necnon Katherine filie domine Agatha de Dyalow et Elizabeth consortis Georgii dicti Oztorgar de eadem quod ipse quandam portionem ipsarum possessionariam ipsas iure avitico contingentem in possessione Zuchak habitam, quibusdam negotiis ipsarum ingruentibus venditioni vel pro pignore tradere niterentur. Veruncum prescripta portio possessionaria nobiles dominas Andree Sclavi et Michaelis parvi consortes eodem modo veluti ipsas contingere dinoscitur, pro eo vestram amicitiam presentibus petimus diligenter quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente Johannes vel Ladislaus de Patha aut Lucasius dictus Rauaz de dicta Zuchak an Ladislaus de Gestrag aliis absentibus homo noster ad faciem prescripte portionis possessionarie

vicinis et commetaneis suis universis convocatis et presentibus accedendo ammoneat ipsas nobiles dominas consortes Andree Sclavi et Michaelis parvi ac alios quoslibet, quibus eadem congruit emere vel pro pignore recipere verbo nostro. Et quidque eodem nobiles domine aut alii in premissis responderint, nobis amicabiliter rescribatis. Datum in Torda, sabbato proximo post festum apparitionis beati Michaelis archangeli, anno Domini Mmo CCCmo nonagesimo secundo.

Eredetiye ismeretlen, átírva a kolozsmonostori konvent jelentésében [Dl. 26991. — Lásd a következő oklevelet].

9.

[Kolozsmonostor], 1392. június 20.

A kolozsmonostori konvent jelenti Bebek Imre erdélyi vajdának, hogy Kolozsvári Jakabné és társai eladóvá tett szucsáki részbirtokát illetőleg senki sem élt elővételi joggal.

Magnifico viro Emerico Bebek voyuode Transsilvano et comiti de Zonuk amico eorum honorando conventus monasterii(!) beate Virginis de Clusmonustra amicitiam paratam sumpma cum honore. Noveritis note litteras vestre magnitudinis veneranter quo decuit in hec verba recepisse: (*Lásd a 8. számú oklevelet*).

Nos igitur iustis et legitimis petitionibus vestris annuentes unacum predicto Lucasio dicto Rauaz de Zuchak homine vestro nostrum hominem videlicet fratrem Michaellem presbiterum socium nostrum conventualem pro testimonio transmisimus fidedignum, qui demum exinde ad nos reversi nobis concorditer retulerunt eomodo per nos requisiti quod ipsi feria quinta proxima post festum ascensionis Domini ad faciem prescripte portionis possessionarie in possessione Zuchak vocata habite vicinos et commetaneos eiusdem universos inibi legitime convocassent et ipsis presentibus accessissent, Andree Sclavi et Michaelis parvi consortes ac alios quoslibet prenomatas portiones possessionarias antefatarum nobilium dominarum supra nominatarum emere vel pro pignore recipere ammonuissent verbo vestre magnitudinis. Quibus perceptis antefatus Andreas Sclavus in persona nobilis domine consortis sue et Lewnardus dictus Bator ipsas nobiles dominas a venditione et alii traditione ac perpetuatione contradictores extitissent. Quibus quidem consorti Andree et Lewnardo quindenum terminum prenotati emere vel sibi ipsis recipere iniungendo, terminoque quindeno adveniente prenominati Lewnardus et consors Andree Sclavi ad redimendas et emendas portiones possessionarias ipsarum nobilium dominarum non venerunt, neque pro se ipsis habere curarunt. Da-

tum vigesimo secundo die ammonitionis predicte, anno Domini prenotato.

Eredetije papíron, hátlapján pecsét maradványaival [Dl. 26991].

10.

Kosthel, 1404. augusztus 3.

Zsigmond király a kolozsvári mészárszékek adóját a városfalak építésére rendeli fordítani.

Comissio propria Domini regis.

Nos Sigismundus dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. marchioque Brandenburgensis etc. sacri Romani imperii vicarius generalis, regni Bohemie gubernator memorie commendamus per presentes quod quia regiam decet excellentiam circa sibi subjectorum comoda augmentanda diligenter invigilare et presertim talium, quos sibi et sacre corone regie non sine dispendiosis personarum casibus et gravibus expensarum oneribus conspexit et cernit tam indesinenter quam fideliter adhesisse, ideo consideratis fidelitatibus et fidelium servitorum meritis fidelium nostrorum civium, hospitem et incolarum civitatis nostre de Klwswar partis Transsiluane, quibus ipsi semper et presertim hiis proxime preteritis disturbiorum temporibus nobis se placibales(!) pariter et acceptos reddere studuerunt, volentes in quacum pro presenti valemus eisdem nos reddere gratiosum et eorum providere utilitati, disposuimus et presenti decreto stabilimus ut linea seu vicus macellorum in quibusdam macellis seu locis defectum patiens reformetur et adimpleatur, quoque census tam ipsorum reformatorem quam aliorum macellorum ad inchoationem et perfectionem muri predictae civitatis nostre usque tempus perfectionis et completionis eiusdem annis singulis detur, tribuatur et efficaciter debeat per quos competit assignari, presentium nostrarum vigore et testimonio litterarum. Datum in descensu nostro campestri terre Moravie iuxta opidum Kosthel in festo inventionis corporis beati Stephani protomartiris, anno Domini millesimo quadringentesimo quarto.

Eredetije hártján, papírral fedett pecséttel [Dl. 29070].

11.

[Kolozsmonostor], 1409. március 12.

A kolozsmonostori konvent előtt Szomordoki György 60 forintért elzálogosítja szomordoki birtokrészét Tolna Mátyás kolozsvári polgárnak.

Nos conventus monasterii beate Marie virginis de Clusmonstra memorie commendamus quod Georgius filius Demetrii de Zomordok ab una parte, vero ex altera Mathyas dictus Tolna civis

de Clusuar coram nobis personaliter constituti per eundem Georgium propositum oraculo vive vocis extitit et relatum quod ipse urgentibus quibusdam suis necessitatibus totalem suam portionem possessionariam in possessione Zomordok predicta habitam, ipsum titulo iuris tangentem cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis universis, videlicet terris arabilibus cultis scilicet et incultis, silvis, pratis, nemoribus, aquis, aquarumque decursibus iuxta regni consuetudinem ipsi iamdicto Mathye dicto Tolna pro sexaginta florenis per triginta duos grossos computando pignori obligasset, imo obligavit nostri in presentia. Assumpmens nichilominus eundem Mathyam sepedictum temporum in processu contra omnes inpetitores in dominio eiusdem predictae portionis possessionarie usque tempus redemptionis suis laboribus et expensis pacifice conservare. Hoc etiam declarato quod quandocumque ipse memoratus Georgius aut sui successores prescriptam portionem possessionariam a prefato Mathya redimere voluerint, extunc idem pretitulatus Mathyas, rehabita pecunia sua principali, prenominatam portionem ipsi prelibato Georgio de dicta Zomordok aut suis successoribus remittere et resignare teneatur difficultate sine omni testimonio presentium mediante. Datum in festo beati Gregorii papae, anno Domini millesimo quadringentesimo nono.

Eredetije papíron, hátán pecsét maradványaival [Dl. 27148].

12.

[Gyulafehérvár], 1417. január 8.

A gyulafehérvári káptalan jelenti Zsigmond királynak, hogy kiküldöttje a királyi emberrel együtt eltiltotta a kolozsvári polgárokat a kolozsmonostori apát birtokán építeni kezdett kápolna építésétől.

Excellentissimo principi domino Sigismundo dei gratia Romanorum regi semper augusto ac Hungarie etc. regi, domino eorum gratio capitulo ecclesie Transsiluane orationum suffragia cum perpetua fidelitate. Litteris vestre maiestatis annualibus pro parte religiosi viri domini fratris Henrici abbatis de Clusmonustra per suum procuratorem nobis presentatis honore quo decuit receptis, mandatis vestre maiestatis obedire cupientes ut tenemur, unacum Gregorio de Bwda homine vestro regio in eisdem litteris vestre maiestatis annualibus specialiter nominatus(!), nostrum hominem videlicet dominum Johannem presbiterum, capellanum de Cluswar ad infrascriptam prohibitionem faciendam duximus transmittendum, qui demum exinde ad nos reversi nobis concorditer retulerunt quod ipsi secundo die festi Epiphaniarum Domini, ad civitatem Cluswar pariter accessissent ibique iudicem, iuratos aliosque cives

et hospites de eadem Cluswar ab edificatione et constructione cuiusdam ecclesie seu capelle lapidee, quam iidem iudex, iurati cives et alii hospites de eadem Cluswar inter dictam civitatem Cluswar et possessionem ipsius Domini abatis Clusmonustra vocatam in territorio seu terra ipsius domini abbatis iam edificare et construere incepissent verbo vestre maiestatis pro parte ipsius domini abbatis prohibuissent. Datum sexta feria proxima post predictum festum Epiphaniarum Domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo decimo septimo.

Eredetiye papíron, hátlapján pecséttel [Dl. 28154].

13.

[Kolozsmonostor], 1423. július 29.

A kolozsmonostori konvent előtt Thorma János 100 forintért eladja Szentkeresztfalvi Antal fiainak: Krasznai Nagy Jánosnak és Kolozsvári Szabó Antalnak szentkeresztfalvi, felsőseredeni, alsóseredeni és gomboçpataki részbirtokai negyedrészt.

Conventus monasterii beate Marie virginis de Clusmonustra omnibus Christi fidelibus tam presentibus quam futuris presentium notitiam habituris salutem in omnium salvatore. De facili memoria labitur hominum, quam non servat lucida series litterarum, proinde ad universorum tam presentium quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire quod Iohanne filio Thome dicti Thorma de Sereden ab una ac altero Iohanne magno de Karazna genero suo, necnon Anthonio sartore de Cluswar filiis videlicet Anthonii de Zenthkerezthfalwa ab altera partibus coram nobis personaliter constitutis, per prefatum Iohannem filium Thome ministerio vice vocis confessum extitit pariter et relatum quod ipse matura deliberatione in se prehabita consideratisque multiphariis complacentiis per eosdem Iohannem magnum et Anthonium sartorem interdum sibi locis et temporibus opportunis exhibitis et impensis et presertim per ipsum Iohannem magnum in rectificatione et prosecutione quorundam iurium suorum possessionariorum non parcendo laboribus suis et expensis, quartam partem portionum videlicet suarum possessionariarum in possessionibus Zenthkerezthfalwa predictae(!), Felsewsereden, Alsosereden et Gomboçpataka vocatis in comitatu de Karazna existentibus habitarum, ipsum iure hereditario concernentium cum omnibus earundem utilitatibus, videlicet terris cultis et incultis, pratis, fenetis, pascuis, silvis, nemoribus, aquis, aquarumque decursibus, usibus, fructibus ac redditibus campestribus, silvestribus et limphaticis, sub eiusdem veris pristinis metis metarumque limitibus et distinctionibus et genera-

liter quibuslibet comoditatibus aliis ad dictam quartam partem dictarum portionum possessionariarum semper et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus prefatis Iohanni magno generi suo et Anthonio sartore(!) fratri eiusdem eorundemque filiis et posteritatibus universis pro centum florenis puri et fini auri plene ut dixit ab eisdem habitis et receptis vendidisset, tradidisset, contulisset et perpetuasset perpetue et irrevocabiliter possidendam, tenendam pariter et habendam, immo nostri vendidit, tradidit, contulit et perpetravit in presentia, renunctians(!) se et extrahens totaliter idem Iohannes filius Thome de dominio eiusdem nil iuris nilque proprietatis sibi ipsi in eadem quarta parte peramplius reservando, sed omne ius totaleque dominium eiusdem in ipsos Iohannem magnum et Anthonium sartorem ac filios filiorum eorundemque heredes et posteritates transferendo. Eo modo quod quandocumque temporum in processu, idem Iohannes filius Thome aut filii sui ac ad ipsum adherentes, eosdem Iohannem magnum et Anthonium sartorem aut filios et superstites eorundem de dominio eiusdem quarte partis dictarum portionum possessionariarum excludere vellet seu niteretur, extunc ipsi(!) in duplo predictorum centum florenorum puri auri contra eosdem Iohannem magnum et Anthonium sartorem aut filios et superstites eorundem convinceretur et convinci debeat eo facto. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes litteras nostras privilegiales sigilli nostri pendentis ac autentici munimine roboratas alphabetoque trium litterarum medio intercisas eisdem Iohanni magno ac Anthonio sartori, necnon filiis ipsorumque heredibus et posteritatibus duximus concedendas. Datum feria quinta proxima post festum beati Iacobi apostoli, anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo tertio.

Eredetiye alól chirographált hártján, függőpecsét helyének bevágásaival [DI. 27638].

14.

[Kolozsvár], 1424. április 3.

A kolozsvári tanács előtt Fekete Miklós káplán, Zekkel Péter és Kis Miklós polgárok tanusítják Paner Péterné, Dorottya asszony végrendeleti intézkedéseit.

Nos Thomas Ruffus iudex ac universitas iuratorum consulum civitatis Coloswar memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis quod in nostre universitatis venientibus presentiam discreto et circumspectis viris domino Nicolao Nigro pridem capellano nostro conf[essore] honeste domine Dorothee consortis providi viri Petri Paner dicti condam concivis

nostri, deinde Petro Zekkel [dicto] Coniurato et Nicolao parvo cohospite nostro, quiquidem prestitis iuramentis confessi sunt concorditer coram [nobis] in hunc modum, quomodo prefata domina Dorothea in festo beate Katherine virginis et martiris sub ann[o domin]i millesimo quadringentesimo vigesimo tertio in lecto agritudinis decumbens compos sue rationis de nonnullis bonis et [rebu]s suis a deo sibi collatis tertiam partem suam undique concernentibus, testamentariam dispositionem ipsorum in [presen]tia faciendo, primo sorori sue Elyzabeth vocate consorti honesti viri Fridrici sutoris de Zatmar pepula et omnia ornamenta capitis cum quodam cingulo argenteo, item ei quoddam clinodium proprie agsteinen snur vocatum, item eidem palium ipsius et tunicam flavei coloris libere et imperpetuis legavisset. Item duo mamiteria figurata ad claustrum gloriosissime virginis in Coloswar, item peregrinationem ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum disposuisset faciendam, item residua omnia alia bona sua magna et parva preter premissa antedicto Petro Paner marito suo libere et quiete legavisset possidenda cum faciendi et dimittendi tam in vita quam post mortem eiusdem Petri qualibet facultate omnium et quorumlibet antedictae domine Dorothee cognatorum et amicorum contradictione minime valitura. Et pro huiusmodi testamentarie sue dispositionis expeditione circumspectos et honestos viros Rudolfum et Thoman Rutther nobis coniuratos suos veros et legitimos constituisset executores, qui etiam premissis testamentario sue dispositioni taliter ut premittitur facte unacum prelibatis viris similiter interfuerunt, prout de isto sufficienter ac evidenter ibidem fuimus informati. In cuius rei et fassionis memoriam presentes litteras sigilli nostri maioris munimine roboratas duximus concedendas maiorem ad cautelam. Datum feria secunda proxima post dominicam Letare, anno domini millesimo quadringentesimo vigesimoquarto.

Eredetije vagy egykorú leirata papíron, középen szakadás okozta kisebb hiánnyal, pecsét nélkül [Dl. 29072].

15.

Pozsony, 1429. november 2.

Zsigmond király eskütételre ítéli Antal kolozsmonostori apátot a kolozsvári polgárok által ellene felhozott különféle vádak ügyében.

Commissio domini regis ex deliberatione baronum in iudicio facta.

Nos Sigismundus dei gratia Romanorum rex semper augustus ac Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex memorie commendamus per presentes quod providi viri Rodolfus ac Jacobus

filius Mynscii, necnon Johannes notarius cives civitatis nostre Koloswar vocate in suis, item iudicis, iuratorum et aliorum concivium eorum nominibus et personis, nostre maiestatis in presentia constituti, presente religioso viro domino fratre Anthonio abbate monasterii de Klusmonostora, contra eundem proposuerunt eomodo quod alias quidam familiaris ipsius abbatis in territorio ipsius civitatis in preiudicium iuris eorum quendam pauperem interfecisset, de huiusmodique homicidio ipse abbas satisfactionem impendere velle assumpsisset, quod non fecisset. Preterea dum certa peccora(!) et pecudes iobagionum ipsius abbatis in Monostor residentium in vineis et agris eorum dampna non modica intulissent et pro huiusmodi illatis dampnis quidam ex eis prefata peccora(!) et pecudes, uti moris est, impellere voluissent et prope ipsam civitatem extitissent, familiaris eiusdem abbatis vi et potentialiter insurgendo ipsosque insequens, ab ipsis huiusmodi peccora (!) et pecudes absque aliquali satisfactione recepisset. Multos etiam ex eis idem abbas in territorio suo minus licite perturbare et introncare fecisset. Peramplius quidam pauper ex eis vineam in territorio dicte ecclesie habens et servans pro collectione sue vinee, uti moris est et fieri debuit, signetum pro se habuisset, tandem vero eodem paupere decendente dominam consortem ipsius pauperis, pro eo quod ipsa domina ubi ipsum signetum extitisset nescivisset et eapropter ostendere non valuisset, indebite taxando fecisset dampnificare. Quendam etiam alium, qui vinum suum vendidisset, similiter dampnificare ac a quadam pauperula, pro eo quod ipsa signetum pro collectione vinee sue non habuisset sedecim florenos per centum ab ipsa percipere fecisset. Ex parte cuius, scilicet abbatis iudicium habere vellent. Hiis perceptis ipse abbas respondit exadverso quod ipse super interemptione annotati pauperis ipsis actoribus non propter alicuius satisfactionis complementum facere assumpsisset et promisisset, prefati etiam familiares sui dicta peccora, (!) ut ipsi actores asserebant, dampnum inferentia ex suo scitu et voluntate ab illis, qui ipsa peccora (!) impellere voluissent, non recepissent. Si quos autem ex familiaribus suis circa ipsum existentibus inculparent, ex parte talium superinde iustitiam facere promptus esset. Nullum etiam ex dictis civitatensibus in territorio dicti sui monasterii iniuste perturbare et introncare fecisset. Quendam prefatam dominam consortem pauperis antelati ac alium, qui suum vinum vendidisset, necnon dictam pauperulam, uti asserebant, minus iuste et indebite non taxasset nec dampnificasset, taxareque et dampnificare non fecisset et ex eo in totali premissa actione et

acquisitione prefatorum actorum innocens esset et innocuus. Et quia ipsi actores huiusmodi actiones eorum nullo probationis documento comprobabant, in dicto iudicare commisimus, ut prefatus abbas primo super eo quod ratione interemptionis annotati pauperis non propter aliquid satisfactionis complementum facere ac impendere assumpsisset et promisisset, item secundo super eo, quod annotati sui familiares prescripta peccora(!) dampnum inferentia ex suo scitu et voluntate ab illis, qui eadem impellere voluissent non receperint, tertioque super eo, quod ex dictis civitatensibus in territorio prefati sui monasterii iniuste neminem perturbare et introncare fecisset, quarto vero super eo, quod neo prescriptam consortem pauperis antelati, nec illum, qui suum vinum vendidisset minusiuste dampnificasset, a prefataque paupercula indebite prescriptos sedecim florenos per centum predictum recipere non fecisset, octavo die festi Epiphaniarum Domini nunc venturi coram testimonio capitali ecclesie Albensis Transsiluane, quod per ipsum capitulum ad id transmitti mandamus, in ecclesia sua in suo stallo comparendo manumque suam dextram ad pectus suum ponendo, ad suum statum regulariter conscientioseque pertractare, referre et dicere, et deinde secundo die ipsius octavi dici festi Epiphaniarum Domini ex parte talium familiarium suorum, quos ipsi actores in receptione et ablatione dictorum peccorum(!) dampna eis inferentium inculparent et qui erga ipsum haberentur, eisdem actoribus merum iudicium et iustitiam facere et impendere, posthecque si necesse fuerit seriem ipsarum iuramentalis depositionis ac iudicii et iustitie impensionis partes in litteris dicti capitali ad quintum decimum diem ipsius festi Epiphaniarum Domini wayuode vel vicevayuodis nostris Transsiluanis reprobare debeat et teneatur. Datum Posonii, feria quarta proxima post festum Omnium sanctorum, anno Domini Mo CCCCo XXo IXo, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XLmo, Romanorum vigesimo et Bohemie Decimo.

Eredetiye papíron, a szöveg alá nyomott pecsét maradványaival [Dl. 28970]. A pecsét alatt: *Commissio domini regis ex deliberatione baronum in iudicio facta.*

16.

Pozsony, 1429. november 19.

Antal kolozsmonostori apát és a kolozsvári polgárok egy régente apátsági birtokot képező szőlő visszavásárlásának ügyét választott bírákra bizzák.

Nos Anthonius abbas monasterii beate Marie virginis de Clusmonostra notum facimus universis quibus incumbit per presentes

quod nos unacum viris providis et circumspectis Rodolpho et Johanne literato notario, civibus de Cluswar tam ipsorum quam iudicis, iuratorum et universorum civium civitatis eiusdem nominibus in facto redemptionis eiusdam vinee a prefato monasterio nostro per condam Paulum abbatem predecessorem nostrum alienate, nunc ultimate apud Michaelis carnificis concivis eiusdem civitatis manus via emptionis habite, per nosque coram regia maiestate iuridice reoptente ordinationi, dispositioni, calculationi et limitationi octo proborum virorum cuiusvis status existant, per nos et eosdem Rodolphum et Johannem literatum, aut qui sua putatur interesse, equali numero eligendorum submisimus. Talimodo, ut quemadmodum iidem octo probi viri in uno certo termino per nos et eosdem intra octavam diem diei medii quadragesime nunc venturi prefigendo, considerata priori tempore scilicet venditionis ipsius vinee currente denarorium moneta, calculando ponderando ac compensando et limitando cum presenti currente tempore calculationis moneta, agnoverint, disposuerint et ordinaverint, acceptando et pro rato habendo ipsam vineam eo pretio, quo per ipsum Paulum abbatem vendita fore asseritur, si de numero seu quantitate ipsius veritas constare poterit. Si vero numerum vel quantitatem pretii prime venditionis unacum prefatis octo probis habere non possemus, tunc iuxta ultimarie venditionis pretium redimere valeamus. Ceterum quia allegabant ut familiares seu homines nostri tempore vindemie proxime preterito nobis ignorantibus et invito prefato Michaeli carnifice vina prefate vinee importassent ac in divisionem eiusdem vinee se intromisissent, eidemque Michaeli carnifici non modica dampna intulissent, ipsa vina relaxando et restitui faciendo ex parte talium familiarium et hominum nostrorum, si ipsum Michaellem carnificem aliter placare non poterimus, iudicium et iustitiam ac de dampnis congruentem satisfactionem, si ipse facti veritas sic uti asseritur experta fuerit, facere et impendere curabimus. Quod si non faceremus, tunc vicewayuoda Transsilvanus tam ex parte nostri, quam ex parte talium familiarium et hominum nostrorum ipsum iudicium facere et de dampnis satisfactionem exhibere valeat indilate atque possit [presentium] per vigorem. Datum Posonii in festo beate Elizabeth vidue, anno domini millesimo quadingentesimo vigesimo nono.

Eredetije kissé rongált papíron, a szöveg alá nyomott gyűrűspecsét maradványaival [Dl. 26774].

17.

Kolozsvár, 1438. november 15.

Losonczy Dezső erdélyi vajda megidéztteti a kolozsvári polgárokat az erdélyi nemességgel szemben a királynő és a helytartók elé.

Amicis suis reverendis conventui ecclesie beate Marie virginis de Clusmonstra Desew de Lossoncz wayuoda Transsilvanus et comes de Zolnok amicitiam paratam cum honore. Vestram amicitiam presentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum quo presente Blasius de Tohtur vel Nicolaus filius Martini Czeke dicti de Kyde aut Mathias de Suchak aliis absentibus homo noster citet iudicem, iuratos ceterosque cives et totam communitatem civitatis Coluswar contra universos regni nobiles dicte partis Transsiluane regionalis maiestatis ac prelatorum et baronum scilicet vicariorum regni Hungarie in presentias ad festum beati Andree apostoli proxime nunc venturum et post hec ipsius citationis seriem cum nominibus citatorum terminum ad prefixum eidem domine nostre regine fideliter rescribatis. Datum in Coluswar predicta, sabbato proximo ante festum beate Elizabeth vidue, anno Domini MCCCC mo XXX mo VIII o.

Eredetije papiron, zárópecsét maradványaival [Dl. 29075].

18.

[Kolozsmonostor], 1441. április 8.

A kolozsmonostori konvent előtt Hunyadi János erdélyi vajda esküvel fogadja, hogy Kolozsvár városát szabadságaiban megvédelmezi, amíg a királytól könnyítésekét eszközölhet ki számára.

Nos conventus monasterii beate Marie virginis de Colosmonstra memorie commendamus per presentes, quod magnificus dominus Johannes de Hwnyad inter ceteras honorum ipsius dignitates wayuoda Transsilvanus necnon Themesiensis et Sicularum comes personaliter coram nobis constitutus professus est tali forma quod ipse intenta considerataque prudentium virorum, industriorum scilicet civium, consulum hospitemque civitatis Cluswar sincera fidelitate serenissimo principi domino Wladislao dei gratia regnorum Hungarie, Polonie, etc. regi domino nostro gratioso per ipsos observanda, susceptoque per primum duodecim iuratorum civium aliorumque sexaginta consulum, alio vocabulo sexagenariorum ipsius civitatis Cluswar pro cuncta ipsius civitatis communitate emisso per eos sincere fidei sacramento in eo ut ipsi annotato domino nostro regi sinceram amodo et deinceps inantea fidelitatem totius anime eorum desiderio ac tota mentis intentione

et quovis conatu studerent vellentque iugiter observare spon-
disset immo sponddit coram nobis et pollicitus est fidei sue deo
debite sinceritate mediante ut ipsos in persona prefati domini
nostri regis et eius auctoritate sibi attributa in eodem ritu et simi-
libus libertatis eorum prerogativis omnique ipsorum iure meliori,
quibus iidem temporibus illustris principis condam domini regis
Alberti felicitis reminiscencie Hungarie regis, incliti et magnifici
Desew de Losoncz pridem wayuode Transsilvani hactenus et usque
modo usi fuissent, freti pariter et congratulati, illesos, indempnes,
quitosque et ab omnium infestare volentium impugnatione exemp-
tos sui braccii virtute mediante tueri, protegereque futuris tempo-
ribus et defensare vellet toto posse, donec et tandem a regie sere-
nitatis maiestate aliud cuiuspiam alleviaminis habere puterit et im-
petrare, presentium nostrarum litterarum efficaci testimonio me-
diante. Datum sabbato proximo ante dominicam Ramispalmarum,
anno Domini millesimo CCCCo XLprimo.

Kívül (más kéztől): Stephanus Bartholomei iudex, necnon Pe-
trus Mathie, Andreas Ssuffler, alter Andreas Serthoderel, Sigis-
mundus Literatus, Petrus Sladych, Barthes Ffeyer, magister Petrus
N...thenonis(?), Johannes Ffrancyas, Sthenchel, Jacobus
Sleyevnyng, Sigismundus Ffeyer et Ladislaus Hwnyady iurati
cives.

Egykorú fogalmazvány vagy másolat, egykorú más kéz javításai-
val, papíron, pecsét nyoma nélkül [Dl. 36899].

19.

Szentlászló, 1448. december 4.

*Herepei Márk és Balai György erdélyi alvajdák felkérrik a kolozs-
monostori konventet, hogy küldje ki megbizottját Hosszúmezei János
kolozsvári polgár zálogjogon birt komjátszegi részbirtokának ikta-
tásához.*

Amicis suis reverendis conventui ecclesie de Colosmonostra
Marcus de Herepe ac Georgius de Bala vicewayuode Transsilvani
amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona providi
viri Iohannis de Hwzywmesew civis civitatis de Cluswar quod ipse
in dominium portionis possessionarie Dominici filii Nicolai de
Komyadzeg in eadem possessione Komyadzeg in comitatu Thor-
densi existenti habite, ipsum titulo pignoris concernentis legittime
vellet introire. Super quo vestram amicitiam presentibus petimus
diligenter quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio
fidedignum quo presente Laurentius de Thwr, aut Sigismundus
Chazary de Zenthmarthon, sin Paulus Veres seu Paulus Solmus de

Pethlend, sive Anthonius de eadem, neve Stephanus de Egres, seu Johannes de eadem, sive Blasius de Jara aliis absentibus homo noster ad faciem prescripte portionis possessionarie, vicinis et commetaneis eiusdem inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, introducat prefatum Johannem de Hwzywmesew in dominium eiusdem, statuatque eandem eidem cum cunctis eiusdem utilitatibus et pertinentiis quibilibet premissis titulo pignoris possidendam, si non fuerit contradictum. Contradictores vero, si qui fuerint, citet ipsos contra annotatum Johannem nostram in presentiam ad terminum competentem rationem contradictionis eorundem reddituros. Et post hec huiusmodi possessionarie introductionis et statutionis seriem cum contradictorum et citatorum si qui fuerint nominibus, terminoque assignato nobis amicabiliter rescribatis. Datum in Zentlazlo, in festo beate Barbare virginis et martiris, anno Domini millesimo quadringentesimo quadregesimo octavo.

Kívül: Amicis suis reverendis conventui ecclesie de Clusmonstra pro Johanne de Hwzywmesew cive civitatis Cluswar introductoria et statutoria.

Más kézzel: Homo wayuodalis Anthonius Parvus de Pethlend ad festum Bartholomei statutioni contradixerunt Ladislaus de Chan, Johannes filius Petri de Bogath in comitatu de Thorda feriam sextam ante festum beati Thome apostoli non solvit de termino prohibuit Mathias Byzo in persona filiorum Ladislai de Comyathzek Stephani et Georgi(!) et Ladislai.

Eredetije papíron, sérült zárópecséttel [Dl. 28985].

20.

[Kolozsmonostor], 1453. február 22.

A kolozsmonostori konvent a kolozsvári magyar polgárok kérésére átírja Hunyadi János kormányzónak Budán, 1452. február 7-én kelt rendeletét, melyben a kormányzó a kolozsvári magyar és szász polgárokat békességre és addigi állapotukban való megmaradásra inti, míg vitájukat a király el nem dönti.

Nos conventus monasterii beate Marie virginis de Kolosmonstra memorie commendamus tenore presentium significando quibus expedit, quod prudentes et circumspecti viri Gregorius Arcupar, necnon Demetrius Kowach ac Johannes Kwn et Egidius Zabo) cives civitatis Coloswar in ipsorum ac universorum hospitem et incolarum necnon, totius communitatis Hungarice nationis de predicta Coloswar personis nostram venientes in presentiam exhibuerunt et presentaverunt nobis quasdam litteras illustris

principis domini Johannis de Hunyad regni Hungarie gubernatoris patenter emanatas, sigilloque suo ab intra signatas, petentes nos debita cum instantia ut tenorem earundem in transcripto litterarum nostrarum ipsis dare dignemur. Quarum tenor talis est:

Johannes de Hunyad regni Hungarie gubernator etc. Prudentibus et circumspectis viris iudici, iuratis civibus ac toti communitati Hungarorum et Saxonum nationibus civitatis de Coloswar salutem et dilectionem. Relata nuntiorum utrarumque partium tam Hungarorum quam Saxonum intelleximus, unde quia nos eandem civitatem hiisdem libertatibus et prerogativis quibus ipsa hucusque usa fuisset, uti, frui et gaudere volumus, idcirco decrevimus ambas partes in illo facto, pro quo ad nos transmiseratis nuntios, quamlibet protinus in eadem portione honoris sui in qua hactenus permanere. Ideo vobis utrisque nationi predictae serie presentium firmiter precipiendo mandamus, quatenus a modo imposterum ratione facti prenotati nullam rixam nullamve controversionis materiam inhoare(!) aut quoquomodo aggredi sed in tranquillo pacifico statu permanere debeatis ac dictam civitatem vestram honorifice et utiliter teneatis, quam illesam serenissimo principi domino nostro regi Ladislao valeatis, tandem deliberet sua serenitas partes inter easdem. Secus non facturi. Datum Bude, secundo die festi beate Dorothee virginis et martiris, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo secundo.

Nos vero⁷ petitionibus favorabiliter inclinati prefatorum civium favorabiliter (így, kétszer!) prescriptas litteras predicti domini gubernatoris de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali presentibus litteris nostris similiter patentibus transscribi et transsumpti facientes, transcriptumque et transsumptum earundem eisdem universis civibus et incolis Hungarice nationis duximus concedendum. Juris eorum uberiores [ad cautelam] harum nostrarum testimonio litterarum. Datum in festo Kathedre beati Petri Apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo tertio.

Eredetiye vízfoltos papíron, hátlapján sérült pecséttel [Dl. 29080].*

⁷ Négy-öt szó kitörülve.

* A szerkesztő e helyütt is köszönetét fejezi ki VALENTINY ANTALNAK, hogy a szerző távollétében az oklevél-kiadvány szövegét szíves volt gondozni.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A BETHLEN-KOLLÉGIUM
TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEINEK
TÖRTÉNETE

ÍRTA
Id. NAGY GÉZA

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS. NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

1.

A kollégium könyvtárának keletkezése egybeesik magának az iskolának születésével.¹ Erdély legmostohább, legviszontagságosabb korszakában, a XVII. század első évtizedeiben teszi le alapját a nagy fejedelem. „Úgy látszott, írja a kollégiumnak a XVIII. század első felében keletkezett, latinnyelvű, kéziratos krónikája,² hogy Isten ezt a tudományos dicsőséget (Museam hanc gloriam) a harcias Bethlen Gábor igen sok egyéb, megjutalmazandó érdemeihez akarta csatolni.” SZEKFŰ GYULA egyenesen Széchenyivel állítja őt párhuzamba, midőn szenvedélyesen küzd a nép tudatlansága ellen, a kiművelt emberfők gyarapításáért — a kezdődő abszolutizmus állami, fejedelmi beavatkozásával.³ Őt magát is olthatatlan tudásszomj hevíti. PAREUSnak, a híres heidelbergi teológusnak »Irenicum« című munkáját, melyben ez a két protestáns egyház egyesülését egyengeti, 1617-ben éjjel-nappal kezében forgatja s a tudós szerzőt igen ritka, aranypénzbeli ajándékkal is megtiszteli.⁴ Gondja kiterjed a másoknak kölcsönadott könyvek sorsára is. Mikor 1621-ben udvari történetírója, BOCATIUS Kassán meghal, még harci gondjai közt is meghagyja ALVINCZI Péternek, udvari papjának, hogy a nála lévő, Erdélyből kihazott „nehány historicum opusokat... mindegyig vegye kezébe s viseljen szorgalmatos gondot reá. Ugyszintén az elhunyt fragmentáit és historica consignatióit”.⁵

¹ A dolgozat távolabbi összefüggésekre rámutató bevezető és befejező részét elhagytuk.

² Illustris Collegii Bethleniani Albensis origo, progressus, status. 1740. Eredeti kézirat a kolozsvári Református Teológiai Fakultás levéltárában. Musnai László n. enyedi professzor szerint Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István professzorok és Intzédi József főkúrátor jegyzeteiből van összeállítva. Másolata a Bethlen koll. Levéltár I. kötet 61. sz. a.

³ Bethlen Gábor. Bp., 1929. 198.

⁴ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Bp., 1906. V. 174. 179.

⁵ Szilágyi Sándor, Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák. Bp., 1880. 9—10.

Egy 1628. szeptember 16-i oklevél szerint a fejedelemnek rendes bibliothecarius van. BARSÍ MIHÁLY személyében, s neki évi 100 forint fizetést ad.⁶ Nem csodálhatjuk tehát, ha kollégiuma könyvtáráról és annak kezelőjéről is gondoskodik.

Nemrég szokás volt Bethlen kollégium alapítását az ő közeposztálypótló, nemesítő törekvésével kapcsolatba hozni. Ez a szempont azonban nem fedi a fejedelem gondolatvilágát. Itt elsősorban a vallási szempont az uralkodó. 1629. szeptember 2-án kelt alapító levelében, ép mint Bölcs Salamon, a földi dolgok hiábavalósága felől elmélkedik s Isten végtelen kegyelméből minden dicsőséggel, vagyonnal és hatalommal elhalmozva, csak azt tartja főboldogságának, ha kegyességének, buzgóságának valami emléket átadhatja az utókornak.⁷ Természetesen itt még csak a kollégium birtokairól, Enyedről és az ezt környező hat község földjeiről, dézmáiról, jövedelmeiről van szó; ezek mind az Ige szolgálóinak és a professzoroknak bőséges nevelésére fordítandók. Könyvtáráról itt még nem beszél. De SZALÁRDI JÁNOSTól tudjuk, hogy ennek alapját is ő rakta le Gyulafehérváron.⁸ „Bibliothecát — írja — különb különb tudományokhoz tartozó, gyönyörűséges, jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a melynek is megszerzése sok ezer tallérokban kerülhetett. Melynek gondviselése erős hit alatt egyik ott való káptalan hűségére bízotván, regestrum szerint, amikor minémű könyveket a mesterek kikívánnak vala, kiadnák és azokat ismét az ő idejében beszédnek szorgalmatosan, minden kár nélkül, melyre a bibliothecariusnak ugyan fizetése is jár vala; sőt azt is megkísérelte a portán, hogy a Mátyás király híres, neves bibliothecáját Budáról kiszerezhetette volna, arra nagy summát is ígérvén, de a babonás nemzettől nem obtineálhatta, meg nem nyerhette volt.” Ez a feljegyzés mutatja, hogy a fehérvári, fokozatosan kiépülő kollégiumban, amely a Báthory-templom melletti megrongálódott, előbb domokosrendi, majd jezsuita zárdát és a magánosoktól vásárolt telkekből álló, elég tágas belsejét foglalja magába,⁹ ott van nemcsak a fejedelem 40 alumnusa, hanem a könyvtár is. Ennek célja az, hogy elsősorban a mesterek, tehát a középiskolai osztálytanítók számára megfelelő könyveket tartson készletben. Ma tanári

⁶ Beke Antal, Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott: Történelmi Tár 1895. Kerekes György, Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629. Kassa, 1943. 352.

⁷ Közli Koncz József: Prot. Közlöny 1887. 24.

⁸ Siralmas magyar krónikája (Szerk.: B. Kemény Zsigmond). Pest, 1853. 34.

⁹ III. Coll. Bethleniani 4.

kézikönyvtárnak neveznök. A könyvek beszerzéséről maga Bethlen gondoskodik, a könyvtárosról és annak fizetéséről szintén. Valószínű, hogy ez és a fejedelmi udvar könyvtárosa egy és ugyanazon személy. SZALÁRDI szerint egyik káptalani tisztviselő (levélkereső), tehát országos hivatalnok. A könyvek regestrum szerinti, pontos kezelése az első könyvtári rendtartás; ez ismét a fejedelem említett lelkiismeretességére, tudmányszeretetére vall. Mikor halála után nyolc évvel megépül a kollégium ma is meglévő, egyemeletes, tömör négyszögű épülete, a könyvtár a főtemplom melletti sekrestyébe kerül.¹⁰

Ennek állományáról nem maradtak fenn adatok. Csak azt tudjuk, hogy a fejedelem mellett a professzorok is gyarapítják. ALSTEDIUS például 1638. november 8-án elhal, kéziratait vejének, BISTERFELDnek adják át elolvasás, megőrzés végett.¹¹ Könyveinek egyrésze ma is feltalálható a kollégiumi könyvtárban. Bisterfeld 1655-i végrendeletében második feleségétől született leányára, Zsuzsánára hagyja könyvtárát, de ha ez elhal, a kollégium lesz az utóörökös.¹² Annyi bizonyos, hogy mikor APÁCZAI CSERE JÁNOS 1643 őszén Gyulafehérvárra megy, nyugodtan hozzáfoghat Alstedius Encyklopaediájának kivonatolásához, mert ezt ott megtalálhatja. Bisterfeldtől pedig könyvei mellett gazdag személyes indításokat vesz.¹³

Volt-e akkor a kollégiumnak fizikai szertára? — kérdezhetné valaki. Ismerve a természettudományoknak XVII. századbeli, alárendelt szerepét, a filozófiába való beosztását, hajlandók vagyunk a kérdésre nemmel válaszolni. Másfelől tény az, hogy a fizikai problémák tárgyalása a főiskolán elengedhetetlen. GELEJI KATONA ISTVÁN például, aki egyideig fehérvári rektor, Heidelbergben szerzi matematikai és csillagászati ismereteit s ezekről prédikációiban és leveleiben sokszor bizonyosságot tesz. Tudatosan a kopernikusi világméretet vallja s tételei, csillagászati számításai több tekintetben teljesen fedik a tudomány mai álláspontját.¹⁴ A német professzorok közül BISTERFELD az, akiről az a feljegyzés maradt reánk, hogy ő a fizika és a számtan világából titkos kísér-

¹⁰ 1711. február 18-i térképét Gio Morando Viscontitól l. Koncz József, A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 496—97. l. közt

¹¹ IK. 1894. 338.

¹² P. Bod, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Lugduni-Batavorum, 1890. II, 448.

¹³ Stromp László, Apáczai Cseri János, mint paedagogus. Bp., 1897. 24.

¹⁴ Gál Lajos, Geleji Katona István igehirdetése: *Theol. Szemle* 1939. 197—200. — IK. 1894. 338.

leteket hajt végre s ezért a nép előtt varázsló hírében áll. Ifjúságában megjárja Angliát és ott Bacon tapasztalati módszerével is megismerkedik.¹⁵ Tehát előadásaihoz bizonyosan felhasználja a kor kezdetleges fizikai műszereit. Ezeknek őrzéséhez pedig szertár kellett. Nem lehet teljes határozottsággal eldönteni, hogy az ő „Lakatos, boszorkányos könyve”, amelyről BENKŐ FERENC 1796-ban mint a kollégium féltett ritkaságáról megemlékezik, vajjon az ars Lulliana szellemében írott, bizarr képekkel és geometriai ábrákkal ellátott, filozófiai munka-e vagy amint SZILÁDY ZOLTÁN állítja, éppen a kísérletező fizika első, erdélyi tankönyve.¹⁶ Annyi azonban bizonyos, hogy az újkori természettudományok úttörője nálunk Bisterfeld professzor volt.

Az újkor hajnalát hirdető Bethlen-kollégiumra végítéletként zúdul az 1658-i tatárdúlás, amely derékban szeli ketté e fiatal, izmos, tudományos intézet életerős fáját. A szeptember 5—10-ig tartó pusztítás krónikásai, SZALÁRDI JÁNOS és ENYEDI ISTVÁN remegő kézzel jegyzik fel e borzalmas esemény részleteit.¹⁷ Mindketten megemlékeznek a „megbecsülhetetlen pénzt érő, drágalátos, nagy bibliotheca” megsemmisüléséről. A részletesebb SZALÁRDI azt is megírja, hogy ez a conservatoriummal, levél- és könyvtartó házakkal együtt a székesegyháznak dél felől való oldalában, a régi sekrestyében van. Ide falaztatja be magát egyik káptalani tisztviselő, a könyvtáros, PÁPAI JÁNOS, remélve, hogy a templom belsejéből nyíló, berakott ajtót a pogányság nem veszi észre. De a prédaleső nép felfedezi a sekrestyét, „ráhágák”, tehát felülről megbontják, a sok szép könyvet, leveleket, protocollumokat, fejedelmi könyveket, amiket a másik káptalani tag, TOROCZKÖZI FERENC nem vihetett el Szebenbe, a könyvtárház közepére rakva, égetik meg. Magát Pápaít ruhájától megfosztva, lóhoz kötve, korbáccsal hajtják Nagyváradig, ahol nyomorultul elpusztul, nyomavész. A leírásban először hangzik fel a vád az illetékesek (tiszttek, prefektusok, udvarbírák) ellen, hogy maguk hasznát keresve, nem mentik meg idejében az ország levéltárát és az egyháznak ezt az értékes könyvtárát. Kétszáz év múlva hasonló felelősségre vonással találkozunk.

¹⁵ III. Coll. Bethleniani 5. — P. Bod, i. m. 445. — Kvacsa János, Bisterfeld János Henrik élete: Századok 1891. 452—3, 574.

¹⁶ Benkő Ferenc, Parnasszusi időtöltés. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok Kolozsvár, 1800. 29. — P. Szathmáry Károly, A gyulafehérvárnagyenyedi Bethlen főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 70. — Nagyenyedi Album. Bp., 1926.

¹⁷ Szalárdi, i. m. 390—91. Enyedi István, II. Rákóczi György veszedelméről: Erdélyi Történelmi Adatok. Kolozsvár, 1862. IV, 272—3.

2.

A romok eltakarítása utáni, viszonylagos békében megkezdődik az újjáépítés nehéz, hősies munkája. A kollégium ifjúságát részben megölik, részben fogságba hurcolják. Nehányan Kolozsvárra mennek és ott Apáczai tanítványai lesznek. Itt működik még Apáczai idejében, 1659 óta mint vendég-professzor KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER, aki előbb Bánffy Dénes udvari papja, majd Barcsay Ákos fejedelem szolgálatába lép. Ő kap először megbízást a fehérvári kollégium újjászervezésére. Rendbe is hozatja azt, amennyire teheti, sőt újból felállítja melléje a könyvtárat és a nyomdát is. De ezt 1661-ben újra feldűlják a török-tatárhadak.¹⁸

Apafi trónfoglalása végre Erdélyben békét és a kollégiumnak biztos letelepedési lehetőséget teremt. 1662. október 6-án, Székelykocsárdon kelt parancsára áttelepedik a főiskola Enyedre, ugyancsak KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER vezetése alatt, aki a meghagyás értelmében a várban (kastélyban), a kollégium házaiban s a várkapuval szemben lévő, Váradi Jánostól és szomszédjától megvásárolt házakban helyezi el a tanítókat, tanulókat, előadó helyiségeket. Melléje odalép ENYEDI SÁMUEL, a váradi iskola bújdosó professzora; ő a filozófiát adja elő. Főgondnok a tudós, hitbuzgó, fejedelmi kancellár, BETHLEN JÁNOS. Rajta kívül nemsokára még három gondnok és két algondnok munkálkodik a főiskola talpraállításán.¹⁹ Híres professzorok jelennek meg a katedrákon, ezáltal már hazai születésűek. CSENGERI ISTVÁN és DÉZSI MÁRTON a teológiát, CSERNÁTONI PÁL és PÁPAI PÁRIZ FERENC a filozófiát európai színvonalon művelik és adják elő.

Természetesen a könyvtár szervezése is napirenden van. Egyelőre a könyvkiadás és beszerzés sok nehézséggel jár. A tudós KÉZDIVÁSÁRHELYI PÉTER, aki a keleti és klasszikus nyelveknek, patrisztikának kiváló ismerője, nem ad ki könyveket, mindent kéziratból tanít. Ezek közül az egyházigazgatás, AMESIUS Medulájának fejtegetése, a Jelenések könyvének magyarázata és más művei így maradnak meg a kollégium számára. De az egyik derék főgondnok, BÁNFFY ZSIGMOND tanácsúr, táblai elnök és fehérmegyei főispán, négy alumnia létesítése mellett, amíg él, szentkirályi birtoka jövedelmének tizedrészét rendeli a kollégium könyvtárának gyarapítására. CSERNÁTONI PÁL professzor pedig 1679-ben halálát közeledni érezvén, szép könyvtárát szintén e

¹⁸ III. Coll. Bethleniani 6—7. — P. Szathmáry, i. m. 65, 76, 77, 83. — Ő jegyzi fel, hogy 35 diák megy át Kolozsvárra.

¹⁹ Uo. 81—84 és III. Coll. Bethleniani 8—10.

célra hagyományozza. Ezért nevezi őt utóda, PÁPAI PÁRIZ FERENC búcsúversében a „Múzsák előre látó és nagylelkű Atlasának”. Ugyancsak ő jegyzi fel, hogy a kollégium már több házat vásárolt a maga céljaira a Miriszló felé forduló utcában, melyek közt különösen az említett Váradi-féle ház magaslik ki, a közepén felállított haranglábbal, ahol az igen tágas auditorium és az eléggé felszerelt könyvtár van. Ez utóbbi Pápai szerint kb. 1600 újabb keletű könyvet tartalmaz.²⁰ A gondnoki karnak figyelme is kiterjed erre az áldott intézményre. Az 1671. október 28-án kelt s a professzorokhoz intézett utasításában, a tanmenetre és gazdálkodásra vonatkozó pontok között, ez is olvasható: „Az bibliotheca is nem kicsiny költségben állván az collegiumnak, arra is ő kegyelmek szorgalmatos gondot viseljenek, onnat is az collegiumnak kára ne következék.”²¹

A nem nagy, de gondosan kezelt könyvtár mellett alig történik említés a fizikai műszerekről. PÁPAI PÁRIZ FERENC ugyan boldogan írja naplójában, hogy 1681-ben előadta a metafizikát és általános fizikát. 1682-ben pedig hozzákezd a speciális fizika tanításához is. De tanítványai 1698-ban már a miatt panaszkodnak a főgondnokoknak, hogy „a physicát sine fructu tanítja, az auctoritatem, melyet Isten jóvoltából felvöttünk, nem premálja, maga irogat iminnen, amonnan; azonban physicát tanítván, ő kegyelme soha egy physica demonstratiót nem tészzen vagy spherán vagy mágnesen, aut secus, soha egy physica disputatiója nincsen... 6 és 7 esztendőktől fogva”.²² A helyzet tehát az, hogy Erdélynek akkor leghíresebb polyhistora megunta az ifjúsággal való foglalkozást. Hiszen a teológia és filozófia tanításában is hanyag. Pedig, amint a beadvány mutatja, van a kollégiumnak földgömbje és a mágnesség bemutatására való felszerelése. Aki e nagy erdélyi tudósnak sajátos, földi és eszményi vonásokból összetett jellemét, rengeteg, közéleti elfoglaltságát ismeri, az nem lepődik meg e levél olvasásakor. Ha az ifjúságnak igaza is van, ez nem kisebbítheti Pápai Pariz Ferenc tudományos és egyházi érdemeit.

A korszak záróköve itt is egy tragédia: Enyednek a kuruc háború alkalmával történt kétszeri feldúlása. Az 1704-i virágvasárnapi rablás és gyujtogatás, amelyet Tige császári vezér katonái és rendetlen utócsapatai visznek végbe, egyelőre csak a várat,

²⁰ Pápai P. Ferenc állítólagos kézírata: *Illustris Collegii Albano-Enyediensis origo et progressus* (1692-ig). 3, 4, 6, 14 (Kolozsvári Ref. Teológia levéltára).

²¹ Történeti adat. Közli Koncz József, *Prot. Közlöny* 1886. 64, 76.

²² Naplóját közli Koncz József: *IK*, 1892. 512. Leveleit közli Dézsi Lajos: *IK*. 1899. 305.

egyházi épületeket és kollégiumot égeti fel, polgárokat és deákokat pusztít el, vagyont rabol. De a legföltettebb értékeket nem bántja. Az 1707-i támadás azonban, amely a kurucoktól kiürített, védtelen városra zúdul, már súlyosabb veszteségeket okoz. Egy kis leányka, akit a Rabutin seregében lévő rácok kényszerítenek erre, megmutatja azt a földalatti helyiséget, pincét (Cserei Mihály szerint kriptát), ahova a kollégium pénzét és drága bibliothecáját a professzorok elrejtették. A rácok felbontják, megbecsülhetetlen sok értéket találnak benne, mind elprédálják, a könyveket egyben szagatják. „Igy romlék meg a gyönyörűsége, enyedi református collegium s nem is épül meg talán soha úgy, amint volt” — írja keserű szívvel CSEREI MIHÁLY.²³

Szerencsére ez a sötét jövődőlés nem teljedik be. A három professzor közül PÁPAI Szatmáron, ENYEDI ISTVÁN Nagybányán telepedik meg két évig, a harmadik, KOLOZSVÁRI ISTVÁN pedig, miután szekere eltört, el sem menekül, visszatér Enyedre. A diákok közül ötön szintén Szatmáron bujdosnak. A többiek elszélednek. A Partiumban élők a szatmáriak jóvoltából s a kollégium debreceni taxájából tengetik magukat. Enyedit Nagybányán anyja tartja. Mikor visszatérnek, 1709 február havában, újból elől kell kezdeniök mindent. Enyedi elhal 1710-ben, Pápai pedig szörnyen rozoga lakásának rendbehozatalával, fizetési hátralékai felhajtásával, az alumnusok és osztálytanítók részére járó pénzek kieszközlésével bajoskodik. „A más két collegiumban sine defectu kiszolgáltatatik a sallarum, mi csak nyögünk, senki örömmel tisztét nem teheti” — írja GR. TELEKI SÁNDOR főgondnoknak.²⁴

Lehet-e ilyen körülmények közt a tudományos gyűjtemények sorsával törődni?

3.

Időközben az erdélyi református egyház egyik főhatósága, a főkonzisztórium, 1709-i nagyszebeni gyűlésében, újraszervezkedik és az elesett főiskolák gondnoki karát GR. TELEKI SÁNDOR, NEMES JÁNOS és SZILÁGYI ANDRÁS buzgó református urak kinevezésével ismét megalkotja. A vezető főgondnok megválasztása szerencsésnek bizonyul. Pápai Páriz Ferencsel együtt kezdik meg külföldön a kollégium számára való könyöradomány-gyűjtést s a régi stipendiumok felelevenítését. Az angliai 11.200 font sterling adománnyal hozzáfoghatnak most már az építkezéshez.²⁵ Persze ez

²³ Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1852. 335, 386.

²⁴ P. Pápai levelei 309, 310, 320—22. — III. Coll. Bethleniani 16.

²⁵ III. Coll. B. 18. Levelek 311—8.

még egyelőre lassan halad előre. Még 1722-ben is, mikor a főiskola első, részletes vagyonevtára egy vaskos kötetben elkészül, az elhelyezkedés nem egyöntetű, összetoldott házak szobáit, épületeit, sőt pincéit használják fel különböző célokra. Még tanterem is van pincében elhelyezve.²⁶ Végre 1736-ban megépül az 1849-ig fennálló, új négyszögű emeletes épület.

A könyvtár ügye e korban először az 1717. február 10-i kúrtori utasításban bukkan fel; ezt a Nagyszebenben székelő főkonzisztórium adja ki.²⁷ Ennek 12. pontja elrendeli, hogy a jószágokról szóló leveleket egy kétkulcsú ládában helyezték el, s ezt tegyék be a kollégium tékájába. A 16. pont pedig kimondja, hogy a magtárt, a boltos tékát, tékarius házát javíttassák ki, a professzorok meg ne szorítsák az ifjúságot, abban lévén a kollégium dicsősége, fényessége, ha mentől felesebb számmal virágoznék a tanulók serege. Tehát 10 évvel az elmenekülés után már ismét annyi a diák, hogy megnyugtató elhelyezésük érdekében az addig elhanyagolt mellékhelyiségeket, többek közt a könyvtárt és a könyvtáros házát ismét használható állapotba kell tenni. Ez a feljegyzés mutatja, hogy a kuruc háború alatt nem pusztult el minden könyv, amint Cserei írja, hanem jó része megmaradt és úgy szaporodik, hogy számukra külön hely és alkalmazott szükséges.

Az első nagyobb adományokat a könyvtár gyarapítására most TELEKI JÓZSEF főgondnok és özvegye, ÁRVA BETHLEN KATA adja. Az első, az ú. n. Telekiana Theca néven külön csoportban van, a második, amiről Bod Péter különös gyönyörűséggel emlékszik meg és állandóan szemmel tartja, a Magyar Theca. Ez az 1747-i katalógus szerint 332 művet tartalmazott 337 kötetben. De 1796-ig még 42 író 63 művét, BOD PÉTER pedig saját gazdag könyvtárából 32 szerző 41 művét csatolja hozzá. Ezek szinte kizárólag magyar nyelvű (eredeti vagy fordított) teológiai, orvostudományi, jogi és szépirodalmi munkák, tehát a XVIII. század egyik legjelentősebb Régi Magyar Könyvtárának tekinthető.²⁸ „A gyűjtemény gazdag földi javakra, magas irodalmi színvonalra, fenkölt lélekre, kizárólagosnak mondható vallási iránya: az égbe néző s vigasztalást kérő, árva nagyasszony mély hitére, Istenben való csendes meg-

²⁶ Ezt a gondos összeírást a kollégium kéziratára őrzi. Ott használhattam 1938-ban. L. Musnai László, Aiud—Nagyenyed és református egyháza. Nagyenyed, 1936. 48.

²⁷ Prot. Közlöny 1889. 94—5.

²⁸ Benkő, i. m. 40—1. — Az 1747-i székelyudvarhelyi (ref. kollégiumi) katalógust Lukinich Imre és Köblös Zoltán közli az EM. 1907. 29—48. lapján. Az 1752-i marosvásárhelyit pedig B. K. P. EM. 1908. 162—90 a Teleki levéltárból.

nyugvására mutat. Viszont, ha végső intézkedését nézzük, meg kell látnunk a jövő reménységét” — írja róla egyik ismertetője, KÖBLÖS ZOLTÁN.

Az istenfélő, bibliás, főrangú házaspár példáját mások is követik. A status egyik főgondnoka, BR. BÁNFFY ZSIGMOND tanácsúr és főispán „feles számu juridicus” könyveket adományozván, megveti alapját a Banffyana Thecának. Két orvosdoktor: BOROSNYAI MÁRTON és ZÁGONI GÁBOR szakdolgozataikat szintén a kollégiumnak hagyják, és létre jön a Borosnyaiana vagy Medica Theca.²⁹ A professzorok, PÁPAI PÁRIZ IMRE, AJTAI ABÓD MIHÁLY, BENKŐ FERENC s a két KOVÁCS JÓZSEF végrendeletükben könyveik nagyrészét szintén ide juttatják.³⁰ A kollégium lesz örököse BÁRÓCZI SÁNDOR testőrezredes és GR. BETHLEN ELEK kamarás és guberniumi tanácsos, kiváló történettudós könyvtárainak.³¹ És ki tudná felsorolni azt a sok „névtelen” adakozót, akik egy-egy falusi parókia „múzeumaiból”, tékás polcairól mind-mind a féltett főiskola szellemi kincses házát gazdagítják?³² Maga a kollégium is Bibliotheca Fundussából állandóan szaporítja a különböző szakmabeli latin, görög, francia, német és magyar könyvek számát, úgyhogy 1796-ig már az állomány 4955-re emelkedik.³³ Van ekkor a kollégiumnak rendes, gondos bibliotékáriusa, BODOLA JÁNOS, teológiai professzor, a későbbi püspök személyében. Alatta vice- vagy tógás deáktékáriusok segédkeznek az anyag elrendezésében és kikölcsönzésben. A két könyvtári helyiség a nagy auditóriummal az Apafi alatt épült kollégiumban van. Ez évben jelenik meg a főkonzisztórium részletes utasítása a tógás és publicus diákok, kifejezetten pedig az ifjúsági tisztviselők viselkedésére vonatkozólag. Itt szerepel a bibliothecarius is, akiket a professzorok az iskolai tanácsban választanak és felesketnek. Kötelességük a felügyelő professzor irányítása szerint a könyveket híven kezelni, kiadásukról és

²⁵ Borosnyai Halléban nyer diplomát 1725-ben [Benkő, i. m. 37], Zágoni Bécsben tanul, de Utrechtben szerzi a doktorátust. Itthon előbb a gubernium szolgálatába lép, majd Marosvásárhelyt hal meg 1787-ben [Halmágyi István naplói és iratai: Mon. Hung. Hist. Írók. XXXVIII. Bp., 1906. 251. — Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái. Bp., 1890. XIV. 706].

³⁰ Életrajzukat l. P. Szathmáry, i. m. 300—318. Ajtai Abodról még Török István, Prot. Közlöny 1888. 269, 298.

³¹ Utóbbi 1841-ben hal el Pesten [Lukinich Imre, A bethleni Bethlen család története. Bp., 1927. 555—6].

³² A nevesebb adakozók felsorolása a Nagyenyedi ev. ref. Kollégium könyvtára vázlatos jelentésében: M. Könyvszemle 1884. 88.

³⁸ Sajnos, Benkő nem jelzi, hogy ez a szerzőkre vagy a kötetekre vonatkozik. Az utóbbi a valószínűbb.

a befolyó pénzekről elszámolni.³⁴ Féltett kincse a könyvtárnak 16 ritka régi könyve, amelyek közt két arab Alkorán, 5 ősnymtatvány s egy szingaléz Biblia is van. Továbbá a kéziratok gyűjteménye egy üveges szekrényben, szíriai, kínai, török, latin és magyar nyelven. A legrégebb ezek közül az 1462-ben kelt kézirat, az a Régi Magyar Krónika, amelyből Turóczi a maga krónikájának első részét szóról-szóra kiírta.³⁵ A következő évek, a XIX. századbeli nemzeti fellendülés évtizedei rohamosan gyarapítják, vétel és ajándékozás útján a könyvek számát, úgyhogy Szász Károly szerint 1848-ig elérte a 21.060 kötetet, de br. Kemény Gábor 36.000 kötetre becsülte. Helye most az 1830-as években épült, új kollégium piac felőli szögletének négy szobája és két részfolyosója, tehát körülbelül ugyanaz a hely, ahol most is van. A fejlesztés érdekét szolgálja a téka malom-jövedelme; ezt minden évben e célra kell fordítani.³⁶ Megkapja 1798-ban a Bod Péter és Benkő József kézirateit, ezek felbecsülhetetlen értéket képviselnek.³⁷

A XVIII. század természettudományos érdeklődése hatalmas indítást ad a fizikai és természetrajzi szertárak kiépítéséhez, gyarapításához. A főkonzisztórium által kiküldött, ú. n. Litteraria Comissio 1769-ben szabályozza az akadémiai szakoknak, a teológiai, filozófiai és filológiai osztályoknak tantervét is. A filozófiai szakon a bölcsészeti és számtani tantárgyak mellett ott találjuk a kísérleti fizikát, csillagászatot és geográfiát is. Minthogy a Bizottság a kollégiumok által benyújtott vélemények alapján dolgozott, tulajdonképpen csak az egyes helyeken fennálló tanrendet teszi általánossá.³⁸ Ma már elfogadott történeti tény, hogy Nagyenyeden, sőt egész Magyarországon a kísérleti fizikát rendszeresen először MAROSVÁSÁRHELYI TÖKE ISTVÁN dolgozza fel egy 1736-ban, Nagyszebenben megjelent művében. Ennek hat tábláján száznál több kísérleti eszköz látható, sőt az előlapon, ahol a tudós professzor van ábrázolva, amint a távcsővel az ég titkait vizsgálja, ott áll előtte egy enyedi tógás diák is korbá ruhában. A Bethlen-kollégiumnak tehát már ekkor jól felszerelt fizikai szertára van; erről különben BENKŐ FERENC is megemlékezik. De hozzá teszi, hogy e drága műszerek az illető professzor (akkor II. Kovács József)

³⁴ Eredeti, nyomtatott példány a kolozsvári Ref. Teol. Fakultás levéltárában.

³⁵ Benkő, i. m. 29—42.

³⁶ P. Szathmáry, i. m. 284—6. — Szilágyi Farkas, Nagyenyed pusztulása 1849-ben. Nagyenyed, 1891. 97.

³⁷ Benkő, i. m. 98.

³⁸ P. Szathmáry, i. m. 181—7.

házánál őriztetnek.³⁹ Minthogy a geográfia is előadandó, megkezdődik a *historia naturalis*, tehát a természetrajz, ásványtan, növénytan és állattan körébe vágó tárgyak gyűjtése. Ezt a munkát szintén Tőke professzor indítja meg és folytatják utódai: GALAMBOS MIHÁLY és BENKŐ FERENC. Benkőtől származik az első nagy mineralógia is (1786). E két tudósnek hagyatéka mellett Bethlen Gergely főgondnok 1796-ban egy 1836 nagyobb és igen sok apró darabokból álló kő- és ércgyűjteményt, a híres DR. GYARMATHI SÁMUEL pedig 36 kötetből álló növénygyűjteményt ajándékoz a kollégiumnak. Külön szekrényekben gyűlnek a régiségek, mind a római korból, mind a magyar történetből. És a ritkaságok, melyek az ú. n. *Myrothecium* név alatt vannak csoportosítva. Az elsőben egész sereg római feliratos kő, Isten-szobor („bálványok”) s a régi erdélyi fejedelmek, főurak s professzorok képei, temetési táblái, címerei, pénzgyűjtemény, stb., a másodikban távoli világ-részek vagy az őskor állatai és a természet szeszélyéből született különösségek, szörnyalakok, kövületek. Itt láthatók a sokat emlegetett, legendaszerű tárgyak: Attila pipája és koppantója, Muzuk csákója, Ninivé és Murány várának kulcsai, Lehel sarkantyúja, Bisterfeld professzor boszorkányos könyve, Lót feleségének nyelve, stb. Mindezek, egyes különösen értékes tárgyakat nem tekintve, az 1775-ben épült új kollégiumban vannak külön-külön, üveges vagy nyitott szekrényekben igen gondosan kezelve. Benkő, aki saját régészeti, néprajzi és természetrajzi gyűjteményeiről is beszámol, részletes utasítást ad a füveskönyvek készítésére, a madarak kitömésére („töltésére”) és eltartásukra vonatkozólag. A *Nummismatica theca* kezelője a híres HERPEI ÁDÁM, a *historia* professzora. Egyes képek festőiről is olvasunk: az egyik Bethlen Gábor-kép Abrudbányai Floka Sándor, a Bethlen és Apafi kettős kép alkotója Bája István tógátusdeák.⁴⁰ Ugyancsak e korban él az a Kóréh Zsigmond nevű székely diák-festő, aki 1784-ben a fogoly Horiát is megörökíti egy képen. Ezt az egyetlen hiteles képet a kollégium 1935-ben a Horia-jubileum alkalmával a bukaresti Román Tudományos Akadémiának adományozza.⁴¹

A Benkő Ferenc által egész haláláig, 1815-ig szorgalmasan szaporított táruk állományát SZILÁDY ZOLTÁN 12.000 darabra teszi s akkor páratlan jelenségnek, a legelső szakszerűen kezelt

³⁹ Szilády Zoltán, *Az első magyar múzeum. A Bethlen kollégium gyűjteményei: Nagyenyedi album.* Budapest, 1926, 212—4. — Benkő, i. m. 51.

⁴⁰ Benkő, i. m. 27—98.

⁴¹ Musnai, i. m. 59—60.

magyar múzeumnak nevezi.⁴² Erdély szellemi életének gazdagításában valóban felbecsülhetetlen szerepet tölt be. Itt tanulja az exakt tudományokat az európai hírű FOGARASI PAP JÓZSEF, SÍPOS PÁL és BOLYAI FARKAS, itt kedveli meg a botanikát BENKŐ JÓZSEF és GYARMATHI SÁMUEL. A könyvtárban egy égőszemű székely diák, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR olvassa a régi kéziratok krónikákat és tanulmányozza Hegedüs Sámuel professzor útmutatása mellett nemzetünk östörténetét.⁴³ Itt növekednek a SZÁSZOK, a zseniális apa és gyermekei, KEMÉNY ZSIGMOND és MIKÓ IMRE. Pályafutásuk szilárd, tudományos és hitbeli fundamentumát a Bethlen-kollégium rakja le.

Mikor az 1848/49-i háborús pusztítás rászakad az ősi főiskolára, nem csak egy tanintézetnek, de Erdély tudományos életének főütőerét is elmetszik. A közvetlen, megelőző években a könyvtár mellett különösen a természetrajzi szertárt gyarapítja Erdély híres ornitológusa, ZEYK MIKLÓS professzor 236 kitömött madárral; ezeket assistensével, majd utódával, JANCSÓ JÓZSEFFel együtt preparálják. Az új fizikai műszerek, 2000 forint értékben, ép akkor érkeztek meg ládáikban s kicsomagolásra vártak.⁴⁴ A jámbor, tudós-munkát hamar félbeszakítják az Erdélyre zúduló, forradalmi események. 1848. november 5-én Gedeon császári vezér szétszórja a sebtiben felállított magyar hadsereget, a Nagyenyed vidékére siető, székely csapat pedig Radnótnál szenved vereséget.⁴⁵ Mindenki most a fővárost, Kolozsvárt félti. November 8-án rendelet érkezik Enyedre az ottani katonai parancsnoktól; ezt a főispán azonnal kihirdeteti. Ez megparancsolja a város azonnali kiürítését s a féltettebb állami, megyei és kulturális kincseknek elszállítását, a lakosság Kolozsvárra költözését. De ez, a rémhírek miatt, fejvesztett meneküléssé változik. A katonaság, városi és megyei vezetőség mellett a püspök: Antal János, s a professzorok: Bodola Sámuel, Zeyk Miklós, Incze Dániel, Mihályi Károly, Vajna Antal, Farnos Károly Kolozsvárra húzódnak.

A gazdátlanul maradt kollégiumban a tudományos gyűjtemények közül legelőször az érem- és pénzgyűjtemény pusztul el, azután az ásvány- és állattár kerül sorra, végre a csillagászati és

⁴² L. említett dolgozatán kívül a Bethlen kollégium 1903—1904. évi értesítőjében közölt jegyzéket 22—36.

⁴³ Musnai László, Körösi Csoma Sándor ismeretlen élete: Prot. Szemle 1939. 406—9.

⁴⁴ Szilády Zoltán, Bethlen kollégiuma és a természettudományok. A koll. Értesítője 1904. 19. — P. Szathmáry, 339 drb. madár és 6 emlős kitömését tulajdonítja Zeyknek [i. m. 289—91].

⁴⁵ Szilágyi F., i. m. 14—22, 97—107.

fizikai eszközöket csomagolják össze a szász nemzetőrök és szállítják el a városból. A könyvtár és a tudományos gyűjtemények maradványai 1849. január 9-én semmisülnek meg. Csupán a kollégium alapító, adomány- és adós-levelei maradnak meg; ezeket egy ládában, egy borospincében ássák el és később Kolozsvárra szállítják őket. De oda lesz a gazdag püspöki levéltár is az ott őrzött, pótolhatatlan oklevelekkel, protocollumokkal együtt.

SALAMON JÓZSEF nyug. teológiai professzor és iskolatanácsos egyik, 1866. december 31-én Zilahról kelt levelében ezt írja Szilágyi Ferencnek Antal János püspökről és utódáról, Bodola Sámuelről: „Mindketten együtt szaladtak el Enyedről s egyik sem menté még e püspöki archivumnak csak azon részét, mely egy vasas ládában volt s a nagy fejedelmek adomány leveleit, egyéb ritka írományait foglalta magában.”⁴⁶ Ugyanez a szemrehányás ez, mint amit Szalárdi az 1658-i pusztuláskor a gyulafehérvári, fejedelmi udvar tisztjei ellen felhoz. A kollégium történetírója ezzel menti ez utóbbi pusztulást: „Senkinek sem jutott eszébe, hogy a XIX. század közepén legyen kormány, hogy ezt végrehajtani engedje.”⁴⁷ Mi azonban, akik még műveltebb világban élünk és átértük évezredes és évszázados műemlékek, múkincsek pusztulását, nem lepődünk meg a belső ellenségeskedést szító Habsburg-uralom e szomorú emléke miatt.

De vajjon gondosabb, elővigyázatosabb őrizői vagyunk-e még meglévő történelmi emlékeinknek, gyűjteményeinknek?

4.

Mint tudjuk, Enyed és kollégiuma ezt az utolsó pusztító csapást is kiheverte. Ha ma közeledünk e sokat szenvedett városhoz, már messziről elénk ragyog a Bethlen-kollégium impozáns, kétemeletes főépülete, amelyet még a Pápai Páriz Ferenc rektorsága idejében gyűjtött, angol pénz maradványából, 1885-ben emeltek gondos kezek.⁴⁸ Bent pedig az egyes épületekben ott látjuk az egyes tagozatokat: az elemi iskolát, a tanítóképzőt és a gimnáziumot. Túl a Maroson pedig, Csombordon most székely és bánági gazda-ifjak szívják magukba a tudás és a hit áldásait a nagy fejedelem szellemében. És élnek, bár megfogyatkozva, a tudományos gyűjtemények.

⁴⁶ Török István, A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. II. 285.

⁴⁷ P. Szathmáry, i. m. 292.

⁴⁸ Parádi Kálmán, Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza. Kolozsvár, 1896, 18—9.

Kiknek köszönhetjük ezt a csodát? Isten után annak a néhány elszánt lelkű egyházi és világi, vezető embernek, akik minden akadályt legyőzve, új életet teremtettek a romok felett.

Már az 1850. év tavaszán hazatér INCZE DÁNIEL teol. tanár és VAJNA ANTAL paedagogarcha, tanvezető professzor és hozzáfognak az elemi és középosztályok szervezéséhez. Ősszel már otthon van MIHÁLYI KÁROLY, ez a melegszívű, költői lelkű, filozófia professzor is. A tanulók számai — az osztályok fokozatos kiépítésével — folyton emelkedik, 1850-ben 48, 1851-ben 96, majd a Székelyföld tanulóinak megérkezése után 1852-ben már 254 kisebb-nagyobb diák zaja veri fel a lassanként megépülő kollégium csendjét. Előbb csak elemi és gimnázium, 1858-ban tanítóképző, 1862-ben pedig a teológiai, jogi és filozófiai szak is megkezdte működését. A tanulók száma az 1867—68. iskolai évben már 1080. Alig húsz év alatt a kollégium tehát talpra áll.⁴⁹

A folyton szaporodó professzor és diáksereg nem nélkülözheti a tudományos gyűjteményeket sem. Megkezdődik a könyvtár restaurálása. A forradalmi idők lezajlása után a vidékről 500 és néhány kötet megrongált könyvet szednek össze. Erdély lakossága a főiskola fölszólítására egyet-mást visszaszolgált, csak onnan, ahova a legtöbb könyvet és gyűjtött anyagot vittek el, nem jön vissza semmi.⁵⁰ Az ajándékozások megörökítésére a főkönyvtári lajstromkönyv első lapjai szolgálnak. 1877-ig már 35 adakozó neve van itt feljegyezve. A régi és újabb könyvek száma pedig 7000 mű és 9600 kötet; ebből 27% teológiai, 24% pedig klasszika-filológiai. A többi megoszlik az egyes szakok közt. Az adományozók közül kiemelkedik GR. MIKÓ IMRE főgondnok, aki elhunyt fiának, Ádámnak szánt klasszika-filológiai szép könyvtárát adja kedves Alma-materének, hogy „terjessze annak ifjúsága közt az alapos tudást, a tisztult ízlést, a classicai műveltséget. Az azokban lévő nagy eszmék, nemes polgárjellemelek, dicső életpéldák vezéreljék jóra és szépre, ápolják a bölcs és tevékeny hazaszeretetet... óvják meg a szellemi és erkölcsi süllyedéstől.”⁵¹ A többi adakozó közül megemlíthetjük ZEYK KÁROLY főispánt, SALAMON JÓZSEF professzort és NEMEGYEI JÁNOS egykori professzor utódait. Végül a Magyar Tudományos Akadémiát, mely évenként megküldte mindig kiadványait. Maga a kollégium minden professzori tanszék (10) után 50—50 frt felhasználását engedélyezi e célra. Birtokai

⁴⁹ P. Szathmáry, i. m. 320—2.

⁵⁰ A nagyenyedi ev. ref. collégium könyvtára: M. Könyvszemle 1884; 1886. 89 kk.

⁵¹ I. h. 95

növekedésével egyenes arányban nő a könyvtár állománya is. ERDÉLYI PÁL 1912-ben megállapítja, hogy az itteni nagy könyvtárak közt a Bethlen-kollégiumé 1885-től 1910-ig 17860 könyvről 40156-ra gyarapodott; ez 124%-os növekedést mutat. Ez az annyi viszontagságot látott főiskolai könyvtár újjászületését hirdeti.⁵² A legutolsó adatot az 1921—22. évi kollégiumi értesítő közli. Ekkor a könyvtár állománya: 24.754 mű, 53676 darab. Gyarapodás ez évben 85 mű, 116 darab.⁵³ A könyvek közt igen nagy értéket képvisel az a 20 ősnymtatvány, 141 kötet hungaricum és 655 kézirat, amelyek részben a nagy pusztulásból kerültek vissza, részben adományok. Főként Mikó Imre adott ősnymtatványokat — 19-et.⁵⁴

Az érem- és régiségtár újjászületése ugyancsak az ő nevéhez fűződik. 1863-ban kelt adománylevelében mélységes hálával emlékezik meg arról, hogy tanuló korában milyen bámulattal nézte a főiskola gazdag éremgyűjteményét. „Akkor szerettem meg — írja — a történelmet s ott ébredt fel a gyűjtés vágya lelkemben.” Ezért teszi le „hála tartozása némi törlesztésül” szép pénzgyűjteményét a kollégium régiségtára számára.⁵⁵ A tár újjászervezője P. SZATHMÁRY KÁROLY, kinek munkáját HERPEI KÁROLY, FOGARASI ALBERT és BODROGI JÁNOS folytatja. Különös figyelmet érdemelnek a környékbeli ásatások (Marosgombás), amelyek nemcsak szkíta és római, de régi magyar sírokat is hoznak napvilágra és helyeznek el a kollégiumban. A gyűjtemény 1922-ben 905 darabból áll s az első világháború emlékei leltározását is munkába veszik.⁵⁶

A természetrajzi szertár különösen az ásvány-földtani és az állattani szakokban mutat fel hatalmas gyarapodást. Az első gazdagítása HERPEI KÁROLY nevéhez fűződik; ő szívós kutatással, törhetetlen buzgósággal gyűjti össze és dolgozza fel Alsófehér megye geológiai adatait s azt a 36000 ásványt, amely örökre hirdeti az ő nevét. Közülük két kövületet: Clypeaster Herepeii és Cerithium Herepeii-t a tudományos világban az ő nevével neveznek el. Mint tanár istenáldotta nevelő, aki csodálatos lelkesedést tud tanítványai lelkébe önteni a természetrajz iránt. De népe árulójának szidja azt, aki leckéjét nem tanulja meg vagy őt kérdezésnél ki akarja játszani.⁵⁷ Tanítványa, FENICHEL SÁMUEL tőle veszi az in-

⁵² Az erdélyi könyvtárakról: EM. 1912. 147—8.

⁵³ Bethlen kollégium értesítője 1922. 25.

⁵⁴ Nagyenyedi album 232.

⁵⁵ M. Könyvszemle, i. h. 93.

⁵⁶ Nagyenyedi album 233. — Koll. Értesítője 1921—22. 25.

⁵⁷ Szilády Zoltán, Bethlen kollégium stb. 20. — Fogarasi Albert,

dítást új-guineai utazásához s innen küldi el az ősi kollégiumnak trópusi lepke- és rovargyűjteménye egyrészét. Szorgalmas gyűjtő még ELEKES KÁROLY a Meleus Elekesi nevű bogár felfedezője és SZILÁDY ZOLTÁN, aki különösen a rovar-gyűjteményt szedi rendbe. Nevét az Anophtalmus Sziládyi (szemnélküli bogár) viseli. Ez a tár nemsokára 5000 darabból állott s vetekedett bármelyik kisebb, egyetemi gyűjteménnyel.

A néprajzi gyűjteményekből, mely 1904-ben készül, kiemelkedik a LÁZÁR ISTVÁN és SZILÁDY ZOLTÁN tanárok által gyűjtött »Erdély régi tűzhelyei« című sorozat, a sok szép hímzés és a Fenichel által hagyományozott 100 darab ausztráliai tárgy. A fizikai szertár 1922-ben 806 darab műszert foglalt magában.⁵⁸

Tehát mind a könyvtár, mind a többi gyűjtemény méltán tarthat számot a tudományos világ további érdeklődésére és támogatására.

Décsei Károly és Herepei Károly emlékezete. Nagyenyed, 1907. 25—7. Bodor János, Utam... Kolozsvár, 1936. 350.

⁵⁸ Szilády, i. h. és Nagyenyedi album 233. — Koll. Értesítője 1921—22. 25.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

TÓT CSIPKE, TÓT HÍMZÉS A XVIII. SZÁZADI ERDÉLYBEN

ÍRTA
PALOTAY GERTRUD

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11533. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

Az egyházi leltárak és vizitációs jegyzőkönyvek mindmáig alig ismert, kiadatlan feljegyzései tömegével tartalmazznak művelődéstörténeti, néprajzi adatokat. E kiaknázatlan, sőt jobbra nehezen hozzáférhető kincsesbányákból KELEMEN LAJOS elmélyülő búvárkodásának és önzetlen bőkezűségének köszönöm többek közt az alábbi munkám alapját képező okleveles adalékokat. Ezúttal csak egyetlen tárgykörben ragadok ki néhány adatot, s nyújtom át tisztelettel e sorokat a hála és megemlékezés szerény jeleként annak, akitől oly sok indítékot, útmutatást, oktatást, tanácsot és támogatást kaptam: KELEMEN LAJOSnak.

1.

A XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről fennmaradt erdélyi unitárius egyházi leltárak az úrasztali abroszok, terítők, kendők, takarók és keszkenők felsorolásakor igen gyakran emelik ki — megkülönböztetésül — az illető tárgy tót származását, vagy alkalmazzák a „tót” jelzőt a fonalas munkák egy-egy részletére.

A rendelkezésemre álló négy egyházi leltárból itt most csupán a tót fonalasmunkákra vonatkozó feljegyzéseket mutatom be,¹ és kísérem meg jelentésük magyarázatát a fennmaradt tárgyi emlékekkel való egybevetés segítségével.

E tót csipkés, tót kötéses, tót varrásos egyházi készületek természetesen nem közvetlenül a leltárbavétel időpontja előtt kerültek az illető egyházközség tulajdonába, hanem évekkel, évtizedekkel hamarabb is. Ezt bizonyítják azok az évszámok terítők is, amelyek itt számbavétettek. E XIX. század legelejéről való leltárak — bizvást mondhatjuk — túlnyomórészt már az elmúlt század folyamán otlévő terítőket sorolnak fel.

¹ E leltári adatokat l. a dolgozat végén.

Adatainkon végigtekintve, feltűnik a tót munkák nagy száma. Szembeszökő ez egyrészt azért, mert a jegyzékekben szereplő egyházközségek között alig akad egy-egy, amelynek birtokában ne volna tót munka, másrészt pedig, mert e tót munkák igen jelentős hányadát teszik a leltárba vett anyagnak. Csak példaképpen említem meg, hogy Bölön unitárius templomának hat, 1789-ben leltározott abrosza, terítője és kendője közül négy, Haranglábban hat, Szentgerice ilyenmű felszerelése közül pedig mindhárom számbavett darabja tót származásúnak jelzett vagy tót munkával díszített volt. Elgondolkoztató az is, hogy kicsiny, a forgalmi útvonalaktól távoleső községekben is akad tót fonalas munka, mégpedig jelentős számmal. Az ilyen munkák közismerten tót volta kiderül abból is, hogy a leltározók — férfiak — is megkülönböztették őket más, főként helyi kézimunkáktól.

Honnét, hogyan került a XVIII. századi Erdélybe ez a nagyszámú tót textilféle, milyen úton-módon juthatott az eldugott falusi templomokba?

Ismeretes, hogy a XVIII. században — mint korábban is — „tót” néven különböző szlávokat neveznek. A leltárainkban szereplő tót fonalasmunkák kétségtelenül a felföldi szlovákok hazájából kerültek Erdélybe, mert vászonféle, csipke és hasonló előállításával csak itt foglalkoztak, s itt sok évszázad óta és olyan mértékben, hogy az a háziipari termelés mértékét szinte meghaladva, a mai fogalmaink szerinti nagyarányú export jelleget öltött.

A leltári tételek között több van, amely lenből való abroszt, kendőt említ, a lenvászon hazája pedig régtől fogva elsősorban Gömör és Szepes megye. Jó tudjuk továbbá, hogy a Felföld szlovákjai nemcsak vászonféle előállításával foglalkoztak háziiparszerűen, hanem ezt maguk is értékesítették és kiterjedt kereskedői tevékenységet folytattak. Se szeri, se száma a „gyolcsos tótok”, „vásznas tótok”, „csipkások” említésének. Ezek nemcsak az ország egész területén, de jóval a határokon túl is szertevitték szülőföldjük szorgalmának, a dolgos kezek munkájának e gyümölcseit. A gyolccsal való kereskedelemre, árvai gyolcsosokra vonatkozó legrégebbi adatunk 1265-ből való.² A bennünket közelebről érdeklő időszakból is vannak feljegyzéseink, s ezekből nemcsak azt tudjuk megállapítani, hogy mely vidékek foglalkoztak a vászon, s melyek a csipke előállításával, hanem azt is, hogy e fonalas munkák árusítása, messze földre való szállítása hol volt

² Bednárík Rudolf, Duchovná a homotná kultúra slovenského l'udu. Turc. Svätý Martin, 1943. 230 (Dr. Markus Mihály szíves közlése).

szokásban. A Felföld e vászon- és csipkekészítő központjairól, s az ott folyó munkáról szóló adatokból olyan rendszeres, mondhatni évszázadokra visszanyúló ipari és kereskedelmi tevékenység rajzolódik ki, amelynek végső rezgései szinte napjainkban is érezhetők még.

Árva megyéről szólva, említi FÉNYES ELEK, hogy ott a XIX. század elején az egyes járásokban „... még a' férjfiak is széltében szőnek fonnak, 's általánosan minden házra esztendőnként 250 réf számláltatik...”³ Ezidőtájt nevezetes árvai vászonnal kereskedő helyek a következők: Bobró, Szlanica, Zubrohlava, Nemeszto, Usztye, Podvilk, Pekelnik, Lieszek, Hladovka, Jablonka, Trsztenna, Dluka, Velicsna, Thurdosin, Jaszenica.⁴ Tekintélyes mennyiségű vásznat visznek ki más felföldi megyékből is. Gömörben „...mind vásznat, mind gyolcsot sokat szőnek a' felsővidéki tótok, úgy hogy ezekért más vármegyék évenként mintegy 300.000 fr. fizetnek. A' mit a' görögök helyben a falukban fel nem vásárolnak, az Rozsnyón, vagy Jólsván adatik-el.”⁵ Közönséges vásznat, gyolcsot Trencsén megyéből is visznek ki.⁶ A liptómegyei községek közül vászon és gyolcs szövésével „N. Bobrócz, Tarnócz, Szelnicze, Sz. Miklós, Verbicze és Bócza mező városok, 's némelly körülötte lévő faluk” foglalkoznak.⁷ A felsoroltak közül Tarnóc mint lentermő hely is említetik. Közelebbről érdekel bennünket, hogy e sokhelyütt készült, tekintélyes mennyiségű vászonfélét hová szállították. FÉNYES erre nézve is útbaigazit. A liptómegyeiekről megtudjuk, hogy azok vásznaikat „Erdély és Törökországba ... magok hordják el”,⁸ s az árvaiak is „... magok elhordják egész hazánkban, továbbá... Erdély, Oláh, Bolgár, Moldva országokban” a megszótt vásznat.⁹ E kitűnően megszervezett házaló kereskedelemre jellemző, hogy úgyszólván minden községnek megvan a maga eladási piaca, ahová áruját állandóan szállítja. Így „Bobró Bulgáriába, Moldva országba, 's a' Krimi félszigetbe; Zubrohlava — Erdély; — Szlanicza — Tóth, Horvát és Dalmát országokba kereskedik.”¹⁰ Ugyanakkor azonban nemcsak a vászon megszövésével, s a maguk portékájának értékesíté-

³ Fényes Elek, Magyar Országnek 's a' hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1837. II, 10.

⁴ I. h. II, 10—11.

⁵ I. h. III, 135.

⁶ I. h. II, 604.

⁷ I. h. II, 177.

⁸ I. h. II, 178.

⁹ I. h. II, 10.

¹⁰ I. h. II, 11.

sével foglalkoztak a Felföldön. A besztercebányaiak például „a’ sziléziai vásznat különböző szinekre festvén, az esmeretes csipkárók által az egész országban széljelhordatják”.¹¹ Hogy Erdélybe is került el sziléziai vászon a felföldi tót csipkárók révén, arra abból is következtethetünk, hogy az alább idézendő dicsőszentmártoni leltár egyik feljegyzésében is említetik, egy „slesiai gyolcsból való, vékony Toth tsipkével körül vétetett kendő”, amely a leltározó szerint 1773-ból való. Ebből talán szabad még arra is következtetnünk, hogy a sziléziai gyolcsot még a Felföldön kendővé alakították, körülvarrták az ott dívó csipkével, s így került azután a kész kendő Erdélybe.

De nemcsak a vászonszövésben, hanem a fonalas munkák egyéb ágazataiban, nevezetesen a csipkekészítésben is régtől fogva nagy mesterek voltak a felföldiek. Ezt a munkát is háziiparszerűen folytatták már évszázadok óta, s a XIX. század elején a felföldi csipkekészítőknél is megvannak a maguk állandó piacai. FÉNYES említi, hogy „csipkét az úrvölgyi, óvári ’s más bányászok’ feleségei készítenek legtöbbit”,¹² s hogy Zólyom megyében „az úgy nevezett csipkárók a’ felső járásban laknak, ’s mind házaló kereskedők, ’s mindenfélével kereskednek... Úrvölgyén. Óváron csipkét... összevásárolván: ezekkel az egész országot, sőt Moldvát és Havasalföldét is be járnak”,¹³ tehát bizonyos, hogy finomművű, kelendő portékájukkal Erdélybe is eljutottak.

A csipkekészítés régi felföldi hagyományára és évszázados háziiparszerű gyakorlatára elegendő Selmecebánya városának 1560-ban kelt rendeletét idéznünk, amely kimondja, hogy „felnőtt leányoknak ne engedessék meg a csipkekészítés, mert a könnyű munka mellett csak paráználnak; kényszerítsék őket, hogy becsületes emberek szolgálatába álljanak”.¹⁴ Körmöcbányán 1676-ban rendelték szigorú rendőri felügyelet alá a szolgálni nem akaró csipkekészítő leányokat, akik könnyelmű életüket ledérséggel töltik.¹⁵ Egy Eperjesre vonatkozó feljegyzés 1786-ban említi, hogy a paszomántosok, akik itt, továbbá Bártfán és Kis-Szebenben korábban megtelepedtek, a helybeli polgárlányokat jó keresethez juttatták avval, hogy csipkét verettek velük.¹⁶ A vert

¹¹⁻¹² I. h. II, 659.

¹³ I. h. II, 661.

¹⁴⁻¹⁵ Demkó Kálmán, A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. században. Bp., 1890. 27.

¹⁶ Mátyás, Magyarország földrajzi, történelmi és ipari lexikonjából idézi Divald Kornél, Sáros vármegye szövött emlékei című tanulmányában: Magyar Iparművészet VIII, 141.

csipke készítése — amelyre mindezen adataink vonatkoznak — idővel a polgári otthonokból, műhelyekből eljutottak a parasztházakba, az iparosasszonyoktól, polgárleányoktól megtanulták a falusi asszonyok is ennek készítését, s a múlt század folyamán a Felföld tót parasztaasszonyai, leányai a vert csipke készítésének már olyan mesterei voltak, akik megteremtették ennek a munkának a sajátos helyi típusát, stílusát, s azt önálló jellegű művészi termékévé fejlesztették.

A felföldi tót csipkások, amikor fonalas munkáikat Erdélybe vitték, nemcsak kész terítőket és vég-vásznakat árusítottak, hanem mindenfajta egyéb kézimunkát, csipkét, hímzést is. A leltárainkban szereplő tót csipkék, tót kötések legtöbbször valószínűleg nem magán a terítőn kerültek el Erdélybe, hanem attól függetlenül, oly módon, hogy ezeket a munkákat is darabszám, különféle változatokban vásárolták meg a gyolcsos tótoktól, s itt azután a helyi ízlés szerint, a célnak leginkább megfelelni látszó módon alkalmazták a készülő terítők díszeként.

2.

Vajjon az idézett unitárius egyházi leltárak tót csipkéről, tót kötésekről szóló adatai milyenfajta munkákra vonatkoznak? Ha nem ismernők a ránk maradt tárgyi emlékek alapján oly jól az elmúlt századok, s a bennünket közvetlenül megelőző évtizedek felföldi csipkemunkáját, magyar úri és tót népi hímzéseit, a leltári feljegyzések szűkszavú leírásaiból bizony aligha tudnók megmondani, hogy miféle tót munkáról is van itt tulajdonképpen szó.

A jelenlegi körülmények, sajnos, nem teszik számomra lehetővé, hogy az e leltárakban szereplő egyházközségeket sorra járva, megkísérleljem a ma még meglévő terítők, kendők egyikét-másikat a leltári feljegyzésekkel egyeztetni. Csak ez az eljárás adhatna ugyanis teljesen megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy a XVIII. századi Erdélyben mit értettek tót csipkén, tót kötésen. Természetesen ez az eljárás is csak akkor vezetne sikerre, ha a tárgyat valamely kétséget kizáró ismertetőjel (belehímzett felirat, évszám, stb.) alapján lehetne a leltári feljegyzésekkel azonosítani. Ilyen ismertetőjel azonban csak nagyon ritkán akad a terítőkön. A közvetlen bizonyítás lehetőségét tehát — több okból is — el kell ejtenünk, s helyette a közvetett bizonyításhoz folyamodni.

Vegyük mindenekelőtt szemügyre, hogy miben egyeznek a „tót” jelzővel ellátott kendőfélék, illetőleg azok a darabok, amelyeknek

valamely díszére alkalmazták ezt a megkülönböztető jelzőt. Adatainkon végigtekintve, feltűnik, hogy ezek a tót csipkés, tót kötések terítőfélék mind rendkívül egyszerűek. Alig akad közöttük olyan, amelynek a jelzett csipkén és kötéson kívül egyéb díszje volna, s ha igen, az is már csak Erdélyben készült munka lehetett. E tót munkák kevéske díszje nemigen versenyezhetett azokkal az arany- és ezüstkófiúmos, sokszínű selyemmel hímzett terítővel, amelyek ezidőtájt oly kedveltek voltak. A leltári feljegyzések vallomása szerint, a tót csipkék, tót kötések tiszta félék voltak, ami — mint később látni fogjuk — egyezik a ránk maradt, felföldi eredetű terítők díszítésmódjával.

Legtöbb leltári adatunk tót csipkét említ. Evvel díszítették a terítők szélét, illetőleg szegélyezték őket. Bár a leltárak e csipkék technikájáról, vagy mintázásáról egy szóval sem emlékeznek meg, kétségkívül vert csipkére kell gondolnunk valamennyinél. Nemcsak azért, mert — mint fentebb mondtuk — a Felföldön a többévszázados csipkemunka kizárólag a vert (vetélt) csipkemunkára terjedt ki, hanem azért is, mert varrott (tűvel készült) csipke, olyan értelemben, mint ahogy Olasz- és Franciaországban virágzott, nálunk, úgy látszik, sohasem volt. A felföldi vert csipkéknek, a XVII—XVIII. századból valóknak, számos típusát és mintaváltozatát ismerjük. Egyetlen megye — Sáros — DIVALD által összegyűjtött csipkeemlékeiben százakra menő változatait látjuk a bártfai múzeumban.

A csipkék felhasználásáról vagyis alkalmazási módjáról már valamivel bővebben szólnak a leltározók, mert hiszen ennek megállapításához különösebb szakértelemre nem volt szükség. Némi olyik azt említi meg, hogy egy lengyelcsből való keszkenő körül szerepel a csipke, tehát nyilván négyszegletes kendőt vesz körül, s egyik azt is megjegyzi, hogy egy abrosz szegélycsipkéje egészen széles, másik, hogy a keszkenőt körülvevő csipke csupán ujjnyi vagy kétujjnyi keskenységű. Ez mindenképpen egyezik gyakorlati tapasztalataimmal, amelyek szerint a kisebb terítőféléket rendszerint keskeny, a nagyobbakat pedig inkább szélesebb csipkével veszik körül. Feltűnő, hogy leltáraink mily gyakran — tizenegy esetben — szólnak a tót csipkének olyanformán való alkalmazásáról, amely szerint az a kendő két végét díszíti, s amellet gyakran ez a csipke a szélek mentén is felnyúlik még „egy darabotskáig”, vagy „egy elő arasznyira”. Itt nyilván hosszúság (téglalapalakú) terítőről van szó, amelynek két keskeny szélét díszítették csipkével, s ezt a csipkét mindkét oldalon a terítő hosszanti oldalai mentén is kissé továbbvezették még. Ilyen,

hosszúkás és két végén vert csipkével díszített terítőt mutatok be az 1. képen, alább bővebben szólok róla.

Érdekes vert csipkefélééről szól a kissárosi unitárius egyháznak az a leltári feljegyzése, amely leírja, hogy a kérdéses terítő „körös körül másfél ujni szélességű fain toth tsipkével a négy szegin hasonló toth tsipkéből alkotott egy-egy... küsded tárgyérni nagyságú kerek circulusokkal ékesítettett.” E leírást tárgyi emlékeink alapján nem nehéz magyarázni, illetőleg a leírásban felismerni azt a vert csipkedísz, amely a terítő négy sarkán kerek lebbennyé szélesedve csüng alá. Ilyen csipkedísz mutat be DIVALD a sárosmegyei Kriványról és Eperjesről,¹⁷ de előfordul az országban másutt is, így például Dunaalmás református templomának egyik terítőjén.¹⁸ Erdélyi előfordulásáról is tudunk; az 1941-ben Kolozsvárt rendezett Erdélyi Művészeti Kiállítás anyagában is volt ilyen kendő, s legszebb példányainak egyikét a háromszéki Zabola református egyházának terítői között láttam. Ezek a kerek csipkelebbenyek rendszerint kétszínű fonalból s mindig az úgynevezett vászonvetéses technikával készülnek. A szakirodalom ezideig nem foglalkozott velük, s nem tudjuk azt sem, hogy sajátosan hazai vagy pedig külföldön is szokásos csipkefajta lássunk-e benne.

Igen tekintélyes számmal szerepel a leltárakban a „tót kötés” is. Máshelyütt szóltam arról, hogy mind a régiségben, mind pedig a mai népnyelvben a „kötés” szót (a fonalas munkák birodalmában) „összekötés” jelentésben használják,¹⁹ vagyis a vászonszélek összeerősítését, egymáshozfűzését célzó munkát értik rajta. A „kötés” e gyakorlati rendeltetésen túl a terítő vagy egyéb textilféle díszítését is szolgálta, amennyiben e kötések rendszerint valamilyen keskenyebb vagy szélesebb díszvarrásból, csipkéből s más hasonlóból állottak. Hogy szóban forgó leltáraink is ilyen „összekötés” jelentésben használják a „kötés”-t, mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy a leltározók világosan megmondják: „három Szély két rendbeli kötéssel egybefoglalt” gyolcs abrosz (Bölon), vagy „két szélyből álló a’ közepin Tóth kötéssel egybefoglaltott” lengyolcs terítő (Nagyajta). Tehát a két vagy három vászonszélt kötés segítségével erősítették egymáshoz, hogy az anyag így a terítő megkívánt szélességét kiadja. Ez az összekötő „kötés”

¹⁷ I. m. 129 és 130.

¹⁸ Közöltem a „Magyar Református Templomok” című mű (Bp. 1942) I. kötete 310. lapjának 48. képeként.

¹⁹ L. ehhez: Régi magyar kézimunka-műszavaink magyarázatához: Magyar Nyelvőr LXVII, 45 nn.

természetesen igen sokféle volt és lehetett: a hímzés és csipke legkülönbözőbb fajtáit alkalmazták erre a célra, s „kötés”-nek mondták a bonyolultabb összevarrást éppúgy, mint a tenyérszéles csipkét. E kötések technikájáról, mintázatáról a leltárak, sajnos, mit sem árulnak el, legfeljebb szélességük itt-ott megadott hozzávetőleges méretéből vonhatunk le gyér következtetéseket. Azonban maga az a tény is, hogy a leltározók sajátosan tót — tehát a megszokott helyi munkáktól eltérő — készítményt ismertek fel benne, jelentőségteljes. A széles tót kötésen valószínűleg valamilyen vert csipkefélélet kell értenünk, legalább is erre lehet következtetni a ránk maradt egykorú emlékekből, amelyeken ezt alkalmazták a vászonrészek összeillesztésére. Itt tehát kétségtelenül „betétcsipke” értelemben használták a „kötést”. Kiderül az ilyen jelentésben való használat abból a laborfalvi leltárban szereplő adatból is, amely szerint egy kendő „két vége tot Csipkés és az Tsipkézésen fellyül mind a két felől széles Retze belé kötve”. Ilyen módon díszített kendők, úgy látszik, nemcsak a XVIII. században, hanem annál korábban is kedveltek lehettek Erdélyben, mert a rettegi református egyház egyik, egykor éneklőszék-takarónak használt hosszúkás terítőjét (1680) is így díszítették.²⁰ E terítő két keskeny végébe, a csipkeszegély felett, széles recebetécsipkét varrtak a vászonba. Valószínűleg hasonló módon díszítették a laborfalvi egyház terítőjét is.

Valamivel közelebb jutunk a tót fonalasmunkák mibenlétének megismeréséhez egy kissárosi leltári adatunk segítségével, amely „Totos jukatos varrásu, töltéses tsipkézettel mind két végeire nézve díszített” terítőről szól. Itt is hosszúkás terítő két keskeny végén elhelyezett díszítésre, s az előbb említettel hasonlóan, betétcsipkeként alkalmazott hímzésre kell gondolnunk. A „jukatos varrás” vezet nyomra, hogy itt milyenfajta munkát lehet feltételeznünk. Közismertek azok a 15—20 cm szélesség között váltakozó betétcsipkék, amelyeknek alapja a vagdalásos munkával áttörtté, tehát valóban lyukacsossá tett vászon, s a minta maga ebből az áttört háttérből emelkedik ki azáltal, hogy a díszítményeket a vászontól éppen meghagyták, majd át is hímezték őket, hogy a részleteket a megadott körvonalakon belül érzékeltessék. A lyukacsos háttér az alap szálainak bizonyos rendszer szerinti kihúzásából, kivágásából adódik. Így aztán valóban igazat mond a leltár, amikor egyfelől „jukatos varrás”-ról, másrészt pedig „töl-

²⁰ Közöltem „A rettegi református egyház régi rececsipkéi” című tomban [EM. 1940. 129. 1. 2. kép].

tésés tsipkézet”-ről szól, mert ez a munka mindkettőt tartalmazza. Ilyen természetű hímezett csipkét, egy hosszúkás terítő két szélén alkalmazva, az 1. képen mutatok be.

Egy másik leltári feljegyzés megfejtése még kevesebb nehézséget okoz, amennyiben a gondos leírás nyomán könnyen felismerhető az a munka, amelyre vonatkoztathatták. Egyik ilyen adat Nagyteremi és Lőrincfalva terítőinek leírásában szerepel, egy másik — véleményem szerint — azonos munkára vonatkozó feljegyzés Szentbenedek kendőiről szól. Az elsónél olyan, vékony gyolcsból való abrosz említetik, amelynek közepén „keresztül nyoltz Toth kötés” van alkalmazva, az utóbbinál pedig „Nyoltz Táblákból álló Tót Kötésekkel egybefoglalt” csipkés kendőről szól a feljegyzés. Fennmaradt tárgyi emlékeink ismeretében biztosra veszem, hogy itt olyan terítőfélékről van szó, amelyeken vászonnégyszögek („táblák”) sakktáblaszerű elrendezésben váltakoznak áttört munkájú kockákkal, vagyis a tót munkájú összekötő részek erősítették egymáshoz a vászonkockákat. Az áttört munkájú tót kötések pedig bizonyára ugyanolyan vagdalásos munkával készülhettek, mint amilyenekről az imént szólottam. Rece- és vászonnégyszögek váltakoztatásával összeállított „táblás” terítőket a XVIII. századi Erdélyből egyházi használatban többet is ismerünk. Itt csak egyre szeretnék hivatkozni, mert ennek a terítőnek 1735-ből való leltári leírását a szerencsés véletlen a terítővel egyetemben megőrizte. Árva Bethlen Kata az olthévi református egyháznak 1735-ben ajándékozott terítőjére gondolok, amelyen hasonló elrendezésben váltakoznak a csipke- és vászonnégyszögek.²¹ Árva Bethlen Kata szóbanforgó táblás abrosza nagyobb ugyan leltárbeli terítőinknél, mert hiszen ez utóbbiak mindössze nyolc vászon-, s ugyanennyi tót áttört munkájú négyszögből állanak. Ez a gyakorlatban úgy jelentkezett, hogy e terítők egy-egy sorába váltakozva két-két vászon- és csipkekocka került. S az ilyen sorokat négyszer egymásfölé helyezve (természetesen mindig ügyelve a sakktáblaszerű elrendezésre) megkapjuk a tizenhat táblából álló terítőt.

3.

Nézzünk most már körül tárgyi emlékeink tárházában, s keressük meg a XVIII. századi erdélyi fonalas munkák sorában

²¹ Közöltem „Árva Bethlen Kata fonalas munkái” című dolgozatomban [EM. 1940. 129. 1. 2. kép és Erd. Tud. Füz. 12. 1. 2. kép].

azokat, amelyekre többé-kevésbé ráillenek leltáraink leírásai, s amelyek így tót kötéses, tót csipkés terítőknek tekinthetők.

Ilyen munkák a már említett kolozsvári kiállításon is szerepeltek, s bizonyos, hogy ezeken kívül is akad még belőlük a kisebb és nagyobb erdélyi egyházak templomi felszerelése között, vagy családi emlékként, magántulajdonban. A három kiállításbeli terítő (1—3. kép), amely — véleményem szerint — a leltári feljegyzésekben szereplő tót kötéses, tót csipkés munkák közé tartozik, behímzett évszáma szerint a XVIII. században készült. Erdélyi volta nem szorul bizonyításra. Ketteje ma is erdélyi (egyházi) tulajdonban van, ott, ahová annakidején ajándékozta, a harmadik is Erdélyben magánkézen, legutóbb gr. Teleki Károly birtokában volt, de eredetileg bizonyára ugyancsak egyházi célra készült.

Mindhárom terítő kivitele, illetőleg díszítésének munkamódja azonos: valamennyi a már említett vagdalásos technikával készült.²² Ebből az áttörtté tett alapból emelkednek ki a díszítmények, s jól kivehetők utóbb fehér fonallal behímzett részleteik. E munka, iparművészeti helyét tekintve, átmenet a hímzés és a csipke között, amennyiben technikáját illetően még hímzés — hiszen nem függetlenedett még a vászonalaptól — hatását tekintve azonban már csipke. Művészi hatása az áttört és tömör felületek egymásutánjából, váltakozásából adódik. Anélkül, hogy ehelyütt az eredet kérdését s Felföldre jutásának útját részletesen ismergetném, csak röviden rá szeretnék mutatni arra, hogy ennek a — csipke előfutárjának tekinthető — szálhúzásos áttört munkának valószínűleg Közel-Keleten kell származáshelyét keresnünk. Nyugat-Európában a későközépkorban vált kedveltté, amikor is leginkább az ú. n. Hungertuch-ok, a böjti leplek díszeként alkalmazták, mert ezen, a kórust a templomhajótól elválasztó leplen jól érvényesült e munka fény- és árnyhatásokra elgondolt mintázata. Olaszföldön a XVI. században kedvelték, s innét került el mintakincse idővel a nyomtatott hímzésmintakönyvek útján hozzánk is. Részben a technikai megkötöttségekből is következik, hogy a díszítmények némelyike évszázadokon keresztül alig változott, s egyes minták szinte azonos módon öröklődtek tovább. PRAŽÁK W. mutatta ki számos ilyenfajta munka olasz mintabeli kapcsolatait és renaissancekori elődeit.²³

²² Készítésmódját l. Ferencz Kornália—Palotay Gertrud, Hímzőmesterség, Bp., 1932. 51. kép.

²³ Pražák W., Talianské ornamenty v. slov. lud. výšivke. Národopisny Sbornik (Közlebbi könyvészeti adatai jelenleg nem állanak rendelkezésemre).

1. kép. A gr. Teleki Károly-féle terítő hímzett vége

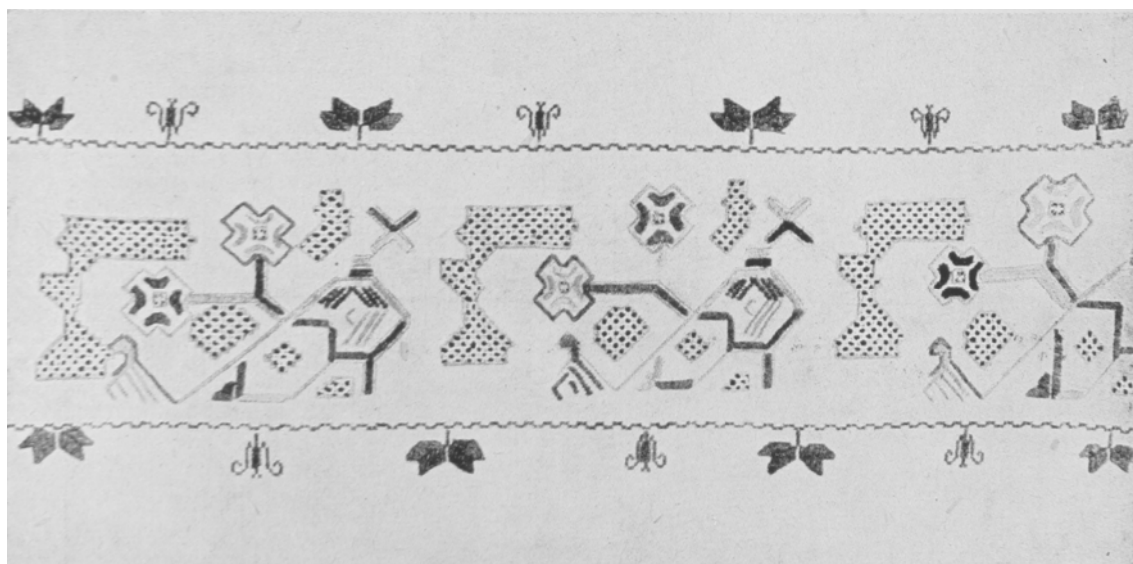

2. kép. A dési református egyház 1731-i úrasztali terítője

3. kép. A marosvásárhelyi református egyház 1774-i terítője

4. kép. Párnavég-hímzés a szolnokdobokai Szépkenyerűszentmártonból

Az 1. és 2. képen bemutatott két terítőrészlet hímzése jellemzően felföldi tót munka, amelyet számtalan változatban ismerünk. Ma is él a nép kezén, s kétségtelenül népi munka volt már a XVIII. században is. Az ország egész területén előfordult, hiszen az említett tót csipkások mindenüvé széthordták, de sehol sem találjuk oly tekintélyes számban, mint a Felföldön. A felkai múzeum rendkívül sok ilyen munkát őriz gyűjteményében. Helyi gyökereit sehol másutt, mint a Felföldön kimutatni nem lehet, mert bár az Alföldön is, a Dunántúl is lépten-nyomon találkozunk vele, egyetlen parasztasszony sem tud arról, hogy falujában valaha ilyen munkát készítettek volna. A Felföldön viszont sokhelyütt „zsolnai munká”-nak nevezik, sőt Gömörből való származásáról, valamint Trencsénteplic vidékén való otthonosságáról, továbbá Liptó megye északi részeiben való készülésétől van tudomásunk.²⁴ E helyeken mindenütt a házaló kereskedelem számára való háziiparszerű előállításukról számolnak be a leírások; ez mindenképpen egybevág a FÉNYES által említett kb. másfél-századra visszamenő adatokkal.

A dési úrasztali terítő betétcsíkja (2. kép), amelyet megfordítva varrtak bele a vászonba (ez az idegenből vett minta fel nem ismeréséből, megértetlenségéből eredt), egyike a legáltalánosabbaknak. Ez a közös töből kinövő hármás virág számos példányban van meg a Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményében is. Gyakori változata a mustrának az, amelyen „kelyhes”, „poháros” díszítménnyé alakul, vagyis amikor egyetlen kehelyalakú virág ismétlődik a minta csíkjában. Ilyent MALONYAY DEZSŐ a Palóc-földről mutat be.²⁵ A dési terítőbe varrt vagdalásos hímzés mintabeli érdekessége, hogy a középső kehelyvirág két oldalán egy-egy madár-alak foglal helyet. Ez a hasonló kivitelű munkákon nagyon gyakori madár-alak itt egy más mintából került át s olvadt e háromvirágú díszítménybe. A dési terítő betétcsíkján is megtaláljuk egyébként azt a Felföldről való vagdalásos munkákon sohasem hiányzó szegélycsíkot, amely a minta két oldalán, a betétcsík hosszában húzódik végig, s azt mintegy lezárja. Sokan e vagdalásos munka láttán hajlandók lennének azt kalotaszegi származásúnak tekinteni, minthogy ott a múlt század folyamán is készültek hasonló kivitelű hímzések. Ezek azonban merőben eltérő mintázatúak, technikai részletekben is eltérőek. Arról sin-

²⁴ Pražák, W., Slovakische Volkskunststickereien. Plauen i. V. 1935. 25. l.

²⁵ Malonyay Dezső, A magyar nép művészete. Bp., 1922. V. 137. l. 227. kép.

csen tudomásunk, hogy Kalotaszegen több, mint kétszáz évvel ez-
előtt már készítettek volna ilyenféle hímzéseket. A dési terítő be-
tétcsikjára visszatérve, megemlítendő még, hogy annak alap-
anyaga a terítő többi részének vásznától különbözik, s így ez is
bizonyítja, hogy különálló munka volt, amely utóbb varratott
bele s alakított terítővé. A zöld selyemmel hímzett virágfüzér,
amely szegélyként húzódik végig a betétcsík két oldalán, termé-
szetesen már helyi — erdélyi — munka, s a kor szokásos magyar
úrihímzéseinek módján készült. Nyilván ugyanazon kéz műve,
amely a feliratot is belevarrta. Ez utóbbi szerint A DEÉSI RE-
FORMATA ECCLESIA SZAMÁRA. BUZÁS GYÖRGYNÉ KA-
MARÁSI SÁRA ANNO 1731 adományozta e terítőt. Nem ritka-
ság a fonalas munkák körében, hogy a buzgó adakozó egyházi
használatra szánt ajándékát csak részben készítette maga, részben
pedig kész munkát használt fel a jámbor célra. Sőt számos példát
tudnék felhozni arra is, hogy a kész munkán mit sem változtatva,
az idegen kézimunkára — török hímzésre — az adományozó rá-
hímezte nevét, az ajándékozás évét, sokszor azt is, hogy mely
templomnak szánja. Az idegenből hozott portéka mindig, minde-
nütt szebbnek, becsesebbnek számított a megszokott helyi mun-
kánál, hogyne siettek volna a legméltóbb helyre: a templomba
adni. A dési terítő készítője tehát bizonyára úgy járt el, hogy a
készen vásárolt felföldi vagdalásos betétcsíkot egy vászondarabba
varrta bele, körülhímezte a zöld selyemvirágokkal, s miután aján-
dékán önmagát is megörökítette, a templomnak adományozta.

Kétségtelen, hogy egyházi használatban lehetett valamikor
az a terítő is, amely GR. TELEKI KÁROLY gyűjteményéből szerepelt
az említett kolozsvári kiállítás anyagában, s amelybe — nyilván
az adományozó házaspár nevének kezdőbetűit jelző D L G H be-
tűk után — az 1756-os évszámot hímezték. Az előbbi terítővel el-
lentétben, itt nem egy önálló betétcsíknak terítőbe-illesztését lát-
juk, hanem — véleményem szerint — egy teljes egészében fel-
földi eredetű terítőt, amelyre Erdélyben csak a felirat került.
A vagdalásos munkát itt magába a terítőbe dolgozták bele, s két
hosszanti oldalán végighúzódo szegélye (ez művészi módon oldja
meg az áttört felület és a sűrű vászon közötti átmenetet) hasonló
technikával készült. Csaknem azonos mustrát egy ugyanilyen ki-
vitelű munka pozsonymegyei példányáról ismerünk.²⁶ Terítónk
felföldi származtatása mellett szól az a finom lenvászon is, amely-
ből készült, úgyszintén a jellemzően felföldi vert csipke, amellyel

²⁶ Pražák, i. m. XVIII. tábla, 47. kép.

szegélyezték. A Felföldre ez a renaissancekori fűzerminta is Nyugat-Európából került, s mint az számos más mustra esetében is bebizonyosodott, nyugati-úri mintaképe bizonyára nem is e technikával, hanem reneháló alapra hímezve készülhetett. Példánnyunk értéke a fűzér szép vonala, az elemek nyugodt, s a technikának megfelelő kissé merev megmintázása, azokkal a barokk ízlés hatására mozgalmassá, tekervényessé vált virágindákkal szemben, amelyeknek kerekded elemei e kivitelben anyagszerűtlenné válnak. Egy ilyen barokkos fűzért felföldi magyar úri-hímzésről ismerünk; ez terítőkkel körülbelül egykorú lehet.²⁷

Ugyanevvel a vagdalásos munkával díszített terítője (3. kép) a marosvásárhelyi református egyháznak is van, bár az áttört, vagdalásos részek elrendezése ezen merőben más. Mint azt a belehímzett feliratból megtudjuk, ide báró Wesselényi Kata adományként került 1774-ben. A nevezett patrona ezidőtájt (néhány évvel korábban) több terítőt adományozott a nevezett templomnak, ezek azonban egészen másfajta hímzészűek, viszont a kibédi református templom úrasztali készületei között egy evvel csaknem egyező kendőt láttam, amelyet ugyanő adott a nevezett egyháznak. E marosvásárhelyi terítőn síma fehér vászonkockák váltakoznak vagdalásos munkával kivitelezett négyszögekkel, s ez utóbbiakban nem nehéz a leltárainkban szereplő „tót kötésekkel egybefoglalt” táblákból álló abrosz egyik példányát felismerni. A négyszög alakú „tót kötéseket” szemügyrevéve, mindenik azonos díszítményt: erősen stilizált madáralakot látunk. Ez a — sokhelyütt „kakasos”-nak nevezett — hímzészű minta (természetesen mindig csíkba rendezve), egyik legjellegzetesebb képviselője a szóbanforgó felföldi vagdalásos mustráknak, s napjainkban is sokszáz példányban ismeretes az ország egész területéről. Legnagyobb számban persze ez is a Felföldön maradt fenn. PRAŽÁK csak Pozsony megyéből több változatát mutatja be,²⁸ DIVALD pedig sárosmegyei, a mienkhez nagyon közelálló példányát közli,²⁹ MALONYAY Gömör megyéből gyűjtötte be többféle megfogalmazásban,³⁰ s ugyaninnen van meg a Magyar Néprajzi Múzeum anyagában is.³¹ Kétségtelen, hogy a terítőinkbe illesztett vagdalásos kockák eredetileg egyetlen összefüggő csík ismétlődő díszítményei voltak, s e célra való felhasználás alkalmával szab-

²⁷ Képet l. Bátky—Györffy—Viski, Magyar Népművészet. Budapest, 1928. 116. l. felső kép.

²⁸ I. m. IV. tábla 9, V. tábla 10, XVIII. tábla 41. és 43. kép.

²⁹ I. m. 156. l.

³⁰ I. m. V, 209, 210, 211, 214, 229. kép.

³¹ Bátky—Györffy—Viski, i. m. 96. l. felső kép.

dalták szét őket. Ezt bizonyítja az is, hogy a madáralakok felett és alatt ott látjuk azt a jellemzően felföldi, lezáró keskeny szegélycsíkot, amely a dési terítőn is szerepelt. A hímzésesik ilyen módon való szétszabdálása mai szemmel nézve barbár eljárásnak tűnik fel, e korban azonban — úgy látszik, — megszokott dolog lehetett. A székelyszáldobosi református egyház egyik úrasztalterítője is ilyen módon készült: egy török, sokszínű selyemmel hímzett kendő vászonrészei és flamand vert csipkéből való négy-szögek váltakoznak rajta saktáblaszerűen.³² Mind a csipkét, mind a hímzést önkényesen vágta ki a megkívánt alakra, tekintet nélkül arra, hogy ezáltal magát a mintát is keresztülvágták. Tagadhatatlan, hogy a marosvásárhelyi terítő megtervezésekor, készítője művészi hatás elérésére törekedett. Bizonyára olyanféle terítő mintaképe lebeghetett lelki szemei előtt, mint amilyen a Bethlen Kata említett recetáblás abrosza, amelyen az evangélisták jelképei voltak recébe hímezve. Ilyen alakos dísz utánérése a marosvásárhelyi terítő „kakasos” mintája vaskosabb kivitelben, s kevésbé ötletes megmintázásban, de a népi munka naív bájával és az egyszerű eszközökkel dolgozó őszinte igyekezet megható kedvességével. A húzott vászonfodor s a piros pamuttal összevarrt kockák természetesen nem hatnak olyan előkelően, mint Árvai Bethlen Kata néhány évtizeddel korábbi, piros selyem recetáblára, aranyfonállal hímzett figurái. Wesselényi Kata terítője ezzel összehasonlítva polgári, sőt bizonyos mértékben nyárs-polgári hatást kelt. A bennünket itt most elsősorban érdeklő vagdolásos felföldi munka madáralakjai azonban — magukbanvéve — finom kivitelűek, s az efféle minták hosszú sorában a legszebbek közé tartoznak. Ez különösen a madár testének felületét megbontó csipkevarrásnak (pókolásnak) tulajdonítható. E mintaváltozat egyike azoknak, amelyeken a madár farktolla összeolvadt az eredetileg különálló virágdíszítménnyel.

4.

Ha a tót kötéses terítőket megtaláljuk az erdélyi unitáriusok egyházi leltáraiban, s a maguk valóságában a reformátusok templomi terítői között, bizonyos, hogy ezek a római katolikusok liturgikus felszereléséből sem hiányozhattak³³ és tekintélyes

³² Közöltem a Magyar Református Templomokban-ban megjelent, id. cikkem 22. képeként.

³³ Egy ilyen „kakasos” mintájú munkát a csíkszenttamási templom antependiumainak egyikén láttam.

számmal kellett megenniök ugyanakkor világi használatban is. Mint ismeretes, utóbbiak a pusztulásnak nagyobb mértékben léven kitéve, túlnyomó részük időközben tönkrement. Ennek ellenére is maradt fenn belőlük jócskán erdélyi magántulajdonban, bár ezekről nem tudjuk megállapítani, hogy még a XVIII. század folyamán, vagy pedig annál később kerültek-e oda, mert hiszen világi használatban lévő textiltípusok nemigen van évszám. Elég itt a Székely Nemzeti Múzeum ilyen vagdalásos hímzéseire utalnom, valamint azokra, amelyeket MALONYAY régi székely varrottasként mutat be. továbbá SEITZ MARGIT hímzésgyűjteményének Felső-sófalváról származó ilyen példányaira. Legtöbbjük „kakasos” mintájú.³⁴ Ezek mind azt bizonyítják, hogy magánosok kezén, sőt éppen népi tulajdonban csak a Székelyföldön is milyen sok volt és maradt ebből a tót munkából. Korukról semmi közelebbit nem tudunk, mert stíluskritikai alapon lehetetlen őket időbelileg rögzíteni, minthogy mustráik néha bámulatos változatlanságban maradtak meg évszázadokon át. Az itt bemutatott kétévszázados példányok mintáival egyezőkkel napjainkban is találkozunk. Itt közölt három, évszámú darabunk tehát — megtett vándorútjától függetlenül — a történelmi néprajz szempontjából is becses, mert általuk első ízben sikerült az ilyenfajta munkák korát bizonyítani. Évszámú példányok mindeddig nem kerültek elő.

Tót csipkés, tót kötéses úrasztali abroszaink parasztkézen fennmaradt testvérei nyilván ugyanazon az úton jutottak el Erdélybe, amelyiken a XVIII. század folyamán, s feltehetően még korábban is idekerültek: a tót csipkások, akik hozták őket, valóban járt utakon haladhattak, amikor velük egész Erdélyt végigjárva, annak legeldugottabb falvaiba is eltaláltak. Számos esetben tapasztaltam magam is, — különböző területeken, — hogy falusi asszonyok, lányok örömet vásárolnák idegenből hozott csipke- és hímzésfélét, s ezt aztán sajátjukként használják, alkalmazzák. Végezetül újra KELEMEN LAJOSra hivatkozom. Ő egy ifjúkori élményére emlékezve mondotta el egy beszélgetés során, hogy a múlt század 90-es éveiben a kolozsmegyei Ajton községben látott tót árusokat, akik — mindenféle apróság mellett — egyebek közt gyolcsot, hímzést, szöttesfélét is árultak.

A tót szöttes, tót hímzés Erdélyben megtett útjával kapcsolatosan megemlítendőnek gondolom még, hogy az ilyenfajta munkák erdélyi magyar hímzésekre közvetlen hatást is gyakoroltak. E beszédes példák közül itt csak kettőre hivatkozom.

³⁴ I. m. II. köt. XXXIX. tábla 1, 2. minta, M 70, M 72, M 76, M 75, M 74, 257. l. 408. kép.

A kalotaszegi női ingek keresztöltéses gallér- és kézelőmust-
rái között elég sűrűn fordul elő egy olyan mintaelem, amelyet
különböző falukban egybehangzóan „tótos”-nak neveznek, s meg-
mondják róla azt is, hogy régebben ezt a mintát szövéseiken al-
kalmazták.³⁵ Érdekes utánérzése a tót hímzéseknek az a két me-
zőségi párnavég, amelyet a szolnokdobokai Szépkenyerűszen-
tmártonban SZABÓ T. ATTILA talált meg.³⁶ Ez a közismert „kaka-
sos” mintájú vagdalásos munkának egy olyan Mezőségen készült
változata, amelyen egyfelől a minta átalakulása, másfelől pedig
helyi járulékokkal való bővülése jellemzően szemlélteti az idegen
talajból erdélyi földre került mustra lassú elváltozásának kezde-
teit. Annak a tót csipkének, tót hímzésnek utódja, amely a XVIII.
századi Erdélyben főrangú hölgyek kegyes adományaként éke-
sítette a templomokat, napjainkban a paraszt varróasszony kezén
olvad bele népi hímzéseink magyar díszítménykincsébe.³⁷

Leltári adatok³⁸

1789³⁹

B ö l ö n: Három Szély két rendbéli kötéssel egyb(en) foglalt
két végin *Tótt Csipkés gyapott gyólts Abrosz*. — Gyapatt gyólts
két végin *Totos Csipkés* (t. i. kendő). — Len gyólts, kit (!) végén
és Szélén is egy darabotskáig fel *Totos Csipkével* ékesített kendő.
— Körül *Totos Csipkés* Len gyólts jó keszkenő [260. l.].

K á l n o k: (Abrosz) Sáhos *Tót munka*, virágos körül a' Széle
rojtos, egész Szélyből való eztet Méltóságos Daniel Gyorgyne P.

³⁵ L. ehhez: Dajaszászné Dietz Vilma—Palotay Gertrud, Kalota-
szegi keresztöltéses gallér- és közelőminták: Közlemények az Erdélyi
Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, II/2. (1942), 105 kk. 8, 9, 45,
49 b, 50 b, 51 b, 52 a, 58. kép.

³⁶ Közöltük: Palotay Gertrud—Szabó T. Attila, Adatok a mező-
ségi magyar hímzés ismeretéhez: EM 1943. 83. l. 17. és 18. kép és kny.
Erd. Tud. Füzetek. 159. sz. 29 kk.

³⁷ A szerkesztőnek külső okokból nem volt módjában a szerzővel
közölni és így csak itt említi meg azt az adatot, hogy a tótos munkák
divatja még az egykori bukovinai magyarsághoz is eljutott. Erre utal
az ott 1938-ban lejegyzett *kégyós-tótos*, *likatos tótos* és a *tótos* hímzés-
minta-név [vö. Magyar Nyelv XXXVI (1940), 275—6, 279].

³⁸ Az itt közölt adatok az erdélyi unitárius egyházközönségnek Kolozs-
várt Kelemen Lajos ny. múzeumi és levéltári főigazgató kezelésében lévő
levéltára egyházlátogatási (vizitációs), jegyzőkönyveiből valók. A szer-
zőnek a rendkívüli viszonyok között hiányosan maradt jegyzeteit az
összes vizitációs jegyzőkönyvek anyagainak átvizsgálása során e kiad-
vány szerkesztője ellenőrizte, illetőleg egészítette ki. — A [ ]-ben lévő
szám a jegyzőkönyv lapszámát, a ( )-ben lévő szövegrész pedig A felol-
dott rövidítéseket, illetőleg a forrás használójának kiegészítéseit jelzi.

³⁹ Az alábbi községek mind háromszékiek.

Horváth Borbára Ur Aszszony ajandekozta a' Kálnoki Unitaria Ecclesianak Anno 1788 Die 6ta Maji. — Len gyoltsból való Virágos igen szép kendő, a' két végén és Szélén is egy darabig fejr *Tóth Csipke* [355. l.]

Kilyén: ...apró himes, a két vége pedig rojtos *Tot Abrosz* [321. l.].

Köröspatak: Egy Szejből álló *Totos Abrosz* Kamuka himű rojtos, a' két Széjje minden Varrás nélkül való: ezt in A(nn)o 1786 a' Néhai 3szek Var(me)gyei Esperest Mihály István Uram Relictaja Menyhart Susanna Aszony Conferalta [369. l.]

Laborfalva és Szentiván: Egy Len Gyolcs két vége *tot Csipkés* és az Tsipkézésen fellyül mind a két felől széles Retze belé kötve, a' Középe a' Pulpitusra helyheztetésiért meg lyukasztott kendő. — Széles len gyolts kendő mind két vége *Tót tsipkés* Pulpitusra való. — Házi gyapot gyolts kendő, mellynek edgyik végén keskeny *Tót tsipke*, és fellyebb mind a két végein két ujni szelességü *Tot kötés* [308—9. l.].

Nagyajta: Len gyolts két széllyből álló a' közepin *Tóth kötéssel* egyb(en) foglaltatott Abrosz. — Len gyoltsból két széllyből álló, közepin *Toth kötéssel*, s körülette két ujni csipkével ekesített, s készített Abrosz, Fűrés Mihállyné attá a' Prédikáló székre. — Kendő Csak egy vagyon gyapott, gyoltsból való, mind két végei *Toth Csipkével* ekesített kendő, melly Pulpitusra való alkalmaztatásáért a' középe táján meg vagyon lyukasztva [391—2. l.].

Sepsiszentkirály: Gyapott Gyolcs kendő, lévén a' két végén, széllyeire is mint egy elő arasznyira fel nyuló *Tot tsipke* az Conferens neve s Esztendő szám ugy mint; Tsulak Martonne Aő 1761, Más végén penig négy rendben ezek: Haróm Embert Szeret az Isten. A' ki az Istent szereti Solt. 5. Az igazat Solt: 145, A' jo kedvü adakozot Kor. 9:7. zöld Selljimmel [278. l.].

1803⁴⁰

Asszonymépe: Vayon egy gyoltsból gyapott való széles kendő, melynek két végein széles *Totos tsipkézések* vagynak [7. l.].

Szentbenedek:⁴¹ Egy Len gyolts Keszkenő, melynek a szélei 's végei két rendel *Tóth kötésesek*. — ... hosszu Len gyolts, Nyoltz Táblákból álló *Tóth Kötésekkel* égyb(en) foglalt tsipkés kendő. — Egy négy széllyből álló Len gyolts nagy Abrosz, mely(nek) a' közepin három hosszúra nyuló *Toth kötések* [15. l.].

Dombó:⁴² ...gyapot gyolts, két széllyből 'a közepin ugy nevezett bolha szökés varrással égyben foglalt, és egészen széles *Tóth Tsipkével* környül vétettetett szép nagy Abrosz. — Két széllyből a' közepin széles *Tot kötéssel* égyb(en) foglalt, 's mind a' két szelin veress fejtövel, négy szegre varrott, hat hat nagyobb, és azok

⁴⁰ Az alábbi községek közül az első kettő alsófehérmegyei, az utolsó marostordai, a többiek kisküküllőiek.

⁴¹ Újabban: *Magyarszentbenedek*.

⁴² Újabban: *Küküllődombó*.

között két két, ugyan veress fejtővel, tsillag formára varrott apróbb és így in summa 20. virágokkal, égyik széle vége felé p(e)d(ig) rend nélkül, öt különböző, és más széle végén, égy aprob virágokkal ékesitetett Kender vászon Abrosz. — Vagyon egy széles, vastagotska, négy singni hosszúságu Len gyolts kendő, mely(nek) két végei, 's a' szélénis égy araszaira fel nyulo két ujni szélességü *Tót kötés tsipke* vagyon: és a' felett zöld selyemmel varrott ezen értelmü betük: PANTA ERSEBET, Conferálta Aõ 1771. — Vagyon égy quadrát lengetég, 's más közepén ki jukatt, vékony Len gyolts Asztal keszkenő, mellynek szelein, körülbé, majd két ujni szélességü, fejr selyemmel varrott, sürü virágzás, 's a' körül szelein, égy ujni szélességü *Toth Csipke*: — Egy gyapot gyolts ujj Kendő, négy singni hosszúságu, mely(ne)k két végein a' széleinis két Arasznilág *Toth tsipke* vagyon. Régi Gyapot Gyolts, 4 singni hosszúságu, 's a' két végén égy ujni *Toth tsipkével* ékesitetett Kendő mely már jukadozni kezdett. — Más Négy singni hosszúságu 's a' végein két ujjni szélességü *Toth tsipkével* készült Lengetég gyolts Kendő [56—7. l.].

Á d á m o s : két szélyből öszve varrással égyb(en) foglalt Len gyolts Abrosz szélin körül két ujni *Tot Tsipkével* ékesitve melyen égy formáju jukatos varrással 's fejr jukatozással ötven öt virágok vagy(na)k. — Két szélyből kötéssel égyb(en) foglalt rostos végü, különböző színü 's virágü pántlikázással szött *Toth Abrosz*. Ugyan két szélyből négy ujjni szélességü *Toth kötéssel* égyb(en) foglalt viseltes Kender Abrosz. — Szélein két ujni szélességü *Tót Tsipkével* ékesitetett, vékony Len gyolts Keszkenő. — *Tóth tsipkével* körül vétetett lengetég selymes potyolat keszkenő. — Lengetég égy szélyből való széljes gyolts Kendő, mely(ne)k két végén két ujni *Toth tsipkével*, és végei öt öt kötéssel jukatozva formált virágózással ékesitetett [75—7. l.].

S z ö k e f a l v a : Sáhos kotzkáson szött két szélyből álló, a' közepin *Toth kötéssel* égyben foglalt Abrosz Len gyoltsból való.

D i c s ő s z e n t m á r t o n : Egy sáhos, két szélyből álló, *Tot kötéssel* égyb(en) foglalt, széles *Tot tsipke* szélyü és végü jó Len gyolts Abrosz. — Vagyon égy Slésiai gyoltsból való, vékony *Toth tsipkével* körül vétetett Kendő, égyik végén ilyen varrott irás: Pál Istvánné Duruty Kata adta A. 1773. — Más *Tót kötéssel* körül vett, már szakadozni kezdett Len gyolts Kendő.

K i s s á r o s :⁴³ Potyolat Keszkenő, mely(ne)k négy szegein annyi nagyob a' szélei közepin p(e)d(ig) ugyan négy küssebb formákban reszszerént sárga szkofiummal, reszszerént p(e)d(ig) fejr töltéssel készített virágok a' szelein p(e)d(ig) körös körül másfél ujni szélességü fáin *toth tsipkével*, a' négy szegein hasonló *Tot tsipkéből* alkotott égy égy küsded tángyérni nagyságu kerek Circulusokkal ékesitetett. — Más égy Arasznyi szélességü *Totos jukatos varrásu*, töltéses tsipkézettel mind két végeire nézve disze-

⁴⁸ Újabbán: *Magyarsáros*.

sitetett, és azon *Totos varrás* körül egy ujni szélességű ugyan *Tot tsipkével* premeztetett gyolt(!) Kendő, mely(ne)k egyik vége szegeletin S I Betük varrattak. — Más, hasonló *Totos varrással* mind két végire nézve ékesítetett, 's az egyik vége felé jukatos varrással ékesített Kendő [145—6. l.].

H a r a n g l á b: Egy szélyből álló, szép virágzással sáhoson szőtt széles *Toth Abrosz*, melynek egyik végén fekete selyemmel varrott Betűkkel ez olvastatik: D. László István adta 1770. — Ugyan egy szélyből való rojtos végű, sáhoson szőtt *Toth Abrosz*, melyen a' rosda által három jukakis okoztattak. — Két szélyből széles *Toth kötéssel* egyben foglalt rojtos végű már foltos Abrosz. — Vastagotska Len vászon szép és jó Kendő, mely(ne)k két végei egyforma *Totoson* szőtt négy négy keresztül való szélesebb 's keskenyebb különböző színű fejtöből való pántlikázással ékesítették. — Vastag Len gyolts jó Kendő, melyen két végein két ujni szélességű *Tót tsipkés* kötés vagyon. — Más, Gyapot gyoltsból való széles, és két ujni szélességű *Totos tsipkével* díszesített jó kendő, mely(ne)k egyik végén, fekete selyemmel varrott betűkből álló ezen iras vagyon: László Borbára adta az Oltárra Aõ 1785 [167—9. l.].

D é s f a l v a: Gyapott gyolts jó szélyes és két végein szélyeire is fel rugo egy fél ujni szélességű *Toth tsipkével* ékesített Kendő [188. l.].

N a g y t e r e m i: Más egy vékony gyoltsból való Abrosz, melynek közepin keresztül nyoltz *Toth kötés*, körös körül keskeny tsipke. — Egy gyapotos veres fejtövel, pántlikáson szőtt, két végeire nézve rojtos három szélyből egy ujni szélességű *Toth kötéssel* egyben foglalt Abrosz. — Vagyon egy Len gyolts Keszkenő, két végén egy elő Araszni *Toth tsipke* kesken tsipkéb(en) szegve. — Más sáhos Len gyolts Kendő, mely(ne)k két végén két rend *Toth kötés*. — Gyapotos, a' két vége veres és kék fejtövel meg varva virágoson *Toth kötéssel* meg premeztett Kendő [203—4. l.].

S z e n t h á r o m s á g: Három szélyből való veres fejtős Kender Abrosz, mely *Toth tsipkével* vagyon öszve foglalva [263. l.].

1816—17⁴⁴

S z e n t g e r i c e: Vagyon egy 3 szélyből *tót kötésekk*el egybe foglalt kotzkás kender Abrosz, melynek egyik Szegeletén veres fejtövel ilyen varrott Betük találatnak: „M. J. IS. D: B. M. Egy Szélyből álló Sáhos, két végire nézve rostos, lengyólts *Tot Abrosz*. — Más vastag lengyólts viselt és lyukatos kendő, melynek két végén egy újni szélességű *Tót tsipke*, azon belől mintegy újnyira egy tenyéni szélességű *Tót kötés*. [20—2. l.].

N y á r á d s z e n t l á s z l ó: Egy *Toth tsipkés* keszkenő Horváth Miklósné Sárosi 'Su'sánna ajándéka [67. l.].

⁴⁴ Az alábbi öt község marostordai. — Megjegyzendő, hogy az 1816—17-ből és az 1847-ből adatok olyan feljegyzésekből valók, amelyek az egyházközség asztalneműinek csak az előbbi számbavétel óta megállapítható újabban szerzett darabjait veszik számba.

I s z l ó : Egy *Tóth csipkés* Lengyólts nagy keszkenő [178. l.].

V a d a d : Vagyon egy feier, két végin *tótos Csipkés* keszkenő áll(!) [193. l.].

S z a b é d : Egy kotzkás ró'sa's igen szép újadon új égy Szélbeli *Tóth Abrosz*, mellyet ezen G. Visitatio alatt ajándékozott N. T. T. Kováts Marton Szabédi Pap és Esperest Uram hátra hagyott özvegye Szabó Mária Aszszony ilyen irással: „Csikfalvi Szabó Mária Esper. Kováts Mártonné a' Szabédi Unitária Ekkl. ajándékozta 1817.” [293. l.].

1847⁴⁵

D i c s ő s z e n t m á r t o n : egy két szélből álló *Tót csipkével* egybe foglalt és szélin és végin *Tót csipkés* lengyólts abrosz. — egy más szakadozott *Tót kötéses* kendő [10—1. l.].

I s z l ó : Az eklézsia ingó, javai „szaporodtak ... egy *tót fejér varrott és lyukatos virágú keszkenővel*” [145. l.].

⁴⁵ Az első Kisküküllőben, a másik Maros-Tordában lévő helység.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

ȘTEFAN PASCU

**O SCHIȚĂ A ISTORIEI POLITICE
ȘI BISERICESTI TRANSILVANE
DELA SFÂRȘITUL SEC. AL XVII-LEA**

CLUJ-KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT ȘTEFAN PASCU FELEL

MINERVA R.-T KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 131.

După o lungă vacanță a episcopiei catolice transilvane, scaunul ei este ocupat, la 19 Aprilie 1696, de ANDREI ILLYÉS. Născut la Sf. Gheorghe (Ciuc) și apreciat ca un bun scriitor bisericesc, ILLYÉS cunoștea suficient de bine împrejurările politice și bisericești din Transilvania. De aceea se încumetă și reușește, în timp de 6 zile numai (7 Septembrie—13 Septembrie 1696), să întocmească un memoriu pentru Congregația consistorială, cuprinzând o schiță destul de exactă a evoluției stărilor politice și bisericești din Transilvania, dela venirea Ungurilor și până în timpul său.

Acest memoriu al lui ILLYÉS a rămas necunoscut până azi, deoarece se păstrează, datorită nu știm căror împrejurări, în Arhivele de Stat din Roma. Memoriul poartă titlul: *Brevis elucidatio historico-cronologica de Transilvania et in eadem fundato Episcopatu in Alba-Iulia*. Scris în limba latină a timpului, cu o ortografie nu totdeauna corectă, memoriul cuprinde două părți:

1. Despre starea politică a Transilvaniei și
2. Despre starea bisericească a Transilvaniei.

Cum însă problemele politice și cele religioase erau în strânsă dependență unele de altele, tot astfel și în memoriul de față aceste probleme se împletesc în cele două capitole.

Pentru întâmplările vechi, autorul folosește unele dintre cele mai serioase lucrări apărute până atunci referitoare la evenimentele cuprinse în memoriul său, iar pe cele contemporane, le cunoștea personal. De aceea pentru timpul și în condițiile în care scria memoriul, ILLYÉS este destul de obiectiv și bine informat. De sigur ca cercetările ulterioare au corectat unele știri considerate exacte la sfârșitul veacului al XVII-lea. Din memoriul lui Andrei Illyés se desprinde totuși spiritul național și catolic al autorului.

Publicând memoriul episcopului catolic al Transilvaniei Illyés, cu ortografia și limba originală, nu urmărim a întregi sau a corecta cunoștințele istorice de astăzi, ci de a-l face cunoscut celor ce se interesează de astfel de probleme. Scurtele note pe

care le adăogăm la sfârșitul memoriului, au de scop să corecteze unele date greșite.

BREVIS ELUCIDATIO HISTORICO-CRONOLOGICA DE
TRANSILVANIA ET IN EADEM FUNDATO EPISCOPATU
ALBAE-IULIAE

§^{us} *primus de statu politico Transilvaniae*

Transilvania est potior et melior pars Daciae Veteris, olim Imperio Romanorum, imperante Traiano subiectae. Hanc ante annum salutis 1000 ê Scythia egressi Hunni, postmodum Hungari nuncupati occuparunt et in eadem sub septem ducibus septem castra collocarunt a quibus usque modo Transilvania idiomate germanico Siebenburg, hoc est septem arces sive castra vocitatus.

Anno salutis 1003 universae Transilvaniae dominabatur supradictorum ducum primaeus Gyula gentilis avunculus Sancti Stephani Primi Regis at Apostoli Hungarorum. Religioni Christianae per Hungariam recens propagatae multum infestus. Unde huius tuenda zelo accensus et justae causae confisus Stephano valido exercitu Transilvaniam invasit, feliciter subegit et Hungariae Regno adiecit „ipso Gyula avunculo cum uxore et liberis captivato, ac postea superstitione ejurata in libertatem Sancta fidei adducto”. Ad hanc et reliquas Transilvaniae incolas zelosis conatibus induxit Stephanus, utque sorta tetca in perpetuum conservarent Albae Juliae loco a monumentis veterum Romanorum percelebri Episcopatum fundavit et amplissimus redditibus dotavit.

Ab hoc tempore, tot saeculorum decursa, Reges Hungariae semper veri et legitimi Domini ac possessores Transilvaniae fuere, eandemque per constitutos a se Waivodas hoc est, Duces sive capitaneos sive praefectos gubernare, uti manifestum est omnibus annalium Regni Hungariae peritis.

Anno 1526 Regnante Ludovico 2do hoc Waivodatus munere a Rege sibi collato, Joannes Zapolya Comes Terrae Scepusiensis iungebat, qui deinde, post infelicem sed gloriosum Ludovici Regis in praelio cum Solimano Imperatore Turcarum ad oppidum Mohacz intentum (in quo etiam duo Archiepiscopi et quinque Episcopi per Deo et patria occubuere).¹ Corona Regni Hungariae ut pote caeteris potentior ambivit, ad una parte statuum et ordinum Regni Hungariae Rex electus est, et Albae Regali coro-

¹ Cei doi arhiepiscopi uciși în lupta dela Mohács au fost: Ladislau Szalkai al Strigoniului și Paul Thomori al Caloței, iar cei cinci episcopi: Francisc Perényi al Orășii, Filip More al Pecsului, Blasiu Paci al Iaurinului, Francisc Czabali al Cenadului și George de Palina al Vașului [Cf. Acta Tomiciana VIII. p. 228, 230].

natus fuit.² Atque hoc fuit primum initium divulsae in partes Hungariae et Transilvaniae, jure tamen legitimo in eandem penes Regem Hungariae semper manente.

Anno vero 1527 alia potior et dignior pars statuum et ordinum eiusdem Regni Ferdinandum Primum Imperatorem, qui Annam sororem Ludovici secundi Regis coniugem habebat, in Regem Hungariae elegit, eundemque 5ta Novembris Albae Regali per Paulum Varda Archiepiscopum Strigoniensem coronari fecit.³ Grave hinc bellum domesticum exortum plurium annorum decursu duravit, Ioannes Zapolya sub Patrocinium Imperatoris Turcarum confugiente, donec denuo in pacta et conditiones Pacis conventum sit, quarum potissima erat, ut Ioannes Waivoda Transilvaniam totam et certas partes Hungariae possideat, et Regis quoque titulo ad dies vitae utatus, post obitum vero titulus plene et integre soli Ferdinando primo Imperatori competat; quod si haerede filium reliquerit, eidem Transilvaniae Gubernium et bona Patrimonialia remanent. Hac ratione pace confecta, Ioannes Rex Hungariae et Waivoda Transilvaniae usque ad annum 1540 perduravit.

Anno 1539 Ioannes Rex Waivoda Transilvanus ducit in uxorem Isabellam Sigismundi Regis Polonorum filiam⁴ ex qua anno sequenti 1540 die 3 Julij nascitur ei filius Ioannes Sigismundus baptizatus.⁵

Anno 1540, 22 Julij Ioannes Rex et Waivoda Transilvaniae moritur Sebesii in eadem Transilvania et sepelitus Albae Iuliae.”

Anno 1541 Transilvania in potestatem Reginae Isabellae devenit, cui cum filio impuberi annis 8 praefuit et intra ad tempus Albam Iuliam sedem Episcopalem pro se occupavit.

Anno 1551 Isabella cum filio in Poloniam sese recipere cogitus praevaletibus armis Ferdinandi Primi imperatoris et Regis Hungariae.

² Ioan Zápolya a fost încoronat ca rege al Ungariei la 12 Noemvrie 1526. Cf. Hóman-Szekfű, Magyar történet IV. p. 11.

³ Alegerea arhiducelui Ferdinand ca rege al Ungariei a avut loc la 17 Decemvrie 1526 în Pojon și nu în 1527 cum crede autorul, iar încoronarea s'a făcut la 3 Noemvrie 1527 și nu la 5 Noemvrie [R. Ciocan, Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul. București, 1945. p. 13, 36].

⁴ Căsătoria lui I. Zápolya cu Isabella a avut loc la 2 Martie 1539 [Cf. A. Verancsics, Opera que extant în Mon. Hung. Hist. S. S. II. p. 197],

⁵ Nașterea lui Ioan Sigismund a avut loc la 7 Iulie 1540 și nu la 3 Iulie, cum afirmă autorul [Cf. Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond erdélyi fejedelem. Élet- és jellemtája. Cristur, 1934. p. 21].

⁶ Ioan Zápolya a murit 21 Iulie 1540 iar corpul său a fost înmormântat la Alba Regală nu la Alba Iulia. Of. Ibidem, p. 22.

Anno 1553 ab eodem Imperatore et Rege Hungariae Ferdinando primo Stephanus Dabo cum adjuncto collega Francisco Kendio⁷ Waivoda sive praefectus Transilvaniae constituitus.

Anno 1556 Isabella cum filios ê Polonia rursus reduxit auxiliis Imperatoris Turciei in Transilvaniam.

Anno 1558 Isabella Regina moritus⁸ et filius illius in Possessione Transilvaniae iisdem auxiliis Turcicis adjutus perdurat.

Anno 1571 die 14ta Martii Ioannes Sigismundus Waivoda, vel, ut iam vocari coeperat, Princeps Transilvaniae, Albae Juliae moritus, ibidemque sepelitus.

Anno eodem 1571 25ta Maij cum manifesto praeiudicio Regis Hungariae in Principem Transilvaniae eligitus Stephanus Bathori de Semliis.

Anno 1573 Idem Stephanus Bathori in Regem Poloniae eligitus⁹ ac patruo suo Christophoro¹⁰ Transilvaniam resignat.

Anno 1581 Christophorus Bathori Transilvaniae Princeps moritus, eiusque filius Sigismundus in eodem Principatu succedit, qui etiam sororem Rudolphi 2^{di} Imperatoris et Regis Hungariae in uxorem postmodum duxit.¹¹

Anno 1593 Sigismundus Bathori Princeps Transilvaniae a Turcico Patrocinio secessionem facit et Rudolpho 2do Imperatori et Regi Hungariae accedit,¹² eidem tanquam legitimo D^{no} Transilvaniam cedendo cum certis conditionibus, sed rursus facti poenitens eandem repetit, multam que in constantis animi specimina per aliquos annorum decursus edit.

Intra quod tempus Transilvania vario modo et varia fortuna gubernabat constituto quandoque a Rege Hungariae decemviratu pro eius gubernatione.

Anno 1603 post mortem Sigismundi Bathori Principis Transilvaniae¹³ Georgius Basta Praefectus armorum Caesarianorum jussu Rudolphi 2^{di} Imperatoris et Regis Hungariae Transilvaniam in ordinem redigit.

⁷ Ștefan Dobó și Francisc Kendi au fost numiți voievozi al Transilvaniei la 26 Mai 1553 [Cf. Ibidem, p. 75].

⁸ Isabella moare în 5 Octomvrie 1559 și nu în 1558 [Cf. Ibidem, p. 103].

⁹ Ștefan Báthory a fost ales rege al Poloniei la 14 Decemvrie 1575 și nu la 1573 și a fost încoronat la 1 Mai 1576 [Cf. Etienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovia, 1935. p. 99, 103].

¹⁰ Cristofor a fost fratele și nu unchiul lui Ștefan Báthory.

¹¹ Maria Cristina, soția lui Sigismund Báthory n'a fost sora împăratului Rudolf ci nepoata acestuia, fiica arhiducelui Carol.

¹² Tratatul între Sigismund Báthory și Rudolf s'a încheiat în Ianuarie 1595 și nu în 1598 [Cf. Hurmuzaki, Documente, III₂ p. 76—77].

¹³ Sigismund Báthory moare în exilul său din Boemia la 1613 și nu la 1603 [Cf. Kővári L., Erdély története IV, p. 131].

Anno 1604 Stephanus Bozkai seditiorum et Turcarum auxiliis magnam Hungariae partem et Transilvaniam occupat, et Regi Hungariae Bellum insert.

Anno 1606 Stephanus Bozkai vita functus¹⁴ in Principatu Transilvaniae successorem per electionem Sigismundum Rakoczi habet.

Anno 1608 Sigismundus Rakoczi vitae tranquillae amator Transilvaniam cedit,¹⁵ eamque Gabriel Bathori sibi vendicat Turcarum patrociniū admittens.

Anno 1612 Gabriel Bathori Princeps Transilvaniae animadvertens Andream Greczi¹⁶ Constantinopoli instare pro Principatu Transilvaniae se in tutelam Matthiae 2^{di} Caesaris et Regis Hungariae insinuat, et ab eodem auxilia expetit.

Anno 1613 Gabriel Bathori Princeps Transilvaniae a Gabriele Bethlem ope Turcarum Constantinopoli impetrata profligatus ex improvise trucidatus, victore in Principatu Transilvaniae succedente.

Anno 1619 Gabriel Bethlem Princeps Transilvaniae contra pacta cum Rudolpho 2do et Mathia 2do Imperatoribus ac Regibus Hungariae invadit Hungariam.

Anno 1621 Gabriel Bethlem Princeps Transilvaniae cum Ferdinando 2do Imperatore et Rege Hungariae pace init.¹⁷

Anno 1624 eodem Pasc (?) Viennae stabilitus, quam tamen Gabriel Bethlem paulopost resundit et Hungariae Bellum insert.

Anno 1628 Gabriel Bethlem Princeps Transilvaniae rursus paciscitur cum Ferdinando 2do Imperatore et Rege Hungariae.

Anno 1629 die 16 Maij Gabriel Bethlem Turcarum et Tartarorum foederibus in fanuis, secta calvinianus moritus¹⁸; ante mortem statuerat ut Catharina de domo Brandenburgica sua uxor eum duodecim virorum consilio gubernanda Transilvania praeset; verum.

Anno 1630 Claudiopoli in publicis comitiis Principatum cedere a statibus iubet; quo tempore Transilvani inter se discordes, Pars Stephanum Bethlem de mortui Gabrielis fratrem, Pars Georgium Rakoczi in Principem Transilvaniae deligunt, illo tamen praevalente.

¹⁴ Ștefan Bocskai moare la 29 Decembrie 1606 [Cf. Ibidem, p. 171].

¹⁵ Sigismund Rákóczi părăsește tronul Transilvaniei la 5 Martie 1608.

¹⁶ E vorba de Andrei Géczi.

¹⁷ Pacea se încheie la Nikolsburg în 31 Decembrie 1621.

¹⁸ Gavril Bethlen moare la 15 Noiembrie 1629 și nu la 16 Mai.

Anno 1631 Georgius Rakoczi praevalentibus sui Fautoribus ab ipso quoque Stephano Bethlem pro Principe Transilvaniae agnoscit et salutatur.

Anno 1632 Ferdinandus 2us Imperator et Rex Hungariae Nicolaum Esterhasi Palatinum Hungariae valido cum exercitu expedit ad recuperandam Transilvaniam, sibi quoque tamquam legitimo D^{no} restituendam, sed Rakoczi Turcicis adjutus subsidiis expeditionem irritam facit.

Anno 1635 Imperator Turcarum Georgium Rakoczi Principem Transilvaniae in eiusdem Principatu secundo confirmat.

Anno 1642 Georgius Rakoczi Princeps Transilvaniae apud suos efficit, ut filius suus pariter Georgius se superstitem in Principatu eligatur, prout et 4ta Maij electus est, et futurus Patris successor declaratur.

Anno 1643 Filius hic Georgius Rakoczi ducit in uxorem Sophiam Bathori ultimam celeberrimam huius stirpis.

Anno 1644 Georgius Rakoczi senior Bellum movit adversus Ferdinandum 3um Imperatorem et Regem Hungariae, cum quo tamen anno sequenti pacem init.

Anno 1648 Georgius Rakoczi senior Princeps Transilvaniae mortuus,¹⁹ et eiusdem filius pariter Georgius in Principatu succedit, iam ante electus, ut dictum est.

Anno 1655 Franciscus Rakoczi Georgii Rakoczi Transilvaniae Principis ex Sophia Bathori filius a statibus Transilvaniae, Patre vivente, in Principem elegit.

Anno 1657 Georgius Rakoczi Princeps Transilvaniae a Rege Sueciae inductus valido cum exercitu in Poloniam intravit, sed infelici successu revertit.

Anno eodem Leopoldus Rex Hungariae selectum exercitum in Transilvaniam contra Georgium Rakoczi expedit.

Anno 1658 Imperator Turcarum offensus Georgio Rakoczi, quod neglectis suis consiliis Poloniam intrasset, eundem Principatu Transilvaniae privat, et a Regniculis electum Franciscum Redei ad idem munus confirmat, qui tamen mox a Georgio Rakoczi oppressus est, ipsi quoque Turcicae Potentiae sese opponentes.

Anno 1659 Achatius Barcsai ex mandato Turcici Imperatoris in Principem Transilvaniae inauguratur,²⁰ quem Rakoczi rursus in

¹⁹ George I. Rákóczi mori se la 10 Octombrie 1648.

²⁰ Acațiu Barcsai a fost numit principe al Transilvaniei de Marele Vizir Küprülü la 14 Septembrie 1658 și nu la 1659.

Transilvaniam intrans ad recuperandum Principatum strenue prosequitur, sed is ab vesirio Budensi adjutus Rakoczium profligat.

Anno 1660 Georgius Rakoczi Princeps Transilvaniae Achatium Barcsai rursus prosequens; cum Turcis confligit et fortissime dimicans, posteaquam aliquot hostium manu sua interfecisset, quatuor laethalibus plagis acceptis Varadinum perducit, ibidemque 6ta Iunij emorit.

Anno 1661 Ioannes Keminius in Principe Transilvaniae electus²¹ et Achatius Barcsai, qui Turcarum ope intrusus fuerat ab ipsis Transilvanis perimit.

Anno 1662 Ioannes Keminius Princeps Transilvaniae Leopoldi Imperatoris et Regis Hungariae auxiliis suffultus Transilvaniae Principatu fungi admitit, verum et ipse cum Turcis magnanimitate depugnans sive lapsu equi sive suorum prodicione occidit.

Anno eodem 1662 Michael Abafi nihil tale opinans Princeps Transilvaniae constituit, qui eandem longo annorum decursu usque ad mortem satis pacifice gubernavit, videlicet usque ad annum 1689,²² quo vita functus est.

Anno 1687 Leopoldus Imperator et Rex Hungariae felicibus armis quatenus praeerat Serenissimus Carolus Dux Lotharingiae, universam Transilvaniam recuperavit, sieque postliminio Regno Hungariae rursus adjecit excusa poenitus Turcica tutela.

Anno 1689 post mortem Michaeli Abafi politico Transilvaniae Gubernio praesesse sinebat a Rege Hungariae Michael Teleki.

Anno 1690 Michael Teleki in proelio contra Turcas occubente Generalis Armorum Praefectus a Caesare et Rege Hungariae constituit in Transilvania Illustrissimus Comes Veterani, ec munere egregie functus usque ad gloriosum obitum Anno 1695 21ma Septembris ad Hugas cum potenti Turcarum exercitu confligendo.

Intra hos annos Rex Hungariae constituit duodecim Consiliarios cum supremo Gubernatore Transilvaniae et pro eadem melius moderanda Cancellariam Transilvanicam in Aula Sua Regia erexit qua ratione usque modo eadem Provincia gubernat.

Advertendum autem ad meliorem intelligentiam praecedentium primo, quod extra familiam Bathoricam, ex qua aliquot Princeps Transilvaniae fuisse memoratum est, omnes reliqui heretici fuerint, secta videlicet Calviniana aut Lutherana. Imo inter praesentis etiam gubernij Consiliarios, quatuor Calviniani et totidem Lutherani censent, ipso quoque Gubernatore Calviniano.

²¹ Ioan Kemény este ales principe al Transilvaniei la 1 Ianuarie 1661.

²² Mihail Apafi este ales principe la 20 Noemvrie 1661 și nu la 1662 și a deținut această demnitate până la 15 Aprilie 1690 și nu până la 1689.

Advertendum 2do postquam Transilvania armorum violentia a Regno Hungariae avulsa fuisset eius Princeps nihilominus plerique a Regibus Hungariae confirmabat, prout ex altera parte a Porta Ottomanica eius proiectore se submiserat.

Advertendum 3^{tio} Princeps Transilvaniae post suam electionem inter alia jurare consuetos fuisse defensionem et protectionem quatuor, ut illi ajunt, Religionum videlicet Calviniana, Lutherana, Catholica et Ariana, quibus omnibus liberum exercitium concedit unde etiam Catholici suos poterant habere et habuerunt parochos, monasteria item Religiosorum ex ordine Sci Francisci Seraphici, Episcopus autem catholicus uti et Religiosi hoc: IESU speciali decreto a Transilvania excludebant.

Hi autem mutando habitu Religioso in saecularium sacerdotalem, occulte animarum saluti zelosi et continue vocabant, et usque modo vacant in tribus stabilibus stationibus, Claudiopoli, Albae-Iuliae et Udvarhelini, aliisque locis, ad quae missiones faciunt. Imo in praefatis tribus locis, Religiosi scolastici societatis non sacerdotes sub habitu saeculari iuventutem etiam litteris humanioribus erudiunt; atque haec sunt potissimum in ordine ad statum Politicum Transilvaniae cognoscendum.

§^{us} secundus de statu ecclesiastico Transilvaniae

Anno salutis 1003 Sctus Stephanus primus Rex et apostolus Hungariae devicto suo avunculo Gyula nomine, Albae-Iuliae in Transilvania Episcopatum fundavit, archiepiscopo Collocensis subjecit eundemque amplissimis redditibus dotavit inter caetera tribuendo in dotem Arcem sive Castrum Gyula juxta fluvium Samosium non procul Claudiopoli dissitum ibidem etiam Capitulum Canonicorum erexit et congruis pariformiter proventibus providit.

Ab eodem anno per continuum quinque saeculorum decursu a Regibus Hungariae ex speciali Scte Sedis privilegio semper nominabant sive eligebant Episcopi Transilvaniae et... a Solo Mitropolitano, postmodum vero a S. Sede confirmabant, et per consequens consecrabant, ommissis aliis hac ratione nominatis, confirmatis, et consecratis Episcopis sufecerit adduxisse sequentes.

Anno 1515 Franciscus Vardani nominatus a Vladislao 2do Rege Apostolico Hungariae.²³

²³ Szeredai Á., Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae, p. 182 pune numirea lui Francisc Vardai la anul 1512 dar I. Kemény, Notae criticae ad Antonii Szeredai antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae (rasa în posesia autorului), p. 45

Anno 1520 Ioannes Gosteni nominatus a Ludovico 2do Rege Hungariae.²⁴

Anno 1526 Ioannes Statilius nominatus a Ioanne Rege Hungariae.

Anno 1553 Paulus Abstemijs nominatus a Federico 1mo Imperatore Romanorum et Rege Apostolico Hungariae.²⁵

Anno 1600 Demetrius Napraghi nominatus a Sigismundo Bathori Principe Transilvaniae, Rudolphi 2^{di} Imperatoris et Regis Hungariae,²⁶ affine, cui hic cesserat Transilvaniae Dominium cum certis conditionibus, eadem rursus post resignationem Sigismundi recipiendo et quia hic iterum ad Principatum redierat post mortem ipsius, Transilvania quodque ad suum Dnm Regem Hungariae reversa est.

Cum vero eadem auxilijs Turcicis adjutus Stephanus Bockai, secta Calvinianus anno 1605 occupavisset ac postmodum successive per armorum violentiam et Turcarum assistentiam Heretici semper Principes Transilvaniae successissent, idcirco per decursum huius Saeculi 1600 non solum nullus nominabatur Episcopus Transilvaniae a Principibus Transilvaniae sed neque nominati a Rege Hungariae eadem ingredi sinebant; ut enim iuri suo legitimo nominandi Episcopus Transilvaniae sine interruptione insisterent Reges Hungariae quamvis non possiderent actu Transilviam, Episcopum tamen sub hoc titulo semper nominabant, conferendo huiusmodi titulum alicui personae benemeritae et clero Hungariae, talis fuerunt Episcopi nominati ab anno 1629.

spune că la acest an era episcop al Transilvaniei Francisc Perényi. Tot Kemény consideră la 1514 episcop al Transilvaniei pe un Augustin Gosztony. I. Benkő, Transilvania II, p. 151, consideră numirea lui Vardai la 1514.

²⁴ Szeredai [p. 185] și Benkő [p. 151] consideră numirea lui I. Gosztony la anul 1525.

²⁵ Intre Ioan Statilens și Paul Abstemijs-Bornemisza s'au succedat mai multi episcopi. Astfel la 1527 I. Kemény [p. 47] amintește pe Francisc Bodó; la 31 I. 1528 este numit de Ferdinand I episcop al Transilvaniei Nicolae Gerendi [Szeredai p. 190. — Kemény p. 47]. I. Benkő [p. 151] consideră numirea lui Gerendi în luna Noemvrie 1527. In 1533 funcționa și Ion Statileus, partizanul lui Ioan Zápolya [Szeredai p. 192 și Kemény p. 48]. La 1544 a fost numit episcop al Transilvaniei George Martinuzzi [Kemény p. 49—50]. Benkő [p. 151] crede că Martinuzzi a numit episcop al Transilvaniei în acest an pe Francisc de Mediaș, dar Kemény susține că acesta ar fi fost numit numai vicar și nu episcop. La 1553 e numit episcop Paul Abstemijs-Bornemisza care deține demnitatea până la 1556 când se refugiază în Ungaria, unde moare la 1579.

²⁶ Dumitru Náprágy a fost numit episcop al Transilvaniei la 7 Ianuarie 1600 [Cf. *Annuae litterae Soc. Jesu de rebus Transilvanicis temporibus principum Báthory (1579—1613) în Fontes Rerum Transilvanicarum V, p. 259*].

Stephanus Szent Andrasi a Ferdinando 2do Imperatore et Rege Hungariae nominatus Eps. Transilvaniae.²⁷

Franciscus Zongor a Ferdinando 3^{tio} Imperatore Romanorum et Rege Hungariae nominatus Eps. Transilvaniae.²⁸

Mathaeus Szent Thamasi a Leopoldo Imperatore Romanorum et Rege Hungariae nominatus Transilvaniae Eps.²⁹ qui etiam fundatione fecit pro tribus alumnis clericis in Collegio Generali Cleri Hungariae sub cura P. P. Societatis Tyrnaviae educandis ac post susceptum presbyteratus ordinem in Transilvaniam ad parochias mittendis, quae fundatio etiam nunc viget.

Ioannes Sebesteni ab eodem Leopoldo Romanorum Imperatore et Rege Hungariae nominatus Eps. Transilvaniae.³⁰

Stephanus Kada ab eodem pariter nominatus Eps. Transilvaniae ac demum novissime.³¹

Anno currentis 1696 19 Aprilis Andreas Illyes ab eodem Leopoldo Romanorum Imperatore et Rege Hungariae actuali iam dno et possessore ab anno 1607 recuperatae Transilvaniae nominatus Eps. Transilvaniae. Extra haec:

Advertendum 1mo ab initio fundati Episcopatus et conversione Transilvaniae per Sctum Regem Stephanum procuratam usque ad annum 1530 solam Religionem catholicam vgnisse (!) in Transilvania postremis 10 annis post obitum videlicet Ioannis Regis eandem Setam fidem protegente et hareses procul arcentes Georgio Martinusio natione Dalmata ex monacho in Eptum Varadiensem per eundem Regem delecto. Ipse enim a dicio Rege in testamento constitutus fuit una cum Petro Ptrovitio tutor Reginae Isabellae et pupilli Ioannis Sigismundi, quos implorato auxilio Turcarum contra Ferdinandum 1^{mum} Imperatorem et Regem Hungariae de-

²⁷ Ștefan Szentandrászi a fost numit episcop al Transilvaniei la 1618 după Szeredai [p. 215] și la 1625 după Benkő [p. 152]. După Szentandrászi, Szeredai amintește ca episcop pe Ladislau Hoszutoy la 1632, apoi pe Ștefan Szimándi la 1635, iar urmaș al lui Szimándi e amintit Ioan Pálfalvai la 1654.

²⁸ Acesta e Francisc Szentgyörgy, numit episcop la 1659 după Szeredai și Kemény și la 1640 după Benkő.

²⁹ Matei Szenttamási a fost numit episcop al Transilvaniei la 1666. Intre Francisc Szentgyörgyi și Matei Szenttamási, Szeredai amintește încă doi episcopi: pe Francisc Szegedi numit la 1662 și pe Francisc Tolvai numit la 1665.

³⁰ Pronumele lui Sebestyén este Andrei și nu Ioan și a fost numit episcop la 1680 [Kemény p. 54] sau 1681 [Benkő p. 153]. Intre Matei Szenttamási și Andrei Sebestyén, Szeredai [p. 218] mai amintește ca episcop al Transilvaniei pe Andrei Makchai, numit în această demnitate la 1676.

³¹ Ștefan Kada a fost numit episcop al Transilvaniei la 1687 [Szeredai p. 220].

fendit. Postquam autem protectionem Turcicam fraudulentam (Solimanus enim Reginam Isabellam cum Pupillo in Transilvaniam amandaverat, ipsemque Budam insederat) suaeque Curae Commissorum juribus praejudiciosam immo etiam Religioni catholicae, recens insurgentibus haeresibus infestam valde damnosam conspexisset, nam sequi, coepit partes Ferdinandi I^{mi} Imperatoris et Regis Hungariae et cum eo; transegit, ut Regina cum Pupillo in Silesiam ad Ducatum Apoliensem secedat, Transilvania vero pleno jure ad legitimum suum Dnum Regem Hungariae revertat; ab hoc tam praeclaram facimus a memorato Ferdinando solum Archiepiscopatu Strigoniensi donatus est, verum etiam apud Iulium 3^{tium} Summum Pontificem ad hac Purpuram commendatus, que honore omnino anno 1550 dum actu expugnationi Lipae colaboret, condecoratus est; verum brevis eius honor et gloria, nam vix post expugnatam Lipam Alvintium in Transilvania ditionis suae locum ad hyberna concesserat, per sicarios a Ioanne Baptista Castaldo Armorum Cesariorum supremo generali praefecto missos trucidatus est. Causa sacrilegi huius facinoris praetendebat, quod nova cum Turcis Claucularia resumpsisset commercia ad subiiciendam rursus iisdem Transilvaniam, et ipsam majori ex parte Hungariam.

Post huius infelicem obitum patiebat rerum in Transilvania tutorum alter Petrus Petrovitus, clam primum secta Lutheranus, post vero apertus Arianus, qui Turcica auxilia sollicitavit et impetravit, iisdemque protectus fidem quoque catholicam pene evertit, variasque hereses per totam Transilvaniam disseminari fecit, cooperante plurimum Georgio Brandato medico Pedemontano. Hic enim Ticinij e Custodia Sacrae Inquisitionis profugus, primum in Helvetiam, deinde in Germaniam, ac demum in Transilvaniam penetravit. Testis horum est eximius et fidedignus scriptor Florimundus Reimundus, *De origine et progressu haeresum* lib. 4 cap. 7 § 8 ubi hic scribit: Petrovitus penes quem summa verum erat, ubi Paulum Bornemissam sive Abstennium quoque qui solus Eps. Transilvaniae hactenus fuerat Patriae Sedio (?), quam Turciei et haeticorum praede relictam incernebat, ad Ferdinandum quoque ab ijs se accepit, ejectis passim catholicis Sacerdotibus, Monachis et Canonicis, eorum facultates fisco addixit sic tamen ut bonam ipse sibi partem servaret: Ita ibi ab ec tempore tot inter tantasque vicisitudines Transilvaniae haereses usque modo in eodem praedominabant. Contra quos

Advertendum 2do: Anno 1579 ex singulari zelo defendendae ac propagandae Setae fidei a Stephano Bathorio Rege Poloniae, et

eiusdem fratre Christophoro Waivoda sive Principe Transilvaniae in eandem esse inductos Religiosos societatis JESU P. P. quo tempore nullum fere in Transilvania tota extabat templum, quod non occupavissent haeretici, ita ut ipse Princeps Catholicus non nisi privatim Divinis ministeriis et Praedicationibus vocaret.

Anno 1581 Iidem zelosissimi Fratres ijsdem PP^{bus} Societatis Claudiopoli et Albae Iuliae Collegia fundarunt,³² annis successivis eadem amplioribus redditibus auxerunt.

Anno 1583 accessit Pontificium et Regium Seminarium sub cura eorundem Societatis PP^{um} inchoatum, cui anno 1584 etiam Contubernium Pauperum Studiosorum superadditum, in quo intra anni spatium 80 Contubernales numerabant. Sed brevis haec felicitas, nam anno 1588 in Comitibus Publicis Transilvaniae hereticorum Polentiae, refragante licet Principe Catholico Sigismundo Bathori exilium Patribus Societatis decernit.³³ Horum alij in Poloniam, alii in Austriam cum ingenti detrimento Religionis Catholicae et inexplicabili desolatione fidelium excedere cogunt. Ex occasione scripsit litteras praefatus Princeps tam ad Summum Pontificem, quam ad Generalem Societatis, quibus zelosam operam et labores indefessos ac Innocentiam PP^{um} Societatis collaudabat. Rescripsit Summus Pontifex ad eundem adhortatorios, ut Societatem in Transilvianiam restituere omni conatu nitatur, hac excedente, extincta quoque fuere memorata seminaria scholastica iuventutis, sed rursus.

Anno 1595 ad 18 Kal. Junij P. P. Societatis totius Regni decreto et procerum unanimi consensu sub Comitibus Generalibus in Transilvianiam revocant, ijsdemque Collegium Claudiopolitanum prout et Albae Iuliae restituit. Hac occasione Alba Iulia dum aedes Cathedralis S. Michaeli Arcangelo Sacra (quam hactenus Ariani possederunt) ritu Catholico reconciliaret ipse Princeps Catholicissimus Sigismundus Bathori vasculum aquae benedictae circumgestabat, ex quo Sacerdos reconcilians Ecclesiam eandem conspergebat.

³² La Cluj într'adevăr ia ființă în 1581 un colegiu iezuit, dar la Alba-Iulia călugării reușesc să înființeze numai un seminar [Cf. Fontes Rerum Transilvanicarum V, p. 241—242 și Ștefan Arator-Szántó, Historia collegiorum Soc. Jesu in Transilvania f. 13 v. (Ms. în Archivum Congreg. Soc. Jesu din Roma, fotocopia în posesia autorului)].

³³ Expulsarea Jesuiților a fost hotărâtă în dieta întrunită în Mediaș la 20 Decembrie 1588 [Cf. Epistolae et acta Jesuitarum Transilvaniae temporibus principum Báthory în Fontes Rerum Transilvanicarum II. p. 254—263 și Șt. Arator-Szántó, o. c. f. 44—45].

Anno 1598 PP^{es} Societatis Stationem Albae Iuliae ab perturbationem Transilvaniae defere cogunt,³⁴ sed post breve tempus iterum revertunt et anno 1600 iisdem PP. Societatis Cathedra Concionatoria Episcopalis, ut ex ea verbum Dei seminent ab ipso Episcopo Demetrio Napragó cum consensu Canoniorum tunc ibidem degentium committit.³⁵

Anno 1603 Claudiopoli Collegium et Templum Societatis ab Arianis Haereticis funditus evertunt PP^{es} ipsi propudiose exturbant, uno ex Religiosis laicis in odium fidei etiam occisu.³⁶

Anno 1604 Per Generalem Armorum Caesariorum Bastam PP^{es} Societatis in Templum principale Claudiopolim reponunt consentientibus ipsis haereticis, sed iterum.³⁷

Anno 1605 per Senatum Claudiopolitanum exturbant,³⁸ et

Anno 1606 tota Transilvania decreto Principis a catholici Stephani Bockai penitus expellunt, bona eorum Episcopalia vicina quoque iam a dicto Principe occupata eidem addicunt et licet successu armorum faventiore annorum cursum aliqui ex PP^{tus} Societatis reducti fuissent in Transilvaniam, rursus tamen.³⁹

Anno 1610 una cum Eps. Transilvaniensi Albae Iuliae et tota Transilvania exturbant ab eo tempore usque ad recuperationem Transilvaniae.⁴⁰

Anno memorato 1687 facta tanta vicissitudine rerum evenerunt cum PP^{bus} Societatis saepius expulsis, saepius receptis, ut ultimarie personati ibidem degere dissimulati sint, qua ratione et in praesenti degunt numero 12 in tribus Stationibus Claudiopoli, Albae Iuliae et Udvarhelini, qua concionando, qua scholas locendo, aliaque Societatis munia obeundo Religionem Catholicam conservant et promovent; ubi autem victoriosa Pax cum Turcis ab omnibus unice desiderata successerit, ipsi quoque PP^{es} Societatis in proprio suo habitu Regulari ad veteres Collegiorum fundationes reversuri sperant, et ab omnibus Catholicis anhele, suspirant.

Advertendum 3^{tio} praeter numeratos Societatis PP^{es} salutis animarum in Transilvania vacantes fuisse quoque complures sacerdotes catholicos munia Parochialia obeuntes, praesertim in ea parte

³⁴ Documentul e din 25 Septemvrie 1598 [Cf. Fontes Rerum Transilvanicarum V, p. 256].

³⁵ Măsura a venit din partea comitetului Ștefan Csáki la 22 Noemvrie 1600 [Cf. Ibidem, p. 259].

³⁶ Fapta a fost săvârșită în luna Iulie 1603 [Ibidem, p. 263].

³⁷ Ordinul lui Basta e din 20 Februarie 1604 [Ibidem, p. 264].

³⁸ Hotărârea senatului orașului Cluj e din 16 Iulie 1605

³⁹ Ordinul e din 19 Septemvrie 1606.

⁴⁰ Hotărârea e luată la 25 Martie 1610 [Ibidem, p. 268].

Transilvaniae que Siculia nuncupat. Submittebant autem hi continue ab Archiepiscopis Strigoniensibus Regni Hungariae Primatibus et Legatis Natis, quorum testimoniales litteras Principes Transilvaniae quamvis haeretici omnino acceptabant, et ingressum liberum in Transilvaniam concedebant. Ex illis ipsis Sacerdotibus dignior in vicarium eligebat, et ab Archiepiscopo Strigoniensi confirmabat, cui incumbere cura disciplinae Clericalis, et vitae exemplaris inter caeteros conservandae.

Posteaquam vero Transilvania legitimo suo Dno Regi Hungariae plene ac integre restituta est, Archiepiscopus Callocensis (cuius nempe est suffraganea Ecclia Transilvaniae) curam spirituales fidelium Transilvanorum assumpsit ipso quoque nominato Eps Transilvaniensi cooperante.

Cum autem nunc pate fiat additus in Transilvaniam legitimo eiusdem Provinciae Episcopo, quasi a Saeculo intrare prohibito propter predominantem haeticorum potentiam Turcicae protectioni innixam, idcirco expedit omnio, ac Summe necessarium est ad restaurandam inibi et promovendam Religionem Catholicam, ut recens nominatus Episcopus Transilvanensis quantocius a Seta Sede confirmet; quam confirmationem a quinque mensium spatio, idem Episcopus nominatus, resignatis Beneficijs, quae Posonij in Capitulo habuerat longanimi cum patientia zelo fervens humillime praestolat.

Desempta est haec ellucidatio potissimum ex sequentibus auctoribus Classicis quorum nomina sunt:

Caesar Cardinalis Baronius in Annalibus Ecclesiasticis ad annos supra notatos.

Melchior Inchoffer Societatis IESU in Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae Rome aeditis anno 1641.

Antoniu Bonfinius Patria Ausculanus Mathiae I^{mi} Regis Hungariae Historicus in Decadibus rerum Hungaricarum.

Nicolaus Istvanfius Pannonius Regni Hungariae Pro-Palatinus in Historia eiusdem Regni Hungariae.

Georgius a Reichendorff Secretarius Regius in sua Chronografia Transilvaniensis.

Florimondus Remundus Consiliarius Regis Galliarum in Historia memorabili de ortu et progressu et minis haeresum lib. 4. cap. 7.

Acta Synodi Diaecesanae Strigoniensi Anno 1629 Tyrnaviae celebratae ab Em^{mo} S. R. E. Cardinali Petro Pazmano Archiepiscopo Strigoniensi.

Enaeas Silvius, Pius II^{dus} in Sua Historia de Europa.

Martinus Szent Ioanni in libro, cui titulus Curiosa et Selectiora variarum scientiarum Misselannea Decade 2da Tyrnaviae 1691 aedita.

Annales Societatis JESU memoratorum annorum.

Stephanus Verbutius in libro cui titulus Jus Tripartitum Regni Hungariae et aliis etc

Adresa și conținutul pe ultima pagină.

Sacrae Congregationi Concistoriali

Pro R. D. Andrea Illjes nominato Eps. Transilvaniae in Alba Iulia. Elucidatio Historico-Cronologica de Transilvania et in eodem fundato Episcopatu in Alba Iulia.

7 Septembris 1696.

13 Septembris 1696.

Affirmative ad nominationem Imperatoris tamquam Principis Transilvanie cum retentione petita, et assignationibus oblatis seu factis et cum secreto ad resignandi preposituram.

Arch. di Stato Roma. Stati Esteri. Busta 2. Ungheria e Transilvania, f. 4—8.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

D. PRODAN

TOPLIȚA LA 1785

CLUJ-KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

Toplița, de pe cursul superior al Mureșului, e una din cele mai importante așezări de munte ale Transilvaniei. Azi e mai mult orășel decât sat. În 1930, la recensământul general avea 8314 locuitori. De orășel e și aspectul ei etnic, care e foarte pestriț; pe lângă Români care-i dau caracterul general, la această dată erau reprezentate aici peste 10 alte neamuri. Românii aveau 4552 suflete. După ei veneau Ungurii cu 2617, Evreii cu 744. Dar mai erau aici Germani, Ruși, Ruteni, Poloni, Cehi-Slovaci, Armeni, Bulgari, Țigani, și alții.

Populația. La 1785 Toplița era, un sat iobăgesc. El avea, după conscripția urbarială din acest an, 227 gospodării cu 255 familii iobăgești. Înmulțind numărul familiilor cu cifra rotundă de 5, rezultă o populație iobăgească de 1275 suflete. Cifra astfel obținută totuși nu atinge totalul populației satului, care în realitate e mai ridicat. Recensământul lui Iosif II, din același an, dă și el 254 familii, deci o cifră a familiilor aproape identică, dar pentru acestea înregistrează o populație de 1470 suflete¹.

Din comparația acestor cifre reiese:

Mai întâi că conscripția urbarială dela 1785, de care ne servim, cuprinde în ea într'adevăr toate familiile satului și că astfel toată populația satului la această dată era iobăgească. Avem de aface deci cu un sat pur iobăgesc.

În al doilea rând că cifra de 5, cu care se calculează obișnuit numărul sufletelor din cel al familiilor, aici e prea scăzută. Împărțind cele 1470 de suflete la 254 familii, vom obține o medie simțitor mai ridicată, de 5,8 suflete de familie. O medie care întreține mult deci și pe cea de 4,99 obținută de recensământ, pentru gospodăria ardeleană.² Ceeace indică o prolificitate ridicată.

¹ Ștefan Meteș, Contribuții la studiul populației din Transilvania, în trecut. I. Populația din județele Cojocna, Dobâca și Turda în secolul al XVIII-lea: An. Ac. Rom., Mem. Sect. Ist. Seria III, Tom. XXIV (1941—1942), Mem. 3., Tab. V (sfârșit).

² Thirring Gusztáv, Magyarország népessége II. József korában. Bpest, 1938. p. 29.

Conscripția din 1785, de care ne folosim, nu înregistrează și copiii, ca să putem face o confruntare. O conscripție din 1750 însă a iobagilor baronului IGNATIU BORNEMISZA,³ ne dă la 24 familii iobăgești o populație bărbătească de 74 suflete. Dublând cifra în numele populației femeiești, vom avea 148 suflete, care împărțite la 24 dau o medie de 6,2 de familie. Mai bine zis de gospodărie, căci de pildă fiii căsătoriți, deși trecuți separat în șirul numelor iobăgești, nu sunt socotiți (de sigur când nu țin gospodărie aparte) capi de familie aparte. Putem vorbi deci în cazul acesta numai de gospodărie și nu de familie.⁴ Dar chiar așa fiind, o asemenea prolificitate se întâlnește mai rar în Ardeal.

Populația iobăgească, adică întreagă populația satului, la 1785 era românească. Cel puțin din numele iobagilor așa reiese. Doar trei-patru nume de familie, ca ANTAL, MÁRTON, HAJDU, DEÁK ar putea fi luate drept maghiare. Numele de botez din dreptul lor însă, de Togyer, Juvon, Lup, Gligorás, Gávril, Stefán, etc., nu mai lasă îndoială că și aceste nume designau tot Români.

Varietatea numelor de familie e destul de mare. Cele 255 familii poartă 50 de nume deosebite de familie. Ceeace mai e de remarcat e frecvența mare a unora din ele. Cel mai frecvent din toate e numele TRUȚA, pe care-l poartă nu mai puțin de 24 familii. Vin apoi STOIAN cu 20 familii, Dușa cu 18, VULCAN cu 17, BRAIC cu 16, NACHE cu 12, CIOBOTEA și TĂTARU cu câte 9, VODĂ, GOIA cu câte 8, PUTU, ANTAL cu câte 7, SBÂRCEA, BURUȘ, ZBANCA, VUGA cu câte 6. Celelalte au o frecvență mai mică, sub această cifră. Frecvența mai mare a aceluiași nume e un indiciu nu numai de prolificitate a familiei, ci și de vechime. Despre aceste familii, cu ramificații mai multe, se poate presupune mai ușor că au vechime mai mare, că s'au înmulțit aci pe loc. Aceasta, se înțelege, numai în general, căci luată individual o familie se poate înmulți la asemenea cifre și numai în două-trei generații.

Proprietarii. Cele 255 familii iobăgești aparțineau la nu mai puțin de 22 proprietari. Proprietarul principal era baronul IOAN BORNEMISZA, care stăpânea 52 familii iobăgești. Veneau apoi baronul SIMION KEMÉNY cu 30 iobagi, contele MIHAIL TELEKI cu 18 iobagi. Restul proprietarilor figurează cu cifre variabile, sub acestea. O serie întreagă de proprietari au sub 10, unii abia câte

³ Arhiva Muzeului Ardelean, Fam. Bornemisza, nr. 583.

⁴ Și după «Benigna Instructio» tipărită, după care s'a făcut conscripția urbarială dela 1785, iobagii trebuiau să fie înscrși separat după cum „distincto pane, et foco utuntur” [Benigna Instructio pro Magistratualibus Urbarialem Regulationem Exequentibus, 1785. p. 11].

1, 2, 3 sau 4 iobagi. Fărâmițarea aceasta a proprietății nobiliare poate fi luată și ea ca un indiciu de vechime a așezării. Pentru ca să se ajungă la o asemenea diviziune a trebuit să treacă fără îndoială mult timp. De sigur fărâmițarea se poate produce în multe feluri, care să nu indice vechime, cum sunt cumpărăturile. Timp presupune în schimb divizarea prin moștenire, care trebuie să fie motivul principal al ei și aici.

Categoriile iobăgești. Familiile iobăgești erau 255. Cu cazurile de conviețuire a două sau trei familii iobăgești însă ele se reduc la 227 unități cu obligații iobăgești distincte. Aceste 227 unități iobăgești au intrat în cele șase categorii oficiale stabilite de instrucții în proporțiile următoare: *Coloni perpetuae obligationis, subditi haereditarii, integrae, mediae, quartalis vel octavalis sessionis* 184, *Coloni liberae migrationis, seu inquilini*, cu aceleași mărimi de sesie 24. Restul sunt inquilini (jeleri) perpetui (3) sau cu drept de liberă mutare (3), subinquilini perpetui (11) și cu drept de liberă mutare (2). Inquilini erau socotiți, după instrucții, cei care aveau casă și sesie sub 1/8 sau de loc, iar subinquilini cei care nu aveau nici sesie nici casă, ci locuiau la alții. Marea majoritate a populației, 211 familii din 255, e deci populație iobăgească legată de loc. „Locuitorii locului acestuia tot iobagi de uric au fost” — generalizează și iobagii în depozitia lor înregistrată de conscripția dela 1785. Locuitori cu drept de liberă mutare nu erau decât 30 de familii, deci abia ceva peste 11% din populație.

Categoriile iobăgești înșirate sunt categorii generale, concepute de oficialitate, urmând să fie aplicate în întregă țară. Iobagii de aici în depozitiile lor nu vorbesc însă decât de două categorii iobăgești, de cea a iobagilor și a jelerilor.

Condițiile economice. Privind condițiile economice, pe care-și întemeia viața această populație iobăgească, vedem că economia satului la 1785 avea trei surse principale: pământul, vitele, pădurea.

Prima sursă, pământul, îl constituia sesia (în înțelesul ei restrâns de intravilan) și apartenențele (*appertinentiae*) ei, arătorul și fânașul.

Sesia. Cele 255 familii iobăgești locuiau pe 208 sesii. În regulă generală fiecare familie iobăgească își are sesia proprie. Fără sesii proprii nu găsim decât pe cei 28 fii căsătoriți sau frați care trăiesc încă împreună sau cu părinții și fac gospodărie comună. Iar fără orice sesie erau 19 inquilini și subinquilini, din care 6 inquilini aveau casa, iar 13 subinquilini locuiau în casa altora.

Fără niciun fel de adăpost propriu erau deci numai acești 13, adică ceva peste 5% din populație.

Intravilanul satului e foarte întins. Cele 208 sesii iobăgești însumează nu mai puțin de 550.405 stânjini patrați, adică 344 iugăre,⁵ dând în medie 2646 st. p. de sesie, adică mai bine de un iugăr și jumătate.

Dimensiunile sesiilor, luate individual, variază între 270—10.600 st. p., deci între 0,2—6,6 iugăre. Din cele 208 sesii numai 77 sunt sub un iugăr, 100 variază între 1—3 iugăre, iar 31 trec de 3 iugăre.

Aruncând o privire asupra dimensiunilor acestora ale sesiilor, putem face numai decât două constatări deopotrivă de importante:

a) Mai întâi, în varietatea aceasta de dimensiuni nu se poate observa niciun fel de uniformitate, nu descoperim nicio urmă de vreo distribuție preconcepută, de vreo împărțire calculată. Dimensiunile egale sau apropiate, care sunt de găsit în rubrica sesiilor, rezultă de sigur din împărțiri prin moștenire și nu din vreo uniformitate inițială în distribuția sesiilor. Avem de a face deci cu o așezare naturală, nereglementată de vreo putere exterioară; îngrădită doar de conformația și întinderea terenului, de nevoile sau posibilitățile de utilizare ale omului și bine înțeles de cercul așezărilor vecine. Nu vedem nicio urmă că s'ar fi aplicat vreodată aici normele sesiei iobăgești, nicio urmă de categorisire în întregi, jumătăți, pătrimi, optimi de sesie. Categorisirea vine abia cu reglementările urbariale. Aceste categorisiri, aduse de nouile reglementări, nu introduc nici ele vreo uniformizare. Aici ele nu fac altceva decât raportează dimensiunile existente la schemele oficiale stabilite, după cum coincid sau se apropie de vreunul din gradele lor.

b) Dimensiunile acestea ridicate ale sesiei ne dau, și numai prin cifrele lor, imaginea structurii satului. Vedem numai decât că avem a face cu o așezare de munte, cu casele răsfirate. Sesiile mici pot fi mici din pricina terenului sau subdiviziunilor prin moștenire, dar pot indica și părți mai adunate ale satului. Marea lui majoritate însă se arată încă răsfirată, cu casele destul de distante unele de altele. Dimensiunile sesiilor mai indică și că satul în dezvoltarea sa încă tot mai mult se întinde, decât se concentrează. Nu numai noii veniți își întemeiază gospodării noi, mai departe, ci foarte probabil și moștenitorii mai numeroși se mută mai curând în altă parte, decât să se restrângă la subdiviziunile

⁵ Iugărul de 1600 st. p. în uz și azi în Transilvania, echivalând cu 5754 m².

mici de moșie, care le-ar reveni prin moștenire. Intinderea considerabilă a terenului aici deschide larg această posibilitate.

Pământul arător în câmp e foarte puțin. Intreg satul nu are decât 219 iugăre, ceea ce nu dă în medie nici măcar un iugăr de gospodărie. Proporția celor fără pământ arător e și ea foarte ridicată. Din cele 227 gospodării, nu mai puține de 89, deci 39% din ele, nu au arător în câmp. Puteau avea doar întinderi variabile înlăuntrul sesiei, în grădină, bine înțeles dacă aveau sesie. Mulți însă am văzut, nu o aveau nici pe aceasta. În dreptul multora din acești oameni fără sesie sau fără pământ conscripția notează: *manuali labore victitat, manuario opere se sustentat, laborando aliis victitat...* Trăiau deci cu palmele sau lucrând la alții. La unul chiar: *mendicando victitat*, adică trăiește din cerșit. Restrângându-ne numai la cei cu pământ chiar, nici acestora nu le revine în medie decât 1,6 iugăre de gospodărie, o cotă cu totul insuficientă pentru întreținerea unei gospodării. Cantitățile însă se repartizează pe gospodării foarte inegal. Majoritatea au cantități mici, în jurul unui iugăr. Unele au doar $\frac{3}{4}$ sau jumătăți de iugăr, iar opt gospodării au abia câte $\frac{1}{4}$. Cu cantități mai ridicate erau puțini, abia 21 de gospodării aveau dela 3 iugăre în sus, din care numai 3 aveau dela 5 iugăre în sus. Cel mai mult pământ arător îl avea Ion Zbârcea: $9\frac{1}{4}$ iugăre.

La aceste cantități se mai adaugă pământul arător din cadrele sesiei în înțelesul ei de intravilan, după cum am văzut cele mai adesea foarte întinsă. Însă nici acesta nu îndreaptă prea mult raporturile. Grădina, după cum reiese din alte scripte, cuprinde mai mult loc de cosit decât arător.

Pământul arător al satului nu numai că e puțin, dar mai e și de calitate foarte scăzută. După declarațiile iobagilor, pământurile le sunt pe dealuri, sunt pietroase, se pot ara numai cu șase boi, plugul trebuie ținut tot în putere și călcat ca să nu scape. Grâu de toamnă nu se face, decât de primăvară și nici acela decât unde și unde. Orz și ovăs se mai face câte puțin, când nu le strică bruma. Bucatele, și care se fac, nu le prea pot căra acasă, fiind dealurile mari. Când sunt ploii multe ele se strică pe dealuri. Gunoii nu se poate căra pe dealuri. Dar se putea gunoi de sigur cu oile. Bucatele le cumpără astfel mai mult pe bani, din altă parte.

Produsele, după cât se poate deduce din textul conscripției, erau mai ales grâul de primăvară, orzul, ovăsul, cânepa. Date numerice asupra productivității solului conscripția nu ne dă, productivitatea aceasta însă se poate închipui din datele altor sate de munte. Ea în tot cazul nu putea compensa nici pe departe munca

depusă. La munte nu e întâmplare rară ca agricultorul să nu recolteze nici măcar sămânța pe care a pus-a în pământ.

Asupra sistemului de cultură agricolă, asupra alternării sau rotației culturilor, scriptele nu ne lămuresc. Ele vorbesc de două câmpuri, dar aceste câmpuri nu puteau să prezinte nici echilibrul, nici omogenitatea celor din satele de jos. După cum nici alternarea sau rotația culturilor nu puteau să prezinte aici aceleași regularități.

Avem astfel și aici agricultura obișnuită în satele de munte, acea agricultură dificilă, expusă la toate riscurile și cu o rentabilitate cu totul disproporționată în raport cu munca depusă. Omul totuși nu renunță la ea; resursele de vieață ale muntelui sunt atât de sărace, încât el nu poate renunța la niciuna.

Fânașul e mult mai întins. El e de 392 iugăre, deci aproape de două ori cât arătorul. Raportat la numărul gospodăriilor ne dă o medie de 1,7 iugăre de gospodărie, o medie care totuși nu se poate socoti ridicată nici ea. Din cele 227 gospodării însă, 70 nu au fânaș. Restrângând calculul numai la gospodăriile care au, media se ridică la 2,5 iugăre de gospodărie. Marea majoritate a celor cu fânaș au între $\frac{1}{4}$ —3 iugăre. Dela 3 iugăre în sus au 60 gospodării, din care 12 au dela 5 iugăre în sus, din care iarăși 3 au peste 7 iugăre.

Cantitățile se ridică cu fânașul din grădini. Proporția fânașului e și aici, după toate semnele, mai ridicată decât a arătorului. Cel puțin din conscripția din 1773 pentru partea familiei Lázár,⁶ care notează capacitatea și la arătorul și fânașul din grădini, așa reiese.

Despre fânaș relațiile iobagilor sunt mai favorabile. Fânașele le declară în general bune. Cele din grădini sau din râturile de pe lângă Mureș se pot cosi de două ori, fac și otavă. Acestea dau trei măji de iugăr. Cele de pe dealuri însă nu mai dau decât o majă de iugăr și nu pot fi cosite decât odată. Și-apoi greutatea e că fânul de aici de obicei nu poate fi cărat acasă, din pricina lipsei de drumuri sau a căilor neumblate.

Atât pământul arător, cât și fânașul s'au obținut mai ales prin defrișare. Actele, conscripțiile fragmentare pe care le avem la îndemână, menționează aceasta la fiecare pas. Conscripția din 1773 cel puțin, notează la o serie bună de pământuri și fânașe, că sunt defrișate din pădure. Unele erau acum chiar în curs de defrișare, erau încă cu butucii pe ele.

⁶ Arh. Muz. Ard., Fam. Lázár. Fasc. 10. Nr. 1, p. 980—996.

Despre forma de proprietate a pământului arător și fânașului, conscripțiile nu ne spun nimic. Din datele lor însă reiese destul de limpede, că ele sunt proprietate individuală. Pământul smuls naturii prin efort individual trebuia să fie proprietate individuală. Comune cu adevărat nu sunt decât pășunea și pădurea.

Întinderea pășunilor nu e indicată. Pentru întinderea și calitatea locurilor de pășune e suficient însă să cităm declarația locuitorilor: „Locuri de păscut vite avem destule și bune, și de îngrașat iară bune, cât mai bun loc nu ne trebuie și mai larg”.

Creșterea vitelor. Conscripția dela 1785 nu înregistrează și vitele. Ce importanță și ce proporții poate avea însă creșterea vitelor aici, se poate deduce și din proporția fânașului și din actele și conscripțiile parțiale ale satului. De pildă, conscripția din 1773 ne dă pentru 24 gospodării iobăgești: 26 cai, 34 boi, 45 vaci, 213 oi. O situație deci obișnuită la munte. Aproape fiecare gospodărie iobăgească își are calul său și aproape totdeauna numai unul. Din cele 24 gospodării excepție fac abia 6: una cu 6 cai, una cu 2 și 4 fără niciunul. Boii, obișnuit 2 de familie, în două cazuri 4, sunt animalul de jug. Cu ei se cărașește, cu ei se face agricultură. Boi însă nu au mai multe gospodării, în cazul nostru 10 din 24.

Oile, după această conscripție, dau o medie de 8,8 de gospodărie. O medie mai ridicată decât cea din satele de jos, dar nu una care să indice sat păstoresc sau măcar vreun păstorit de oi mai intens. Oi nici nu au toți: 9 din 24 gospodării nu au. La cei care au, numărul variază între 3—40. Peste 20 nu au mai mulți de 4. Unul singur, un jeler neluat aici în calcul, avea 100 de oi. Că nu poate fi vorba de un sat păstoresc sau de vreun păstorit intens aici, se vede și din îndatoririle iobagilor. Numai iobagii familiei Lázár, 12 la număr, datorează la 1785 în contul obligațiilor iobăgești oi. Restul iobagilor satului sunt înregistrați cu prestații de altă natură. Păstoritul aici e deci și el numai una din ocupațiile necesare vieții anevoioase a omului de munte. Creșterea vitelor, se vede și din aceste date, prezintă un izvor de viață apreciabil, mai important de sigur decât agricultura, dar aceasta încă nu explică ridicarea satului la nivelul lui de azi. Creșterea vitelor nu se ridică peste nivelul obișnuit în alte sate de munte, ea nu e sursa principală care îl ridică.

Pădurea. Bogăția adevărată a locului era pădurea. Păduri nefârșite de fag și mai ales de brad acopereau aici toată întinderea munților. Păduri cu luminișuri puține sau mai puțin întinse, omul așezat aici câștigând teren printr-o continuă muncă de defrișare. În dauna pădurii se întinde grădina, pământul arator,

fânașul. Pădurile erau atât de întinse și atât de inepuizabile, încât până târziu nu se simte nevoia vreunei restricții în tăiatul lemnului. Actele cel puțin nu amintesc niciuna. „Lemne de tot felul avem destule și slobode, nu ne oprește nime” — declară și iobagii la 1785.

Plutăritul. Valoarea cea mai mare a locului era bradul, care se găsea în cantități imense. Dar aceasta nu era suficient, brad se mai găsea în cantități mari și în altă parte. Mai era nevoie și de posibilități de exploatare, de valorificare a lui. Și aici vine în ajutor apa Mureșului. Valorificarea s'a putut face prin transportul cu plutele pe Mureș. Și astfel exploatarea bradului și plutăritul devin izvorul principal de venit al satului. Cu plutele lemnul era transportat până departe, până la Arad chiar. El era valorificat în drum, la câmpie, sau acolo. Plutăritul a devenit aici o specialitate. Serviciile iobăgești chiar, iobagii le făceau cu plutele. Plutăritul era izvorul de venit aici și pentru proprietari. Cu plutele se transportau trunchi, grinzi, scânduri, lațuri, pari. Câștig iobagii făceau din plutăritul pe seama lor sau pe seama altora pentru bani. «Avem apa Mureșului în sat — spun iobagii la 1785 — pe care apă umblăm cu plute, ducem plute și pe sama noastră și pe sama altuia și căpătăm bani. De n'ar fi apa Mureșului n'am putea trăi. Dară cine îi harnic a face plute și a purta plutele, căpătă bani de trăit».

Plutăritul e în creștere pe măsură ce crește în importanță exploatarea lemnului. Un avânt mai mare ia însă în sec. XIX, cu intrarea în funcțiune a societăților care îl organizează și exploatează intensiv. Dar apoi, cu construirea căii ferate, iarăși decade. Azi locuitorii, întrucât nu sunt ocupați la întreprinderile forestiere moderne, la fereștraie sau la fabrica de cherestea, revin tot mai mult la vechile ocupații: agricultura și creșterea vitelor.⁷

În afară de aceste izvoare de vieață principale, agricultura, creșterea vitelor și pădurea, adică plutăritul, locul prezintă prea puține alte posibilități economice. El prezintă mai mult desavantajii economice. Iobagii mai declară doar câștigul pe care îl mai pot avea lucrând la «Fereștrăul împărătesc».⁸ Sau mai spun, că apă au destulă peste tot și locuri pentru topit cânepă. Incolo încep neajunsurile. Alte izvoare de câștig — spun — nu au nici aici, nici

⁷ Enric Wachner, Județul Ciuc, Toplița și defileul Mureșului. În *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj III* (1926—1927), p. 283—342.

⁸ „Aise pe hotaru Nosztru jeszte Sirazto Imperetyeszk, Csinye merje a Lukra a kolo in tete zilye kapete bány”.

pe aproape pe la vecini.⁹ În sat nu au nici târg, nici crâșmă, nici pământuri arătoare sau fânațe, din care ar putea face bani. N'au nici păduri cu ghindă pentru îngrășat porci. Varză se face puțină și numai ici colo. Locurile de valorificare a resurselor sunt și ele departe. La Reghin sau Gheorgheni, târgurile cele mai apropiate, nici nu se putea merge cu carul, ci numai cu calul.

Obligațiile iobăgești sunt în funcție de aceste condiții fizice și economice, de categoriile iobăgești, dar și de trebuințele proprietarilor, de eventualele învoieli sau contracte încheiate cu ei. De aceea obligațiile iobăgești variază nu numai dela o categorie iobăgească la alta, de pildă dela iobagi la jeleri, ci și dela proprietar la proprietar. Câți proprietari atâtea feluri de obligații. Iobagii unora le împlineau colectiv, ai altora individual. Pentru a se vedea ce variații pot să ia obligațiile înlăuntrul aceluiași sat, trăind în condiții economice foarte asemănătoare, le înșirăm, chiar dacă ele îngreunează mult lectura:

Iobagii baronului IOAN BORNEMISZA dau o plută încărcată cu 50 de lațuri, 12 corni și 100 de pari (în textul latin: de brad), pe care o duc pe Mureș până la Petelea. În afară de această plută tot iobagul mai dă câte 6 mariași.

Iobagii contelui MIHAIL TELEKI dau o plută încărcată cu 100 lațuri și 12 căpriori, pe care (după textul latin) o duc pe Mureș până la Reghin. Jelerii dau fiecare câte 3 mariași.

Iobagii baronului IOSIF BĂLINTITT fiecare câte o plută, încărcată cu 40 scânduri, pe care o duc până la Periș și câte 6 mariași bani fiecare.

Doi iobagi ai lui GHEORGHE KORDA dau (împreună) o plută cu 100 de lațuri, 12 corni și 400 de pari, pe care o duc până la Ideci. Fiecare iobag apoi câte 7 floreni și câte un font de pește și amândoi împreună o cupă de unt.

Iobagii lui ȘTEFAN BÁNFFI fiecare dă 6 floreni¹⁰ pe an, o claie de fân, o jumătate cupă de unt, iar vara lucrează aici în hotar o săptămână.

Iobagii lui SIMION KEMÉNY (24 gospodării) dau o plută cu 100 de scânduri încărcată, pe care o duc până la Ieciu, apoi fiecare iobag câte 4 floreni bani, o piele de jder și o „pasăre”.¹¹ Jelerii

⁹ „Alt Mestersugurj pe hotaru Nosztru nu jeszte, Nitse aprape la Vetsinyi...”

¹⁰ În textul latin: „... 10 Florenos Vonales Unam Galinam Litri...”

¹¹ În textul latin: „...Unam pellem Martes vocatam, et unam Attagenam...” Mai jos, la îndatoririle iobagilor lui Iosif Bornemisza, Attagena corespunde lui găinușe din textul românesc. Găinușe va fi și „pasărea” din textul de aici.

(6 unități) dau „o plută cu o sută de laturi și doi trei corni deasupra încărcată”, pe care și ei o duc până la Ieciu.

Iobagii lui FRANCISC TOLDALAGI dau „o plută cu șase sute de pari (în textul latin: de brad), doisprezece căpriori și două rude lungi încărcată”, pe care o duc până la Târgu-Mureș. „Bani tot iobagiu opt mariași și opt crețari și șapte mariași de jder” (adică răscumpărarea pieii de jder). Jelerii câte trei mariași fiecare.

Iobagul doamnei LADISLAU BETHLEN „trage afară (în textul latin: din pădure) lemnele care le taie iobagii din țară și le tocmește lângă Mureș”. Jelerii ajută și ei la tragerea lemnelor tăiate.

Iobagii lui LAURENȚIU MARA (8 familii) fiecare câte 8 floreni (floreos vonales). apoi toți împreună fac (anual) o plută încărcată cu 100 de laturi și 12 corni, pe care o duc până la Sântioana.

Iobagii lui GABRIEL LÁZÁR dau fiecare câte două oi cu miei.

Iobagii baronului VOLFGANG KEMÉNY dau fiecare câte o plută încărcată cu 1000 de pari (de brad), pe care o duc până la Ieciu.

Ai lui FRANCISC LÁZÁR tot iobagul două oi cu miei.

Iobagii baronului IOAN BÁNFFI dau fiecare câte o plută încărcată cu 100 de laturi, 12 corni și 500 pari (de brad), pe care o duc până la Reghin. Bani tot iobagul câte 4 floreni.

Iobagii Colegiului Reformat din Târgu-Mureș, fiecare câte 10 floreni (floreos Hungaricales) și o cupă de unt. Apoi câte doi iobagi fac o plută încărcată cu 100 de scânduri, pe care o duc până la Târgu-Mureș. Jelerii dau fiecare câte 100 de pești.

Iobagii contesei IULIANA BETHLEN dau fiecare câte o plută, încărcată cu 100 de laturi, pe care o duc până la Târgu-Mureș.

Iobagii contesei ADAM LÁZÁR, fiecare câte două oi cu miei și bani 3 șuștace.¹²

Iobagii baronului IOSIF BORNEMISZA, fiecare câte o plută cu 100 de laturi, 20 de corni, pe care o duc până la Abafaia. Apoi tot iobagul deosebit taie (face) câte 1000 de pari (de brad), pe care-i duce Domnul de aici, tot iobagul taie și duce la fereștrău câte 10 trunchi pe sama Domnului. Fiecare iobag mai dă câte 7 mariași și două găinuși sau 4 șuștace răscumpărare (24. xferos în redemptionem Attagenam). Jelerii fiecare câte un zlot (1. Rflor.).

Iobagii contelui ANTON LÁZÁR, fiecare câte două oi cu miei și 3 șuștace (18. xferos).

Ai lui LADISLAU HEGYESI, fiecare câte o plută, încărcată cu 100 de laturi și 12 corni, dusă până la Reghin.

Ai lui MIHAIL JABROCZKI, fiecare câte o plută încărcată cu 1000 de pari (de brad), dusă până la Maiorești.

¹² In textul latin: 18 xferos.

Ai jupanului IACOB PUSKÁS, fiecare jeler câte 3 mariași.

Obligațiile iobagilor baronului IOSIF NALÁCZI lipsesc din listă.

Privind aceste obligații, observăm ca ele se deosebesc fundamental de ale iobagilor din câmpie. Felul de viață deosebit a impus obligații deosebite. Aici nu mai avem robotele, dijmele, cărăușiile obișnuite în satele de jos. Nu e pomenită nici măcar dijma oilor, obișnuită și în satele de munte. Total se însumează în aceste obligații globale și în taxe în bani, — de sigur mult mai potrivite cu natura și depărtarea locului și mult mai comode pentru proprietari.

Intr’o asemenea situație reglementările oficiale au rămas fără vre-un efect mai vizibil. Acestea se străduiau să pună o ordine mai mult în obligațiile iobăgești din câmpie și se ocupau mai puțin de diversitatea deosebită a obligațiilor de la munte.

Aceasta e, cuprinsă în date sumare, imaginea satului Toplița la 1785. Un saț iobăgesc de munte, cu ocupațiile obișnuite: agricultură și creșterea vitelor. Ocupația specifică a satului însă e exploatarea bradului, prin plutărit. Mai ales această ocupație comercială, evoluția posibilităților ei determină evoluția satului. Toplița s’a ridicat prin pădurile sale și prin apa Mureșului pe care le-a putut valorifica; ea s’a ridicat mai ales prin piețele sale de desfacere îndepărtate, de pe Mureș în jos. Tot bogățiile forestiere îi explică și aspectul de azi. Transformările pe care le-a suferit se datoresc mai ales transformării felului de exploatare a acestor bogății. Exploatarea liberă dela început e înlocuită tot mai mult cu exploatarea raționalizată, exploatarea mică cu exploatarea mare, ferestrăul cu fabrica de cherestea, exploatatorul liber cu muncitorul salariat. De aici surse noi de viață, ocupații noi, trebuințe noi; de aici și tendința spre urbanizare, de aici și împeștrirea etnică de azi. Condițiile noi de viață, mai ales noile întreprinderi au atras noi locuitori, din apropiere sau din depărtare, chiar de peste granițele țării.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

LEVÉLTÁRI ADATOK A DÉSI FAZEKAS CÉH TÖRTÉNETÉHEZ

BEVEZETÉSSEL ÉS JEGYZETEKSEL KÖZZÉTESZI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 235.

Már negyedfél évtizede annak, hogy 1913-ban SZÁDECZKY LAJOS válogatott okleveles anyaggal közzétette az egykori Magyarország területének iparfejlődését és céhtörténetét tárgyaló munkáját,¹ mégis ez a kiadvány, különösen erdélyi vonatkozásban, nem adott a magyar ipar- és céhtörténet kutatásának olyan lökést, mint amelyet várni lehetett volna, Mindössze két kolozsvári céh, a szabók² és az ötvösök³ céhe történetének készült el legalább a XVIII. századig terjedő szakasza.

Felette sajnálatos, hogy azóta sem terelődött rá a figyelem azokra a városi iparágakra és céhszervezetekre, amelyek termékeik révén a nép életében különösen fontos szerepet játszottak. Ez iparágak között elsőrangú jelentőségű volt a múltban éppen a fazekasság. Az eddigi adatok szerint az erdélyi városi fazekasság céhszervezetének keretei (nem tekintve a szász székek területén lévő egykor szász jellegű városok középkorig visszanyúló céhszervezeteit) az erdélyi fejedelemség kialakulási korától kezdve formálódnak ki véglegesen. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a dési fazekas céh meg éppen a legrégebbi erdélyi fazekas céhek közé tartozik, hiszen az első ismert, céhrendtartásokat magába foglaló céhlevele 1570 tájáról való. Ennél előbbi időből csak Kolozsvárról említenek fazekas céhet (1512)⁴ és csak a déssel egyidőből, 1572-ből tudunk a székelyudvarhelyi fazekasok céhszervezetéről is.⁵ Egyes, jobbra szász jellegű erdélyi városoknak a XVI. szá-

¹ Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon okirattárral (1307—1848). Bp., 1913. I—II. köt. (Az Országos Iparegyesület Bárány Kornfeld Zsigmond-Könyvtára VI—VII. köt.).

² Rajka Géza, A kolozsvári szabó céh története a XV—XVII. században. Kvár, 1913.

³ Novák József, A kolozsvári ötvös céh a XVIII. századig. Kvár, 1915. — Ezen kívül megjelent két népszerűsítő jellegű kisebb kiadvány: Veress Endre, Az erdélyi ipari céhek élete, (Iparos könyvtár 1.). Kvár, 1929. — Ua., A kolozsvári Szent Mihály templom céházslói és a céhek története. Kvár, é. n.

⁴ Szádeczky, i. m. II, 330.

⁵ I. h. II, 340.

zadban meglévő fazekas céh szervezetein⁶ kívül a többi erdélyi város fazekas céheire vonatkozólag aztán csak a XVII.—XVIII. századból vannak az első adataink.⁷

Mindezeket előrebocsátva, valóban sajnálatos, hogy legnagyobb vármegye-monográfiánk Désre vonatkozó részében csak egy-két elszórt adatra bukkanunk nemcsak a Dés környékét, de Besztercég és Kolozsvárig távolabbi vidékeket is agyagedénnyel ellátó dési fazekas céh történetére nézve, és ami még feltűnőbb, egyetlen adatot sem találunk egyetlen dési céhre sem SZÁDECZKY-nek az erdélyi céhek sorozatát összeállító lajstromában. Pedig — mint más forrásból tudjuk, — a dési sószállítók (cellérek) régóta fennálló társasági életükre hivatkozva, már 1500-ban a városi tanácstól szabályaik megerősítését kérik [SzolnDobMon. III, 14—5], 1570 táján nyeri szervezetét a fazekasok céhe, 1684-ben a városi tanács szenátorai között ott látjuk a csizmadia, a kovács, a lakatos és a szabó céh céhmesteréit is; ezeknek céhe tehát a XVII. században már tekintélyes volt. Más nyomok is arra utalnak, hogy a XVII. század végén a dési kézművesség gazdasági és ezzel együtt társadalmi súlya a delelőn állt, iparcikkei áráról országgyűlési végzések intézkedtek és a városvezetésben is döntő szerepük volt. A XVIII. század folyamán azonban mutatkoznak már azok a jelek is, amelyek a kézműves réteg gazdasági és társadalmi helyzetének kétségtelenül főként gazdasági okokra visszamenő megingására mutatnak.⁸

Az egykori dési fazekas céhnek újabban a fazekas ipartársulat tulajdonában lévő iratanyagát még 1934-ben néztem át. Örömmel állapíthattam meg, hogy két, 1570 tájáról való céhlevele a legrégebbi erdélyi fazekas céhlevelek közé tartozik; sőt aránylag késői, 1684-i, bővített céh szabályzatának értékét is emeli az, hogy a város többi céhei közül néhánynak meglétére legalább közvetett adatokat tartalmaz.⁹ Bár a XVI—XVII. századból a dési fazekas

⁶ Erre nézve l. i. h. II, 338.

⁷ Ezeknek az adatoknak sora időrend szerint így alakul: Fogaras (1614), Marosvásárhely (1616), Nagyenyed (1648), Gyulafehérvár (1684), Zilah (1738), és Szilágysomlyó (1764) [L. i. h. II, 329 kk.].

⁸ Ezekre nézve l. még tőlem: Dés helynevei: Erd. Tud. Füz. 100. sz. — Dés települése és lakossága: Az EME. XVII. vándorgyűlésének Em-lékkönyve. Kvár, 1943. 83, 91 kk. és kny. Erd. Tud. Füz. 143. sz. — Dés története: Szolnok-Doboka magyarsága. Dés—Kvár, 1944. 159 kk.

⁹ Az itt alább közlendő iratokból a következő, más dési céhekre vonatkozó személyi adatok emelhetők ki: 1684: Lakatos Ferenc lakatos céhmester, Kászoni Szabó István szabó céhmester, Ugocsai Tamás kovács, Makai Bálint csizmadia céhmester, Dési Seres János kovács céhmester, Milotai Lakatos István, a lakatos céh egyik mestere. — 1757: Gulácsi Mihály csizmadia céhmester, Nagy Szabó András szabó céhmes-

céhnek csak e három irata maradt reánk, a XVIII—XIX. századból megőrződött leváltári anyag élénk világot vet ez, egyik legjelentősebb vidéki kézműves-iparos városunk egyik céhének belső életére, munkaviszonyaira, a vezetők, a mesterek önzésére és a legények, valamint az inasok nagymértékű kiszolgáltatottságára, illetőleg kihasználására, a céhbe szervezettek meg a szervezetlenül dolgozók (kontárok, kantárok) viszonyára és még sok más olyan jelenségre, mely a céhrendszer XVI—XVIII. századi elfajulásának, hanyatlásának elmaradhatatlan velejárója volt. Kétségtelenül láthatók azonban olyan intézkedések is, amelyek a munka minőségének emelését, a vezetők önzésével szemben a legények és inasok valamelyes védelmét, a beteg, elaggott tagok vagy özvegyek gyámolítását célozzák.

Éppen ezért a még 1934-ben átnézett és közlésre érdemesnek tartott darabjaiban le is másolt anyagot, úgy vélem, érdemes közléteni. Legtöbb iratot teljes egészében közlök, a céhgyűlések jegyzőkönyveit azonban csak szemelvényesen, illetőleg kivonatossan adom. Megjegyzem, hogy csaknem másfél évtizeddel ezelőtt folytatott kutatómunkám során sajnálatosan túlzott mértékben alkalmazkodtam a Magyar Történelmi Társulat akkor érvényben lévő másolási szabályaihoz, és így a levéltári anyagot szinte teljesen mai helyesírásra átírva másoltam le. Minthogy azóta éppen a legfontosabb első három oklevél a dési fazekasok kezén további rongálódást szenvedett,¹⁰ másolataimnak e téren mutatkozó hiányosságait nem volt alkalmam eltüntetni, illetőleg a másoláskor átírt szövegeket eredeti helyesírásra „visszaírni”. Az utoljára 1942-ben látott oklevelek azóta bizonyos további rongálódást szenvedtek; így tehát ma már csak itt közreadandó másolataim őrzik a teljes szövegeket.

Szinte felesleges megjegyezmem, hogy az átírásban másolt szövegek minden hangtani sajátosságát megtartottam;¹¹ kétes olvasatok esetében a szót (?) -be tett figyelmeztető jelzéssel láttam el; néhányszor ugyancsak () -ben közöltem az eredeti helyesírási alakot is. Minthogy az iratok a szakszerűtlen kezelés során már

ter, Prágai János szabó kis-céhmester, Balog István csizmadia, Gyarmati István Kovács a kovács céh öreg-céhmestere. — 1764: Prágai János szabó céhmester, Engiger Gellgy (!) csizmadia céhmester.

¹⁰ Ezt még az EME 1942-i dési vándorgyűlése alkalmából rendezett kiállítás alkalmával állapítottam meg.

¹¹ Éppen ezért a nyelvi szempontból érdekesebb adatok egyrészét »A dési fazekasok mesterműszavai« című közleményben már előbb felhasználhattam [vö. MNy. XXXIV (1938), 117—22].

Az átírás természetesen nem érintette a tulajdonneveket; ezeket a forrás eredeti helyesírásában közlöm.

1934-ig is nagyon megrongálódtak, belőlük szók, szó- és mondatrészletek kiszakadtak, illetőleg teljesen kifakultak, a szövegben mutatkozó folytonossági hiányokat kiszakadás esetén []-lel, olvashatatlanág esetén pedig ...-sal jeleztem. A rövidítéseket legtöbbször feloldottam, a tőlem származó szövegkiegészítéseket ()-be tettem.

1.

1570 körül(?)

A céhnek a dési városi tanácstól jóváhagyott szabályai.

Mi Serieny Miklós fűbíró és az tizenkét esküdtek és mind az egész dési tanács adjuk emlékezetre mindeneknek az kiknek illik, hogy mi előnkben jöttek vala az fazakas mesterek tudni illik az céhmester Fazakas Péter, Erdek Benedek, Fazakas Mátyás és Benedek, az több itt lakó fazakas mestereknek képiben az jó mód és rendtartásért, akarván minékünk könyörgeni s könyörgenek pedig ezen, hogy mi ünekik az több mies embereknek kik ez városban laknak szokássok és rendtartássok szerint céhet engednénk tartaniok, sőt ugyan adnánk. Mi azért az egész tanáccsal egyetemben megértvin, hogy ezeknek kívánságok miltó és tisztességes volna és hogy az ű társaságok is szaporodnejek(!), az Istennek tisztességire egyenlő vigezetből és akaratból (!) ünekik, hogy céhet szerezzenek és tartsanak (tarcsyanak!) megengedtük ilyen ok alatt, hogy minden fazakas mester az ű mesterségiben hűn és igazán eljárjon; ha hun pedig valamellyik mesternek az ű miviben valami álnokság avagy csalárdság találatnék, az mesterségtől megfosztassék. Mindazonáltal újonnan megengesztelvin az mestereket, szabad legyen mesterséget váltani. Ezt is végeztük úfelüllök, hogy mikor az újonnan mesterré lejendő az jelt kibocsát[ná, gyűjti az] mestereket az céhmester házához és az mesterséget fel akarván követni szorgalmas[an.....] őket az választételre akkor a választéttelt az jövendő cé najára halasztassák és az másik cé napja előjövén tudakozzanak meg rűlla(!) az mesterek, ha mesterré lejendő érdemli-e az mesterséget avagy nem és ha megérdemli, úgy tegyék mesterré. Ezt is végeztük és engedték ünekik, hogy az mesterré lejendő az első beköszönő pohár két tál étekkel tartozzék (t. i. megadni); egyik borsos itek, az másik pecsenye legyen s egy veder borral, az minél jobbat az üdőben az korcsomán találnak. Ezt is engedték nekik, hogy az új mesternek az nagy ebeden hegedüssinek kellyen lenni ki vidámítsa az lakozóknak szüvöket. Kéll pedig akkor adni négy tál étet s egy pecsenyét s hatvannégy pénz árra

bort és az Isten tisztességére négy forintot aranyul, a céhmesternek egy szekernyét (?sekernjett!), az szolgáló dékának egy cepe-lyüjst (? czepe-lyüst!). Másodnapon az nagy ebéd után azonképpen az új mesternek kell adni az mesternek fölöstökömöt mézes bort, egy tál étket és egy pecsenyét. Az mestereknek pedig fürül füre kell adniok egy-egy tál étket, egy-egy ejtel bort s akkor is az új mesternek hegedüssinek kell lenni. Ezt is végeztük úfelöllok, hogy ha történendik, hogy fazakas mesternek fia más fazakas mesternek leányát avagy feleségit házastársul magának veszi az olyan új mester csak az bekoso (!) (beköszönő) pohárral tartozzék, mint oda fel meg vagyon mondva. És ugyanazon új mesternek Isten tisztességire kell adni egy forintot, az cémmesternek egy szekernyét az dekának egy csepe-lyüst. Ezt is egettük (! engedték) únekik, hogy egy küül való fazakasnak is (semminemű miet ez vá[ros.....]) szabad legyen az embernek más mestert valakit [...] akar hozni.

Mi azért ekkeppen hallgattuk (!) meg az ti könyörgésteket fazakas mesterek, de úgy, hogy tü is ez rendelkezések megtartására kötelesek legyetek.

E XVI. század végéről vagy a XVII. század legelejéről való, hitelesítetlen, szakadozott és nyilván hiányos másolat hozzávetőleges keltét a bevezető formulában említett SERIENY MIKLÓS főbíró hivatali működése határozza meg. 1509—10-ben és 1513-ban SERYENY Miklóst az esküdtek és szenátorok között említik. 1513-ban, 1520-ban, 1528-ban és 1532-ben ugyanő a város bírja. Alighanem fia vagy közeli rokona lehet az a SERJÉNYI MIKLÓS, aki 1559-ben tanácsosként, 1570-ben meg bíróként említetik [SzolnDobMon. III, 205—6]. A század elején és a század második felében szereplő SERJÉNYI MIKLÓS nevet semmiképpen sem vonatkozathatjuk egy személyre, mert hiszen lehetetlen, hogy az 1513—32 között több ízben bírói tisztet viselő Serjényi az 1570-ben bíraskodóval egy személy legyen. Minthogy a bizonyáglevelél magyarnyelvű, inkább gondolhatunk a XVI. század második felében élt SERJÉNYI Miklósrá, mint a század első felében éltre. A tisztségjelző *fűbíró* (iudex primarius) cím is csak a XVI. század hetvenes éveitől kezdve szerepel a dési forrásokban [i. h. 206]. — Megjegyzendő, hogy az irat hitelesítetlen és aláírások nélküli volta miatt gondolhatunk arra is, hogy esetleg az oklevelet egy előbbi időpontban, a jelzett század első évtizedeiben keletkezett latin eredetiből a XVI. század végén vagy a következő elején fordították.

Az itt közölt céhszabályoknak van egy rongáltsága miatt szintén pontosan nem keltezhető bővebb, de ugyancsak hiányos, hitelesítetlen másolata. Bár ennek első fele csak kis mértékben tér el az 1. alatt közöltől, második részének teljesebb voltáért és fejlettebb szerkezetéért az elsővel együtt közlésre érdemesnek tartom.

Érdekes megjegyezni, hogy míg az előbb közölt változatban itt-ott tükröződnek azok a népnyelvi sajátosságok (ízés, üzés), melyek a dési és általában a közép-erdélyi népnyelvet jellemzik, a 2. alatt közreadandónak leírója, úgy látszik, a könyvnyelvhez szigorúbban ragaszkodó másoló lehetett.

2.

1570 körül (?)

A céhnek a dési tanácstól jóváhagyott, bővített szabályai.

Mi Serényi Miklós fő[bíró és az tizen]két esküdtek és mind az [egész dési] tanács adjuk emlékezet[ére mindenek]nek az kiknek illik, hogy [mi előnkben] jötenek vala az céhmester Fazakas [mesterek tud]ni illik a céhmester Faz[akas Péter], Erdek Benedek, Fazakas Má[tyás és Bene]dek az több itt lakos mes[tereknek ké]pekben az mód és rendtartá[sért akarván] minékünk könyörögni, könyörögenek [penig ezen], hogy ő nekik az több mives emberek[nek, kik ez] városban laknak, szokások és [rendtartások] szerint céhet engednék nekik [.....] engedték ilyen ok alatt Sőt [.....] mi, azért az egész tanácscsal egyetemb[en megértvén], hogy ezeknek kívánságok méltó és [tisztességes] volna és hogy az ő társaságok [is szaporodnék] az Istennek tisztességére egyenlő [végezetből] és akaratból őnékiek hogy cé[het....] tartaniok Hogy minden fazakas [mester] mesterségében híven és igazán eljár[jon, ha] penig valamelyik mesternek az [ő műveiben] valami álnokság avagy csalárd[ság találat]nék, az mesterségétől megfosz[tassék. Mind]azonáltal újonnan megengesztel[vén az meste]reket szabad légyen mesterséget váltani.

2. Ezt is végeztük ő felöllök, hogy mi[kor az újon]nan mesterré léjendő az jelt kibocs[átaná gyűjti] az mestereket az céh m[ester házához és az] mesterséget megakarvá[n szorgalmasan ...]toztattya őket az választételre akkor választétel az jövendő céh napjára halasztassék és az [másik] céh napja eljövén tudakozzanak meg [róla a]z mesterek, ha mesterré elégedendő-é, érdemli-e avagy nem az mesterséget és ha megérdemli úgy [tegyék], mesterré.¹

3. [Ezt is] végeztük és engedték őnékiek, hogy az me[sterré] léjendő az első béköszönő pohár két tál [étek] légyen; egyik borsos, az másik pecsenye [legyen] egy veder borral az minél jobbat az üdőben az korcsomán találják.

[4. Ezt is] végeztük és engedték őnékiek, hogy az új mesternek kell adni az nagy ebéden készpénzt tiz[szer?] hatvanhat pénzt, aranyul, viszontag tartozik az új mester az nagy ebéden nyolcvan hat [fon]t hússal mind az pecsenyével együtt, nyolc [tyú]kkal, két malaccal, két lúddal együtt; fűszerszámmal együtt megkészítse tisztessége[sen] úgy hogy semmi hátramaradás dolgában ne légyen. [Viszon]tag penig kenyérral az mennyi elégséges [.....] ugyan-

¹ Itt későbbi, XIX. századközepi kézírással: *t. i. 3 darabból álló remeket.*

akkor tartozik az nagy ebéden két [...]ssel s két hegedüssel, viszontag tartozik az [céh]mesternek egy szekernyével, az szolgáló dékány[nak] egy tisztességes cipelüssel kész patkolva. Ezek ollyak legyenek, az mellekben semmi toldás ne [legy]en, az szekernyének az szára perémes légyen, item [sark]a patkós. Viszontag az új mester tartozik az [többi mest]ereknek négy veder borral az nagy ebéd mellé; [...ugya]n(?) az nagy ebéd után az új mesternek [kell adni] az mestereknek felestökömöt mézes borral egy tál étekkel, egy pecsenyével akkor [...ce]lebrálni az ki vidámítsa az lakozóknak [szivét].

5. Ezt is végeztük öfelöllök, ha [valamely] fazakas fazakas-mesternek leány[át] házastársul magának venné az olyannak [kell] adni fél mesterséget, az fél mesterségben [tizen]öt forintot harminchárom pénzt, ak[.....] nyolcvan hat font húst, nyolc t[yúkot], két ludat, gyömbéres levet tartozik [és tar-]tozik az céhmesternek egy szekér[nyével], [az dékány]nak egy cipelőssel minden toldás n[élkül pat]kos légyen.

6. Ezt is végeztük és engedték önékiek [hogya] történendik, hogya más fazakas mester[nek fia] fazakas mesternek leányát vagy fel[eségét magá]nak házastársul vejénde csak a[z beköszönő pohárral?] tartozik, akkor is kell adni az céh[mesternek] egy szekernyét, az dékánynak egy ci[pellüst requi]situmival együtt.

7. Ezt is engedték önékiek, hogya egy künn [való fa]zakas is semminémű művet az városban [.....]zikben ne hozhassa, az hol penig [.....] az művét és csinálmányát elvegyék [.....] erejével és az Kalandosba adják [.....] mondva egy szentelen is az ő művét [a városba?] ne hozhassa (el) adni; kemence csinálásban [.....] mesterségben valami az ő mesterségére [.....].

8. Azonképpen végeztük ő felöllök [.....] mestereknek lészen valam [.....] menjenek annak meg [.....] céhmester házánál igyák még minden [.....].

[9. Ezt is vége]ztük ő felöllök, hogya az legény(n)ek az fa[zakas m]esternél, az kihez mégyen háromszáz faz[akat kelljen?] csinálni és úgy mehessen más mesterhez [legénynek].

[10. Ezt is adá]k (?) nekünk előnkben, hogya vadnak olly [legények] közöttök, kik gonosz üdön az meste[rrel ta]rtatják magokat, az jó üdön penig ki[mennek] az falukra, sőt művelnek az künnvaló [mester]eknek.

[11. Ezt is] végeztük öfelöllök, hogya valamely me[ster] legény céhes helyről kantárságra (!) ki mégyen [tart]ozzék három forinttal bejövetelkor.

[12. Az ki] az ő religiojokat háborgatja mesterség[étől] megfosztassék.

[13. Ezt] is végeztük egyenlő akaratból, hogy egy ifjú [m]esternek is egész terhet ne légyen szabad vinni, hanem ha ketten egy szekérrel: sem özvegy asszonynak, az ki kézével nem csinálja, Szent Gergely pápa napjára az ki ezen kívül cselekszik egy forintig megbüntettetik.

[14. Ezt] is végeztük és engedték önékiek, hogy [az] új mesterré lett tartozzék az öreg mester [.....] adásban esztendő mulva készpénzt tizen [.....] magyar forintot adni, három tál enni-va[lót], egy káposztát, egy veder bort, a mennél jobb [vagy az] üjdőben a korcsomán; két hégédüst [is adjon az sziv]ek vidámitására.

Mint azt már az előbbieken is láttuk, az itt közölt csonka, hitelesítetlen másolat a XVI. század végéről az 1. szám alatt közölt céhszabályzat bővített változata.

3.

1684. november 13.

A céhnek a városi tanácstól megerősített újabb céhszabályai.

Mi Belső Szolnak vármeg[yében] nemes Déés várossában lak[ozó ne]mes személyek, úgy mint Szal[ai] Lakatos Ferenc, az nemes városnak egyik [hü]tös assessora, az lakatos céhnek céh[mestere], Kászoni Szabo István ezen városnak egy[ik] hütös tanácsa, az szabó céhnek c[éhme]stere, Ugocsai Tamás kovács ez nemes [város]nak egyik hütös tanácsa, Makai Bál[int] ez nemes városnak egyik hütös tanács[a az] csizmadia céhnek céhmestere, Dési [Se]res János ez nemes városnak egyik hüt[ös ta]nácsa az kovács céhnek céhme[stere], Milotai Lakatos Mihály, ez nemes város[nak] hütös executora, az lakatos céhnek [egyik?] mestere adjuk értésére jelen valók[nak és] következőknek quod in Anno [1684]¹ die vero 13 mensis Novembris találának [meg?] minket ezen nemes városban lakó [fazakas] céhet tartó öreg és ifjú mester emb[erek] jelentvén mi előttünk akaratjokat [...] ván minket céhekben esett hol [.....] köztök véghez nem vihető törvény [.....]goknak eligazítására. Mi azért [.....] istenessen törvény szerént az ökglmek [.....] forgott dolgokat eligazítván k[érének ökg]mek erre is minket, hogy az

¹ A nagyon kikopott, kitöredezett iratból éppen a keltezés is hiányzik. Minthogy azonban a 7. szám alatt közölt fegyelmi határozatban hivatkozás történik egy 1684. november 13-án kelt szabályzatnak az ilyen fegyelmi esetekre vonatkozó 14. és 24. pontjára, a keltezés az 1684-es évszámmal bátran kiegészíthető.

[.....] vött némely punktumokat [.....]adnánk ki, némely en[gedtlen] embereknek taníttatásokra; mi azért arra is réa igérvén magunkat, tehetségünk szerént elkövettük eszerént:

1. Céhmaster tételkor senkinek is nem szabad az táblajárást felkövetni, hanem ha fekvő beteg lenne valamely céhbéli mesterember, ha pedig beteg volna is, mindazáltal voxát szükség beizenni kit választ céhmasternek, ha ki pedig elmulatná, elmarad érette táblajáráson, annyival inkább az kinek egészsége vagyon el nem szabad mulatni semmiképpen, elmarad érette sz. dr. 99.

2. Egyéb alkalmatossággal pedig mikor az céhmaster táblát bocsát, vagy céh házához vagy halottas házhoz vagy valami olly alkalmatossággal, valamely céhbéli mesterember illendő kívánságára (ha az céh törvényével nem ellenkezik az dolog) tartozik minden mesterember elmenni; ha pedig elmulatná valamellyik, elmarad érette táblajáráson sz. dr. 33.

[3. Eszt]endőnként céhmaster tételkor az céhekben [.....] bévött szokás szerént szokott vendéges[kedés len]ni, ollyan alkalmatossággal mind felesé[gével ott lenni?] tartozik minden ember, valamely abban [a céhben] vagyon elmenni, ha pedig valamel[yik mester?] vakmerőségtől viseltetvén el nem menne vagy maga vagy felesége, elmarad érette az ki azt cselekszi sz. dr. 33.

4. Mesterasztal adáskor mikor ollyan alkalmatossággal az egész céh együtt vagyon, hasonló dolgot kell tartani.

5. Mindenkor mikor az céhnek mulatása vagyon, tartozik az céhmaster az céhaszt[alt] megiltani annak rendi s módja szerént, úgy hogy valaki az mester emberek k[özül] olyankor veszekedést indítana az céh[asztal]nál, tehát az mennyi akkor az céh[asztal-nál?] elkölt azon marad érette, hanem [minden] mesterember magát megbecsülje, m[aga] is illendő becsületit megadja ha olyankor valamelyik ez ellen cseleked[ik] nem gondolván semmit az céhnek kö[zönsé]ges jelenlétivel, méltán elmarad éret[te] a fellyebb megírt poenán.

6. Az céhházánál ecceri asztal megülés [egy ej]tel bor, egy pohár bor előntözés egy ej[tel] toties quoties.

7. Egy lélek-mondás huszanöt [pénz]; esküvés hasonlóképpen.

8. Ha az egész céhnek.....ellen ember olyankor, mikor az egész [céh együtt] vagyon minden mester ember [....harminc-három pénzen. [Ha az] céhmaster ellen [.....].

9. Mikor az öreg mesteremberek el akarnak menni, tartozik az szolgáló mester házához késérni; ha pedig el nem akarná tisztit ebben az szolgáló mester követni, elmarad érette; valamint az céh megítéli az dolog (!) akkor megmutatja, ha utána való ifjú mes-

ter vagy az szolgáló mesternek, az is tartozék az előtte való öreg mestert kiváltképpen, hogy nem is érkezik az szolgáló mester mindenkor s mindenre; az hazakérés után tartozik az céhben visszamenni, izenetit az öreg mesternek az céhben megmondani. Minden ifjú mester ha az ellen cselekszik, elmarad érette.¹ Az vendégség véghezmenvén az szolgáló mesternek szabad az után leülni, enni s innya két ejtel borig.

[10. H]a céh házában még az vendégség tart, ha az szükség kívánja, tartozék egy ifjú mester fenn szolgálni, ha nem akarná az céhnek ebben szavát fogadni, céh büntetésén marad [ér]ette úgy, mint sz. 100.

[11. Az] céhmesternek az céh házából nem szabad [a]ddig az céhmesterséget kivinni, míg az céh együtt léssen, hanem képebelit kell hadni, ifjú céhmesternek hasonlóképpen. Ha pedig valamelyik ez ellen cselekednék, egy [ejte]l boron elmarad érette, hasonlóképpen az [szolgál]ló mester is.

12. Az szolgáló mesternek az céh[re szor]galmatossan gondot kell viselni. B[or el ne] fogyjon, mert ha elfogy, egy ejtel bor[t ad] érett toties quoties. Uccán az cé[hból] nem szabad senkit is kénálni és itatni, megtudatik valamennyi bort eccer [..]ban szokott elvinni, annyin marad éret[te]. Szabad jóakarójának az céhház[ában ad]ni egy pohár bort embernek.

13. Az céh házában esett dolgokban ily rendet s módot tartani; akármelyik felyebb [meg] írt dolgokban megéső fél, ha akkor [.....] magát megésmeri, hogy vétett az cé[h ellen], megbékélhetik kevéssel is, de ha el[hagyja], más napra vagy még továbbra az felye[bb még]írt poenán vagyon érette.

14. Ha valamely mester ember az céh házában kapná magát, az céhet ott ha[gyná] vagy csak maga gondolatlanul az cé[hnek] becstelenségére korcsomára menne, s ott inn[a az]tán elmarad érette sz. dr. 99. Ha pen[ig ak]kor s olyan helyen az céhet besteleníte[né], bebizonyosodván az dolog, elmarad az [do]logért méltán az oly mesterember félmesterségen, úgy mint sz. 6.

15. Külső állapotokban ezek is méltán m[egtar]tathatnak, ha történnék olyan dolog [hogy az] céh házában kívül két mesterember [eccer?] öszvekapna, egymás ellen vétenén[ek s meg] akarnak egymás közt békél[ni, meg is] békélhetnek; de hogy ha [mégbékélnek az] céhben, bémondaná azután az céh előtt [kel]l az békességnek lenni; ha pedig céh híre nél[k]ül megbékélnének egyenlőképpen mind az két [f]él megbüntetődik az dolognak mivolta szerént.

¹ Későbbi kézzel: dr. 33.

[16. Ame]lyik mesterember az másiknak egy céhet tarto[zik] mesterember társa ellen szegődött munkájában magát nem egyenlítheti, mert ha az ilyen dologban valamelyik mesterember tudva azt cselekedné, valamint az ilyen munkáért fizetnének, azzal büntetődik.

[17.] Vásárban egymás bosszuságára egymás elől az vévő embert nem szabad elhíni, annyival inkább egymás művét alázni. Valaki az ilyen dologban comperiáltatik, méltán céhbeli társa felszólíthatja az céhben érette dr. 33 pénzig, először meg is büntetheti az céh érette, az után többel is, ha azt cselekszi.¹

[18.] Ha történnék, hogy valamely mester ember egyik az másikat tolvajnak, gyilkosnak, lopónak, paráznának, káromkodónak vagy hamis hütünek szidná vagy kiáltaná, ha az ilyen dologban az céh előtt megbékélhetnek, jó s [m]ondja vissza, hogy nem jól mondotta, az [mit] mondott; de ha az megbántódott fél [nem aka]rná az békességet, minthogy az em[bernek az i]lyen dologban nem csak becsületi, hanem élete is forog, elveheti az céh[ből] az nemes város székire az törvényt, [ha] akarja.

19. Cigánnyal mesterembernek nem szabad [con]versáلكodni, annyival inkább egy poh[árból] innya tisztátalan személlyel; hasonlók [éppen] kiesik az céhből érette, valaki ez el[en csele]keszik.

20. Kutyát nem szabad mesterember[nek ha]jjigálni, annyival inkább megölni. Kivettetik az ilyen mesterember a céhből az [olyan dolo]gért, szabad pálcával megv[erni].

21. Ha valamely mesterember valamely [város]ban lakó embernek pénzéért nem [akarna] mívelni vagy művet adni, annak igaz okát is nem tudná adni, az ilyen dologé[rt az] idegen céhben az idegen, céhen kívül val[ó em]ber is tisztességét megkeresheti, mi[ért is] nem dolgozik vagy művét miért nem [adja] néki pénzért, elmaraszthatja sz. 6.

22. Ha történnék, hogy céhen kívül való emb[er pa]naszt tenni menne az céhmesterh[ez, az] mester azt a panaszt addig meghallgatván ne végye, még azt az mesterembert szem[be] nem hívatja, ha az hivatalra, előm[egyen], ha penig elmulatja, bűnössé teszi ma [gát] kétképpen is, egyikért, hogy céhme[steri] hivatalját megvetette, az panaszt [...] ellen megerősítette vélle. Céh[mester] 33 pénzen marad érette, az pan[asz penig] rajta marad, ha penig elég

¹ Ezután a tévedésből ideírt 19. pont változatát a másoló kihúzta. A kihúzott változat ez: „Cigánnyal mesterembernek nem szabad conversáلكodni, annyival inkább megölni. Kivettetik ez ilyen mesterember az céhből az olyan dologért, szabad pálcával megverni” Itt tehát nyilván csak a 19. és a 20. pontnak a másolat alkalmával való összekeveréséről van szó.

még [.....men]tségére, az panasz [ló.....] is vétkit az céhvel békéljék meg méltó, de ha ellene mond, hogy törvény nélkül nem engedi az panaszt, hanem megláttatja, tartózzék az panaszló fél is akarni, rendin lévő ember légyen törvényt állani, arrul kezet adni, hogy ha az törvény az panaszt méltónak nem ítéli, tehát az panaszló ember is tartózzék az m[é]l[tat]lan panaszért az céhben megbékélleni addig, [a]míg még kezet nem ad rolla, nem tartozik az céh panaszát felvenni.

[23. Vé]geztetett ez is, hogy ennek utánna Ambrus Jánost és Tálás Istvánt senki hamis hűtűnek ne merészelje mondani, mert marad érette céh büntetésén fél mesterségen, úgy mint sz. 6.

[24.] Továbbá valaki céh házánál fegyverre kapna valaki ellen, fél mesterségen marad érette sz. 6.; ha penig alattomban fegyverért menne házához, osztán fegyveres kézzel céh házára menne hatalmasul, az ilyen dolgáért az céhből is méltán kivethetnék az ilyen embert, mikor az céh együtt vagyon, ha olyan dolog esnék.

[25.] Mikor az céhmester az céh akaratjából zálogért küld valamely mesterember házára, tartózzék zálogot adni, ha penig nem akarna adni vagy ugyan nem is adna, méltán elmarad érette, elsőben céh büntetésén, úgy mint [.....] dénár, 99; nemesi szabadsághoz ilyen [do]logban az ember nem támaszkodhatik, mert [nincs] is nemes ember az céhben.

Minthogy a 26. Az őrszóval a végzések felsorolása megszakad, e hitelesítetlen másolatban fennmaradt céhszabályt is csonkának kell tekintenünk.

4.

1724. március 15.

Pap Istvánnének Farkas Zsigmondné ellen mondott „illetlen szavai” ügyében adott elégtételét és az egyezséget meg nem álló fél büntetését illető határozat.

DELIBERATUM

Anno 1724 die 15 martii tetsz[ett az becsü]letes céhnek mint-hogy az kolo[svári] cs. p. sokadalom alkalmatosságával [.....] úton esett holmi egyik az másik ellen való illetlen szó, mint mostan is P[ap István]né asszonyom Farkas Zsigmondné [asszony] ellen vétett, hogy azon kglme hite [urát közel?] az szekérhez nappal file hallatára [.....] ellen is Farkas Zsigmond urammal vétett [.....] az céh előtt Pap Istvánné asszonyom [minde]niket megkövette, szavait revocalta[; ha azért] valamelyik fél violálna, megbizonyos[odik], büntetődik sz. 1.

5.

1737, január 23.

Csehi Mihály, Semsei László és Farkas Zsigmond egyenetlenkedése ügyében hozott céhhatározat.

DELIBERATUM

Anno 1737 die 23 Januarii lévén az nemes Céhnek az rigi törviny sze[rint] való céh gyűlise és cé mestertitele és mu[.....] tála öszve kapván Csehi Mihály uram Sems[ei] László urammal az nemes Céh éleiben eresztet[vén] dolgokat mintkét fél. Tetszett, hogy ennek utánna egyik is az másiknak szemér[e] ne hányja sem utcán, sem háznál, sem után, sem útfelen ne szitkozodott, sem [.....]tist; ha valamelyik cselekedné [azt], könyörületeség nélkül megbün[tettessék] fl. hung. 12 azaz tizenkét magyar forintokig].

2. Végeztetett ez is, hogy ennek utánra sem jó urunk Farkos Zsigmond uram, sem [Sem]sei László uram egymás ellen szemre való sem szitkozódást, sem verekedist egy[más] ellen sem után, sem útfelen nem [.....] ökglmek, hanem akármelyik egymás ellen úgy főasszonyaink is egymást... megbecsüljék, sem egyik, [sem má]soktól hallott szót másnak ne hor[djanak]; az mely jó urunk az ilyenben meg[.....]dik, megbüntetődik fl. hung. 12 tizenkét magyar forinttal; ha pedik (!) annyi java nem tanáltatnék, az nemes c[éhből] kiesik érette.

6.

1756. január 18.

A céh-elszámolások elkészítésére és a céhbe való beavatásra vonatkozó határozat.

In Anno 1756-dik die vero 18-va Januarii [lévén] nemes céhünknek che (!) mester-tételi napja [.....] gyűlése, vigeztetett az nemes cénak tagjai [.....] egyenlő akaratból.

Primo. Hogy ennek utánna usuáltatnék közöttünk is m[int más] céhokba az cé mesterektől való számvétel az ne[m]es cénak csekély proventussaiból tett perceptiok és e[rogati]ok szerint az cé dolgainak hasznosabban s jobban [leen]dő folytatására; az mely cé mesterségbeli szolgál[at]ért cé mester uraiméknak ugya[n] közönséges me[gegye]zésből ítültünk az cé közönséges proventussá [ból] annoatim (!) járandó sallariumot az főbb chéme[sternek] flor. hung..... úgy az kischémester dekánya[k flor.] hung. 01 gyet, melyet is akkor tartozunk ökglm[eknek] adni, mikor ökglmek is ratiojokat az nemes c[éhnek] sine difficultate demonstrál-

ják; annak pedig ide[je] az cémester-titel előtt való napokon vagy napon (van).

A 2ndo. Ugyanakkor az is végeztetett közönséges ak[aratból], hogy nemes céhünk lenne szám szerint minden[kor] 06 id est hat öreg mester embere az elsőik közül [.....] szerint és az mely hat öregnek száma között (!) [.....] és az alkalmatosság kívánja az rendes kov[.....] azon cétartó atyánkfia magát bé avatni k[ívánja tartoz]zék az nemes cénak adni flor. hung. 3(?) -at [.....] bort, három fazék ételt, egy felsár [.....] amely is hivattatik az öreg mest[er.....].

7.

1756. június 21.

Az öreg és ifjú mesterek között fennforgó ellentétek ügyében hozott határozat.

Mi alább subscribált személyek adjuk tudt[ára] mindeneknek az kiknek illik, quod in an[no] 1756 die vero 21 mensis Junii a d[é]si be]csületes nemes fazakas céh requisitiojár[a] az öreg és ifjú mesterek között fennfor[gó] controversiának eligazítására exmitáltatvá[n] compareáltunk Fazakas Kováts Sámuel u[ram] ökglme házához, az holott is mind k[ét rész]ről írásban beadott praetensiójokat és pa[na]szokat a parsoknak felolvasván és articulusa szerint ruminálván, tettünk ily következ[endő]

DELIBERATUMOT:

Az ifjak közzül négyen, úgymint Mezei Gá[bor], Sebestyén Márton, Szilágyi István és Hidi [Ist]ván ökglmek úgy praetendálják, hogy [az] egész fazakas céh között való dissensio aly[a]tén praestatiokra való erőltetésből követk[ezett], melyekről semmi articulusban nem halottak, [hogy] felolvasatott volna. Erre nézve a céh pro...ma articulussait, melyekben inter caeteros az remekezés alkalmatosságával való [fize]tségben az eddigelé folyt abusos tollált[atik] s magokat az említett céhbéli mesterek ö[k]g]lmek más nemes céhek articulussai [s con]stitutiojához képpeszt a remekezés alkalmatosságával eddig excessive practizaltatni [szokott] itallal való erőltetés, vesztegetés s egy[éb arti]culusokon kívül való praestatiok s kö[telességek] abrogáltassanak, hanem magokat mind[enkor] szabják articulussoknak harmadik és ne[gyedik] punctumaihoz. Az dékány-pohár elköszönése (ex amborum etiam partium consensu) az régi usus szerint meghagyatik. Úgy az mester asztalra való költség is, csak hogy az articulus szerint ezért tartozik a céh esztendeig elvárakozni, az ezen várakozásért eddig abusive practizáltatott interesezésre való erőltetés in perpetuum abrogáltatván.

kat. Melyre nézve más nemes céhek ezen dologban practizálni és constitutiójok szerint, azzal élni szokott praxissát solliciter tudakozván, in specie a nemes csizmadia és szabó céhek mi módon élénének ezen dologgal, szorgalmatosan végére menvén mi is azokhoz képes[t] kívánnók szabni s alkalmaztatni az felyebb exponált három rendbéli alkalmatossággal való személyek iránt való következendő constitutióinkat:

Articulus 1.

Midőn valaki közöttünk a kis céhmester és szolgáló mester pohárt köszön el, tartozzék kiki közzülök deponálni fl. h. 6, egy veder bort, három fazék ennivalót, egy felsárpecsenyét, kenyeret és gyertyát, amint az idő s alkalmatosság kívánja; úgy két muzsikást, ha az céhnek kedve s ideje lészen a mulatságra.

Articulus 2.

[Ha]sonlatosképpen az inas felszabadulása alkalmatosságával tartozzék adni fl. h. 6, egy veder bort, három fazék ennivalót, egy felsárpecsenyét, kenyeret és gyertyát, amennyi kívántatik, úgy két muzsikást, ha alkalmatossága lészen a céhnek a mulatásra.

Articulus 3.

Végeztük azt is, megegyezett akaratból régi arti[culu]sunk is azt tartván, hogy (mivel mi az közöns[éges] céh gyűlésében feleségestől szoktunk compareálni az vendégség alkalmatosságával), az új asszonyok tartoznak adni egymásnak csetebeli (!céhbeli?) jó-akaratan egy veder bort, egy fazék ételt, egy pecsenyét és egy házi kenyeret s az muzsikás fizetésében dénár 24 értvén, ezt seorsim et sigillatim minden új és eddig céhünkben be nem avattatott faz[a]kos mester ember feleségéről.

Ezen annectalt punctumoknak megállására mindnyájan magunkat s utánnunk való maradékunkat k[éz]beadással kötelezzük, mint szintén az régibb articulusinknak observálására.

Mely felyebb megírt deliberatumunkat úgy eze[n] egymás között tett constitutióját a nemes fazakas c[éhnek], mint olyaténokat, melyek más nemes céhek [rend]tartásával is megegyeznek confirmáljuk, [corro]boráljuk tulajdon subscriptionkkal s usuált pecsétünkkel. Signantur Desini diebus et annis [.....]riis prenotatis.

Ex senatu oppidi nobilis Dés exmissi iudices arbitros:

GABRIEL KIS MARJAI
juratus assessor (p. h.)

JOHANNES BON [IS?]
juratus assessor (p. h.)¹

[A]DAMUS FÜLÖP
juratus assessor (p. h.)²

STEPHANUS AL[MÁSI]³
juratus assessor (p. h.)⁴

GULÁCSI MIHÁLY
a déési nemes csizmadia cének
hites cé mestere (p. h.)

PRÁGAI JÁNOS
nemes Dés várossának hites sena-
tora s szószollója és a nemes szabó
céhnek kis céh mestere (p. h.)

NAGY SZABÓ ANDRÁS
a nemes szabó chének
hites céh mestere (p. h.)

BALOG ISTVÁN
nemes Dés várossának hites sena-
tora és a nemes csizmadia cének
érdemes tagja (p. h.)

GYARMATI ISTVÁN KOVÁCS
nemes Dees városának hites sena-
tora és az nemes kovács cének
öreg cé mestere (p.h.)

10.

1758. május 3.

A céh-tagok három osztályba való sorolását kimondó határozat.

In anno 1758 die 3tia Maji levén az nemes fazakas cének közönséges gyűlése, az midőn is közönséges akaratból (!) végeztetett és confirmáltatott az, hogy három classisra osztván az nemes chae (!) magát, ugymint, az első classisban leszen hat öreg, a második classisban, az hat öregek után az szolgálómesterig találtatható le ult (!ült) ifjú mesterek, az harmadik classisban pedig az szolgáló mesterek az utánnak lévő ifjakkal, melyhez képest az ché proventussa osztatott most és ennek utánna is in perpetuum csak két classisra oly conditioval cedálván az nemes chének öregjei ezen dolgot, hogy ennek utánna immunizáltassanak mindennemű ché szolgálatjából.

¹ 1765-ben Bónis János a város hadnagya [SzolnDobMon. III, 210]. A Bónis-család tősgyökeres dési család.

² A pecsét leesett.

³ A kiegészítésre nézve l. SzolnDobMon. VII, 238. Itt az esküdtek sorában, 1752-ben Almási István neve is szerepel.

⁴ A pecsét leesett.

11.

1759. szeptember 7.

A városi tanácstól az ifjú mesterek kérésére kiküldött, a Nagy Puszta templom végében lévő hely tulajdonjoga ügyében helyszíni szemlét végző bizottság jelentése.

Alázatosan akarjuk Tktes Nemes Tanács kglmeteknek jeleníteni quod hoc anno praesenti 1759 die vero 7ma mensis 7bris nemes Déés várossában lakó becsületes ifjú fazakasmesterek ökglmek Tktes Nemes Tanács gratiájából obtineált resolütiojok mellett hívának el bennünket beadott alázatos instantiájokban specificált helyre, hogy azon helyet az ökglmek számokra oculálnók és felmérnök.

Mi is azért anno et die ut supra járandó obtingensünket lévalván mind az Tktes Nemes Tanács exmissiojának, úgy az említett fazakas atyafiak ökglmek kívánságoknak kívánván satisfacialni kötelességünk szerint elmentünk az megírt helyre, mely is vagyon az Nagy Puszta templomnak¹ napnyugoti végiben dél felől; mely helyet oculálván az ökglmeknek helyének ítéltük. Az Musnai Józsefné asszonyom háza felé az nemes város rúdjával 2 rúd és egy sing, szélessége peniglen fél rúd és egy sing, az melyről adjuk ezen adtestatoriankat futuro pro testimonio fide mediante subscriptionkkal és usuális pecsétünkkel is corroborálván. Datum die locoque ut supra.

Correcta et coram nobis.

LADISLAUS NEMES

ductor primarius nobilis oppidi
Dees (p.h.).

STEPHANUS ZILAHY

juratus assessor nobilis oppidi
Dés (p. h.)

STEPHANUS VINTZE

juratus senator nobilis oppidi
Déés. (p. h.)

12.

1764. január 19.

A céh és Madarasi János között fennforgó ellentéttel kapcsolatban a céh belső szervezete ügyében hozott céh-határozat.

Anno 1764 die 19na mensis Januarii az dési nemes fazakas céh és Madarasi János ökglmek között való controversiának [.....] kívánságára a két félnek hadnagy titulált [Bó]nis János uram által

¹ E puszta-templom helyére nézve l. tölem Dés helynevei: Erd. Tud. Füzet. 101. sz. 47.

exmittáltatván az a [.....] főcéhmester Diénes András atyánkfia [há]zánál celebrálván, az arbitrativa sessio az [cau]sának revisio-ját meghallgatván, az nemes céh részéről feladatott punctumokat ventillál [.....] előbbeni conclusumokat szabogatván más nemes céhek módjához is rendjeket, úgy [hogy] más félnek is írásban tett praetensioját [.....]seálván, pluralitate votorum tettünk égy [ilye]tén

DELIBERATUMOT:

Jóllehet a nemes céhnek in anno 1756 die 18 mensis Januarii közönséges gyűlésében tett conclusumát előmutatta légyen ugyan egyik [ar]ticulus helyett valónak, mindez mái napig... tartatott-nak lenni, hogy akkoron az nemes céh számához képest tartatván az alkalmazta[tott] 6~ hat öreg számban lévő mesteremberré ne ingrediáltatna és bé se vétetődhetné[k sem]miképpen, mint ahogy az akkori kevesebb [szá]mához képest az nemes céhnek elegedendő, most pedig számosabb lévén az nemes céh [elegedend]őnek ítéltetett magoknak is amaz conclu[sum] szerént, melyben exponáltatott hogy más [nemes] céhok jó regulájokhoz is alkalmaztathat[ják mago]kat ökglmek. Melyre való nézve Madarasi János ökglme a nemes céh céhmestersége elviselésével és azon hivatalnak szokott és szabott omissa befizetésével ennek előtte bizonyos időkkel nemes céhét contentálta, érkeztvén ehhez a nemes céh öregei részéről bennhagyott becsületes személyeknek votumok és megegyezett akaratok is, nevezett Madarasi János ökglme az öregek számába vétetett; nemkülömben Sitter Ferenc ökglme is contentumot tévén nemes céhének (ámbátor nem kívánta légyen is az öregségbéli gradust, mindazonáltal, hogy gradussában ne változzék) ugyan az öreg mesterek száma közzé bétetetik és mindketten az több öregekkel az eddig obveniált szokott jövedelmekből két-két just vehetnek, tartozván mindazonáltal mindketten ökglmek a nemes öregségnek béköszönéskor megadni szokott onust megadni magok rendi szerént. Minthogy pedig ezen controversiának discussiója alatt valamely eddig practizált unalmas rendtartást is kívánnának az nemes céh részéről jövendőbéli időkből és maradékjokra nézve állandóul megtartásra igazíttatni, általunk az öreg mesteremberek szaporodhatások felől végeztetett egyenlő akaratokból, hogy mostantól fogva mindaddig, míg 40 negyven vagy 50 [öt]ven személyre nem sza-

porodik a nemes céh [a] mostani 8 nyolc öregeknél többre ne porodhassanak, kiknek is mint ennekelőtte, úgy ennek utána is az két-két jussok meg hagy[a]tik; ennek utána pedig ezt observálják öklmek, hogy az fő, kiscéhmasterség, atya [mes]terség és egyik látómesterség az nyolc öregek[en] forduljon meg, ha szintén két vagy több ízben is megkívántatnék az kiscéhmasterséget elviselni mindaddig, míg valamelyik az öregek közül elhalánd, kinek is helyébe más érd[e]mes tagja a nemes céhnek, aki rend szerint [kö]vetkezik, az öregeknek írt számában béléphet, akkor osztán midőn az hivatalok változásán[ak] ideje következend, a következő kiscéh[es]terséget, aki újabb az öregek szám[ában], mostan pedig folytató kiscéhmaster ő[kglme] esztendejének elteléséig hivataljában m[eg]hagyatik. Hogy pedig a kiscéhmasterségn[ek] jobb módal való viselése helyre állíthatassék, a mostani kiscéhmasteről hivatalja onussát felvenni az nemes céh ne merészelje, nehogy a mostan elkerülni kívánt [ver]sengés ismét bécsusszon, mely miatt ma[gá]nak ismét ehez hasonló vagy még nagy[obb] költséget okoznának jövendőben. Ami pedig az Sitter Ferenc öklme öreg[ek] számába való férkezését reménsége fel[ett] illeti, bizonyos okra nézve úgy kellett meg[maradni], mindazáltal ebben az causában semmit [sem] költvén fáradván, hogy Madarasi Ján[os öklme] expensait in medietate megf[izetni] méltónak ítéltetett; az peres felek pedi[g egy]más költségét szenvedjék békével egy iránt. Hozzá adatván az főcéhmaster és öregek propositiójokra ez is, hogy megigazíttassék, hogy tudni illik eddig az inasok szegődségéből esni szokott jövedelmecskéknek felosztása az nemes céhben közönséggé tétetett vola (!), mely ennek utána abrogáltassék, hanem az arbitrativa sessio más nemes céhoknak rendihez kormányozván, így determinálta, hogy mostantól fogva mindenkoron, minden inas szegődségben esni szokott jövedelem az nyolc öregeknek és catalogussok szerint behívattatandó két-két céhbéli ifjaknak menjen részekben mindaddig, míg catalogussokon elfoly az ifjak classissán, annakutána még ottan kezdjék el az ifjakon az inaszegődségben való behívattatást, imponáltatik.

Egyebekben pedig céhbéli atyánkfiai öklmek kövessék magok jórendtartásokat, intimáltatik.

Mely feljebb megírt deliberatumunkat, úgy abban inseralt melióriatiokat, melyek más nemes céhok rendtartásával is meg egyeznek, confirmáljuk és roboráljuk, tulajdon subscriptionkkal és

usualis pecsétünkkel. Signatum Desini anno die locoque praemorato.

Exmissi pro parte cehae
arbitri judices:

ÉRSEKUIJVÁRI LÁSZLÓ

nemes Dees várossának hütös
assessora (p.h.)

ERSEK-UIJVÁRI GERGELY

nemes Deés várossa hütös
assessora (p.h.)

PRÁGAI JÁNOS

nemes deesi szabó céhnek céh-
mestere s hütös senatora (p. h.)

ISAKI ISTVÁN

nemes Déés várossa hités
senatora. (p. h.)

Exmissi pro parte
Dom[in]i Joannis
Madar[asi]:

FÜLEP ADÁM

nemes Déés várossának hütés
assessora (p.h.)

DÉSI ZILÁHI ISTVÁN

nemes Dés várossa hütös
assessora (p.h.)

DEESI JÓZSEF

nemes [Dés] várossának ordiná-
rius hités notariussa (p. h.)

ENGIGER GELGY (!)

a nemes csizmadia cé mestere,
nemes személy (p.h.)

VINCZE GYÖRGY

nemes Dees várossa hités
senatora (p. h.)

13.

1767. január 19.

A céh piaci áruló színjének bérére vonatkozó határozat.

In anno 1767 die vero et mensis 19 Janu[arii] midőn a nemes céhnek(!) céhmester-tétel napja vala közönséges megegyezéssel és kézbeadással discuralván a nemes céh a piacon lévő színnek dolga iránt, hogy a modo adpos[seso]rum azon színnek váltsága legyen a következő successoroktól három magyar forint, mivel azon áruló színnek az építtetése a becsületes nemes céhnek számos költségbe esett vala; ennek előtte pedig taxaja csak hat márvás vala, amelyet keveselt a nemes céh, mivelhogy a szín alkalmatlanabb vala.

14.

1769. június 28.

A céh és Sebestyén Márton, valamint Özv. Sitter Ferencné Ács Krisztina között fennforgó ellentétek ügyében hozott bírói határozat.

Mi alább subscribált személyek adjuk tudtára mindeneknek az kiknek illik quod in Anno Domini 1769 die vero 28va mensis Junii deesi becsületes fazakas Sebestyén Márton és Ács Krisztina, néhai Sitter Ferenc ökglme özvegye, mint apellansok és actorok, úgy az egész dési nemes és becsületes fazakas céhnek qua inctusoknak requisitiojokra fennforgó causajok és controversiájoknak eligazításira exmittálta[t]ván arbitrált bírákul, compareáltunk be[csü]le-

tes Székelyhídi Fazakas János uram ő[k]glme házához, az holott is mindkét részről írásban beadott praetensiojokat és panaszokat a parsaknak felolvasván és articulussok szerént ruminálván, tettünk ily következő

DELIBERATUMOKAT :

Az apellans Sebestyén Márton ő[k]glme nemes céhe die 21-mensis Junii anni praesentis ellene emanált deliberatumát apellálván, avégre provocálta causájának discussioját az arbitrativa sessio eleiben, hogy amint p[rae]tendálja eddig való articularis constitutioja ellen az inasszegődségért nemes céhe, a[z] inasnak atyján vagy önönmagán az béa[dott] 7 azaz hét vonás forintoknál többet kívánt volna desummálni, úgy mint az egy veder bornak árra, melyre az 6 azaz hat forintokon feljül való pénzt praetendálta a céh, hogy esett volna, nem tartotta elégségesnek, a mostani bornak drága árrához képest, kinek is ebbéli praetensioját sokallván az quaerelans (abból származott dissensiojok), melyre nézve az apellánsnak kívánsága szerént pro lumine articulussok mégvizsgáltatván, ottan világosan tanáltatik, hogy az inasszegődségben generaliter akár városi, akár idegen személy légyen az (csak szabad személy légyen) nem többel, hanem 3 azaz három forint készpénz, egy tál étel, egy pecsenye, egy kenyér és egy veder borral tartozik az inasságra szegődő, melyet méltán controvertálni láttattott az actor avagy csak azért is, hogy iteratis vicibus a nemes céh több nemes céhek effélékről sonalo usus praxissokhoz observálni szorítottak, magok articulussaikhoz ragasztott régi arbitrativa sessionak deliberatuma által. Már penig közöttünk lévő becsületes csizmadia atyánkfiak proponálván, hogy magok rendeken az három tál étel, egy pecsenye s két veder borig való ételnek, italnak és készpénz fizetésnek summája in flor. 7 azaz hét szokott acceptáltatni, hogy penig az három forint készpénzen kívül egy tál étel, egy tál pecsenye, egy kenyér exurgálna, viszont a boron kívül három forintokra, az arbitrativa sessio által nem láthatja, mivel mind étel s mind az egy veder bor az resultans a 4 négy forintokból in natura megszerezethetnek, hogy ennek utánna a nemes céh magát a pari, mint a nemes csimadia céhbéliek ő[k]glmek hét forint kerek summával az inasszegődségben contentus légyen végeztetett, szabadságában állván mindazonáltal az inasságra szegődőnek akár in aere, akár in natura adja meg a ne[m]es céhét. Ami penig a praetendált hamis lelküződését illeti, engedetlenségét, zálog nem adó akaratját, indulatját és hogy privatim vel in concreto a céhbélieket illetlenül tractálta az actor nézi, minthogy ugyancsak oly zálog adatott [há]zától egy garas érő, mely mintegy semminek állíttatha-

tik 3 (azaz) három forinthez képest, azért hitét megszegőnek nem tarthatik, mivel [nem] is maga, hanem az felesége adta, azért ebben poenalitassa tollalattik az actornak, tartozván mindazonáltal nemes céhét az actor öklme in concreto megkövetni. De emellett exhibeáltván ellene, hogy már ezelőtt ehez hasonlóul engedetlen-ségéért, maga oppositiójáért deliberative circumscribáltatott vala és mostan előbbeni vakmerő engedetlen-ségét újjítani kívánta, most még egyszer érdemlett poenalitassa condonáltatik, úgy mindazonáltal, hogy nemes céhének legitimálandó általa okozott költségét fáradságát refundálja, bizonyos légyen penig az actor abban, hogy ha harmadszor is ily patratumait az actor megújítja, az mostani céhe deliberatumának articuláris büntetéseit el nem kerülli, az mostaniak is hozzáragadnak és irremissibiliter exequaltatni fognak. Ami penig az öregséget és nemes céhet illeti, hogy az ily tagjait jó tanács-adásokkal és articulussoknak igaz magyarázásával éltes-sék, hozzája illendő engedelmességgel viseltessenek, az arbitrativa sessio az egyenességet atyaiképpen intimálja.

Az actor Sebestyén Márton die 29a Junii anni praefati nemes céhének legitimált költségét in sz. 6. exsolválván és az egész céhét deprecaván, ezen deliberatumnak hac parte coram sessione satisfaciat.

A másik instantiájában panaszlott appellans, úgy mint Ács Krisztina, néhai Fazakas Sitter Ferenc özvegye öklme causájában penig pronuciáltatott ilyen

DELIBERATUM:

Nem lévén az apellans instansnak nemes céhet mint égy akaratjok ellen extráhált deliberatumának ezen forumra való provocatiojának méltó okai, mint az céhbelieknek relatiojokból értetik, hogy a szükségnek idején oly becsületes, beteges és adósságokkal s más nyomoruságokkal terhelt tagjoknak (mint most is Hidi Istvánnak gyámolittására) istenes elősegéllésekre az ká[n]toros (!) legények gazdájok kezek alól két-két heti munkára szoktak általtétetni, aminthogy ezen jó praxisnak observálása mellett mások által nehány ízben a legények avégre el is [enged]tettek vala, az instansnak pedig csaknem két esztendő legénye egyszer rendeltetvén a nyavallyás személynek segédésére (!) céhe végezéséből, csak ezúttal sem kívánja vala a mag[á]val tett hasonló jóért legényét kiereszteni (mely engedetlen-ség nem illik az árvákhoz é[s] özvegyekhez), hanem vakmerőképpen céhe [és] annak előljárói ellen helytelen szavaival ille[t]lenül zúgolódott. Mivel pedig az ilyetén végzésekben az instans maga is tartozik concurr[al]ni, a proportione nemes céhe ellene val[ó] deliberatuma rathabealtatván, hogy meg[sér]tődött

nemes céhe tagjait mindenekről meg[kö]vesse (az *articularis poena* helyett) *committáltatik*, mely szerint legénye is hetét el[tölt]vén ottan, ahová rendeltetett, viszont az instánshoz redeáljon, azaz az *quaerulansnak* míhelyében a nemes céh *deliberatuma* (is ezt tartván magában) *vigoráltatik*; az instánsnak pedig nagyobb engedelmességgel való magaviselés *imponáltatik*, ha céhének büntetésében *incurralni* nem akar szántszándékoson.

Conclusum: Anno 1769. die 29na Julii. A *praeinserált* *deliberatumok*nak olvasások után az nemes céh által *proponáltatik*, hogy az tegnapi *confluxus* alatt Foglár Ferenc nevű mesterember ily száraz időben az *Mlgos Királyi Gubernium* erről való kegyelmes *commissioi* és azon *fundált* *magistratualis conclusumi* s *publicalt* *parancsolati* ellen az céhbeli előljárók intéseikkel sem gondolván, az céhház körül *dohányzott*, melyről megintetvén, *zúgolódott*. *Hallatik* pedig, hogy nem oly régen is Szent Györgyi József öklme házánál a pipázás miatt szintén tűz támadott; hogy azért senki a nemes céhhez tartozók közül *dohányozni* a céhháznál (úgy mássutt is) vagy oda pipával menni ne *praesummáljon*, *parancsoltatik* és hogy mostanában Foglár Ferenc nemes céhével *concordáljon* érette illő, különben 12, tizenkét lapát ütése *szervedésében* *in exemplum alior[um]* *incurral*, másokkal is ha történnék 3, három mártásig *megzálogolván* büntessék; ha pedig annyi erő *bonuma* nem lenne, *toties quoties* (*dohányozni* ártalmas helyen *comperiáltatik* valamelyik) *in corpore*, hogy hasonlóképpen büntetődjék az nemes céhnek közönséges *consensusával* együtt *concludáltatott*. *Extradatur [pen]es arbitros*

LADISLAUS MOSA
Incliti Commitatus Szolnok
Interioris juratus assessor (p. h.)¹

GABRIEL KIS MARJAI
Incliti Commitatus Szolnok
Interioris ordinarius notarius et
oppidi nobilis Des juratus
assessor (p. h.)

STEPHANUS ZILAHÍ
Incliti Commitatus Szolnok
Interioris juratus assessor (p. h.)²

ADAMUS FÜLŐP
Incliti Commitatus Interioris
Zolnok juratus assessor (p.h.)³

GREGORIUS ER[SEK]UJVÁRI
nobilis oppidi Dees juratus:
assessor (p.h.)
ANDREAS BÁNY[AI] DE DÉS
Incliti Commitatus [Szol]nok
Interioris juratus assessor (p. h.)

JOSEPHUS DEESI DE EADEM
ordinarius oppidi nobilis Dees
notarius (p. h.)

BALOG ISTVÁN
nemes Dés városa hites sénatora

¹ Vörös gyűrűpecsétjének pajzsában balról jobb felé szökő szarvas van.

² Címerpajzsában szembeálló, jobb kezében a földön valamit tartó emberalak; a pajzs felett hétágú korona.

³ Vízszintes pólyával két részre osztott címerpajzs.

15.
1770. január 22.

A részegeskedésével magának és a céhnek sok kellemetlenséget okozó Székely Mihály fazekasmester ügyében hozott határozat.

Minthogy már ennek előtte való időkben sok ízben Székely Mihály uram öklme helytelen maga viseléséért és sok rendbéli haszontalan beszédéért, káromkodásáért és minden ok nélkül való esküvéséért sok ízben becsületes nemes Céhünktől egyenlő akarattól megbüntettetett, nemcsak hanem öklmének keményen eleiben adattatott, hogy az felettébb való italozással kivált a pálinka italától magát obstrahálná, mert felettébb élt s él mostan is véle úgy, hogy mikor megitasodik sem céhmestertől, sem öregmester társaitól semmi dépendentiát nem tartott s nem tart úgy, hogy akármi törvényes vagy akármi dolgát folytatta a nemes Céh, öklme miatt semmi jót nem végezhetett a nemes Céh, sőt midőn dorgálással mások intették is, annál jobban gerjedezett és amint praemittálók írásunkban haszontalanul esküdt, káromkodott; ezt is mondván: „Hadjatok békét, hadd légyen a Cének égy bolongya is!” Sőt ennek felette a cégyülés után öklme ittas fővel, nem úgy mint öreg mester embert illetett volna maga házához hazamenni, hanem a város utcáján nagy zajgással, kiáltozással korcsomákról-korcsomákra ment és ottan nemes céhünknek kisebbségére sok nem öklmét illető excessusokat cselekedett, amelyek panaszban a nemes Céh elejébe jöttek; melyhez képest a nemes Céh öklmét engedelmesen, nem érdeme szerint látogatta, de mégis a megírt excessusoktól maga obligációja szerint is meg nem tartoztatta, hanem most in hoc anno 1770 die 21ma (!) inasszegődség celebráltatván közöttünk a céhmester Madarasi János uram házánál a fenn megírt excessusokat megújította, azon szegődségben részeg fővel jövén bé, tetszett azért a nemes céhok die 22da Januarii közönséges gyűlésben ilyen delibérátumot tenni öklme iránt.

DELIBERATUM:

Jóllehet az inctus öklme sok ízben megintetett mind a nemes Cétől, mind öreg mesterember társaitól, sőt meg is látogattatott, de mégis sok rendbéli excessusaitól meg nem szűnt, hanem most megújítván a megírt szegődség alkalmatosságával ittas fővel jövén bé az öregség gyűlésben haszontalan esküvésével, ördögatta, disznószülette mondásával és nagy zajgásával az ottan levőket nagyon megsértette, melyhez sajnálván mások az öklme magaviselését, intették, hogy ne excedáljon. Erre monda öklme: „Hadd légyen

a Cének egy bolondja!” Tetszék azért a Cének ilyen végezést tenni, hogy ne büntetessék pénzbéli büntetéssel, hanem maga helyéből degradáltassék, azaz öregek számából kimaradjon más utánna való penig helyben successáljon.

A Deliberatumban megírt inctusnak maga kézbeadása alatt költ reversalissa iratott meg ekképen, hogy most a deliberatomban megírt maga helyéről való degradációját a Céh sok instantiájára remittálja,¹ de úgy, hogy magát ennek utánna compescálja (!), feletőbb való italozását és káromkodásait s helytelen cselekedeteit sem egyszer, sem másszor ne újítsa, mert ha comperiáltatik az fenn megírt cselekedetinek megújításával, ugyan az Deliberatumban megírt helyinek elvesztésén marad érette, sőt a nemes Céh ifjai így engednek meg, hogy akkor legutolsónak tétessék.

Extradatum per me juratum notarium Stephanum Szakmári.

16.

1773 után.

A Márton György remeklései alkalmával talált hibák megállapításával kapcsolatban hozott céh-határozatok.

22 Februarii remeket mutatván ifjú Márton György ökglme, mely remek munkában talált a nemes Céh 1-mo az korsóban hibát 1 fertály magasságú és 2 újnyit, 2do az fazékban avagy annak magasságában 1 fertály és fél szélességében 2 újnyit, 3-o a tálnak magasságában talált az nemes Céh hibát fél fertályt, szélességében egy fertály és felet.

22 dik Februarii remekelvén felyebb említett Marton György, mely remek munkában talált hibákért a Mlgos Régium Gubernium kegyelmes commissioja mellett elmarasztotta a nemes Céh 4 id est négy hetekig való szolgálattal, mely szolgálat m[ind addig] suspendáltatik, míg az 1773 esztendőben költ kegyelmes commissioja a nemes Céh kezében jó.

17.

1777. november 9.

Ifjú Székelyhidi Sámuel inas-szegődése.

Anno 1777dik die 9 9bris öreg gyűlése lévén a Nemes Céhek, amikor Getse János ökglme inasságra megszokott mesterségünknek, megtanulására beszegődtette ifjú Székelyhidi Sámuel az maga költségén, melyet igére, hogy ha ökglmét becsülettel és híven fogja szolgálni, tehát reá s szegőccségére tett költséget tőle nem

¹ Valószínűleg ezért van a Deliberatum teljes egészében kihúzva.

pretendálja. Csak ugyan kéz beadással magát erősen kezességre is obligálá a Nemes Céhnek ez iránt, hogy ha a beszélgetett ifjú az tanulásnak, azaz inas esztendejének eltelése előtt élábálna, avagy elszöknék is tehát a maga privátumából az felszabadulás iránt az Nemes Céhnek tetszése szerint contentumot téssen. Melyben jelen voltak: ifj. Balog István, Pál György.

Pro anno 1778 esztendőre feltétel pénzt adott Székely Mihályné, Székelyhidi Sámuelné, Siter Ferencné, Hidi Istvánné, Nagy Istvánné. De a Nemes Céh ezeknek visszaengedte, de úgy, hogy más alkalmatossággal béhozzák.

18.

1780 körül.

A céh tisztségviselőinek esküformái.

a) A céhmester esküje.

Az igaz Isten, aki Atya, Fiú, Szentlélek teljes Szentháromság égy bizony Örök Isten, engemet úgy segéljen, hogy én ezen Nemes Céhtől választatott nagy céhmesteri tisztemben igazán eljárók, a Nemes Céhnek minden punctumait megtartani, másokkal is megtartatni kívánom; a Nemes Céh tagjai közzül mindeneknek öregnek, ifjúnak, elsőnek úgy, mint utolsónak¹ ügyit-baját a Nemes Céh eleiben kívánom igazán feladni, igazán folytatni, folytatattani, igaz ítéletet tenni, tétetni.² Isten úgy segélye(n).

b) A látómesterek esküformája.

Mi, im ezek: Nemes Céhünknek választatott látómesterei esküszünk az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság minket úgy segéljen, hogy ezen hivatalunkat illető tisztünkben töllünk kitelhető képpen híven, igazán eljárunk, akiknek művek estimátiojokra hivatunk, jó lelkiesmérettel megnézővén igaz ítélet-tételt teszünk, érdemek szerint fizetést rendelünk, Céhünk parancsolatai szerint az hibás munkát vizsgáljuk, a mi Nemes Céhünk eleiben illőt igazán reportáljuk, inasokat, legényeket tisztünk szerint oktatunk munkájokról, fogyatkozásokról gyakorta megintünk, előnkbe jövő panaszokat értékünk szerint igazán eligazítunk, amit pedig el nem igazíthatunk azt az Nemes Céh eleiben igazán reportáljuk. Mégis Isten úgy segéljen.

c) A szolgáló mester esküformája.

Nemes Céhonknek (!) szolgáló mestere esküszöm: Az igaz Istenre, ki Aya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, égy bizony

¹ Kihúzza: szegénynek-gazdagnak.

² Utána értelmetlenül meg is szócska.

örök Isten engem úgy segítjen, hogy az én szolgáló mesterei (!) tisztemben híven igazán eljárók, Céhomtól, céhmesteremtől dependentiát tartok, Nemes Céhom céhmesterén(ek) parancsolatjában igazán híven eljárók, igaz admonitio(ra) igaz zállaglást teszek, Nemes Céhom proventussaiból, mellyek kezem alá adatnak, igazán szolgáltatok. Mégis Isten úgy segítjen.

19.

1788.

Az ispotály számára tett adományok.

Espotály számára Butyka István úr két márvást. / Szilágyi István úr egy petákot. / Farkas István három garast, ismét három garast. / Flakk Mihály három garast, / Szasz János négy garast. / Szakmari István három garast. / Eperjesi János két garas.

20.

Év nélkül (XVIII. század).

Az útban egymás iránt való viselkedés, a rosszul égetett edény büntetése, a beteg mesterek segítése, a táblajáratás, céhbeli halálesetek és az idegen mesterektől titkon behozott edények ügyét illető határozatok.

QUARTA PARS:

1. Végeztetett egyenlő akaratból, hogy m[i]kor Ko]losvárra vagy Besztercére vagy [más felé] akárhová mennek, senki az útban egyi[k a má]sik szekerének eleit ne vegye, [sőt az] mint itthon árulnak, minden mester[ember a]zonképpen bocsássa szekerét, majd [azon]képpen áruljon miképpen itthon.

2. Az utolsó eresztő helyen pedig hazajövén az útban az minemű közönséges [kérdé]se vagy valami egyéb bajoskodása esik, [erős] regula tartassék, hogy ott mindenek [el] igazíttassanak magok között, hogy a céh ne búsíttassék.

3. Az útban pedig ha valamelyik mesterembernek vagy szekerének baja a [...] következne, egyik az másikat tar[tozzék] megvárni, annyival inkább segíteni, [...]ben az ki ez ellen cselekedik elm[arad] érette ugy mint sz. 100.

QUINTA PARS.

[1.] Sengés¹ műnek tíz pénz az poenája az piacon; ha pedig az panasz az céhházához bémégyen, megbüntettetik dénár 24.; ide értetik az fejtér földes-edény máz nélkül való, ugyan feljebb megírt poenán marad érette az ki ebben comperiáltatik.

¹ Olv. *zsengés*, azaz 'rosszul kiégetett' [vö. Imre Samu, A kolozsvári fazekasság műszókincse: Az ETI Évkönyve 1940—41. 118].

[2. A]z mely mesterember megbetegöl és kirend az céhtől le-
gényt, háromszáz műre adni kell.

[3.] Ha megnehezedik az msterember, az céhmesternek hírt ad-
nak, tartozik az céhmester örököt (!) adni tizenötöd napig és min-
den éccakára egy-egy pénz ára gyertyát kell adni az közönségesből.
Az ki penig ez ellen cselekszik, elmarad érette sz. 33 pénzen.

[4.] Az halottas házhoz, ha tábla jár és oda nem megyen az
órára az mely praefigáltatott, elmarad érette táblajáráson sz. dé-
nár 33.

[5.] Ha penig valamely mesterember meghal, vagy felesége,
vagy gyermeke, tartozik minden mesterember olyankor adni egy-
egy pénzt az céhban (!); ide értetik az is, hogy minden dologtehető
cseledje, fia, felesége, szolgája, tartozik megjelenni sub poena dé-
nár 33. [Mind]en alkalmatossággal tartozik a céhme[st]er sírásót
adni, annyival inkább eltemetni [és eltemet]tet[n]i sub poena sz.
denar 33.

6to Ha valamely idegeny külső mester titk[on váro]sunkba
művet hozna bé, annál inkább [...] megbizonyosodván az nemes
város had[nagyá]nak hírt adván az öreg mesterekkel egy[.....sza]
badossan megbüntettetik, az mint az o[lyatén?] dolog kívánja.

Az itt közölt határozatok egy, legalább még két részből álló szabály-
zat töredékeként maradtak fenn.

21.

1804.

*A céh folyamodványa és a tanács határozata a Kakashegyen kért
újabb agyagásó hely ügyében.*

A céh folyamodik a dési tanácshoz, hogy mivel „már sok ideje
miolta mesterségük folytatása végett agyaggal az ú. n. Kakas
Hegyről élnek, de nagyobb részin, az agyag vékonyon volt úgy,
hogy szintén már nincsen honnan hozzanak”, e hely körüli, agyag-
helynek való városi közföld pedig „felkérített más mesterségbeli
városi tagjaink által, kiknek is agyagra semmi szükségek nincsen.”
Kérik azért a tanácsot, hogy „occulator commissarius”-ok küldes-
senek ki és ők készek lesznek a kérdéses helynek becsült árát bé-
adni a nemes communitás cassájába. A tanács az occulatorok jelen-
téstétele után május 15-én el is rendeli, hogy „azon commune ter-
renumból részesedett individuumokat” fel kell szólítani, hogy
helyszíni szemle során állapíttassák meg foglalásaik mennyiségét.
Minthogy az occulatorok külön mellékelt véleménye szerint magán-
személyek miatt egy társaságot (t. i. a céhet) megfosztani a kérdé-
ses földtől, az igazsággal ellenkező dolognak látszik, és ezért ha a

panaszló cég ezeknek költségeit megfizeti, javasolják, hogy „a céhos társaság számára hagyják fel a helyet.” A tanács ilyen értelemben határoz.

22.

1804—1810.

Kisebb céhhatározatok és jegyzőkönyvi bejegyzések.

„Az most folyó 1804 júniusnak 15. napján lett a nemes öregségnek gyűlése feles ifiakkal valamely dolog igazítása végett.

1 mo Madarasi Ádám atyánkfia instálván egy legénért, mivel feküvő beteg, annakokáért Krizbai József atyánkfia odaadatik 2 hétig segedelemre.”

1805. szeptember 14-én megzálogoltatott Botzor az agyag kivetéséért, Pál Györgyné és Pál Mihály a vasárnapi égetésért.

„Pál Györgyné minden hiradás nélkül maga leányát megengedvén maga házánál tanulni mesterséget, melyet a nemes cég éppen nem engedhet, mái napon megbékélt 1 rénus forinttal úgy, hogy ennek utána nem dolgoztatja.”

„1806 die 4dik Januarii céhat gyűjtetvén céhmester uram, még pedig generális gyűlést, amelyben is feljelenté céhmester uram, hogy az legénységek articulust kívánnának, hogy megengedné a nemes cég; melyet megenged a nemes céhünk csakhogy az atyamester nemes céhval megegyező légyen az árticulusokkal.”

Február 22-én „táblajárásbeli céhat gyűjtvén céhmester atyánkfi(a) a szomosújvári árulásér a széki asszonyoknak, és fűzesieknek¹ adjunk vagy ne adjunk, e kérdés forog; amelyért közönséges votumra tetszett menni. Tanáltattanak, akik ne adjanak 49-en, akik pedig akarnak, hármon. Ezért tetszett a nemes céhnek közönségesen, ha valamelyik adna azon kereskedőknek, tehát tartozék minden mesterember ellen 33 pénzzel, a céhmester ellen 66 pénzzel, amint ártikulusunknak 8. punktuma tartja; és ezen kívül minden ember maga helyére álljon katalogus szerént, egyik a másiknak helyet adjanak.”

Március 9-én „megengedtetett Kováts Jánosnénak, hogy edént végyen, Szomosújvárra vigye és maga eladja, a fizesi és a széki kereskedőknek sem egészen, sem maradékat el ne adja, ha pedig eladná, tartozik 6 forinttal.”

1806. március 9: „Pál György, Szilágyi István, Fodor Sámuel és Botzor Mihály atyánkfiái két ízben, noha előbb megzálogoltatott átoljában eladni vakmerőképpen bátorkodtanak

¹ Szék és Ördöngösfüzes szolnokdobokai község Szamosújvártól kelet-délkeletre.

idegen kantároknak az áruló helyekkel egyetemben Szomosújvárt, amint hogy azt bepanaszolt atyámfiai sem tagadják. Végeztetett, hogy Pál György, minthogy kétszer vétett a végzés ellen, kétszeres büntetést kapjon, a többi fizessen külön-külön minden mesternek 33, a céhmesterek 66 pénzeket.”

1806. június 7-én: Végeztetett közönséges akaratból, hogy senki is kantáros legént ne hozassan magának, műhelyt annak ne adjan 6 frt büntetés alatt szabad az olyan legénnek két hétig, hogy az atyamester műhelyt adgyon; két hét eltelve pedig, ha azon gazdánál vagy másnál meg akar maradni, tégyen le hat vonás forintot és azután szabad lesz beszégetni és igazságot kérni szokás szerént”

1807. január 3-án Krizbai József „kantár-legény”-hozatalért megzálogoltatott.

Március 25-én „végeztetett közönségesen, hogy ennek utánna a céhmester, se a nemes céh tagja pénzes temetést ne fogadjon alább 12 német forintnál, ha intertentiot nem ad, ha pedig ad a sírásóknak, virrasztóknak, fennszolgálóknak felfogadjanak 8 német forintér.”

Május 30-án Pál Györgynét megbüntetik 1 forinttal a szekérnek vásároknak való igen drága megfogadásáért; ismétlődés esetén 3 forintot fizet.

1808. január 4-én „letévén Máté József mester és Fekete Farkas mester a magok kövedző márvánjait a békövedzésre, melyet nemes céhünk elvevén, hagyott ökegyelmeknek két heteket a magok megpróbáltatásokra azon kívül csináljonak egy lábost, jó nagyocskát fedővel, egy-egy nagy fazakat fedővel, egy jó nagy tálot. Ezen edényeket pedig jól megégetve mázoson beadják az ajándék edény vitel előtt harmod-negyed nappal.

Ugyanezen a napon tetszett a nemes céhnek végezni, hogy a gyűlés légyen a következő céhmester tételre 3 órára éfél után.

Vetsei Sámuel atyámfiatól ilyen szó feladását hallván nemes céhünk, hogy az örögök nem igaz törvényt nem igazán szolgáltatták, hanem hamis lelkűek képpen.”

A 10-én tartott gyűlésen Vétsei tagadja, hogy ilyen kijelentést tett.

Március 10-én „végeztetett, hogy már ennek utánna a felszabaduló legény nem csinál ezután szabaduló levelet, hanem tartozik cuncsattot (!) váltani 8 garassal, a notáriusnak 4 garassal és azon cuncsatra a céh pecsétjét szokás szerént 1 forinttal tartozik az ifjú (megváltani).

Május 28-án „megbékéllett... 4 hibáknak megbékélléséért 1 veder borral... Ha pedig ennek utána még abba tentáltatná magát, tehát tartozok (!) félmesterasztallal.”

Június 18-án „kibocsátott nemes céhünk főcéhmestere nemes Céhünk tagjait, ú. m. 10 tagokat Orbán György atyánkfi remeke megvizsgálására, megnézésére, amelyet is jó lelkesmerettel megnéztünk, megvizsgáltunk. Tanáltuk a külsői felrakását a kemencének, középszerű két ágú kemencét, a jóságra középszerű állapotba, berölről (!) pedig az ajjától fogva a tetejéig felette sok hibákat tanáltunk, úgy hogy ha a remeket néztük vona 6 frt-at büntetést tettünk vona. De azon kemence atyafinak készült, atyafiságosan, azért láttuk közönségesen azon hibákat 4 v(onás) forintokra.”

Július 16-án a céh „Pál György atyánkfia instantiájára, kérésére megengedte most a gelétet árulni fontját 1 garásával azért, hogy Bányán drágább az ára és a költség is megszaparadott.”

Szeptember 3-án az áruló szín befedését határozzák el. „A kis céhmester, Dán János atyánkfia fel is vállaló a munkákat és ezért diurnumot határozott a céh 1 rénus forintot, melléje segítséget a céh tagjaiból, elkezdve a kataloguson a legvégén.” Mindenki maga menjen, ne küldje legényét vagy inasát; e határozat ellen vétők 1 magyar forinttal büntetődnek.

Ez évben „nőtlenséget fizetett” Szabó József és Páál István 44 huszasokat.

1809. január 3-án „nőtlenséget fizetett” Szatmári István 4 kupa bort, egy huszas kupája.

1810. január 15-én, mivel „Orbán György felvállolván az egész kemence munkákat a nemes vármegye házában lévő minden munkát, az ispotályházokban is, ezen kívül a stabális tiszt urok számára is egy esztendőig, a nemes céh a szolgáló-legényi hivataltól menté teszi.”

Április 29-én a céh elhatározza, hogy mivel „ezen nehéz időben ... a nagy sár és az időnek s a szekereknek is szüksége mián Nagy Bányáról gelétet nem hozhatnak, Szamosújvárról hozzanak.”

Július 21-én az „örög megromlott szín” deszkával megfedését határozzák el.

Szeptember 8-án kimondják, hogy „a látómesterek szorgalmasan járjanak és a legényeket hibás munkájokért büntessék; a fazakan és korsókon lévő jukakért 1 garast vegyenek.”

A november 10-én hozott határozat értelmében „a kaszárnyában militia-betegek számára egy-egy vonás forintot vagy pedig annyi ára edényt hozzon minden tag hónap reggel hét órára.”

Ebben az évben is többen fizettek nőtlenséget.

23.

1807. január 3.

Jenei János, Köteles István és Kováts György céhbe való belépése alkalmával az idegenben és helyben felszabadultak, valamint a kontárokknál legénykedők legénységi idejének kitöltése ügyében hozott határozat.

Ezen a napon (t. i. 1807. január 3-án) Jenei János, Köteles István, Kováts György a márjásokat bétévén bé is kövedzettek Nemes Céhünk közé, kiknek is legénykedési idejek szorosson megvizsgáltatván világosságra jött Jenei Jánosra nézve, hogy ő ugyan a legénykedésre kiszabott három esztendőknél sokkal többet töltött, de nagyobb részét falusi kantár mestereknél. Köteles Istvánra nézve, hogy ő tökéletesen kitöltötte, Kováts Györgyre nézve pedig, hogy ő vándorlásban másfél (évet) itt helyt mester embereink műhelyében hasanlolog másfél esztendőt töltött; az idegenekre nézve nóha még 1800-ban júniusnak 27 napján protokolláltotott, hogy itt helyben mesterembereink műhelyében tartozzanak három esztendőt legénykedni azok, akik céhünkba bé akarnok álloni, hogy azon három esztendő alatt magokat megesmértessék. De minthogy azon citált protocolatióban némű homály látcik, azért most valamint szinta Köteles Istvánnak, úgy Jenei Jánosnak és Kováts Györgynek a békövedzés megengedetett. Tökéletesen meghatározván közönségünk az először az idegenekre nézve, hogy mán tul egy idegen is céhünkba mindaddig bé nem állhot, valamedig itt helyben köztünk három esztendőt nem legénykedik, másodsor az itt közöttünk felszabadultokra nézve hogy azok is céhünkba mindaddig bé nem állhotnak, valamig három esztendőt nem legénykednek, szabadságokban állván ezeknek akár itt, akár másutt, de céhos helyeken, azon három esztendőt eltölteni; harmadsor a kantároknál legénykedőkre nézve, hogy azoknak a kantároknál eltöltött idejek semmiben sem fog acceptáltotni, akár idegenek, akár hazafiak légyenek azok. Most pedig a fenn írt három békövedzetteknek a remeklés megengedetetik a nemes Céh előtt.

24.

1807—8, 1849—50.

Inas-szegődtetések.

1807. február 7-én inasnak szegődtetik Kitsi Juon fiát Dávidot négy esztendeig.

1808. január 24-én Kováts György szegődtette Mokán Antal fiát Gyurit négy esztendőre.

1808. június 20-án „szegődtetett egy inast az Szakáts István atyánkfia fiát, Gyurit Bürgözdi Mihály atyánkfia 4 esztendőig, a gazda tartja mindenféle változóval, ruhával tisztességesen a négy esztendő alatt, szokmánnyal, harisnyával, csizmával, kalappal, a négy esztendő eltelise után pedig céhünk árticulussa szerint rendeltetett gúnyákat kezes Bürgözdi Mihály atyánkfia a fiúér (fizeti) meg. Kezes Szakáts István atyánkfia Bürgözdinek.”

1849-ben az inasokat 3—5½ évre szegődtetik.

1850-ben köteles a szegődtető az inast gúnyával tartani, mikor felszabadul szabaduló-gúnyával tisztességgel ellátni, de ezt tartozik a legény leszolgálni; a szegődségi és szabadulási pénzek elvesznek, ezért az inas nem tartozik szolgálni.¹ Egy másik inas szegődésekor kötött alku szerint a szegődtető tartozik az inast egy-egy pár változóval és csizmával ellátni.

25.

1841. január 12.

A céhbeli Sírásó Ifjak Társaságának szabályzata.

A déési nemes fazakas cétól kiadattatott tizenöt számból álló Sírásó Ifjak Társaságának Articulusa, melynek is pontjai eképpen következnek:

Mi nemes Belső Szolnak vármegyében nemes Déés várossában lakó és lévő nemes fazakas Céh adjuk emlékezetére mindeneknek, akiknek illik e mi írásunk rendiben quod hoc anno praesenti 1841-ik die vero 12-ik mensis Januarii bizonyos tábla járási gyűlése lévén nemes Céhünknek amidőn is több ügyes-bajoskodásink között gondolkodván arról, hogy Isten Ő szent felsége bennünket feles számmal megáldott és öregeinket is egészséggel megerősítette úgy hogy régi ifjaink beállásoktól fogva a nemes céhot szolgálják, respiriumat nem szolgálhattak, melyre nézve, hogy ökglmek is régi szolgálatjoknak, úgy a következőknek, hogy bennünket mestereknek mondathassanak még az ideig mint az utolsó úgy szolgáltattak, végeztük azért közönségesen, egész céhestől megegyezett akaratból, hogy ennek utána fennszolgáló mesterek légyenek, akik a nemes céh minden servitiumait, úgy mint sírásást, virasztást és minden fennszolgálat, künn-benn vizet vinni tartozzanak, mely ökglmeknek fároccságos szolgálatjakat kívána a nemes Céh ökglmeknek így honorariummal lenni:

¹ Más szerződés értelmében a pénzbeli költségeket tartozik az inas leszolgálni, a gúnyát nem.

1-ször) Ha valamely becsületes ifjú nemes céhunkat követi, ha idegeny léjénd ennek köszönő poharából a nemes céh flor. hung. 1., ha mesterember gyereke lejénd, abból felét.

2-o) Minden egy szolgáló pohárból, ha idegen abból flor. 2, ha mesterember gyermeke, abból egyet

3-szor) A mester asztalból, ha idegen, abból 1, ha mesterember gyermeke, abból felét.

4) Háromforintos temetésnek felét, egy forintosnak harmadát; melyeket a nemes céh ökglmeknek megkíván adni becsülettel. Csakhogy ökglmek is magok hivataljakat becsülettel prestálják.

Melyre nézve ezen becsületes ifjaknak ökglmek kívánságok szerint kívánt a nemes céh ökglmeknek valamely punktumukat kiadni, hogy mihez tartsák ökglmek magokat, amelyek következnek eszerént:

1-o) Dékánt ökglmeknek magok közzül választani, akit alkalmasnak ítélnék, szabadságokban lészen.

2-o) A dékánnak pedig kötelessége az, hogy mikor a dolog kívántatik, réquiráltatván tartozzék rend szerént való ifjakat sirtásni, vírasztani fenn szolgálni és egyéb szolgálatra, ahová kívántatik előállítani és subsequens ifjak dékányjoktól inlinientis dependenter légyenek.

3-o) Ha pedig valamely becsületes ifjú dékányok rend szerént való parancsolatjának nem engedne s azt violálná, nisi maxima sit ratio cum denaris 50 büntetessék, ha pedig ezen büntetésnek sem annualna s a nemes céh elejibe jönne a dolog és méltó lenne in pecuniam cum flor. hung. 1 büntessék.

4-o.) Ha pedig méltó mentsége léjendene akkori elmaradott szolgálatját más alkalmatossággal az alyan ifjú suplicálni tartozzék.

5-o.) Midőn ezen becsületes ifjak szolgálatban lejéndenek s akkoron egyik a másiknak ellene vétetnének s egymást becstelenséggel illetnék (az egy káromkodásan kívül és vérengезesen (!) kívül) az olyan ifjút a dékány az ifjakkal együtt fél forintig büntettesse, ha pedig a nemes céh elejibe jönne dolog cum perta (!) poena sei (!) veritate cum duplo büntetessék.

6-o.) Dékánytételek ökglmeknek céhmestertételkor lejénd, úgy szintén az ifjaknak kimenetelek akkor légyen; addig egyik se mehessen ki akárhány álljon a nemes céhba.

7-o.) A becsületes ifjak addig, amit cummulálhatnak, magok szabadságokban lészen akár felosszák, akár elköltsék.

8-o.) Az egész céhbéli ifjúság kötelezi magát arra, hogy a testvitelbe és a békapálásba ökglmeknek illendő segítséggel lésznek.

9-o.) Senki is ezen becsületes ifjakat vízfordással és pecsenye sütéssel nem aggravalhatja, ha szolgálatba léznek is, hanem ha inas taláztatik a céhban, azok tartoznak végbe vinni.

10-o.) A gyermekek előtt való menetellel akármelyik ifjú rend szerént tartozik sub péna (! poena) denar 50 és ha a dolog elébb menne, cum flor. 1 büntetessék extipiálván a catholica részen való atyafiakat, rászerválván ökglmeket magok halatjak előtt való menetellel.

11-o.) Ha valamely becsületes ifjú a szolgálat alól városunkból eltávoznék, képebelit nem hagyván vagy oda töltene és az alatt ami cummuláltatik, midőn mikor haza jönne az olyan ifjú portiojából sír ásásért dénár. 18, vírusztásért fennszolgálásér 12—12, gyermek előtt való callauzásért (!) és céhbe való szolgálatja neglectusáért dénár. 6—6 subtráháltassék, ha pedig azon fusból (?) ki nem telnék, azon ifjú subplicálni tartozik.

12-o.) Amely becsületes ifjú ökglmek közül kiesik, az addig, amit cummuláltak, abból való portioját kivehesse.

13-o.) A szolgáló mester ökglme is, amíg ezen ifjúság között léssen, a szolgálatot szintén úgy tartozik, mint akármelyik.

14-o.) Midőn a nemes céhba multság léssen, az ifjak közül dékány hire és akarata ellen egyék is el ne mehessen, ideig való parancsolatja céhmesterünk ökglmének oda ne férjen.

15-o.) Az ökglmek jeladások vagyis eljárások ládájoknak kultsok légyen és aki az órát elvétí vagy elmulatja, a nemes céh táblajárásinak felével tartozik.

16-o.) Ha valamely becsületes ifjútól a dékány zálogot kér s zálogot nem adna, oka lévén pedig réa s magát mégis opponálná, tehát a nemes Céh ártikulusa szerént való büntetésnek felével tartozzék és maradjon.

17-o.) Amely becsületes ifjú ökglmek közzé bémégyen, akár idegen, akár mesterember gyermeke légyen, fél veder bor békőszönő pohárral tartozzék, akármely áron légyen.

18-o.) Az ifjak közzé ökglmek két bójáró mesterek, egy öreg és egy ifjú légyenek, akiket a Céh fog rendelni.

19-o.) Az ökglmek egybevaló gyűlések a bójáró mesterek házakhoz légyen, amelyiknek háza jónak ítéltetik.

20-o.) A nemes ifjúság ládája; a bójáró első embernél légyen.

21.) Midőn a nemes ifjúságnak gyűlése akadna lenni, tartozzék hírt adni a dékány a bójáró mestereknek; a láda kulcsa pedig a dékánál álljon.

Mely punctumoknak szentül való megállására, mind a nemes Céh, úgy az egész nemes ifjúság is kezeknek beadásával obligálták

magokat, a modo inpostinum (!) subvinkulo (!) flor. hung. 24 eo conditione, hogy amelyik fél violálni akarja a vijoláló (!) félnek (!) tartozék a megálló félnek a 24 forintokat déponálni; melyet hogy az egyik a másikhöz sine misericordia (!)... violálhassa.

Ezen punktumoknak és conditioknak megmásolhatatlanul való megállására adjuk ezen obligatoriánkat, egyik a másiknak futuro pro testimonio nemes céhünknek usuális petsétjével is megerősítvén. Datum anno ut supra 1841 a testátis (!). Mely dolog állítottatott fel ezen becsületes ifjak idejében ú. m. Szilágyi József, Máté József, Tóth Lajos, Jenej Mihály, Beke Moses, Tot István, Szabó Ferenc, Basa János, Getzi György, Csato János, Szilágyi András, Máté József, Endi József, Csát József, Kováts János.

P. H.¹

FERENTZI JÓSEFF mp.
magistratualis assessor és céh commissarius.

MAJTHINI JÓSEF mp.
a nemes céh fiskalissa.

26.

1841 körül.

A sírásó társaság dékánjának esküformája.

Én a mi nemes Déés városában lévő nemes Fazakas Sírásó Társaságnak közvaksával (!) választott dékánja, esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság egy bizony örök Isten engem úgy segéljen, hogy én az én dékányi hivatalomban híven és igazán eljárak, senkinek semminemű részben nem kedvezek az ártikulus pontját megtartom és mással is megtartatom és kinek-kinek rend szerént való részit kiadatom. Mégis Isten úgy segéljen.

27.

1755—1821.

Az itt közölt iratokból ismert céh-tagok és céhbeli tisztségviselők.

1570 körül:	Fazakas Péter céhmester, Erdek Benedek, Fazakas Mátyás és Benedek.	az új-céhmester; Pogáts Mihály a régi kiscéhmester, Szakmári István az új kiscéhmester.
1724:	Farkas Zsigmond.	1757 Fazakas Székelyhidi János főcéhmester. Borbély Ádám kiscéhmester, Madarasi János a céh notáriussa.
1737:	Csehi Mihály, Farkos Zsigmond, Semsei László.	1764: Diénes András főcéhmester, Madarasi János, Sitter Ferenc.
1756:	Fazakas Kováts Sámuel, Mezei Gábor, Sebestyén Márton, Szilágyi István, Hidi István.	1769: Sebestyén Márton, özv. Sitter Ferencné Ács Krisztina, Szé-
1756 körül:	Madarasi János a régi céhmester, Sebestyén Márton	

¹ Az összetöredezett pecsét rajza kivehetetlen.

- kelyhidi Fazakas János, Foglár Ferenc.
 1770: Székely Mihály.
 1773 után: Márton György.
 1777: Getse János, ifjú Székelyhidi Sámuel inas.
 1804: Madarasi Ádám, Krizbai József, Pál Györgyné, Pál Mihály, Botzor.¹
 1806: Kováts Jánosné, Pál György, Szilágyi István, Fodor Sámuel.
 1807: Krizbai József, Pál Györgyné, Jenei János, Köteles István, Kováts György, Kitsi Dávid.
 1808: Máté József, Fekete Farkas, Vetsei Sámuel, Orbán György, Pál György, Dán János, Szabó József, Pál István, Mokán Gyuri inas, Bürgözd Mihály, Szakáts Gyuri inas.
 1809: Szatmári István.
 1810: Orbán György.

28.

1755—1821

A céhbe felvett új tagoknak a jegyzőkönyvi bejegyzésekből összeállított névsora.

1755. X. 28: Sebestyén Márton.
 1755. XII. 9: Szilágyi Mihály.
 1756. I. 26: Hidi István.
 1757. 1758. III. 31: Butyka István.
 1758. 1758. IV. 25: Szakmári István.^{1a}
 1759. 1758. IV. 29: Pogáts Mihály.
 1760. 1758. III. (?) 1: Szász János.
 1761. 1758. V. 2: Balog Mihály.
 1762. 1760. V. 28: Imrefi Pál.
 1760. V. 28: Farkas István.
 1761. I. 21: Baratosi Anndra (!).
 1761. XII. 20. Székelyhidi Fazakas Sámuel.²
 1762. XI. 18: Veres József, Gyalui Mihály.
 1763. III. 20: Tokai János.³
 1764. XII. 29: Mak László.⁴
 1765. V. 2: Foglár Ferenc.⁵
 1965. 1765. V. 21: Foglár István.⁶
 1766. VI. 19: Székely István,⁷ Szakáts György.⁸
 1767. V. 3: Kotáng János⁹
 1768. VI. 22: Nagy István.¹⁰
 1769. I. ? : Henter¹¹
 1767. II. (?) ? : Pál György.¹²
 1767. III. 14: Vetsei József.¹³
 1767. III. 28: Balas (?)¹⁴
 1768. IV. 9: Flok Mihály.¹⁵
 1769. II. 13: Beke Mózes,¹⁶ Eperjesi János.¹⁷
 1769. II. 25: Zengyel József.¹⁸
 1769. IV. 6: Szakmári János.¹⁹
 1769. VI. 28: Kováts Márton.²⁰
 1770. I. 5: Monár János.²¹
 1770. I. 10: Szabó György.²²
 1771. I. 3: Sebestyén István.²³
 1771. XII. 2 (?): Getse János.²⁴

 1788. VI. 26: Foglár József.
 1788. XII. 18: ifj. Székelyhidi István, Kováts György.
 1789. V. 16: Dési Samuel.
 1789. IX. 4 (?): Szász István.
 1789. IX. 4 (?): Szabó Márton.
 1790. I. 22: Hantz István és Bona Mihály (?).
 1790. III. 16: Gecse István.
 1790. VII. 17: Gyöngyösi Márton.

¹ A keresztnévét nem említik; valószínűleg az 1806-ban szereplő Botzor Mihályról van szó.

^{1a} „Remekét is bemutatta.”

² „Bemutatta a céhben remekét, egyéb cehae (!) praetensiojit is deponálván a céhnek.”

³⁻¹¹ Remekét is bemutatta; az utolsó névből a keresztnév a levél rongáltsága miatt nem állapítható meg.

¹² „A nemes város hadnagyának híriével lévén ezen dolog (t. i. a beállítás) remekét is bemutatta.”

¹³ „Remekit is bemutatta.”

¹⁴ Ua.; a lapok rongáltsága miatt a keresztnév egyáltalában nem, a vezetéknev csak kétesen olvasható ki.

¹⁵⁻²⁴ „Remekit is bemutatta.”

1791. III. 16: Kovács János.
 1792. VII. 21: Nemes János.
 1793. VI. 29: Henter István, Vetsei István, Eperjesi Janos, Kiraj József, Vajai Sámuel.
 1794. IX. 6: Fodor István.
 1795. I. 24: Tot Zsigmond.
 1795. II. 9: Kosa József.
 1797. IV. 24: Monar Samuel.
 1797. VI. 2: Nagy János, Kamaravits Antal.
 1797. XI. 23: Sarkadi József és Pal Mihály.
 1798. IX. 29: Szakmári István.
 1798. XII. 2: Mak László.
 1799. VII. 2: Szakacs István és Alpári István.
 1799. IX. 11: Szőke János.
 1800. II. 3: Székel Sándor.
 1802. I. 30: Kováts István.
 1803. I. 17: Alpari Janos és Bagtarus Pal.
 1804. I. 16: Hegyi István és Bürgözdí Mihály.
 1805. I. 21: Madarasi János, Szilágyi János és Jenei János.
 1805. VI. 15: Szabó József.
1806. VI. 16: Pál István, Szilágyi István és Pál József. János és Kováts György.¹
 1807. I. 19: Gyarmati István, Jenei
 1808. I. 18: Máté József.²
 1808. (?): Orbán György.
 1809. I. 16: Takáts Mihály és Bokotyán István.
 1810. I. 15: Getse Sámuel, Kiráj Péter, Lengyel József, Vas István és Szász András.³
 1812. VI. 13: Szilágyi József.⁴
 1812. VI. 13: Szilágyi József.⁵
 1813. I. 18: Székely György.⁶
 1814. VI. 11: Madarasi Adam és Deesi István.⁷
 1815. I. 15: Szakatz György, Kiss David és Kantor József.

 1818. V. 24: Kis Mihály.⁸
 1819. II. 28: Kováts József, Matzkasi Ádám és Strinkoter (?) Antal.
 1819. VI. 12: Szőke József és Kosa István.
 1821. VI. 23: Hosvatt(!) István és Marton István.

29.

1805—1811.

A céh-tiszttségviselők névsora.

1805. Főcéhmester: Kováts Márton. — Kiscéhmester: Takáts Mihály. — Látómester: Hentes Gábor (öreg részről)⁹ és Krizbai József (ifjak részéről). — Főnotárius: Déesi Sámuel.¹⁰

1807. I. 19. Kováts Márton volt céhmester. — Látómester: Getse János és Fodor Sámuel. — Atyamester: Makk László. Járómesterek: Szilágyi István és Hantz István.¹¹

1808. I. 18. Céhmester: Kerekes András. — Kiscéhmester: Dán János. — Bójárómester: Kiráj István, Pál György és Monár Sámuel.

¹⁻⁴ Remekeiket is bemutatták.

⁵ Kétszer fordul elő neve egymásután következő bejegyzésben. A 2. bejegyzés után ez a bejegyzés áll: „A fazék, korsó, tál remekét bemutatta.”

⁶ Neve után az előbbi bejegyzés áll.

⁷ Mindketten „fazék, tál, korsó és kemence remek” letétele mellett állottak be a céhbe.

⁸ „Bévétetődött a céhbe, és mindeneket befizetett.”

⁹⁻¹⁰ Előbb is ez volt, megmaradt.

¹¹ 1806. január 20-án a kiscéhmester fizetését 4 rajnai forintban határozták meg.

muel. — Látómester: Tákáts Mihály és Kováts György. — Notárius: Déési Sámuel.

1809. III. 16. Céhmaster: Kerekes András.¹ — Kiscéhmaster: Dán János. — Látómester: Madarasi Ádám (az öregek részéről) és Déési Sámuel (az ifjak részéről). — Atyamester: Kováts Márton. — Béjárómester: Vetsei Sámuel és Henter István. — Notárius: Déési Sámuel.

1810. I. 15. Céhmaster: Kerekes András. — Atyamester: Kováts Márton. — Béjárómester: Kiráj József. — Látómester: Szilágyi István (örög) és Szász István.

1811. I. 21. Nagycéhmaster: Desi Sámuel. Kiscéhmaster: Vetési Sámuel.² — Notárius: Máté László. — Szolgáló legin: Getse Sámuel. — Látómester: öreg látómester: Pál Byörgy, ifjú látómester: Hántz István. — Atyamester: örög Silagi (! Szilágyi) István. — Örög bejárómester: Szasz István. — Ifjú bejárómester: Tot Zsigmond.

1841. Majthini József, a céh fiskálisa.

30.

1859—1870.

A Sírásó Társaságba felvett tagok névsora.

1859-ik év november 20-án békövedzett Peszternák Ferenc. — 1859. VII. 17. Matskási József. — 1860. VIII. 12. Forró Ferenc, Kovács Sámuel, Kús Mihály. — 1861. I. 27. Darvas Péter, Strahator János, Koszorus Károly, Basa János, Szász András. — 1861. VII. 7. Kovács Károly, Géczi Károly, Máté Ferenc. — 1863. I. 24. Kiss István, Lasanczi Sándor, Vas István. — 1863. VII. 5. Basa Ferenc. — 1863. VI. 17. Erdei József, — 1867. VI. 17. Szilágyi Károly, Szabó Lajos. — 1867. VII. 14. Szentgyörgyi Ferenc. — 1868. Kis Sándor, Székely Károly, Szathmári Sándor. — 1868. VII. 26. Murávecz János. — 1869. Körtélyesi György, Szőke József, Szabó Károly. — 1870. évben volt Murávecz János a dékánya a Sírásó Társaságnak (1871). — 1870. Tóth Lajos, Strakatal István, Tatár Lajos, Kecskai Sándor.

¹ A nagycéhmaster fizetése 8, a kiscéhmasteré és notáriusé 4—4 rajnai forint.

² A fizetést ugyanannyiban állapítják meg, mint 1809-ben.

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

KLEIN SÁMUEL ÉS AZ ERDÉLYI ROMÁN FELVILÁGOSODÁS

ÍRTA

I. Tóth Zoltán

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11763. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A felvilágosodás szerepének jelentősége az erdélyi román nacionalizmus fejlődésében sokáig rejtve maradt a kutatók előtt. A korról, az ú. n. erdélyi triász korával a román tudósok általában elég sokat foglalkoztak, de a felvilágosodás igazi jelentőségéből nem sokat vettek észre. A régebbi kutatók szemléletét a dáko-román nacionalizmus túlságosan egyoldalúan határozta meg, ez takarta el szemük elől a felvilágosodásnak annyira fontos szellemi tényezőjét, mely Kelet-Európát és benne a románságot is jobban áthatotta, mint ahogyan felszínes tekintetre gondolni lehetett volna. A dáko-román kutatás egyoldalúsága többek közt a magyar kutatás és analógiák elhanyagolásából is származott; a román történészek többsége nem vett tudomást a magyar kutatómunkáról, mely a felvilágosodás magyar összefüggéseit elég részletesen tanulmányozta és eredményeit — különösen az irodalomtörténet útján — a köztudatba is át tudta vinni. Bessenyei György és a testőrírók függése a bécsi és a nyugati felvilágosodástól régóta közhely a magyar szellemi életben. Ugyanakkor az erdélyi románság kapcsolatai a bécsi felvilágosodással a legújabb időkig majdnem teljesen figyelmen kívül maradtak. Az érdeklődés első jeleit itt is az irodalomtörténészek mutatták, de ők inkább csak elszórt, szerves összefüggésükből kiemelt tüneteket mutattak fel, mint például BOGDAN-DUICĂ GYÖRGY, aki MAIOR PÉTERnek, az erdélyi triász legifjabb tagjának febronianizmusára derített fényt. Mások ismét egy-egy vonást ragadtak ki MOLNÁR JÁNOSnak, a kiváló román szemorvosnak, majd kolozsvári szemészprofesszornak, SINKAI GÖRGYnek és másoknak működéséből, jobbra a felvilágosodás gyakorlati, gazdasági, népjóléti, ritkábban iskolaügyi hatását bizonyítva. Mind a mai napig hiányzik azonban az erdélyi román felvilágosodás létrejöttének a tisztázása. Irodalomtörténeti műveiben IORGA MIKLÓS adatszerűen sokszor foglalkozott a román irodalom és felvilágosodás problémáival, de ezek forgácsok csupán, és nem állíthatók össze szerves képpé. A felvilágosodás mint a kutatás elsőrendű tárgya a maga sokrétűségében, tulajdonképpen fel sem merült.

Az irodalomtörténeti kutatás középpontjába a felvilágosodást először POPOVICI D. kolozsvári egyetemi tanár helyezte.¹

Popovici könyve, túlhaladva IORGA, PASCU és mások töredékes, esetleges és rögtönzött szemléletén, egységesen veszi vizsgálat alá a felvilágosodás problémáját, sőt megkísérli az európai keretek ki-rajzolását is. A történetkutatót azonban az irodalom-esztétikai — vagy a keleteurópai fejlettségi viszonyoknak megfelelően inkább írásbeliség-történeti — szempontokon túl az élet egésze érdekli, tehát a politikai, társadalmi, gazdasági, jogi, művelődési és más jelenségek is, melyeknek javarészt Popovici könyve nem, vagy alig érinti és természetesen — irodalomtörténeti célkitűzését tekintve nem is érintheti. Popovici munkáját kétségtelenül nagyon megnehezítette a megfelelő előmunkálatok hiánya. Sokszor a mű volt az egyetlen forrás; ez lehet a legközvetlenebb és legfontosabb kiindulópont, de sokszor — különösen ha a vizsgálat szempontja nem tisztán irodalmi-esztétikai — mégsem elegendő. A korra, a műre, a szerzőre, a keletkezési és más körülményekre vonatkozó adatok hiányában a leglelkiismeretesebb elemzés is megbízhatatlanná válhatik.

Mi csupán egy fejezetét igyekszünk nyújtani az erdélyi román felvilágosodás történetének. Nagy vonásokban kijelöljük azokat a határokat, melyeken belül a felvilágosodás eszmeköre hatni kezdett és felvázoljuk az első, talán legnagyobb erdélyi román felvilágosodott ember szellemi arcképét, ezt is csak második bécsi tartózkodásának végéig (1783). A kezdet nehézségein kívül főképpen a kéziratok és könyvek számunkra hozzáférhetlensége okozta, hogy kísérletünk ennyire hiányos és töredékes maradt. De reméljük, hogy szempontjaink és adataink buzdító kezdetet fognak jelenteni mások számára is.

Az erdélyi és az egyetemes románság fejlődésének útja már századok óta kelet felől nyugat felé vezetett, amikor a felvilágosodás fénycsóvjája érkezett hozzá. A románság — az ortodoxia passzív erőinek szívós latbavetésével — sikeresen ellent tudott állani a középkori magyar katolikus missziós törekvéseknek. Az újkori protestáns misszió már jelentősebb eredményeket könyvelhetett el, ha nem is a felekezeti térítés terén, de legalább a protestáns művelődés-eszmények szétsugároztatása tekintetében. Az ortodoxia ez alkalommal is felvette a küzdelmet és tiltakozott a protestáns misszió eredményei, így például a nemzeti istentiszteleti nyelv alkalmazása ellen, mégis rövid időn belül templomban, iskolában,

¹ La littérature roumaine à l'époque des Lumières. Sibiu, 1945.

könyvben egyaránt a román nyelv foglalta el az egyházi szláv nyelv helyét még az ortodoxiában is. A nyugati világ a humanizmuson keresztül is mélyen behatolt a műveltebb román réteg tudatába; Trajanus kultuszát a magyarok régebbi Attila-kultusza világosan megmagyarázza. A római származás büszke tudata teszi lehetővé, hogy a román tanult rétegek Erdélyben úgy tudjanak a római egyházhoz az unió formájában csatlakozni (vagy mint akkor vélték: visszatérni), hogy amellet ne érezzék szükségesnek a fajtájuktól való elszakadást, a disszimilációt, ami pedig a középkortól kezdve a XVIII. századig az erdélyi román társadalomalakulás döntő kérdése. A vallási unió azután megnyitotta a román ifjak előtt az erdélyi és magyarországi, sőt a bécsi és római közép- és főiskolák kapuit. Nyugat benyomulása az erdélyi románság ortodox jellegű világába feltartóztatlanul haladt előre. A nyugat felé megnyílt kapukon azután behatolt később az erdélyi románság életébe a felvilágosodás eszmeköre is.

Hogyan került kapcsolatba az erdélyi románság az új világ hajnalhasadását jelentő felvilágosodás eszmeáramlatával?

A magyar felvilágosodás legfontosabb közvetítő területét a köztudat is általában Bécsnek tekinti. Kétségtelen azonban, hogy különösen a magyar protestantizmus kapcsolatai Svájjal, Németalfölddel, Franciaországgal, Németországgal és Angliával megkerülték a monarchia szellemi központját és állandó közvetlen érintkezést tartottak fenn a felvilágosodás külföldön buzgó kútfejeivel. A puritánizmus, a presbiteriánizmus, a cartesianizmus, a racionalizmus, a newtoniánizmus a külföldi egyetemeken tanuló ifjúság közvetítésével mind Magyarországon, mind különösen Erdélyben előkészítette a talajt a XVIII. századi felvilágosodás szellemisége számára. E század közepétáján már nemcsak a protestáns, hanem a katolikus körökben is jelentős lépések történtek a „recentior philosophia” szállásának előkészítésére s a jezsuita vezetés alatt álló felsőbb tanintézetek kéziratot tankönyvei a felszín alatt lassú, de kitartó munkával átfordították az érdeklődést az angol, francia és német felvilágosodás irányába. Formailag nem vállalták a szakítást a skolasztikával, de csendben szívvel-lélekkel csatlakoznak az ellenállhatatlan vonzóerővel jelentkező új világ gondolatrendszeréhez. A nagyszombati egyetemen is végbement ez az észrevétlen szellemi előrehaladás.² Látható formákat akkor kezdett öltetni, amikor a bécsi egyetem 1749-től

² A felvilágosodás észrevétlen előrehaladásához a század első felében I. Csapodi Csaba kitűnő tanulmányát: *Ké világ határán*. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből: Századok 1945-46. 85—137.

kezdvé GERHARD VAN SWIETEN, JOSEPH RIEGGER és mások buzgólkodása folytán megújódott és a felvilágosult szellemnek mindinkább melegágya lett.³ A bécsi egyetem reformját azután követte a nagyszombati egyetemé, melyet a legfelsőbb helyről érkező rendeletek minden ízében a császárváros egyetemének mintájára gyúrtak át.⁴ Ugyanennek a szellemnek a továbbsugárzása mély átalakulást eredményezett az egész magyarországi és erdélyi közoktatásügyben és kihatott természetesen a kassai és a kolozsvári jezsuita vezetés alatt álló főiskolára is. A jezsuita felsőbb tanintézmények személyzete nem volt állandó jellegű, a rend a tanulmányok és a megbízások szükségleteinek megfelelően igen gyakran váltogatta a rendtagok működési helyét; ez által ez intézmények akaratlanul is szétszórójává és színterítőjévé lettek az új közszellemnek.⁵ A piarista rend érdemei a felvilágosult eszmék terjesztése körül jól ismertek.⁶ A század második felére a magyarországi és az erdélyi tudományos és művelt világ nagyjából megérett az új világszemlélet befogadására.

A magyar felsőoktatásügy közelítése a felvilágosodás felé a román felvilágosodás szempontjából sem lekicsinyelendő jelentőségű tény, a román tanulóifjúságot ugyanis az új szellem első szelűfuvalatai először nem Bécsben, hanem Erdély földjén legyintették meg. Az erdélyi haladó szellem központjának, a nagyenyedi református kollégium hatásának felkutatása az ott tanuló román ifjakra még elvégezetlen feladat. Az erdélyi katolikus iskolák szerepét már sokkal jobban ismerjük, a kolozsvári jezsuita kollégium döntő szerepe a román szellemiség alakításában ma már vitathatatlan tény. A jezsuita Ratio Studiorum (1599) már jócskán elavult keretein észrevétlenül ez a főiskola is túllépett, úgyhogy a felvilágosodott iskola-reform itt sem jelentett túlságosan meglepő fordulatot, hiszen a lelkek a tanárok csendes munkáján keresztül

³ A bécsi egyetem történetéhez I. R. Kink, Geischichte der kaiserlichen Universität zu Wien. Wien 1854. I—II. köt és A. Wappler, Geischichte der Theologischen Facultät der K. K. Universität zu Wien. Wien 1884.

⁴ L. »A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem Története« egyes köteteinek megfelelő fejezeteit. I. köt.: Hermann Egyed—Artner Edgár, A hittudományi kar története. 1635-1935. Bp. 1938; II. köt.: Eckhart Ferenc, A jog- és államtudományi kar története. 1661—1935. Bp. 1936; IV. köt.: Szentpétery Imre, A bölcsészettudományi kar története. 1635—1935. Bp. 1938. és Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740—1773. Bp. 1899.

⁵ Csapodi i. m. 93—4.

⁶ Szekfü Gyula, Magyar Történet IV. köt. — Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák: Regnum 1942—43. 326—70.

már egy-két évtized óta elébesiettek a felvilágosodásnak. A század első felében a filozófiában még erőteljesen Aristoteles szelleme uralkodik; erről a balázsfalvi kéziratárban fennmaradt kéziratok kurzusok is tanúskodnak.⁷ A román ifjúság magasabb tanulmányokra szánt része már a század eleje óta Kolozsváron hallgatta a filozófiát, később pedig, 1765 után a teológiát is, de ide jártak a román nemesi családok sarjai is műveltségre szert tenni. Nem lanyhult az érdeklődés a kolozsvári kollégium iránt a balázsfalvi középiskola 1754-ben történt megnyitása után sem. Ez az iskola tanszabályában és szellemében a jezsuita iskolatípust, közvetlenül pedig a kolozsvári jezsuita kollégiumot követte, az alapítók szándékában nyilvánvalóan egy, a kolozsvárihoz hasonló iskola-típus létrehozása rejtezett. Sok román ifjú tanult a marosvásárhelyi református kollégiumban is, így SINKAI GYÖRGY és MAIOR PÉTER is. Az erdélyi magyar szellemiséget — mint említettük — ebben az időben a felvilágosodás már erőteljesen megérintette. A jövő kutatás feladata megvizsgálni a magyar felvilágosodás valószínű hatását az erdélyi román gondolkodásra. Mikor a máramarosi nemes eredetű REDNIK SÁNDOR, a későbbi püspök négy évi bécsi teológiai tanulmány után 1743-ban Balázsfalvára érkezik, az új szellem érintésének még semmi jelét nem árulja el éppenúgy, mint a vele egyidőben a római De propaganda fide kollégiumból hazatérő alumnusok, MAIOR GERGELY, későbbi püspök és KÁLYÁNI SZILVESZTER vagy a Nagyszombatban tanult KOTORE GERONTIUS sem, aki a román nemzetfogalom állásáról a negyvenes években pompás felvilágosításokat nyújtott a kutatók számára. Valamennyi még a hazai barokk lelkiség kifejezője, személyükön és szerepükön alig látni változást az előző nemzedékekhez tartozó, egészen jellegzetesen barokk PATAKI JÁNOS és KLEIN INCE püspökökhöz képest. Ez a nemzedék, melynek kiemelkedő tagja a római alumnus és Klein után püspöki székre kerülő ARON PÉTER PÁL is, még a régi világhoz tartozik; talán a régebbi szigorúbb szerzetesi életmód — csupa bazilitáról van szó — észrevehető lazulása sejtet valamit egy más, immár világiasabb korszakból. Ezen a téren inkább a római alumnusok mutatnak világiasabb felfogást, míg a nagyszombati Kotore és a bécsi Rednik a szigorúbb, aszkétikusabb életeszményt képviselték. Fiatal korában MAIOR GERGELY a kolostori laicizáló Fronde vezére; hajlott korára a püspöki székre jutva, hasonló, de életérzésüket ekkor már viharosabb formában érvényesítő fiatal papjainak túl-

⁷ I. E. Naghiu, Catalogul manuscriselor latinești și în limbi moderne dela Biblioteca Centrală din Blaj: Hrisovul III, 1943. 35—74.

zásaival szemben már ő is kénytelen elutasító magatartást tanúsítani.⁸

A Maior Gergelyt követő nemzedék és részben maga Maior is, a felvilágosodásba nő bele. A bécsi egyetemi reform első korszaka már lebonyolódott, amikor Mária Terézia 1765-ben elrendelte, hogy minden egyházmegye küldjön 2—2 hallgatót a bécsi Pazmaneumba teológiát hallgatni.⁹ Így került a császárvárosba 1766-ban a román felvilágosodás legkiemelkedőbb képviselője, KLEIN SÁMUEL, a római száműzetésben még élő agg Klein Ince püspök unokaöccse — és tanuló társa, PAP ISTVÁN. AZ ekkor 20 esztendőes Klein, aki az ú. n. erdélyi triász legidősebb tagja, hat esztendeig egyetemi tanulmányokat végez.

Pázmány Péter nagy hírű kollégiumát 1623-ban a magyar katolicizmus megerősítésére, született magyarok számára alapította,¹⁰ de már az intézet kezdeti szakasza óta nagyon sok szláv, főként szlovák bennlakója volt. 1694-ben 55 hallgatóból csak 16 volt magyar, a többi szláv.¹¹ Már Pázmány maga is gondolt alapítólevelében az erdélyi és a törökországi katolikus jelöltek felvételére,¹² 1733-ig mindig is voltak erdélyiek a kollégiumban.¹³ Mária Terézia rendelete 1765-ben azonban már az összes erdélyi katolikusokra — latin, görög és örmény rítusúakra is — kiterjedt. A Pazmaneum bennlakói tanulmányaikat a bécsi egyetemen végezték. Klein és Pap tehát 1766 végén (az iskolaév november elején kezdődött) megkezdhatték tanulmányaikat a nemrég megreformált bécsi egyetemen. A filozófiai tanulmányt az 1752-i reform három évről két évre szállította le, ellenben a teológiai és a jogi karra beiratkozni szándékozók a filozófia két éve után kötelesek voltak még egy esztendeig történelmet, ékesszólást (német nyelvtan és stilisztika) és görög nyelvet hallgatni.¹⁴ A román ifjak tehát abban az időben érkeznek Bécsbe, amikor a felvilágosodás szelleme már az államvezetés legfelsőbb tényezőit is áthatotta. Sőt, egyenesen azt kell mon-

⁸ L. tölem: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792, Bp., 1946. III. rész.

⁹ A királyi decretum szerint „sumptibus sui Aerarii intertenendi, atque a Philosophia incipiendo, in altioribus scientiis excolendi, praecipue autem in Physica etiam experimentalis, in Mechanica, et Arithmetica, nec non in Germanica lingua erudiendi” [Erd. Kanc. lt. 230—1776]. A decretum kiemeli még a polemica és a catechesis tanulását is.

¹⁰ ... „ut solum Hungari nati et pro Hungaria suscipiantur” — írja Pázmány az alapszabályban [C. Rimely, Historia Collegii Pazmaniani. Viennae 1865. 44—5].

¹¹ I. m. 125. l. ¹ jegyzet.

¹² I. m. 45.

¹³ EK (= Erd. Kanc. lt.) 534 (104): 1768.

¹⁴ Wappler 216—7.

danunk, hogy épen ennek következtében tartotta szükségesnek a központi kormányzat tanulmányi udvari bizottsága, az 1760-ban létrejött Studien-Hofcommission az erdélyi unitus papjelöltek Bécsben történő neveltetését. Klein és Pap találkozása a felvilágosult abszolútizmus Bécsével tehát a központi hatalom tudatos elhatározására megy vissza.

A bécsi egyetem reformját Mária Terézia GERHARDT VAN SWIETEN ösztönzésére 1749-ben az orvosi kar átalakításával kezdte meg, de hamarosan sor került a jezsuita vezetés alatt álló filozófiai és a teológiai kar átalakítására is. A teológiai kar 1752-ben új tantervet kapott, élére egy director került. A kar fokozatosan elvesztette egyházi és autonóm jellegét és mindinkább az állami mindenhatóság engedelmes kiszolgálójává vált. 1757-ben elmozdítják a jezsuita akadémiai kollégium rektorát, 1759-ben a kánonjogi professzor veszi el helyét a consistoriumban.¹⁵ 1760-tól kezdve teljesen felvilágosodott szellemben a Studien-Hofcommission veszi át az oktatásügy legfelsőbb vezetését, siettetve az egyetemi oktatás elvilágiasítását. VAN SWIETEN, az említett bizottság alelnöke erőteljes harcot indít az egyetemen a jezsuiták ellen; 1767-ben a kánonjogi katedráról végleg eltávolítják a jezsuita tanárt.¹⁶ A jezsuita befolyásnak már csak alig észrevehető jelei maradtak meg, amikor XIV. Kelemen pápa 1773. július 21-én, feloszlatta a rendet.

Az 1752-i egyetemi reform óta a teológiai tanulmány négy éves volt (a régebbi öt helyet), illetőleg az előkészítő évvel együtt valójában mégis öt éves. Az előkészítő év elvégzése után az egyháztörténetből és a görög nyelvből a kar directora adhatott bizonyítványt a jelölteknek, csak ennek segítségével iratkozhattak be a teológia első évfolyamára.¹⁷ Klein és Pap, úgy látszik, a filozófia befejezése után érkeztek Bécsbe és az előkészítő évre iratkoztak be, ugyanis Klein — saját tudósítása szerint — 1767-ben egyháztörténelmet hallgatott a bécsi egyetemen.¹⁸ A professzor, akinek a görög ritus iránti ellenséges és elfogult magatartását kiemeli, POHL JÓZSEF jezsuita még a régi világ embere volt; vele a kormányzat nem volt megelégedve.¹⁹

¹⁵ Kink I, 487—93. — Wappler, 188—90.

¹⁶ Kink I, 501. — Wappler, 192—3.

¹⁷ Wappler, 216. — Hermann, 101.

¹⁸ *Dissertatio canonica de matrimonio juxta disciplinam Graecae Ecclesiae*. Vindobonae, 1781. 4.

¹⁹ Wappler 233. — 1746 és 1773 közt ő adta elő az egyháztörténetet. Hat kötetes tankönyvének (*Manuductio ad historiam ecclesiasticam*. Bécs, 1723—59). Kleinra gyakorolható hatását érdemes volna megvizsgálni. Az előkészítő éven az ékesszólást 1753-tól 1768-ig Popovics János

Az oktatás laicizálódása Kleinék tanulmányai idején folytatódott. Az átalakulást jellegzetesen mutatja a *theologia speculativa* (scholastica és dogmatica) sorsa az egyetemen, ezt ugyanis azelőtt két jezsuita tanár adta elő. 1760-ban az egyik jezsuita mellé az uralkodónő kinevezte a jezsuitaellenes GAZZANIGA PÉTER dominikánust, 1764-ben pedig az antiskolasztikus GERVASIO ÁGOSTON augusztinust is, hogy a jezsuitákkal párhuzamosan ők is tartsanak, de már felvilágosultabb szellemben, dogmatikai előadásokat. Az utasítások szerint az előadásokat „minden haszontalan skolaszticizmus és haszontalan szubtilitás” nélkül kellett megtartani. Nem csoda, ha SZENT TAMÁS »Summá«-ja ekkor már csak egy tankönyv a többi közt. A tanterv ellenben külön felhívta a figyelmet a libertinus és deista könyvekre, igaz, valószínűleg megcáfolás céljából.²⁰ Gervasiót 1768-tól a szintén ágostonrendi és hasonló szellemű BERTIERI JÓZSEF váltotta fel. Ei három szerzetes tehát Kleinnak és Papnak tanára volt.²¹ Gazzaniga és Bertieri előadásaiból alakult ki az a két kötetes »Theologia dogmatica in systema redacta« (Viennae, 1776), mely 1790-ig a bécsi egyetem hivatalos tankönyve maradt.²² Gazzanigát Klein egyik művében idézi is.²³ Az antijezsuita tanárokkal olyan irány kerekedett felül, melynek célja egy „természetes rendszer” kidolgozása volt a dogmatika terén. Itt jegyezzük meg, hogy a román ifjak könnyen hajlottak a jezsuitaellenességre, mert a balázsfalvi püspök jezsuita ellenőre, az ú. n. „teológus” ekkor még gyakorolta népszerűtlen felügyeleti tevékenységét a küüllőparti rezidencia mellett. A triász valamennyi tagja élénken kimutatta ellenérzését a jezsuita rend iránt. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a román ifjak hamar bekapcsolódtak az új szellem követőinek sorába.

A dogmatikáénál nem kevésbé tanulságos az egyházjogi tanszék sorsa sem. Mária Terézia még 1766. március 29-én elrendelte, hogy a Pazmaneum bennlakói az egyetemen RIEGGER JÓZSEF tanár egyházjogi előadásait hallgassák. A Pazmaneum vezetői mindent megtettek ennek megakadályozására, de az 1767. január 10-i ren-

Zsigmond adta elő. A történelmi tanszék előbb a jogi karhoz tartozott, csak később helyezték át a bölcsészetre [Kink I, 459—60. l. ⁵⁹⁶ jegyzet]. Előadó tanára 1758. július¹ 22-től 1772. március 7-ig Gaspari János B. volt [I. m. 469—70. l. ⁶⁰⁹ jegyzet].

²⁰ Hermánn 102.

²¹ A *theologia speculativa* mind a négy évfolyamon kötelező tantárgy volt. Az említett tanárokhoz és műveikhez l. Wappler 230—1.

²² Hermann 209.

²³ Diss. can. de matrina. 132 („*Petrus Maria Gazzaniga in celeberrima et antiquissima universitati Vindobonensi SS. Theologiae Doctor, et professor publicus ordinarius*”).

delet teljesen megszüntette a kánonjogi tanszéket a teológiai karon, úgyhogy a pazmaniták (egy november 4-ről keltezett decretum értelmében) most már tényleg a febronianus Rieggert voltak kénytelenek a jogi karon hallgatni. A felsőbb évesek azonban még befejezhatték tanulmányaikat a jezsuitáknál.²⁴ Ezeknél KÖSSLER JÓZSEF volt a kánonjog előadója.²⁵ Minthogy a kánonjogot a III—IV. éven kellett hallgatni, Klein és Pap kétségtelenül Riegger tanítványai voltak. Fontos feladat volna tehát Klein egyházi iratait a febronianizmus szempontjából is megvizsgálni. Az erdélyi triász harmadik tagjának, Maior Péternek febronianus felfogása ismeretes; nem volna meglepő, ha Kleinra is befolyást gyakorolt volna az az egyházpolitikai irány, amely Riegger tanítványai révén és a tanügyi reform következtében a nagyszombati egyetemen is uralkodóvá vált.²⁶ Mindenesetre figyelemreméltó jele Klein haladó szellemének, hogy nem jezsuita tanárai műveit, hanem CLAUDE FLEURY erősen gallikán irányú egyháztörténetét fordítja le román nyelvre. Az előadottak alapján igen fontos feladatként jelölhetjük meg Klein nagyrészt kéziratban maradt teológiai műveinek kritikai vizsgálatát.

A Pazmaneum hallgatói nem voltak érzéketlenek a korszellem iránt, az ötvenes évek elején például janzenista és jezsuitaellenes irányzat fészkelte be magát, de a jezsuita vezetők éppenúgy hamar kiirtották, mint későbbi jelentkezésekor a 80-as évek elején is.²⁷

A magyar kancellária 1769. május 12-én közölte a Pazmaneum vezetőségével, hogy a teológiai hallgatók kötelesek a filozófiai karon SONNENFELS JÓZSEF németnyelvű előadásait hallgatni²⁸ az új gyakorlati tudományról, melyet szerzője, SONNENFELS Policey- und Cameralwissenschaft-nak nevezett. Így lettek Klein és Pap tanítványai annak a Sonnenfelsnek, aki a 60-as évek óta az osztrák birodalom hivatalnokainak és gazdasági szakembereinek nagyhatású nevelője volt. Klein írásaiban itt-ott mintha feltűnne egy-egy kicsi enyhe visszfénye Sonnenfels hármastanításának az állampolgárok biztonságáról, kényelméről és jólétéről.²⁹

Minthogy a bécsi egyetem hallgatói közt a természetjog hallgatása valóságos divat volt, nem volna meglepő, ha az derülne ki,

²⁴ Rimely, i. m. 177—8. — Riegger 4 kötetes tankönyvében (*Institutiones juris ecclesiastici*. Bécs, 1768), az egyetemes egyházzal szemben államegyházi felfogást vall.

²⁵ Wappler 233.

²⁶ Hermann 117.

²⁷ Rimely 143—4, 203—4.

²⁸ Rimely 184—5. — Wappler, 234.

²⁹ Vö. *Dissertatio de jejuniis Graecae Orientalis Ecclesiae*. Viennae, 1782. 128: „omnia mea eo consuevi dirigere, ut aliis utilis esse possim”.

hogy Klein már első bécsi tartózkodása idején kapcsolatba került MARTINI KÁROLY ANTALLal, a nagyhatású osztrák természetjogász-szal, aki az egész korszak természetjogi felfogásának majdnem korlátlan irányítója a monarchiában. Martini alapvető tankönyveinek első kiadásai valóban ezekre az évekre esnek. De ha nem hallgatta volna, akkor is a legnagyobb mértékben valószínű, hogy szellemükkel, talán tartalmukkal is meg kellett ismerkednie.

A szellemileg megújódott, frissebb mozgásba lendült bécsi egyetemen Klein és Pap egészen közel kerültek a felvilágosodás mérsékelt bécsi irányzatához, mely az állami mindenhatóság és az uralkodói abszolútizmus jegyében új életideált hirdetett, majd II. József uralkodásában meg is testesült.

A Pazmaneumban eltöltött 6 év után a két román ifjú hazatért Balázsfalvára és a fokozatosan kiépülő középiskolában ők vezetik be 1773-ban a filozófiai tanulmányokat. KLEIN SÁMUEL a matematikát és az etikát adta elő, PAP ISTVÁN pedig a logikát és a metafizikát.³⁰ Klein és Pap befolyásának lehet tulajdonítani, hogy a balázsfalvi káptalan az uralkodónőnél kérvényezte a szeminárium kifejlesztéséhez szükséges filozófiai és teológiai könyveket, mégpedig kifejezetten a bécsi egyetemen bevezetett, tehát újszellemű tankönyveket. A kamara 1773. augusztus 13-án valóban ki is utalt 500 forintot teológiai könyvek beszerzésére.³¹ A könyveket Maior Gergely püspökké szentelésekor Bécsben Kleinnel együtt szerezte be és hozta magával a Küküllőparti püspöki városba. A balázsfalvi könyvtár régi állagának vizsgálata ezek szerint rendkívül tanulságosnak ígérkeznék.

Közben az erdélyi és partiumi román ifjak Bécsbe áramlása szakadatlanul folyt. Klein és Pap utódai a Pazmaneumbeli alumnatusban SZALCSVAI ISTVÁN és FISZKUTI SÁNDOR voltak (1772—1778), akik később mint esperesek és vikáriusok mindketten jelentős szerepet játszottak az erdélyi görög-katolikus egyház életében. 1779-ben öt erdélyi alumnus közül kettő román volt: ANDKEJKA LÁSZLÓ és BRAN SIMON.³²

A Pazmaneumnál is nagyobb szerepet játszott az 1773-ban létesített és 1775-ben központi görögkatolikus szemináriumként kiépített Sancta Barbara szeminárium. Itt a fogarasi görög-katolikus egyházmegyéből 4, a váradiból 4 és a munkácsiból néha 1—2, tehát évente 8—10 román hallgató lakott és végezte tanulmányait a bécsi

³⁰ T. Cipariu, *Acte și fragmente*. Blasiu, 1855. 125 és EK. 1128—1779.

³¹ EK. 1620—1773

³² EK. 488: 1779.

egyetemen.³³ A volt bécsi hallgatók azután képzettségüknek megfelelő beosztáshoz és fontos pozíciókhoz jutottak az erdélyi egyház életében, legtöbbjük azonnal esperesi állást kapott, ami az akkori viszonyok közt azonban még egyáltalában nem jelentett egyúttal anyagi ellátottságot is. A Pazmaneum és a Sancta Barbara román alumnusai majdnem kizárólag nemes ifjak, vagy papok és kántorok fiai voltak, csak elvétve akadt közöttük egy-egy libertinus, például mint VULKÁN SÁMUEL, a későbbi váradi püspök.³⁴ Büszkék voltak tudományukra, az is előfordult, hogy az otthoni nyomorult viszonyok közt méltatlannak tartották magukra nézve a tanítói vagy vidéki papi hivatást.³⁵ A balázsfalvi iskolából csak nagyon kevés magasabb évfolyamú hallgató került ki, úgyhogy a püspök kénytelenségéből néha rétorokat küldött Bécsbe teológusok helyett. A Sancta Barbara szeminárium egyik román alumnusának, FERENTZI GÁBORNAK³⁶ a balázsfalvi kéziratárban két, valószínűleg bécsi kéziratot tankönyve maradt fenn, az egyik *Patralogia Sacra*, a másik *Theologia Moralis*.³⁷ Ezeket a könyveket Ferentzi aggastyán korában 1836-ban a balázsfalvi könyvtárnak adományozta. Harmadikul egy *Jurisprudentia Natalis* (helyesen: *Naturalis*)³⁸ is odaajándékozott. Nem volna meglepő, ha kiderülne, hogy a bécsi román teológusok természetjogot is hallgattak az egyetemen és az említett kéziratot tankönyv MARTINI egyik művére vezethető vissza.

Ha meggondoljuk, hogy a bécsi egyetem teológiai karára az 1774/75. iskolaévtől kezdve RAUTENSTRAUCH ISTVÁN bencés apát reformterveinek megfelelően teljesen bevonult a felvilágosult szellem, akkor jogosult az a vélemény, hogy az innen kikerülő román hallgatók a 70-es évek folyamán hazavihették magukkal Erdélybe a bécsi felvilágosodás alapvető élményeit és eredményeit. Még akkor is fenntarthatónak látszik ez a tétel, ha egyelőre részletes adatok híján nem tudjuk bizonyítani.

³³ MK. (= Magy. Kanc. lt.) 943 (19—21): 1780.

³⁴ MK. 943 (21): 1780.

³⁵ Így Fiszkuti Sándor, EK. 1185: 1780.

³⁶ 1777-ben logicus volt [MK. 943 (20): 1780].

³⁷ I. E. Naghiu, i. m. 137—8. sz. 51. — A második kézirat végén ez a feljegyzés olvasható: „Omnia ad majorem Dei gloriam et usum R. Gabrielis Ferentz per Rm. Joannem Fabrik conscripta anno 1781.” Egy másik *Theologia Moralis* (131. sz. 50. l.) mintha szintén bécsi kurzus volna. Minthogy a *theologia moralis* bevezetését Balázsfalván az uralkodónó már 1773-ban sürgette [EK. 1620: 1773], valószínű, hogy ott a megfelelő bécsi tananyagot alkalmazták.

³⁸ I. m. 33. sz. 40.

KLEIN SÁMUEL szerencsése 1777-ben ismét visszavezérelte Bécsbe, a királynő ugyanis a Sancta Barbara szeminárium megüresedett vice-ephemeriusi tisztségére Major Gergely püspök ajánlatára őt nevezte ki. Mint ahogy az irományok elég valószínűtlenül állítják, ekkor Klein még pappá sem volt szentelve.³⁹ Kleinnak valóságos szenvedélyévé vált a román nemzet szolgálata a tudomány által. A visszaérkezés a bécsi tudományos légkörbe megkönnyebbülést jelentett számára, ugyanis törékeny szervezete és az íróasztali munkát kedvelő természete sokkal jobban megfelelt neki, mint akár a balázsfalvi tanítás, akár a missziós munka Major Gergely vizitációs körútjain. Az az öt-hat esztendőnyi idő 1783-ig, melynek második felében egy felvilágosult abszolutista uralkodó ült a monarchia trónján, oly csodálatosan lázas termékenységben folyt le, oly sok eredménnyel járt, hogy fel kell vetnünk a gondolatot: a fenti évekről jelzett írások egyrésze már a korábbi, erdélyi évek, vagy talán már az első bécsi tartózkodás idején munkában volt. „Itt tartózkodásom alatt — írja KLEIN Bécsből Drágosi Mózesnek 1782. április 2-án — román nyelven megírtam néhány könyvet, hogy valahára a mi népünk is kiművelődjék.” Ez a felvilágosodott ember hangja és célkitűzése. Bécsben jelenik meg nyelvészeti munkája, az *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae* (1780)⁴⁰ és egy imádságos könyve (*Carte de rogationi pentru evlavia homului chrestin* 1779), az első latin betűs, nem magyar helyesírású románnyelvű nyomtatvány. Utóbbiban nem csak a latinizáló, az ősokhöz visszahajló dáko-román lelkületet kell látnunk, hanem a felvilágosult emberét is, aki a sajátához és az őseihez való visszatérésben egyúttal nemzeti cselekedetet lát. A nyelvművelést önmagában is a racionalista gondolkozás serkentette ebben a korban, ugyanis az a szellem, mely az államot, a társadalmat, a jogot és általában mindent szívesen racionalizált és egységesített, nem nézhette tétlenül a nyelv, a beszéd, az írás pallérozatlanságát, dudvához hasonló burjánzását. Ezekben az években, de mindenképpen 1781 előtt Bécsben fejezhetette be román történetét, a *Historia Daco-Romanorum*-ot, melyben a felvilágosult szellem itt-ott félreismerhetetlenül felcsillan. „A románok Erdélyben — írja KLEIN — Lipót

³⁹ ... der noch nicht einmal Priester war” — MK. Acta particularia 533. sz. 1805. (Blümegegen Nota-ja).

⁴⁰ Gáldi László feltevését, mely szerint Klein az Elementán már Balázsfalván is dolgozhatott [Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. 11], nagyon valószínűvé teszi Maior Gergely levele (1777. augusztus 6), melyben azt írja Kleinről a vallásügyi bizottság elnökének, hogy „lingvae Valachicae apprime gnarus” [MK. Act. part. 533. sz. 1469].

császár idejéig többnyire üldözöttek, leigázottak voltak és iskolák híján többnyire pallérozatlanok; csak Isten kegyelméből és az osztrák ház isteni császárainak, Lipótnak és Károlynak és a boldogan uralkodó Mária Terézia császárnőnek és Magyarország királyának kegyeiből és buzgólkodására kerül ez a nemzet a tudatlanság sötétjéből mindinkább a napfényre és válik tökéletesebbé.”⁴¹ Egy csokorban találjuk itt a multat és a jövőt, egyfelől a barokk duzzadó címhalmazát és tekintélytiszteletét, mely észrevétlenül oldódik fel a felvilágosult abszolutizmus királyeszménye előtti hódolatban s a túloldalon a népnek műveltsége szerinti értékelését s a felvilágosodás szokványos árnyék és fény retorikáját. Az uralkodó előtti hódolat feltétlenül őszinte, hiszen Klein tanulmányait és — rajta keresztül — a román nép tökéletesítését valóban a királyi kegy tette lehetővé, s így a lelki alkalmazkodás a késő teréziánus és jozefinus felvilágosult abszolutizmushoz egészen természetesen adva volt.

De más kitételek is bevilágítanak Klein felvilágosult gondolkodásába. „Még ma is — olvassuk Klein könyvében —, bár századunk inkább dicsőíttetik tudománnyal és meg van tisztítva az előítéletektől és az üres hiedelmektől, nem is szólva a babonákról, mégis sokan találatnak a latinok (azaz római katolikusok között), akik a görög egyesülteket csak megtürteknek (toleratos) tekintik. A római egyház közösségétől magukat távoltartó görögök az ősi gyűlöletet a latinok ellen előítéletről annál is inkább táplálják, mert többnyire bárdolatlanok és barbárok (rudes et barbari sunt)”.⁴² A latin és a görög rítus ellentétei nagyon sokat foglalkoztatják más írásaiban is, így a házasságról írt kánonjogi tanulmányában,⁴³ melyet román nyelvről fordított le latinra⁴⁴ azzal a céllal, hogy a római katolikusoknak bemutassa saját elfogultságukat a görög katolikusok iránt. Kánonjogi érvelései során sokszor hivatkozik a természetjogra, és a természeti törvényekre (ius naturae, leges naturae). A könyv érdemi részénél sokkal érdekesebb az a húsz lapos bevezetés, melynek alapélménye a görög rítusú ember kisebbségérzete a felsőbbségüket fitogtató latin rítusúakkal szemben. A két rítus összeütközésének élménye lelkéből erőteljesen tör fel a felszínre és forró indulat-lávéval borítja el a talajt. De azután fo-

⁴¹ Foaiă pentru minte, anima și literatură 1862. 84.

⁴² Foaiă 114.

⁴³ L. a ¹⁸ jegyzet.

⁴⁴ A román kézirat a balázsfalvi központi könyvtárban található [L. Șt. Manciulea, Biblioteca Centrală din Blaj. Indicele manuscriselor. Blaj, 1939. 119—120. sz.].

kozatosan a meggyőződéses katolikus kerekedik benne felül és feyelmezetten visszaszorítja érzéseit; hiszen a katolicizmusnak köszönheti szellemi kifejlődésének feltételeit, a bécsi szellemi légkört, a tudomány és nem utolsó sorban a hatalom támaszát. Így hát legyőzi önmagát és a tiszta kereszténység érzületével Isten előtti egyenlőségben jelöli meg a latin és a görög rítus helyét, méltó lapokon hirdetve a kölcsönös megismerés, tisztelet és szeretet szükségességét.

A latin és a görög rítus ellentéte régi problémája az erdélyi uniót románságnak. Oka az unió céljában van, mely a rítus-változtatást végeredményben első lépésnek tekintette a teljes egyesülés, a vallási asszimiláció felé. A hitben egy, de rítusban különböző, s a keleti kereszténység konzervatívizmussal a régihez, tehát jóhoz, igazhoz ragaszkodó románság kétszeresen: vallásilag és nemzetiségileg ellenkezik a teljes vallási asszimilációval. A vallás-változtatás rendszerint maga után vont a nemzetiség-változtatást, tehát román oldalról nézve a disszimilálást, ami gyakorlatilag az értelmiségi réteg legjavának állandó és szüntelen távozását jelentette. A disszimilált elemek vallásilag többnyire a római katolicizmust, nemzetiségileg jórészt a magyarságot erősítették. A probléma — mint említettem — régi, Klein Ince püspök idejében, a század első felében, teljes erejében tapasztalható, s a század második felében fontossága csak fokozódik: MAIOR GERGELY és DARABANT IGNÁC, a későbbi váradi püspök a tanúi ennek a jelenségnek.⁴⁵ Bécsben 1773-ban a központi kormányzat kezdeményezésére a monarchia görög katolikus püspökei: románok, rutének és horvátok hetekig tárgyalták az unió közös ügyeit; a görög rítus védekezése a vallási asszimiláció, a latinizálás ellen itt is főkérdés volt.⁴⁶ A bécsi tárgyalások egyik résztvevője maga KLEIN volt, aki már tanulmányai során is tapasztalta a meg nem értést rítusa iránt. Ő maga így ír le egy esetet: „1767-ben saját magam hallhattam, amikor a bécsi egyetemen az egyháztörténeti előadást hallgattam, a tanár Szent Basiliusról, az ökumenikus doktorról ezt mondta: Uraim, Szent Basilius nagy szent, s míg írásait olvasom, mintha a mennyekben forgolódnék, de végül is görög és minden görög hitvány!”⁴⁷ A sértett önérzeten és a lenézésben, megvetésben részesülésen túl egy másik, politikumba torkoló jelenség volt fájdalmas Klein és az unitus románok számára, az, amit neki nem egyszer nyíltan és (mint ő mondja) pirulás nélkül „szemébe mondtak, hogy

⁴⁵ Vö. tőlem: i. m. 262. l. ³ jegyzet.

⁴⁶ I. m. 257 kk.

⁴⁷ Diss. can. de matrim. 4.

a görög rítus csak megtürt és a latin ritushoz képest kevésbé tökéletes.”⁴⁸ Klein ezt a magatartást az *ignotentia*, *praejudicium* és *superstitio* szavakkal illeti (emlékezzünk vissza, ugyanezt tette a *Historia Daco-Romanorum*-ban is) és a tájékozatlanok, valamint a gyerekkoruktól fogva a görögök iránt előítéletekkel telített felvilágosítására több könyvet készült nyilvánosságra bocsátani, melyeknek egyike éppen a most tárgyalt *Dissertatio* a házasságról. Nem a probléma, hanem a magatartás felvilágosult, mégpedig jellegzetesen erdélyi román módon felvilágosult. A felvilágosulásnak Kelet-Európában való sarkaló hatása a nemzetiségre ismeretes. A magyarságnál a rendiség a keret, melyen belül a nemzetiség a felvilágosult gondolatok rendező hatása alatt felocsudik: az erdélyi románság nemzeti összetartozásának első jele a vallás, a görög rítus, mely közeledést hoz létre unitus és ortodox közt és csak azután következik, mondjuk magyar módra, a rendiség. A görög rítus-latin rítus ellentétpár magában hordja a román-magyar nemzetiségi ellentétet is. A kérdés rendi vonatkozásaival — bár ezek román részről is rendkívül jelentősek — most nem foglalkozunk. Klein példáján látjuk a legvilágosabban, hogy a felvilágosodás hatása alatt először hogyan erősödik meg görög voltában, azután hogyan kezdi meg az irodalmi felvilágosítás munkáját. Véleményem szerint a tervbevett kiadványok, melyek közül csak kettő, 1781-ben és 1782-ben Bécsben látott napvilágot, csaknem egy évtizeddel korábban keletkeztek és összefüggésben vannak a görögkatolikus püspökök 1773-i bécsi konferenciájával. Bármint is nézzük a dolgot, a felvilágosodás az erdélyi román adottságok mellett a görög, az ortodox tényezőt erősítette meg az unión belül, előkészítve a *Supplex Libellus Valachorum* felekezeti közti összefogásának lehetőségét. Felvilágosult hatást kereshetünk a felekezeti egyenjogúság és egyenrangúság gondolatában, a házasságról szóló disszertáció bevezetésében, ami — a szöveg nagy részétől különbözőleg — a latin fordítás elé 1781-ben készülhetett, tehát a Türelmi rendelet évében és még hozzá Bécsben. Klein magatartása — a dolgok természete szerint — a mérsékelt bécsi felvilágosultságnak még tovább mérsékelt, görögösen átszínezett változata. A vallási vetélkedésben — így is mondhatnám: a vallási sovinizmusban — a saját álláspont felsőbbségének diadalmas bizonyítása a megszokott jelenség. Klein is rátéved erre az ösvényre. „Miért lenne a latin rítus tökéletesebb, válaszolom azoknak, akik a latin ritust nem minden görög nélkül tökéletesebbnek,

⁴⁸ I. m. 10.

rangosabbnak állítják? A származás jogán? Legkevésbé sem, mert maguk a latinok is bevallják, hogy a görög rítus a legrégebbi” és így hosszasan tovább.⁴⁹ „Talán csak annyiban mondható előbbreválónak a latin rítus, — folytatja Klein —, hogy gazdagságban és hatalomban bővelkedik és felülmulja a görög ritust, de aki áll, vigyázzon, nehogy elessék, mondja a Szentlélek.”⁵⁰ A vitázó győzedelmes pózának merevségéből Klein azután egyszerre felenged és a felekezeti egyenrangúság álláspontjára helyezkedik: „uterque Ritus, et Graecus, et Latinus aequae praestans, perfectus et bonus est, ut pote ab Ecclesia traditus, et adprobatus” „...Fratres sumus, ut pote filii unius sanctae Matris Ecclesiae teneamusque illum perfectiorem et praestantiorum qui melius legem Dei observat... sive ille Latini, sive Graeci Ritus sit.”⁵¹ Ez a fordulat nem az előző vitázó magatartás többé és létrejöttében a bécsi toleráns szellemnek, a felvilágosodás lehelletének is megvan a maga része.

Klein másik Bécsben megjelent Dissertatioja⁵² felvilágosult és nacionalista érvekkel harcol a görög rítusnak — az ő kifejezése szerint — „természetellenesen” túlzó böjtjei ellen. Ez a rítus ugyanis több, hosszabb, és súlyosabb böjtöt ír elő hívei számára, mint a latin rítus. Klein méltán ír a túlzottan hosszú és sokféle böjtnek a nép testi állapotára tett káros hatásáról. Külföldi utazók számos esetben megállapították a túlzott böjt sorvasztó és degeneráló hatását éppen a legnagyobb tavaszi munka idején. A böjt kérdését, Balázsfalván ekkor már évtizedek óta hevesen, sőt viharosan vitatták. MAIOR GERGELY a negyvenes években Aron püspök idejében az enyhébb böjtnek és a kevésbé szigorú életmódnak volt a szószólója. Aron halála óta ő volt a legesélyesebb és legtöbb szavazatot nyert püspökjelölt, de az uralkodónő az ő mellőzésével az aszketikus hajlamú Rednik Sándort nevezte ki, Maior pedig börtönbe került. Már munkácsi börtönéből kapcsolatot talált a későbbi II. Józseffel, akinek segítségével sikerült kiszabadulnia és Rednik halála után végre ő lett a püspök. Az előzmények alapján joggal feltelezhethetjük, hogy MAIOR alkatánál és kapcsolatainál fogva már a hatvanas évek folyamán bizonyos érzelmi kapcsolatba lépett a bécsi mérsékelt irányú felvilágosodás szellemével, a bécsi püspök-

⁴⁹ I. m. 15.

⁵⁰ I. m. 16.

⁵¹ I. m. 17.

⁵² I. a ²⁹ jegyzetet. — Kézirata (vagy másolata?) »Epistola de juniis Ecclesiae Graecae Orientalis ex lingua valachica in latinam traducta« címen a balázsfalvi kéziratárban [Naghiu, i. m. 12. sz. 36. l.]. Kleinnak ezt a művét Jovan Muškatićević 1794-ben szerb nyelvre fordítva kiadta.

konferencián pedig Klein társaságában rokonszenve csak erősödhetett. Rögtön felszentelése után (ez a királynő és József jelenlétében történt meg), levélben törölte el Balázsfalván a szigorú bőjtöt. A bazilita szerzetesek nagyrésze természetesen kedvezően fogadta ezt a megkönnyítő intézkedést, mert a maga bőrén szerzett tapasztalatokon kívül még élénken emlékezetében élt a testi, lelki és szellemi” sanyargatásban felnövő vagy inkább sorvadó balázsfalvi seminaristák sápadt arca. A szerzetesek még túlzásba is mentek a laicizálásban és rövidesen maga Maior volt kénytelen az anarchia felé elhajlók és az ellenkező végletbe lendülők túlzásai ellen fellépni. A küzdelmet végül a kormányhatóság beavatkozása csendesítette le.⁵³

A bőjtkérdés azonban az ismertetett felületi életrendkérdésen túlmegegy és a román nemzetiségi fejlődés egyik legdöntőbb problémáját veti fel, s ez a vezetőréteg többször említett disszimilációja. KLEIN SÁMUEL részletesen kifejti, hogy a túlzottan sok bőjt miatt a felnövekvő román értelmiség nagyon könnyen hajlik a latin ritusra való áttérésre. Az áttértek közül sokan prozelita túlbuzgalommal egyenesen ellenségeivé válnak a görög ritusnak. Nehéz dolog társadalmilag érintkezni a más szokásúakkal bőjtnek idejében, még egy asztalnál sem igen étkezhetnek együtt a latin és görög ritusúak, sokan tehát megszédülnek „et nos semper cum rudibus et rusticis contempti manemus.” A bőjtök csökkentése és enyhítése esetén más felekezetek részéről is csatlakoznának a görög katolikusokhoz (itt Klein nyilván a görögkeleti románokra gondol) és főként „nostri homines docti et eruditi manerent in ritu Ecclesiae suae.” Az értelmiség vallási disszimilációja, melyet rendszerint a nemzetiségi is követ, a XVIII. század, sőt az előző századok erdélyi román társadalomfejlődésének döntő kérdése. A fej nélkül maradó test tehetetlenül tántorog és vakságában könnyen elbukik. A disszimilációs kedv legerősebb fékje a római eredetben és nyelvben felfedezett közösségi büszkeség volt, ez mentette meg a meggyőződés nélkül uniált elemek egy részét a disszimilációtól. Klein most további fékként a bőjtök és általában a vallási köteleességek enyhítésének ötletét veti fel.

A *Dissertatio de jejuniis* tehát sokkal kevésbé vallásos, mint inkább politikai és nemzetiségi célzatú mű, mely a román nacionalizmus érdekében íródik. Nacionalizmusát Klein felvilágosult érveléssel támogatja. A bőjtök érvényességét elfogadja, ha a Szentírás, az egyetemes zsinatok határozatain, az egyház előírásain és

⁵³ A részletekhez l. id. munkámban elszórtan.

az egyházatyák tanításain alapulnak és ha a természeti törvényeknek is megfelelnek. Kimutatja, hogy minden egyéb bűjt az emberek találmánya, tehát nem kötelező érvényű törvény.⁵⁴ A lélek üdvösségére való ügyelés mellett az egészség gondozására a természeti, az isteni és az emberi törvények egyenesen kötelezik az embert (et Naturae, et Divinae, et Humanae Leges nos obligant). Mégis sokan vannak, akik inkább meghalni készek, semhogy bizonyos bűjtök idején tejneműeket vagy tojást vegyenek magukhoz és a természeti és isteni törvények nagyfokú nem ismeréséből (praeclari ignoventiae legum naturalum et divinarum) inkább a mártírium, glóriájába burkolóznak. Klein népies empirizmussal és racionalizmussal megállapítja, hogy „ha a trulanumi zsinatot nem Örményországban, hanem Dáciában vagy Oroszországban vagy Magyarországon tartották volna meg, akkor nemcsak a tejneműeket nem tiltották volna el, hanem a szalonnaevést is megengedték volna.” Nálunk ugyanis nem terem az olivaolaj, nincsenek változatos tengeri halfajták, sem finom gyümölcsök és más hasonlók, — írja Klein, — ezért nehezen és csak a legnagyobb kényelmetlenséggel lehet megtartani az annyira hosszú és sok bűjtöt.”⁵⁵ A bűjtök racionalizálásait a gazdaságosság és a bölcsesség (oeconomia et prudentia) tanácsolja.⁵⁶ Az együgyűek és az inkább buzgóok, mint bölcsök (simplices et plus devoti quam prudentes) akarják a túlzott bűjtöket, akik nem képesek különbséget tenni és ésszel felfogni (discensere et intelligere) mégpedig tudatlanságból, pallérozatlanságból és előítéletből (propter ignoventiam et ruditatem, vel propter prejudicia). De ezekkel a szerencsétlenekkel nincs mit kezdeni, inkább csak sajnálatot és szánalmat érdemelnek.⁵⁷

Klein írásának az a lényege, hogy a görög rítusú egyháznak és benne a románságnak felvilágosodásra, tudásra van szüksége, nem pedig együgyű és képmutató vezetőkre. „Kérem, mi válik a mi egyházunkból, ha ilyen együgyű és előítéletes, vagy képmutató, vagy képzelődő (fantasticos) doktorai lesznek? Mi jót remélhetni, hacsak még nagyobb műveletlenséget, nyomort, zürzavart és átkot nem. Szabadíts meg minket Uram ezektől és a többi bajoktól! Lám, minthogy a vallásnak a felszínére, nem pedig lényegére és velejére

⁵⁴ ... „soli rudes nobiscum manent” — írja Maior Gergely az erdélyi kancellárhoz intézett levelében (Balázsfalva, 1778. május 5.), mely szellemben egészen közeli rokona a Diss. de jejuniis-nek [EK. 716 :1778].

⁵⁵ „... omnia alia non esse legem, sed privata hominum figmenta, si ex Lege Naturae, sacra Scriptura, Ecclesiae traditione, et SS. Patrum doctrina desumpta, aut confirmata non sint” [i. h. 110. l.].

⁵⁶ I. rá. 114—5.

⁵⁷ I. m. 117.

van gondunk, Istennek mekkora kegyetlen igazságos haragja érte majdnem az egész keleti egyházat és a zsarnoknak, a barbár töröknek súlyos igája alatt nyög, eltemetve a legnagyobb tudatlanság sötétjébe (sepulta in maximis ignorantiae tenebris). Akik pedig az európai hatalmasságok alatt vannak, utolsók és megvetettek, és majd hogy a zsidókkal egy rendben nem lévők és az eddiginél is súlyosabb átok az, hogy minél nagyobb sötétség borít el, annál jobban vágyunk kiemelkedni belőle. Egyedül az orosz birodalom áll jól, ahonnan a hasonlíthatatlan férfiú, I. Péter, kit hősi cselekedeteiért Nagynak neveznek, a tudatlanságot és babonát, a hiábavaló szabályok sötétségét kiűzte, és országába tanult férfiakat hozott be.”⁵⁸ Ezek a keleteurópai ortodox internacionáléval és közelebbről a román sorssal foglalkozó sorok nem csupán Klein egyéni találmányai. Lehetetlen fel nem ismernünk bennük KOTORE 1746-ban kelt és ugyanezen kérdésekkel foglalkozó írásának hatását.⁵⁹ Ezzel egyezik az egyetemes ortodoxia problémájának felvetése és egyetemes magyarázása, a zsidókkal való összehasonlítás (amivel már Klein Ince is élt kérvényeiben) az erdélyi románok elesett voltának vázolója, a vezetők bölcseségének szükségessége, a bölcsesség és tudatlanság szembeállítása. A gondolatmenet párhuzamossága nem kétséges. Klein tanítványa Kotorenek, akit a legtudósabb román embernek nevez, és a görögök schismájáról írt könyvét jól ismeri, a Historia Daco-Romanorumban említi is. De különbségek is vannak a két felfogásban. KOTORE a görögöket éhes farkasoknak nevezi, a görögök és a románok azért bűnhődnek, mert elszakadtak a római egyháztól; KLEIN éppen ellenkezőleg szembenáll a latin rítussal és a görögöt védi. Kotore a bőjtöt és a jócselekedeteket magasztalja; Klein a bőjtöket észszerűen csökkenti. Kotore korában Bécs és a latin ritus erőteljesen védte a görög ritusú unitusokat; Klein korára megváltozott a világ, Bécs újra felállította a nemegyesült görög püspökséget, s a felvilágosodás előrehaladása az udvarban csökkentette a latin ritus térítői hajlandóságát az ortodoxiával szemben, helyette inkább a görög ritusú unitusok latinizálása kecsegtetett jó reménységgel. De a barokk Kotore helyett most a felvilágosult Klein szemléli népe sorsát, így hát nem a schisma a románság jelenlegi lehanyatlott sorsának okozója, hanem a tudatlanság, a felvilágosodás hiánya. Innen a program: kiemelkedni a sötétségből a világosságra, a tudomány, az ész, a természet törvényei által. Klein valóban hűségesen szolgálta bécsi évei alatt kitűzött célját. Emberfeletti erővel végezte nyelv-

⁵⁸ I. m. 122—3.

⁵⁹ I. m. 123—4.

szeti, történetírói, fordítói és kompilátori munkáját. Ennek köszönhetjük az erdélyi román felvilágosodás történetének első fejezetét is.

Ha össze akarjuk foglalni KLEIN felfogásának főismertetőit, akkor mindenekelőtt nacionalizmusáról és mérsékelt felvilágosultságáról kell szólnunk. E kettő úgy viszonyul egymáshoz, hogy a felvilágosultság eszköz a nemzetiség szolgálatában. Klein nacionalizmusa olyan kirívó, hogy a korabeli nem-nacionalista felvilágosultak bírálatát természetesen magára vonta. FR. SULZER, a *Geschichte des Transalpinischen Daciens* (Bécs, 1781) szerzője, aki kéziratból ismerte a *Historia Daco-Romanorumot*, elszörnyülködött az elfogultságnak a kezdődő nacionalizmus különös torzulásokra vezető történelmi előadásán. Sulzer bírálata a nacionalizmusról, a nacionalizmus kora előtt, feltűnően egyezik a mai emberével, aki a nacionalizmust hanyatlásban, hasonló érveléssel és elfogultságtól mentes szemmel nézi. Klein nemzetszemlélete — ez ugyanakkor az erdélyi görögkatolikus románságé is — sajátos keveredése a vallási közösségérzésnek, a történelmi alapozású nacionalizmusnak (vagyis dáko-romanizmusnak) és a mérsékelt bécsi típusú felvilágosodásnak.

Itt az ideje azonban megvizsgálni Klein felvilágosodásának forrásait is. Maior Gergely környezetében már Balázsfalván elérhette az új szellem egy-egy lenge fuvallata; Bécsben a közszellem és a megreformált egyetemi tanulmányok kézenfogva vezették tovább. Bécsi egyetemi tanulmányairól nincs semmi közvetlen adatunk, csak tanárainak nevét és működését ismerjük. Hazatérve Balázsfalvára, 1773-ban Klein adja elő az etikát. Előadásait FRIEDRICH CHRISTIAN BAUMEISTER görlici rektor széleskörűen használt «*Elementa-philosophiae recentioris*» című könyve nyomán tartotta (első kiadása 1747-ből való), ennek egyes részeit a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint lefordította románra. Nem véletlen, hogy választása a protestáns görlici rektornak, BAUMEISTERNEK könyvére esett, ugyanis ezt az erdélyi protestáns (református és unitárius) iskolák szelvében-hosszában használták. Hogy a nagy kereslet kielégítse, a kolozsvári református kollégium eljárásága 1771-ben a kollégium betűivel és hadadi br. Wesselényi Ferenc, valamint neje, gr. Rhédei Zsuzsanna költségén az iskolai ifjúság használatára kiadta. Nem valószínű, hogy Bécsben Baumeistert tanították volna. Úgy látszik, a Balázsfalvára hazatérő és a filozófia tanítására utasított Kleinnek vezérfonalra volt szüksége és ezt könnyen megtalálhatta Baumeister két évvel azelőtti kolozsvári kiadásában, amit a drágább és nehezebben hozzáférhető külföldi könyvek-nél olcsóbban megszerezhetett. Ebből fordította két részben *Logi-*

káját melynek kézírata Balázsfalván van⁶⁰ és jóval később, 1799-ben Budán sajtó alá is rendezte. Metafizikájának kéziratát Nagyváradon a görögkatolikus püspökség kézírattára őrzi.⁶¹ Baumeister könyvének további részeit, a természetjogot, etikát és politikát 1800-ban Szebenben adta ki.⁶² Csupán a *Philosophia moralis*-ről nincs értesülésünk, de az előzmények után valószínű, hogy ezt a részt is lefordította, a balázsfalvi névtelen kéziratok között esetleg nyomára is lehetne akadni. Semmi kétség, hogy Klein természetfilozófiai és természetjogi felfogását Baumeistertől kölcsönözte. Nem részletezzük, mint tükröződnek Baumeister művének a Wolff-i filozófa népszerűsítőjének gondolata, például a »Dissertatio de jejuniis« soraiban, csak röviden jelzünk néhány részletet. A természettörvény Kleinnál minden törvény abszolút mértéke. Baumeisternél: „Ius naturae explicat traditque leges immutabiles et divinas,”⁶³ vagy „Vox naturae est vox Dei.”⁶⁴ A *Ius Naturae V.* fejezetének címe: *De officiis erga corpus* már önmagában elárulja a hatást Klein felfogására. A test iránti kötelességről Klein ezt írja: „cuius post animae salutem (erről B.-nél a III. fejezet szól) maximam potissimamque curam gerere, et Naturae, et Divinae, et Humanae Leges, nos obligant.”⁶⁵ Baumeisternél „per officia erga corpus intelligimus omnes illas actiones, ad quas suscipiendas respectu corporis nostri, lex naturae, nos adstringit sive obligat.”⁶⁶ Majd részletesebben a táplálkozásról is nyújt racionális tanácsot: „Naturae ergo lege obligamur ad tantum cibi petusque capiendum quantum ad desideria naturae explenda, et ad corporis vires reficiendas satis est.”⁶⁷ Nem lehet tehát semmi kétségünk, hogy Klein felvilágosult nézetei mindenekelőtt Baumeister filozófiai kézikönyvéből táplálkoznak.

Kissé részletesebben, de nem kimerítően tárgyaltuk KLEIN viszonyát a felvilágosult eszmékhez. Természetesen nem ő az egyetlen, de kétségtelenül ő a legkiemelkedőbb képviselője az erdélyi román felvilágosodásnak. Csak néhány szóval vázoljuk az erdélyi román felvilágosodással kapcsolatos főbb összefüggéseket és feladatokat. Mindenekelőtt részletes vizsgálat alá kellene venni a bécsi

⁶⁰ Részletes ismertetését l. tőlem: i. m. 188—90.

⁶¹ Iorga, *Ist. lit. rom.* II.¹ 413 és Manciualea, i. m.

⁶² I. Radu, *Manuscriptele bibliotecii episcopiei greco-catolice romane din Oradea: Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. s. III. t. I.* 1923. Mem. 6. 226. sz.

⁶³ *Legile firei, Etica si Politica, sau Filosofia cea lucratoare.* Szeben, 1800: B R V II. 625. sz. 417.

⁶⁴ *Elem. phil. rec. Claudiopoli, 1771.* 426.

⁶⁵ I. m. 387.

⁶⁶ *Dias. de jej.* 113.

egyetemi oktatást az ott tanuló román ifjúságra gyakorolható hatás szempontjából, azután ugyanezt el kell végezni az erdélyi református kollégiumokkal, az enyedivel, kolozsvárral, marosvásárhelyivel kapcsolatban, végül a kolozsvári jezsuita majd piarista kollégium viszonyait kellene tisztázni. Bécsben Sonnenfels tanítványai sorában igen gyakran találkozunk románokkal, hogy csak néhány nevét említsek: MARDSINAI (LAZARINI) DÁNIEL, SINKAI JÁNOS, MÉHESI JÓZSEF, de előfordulnak a Windliag-féle alapítvány ösztöndíjasai közt is, mint KÖDI FARKAS JÁNOS, később Kolozsvárott főiskolai tanár. A Sancta Barbara számos román alumnusa közül BUDAI-DELEANU JÁNOS a legnevezetesebb egyéniség, aki felvilágosult íróember és a triász korának egyetlen tehetséges költője. A természettudományos érdeklődésű felvilágosult románok közül MOLNÁR JÁNOS Bécsben tesz sebészvizsgát, később Kolozsváron hírneves szemészprofesszor lesz belőle. Az erdélyi triász másik két tagjának, SINKAI GYÖRGYnek és MAIOR PÉTERnek művét is részletes vizsgálat alá kell venni. Nem mellőzhető végül a szabadkőművesség kutatása sem, melynek a románság életében is komoly szerepe volt. Az előbb említett Molnár Jánoson kívül több görög-keleti püspök szabadkőművességéről van tudomásunk. A politikai gondolkozás fejlődésének szempontjából a bécsi természetjogi iskola tanításainak a vizsgálata ígérkezik a leggyümölcsözőbbnek. Enélkül ugyanis a *Supplex Libellus Valachorum* érvelését és természetjogi felfogását bajosan lehet helyesen értelmezni. Ezen a téren MÉHESI JÓZSEF szellemi fejlődésének a kinyomozása a legfontosabb teendő, mert valószínűleg az ő keze vezette a *Supplex* sorait rovó tollat. A kérvény történelmi érvelése azonban a KLEIN SÁMUEL agyából pattant ki. A *Supplex Libellus Valachorum* a két román felekezet összefogásából és a mögéje felsorakozott tekintélyes, részben felvilágosult gondolkozású román értelmiségi réteg akaratából létrejött politikai tett. Bár ennek politikai alapgondolata a helyi adottságokhoz képest rendi természetű, indoklása a felvilágosodás eszméit is tükrözi. A *Supplex Libellus Valachorum* teljes megértésének előfeltételeihez tehát hozzátartozik az erdélyi román felvilágosodás előzetes megismerése.

⁶⁷ Elem. phil. rec. 444, 447.

Az itt egybekötött és címlapelőzékkel ellátott kiadványok K. L. 1947. szeptember 30-án bekövetkezett 70. születési évfordulójára tervezett emlékkönyv különnyomatban megjelent tanulmányai. Az emlékkönyv megjelenését az Erd. Tud. Intézet utolsó igazgatója, Gaál Gábor — előttem ismeretlen okokból — akadályozta meg. Az előzék-címlapból mindössze annyi példány készült, ahány szerző volt. A tervezett emlékkönyv elkészült tanulmányaiból e kötethez hasonlóan még négy kötetet kötöttem össze. Bár a többi szerző is megkapta kötetlenül az összes különnyomatban megjelent tanulmányokat és a címlap-előzék, alkalmasint egyik sem kötötte össze a tanulmányokat. Így az ilyen kötet bibliofil-ritkaságok közé tartozik.

Az itt egybekötött és címlapelőzékkel ellátott kiadványok K. L. 1947. szeptember 30-án bekövetkezett 70. születési évfordulójára tervezett emlékkönyv különnyomatban megjelent tanulmányai. Az emlékkönyv megjelenését az Erd. Tud. Intézet utolsó igazgatója, Gaál Gábor — előttem ismeretlen okokból — akadályozta meg. Az előzék-címlapból mindössze annyi példány készült, ahány szerző volt. A tervezett emlékkönyv elkészült tanulmányaiból e kötethez hasonlóan még négy kötetet kötöttem össze. Bár a többi szerző is megkapta kötetlenül az összes különnyomatban megjelent tanulmányokat és a címlap-előzék, alkalmasint egyik sem kötötte össze a tanulmányokat. Így az ilyen kötet bibliofil-ritkaságok közé tartozik.

Szabó T. Attila megjegyzése a kötet utolsó oldalán